

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Jelena N. Pešić

**VREDNOSNE ORIJENTACIJE U POST-
SOCIJALISTIČKIM DRUŠTVIMA SRBIJE I
HRVATSKE**

Doktorska disertacija

Beograd, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena N. Pešić

**VALUE ORIENTATIONS IN
POSTSOCIALIST SOCIETIES OF SERBIA
AND CROATIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

Komisija za ocenu i odbranu doktorske disertacije

Mentor:

dr Mladen Lazić, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Slobodan Miladinović, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Fakultet organizacionih nauka

dr Slobodan Cvejić, vanredni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske

Predmet doktorske disertacije predstavlja komparativna analiza promene dominantnih vrednosnih orijentacija u društvima Srbije i Hrvatske, tokom perioda post-socijalističke transformacije. Početnu tačku predstavlja socijalistički sistem društvenih odnosa, to jest 1989. godina, dok je krajnja tačka određena konsolidacijom kapitalističkog sistema, odnosno 2003. godinom. Pored komparativne analize empirijske građe, koja je prikupljena putem anketnih istraživanja u okviru dva istraživačka projekta – *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ (1989)* i *South-Eastern European Social Survey Project (2003)* – nastojali smo da dugotrajno opstajanje pojedinih vrednosnih obrazaca, odnosno slabiju ukorenjenost drugih, sagledamo ne samo iz perspektive aktuelnih društvenih procesa, već i s obzirom na širu istorijsko-razvojnu dinamiku dva društva. Rad je podeljen na dve velike analitičke celine: jedna koja se bavi istorijskim procesima dugog trajanja, uz nastojanje da se otkrivanjem sličnosti i specifičnosti u razvojnim putanjama društava Srbije i Hrvatske, objasne eventualne razlike u stepenu rasprostranjenosti proučavanih vrednosnih orijentacija; druga celina je empirijska i odnosi se na analizu promena u stepenu rasprostranjenosti pet odabranih vrednosnih dimenzija – autoritarnosti, patrijarhalnosti, nacionalizma, političkog i ekonomskog liberalizma – tokom perioda transformacije. Odabrane vrednosne dimenzije su podeljene u dve grupe: 1. trans-istorijske vrednosti (autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam) i 2. sistemske vrednosti (politički i ekonomski liberalizam). Shodno ovoj podeli, testirane su dve hipoteze: 1. da je dugotrajni opstanak trans-istorijskih vrednosti u društvima Srbije i Hrvatske posledica zakasnele kapitalističke modernizacije na periferijskim osnovama, te da je njihova reprodukcija bila moguća u različitim sistemskim okvirima; i 2. da su isti procesi zakasnele kapitalističke modernizacije – tokom 19. i početkom 20. veka - onemogućili snažnije ukorenjivanje političkog i ekonomskog liberalizma u dva društva, odnosno da se snažnija rasprostranjenost ovih vrednosti može očekivati tek sa konsolidacijom kapitalističkog poretka. Razradom prve hipoteze nastojali smo da ispitamo da li trans-istorijske vrednosti – autoritarnost, nacionalizam i patrijarhalnost – čine jedinstven tradicionalistički sindrom, koji je ukorenjen u istorijskoj prošlosti dva društva, te je stoga teže podložan promenama, dok je, razradom druge hipoteze o

sistemskom karakteru političkog i ekonomskog liberalizma, uz oslanjanje na teoriju vrednosno-normativne disonance, testirano u kojoj meri postepena konsolidacija novog kapitalističkog tipa društvenog poretka vodi napuštanju starih, socijalističkih vrednosti. Rezultati analize su tek delimično potvrdili dve hipoteze: naime, iako gotovo nema sumnje da autoritarnost i patrijarhalna orijentacija predstavljaju deo jedinstvenog vrednosnog sindroma, utemeljenog u istorijskim procesima koji su oblikovali razvoj proučavanih društva tokom protekla dva veka, isto se ne može reći za nacionalističku orijentaciju, čija je vezanost za tradicionalistički sindrom tek posredna i oblikovana specifičnim društveno-istorijskim okolnostima (pre svega, instrumentalnom upotrebom ove ideološke matrice od strane vladajućih društvenih grupacija). S druge strane, rezultati analize su pokazali da postepena konsolidacija novog – kapitalističkog - tipa društvenog poretka i njegovog normativnog okvira ne vode nužno snažnijem ukorenjivanju odgovarajućih vrednosti – političkog i ekonomskog liberalizma: globalna kriza neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, kao i neuspeh sistema da zadovolji potrebe širih društvenih grupa, usloveli su, u situaciji nepostojanja alternativne ideološke paradigme, reinterpretaciju socijalističkih vrednosti i njihovo prilagođavanje promenjenim društvenim okolnostima. Poredbeni plan analize je ukazao na sličnosti u ispoljenim procesima između društava Hrvatske i Srbije, uz dve ograde: nešto brži tempo sistemskih promena i snažnija izloženost procesima kulturne i institucionalne univerzalizacije u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, uslovio je značajniji otklon od tradicionalističkih vrednosti (patrijarhalnosti, pre svega), uz snažnije opstajanje nacionalizma u ovom društvu (koji, po svemu sudeći, dobija sistemske karakteristike); brža konsolidacija kapitalističkih odnosa u Hrvatskoj i ranije ispoljavanje posledica neoliberalnih oblika ekonomske regulacije, doveo je do snažnijeg odbacivanja ekonomskog liberalizma u ovom društvu, u odnosu na Srbiju.

Ključne reči: vrednosne orijentacije, post-socijalistička transformacija, autoritarnost, patrijarhalnost, nacionalizam, politički liberalizam, ekonomski liberalizam, Srbija, Hrvatska

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Opšta sociologija

UDK: 316.752

Value orientations in postsocialist societies of Serbia and Croatia

Abstract

The main subject of this doctoral dissertation is to compare changes in dominant value orientations in post-socialist societies of Serbia and Croatia. The starting point of the analysis is the year 1989, i. e. socialist system of social relations, while the end point is set to the year 2003, representing the period of consolidation of capitalist system of social relations. Besides secondary comparative analysis of empirical data, obtained in two large survey projects – *Changes in the Class Structure and Social Mobility in SFRY* (1989) and *South-Eastern European Social Survey Project* (2003) - we intended to explain long-term survival of certain value patterns and weaker rootedness of others not only from the perspective of current social processes, but also with regard to a broader historical and developmental dynamics of examined societies. The dissertation is, therefore, divided into two larger analytical units: in the first one the focus is on *long-duree historical* processes, with an aim of examining the similarities and specificities in developmental paths of Serbian and Croatian societies, in order to explain eventual differences in the prevalence of examined value patterns; the second part of the dissertation is dedicated to empirical analysis of several value orientations – authoritarian, patriarchal, nationalist, and liberal (economic and political). The chosen value dimensions are being divided into two groups: 1. trans-historical values (comprising authoritarianism, patriarchalism and nationalism), and 2. systemic values (political and economic liberalism). Having in mind this classification, we have tested two major hypotheses: 1. that long-term survival of trans-historic values in two societies is the consequence of the late capitalist modernization on peripheral grounds (during late 19th and early 20th century); and 2. the same processes disabled stronger historical entrenchment of political and economic liberalism among wider social strata (thus, the stronger prevalence of those values is to be expected with further consolidation of capitalist system). By elaborating the first hypothesis, we wanted to examine whether trans-historical value orientations – authoritarianism, nationalism and patriarchalism – form unique traditionalist syndrome, that is deeply entrenched in historical processes that shaped two societies and therefore not susceptible to rapid changes; by developing the

second hypothesis on systemic character of political and economic liberalism, relying thereby on the theory of normative-value dissonance, we wanted to test whether consolidation of the new, capitalist, social order, leads to stronger abandonment of the old, socialist values. The results of the analysis only partially confirmed two hypothesis: although there is no doubt that authoritarianism and patriarchalism represent two dimensions of unique traditionalist syndrome, grounded in *long-duree* historical processes, the same cannot be said for nationalism, which relation to the syndrome is not direct, but rather determined by specific socio-historic circumstances (above all, by instrumental use of this ideology by the members of the ruling classes). Results of the analysis, on the other hand, showed that gradual consolidation of the capitalist social order (and its normative and institutional framework) does not necessarily lead to stronger entrenchment of adequate values – political and economic liberalism: global crisis of neoliberal capitalist regulation, as well as inefficiency of the system in meeting the needs and interests of wider social groups, determined the revival and reinterpretation of old, socialist values and their adaptation to new social contexts. Comparative part of the analysis revealed that similar processes occurred in Serbian and Croatian societies, with two reservations: the stronger tempo of systemic transformation and exposure to cultural and institutional universalization in Croatia than in Serbia, led to firmer abandonment of traditionalist values (primarily, patriarchalism), alongside with stronger survival of nationalist values in this society (which, apparently, takes on systemic features); stronger consolidation of capitalist relations in Croatia and sooner meeting with the consequences that neoliberal capitalism brought about, led to stronger rejection of economic liberalism in this society.

Key words: value orientations, post-socialist transformation, authoritarianism, patriarchalism, nationalism, economic liberalism, political liberalism, Serbia, Croatia

Scientific field: Sociology

Narrow scientific field: General sociology

UDK: 316.752

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Teorijska konceptualizacija proučavanja vrednosnih orijentacija – vrednosti, norme, vrednosne orijentacije	9
1.1. Pojmovno određenje vrednosti u okviru različitih nesocioloških disciplina.....	9
1.1.1. Filozofska određenja vrednosti.....	10
1.1.2. Antropološka određenja vrednosti.....	13
1.1.3. Psihološka određenja vrednosti	15
1.2. Određenja i različiti pristupi proučavanju vrednosti u sociološkoj teoriji i istraživačkoj praksi.....	21
1.2.1. Dirkemovo određenje vrednosti	22
1.2.2 . Veberovo određenje vrednosti.....	25
1.2.3. Parsonsova teorija socijalne akcije	28
1.2.4. Određenje vrednosti u okviru marksističke teorije društva: vrednosti i ideologija	36
1.2.5. Odnos društvenih promena i promena vrednosnih orijentacija: teoretičari modernizacije Lipset, Inkeles, Almond i Verba	43
1.2.6. Konova teorija vrednosti društvenih klasa	49
1.2.7 Vrednosti i sfera rada: Hofstedeova istraživanja nacionalnih i organizacionih kultura.....	51
1.2.8. Ronald Inghart: istraživanje vrednosti u ključu novijih teorija modernizacije	53
1.3. Prikaz empirijskih istraživanja vrednosti kod nas.....	59
1.4. Teorijski okvir analize: definisanje vrednosti i njihov odnos prema srodnim pojmovima - stavovima, interesima, normama i ideologiji.....	73
1.5. Vrednosti i društvene promene: teorija vrednosno-normativne disonance.....	80
1.6. Ciljevi rada i opšti hipotetički okvir.....	90
1.6.1 Ciljevi rada	93
1.6.2. Opšte hipoteze	94

2. Istorijski i aktuelni društveni kontekst promene vrednosnih obrazaca u društvima Srbije i Hrvatske	108
2.1. Procesi dugog trajanja - pretsocijalističko nasleđe. Osobnosti istorijskog razvoja društava Srbije i Hrvatske	108
2.1.1. Pretkapitalistička faza istorijskog razvoja	115
2.1.2. Uspostavljanje kapitalističkih odnosa	142
2.1.3. Jugoslovenska faza kapitalističkog razvoja	197
2.2. Socijalističko društveno-istorijsko nasleđe	245
2.2.1. Kratak pregled stanovišta o karakteru socijalističkog sistema	246
2.2.2. Specifičnosti i karakteristike jugoslovenskog socijalističkog sistema	255
2.3. Post-socijalistička transformacija	308
2.3.1. Različita stanovišta o karakteru i ishodima post-socijalističke transformacije	309
2.3.2. Karakteristike post-socijalističke transformacije u Srbiji i Hrvatskoj	313
3. Metodološki okvir analize	367
3.1 Metodološki plan analize	367
3.2 Podaci	370
3.3 Tehnike obrade podataka i analize	373
4. Trans-sistemske vrednosne orijentacije: autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam kao delovi tradicionalističkog sindroma	374
4.1 Autoritarnost	374
4.1.1 Različita shvatanja autoritarnosti	375
4.1.2 Konceptualizacija autoritarnosti	387
4.1.3 Operacionalizacija autoritarnosti	389
4.1.4 Hipoteze	392
4.1.5 Rezultati analize: promene u stepenu autoritarnosti tokom perioda post-socijalističke transformacije	396
4.1.6 Pojedinačni efekat socio-demografskih činilaca autoritarnosti: klasne pripadnosti, obrazovanja, mesta stanovanja, religioznosti, starosti i pola ispitanika	401
4.1.7 Kontrolisani efekat socio-demografskih činilaca autoritarnosti	416
4.1.8 Činioci autoritarnosti u 2003. godini (proširena skala autoritarnosti)	423
4.2 Patrijarhalna vrednosna orijentacija	426

4.2.1	Različita stanovišta o patrijarhatu u okviru feminističke teorije	426
4.2.2	Konceptualizacija patrijarhalnosti	431
4.2.3	Operacionalizacija patrijarhalne vrednosne orijentacije.....	436
4.2.4	Hipoteze.....	439
4.2.5	Rezultati analize: promene u stepenu prihvatanja patrijarhalne vrednosne orijentacije u Srbiji i Hrvatskom tokom perioda post-socijalističke transformacije	443
4.2.6	Činioci patrijarhalne orijentacije	447
4.2.7	Kontrolisani efekat socio-demografskih činilaca patrijarhalnosti	456
4.2.8	Privatni i javni patrijarhat: korelati patrijarhalnosti u 2003. godini	462
4.3	Nacionalistička orijentacija	469
4.3.1	Različita određenja etniciteta, nacije i nacionalizma.....	469
4.3.2	Konceptualizacija nacionalizma	487
4.3.3	Operacionalizacija nacionalističke orijentacije	494
4.3.4	Hipotetički okvir analize	498
4.3.5	Promene u stepenu rasprostranjenosti nacionalističke vrednosne orijentacije tokom perioda post-socijalističke transformacije	503
4.3.6	Činioci nacionalističke orijentacije	508
4.3.7	Kontrolisani efekat socio-demografskih činilaca nacionalističkog ekskluzivizma	517
4.3.8	Činioci nacionalističkog ekskluzivizma i nacionalističkog organicizma u 2003. godini.....	523
4.4	Tradicionalistički sindrom.....	532
5.	Sistemske vrednosti: politički i ekonomski liberalizam	547
5.1	Politički liberalizam	552
5.1.1	Konceptualizacija	552
5.1.2	Operacionalizacija	556
5.1.3	Hipotetički okvir analize	559
5.1.4	Promene u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma tokom perioda post-socijalističke transformacije	566
5.1.5	Činioci političkog liberalizma	573
5.1.6	Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca političkog liberalizma	583
5.1.7	Činioci političkog liberalizma 2003. godine	590

5.2 Ekonomski liberalizam.....	596
5.2.1 Konceptualni okvir analize	596
5.2.2 Operacionalizacija ekonomskog liberalizma.....	602
5.2.3 Hipotetički okvir.....	607
5.2.4 Promene u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma tokom perioda post-socijalističke transformacije	613
5.2.5 Činioci ekonomskog liberalizma	618
5.2.6 Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca ekonomskog liberalizma.....	626
5.2.7 Činioci ekonomskog liberalizma 2003. godine	633
6. Zaključak	643
Literatura.....	665

Uvod

Proučavanje vrednosti predstavlja jedno od najčešćih polja sociološke analize, koje je usko povezano sa određenjem uslova funkcionisanja društvenog poretka. Gotovo da nije potrebno posebno naglašavati da u okviru klasične sociologije, među autorima koji pripadaju različitim teorijskim orijentacijama, nailazimo na bazično slaganje oko toga da je za relativno stabilno funkcionisanje i neometanu reprodukciju svakog društvenog poretka neophodna široka saglasnost stanovništva oko bazičnih principa na kojima se dati poredak temelji, bilo da je ova saglasnost aktivna ili pasivna po svom karakteru, odnosno dobrovoljna ili nametnuta. Dok jedni autori o ovim principima na kojima se temelji legitimacija sistema govore kao o kolektivnoj svesti (Dirkem) ili vrednostima (Parsons), naglašavajući njihov konsenzualni karakter, drugi pak u fokus svog interesovanja stavljaju pojmove ideologije (Marks) ili kulturne hegemonije (Gramši), naglašavajući njihov instrumentalni karakter u uspostavljanju dominacije vladajuće klase. Pored značaja koje vrednosti imaju za održavanje i reprodukovanje vladajućeg društvenog poretka, u sociološkoj i socio-psihološkoj teoriji se naglašava još jedan aspekt ovog fenomena: radi se o orijentirima koji su ključni za usmeravanje individualne ili kolektivne akcije. Drugim rečima, vrednosti predstavljaju jedan od ključnih pojmova sociologije kao nauke, bez kojeg je teško razumeti ne samo uslove održavanja i promene društvenog sistema, nego i oblike i motive društvenog delovanja.

Nema sumnje da istraživanja vrednosti i vrednosnih orijentacija predstavljaju jedno od najpopularnijih istraživačkih tema u okviru savremene nauke od društvu, mahom usled relativno obimne produkcije istraživačkih podataka koji omogućavaju komparativne analize zasnovane na nacionalnim reprezentativnim uzorcima u okviru većeg broja zemalja, ali i usled razvoja kvantitativnih metoda obrade i analize podataka. Ovako snažno interesovanje za izučavanje vrednosti povezano je sa nastojanjima da se istraže, razumeju i objasne promene u sistemima uverenja koje prate savremene procese društvenih promena, a posebno one koje su usledile nakon pada Berlinskog zida i (privremenog?) odlaska sa istorijske pozornice evropskih socijalističkih sistema, te globalne dominacije kapitalističkog poretka. U svetlu ovih specifičnih istorijskih

okolnosti, obeleženih dramatičnim promenama na globalnom društveno-istorijskom planu, nije čudno što se većina savremenih teorijskih i istraživačkih pristupa vrednostima, u manjoj ili većoj meri oslanja na teorije modernizacije, nastojeći da vrednosne i kulturne promene protumači u progresivističko-evolucionom ključu. Čini se, da su se, na taj način, teorije modernizacije najduže zadržale upravo u okviru ovog istraživačkog polja, omogućavajući reprodukovanje manje ili više šablonski iscertanih razlika između razvijenih i nerazvijenih društava u okviru naučno-teorijskih diskursa (koje, u pojedinim verzijama teorije, bivaju izdignute na nivo suprotstavljenih civilizacijskih blokova). Zanemarujući specifične istorijske kontekste i obrasce globalne dominacije koji su oblikovali razvojne putanje pojedinih društava, u savremenim tendencijama u istraživanju vrednosti neretko se sreće nastojanje da se uzroci ekonomske zaostalosti i neizgrađenosti modernih političkih, ekonomskih ili kulturnih institucija pojedinih društava protumači iz evrocentrične perspektive, gde se odlike zapadne kapitalističke modernosti postuliraju kao neupitno civilizacijsko dostignuće, a nerazvijenost periferijskih društava objašnjava uz pomoć karakteristika njihovih kultura, odnosno dominantnih vrednosti. S druge strane, suočene sa brojnim kritikama, te revidirajući redukcionističke stavove o mogućim putanjama modernizacije (naime, društveno-istorijska realnost je pokazala da se koloni modernih društava, pored kapitalističkih, pridružuju i pojedina socijalistička društva), savremeni neomodernizacijski pristupi su upravo u sferi kulture potražili novo polje u kojem se očitavaju razlike između zapadnih kapitalističkih demokratija i različitih "totalitarnih" oblika "odozgo nametnute" modernizacije, ističući višeslojnost modernizacijskih procesa (pa se tako govori o refleksivnoj modernosti, postmodernim vrednostima, postmaterijalističkim vrednostima, i sl., karakterističnim, pre svega, za razvijene zapadne zemlje). Drugim rečima, ovo se istraživačko polje pokazalo plodnim tлом za reprodukovanje ideološki obojenih paradigmi, u okviru kojih se zapadna razvojno-istorijska putanja posmatra kao superiorna u odnosu na sve ostale koje su dolazile izvan kruga zapadne civilizacijske matrice.

U post-socijalističkom kontekstu, primenom ove paradigme, različiti ishodi u sistemskim i institucionalnim reformama društava koja su prolazila kroz procese transformacije (a time i nejednaka "uspešnost" pri povratku u "normalnu" evolucionu

putanju, koja je, u interpretativnom ključu teorija modernizacije, prekinuta socijalističkom istorijskom epizodom), nastojali su se opravdati razlikama u kulturno-istorijskom nasleđu koje im je davalo vetar u leđa ili ih je vuklo ka periferijskom dnu. "Neuspešnost" institucionalnih reformi u pojedinim post-socijalističkim društvima i otpori promenama izazvani realnim posledicama koje su sistemske promene imale po šire društvene grupe, tumačeni su bilo kao atavizam socijalističkog nasleđa, bilo kao zauvek zadati kulturni talog, koji je gutao svaki pokušaj da se društvo modernizuje i priključi krugu "civilizacijski superiornih" (odnosno modernih) društava. Prateći modernizacijsku paradigmu i vladajući tranzitološki diskurs (u okviru kojeg se institucionalna reforma sistema posmatrala kao neupitna), proučavanja vrednosnih orijentacija neretko su imala za cilj da u kulturnim i vrednosnim činocima pronađu "krivce" za razvojne devijacije u odnosu na postulirani krajni ishod reformi (koji je, po pravilu, označavan terminima kao što su konsolidovana demokratija ili društvo slobodnog tržišta, a čija je politička potvrda bivala oličena prijemom u Evropsku Uniju), uglavnom zanemarujući analizu novog, kapitalističkog sistema društvenih odnosa koji se postepeno oblikovao, kao i načine na koje je njegovo strukturisanje uslovalo promene u vladajućim vrednosno-ideološkim paradigrama.

Nema sumnje da istraživanje promena u dominantnim vrednosnim obrascima predstavlja jedno od važnih segmenata proučavanja procesa post-socijalističke transformacije. Vrednosti predstavljaju orijentire za kolektivnu i individualnu akciju, te u manjoj ili većoj meri mogu biti indikator promena u karakteru dominantnih društvenih odnosa i interesa različitih društvenih grupa. One ukazuju na mogućnosti stabilnog održavanja vladajućeg sistema društvenih odnosa, odnosno na pravce njegove promene. Ipak, ova vrsta analize ostaje jalova vodi li se samo shematski postavljenim obrascima društvene promene i istorijskim procesima dugog trajanja, odnosno ne uzimajući u obzir složene mehanizme društvenog strukturisanja koji deluju ne samo na nivou društveno-ekonomskih formacija, oblikujući karakter dominantnog tipa društvene reprodukcije, nego i na nivou konkretne pojavno-istorijske realnosti (u okviru koje dolazi do manjeg ili većeg odstupanja od "idealno-tipskih" modela definisanih karakterom datog sistema društvenih odnosa). Drugim rečima, analiza ovih fenomena nužno mora biti istorična,

vodeći računa o načinu na koji se širi društveni procesi prelamaju kroz konkretne društveno-istorijske okolnosti.

Cilj ovog rada je da se ispituju obrasci promena dominantnih vrednosnih orijentacija u post-socijalističkim društvima Hrvatske i Srbije, te da se ovo istraživačko polje nanovo teorijski konstituiše i na taj način doprinese sagledavanju procesa post-socijalističke transformacije u njegovoj mnogostrukoj uslovljenosti, koja se opire jednoznačnim i jednostavnim modelima i formulama. Nema potrebe posebno obrazlagati stav da proces post-socijalističke transformacije podrazumeva niz sistemsko-strukturalnih i institucionalnih promena koje presecaju sve društvene podsisteme i na nov način oblikuju temeljne društvene odnose. Iako je, sa otpočinjanjem ovih procesa, jedan deo društvenih naučnika i reformatora brzopleto požurio da proglasi "kraj istorije" (Fukujama, 2002), a sistemsku transformaciju shvatao kao samorazumljiv, neupitan i relativno jasan proces političke demokratizacije i ekonomske tranzicije iz komandnoplanske u tržišnu ekonomiju, društvena stvarnost ih je ubrzo demantovala, namećući potrebu da se temeljno razmotre stari i ponovo formulišu novi teorijsko-istraživački i pojmovni okviri. Ne samo da sistemski preobražaj pojedinih socijalističkih društava nije išao istim tempom, negu su modeli transformacije i krajni ishodi promena bili u značajnoj meri različiti. Kao odgovor na nedostatnosti simplifikovanih tranzicijskih modela, u okviru nauke o društvu i srodnih disciplina izdvojila su se dva različita i relativno plodna pristupa razumevanju i objašnjenju karaktera transformacijskih promena: u okviru novog institucionalizma, razvijaju se teorije zavisnosti od pređenog puta (*path-dependency*), koje naglašavaju značaj istorijskog i institucionalnog nasleđa konkretnih društava pri objašnjenju uzroka različitih ishoda transformacije; s druge strane, u okviru neo-marksističkih pristupa (na tragu svetsko-sistemske teorije), fokus je bio na analizi konkretnih društveno-istorijskih okolnosti koje su uslovile da se priključivanje bivših socijalističkih zemalja svetskom kapitalističkom sistemu odvija na drugačijim osnovama (svrstavajući jedne u krug poluperiferijskih zemalja, dok su druge ostajale na periferijskim marginama sistema). Ipak, dok je prvi pristup ostajao u okvirima neo-modernizacijske paradigme, fokusirajući se na institucionalne promene, bez preispitivanja karaktera novog tipa društvenih odnosa i njegovih posledica na šire društvene grupe, u okviru neo-marksističkih pristupa fokus je prvenstveno bio na

kritičkoj perspektivi, kao i na ukazivanju na značaj analize spoljašnjih činilaca koji uslovljavaju oblikovanje novog tipa društvenih odnosa, ali i unutrašnjih mehanizama strukturisanja odgovarajućih oblika društvene dominacije. I jedan i drugi pristup predstavljaju plodne teorijske koncepte, čija kombinacija omogućava da se sistemski preobražaji post-socijalističkih društava sagledaju u svojoj celokupnosti: dok teorija zavisnosti od pređenog puta naglašava značaj proučavanja istorijskog nasleđa i institucionalnih preduslova systemske transformacije, neo-marksistička paradigma je korisna pri osvetljavanju strukturnih i akterskih činilaca koji oblikuju date procese.

Proces post-socialističke transformacije obeležen je širokim spektrom društvenih promena, počev od onih najopštijih koje podrazumevaju izmenu celokupnog sistema društvenih odnosa, do onih koje se, posledično, dešavaju na strukturnom, institucionalnom i normativnom planu. Post-socijalistička transformacija društava Srbije i Hrvatske, kao uostalom i drugih bivših jugoslovenskih republika (sa izuzetkom Slovenije), dodatno je obeležena specifičnim društveno-istorijskim uslovima: ratovima, raspadom države, ekonomskim krahom i masovnim osiromašenjem širokih slojeva stanovništva. Ovi uslovi su odredili tempo promena, a navedena društva stavili na začelje kolone "uspešno" transformisanih post-socijalističkih zemalja. Ne treba posebno naglašavati da pored izmenjenih strukturalnih uslova i institucionalno-normativnih okvira, promena društvenog sistema podrazumeva konstituisanje aktera (društvenih grupa) koji se javljaju kao nosioci novog sistema društvenih odnosa. Naime, raspad socijalističkog sistema obeležen je unutrašnjim protivrečnostima, usled kojih su, u situaciji legitimacijske krize sistema, s jedne strane, i globalne dominacije kapitalističkog poretka, s druge strane, delovi socijalističke nomenklature preuzeli ulogu aktivnog učesnika u razgradnji starih i izgradnji novih društvenih odnosa, oblikujući systemske procese u skladu sa sopstvenim interesima (koji, kao što ćemo pokazati, nisu nužno bili identični u dva proučavana društva) i konstituišući se, zajedno sa preduzetničkim slojevima u usponu, u novu vladajuću klasu. Promena strukturnih uslova na osnovu kojih se vršila reprodukcija dominantne pozicije vladajuće grupacije, te posledična izmena normativno-institucionalnih okvira, označile su neophodnost promene dominantne vrednosno-ideološke paradigme, to jest načina interpretacije društvene realnosti i njenih poželjnih aspekata, na temelju kojih se vršila legitimacija novog sistema društvenih

odnosa. Imajući ovo na umu, nije teško zaključiti da istraživanje promena u dominantnim vrednosno-ideološkim orijentacijama, na kojima se temelji društveni koncenzus u pogledu lojalnosti datom društvenom poretku (Inglehart, 1997: 52), predstavlja integralni aspekt izučavanja celokupnosti sistemskih promena i oblikovanja novog kapitalističkog poretka. Iako su ove promene sporije, u odnosu na one koje se odigravaju u normativno-institucionalnoj sferi, one nisu ništa manje važne za razumevanje promene celokupnog sistema društvenih odnosa. S druge strane, pored legitimacijske funkcije, vrednosti, kao što smo naglasili, predstavljaju i orijentire individualne i grupne delatnosti. Društvena grupacija koja pledira da uslove sopstvene reprodukcije nametne kao uslove reprodukcije celokupnog sistema društvenih odnosa, mora da se profilise kao nosilac određenih vrednosnih orijentacija, a potom i da izvrši mobilizaciju širih društvenih grupa, bilo kao aktivnih delatnika u uspostavljanju novih društvenih institucija, bilo kao grupacija koje ih pasivno prihvataju. Drugim rečima, vrednosti određuju manje ili više poželjne pravce individualne i kolektivne akcije, oblikujući i strukturisući njihov karakter u skladu sa vladajućim oblikom društvene reprodukcije.

Imajući na umu važnost proučavanja vrednosnih orijentacija za razumevanje celokupnosti procesa post-socijalističke transformacije i načina na koji se strukturisu novi društveni odnosi, cilj ovog rada je da doprinese osvetljavanju datih procesa, uzimajući u obzir ne samo aktuelne sistemske promene, nego i šire istorijske uslove u kojima se one odvijaju. Rad počiva na dvostrukoj komparativnoj analizi promena dominantnih vrednosnih orijentacija: jedna dimenzija je temporalna i odnosi se na ispitivanje promena u stepenu rasprostranjenosti odabranih vrednosnih orijentacija tokom vremena (gde početnu tačku predstavlja socijalistički sistem društvenih odnosa, to jest 1989. godina, dok je krajnja tačka određena konsolidacijom kapitalističkog sistema, odnosno 2003. godinom); druga dimenzija je lateralna i odnosi se na poređenje društava Srbije i Hrvatske tokom ispitivanog perioda. Pored komparativne analize empirijske građe, koja je prikupljena putem anketnih istraživanja u okviru dva velika istraživačka projekta – *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ* (1989) i *South-Eastern European Social Survey Project* (2003) – nastojali smo da dugotrajno opstajanje pojedinih vrednosnih obrazaca, odnosno slabiju ukorenjenost drugih, sagledamo ne samo iz perspektive aktuelnih društvenih procesa, već i s obzirom na širu istorijsko-razvojnu

dinamiku dva društva. Rad je stoga podeljen na dve velike analitičke celine: jedna koja se bavi istorijskim procesima dugog trajanja, uz nastojanje da se otkrivanjem sličnosti i specifičnosti u razvojnim putanjama društava Srbije i Hrvatske, objasne eventualne razlike u stepenu rasprostranjenosti proučavanih vrednosnih orijentacija; druga celina je empirijska i bavi se analizom pet odabranih vrednosnih dimenzija – autoritarnošću, patrijarhalnošću, nacionalizmom, političkim i ekonomskim liberalizmom. Istorijska analiza obuhvata razvojni period od dva veka, kada, grubo, otpočinju procesi modernog razvoja dva društva, neophodnih za razumevanje načina na koji se oblikuju savremeni društveni odnosi i u okviru njih, dominantne vrednosno-ideološke predstave. S druge strane, odabir pet pomenutih vrednosnih dimenzija, kao predmet empirijskog dela analize, bio je višestruko uslovljen: prvo činjenicom da su ranija sociološka istraživanja vrednosti ukazivala na njihov značaj za strukturisanje odnosa tokom socijalističkog perioda; drugo, njihov je odabir ishodio iz odabranog teorijskog okvira analize; i treće, selekcija ovih dimenzija određena je dostupnom empirijskom građom.

Izbor društava Hrvatske i Srbije kao predmet analize takođe je bio mnogostruko uslovljen. Pre svega, radi se o društvima koja su prošla kroz slične, ali ne i istovetne procese post-socijalističke transformacije, što nam je pružalo mogućnost da u komparativnom analitičkom okviru testiramo hipoteze o efektima odabranih razvojnih i strukturnih činilaca na promenu i stepen rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih dimenzija. Drugi razlog se odnosio na dostupnost pouzdanih i komparabilnih empirijskih podataka, koji su nam bili na raspolaganju kada je reč o društvima Hrvatske i Srbije, ali ne i u slučaju drugih bivših jugoslovenskih republika, ili eventualno drugih evropskih društava. Konačno, radi se o društvima koja su imala unekoliko različite razvojne istorijske putanje, sa relativno sličnim efektima, pružajući nam mogućnost da snažnije istorijski zasnujemo analizu i ukažemo na značaj ispitivanja procesa dugog trajanja za razumevanje dominantnih vrednosno-ideoloških matrica (naravno, ne treba posebno isticati da je od suštinske važnosti za sprovođenje istorijsko-sociološke analize i odabir dva društva bila činjenica da nam je na raspolaganju stajala relativno obimna historiografska građa, koja je umnogome olakšala razumevanje ispitivanih procesa).

S obzirom na relativno složen poredbeni okvir, pri analizi empirijskih podataka smo nužno bili suočeni sa određenim teškoćama: pre svega, izbor ispitivanih vrednosnih

dimenzija i njihovih indikatora bili su ograničeni empirijskom građom koja nam je stajala na raspolaganju. Ovo je uslovalo dalje uslozňjavanje analitičkog postupka, odnosno njegovo sprovođenje u dva koraka: u prvom je analiza vršena na potpuno uporedivim podacima za dve ispitivane godine (što je za posledicu imalo redukciju broja indikatora ispitivanih vrednosnih orijentacija), dok smo u drugom koraku imali mogućnost da, korišćenjem znatno većeg broja indikatora, dobijemo pouzdanije nalaze o ispitivanim vrednosnim orijentacijama, doduše samo za jednu od analiziranih godina (2003). Druga vrsta teškoće pri izvođenju analize ishodila je iz ograničenog broja uporedivih varijabli kojima je testiran efekat uzročnih činilaca na ispitivane vrednosti, uslovivši neujednačenu i relativno ograničenu eksplanatornu moć dobijenih determinističkih modela.

Rad koji je pred Vama predstavlja rezultat višegodišnjeg rada na istraživanju promena vrednosnih orijentacija u post-jugoslovenskim društvima. Posebnu zahvalnost na teorijsko-konceptualnom usmeravanju, rigoroznom komentaranju i više nego korisnim sugestijama dugujem mentoru profesoru Mladenu Laziću, bez čijih intervencija rad svakako ne bi bio potpun.

1. Teorijska konceptualizacija proučavanja vrednosnih orijentacija – vrednosti, norme, vrednosne orijentacije

1.1. Pojmovno određenje vrednosti u okviru različitih nesocioloških disciplina

Sociološka analiza koja pledira da se na sveobuhvatan način bavi pojmovima vrednosti i normi, konstitutivnih kategorija pri definisanju prirode društvenog sistema u okviru značajnog dela sociološke tradicije, treba da računa sa tim da se radi o složenim fenomenima čije određenje prevazilazi okvire pojedinačne naučne discipline. Iako danas gotovo nijedno sociološko udžbeničko štivo ne zaobilazi ove kategorije kao bazične kada dođe do definisanja prirode predmeta sociološke nauke, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da su se vrednostima i normama bavili filozofi, pravnici, psiholozi, antropolozi, istoričari, politički mislioci, ekonomisti, dakle predstavnici disciplina koje su za svoj predmet imale društvo. Upravo zbog višedimenzionalnog karaktera, značaj, mesto u okviru kategorijalnog aparata, kao i određenje ovih pojmova u okviru pojedinačnih nauka, u velikoj meri variraju. S druge strane, radi se o pojmovima koji se proizvoljno upotrebljavaju, do te mere da sve može biti imenovano vrednošću ili normom, te smo stoga često suočeni sa mnoštvom nivoa značenja i upotreba ovih pojmova, koji se kreću u opsegu od zdravorazumskih do manje ili više preciznih teorijskih koncepata. Konačno, vrednosti se često mešaju sa pojmovima sličnog značenja - interes, preferenca, sklonost, dužnost, moralna obaveza, težnja, želja, potreba, privlačnost, itd. - unoseći na taj način dalju konfuziju i pojmovno-teorijsku zbrku.

Apstraktan karakter pojma vrednosti koji, kada dođe do konkretne naučne analize, zahteva dalje specifikovanje, višedimenzionalna priroda, kao i brojne terminološke nejasnoće, nisu svakako doprineli dolaženju do opšte saglasnosti oko njegovog sadržaja. Stoga su definicije vrednosti, ako uopšte i dođe do upuštanja u taj poduhvat, najčešće veoma opšteg karaktera, čime se omogućuje da se veoma različiti sadržaji podvedu pod okrilje ovog pojma.

Kao što je već naglašeno, vrednosti su fenomen čije sistematsko izučavanje nije moguće bez primene interdisciplinarnog pristupa, uzimajući u obzir to da se radi o pojavi koja je snažno povezana sa antropološko-biološkim razvojem čoveka kao svesnog bića, ali i sa prirodom odnosa koje pojedinci i društvene grupe međusobno uspostavljaju u procesu izgradnje i održanja društvenog sistema. Pa ipak, upravo ova dvostruka utemeljenost fenomena (u konkretnim pojedincima koji stupaju u društvene odnose, ali i u širim trans-istorijskim strukturama koje čine okvir opstajanja društvenih sistema i koje, na taj način, transcendiraju individualne egzistencije), predstavlja osnov za jedan od temeljnih sporova u definiciji vrednosti: da li su one izvodive iz "socijalnih i psiholoških karakteristika ljudskog bivstvovanja" (potreba, interesa, namera, želja, osećanja, itd.) ili su izraz jedne "nezavisne, autonomne realnosti" (Životić, 1986: 47). Druga značajna dilema koja se javlja pri definisanju vrednosti je da li su one svojstva koja se pridaju predmetima u spoljašnjem svetu (objektima), ili se radi o kriterijumima izbora, odnosno ocenama koje čovek primenjuje na svoju okolinu, ali i na vlastite postupke (Pusić, 1977: 13)? Konačno, treća nezaobilazna dilema sa kojom se suočavamo pri definisanju vrednosti je da li se radi samo o orijentirima ponašanja (ciljevima) ili se može govoriti i o sredstvima za postizanje datih ciljeva? Da bi smo odgovorili na ova pitanja, najpre ćemo pokušati da damo kratak pregled definicija i pristupa proučavanja vrednosti iz ugla različitih disciplinarnih područja (mada ne i svih, pa će, usled nedostatka prostora, određenja vrednosti koja se vezuju za pojedine naučne discipline, kao što su ekonomija, pravo ili lingvistika, ostati van fokusa našeg trenutnog interesovanja), a potom i da ih povežemo sa srodnim pojmovima normi, stavova i vrednosnih orijentacija. Takođe, treba napomenuti da smo se pri izboru stanovišta koja će biti prikazana, oslanjali na dva kriterijuma: njihovu relevantnost za konceptualno određenje ispitivane pojave uopšte (ili u okviru pripadajućeg disciplinarnog područja), ali i za formulisanje teorijskog stanovišta koje će biti zastupano u ovom radu.

1.1.1. Filozofska određenja vrednosti

Na najopštijem, filozofskom nivou, vrednosti se shvataju kao opšte kategorije koje definišu svrhovitost i smisao ljudske egzistencije. Iz ove perspektive, čovekova

priroda i poželjan tip egzistencije su neodvojivi od vrednosti (*Sociološki rečnik*, 2007: 658). Pa ipak, pojam vrednosti je, u okviru filozofskih razmatranja, usko isprepleten sa pojmovima morala, vrline, norme, zakona, istine, opšteg dobra, pravde, emocije, estetskog doživljaja, itd. (Koos, 1998). Razvoj discipline koja je za svoj predmet imala proučavanje vrednosti – aksiologije - usledio je relativno kasno, tek u 19. veku. Do tada, one su mahom predstavljale problemsko područje etike i delom estetike (Životić, 1986: 25). Međutim, to ne znači da se radi o marginalnom filozofskom pojmu. O značaju kategorije vrednosti za antičku filozofiju svedoče različiti pokušaji da se definiše ovaj pojam. Tako Protagora definiše vrednost u relativnim kategorijama (izraženim u maksimi "Čovek je merilo svih stvari"), dok Platon nastoji upravo obratno - da prevaziđe ovaj relativizam kroz pojmove intrinzičnih i instrumentalnih vrednosti, gde prve označavaju stvari koje su vredne po sebi, a druge svoju vrednost crpe iz činjenice da predstavljaju sredstvo za ostvarenje nekog cilja ili postizanja neke druge vrednosti. Izvođenje ovih dveju kategorija zasniva se na Platonovom dualističkom poimanju realnosti: s jedne strane, ljudi su prostorno i vremenski ograničena bića, podložna greškama u percepciji i mišljenju, njihova su stanovišta nužno omeđena onim što su u stanju da shvate i razumeju. S druge strane, ljudi su, i pored ovih ograničenja, u stanju da formiraju koncepte beskonačnosti, večnosti, univerzalne istinitosti, odnosno, da teže ka nadilaženju sopstvene realnosti (videti: Platon, 1993). U tom smislu, Platonovo shvatanje vrednosti je objektivističko: istina, dobro i lepota za njega predstavljaju objektivne vrednosti koje su izvan individue i nastaju mimo njenih percepcija i uverenja. U kasnijim (filozofskim) razradama pojmova intrinzičnih i instrumentalnih vrednosti, jedne se tretiraju kao sredstvo (sekundarne), a druge kao cilj (primarne) (Dewey, 1960: 23), iako se naglašava da se radi o dve strane jedne iste medalje, odnosno o uzročno povezanim i međusobno neodvojivim elementima (Riukas, 1998).

Univerzalnu i apsolutnu prirodu (moralnih) vrednosti naglašavao je i Kant, nastojeći da pokaže kako su pojedine vrednosti nezavisne od psihološke i društveno-empirijske realnosti (Životić, 1986: 37). U tom smislu, za Kanta je jedina intrinzična i apsolutna (moralna) vrednost dobra volja, jer se odnosi na čoveka kao takvog i predstavlja vrednost za sebe, nezavisnu od bilo kakvih spoljašnjih uslova i ograničenja (Babić, 2007: 2). Za Kanta je vrednosni svet stvarnost *sui generis*, jer vrednosti postoje

pre i nezavisno od bilo kojeg konkretnog procenjivanja, i kao takve, one su neizvodive iz empirijskih - socijalnih i psiholoških činjenica (Životić, 1986: 48). Za razliku od njega, Hegel nastoji da moralnost definiše ne kao oblik autonomnog odlučivanja, već kao vid društvenog bivstvovanja (Životić, 1986: 39). U okviru nastojanja da zasnuje filozofiju prava, Hegel pojmu vrednosti dodeljuje društveni karakter, nastojeći da pokaže kako proces vrednovanja uvek podrazumeva neki vid intersubjektivnog sameravanja. Vrednovanje je tako vid univerzalizacije, koja je moguća kao oblik ekstrakcije univerzalnog iz partikularnog (pojedinačnog, individualnog). U tom smislu on vrednosti vidi kao mogućnost zadovoljenja potreba, koje nisu samo individualne, već univerzalne, pa tako pojam "subjektivne vrednosti" za njega predstavlja oksimoron. Subjektivna vrednost (ili interes da se angažuje u nekoj akciji) predstavlja, u stvari, partikularni aspekt neke univerzalne vrednosti (odnosno opšte dobrobiti) (Deranty, 2005).

Za predstavnike pragmatizma, vrednosti se izvode iz ciljeva za koje se očekuje da će doneti najkorisnije posledice (Životić, 1986: 74), pa tako Džon Džui (John Dewey) suštinski izjednačava ciljeve i sredstva, navodeći da svaki cilj može biti ujedno i sredstvo za ostvarenje nekog drugog cilja. Na taj način, instrumentalni vidovi prakse bivaju proglašeni paradigmom sveukupne čovekove prakse, čime se vrednosti tretiraju kao element racionalne delatnosti. Za njega vrednosti imaju saznavnu i normativnu funkciju, gde se prva odnosi na definiciju dimenzije cilj-sredstvo, a druga na normiranje postupaka koje treba sprovesti da bi se postigli određeni ciljevi (Dewey, 1960: 53). Slično, Džeremi Bentam (Jeremy Bentham) naglašava da su vrednosti instrumentalni vidovi ponašanja, koji bivaju internalizovani tokom procesa učenja, i koji predstavljaju emanaciju principa korisnosti. Korisnost je, za njega, sadržana u bilo kom objektu koji donosi odluka obezbeđuje korist, prednost, zadovoljstvo ili sreću, odnosno koji doprinosi prevenciji bola, patnje, nesreće, itd. Njegova ideja o istovremenom postojanju konfliktnih motiva kod individua, gde prevagu odnosi onaj motiv ili grupa motiva koji su dominantni, u značajnoj meri je uticala na kasniji razvoj Levinove teorije (psihološkog) polja, ali i na modele multiatributivne korisnosti u ekonomiji (Clawson & Vinson, 1978).

Nasuprot pragmatizmu, analitička filozofija vrednosti smešta u oblast iracionalnih dimenzija ljudske prirode, odričući im mogućnost saznanja stvarnosti. Vrednosti su izraz emocija, a racionalnost je, prema ovom viđenju, rezervisana za domen prirodno-naučne

prakse, na osnovu koje se samerava smisao društvene prakse. Nema univerzalnih vrednosti, jer su one uvek određene aktuelnim društvenim kontekstom, pa su vrednosni diskursi suštinski usmereni na indoktrinaciju ili ubeđivanje (Životić, 1986: 80-83).

Značajnu ulogu za kasnije psihološke konceptualizacije vrednosti (a posebno za Olportovu (Gordon Allport) teoriju) imalo je stanovište nemačkog filozofa Šprangera (Eduard Spranger), prema kojem se vrednosti definišu kao konstelacije želja, htenja, moranja, stanovišta, unutrašnjih inklinacija, racionalnih i iracionalnih sudova i obrazaca asocijacija, koji određuju način na koji individua posmatra svet. Značaj vrednosnog sistema je u tome što, kada je jednom internalizovan, postaje, svesno ili podsvesno, strandard na osnovu kojeg se vrši usmeravanje individualne delatnosti (Puente, Awkard, Tesh and Southard, 1986: 880). Špranger je smatrao da se sve ljudske vrednosti mogu klasifikovati u šest kategorija, na osnovu kojih izvodi tipologiju ljudi – teorijski, ekonomski, estetski, društveni, politički i religiozni tip (opširnije o ovom stanovištu, videti u: Čekrlija, Turjačanin, Puhalo, 2004: 24).

1.1.2. Antropološka određenja vrednosti

U okviru antropološkog određenja smatra se da vrednosti preuzimaju ulogu bioloških instikata, orijentišući pojedince i grupe i uređujući društveni život (Heler, 1981: 34). Tako Arnold Gelen (Arnold Gehlen) navodi da je gubitak bioloških instikata kod ljudske vrste evoluciono bio moguć upravo zato što je čovek izgradio kulturni sistem, kao neku vrstu funkcionalnog ekvivalenta, u okviru kojeg ključnu ulogu imaju norme i institucije koje oblikuju njegovo ponašanje u situacijama neizvesnosti. Međutim, vremenom se njihovo dejstvo ne iskazuje kroz prinudni karakter, već pre kao vid izbora između različitih mogućnosti. Kada pojedinci do te mere usvoje moralne zakone, da se izgubi čak i ideja o mogućnosti izbora, tada vrednosti prestaju da budu nešto što čovek pridaje objektima (ili drugim ljudima), već postaju inherentni deo čovekove aktivnosti, odnosno čoveka samog. Institucije i vrednosti tako dobijaju ulogu novih instinkata (Gelen, 1974; Vowinckel, 2005: 50; Pusić, 1977: 17-19).

Prema Greberu (David Graeber), u antropološkim razmatranjima se izdvajaju tri različita određenja vrednosti: 1. kada se govori o krajnjem dobru, onome što je ispravno

ili poželjno u društvu, tada se radi o sociološkom određenju vrednosti; 2. ekonomsko (materijalističko) određenje odnosi se na stepen poželjnosti objekata, odnosno stepen u kojem su ljudi spremni da se odreknu nečeg drugog ne bi li dobili željeni objekat; i 3. lingvističko određenje vrednosti, koje se vezuje za sisteme jezičkih distinkcija. S obzirom da nas prvenstveno interesuje sociološki aspekt vrednosti, ukratko ćemo izložiti stanovište Klajda Klakhona (Clyde Kluckhohn), koji se sistematski bavio izučavanjem ovog fenomena, nastojeći da mu dodeli centralno mesto u okviru antropološke teorije (Graeber, 2001: 3; Belshaw, 1959). Ujedno, njegova razmatranja predstavljaju značajan doprinos sociološkom određenju vrednosti, odnosno njihovom utemeljenju u okviru teorije društvene akcije. Usko saradujući sa Talkotom Parsonsom, Klakhon povezuje vrednosti sa sistemom društvene akcije, definišući ih kao ideje o onome što je poželjno i što usmerava čovekovu akciju, pomažući mu da izabere između različitih pravaca delovanja (Kluckhohn, 1962: 395). Vrednosti predstavljaju neku vrstu organizatora u okviru sistema akcije, gde se individualne vrednosti prilagođavaju ciljevima i interesima drugih aktera i sociokulturnom sistemu u celini, doprinoseći, na taj način, predvidljivosti društvenog života (Belshaw, 1959: 556).

Za njega, centralno mesto u definiciji vrednosti zauzima pojam poželjnosti, čije se određenje vezuje ne toliko za koncepciju onoga što ljudi zaista žele, već za ono što bi trebalo da žele. Vrednosti tako predstavljaju kriterijume na osnovu kojih ljudi procenjuju koje želje i htenja su legitimni, opravdani ili dovoljno značajni da bi ih pokrenuli na akciju. Kao takve, one mogu biti karakteristične za pojedince ili za cele grupe. Za Klakhona vrednosti ne predstavljaju samo apstraktne životne filozofije, već, naprotiv, one imaju neposredan uticaj na čovekovo ponašanje (Kluckhohn, 1962: 395). Da bi ustanovio na koji način vrednosti podstiču i orijentišu društveno delanje u različitim kulturama, Klakhon je nastojao da teorijski utemelji mogućnost komparativnih istraživanja posluživši se konceptom nižeg nivoa apstrakcije – vrednosnim orijentacijama. Potonji koncept on definiše kao neku vrstu mešavine ideja o onome što je poželjno delanje i o prirodi sveta (društvene realnosti) u okviru kojeg se to delanje odvija, pa u skladu sa tim, smatra da razlike u kulturama ne treba tražiti samo u okviru toga u kakav svet ljudi veruju, nego i s obzirom na osećaj o tome šta je opravdano od tog sveta očekivati. U tom

smislu, on je zamislio antropologiju kao nauku o praktičnim životnim filozofijama i njihovom komparativnom izučavanju (Graeber, 2001: 4).

Najznačajniji doprinos razvijanju Klakhonovih ideja koje se odnose na mogućnost komparativnog izučavanja vrednosti u različitim društvima, dali su Florens Klakhon (Florence Kluckhohn) i Fred Štrodbek (Fred Strodtbeck) (up. Hills, 2002: 3). U fokusu njihovih razmatranja su, po prvi put u okviru antropološke teorije, bile vrednosne orijentacije, koje su definisane kao sistemi/načini organizovanja vrednosti (Čekrlija, Turjačanin, Puhalo, 2004: 24). Osnovne pretpostavke od kojih polaze su: da je ograničen broj zajedničkih problema na koje ljudi u različitim kulturama i istorijskim epohama moraju da daju odgovore; raspon mogućih rešenja datih problema niti je neograničen niti nasumičan, već varira u određenom rasponu; sva alternativna rešenja datih problema prisutna su u svim kulturama i istorijskim epohama, ali nisu jednako vrednovana (Hills, 2002: 4). Rešenje kojem data kultura u određenom istorijskom trenutku daje prednost reflektuje njene vrednosti. Klakhonova i Štrodbek navode 6 dimenzija oko kojih se konstituišu ključne vrednosti u društvu (saznajna, ekonomska, estetska, socijalna, politička i religijska), gde odgovori u okviru svake od dimenzija predstavljaju vrednosne orijentacije društva s obzirom na određeni aspekt njegovog okruženja. Posebno naglašavaju da u svakom društvu postoji određen dominantan profil ličnosti koji se karakteriše izvesnim brojem ključnih vrednosnih orijentacija (Inkeles, 1997: 27). Iako su sami autori naglašavali da je njihova teorija nedovršena, a praktična primena ograničena, istraživanjem i poređenjem različitih kultura putem univerzalnih dimenzija (vrednosnih orijentacija), oni su u značajnoj meri uticali na konceptualizacije istraživanja koja će kasnije vršiti Hofstede, Hall ili Trompenaars (Hills, 2002: 5; Nardon & Steers, 2011: 5-6).

1.1.3. Psihološka određenja vrednosti

Opšta psihološka definicija vrednosti je da se radi o relativno stabilnim, hijerarhijski raspoređenim, opštim psihičkim dispozicijama pojedinaca i grupa, nastalih kombinovanim dejstvom kognitivno-emocionalnog razvoja, individualnih crta ličnosti i interakcije sa socijalnim okruženjem, a koja usmeravaju delovanje ka ciljevima koji se

smatraju poželjnim (Pantić, 1977: 277). Smatra se da vrednosti imaju dinamički karakter, delujući motivaciono na čovekovo ponašanje, iako nisu u potpunosti nepromenljive (Čekrlija, Turjačanin, Puhalo, 2004: 22). No, i pored ove opšte definicije, treba napomenuti da su pristupi i određenja vrednosti u okviru psihologije daleko od jednoznačnih i opšteprihvaćenih: dok jedna struja govori o vrednostima kao ciljevima koji su izvan ljudi, većina definicija se ipak oslanja na subjektivističko stanovište, određujući ih kao dispozicije ljudi ka određenim ponašanjima. Međutim, ni u okviru ove struje nema slaganja oko toga šta se pod dispozicijama podrazumeva. Naime, prema jednom shvatanju, bilo koja stvar ili pojava može postati vrednost za čoveka, dok je, prema drugom stanovištu, opravdano je govoriti o vrednostima kao dispozicijama jedino ukoliko se njima određuje širok dijapazon ponašanja, uz kontinuitet i trajnost njihovog dejstva (Rot, 2002: 322). Ipak, s obzirom na veliki broj različitih stanovišta i autora koji su se bavili vrednostima u okviru psihologije, prikaz koncepata i teorijskih pristupa proučavanja vrednosti koji sledi u narednim redovima, rukovodiće se, pre svega, kriterijumom njihove relevantnosti za formulisanje savremenih metoda i instrumenata istraživanja vrednosti u okviru socio-psiholoških, socioloških ili politikoloških istraživanja, ostavljajući po strani pristupe koji su vrednosti i vrednosne orijentacije povezivali isključivo sa individualnim karakteristikama ličnosti.

Kurt Levin (Kurt Lewin) je nastojao da pokaže kako vrednosti usmeravaju ponašanje, ali da nemaju osobine cilja, određujući koji oblici ponašanja za pojedince u konkretnim situacijama dobijaju pozitivan, a koji negativan predznak. S druge strane, nemačko-britanski psiholog Hans Ajzenk (Hans Eysenck) smatra da su vrednosti opšti pogledi na život i svet, koji se mogu tretirati kao viši hijerarhijski nivo u odnosu na stavove. Prema Ajzenku, stavovi predstavljaju međusobno čvrsto povezane strukture koje određuju čitav niz ponašanja pojedinaca. Ove strukture su hijerarhijski uređene, pa se na prvom nivou nalaze mišljenja, koja se menjaju zavisno od okolnosti, nisu trajna karakteristika ličnosti i nedostaje im bazična osobina na osnovu koje je moguće merenje – doslednost. Drugi nivo čine stabilna i pouzdana mišljenja, koja predstavljaju neku vrstu primene stavova u određenim situacijama. Na trećem nivou Ajzenk situira stavove, kao kombinaciju većeg broja stabilnih mišljenja, koji dobijaju karakteristiku trajnog oblika ponašanja, dok se na najvišem nivou nalaze ideologije, strukturirane u sistem povezanih

stavova koji predstavljaju opšte sisteme vrednosti (Eysenck, 1960; Alaragić, 2012: 26). Ajzenkova empirijska istraživanja naročito su značajna za proučavanje političkih stavova. Na osnovu istraživanja, došao je do zaključka da se svi ideološki (politički) stavovi mogu pozicionirati u polju koje je određeno dvema (manje ili više univerzalnim) dimenzijama: konzervativizam nasuprot liberalizmu (*C scale*) i realizam (*tough-mindedness*) naspram idealizma (*tender-mindedness*) (*T scale*), od kojih je druga snažnije povezana sa karakteristikama ličnosti (Eysenck & Willson, 1978). U kasnijim radovima, njegovi sledbenici (pre svega, Brand, 1981) će dve dimenzije dopuniti sa još dvema dimenzijama (autoritarni fašizam naspram liberalnog humanitarizma i individualistički hedonizam nasuprot religioznom moralizmu), koje zajedno formiraju spektar političko-ideoloških uverenja.

Olport i saradnici su među prvima vršili psihološka empirijska istraživanja vrednosti (počev od 1930-ih godina, u okviru Studije o vrednostima – *Study of Values, SOV*) (up. Clawson & Vinson, 1978), definišući ih kao dominantne životne ciljeve i interesne orijentacije, koje se pojavljuju kao osnovni pokretač ljudske motivacije, a proizilaze iz bazičnih ljudskih potreba ili instinkata. Na osnovu šest (idealnih) tipova ličnosti koje je Špranger izdvojio, Olport i saradnici su napravili skalu dominantnih tipova vrednosnih orijentacija, mereći relativan značaj koji pojedinci pridaju svakoj od izdvojenih dimenzija (Alaragić, 2012: 26; Čekrlija, Turjačanin, Puhalo, 2004: 24). Olport je povezo vrednosne dimenzije sa teorijom o karakteristikama ličnosti (*personal traits*), navodeći da vrednosti predstavljaju uređeni sistem uverenja koja zajedno sačinjavaju životnu filozofiju. Vrednosti, na taj način, uređuju način na koji će pojedinac konstruisati smisleni poredak kojim opravdava sopstveno postojanje, a vrednosni poretki (izraženi kroz dominantne vrednosne orijentacije) odgovaraju određenim tipovima ličnosti (Allport, Vernon, and Lindzey, 1960). Iako je *SOV* pristup bio izrazito popularno metodološko oruđe, od kraja osamdesetih godina ono je napušteno usled anahronosti sadržaja indikatora na osnovu kojih je vršeno merenje pomenutih vrednosnih dimenzija.

U okviru pristupa koji vrednosti izvode iz ljudskih potreba, ističe se i Maslovljevo stanovište (Abraham Maslow), u kojem se uzima u obzir položaj vrednosti u hijerarhiji ljudskih potreba, gde je zadovoljenje potreba na višem nivou moguće tek kada su zadovoljene one na nižem nivou. Za Maslova se kao bazične izdvajaju fiziološke

potrebe, dok se na vrhu piramide nalaze potrebe za samo-aktuelizacijom (Maslow, 1970). Maslov pravi razliku između D (*defficiency*) vrednosti koje proističu iz nedostatka nečega i niže su pozicionirane u hijerarhiji, i B vrednosti, koje se pojavljuju kasnije u ontogenetskom i filogenetskom razvoju, vezuju se za nivo samoaktuelizacije i nalaze se više u hijerarhiji potreba. Što se potreba nalazi više u hijerarhiji, to je vezanost za egzistencijalnu nužnost slabija, njeno je zadovoljenje lakše odložiti, odnosno veće su šanse da data potreba potpuno nestane (Maslow, 1970: 98; Pantić, 1977: 274).

Među najznačajnijim i najuticajnijim pristupima izučavanja vrednosti razvijenih u okviru psihologije ističe se stanovište poljsko-američkog psihologa Milтона Rokiča (Milton Rokeach), koji vrednosti definiše kao stabilna uverenja o tome da su određeni načini ponašanja ili stanja, lično ili društveno poželjniji od drugih, njima suprostavljenih ponašanja ili stanja (Rokeach, 1973). Za razliku od Olporta i saradnika, koji su vrednostima pristupali kao fiksnim, striktno odvojenim i stabilnim elementima, Rokič je nastojao da pokaže kako se vrednosti formiraju kao personalizovane, fleksibilne hijerarhije koje cirkulišu u okviru date kulture (Debats and Bartelds, 1996: 47). Kao najznačajniju karakteristiku vrednosti, Rokič ističe njihovu stabilnost, koja ih čini znatno boljim prediktorom društvenog ponašanja od dispozicija, sposobnosti ili njihovih kombinacija (Alaragić, 2012: 25). Ipak, iako relativno stabilne, vrednosti nisu nepromenljive, jer, u suprotnom, lični i društveni razvoj ne bi bili mogući. Kao relativno postojana uverenja, vrednosti sadrže kognitivnu, emocionalnu i motivacionu komponentu, koje ih čine ne samo različitim od stavova, već naglašavaju i njihov deterministički karakter u odnosu na potonje. Za razliku od svojih prethodnika, koji su se vrednostima gotovo isključivo bavili kao karakteristikama ličnosti, Rokič je nastojao da ih poveže sa društvenim stavovima, vodeći, pri tom računa, da izbegne izjednačavanje dva pojma. Smatrao je da, u kognitivno-afektivnom sistemu pojedinca, vrednosti igraju znatno dinamičniju i značajniju ulogu od stavova, navodeći nekoliko važnih karakteristika koje ih razlikuju: 1. stavovi predstavljaju mnoštvo verovanja o jednom objektu, dok su vrednosti pojedinačna verovanja; 2. vrednosti nadilaze objekte i situacije, dok su stavovi usmereni na njih; 3. vrednosti predstavljaju standarde ponašanja pojedinca, a stavovi ne; 4. dok je broj vrednosti ograničen na konačni broj poželjnih ponašanja i krajnjih stanja, broj stavova nije ograničen, isto kao ni broj objekata na koje

se stav odnosi; 5. vrednosti su smeštene u središte psihičke strukture pojedinčeve ličnosti, te stoga određuju i usmeravaju i stavove i ponašanja (Alaragić, 2012: 30).

Kao dve osnovne funkcije vrednosti, Rokič ističe usmeravanje čovekovog ponašanja ka poželjnim i vrednim ciljevima i funkciju motivacije za određene aktivnosti. S obzirom na to, on razlikuje terminalne i instrumentalne vrednosti, gde su instrumentalne vrednosti definisane kao načini na koji se dolazi do terminalnih vrednosti (poželjnih stanja stvari), a koje pak mogu biti lične ili društvene. Broj terminalnih vrednosti je ograničen i saobražen bazičnim ljudskim potrebama, koje je izvodio iz Maslovljeve hijerarhijske teorije motivacije. Instrumentalne vrednosti je, takođe, podelio u dve kategorije: društveno/kulturno uslovljene moralne instrumentalne vrednosti i individualne vrednosti samoaktuelizacije i kompetencije. Osim što služe kao motivatori individualnog ponašanja, vrednosti su i njegovi regulatori, jer predstavljaju internalizovane predstave onoga što se smatra društveno poželjnim. Kao takve, one predstavljaju osnov pri zauzimanju stavova, ali i predispoziciju ka određenim ideološkim ili religijskim opredeljenjima (Alaragić, 2012: 31). U okviru jednog od verovatno najčešće primenjivanih instrumenata u psihološkim empirijskim istraživanjima vrednosti (*Rokeach Value Survey*) (Debats and Bartelds, 1996), Rokič je napravio listu od osamnaest terminalnih i instrumentalnih vrednosti, za koje je pretpostavio da su hijerarhijski raspoređene, iako je njihov redosled podložan individualnim varijacijama (Rokeach, 1973). Ipak, na ovom mestu, treba kratko napomenuti da Rokič pod vrednostima podrazumeva elemente koji se, u okviru sociološke teorije, tretiraju kao usko povezani ali zasebni delovi u okviru kulturnog podsistema – vrednosti i norme, gde terminalne vrednosti približno odgovaraju vrednostima u sociološkom smislu, a instrumentalne vrednosti normama.

U okviru savremenih pristupa vrednostima, ističe se nastojanje američkog socijalnog psihologa Šaloma Švarca (Shalom Schwartz) da objasni vezu između individualnih vrednosnih prioriteta i određenih formi ponašanja, ali i da psihološka empirijska istraživanja vrednosti poveže sa istraživačkom tradicijom velikih međunarodnih (međukulturnih) komparacija, razvijanih u okvirima sociološke i politikološke empirijske tradicije (Čekrlija, Turjačanin, Puhalo, 2004: 27). Švarc prihvata osnovno Rokičevo određenje vrednosti, iako nastoji da prevaziđe ranija fokusiranja na

pojedinačne vrednosti, orijentišući istraživanje na šire vrednosne sisteme, odnosno na odnose i dinamiku promene između različitih vrednosnih prioriteta (Alaragić, 2012: 36). Kao osnovne karakteristike vrednosti, Švarc navodi sledeće: 1. radi se o uverenjima koja ne predstavljaju samo objektivne ideje, već nužno uključuju i emotivnu komponentu; 2. vrednosti su motivatori, one definišu poželjne ciljeve; 3. vrednosti transcendiraju pojedinačne situacije i delanja. S obzirom na apstraktan karakter, razlikuju se od normi i stavova (koji su obično usmereni na specifične objekte, ponašanja ili situacije); 4. služe kao kriterijumi selekcije i ocene različitih ponašanja, ljudi, događaja, situacija, i 5. organizovane su hijerarhijski, prema relativnom stepenu značaja koji im pridaje svaki pojedinac, razlikujući se i na taj način od normi i stavova (Schwartz, 2012: 1).

Iako pomenute karakteristike važe za sve vrednosti, one se međusobno ipak mogu razlikovati s obzirom na sadržaj, odnosno tip motivacije koju pokreću. Kao tri univerzalna motivatora, Švarc izdvaja biološke potrebe, opstanak i dobrobit društvene grupe kojoj pojedinac pripada i usklađenu društvenu interakciju. Pošto pojedinci nisu u stanju da se sami izbore sa ova tri preduslova ljudske egzistencije, oni moraju da artikulišu odgovarajuće ciljeve, stupe u interakciju sa drugim ljudima i uz pomoć koordinisane akcije i saradnje ostvare te ciljeve. U tom procesu, vrednosti se pojavljuju kao društveno poželjni koncepti, kojima se ovi ciljevi predstavljaju, kako u svom kognitivnom, tako i u lingvističkom aspektu.

Švarc kreira tipologiju od deset bazičnih vrednosti, koje su povezane sa jednim od tri univerzalna preduslova egzistencije, odnosno motivatora (samousmerenost, hedonizam, stimulacija, postignuće, moć, sigurnost, konformizam, tradicija, benevolentnost i univerzalnost). Svaka od navedenih dimenzija sastavljena je od niza pojedinačnih vrednosti, koje se tretiraju kao indikatori. Međusoban odnos navedenih bazičnih vrednosti ispitivao je s obzirom na dve ortogonalne dimenzije: *otvorenost ka promeni-konzervativnost* i *samounapređenje-samoprevazilaženje*, gde su sve vrednosti povezane u obliku motivacijskog kontinuuma (motivacijski slične vrednosti se, pri tom, međusobno podržavaju, a različite koče). Svih deset dimenzija čine integrisan sistem, koji se pojavljuje kod svih pojedinaca, bez obzira na socio-demografske karakteristike, te ih Švarc naziva univerzalnim vrednostima. Operacionalizaciju svoje teorije vrednosti sproveo je putem instrumenta poznatog pod nazivom *Schwartz Value Survey (SVS)*, u

koji je uključeno 57 indikatora univerzalnih vrednosti, i koji danas predstavlja integralni deo velikih međunarodnih komparativnih istraživanja vrednosti, kao što je *European Social Survey* (Schwartz, 2012: 3-8).

1.2. Određenja i različiti pristupi proučavanju vrednosti u sociološkoj teoriji i istraživačkoj praksi

Konačno, u okviru sociologije, vrednosti zauzimaju konstitutivno mesto u određenju njenog predmeta, kao minimalni zajednički imenitelj oko kojeg se okupljaju članovi društva, koji omogućava da društvo kao sistem funkcioniše. Za razliku od psiholoških pristupa, gde se vrednostima primarno pristupa kao karakteristikama ličnosti, sociološka teorija se mahom zanimala za njihovu ulogu u integraciji sistema i funkcionisanju društvenog poretka, te za značaj koje dobijaju u usmeravanju delanja kako pojedinaca, tako i čitavih društvenih grupa. S obzirom na različitost shvatanja uloge, značaja, sadržaja pojma vrednosti i njegovog mesta u širem teorijsko-kategorijalnom aparatu u okviru sociološke teorije, u ovom poglavlju pozabavićemo se različitim pristupima proučavanju vrednosti, koji su od manjeg ili većeg značaja za našu teorijsku poziciju. Najpre ćemo se detaljnije osvrnuti na stanovišta klasika sociološke discipline, ne bi li u njima potražili korene novijih teorijskih shvatanja, a potom i savremenim (mahom interdisciplinarnim) konceptima i istraživanjima vrednosti koja u fokus svog interesovanja prvenstveno stavljaju odnos promene dominantnih vrednosti i širih društveno-istorijskih kretanja¹ (što je, uostalom, i najširi referentni okvir analize koja će uslediti u ovom radu). Pri tome treba naglasiti da jednoznačna klasifikacija datih stanovišta nije laka, s obzirom da se radi o pristupima koji operišu na različitim nivoima apstrakcije, obrađuju različite aspekte fenomena vrednosti, te da su formulisana sa potpuno drugačijih teorijskih i metodoloških pozicija i sa različitim ciljevima. Tako se, grubo uzev, mogu razlikovati čisto teorijska i empirijska razmatranja vrednosti, konsenzualni (društveno-integrativni) i konfliktni pristupi, statične (analitičke) i

¹ Naravno, na ovom mestu valja napomenuti da prikaz neće obuhvatati celokupne opuse izabranih autora, već samo one aspekte koji su od značaja za našu temu.

dinamične (istorične) koncepcije, itd., iako nijedan od kriterijuma klasifikacije nije sveobuhvatan i dovoljno diskriminatoran.

1.2.1. Dirkemovo određenje vrednosti

Prema dostupnim izvorima, interes za proučavanjem vrednosti, kao što je već naglašeno, datira od antičkog doba, odnosno od filozofskih rasprava o kategoriji (najvišeg) dobra (Pantić, 1977: 269). Iako je devetnaestovekovna, pozitivistički usmerena, koncepcija nauke o društvu pozivala na oštro razdvajanje vrednosnog od činjeničnog, danas preovladava stav da su vrednosti, kao društvene činjenice, legitiman predmet društvenih nauka. Nije z goreg podsetiti da je još Dirkem (Emile Durkheim), oslanjajući se na Rusoov (Jacques Rousseau) pojam 'opšte volje' i Kontovo određenje (Ogist Comte) 'konsenzusa', formulisao tezu da je jedan od osnovnih elemenata društva 'kolektivna svest', kao skup ideja, koje se odnose na osnovna saznanja i verovanja jedne društvene skupine, i normi, kojima se regulišu glavni oblici društvenog ponašanja (Dirkem, 1963). Društveni poredak se, tako, pokazuje mogućim tek kada postoje zajednička uverenja koje dele članovi društva, i njima saobražen normativni sistem. U jednostavnijim društvima, ova zajednička uverenja proizilaze iz sličnosti njihovih članova, oblikujući specifičan oblik mehaničke solidarnosti, dok se u modernim društvima, u kojima postoji uznapredovala društvena podela rada, zajednička uverenja grade u procesu uspostavljanja međusobne zavisnosti njihovih delova, oblikujući, na taj način, organski vid solidarnosti. Ipak, za Dirkema, kolektivna svest, a time i vrednosti kao njen integralni deo, ne mogu se svesti na individualne karakteristike pojedinačnih članova društva. Naprotiv, individualna svest se javlja kao potpuno oblikovana i određena kolektivnom svešću, iako ova potonja nastaje dugotrajnom kristalizacijom individualnih svesti. Iako se nije sistematski bavio određenjem pojma vrednosti, u izlaganju koje je održao na Međunarodnom filozofskom kongresu, 1911. godine, Dirkem je pažnju posvetio terminološko-pojmovnom razgraničenju između sudova vrednosti i sudova stvarnosti, nastojeći da definiše i sam pojam vrednosti. Naime, on polazi od uvreženog stava da vrednosni sudovi imaju za cilj da stvarima pripisuju neka svojstva koja postoje nezavisno od onoga ko izriče sud, i u tom smislu predstavljaju neku objektivnu

realnost (koja je, po pravilu, proizvod društvenog dogovora). Međutim, u nastojanju da odgovori na pitanje spram kog subjekta se izriču vrednosni sudovi, on kritikuje psihologističko stanovište, prema kojem je taj subjekat pojedinac, navodeći da postoje 'objektivne vrednosti' koje su zajedničke svim članovima jednog društva. Ako na mesto ovog subjekta postavimo kolektiv, tada se vrednosni sudovi iskazuju istovremeno i kao deo prinude koju na nas vrši moralna svest i poželjnosti koju dati objekat ima za nas, a koja je, takođe, društveno određena. Ipak, za Dirkema, vrednosti se ne mogu svesti isključivo ni na njihovu društvenu korisnost, odnosno na interesnu dimenziju, jer postoje vrednosti koje su gotovo u potpunosti iracionalne. Kritikuje i Kantovo idealističko stanovište, prema kojem vrednosti predstavljaju neku vrstu idealizovane stvarnosti, kakva bi trebalo da bude, koja transcendirira društvenu realnost i postoji mimo i nezavisno od nje, navodeći da se ideali menjaju, na isti način kao i vrednosni sistemi, a idealističko stanovište ne uspeva da objasni uzrok ove promene. Za Dirkema, vrednosti imaju kolektivno poreklo, one nastaju u momentima kolektivne uzavrelosti, kao skup kolektivnih ideala koji nisu samo hladne intelektualne predstave bez ikakve delotvornosti. Posve suprotno, one predstavljaju sažetu sliku društvenog života na vrhuncu svog razvoja, istovremeno i oslanjajući se na društvenu realnost i transcendirajući je. Kao takve, one postaju delatne sile koje pokreću čovekovu aktivnost, a nastaju kombinovanjem različitih aspekata stvarnosti i ideala. Vrednosti, tako, imaju za cilj da preoblikuju stvarnost na koju se odnose (Dirkem, 2007: 130-145).

Za Dirkema, vrednosti su nerazdvojno povezane sa moralom, kao pojmom višeg nivoa apstrakcije, iako se ne mogu u potpunosti svesti na njega. U određenju morala, Dirkem prihvata Kantov pojam dužnosti, kao obavezu da se postupi na određeni način. Ipak, on nastoji da pokaže kako se pojam moralne činjenice ne iscrpljuje u dužnosti, navodeći da mora biti zadovoljen i drugi preduslov da bi moralna činjenica mogla da proizvede neku delatnost, a to je – poželjnost. Svrhovitost morala vezuje se, pre svega za grupu, odnosno za privrženost grupi. Najviše moralno dobro je društvo, jer ono prevazilazi sva pojedinačna postojanja. Pojedinac ne može načiniti moralni prekršaj (prekršaj protiv društva), a da, pri tom, ne naudi i samom sebi. Društvo, kao najviše dobro i moralni autoritet, propisuje pravila koja se odnose na ponašanja koje treba regulisati. Na taj način, vrednosti i norme, koje su implicitno sadržane u Dirkemovom

određenju morala, ne označavaju neka faktička stanja, već, naprotiv, definišu društvo kakvo bi trebalo da bude, odnosno društvo u svom idealnom obliku (Dirkem, 2007: 107; 120). Ipak, moralna stvarnost se, za Dirkema iskazuje u dva vida - objektivnom i subjektivnom: objektivni aspekt odnosi se na činjenicu da za svaku grupu u nekom istorijskom trenutku postoji set moralnih vrednosti koje su zajedničke svim njenim pripadnicima; dok pojedinačne interpretacije datog morala, koje manje ili više odstupaju od zajedničke svesti, predstavljaju ovaj subjektivni aspekt (Dirkem, 2007: 109). Definišući moral na ovaj način, i posebnu pažnju posvećujući prvom, objektivnom aspektu morala, Dirkem je jasno trasirao put sociološkom proučavanju vrednosti: pošto njihovo glavno izvoriste nisu pojedinci, već društvena zajednica, subjektivni aspekt vrednosti ostavio je psihološkoj nauci, a sociologiji dodelio ulogu proučavanja zajedničkih predstava, koje, zbog snažnog emotivnog naboja koji izazivaju, uspevaju da podstaknu pojedince i grupe na individualnu ili kolektivnu akciju.

Problematičnost Dirkemovog određenja ishodi pre svega iz njegove koncepcije društva, kao apstraktnog, homogenog i nedeljivog entiteta, koji predstavlja izvoriste univerzalnih društvenih vrednosti i morala. Naime, ova koncepcija društva počiva na pretpostavci da je bazični društveni odnos – odnos solidarnosti, koji natkriljuje i poništava sve partikularizme. Razvijena podela rada za njega, samo u izuzetnim slučajevima, dovodi do formiranja društvenih grupa čiji su odnosi zasnovani na suprotnosti interesa (anomijska podela rada), odnosno koji potencijalno vode sukobima (Durkheim, 1984: 291). U normalnim okolnostima, podela rada (koja u savremenim društvima vodi međusobnoj zavisnosti, proizvodeći organski tip solidarnosti) počiva na saglasnosti pojedinaca i grupa u pogledu pozicija koje u njoj zauzimaju. Na ovaj način Dirkem propušta da uvidi da ono što on naziva izuzetkom (odnosno anomijskom podelom rada koja vodi suprotstavljenim interesima osnovnih društvenih grupa i njihovom sukobu), suštinski predstavlja konstitutivno obeležje savremenih industrijskih društava. Kolektivna svest, oličena u moralnim stavovima i pravnom ili religijskom sistemu, tada nije ništa drugo do kolektivna svest dominantne društvene grupe, koju ostatak društva u većoj ili manjoj meri prihvata. Ili, drugim rečima, društvo – koje se u svojoj idealnoj formi pojavljuje kao deo kolektivne svesti - uvek je definisano predstavama dominantne društvene grupe. U meri u kojoj je dominantna društvena grupa

u stanju da datu kolektivnu svest predstavi kao univerzalnu i opšteprihvaćenu, društvo se nalazi u harmoničnom stanju ravnoteže. Međutim, onda kada vladajuća grupa ne uspe da izvrši univerzalizaciju vrednosno-normativnog sistema, stvaraju se uslovi za društvene sukobe i takmičenje alternativnih vrednosno-normativnih sistema. Dirkem je, očito, bio svestan ovoga, pa uvodi subjektivni koncept morala, kao individualnu interpretaciju idelizovane predstave o društvu. Ipak, on ne uspeva da objasni poreklo ovih subjektivnih predstava, niti objašnjava čime su determinisana partikularistička odstupanja (i u kom stepenu su ona moguća).

1.2.2 . Veberovo određenje vrednosti

I drugi klasik sociološke nauke, Maks Veber (Max Weber), naglašavao je da je društveno delanje smislaono orijentisano ka određenom poretku, koji je zasnovan na konvenciji i uverenju o legitimnoj prirodi poretka (Veber, 1976, I). Da bi poredak mogao uopšte da postoji, neophodno je da počiva na nekim uverenjima koja dele većina članova jednog društva ili zajednice. U okviru istraživanja kojima se bavio, naročito ga je zanimao odnos vrednosnih i širih društvenih promena, odnosno veza između uspona kapitalističkih društvenih odnosa i protestantske etike na Zapadu. Jedan od aspekata ove promene, predstavljao je prelazak iz poretka zasnovanog na tradicionalnom autoritetu (oličenog u instituciji crkve) u onaj koji počiva na legalno-racionalnom obliku vlasti (moderna birokratija). Ova promena obeležena je naglašenim vrednovanjem individualnog postignuća i impersonalnog oblika državne vlasti naspram askriptivnih statusa i ličnih oblika zavisnosti. Čitav proces, koji je obeležen naglašenom racionalizacijom i sekularizacijom, Veber naziva modernizacijom, trasirajući, na taj način, put sociološkim istraživanjima koja su u fokus svog interesovanja stavljala upravo promene dominantnih vrednosti u kontekstu procesa modernizacije.

Za Vebera, vrednosti spadaju u domen 'kulturnog bića' (*Kulturmensch*), koje je obdareno sposobnošću i voljom da svesno zauzme stav o svetu koji ga okružuje i da mu pripiše određeno (pozitivno ili negativno) značenje (Weber, 1949). Sva vrednosna stanovišta, sudovi ili uverenja zasnovana su na 'krajnjim vrednostima' ('aksiomima'), koje Veber vezuje za kategorički imperativ (a koje će kasnije i Parsons preuzeti i ugraditi

u svoju teoriju društvene akcije). 'Krajnje vrednosti' definišu prostor u okviru kojeg je moguće zauzeti stav. Sistematizacija vrednosti u skladu sa čovekovim unutrašnjim aksiološkim poretkom vodi određenim obrascima ponašanja, odnosno permanentnom habitusu koji nastaje kao posledica akterove samosvesti (Oakes, 2003: 32). Veber identifikuje šest takvih vrednosnih sfera (ekonomija, estetika, religija, politika, erotska i intelektualna sfera), od kojih svaka počiva na sopstvenim 'aksiomima', odbacivši mogućnost da sve vrednosti počivaju na jednoj zajedničkoj 'krajnjoj vrednosti', kao i da vrednosne sfere budu redukovane na jednu bazičnu. Ovo dalje znači da vrednosne sfere ne mogu biti hijerarhijski raspoređene, odnosno da zauzimanje jedne vrednosne pozicije nužno vodi pojavi mnoštva konfliktnih vrednosnih stanovišta. Kada bi, smatra Veber, ovo mnoštvo bilo svedeno na jedinstvo, tada vrednosti ne bi bile ni potrebne. Konfliktni karakter vrednosnih stavova Veber izvodi iz činjenice da su 'krajnje vrednosti' međusobno nekonzistentne, odnosno da su jedne moguće upravo kao antinomija drugih (Weber, 1949: 57). Ovo nastojanje vrednosnih sfera da postanu što autonomnije sfere delanja, mišljenja i osećanja, ishodi iz čovekove urođene sklonosti da (komplikovan) svet shvati kao smisleni totalitet, odnosno da ga objasni na konzistentan način (Weber, 1959, prema Oakes, 2003: 30).

Za Vebera, zauzimanje vrednosnog stava predstavlja početnu tačku kulture. Ovim postupkom se dodeljuje vrednost fenomenima koji su, mimo toga, aksiološki indiferentni. Iskazivanje vrednosnih sudova i prihvatanje određenih ideala tako postaju stvar čiste konvencije. Usvajanje vrednosnih pozicija Veber naziva procesom sublimacije, koji podrazumeva prevođenje određenih normi koje proizilaze iz vrednosnog suda u 'krajnje vrednosti'. Spoljašnje norme tako bivaju ili odbačene kao irelevantne (ili pogrešne) ili prevedene u intrinzične. Sve vrednosti u okviru pojedinačne sfere, na taj način, bivaju podređene krajnjim aksiomima svoje sfere, odnosno sistematizovane prema unutrašnjem aksiološkom redu, koji omogućava pojedincu da usvoji određeni unutrašnji kod ponašanja. Procesi sublimacije (usvajanja vrednosti) i sistematizacije (reorganizacija vrednosne sfere kako bi se izvršilo smisljeno pozicioniranje novousvojene vrednosti) teku paralelno, dovodeći, istovremeno do tenzija i konflikata između vrednosnih sfera (Oakes, 2003: 33).

Ideja o konfliktnoj prirodi i međusobnoj neusaglašenosti vrednosnih sfera povezana je sa Veberovom (relativno pesimističnom) analizom modernih kapitalističkih društava i sve većim povećanjem njihove kompleksnosti. Pri tom, njegova koncepcija kulture podrazumeva da zauzimanje vrednosnog stava ujedno znači zauzimanje delatnog stava. Društveno delanje je definisano značenjem koji mu pojedinačni akter pridaje (Veber, 1976). Sve vrednosti su, u tom smislu, ujedno i subjektivni fenomeni, ali i deo zajedničkog pogleda na svet (*Weltanschauung*), koji omogućava da većina pripadnika određenog društva ili kulture prida sličan smisao određenom objektu vrednovanja (delanju, situaciji ili stvari), a koji je, s druge strane, u uskoj vezi sa tipom privrednog i celokupnog društvenog poretka (Veber, 2011).

Za razliku od Dirkema, kod kojeg su protivrečni interesi i vrednosti društvenih grupa oblik društvene anomalije, Veber donekle priznaje konfliktni karakter društvenog poretka. Naime, stavom da društveni poretci, da bi se dugoročno održali, moraju fizičku prinudu da zamene nekakvim oblikom legitimnosti (koju on definiše kao subjektivno ili grupno uverenje u normativnu valjanost poretka – up. Veber, 1976, I), Veber priznaje da su društva sastavljena od međusobno suprotstavljenih grupacija, gde ona koja je dominantna uspeva da uspostavi društveni poredak u skladu sa sopstvenim interesima. Legitimnost poretka, kao oblik zajedničkog pogleda na svet, može da varira, shodno tipu odnosa koji se uspostavlja u društvu (i u tom smislu, Veber razlikuje tri legitimacijska izvorišta poretka: individualna harizma, tradicija i zakoni). Ipak, iako na dobrom tragu, Veber, za razliku od marksističkih autora (na primer, Marksa, Gramšija, Milibanda ili Altisera), nije eksplicitno precizirao da država, kao posrednik u monopolu nad legitimnim nasiljem, nije autonomni entitet nezavisan od tipa odnosa dominacije koji se uspostavlja u društvu. S obzirom da je njegov interes prvenstveno bio usmeren na mehanizme kojim država utiče na javnost, on nije uspeo da osvetli na koji način različite društvene grupe monopolišu državu i oblikuju, uz pomoć represivnih i ideoloških aparata, dominantni oblik legitimacije i pogled na svet.

Veberov doprinos teoriji vrednosti leži, pre svega u činjenici da je, za razliku od Dirkema, on uspeo da pokaže kako vrednosti ne tvore nekakvu apstraktnu i neprotivrečnu celinu, već da imaju konfliktni karakter, koji se izvodi iz autonomnosti društvenih sfera unutar kojih nastaju (a koje Veber vezuje za kapitalistički društveni poredak). Na taj

način, pojedinačna 'kulturna bića' postaju poprišta aksioloških ratova koji su utoliko izraženiji ukoliko su vrednosti iz različitih sfera snažnije sublimirane (oblikujući individualna ponašanja), a samosvest jača. Njegov pristup vrednostima (i društvu) je nesumnjivo istoričniji od Dirkegovog, jer uviđa da kompleksnost savremenih društvenih sistema proizvodi protivrečne simboličko-vrednosne i biheviornalne sisteme. Ipak, Veber ne uspeva da date protivrečnosti snažnije i jasnije poveže sa načinom na koji se strukturiraju društva, proizvedeći grupacije čiji su interesi suprotstavljeni, odnosno čiji su aksiološki poretki na različite načine strukturisani, shodno njihovoj poziciji u sistemu društvenih odnosa.

1.2.3. Parsonsova teorija socijalne akcije

Iako su vrednosti predstavljale integralni deo Dirkegovih i Veberovih teorijskih razmatranja, zasluga za sistematsko sociološko proučavanje vrednosti svakako pripada još jednom klasiku - Talcotu Parsonsu. Mada je uticaj Dirkega i Vebera jasno vidljiv u Parsonsovom delu, on je nastojao da prevaziđe do tada već jasnu odeljenost realističke (strukturne) i akterske perspektive u nauci o društvu, smeštajući sistem društvene akcije u centar svoje sociološke analize. Ključnu ulogu u ovom sistemu, kao što ćemo u nastavku teksta pokazati, imaju upravo vrednosti, koje Parsons nastoji da poveže kako sa društvenim poretkom i uslovima njegovog opstanka, tako i sa pojedincima i kolektivitetima kao nosiocima društvenog delanja.

Parsons, dakle, polazi od pojma socijalne akcije, koji definiše kao proces, u okviru kojeg je primarna motivacija aktera nastojanje da dođu do nagrade, odnosno, da izbegnu deprivaciju. Na tragu Veberovih razmatranja, on mogućnost usklađenog delovanja vidi u sistemu očekivanja aktera koja se odnose na objekte delanja, a koja variraju zavisno od situacije. Ova očekivanja razvijaju se u tesnoj vezi sa potrebom za nagradom ili za izbegavanjem deprivacije, ali i s anticipiranom reakcijom drugoga. Značenja, znakovi i simboli koji nastaju i organizuju se kao deo ovih očekivanja pripadaju kulturnom podsistemu sistema društvene akcije, koga čine još i socijalni (društveni) podsistem i sistem individualne ličnosti (Parsons, 2005: 2-3). Društveni podsistem se sastoji od međusobnih interakcija ljudskih jedinki, gde je svaki njegov član

istovremeno i akter i predmet orijentacije drugih aktera (Parsons, 1988: 24). Međutim, motivaciona shema gratifikacija-izbegavanje deprivacije nije tako jednostavna. Ljudi su suočeni, smatra Parsons, sa različitim interpretacijama gratifikacije, odnosno različitim značenjima koja se mogu pridati objektima akcije ili situacijama. Ove alternative, pak, moraju biti organizovane s obzirom na neki kriterijum selekcije, što znači da je svako konkretno delanje nužno povezano sa nekim vidom procene alternativnih značenja. Motivacija, interpretacija i evaluacija, kao tri aspekta delanja, nemoguća su bez postojanja stabilnih simboličkih sistema, koji nadilaze konkretne situacije i individue, a koje Parsons naziva vrednostima. Vrednosti su usko povezane sa normativnim elementima, koji predstavljaju njihove derivate. Naime, uzajamnost očekivanja učesnika u društvenom odnosu nije moguća bez svesti o postojanju određenog poretka simboličkih značenja koja je zajednička svima. Ovaj poredak, u okviru kojeg određena ponašanja ili delanja bivaju nagrađena, a druga sankcionisana, Parsons naziva normativnim poretkom. Dalje, vrednosti su, za njega, pojam koji se odnosi na totalitet sistema akcije, i moraju se razgraničiti od vrednosnih orijentacija. Ove potonje ne odnose se na značenja koja se pridaju objektima delanja ili situacijama u smislu održanja ravnoteže između gratifikacije i deprivacije, već na sadržaj kriterijuma selekcije. Vrednosna orijentacija predstavlja, tako, jednu vrstu oruđa putem kojeg se vrši formulacija centralne dimenzije artikulacije kulturne tradicije (odnosno vrednosti) u sistem akcije. Međutim, pored motivacije koja je praćena gratifikacijom (nagradom), odnosno kaznom, vrednosti su uvek praćene i podržane, s jedne strane, moralnom komponentom (odnosno uverenjem da je nešto dobro ili ispravno bez obzira na instrumentalnu korist), a s druge strane emotivnom komponentom, bivajući, kroz proces internalizacije, ugrađene u sistem čovekove ličnosti (Parsons, 2005).

Dakle, vrednosne orijentacije, kao derivati vrednosno-normativnog poretka, predstavljaju orijentire društvene akcije koji su zajednički pripadnicima određenog društva, mada Parsons upozorava da ne treba zaboraviti da su one uvek u funkcionalnom odnosu sa delanjem pojedinaca i njegovom motivacijom. Kao motivacioni orijentiri, i vrednosne orijentacije se mogu javiti u formi kognitivnih standarda, standarda evaluacije i moralnih standarda, iako treba naglasiti da uprkos paralelnoj klasifikaciji, Parsons izričito podvlači njihovu međusobnu nezavisnost: dok motivacioni orijentiri predstavljaju

okvir za analiziranje nekog problema za koji je pojedinac lično zainteresovan, dotle vrednosne orijentacije predstavljaju standarde o tome koje rešenje datog problema je društveno prihvatljivo. Smeštajući motivacione orijentire u domen individualne ličnosti, a vrednosne orijentacije u sferu kulturne tradicije, Parsons je nastojao da prevaziđe jednostranosti psihologističkog i kulturalnog determinizma i zasnuje teoriju koja bi vrednostima pristupala uzimajući u obzir oba aspekta.

U određenju kulture, Parsons polazi od toga da ona predstavlja proizvod društvene interakcije, s jedne strane, ali i okvir kojim su definisane granice interakcije. Delimično preuzimajući Veberovu ideju o postojanju nezavisnih poredaka u svakoj od vrednosnih sfera, Parsons navodi da kultura, kao simbolički sistem, poseduje sopstveni obrazac konzistentnosti integracije, iako se kao ograničavajući faktori uvek mogu javiti motivacioni i situacioni elementi svake konkretne društvene akcije. To dalje znači da normativni poredak, kojim se definišu poželjna ponašanja i tipovi delanja, takođe mora biti konzistentno uređen, i to na transituacionom ali i na interpersonalnom nivou (Parsons and Shils, 1962). Na sličan način se izvodi i relativna autonomija dva preostala podsistema – društvenog sistema i individualne ličnosti – koji takođe počivaju na sopstvenim obrascima i nisu međusobno svodivi. Na analitičkom nivou, svaki od ovih podsistema moguće je apstrahovati, iako se istovremeno, elementi od kojih se sastoje preklapaju (na primer, pojedinac nije samo individualna ličnost, već se pojavljuje u društvenom podistemu, kao akter i predmet orijentacije u procesu interakcije, ali i u kulturnom podistemu, koji je sačinjen od mnoštva pojedinačnih interakcija) (Parsons, 1988:24).

Pored nastojanja da definiše ulogu vrednosti u sistemu socijalne akcije, i poveže ih, kako sa individualnom ličnošću i njenim motivima (potrebama) za delanjem, tako i sa kulturnom tradicijom, koja nudi orijentire kojima se na društveno prihvatljiv način zadovoljavaju potrebe, Parsons se bavio vrednostima iz još jedne perspektive – struktural-funkcionalističke – nastojeći da im odredi mesto i funkciju u okviru društvenog poretka. Kao što smo naglasili, Parsons od Vebera preuzima koncept 'krajnjih vrednosti', svrstavajući ih u 'Najvišu Stvarnost', kao hijerarhijski najviši nivo sistema socijalne akcije i društvenog okruženja, kojim su definisane smislaone orijentacije delanja u najapstraktnijem vidu. Uloga kulturnog podsistema je da formuliše sisteme značenja na

osnovu krajnjih vrednosti i prevede ih u konkretne orijentire društvene akcije. Međutim, ako se promeni analitički fokus i odnos kulturnog i društvenog sistema posmatra iz perspektive funkcionalnih preduslova neophodnih da bi sistem nesmetano funkcionisao, tada se kao središnji funkcionalni zahtev pred kulturni sistem stavlja uloga legitimacije normativnog poretka na kojem počiva društveni sistem. Na isti način se može sagledati odnos društvenog sistema i sistema individualne ličnosti, gde se pred potonji postavlja zahtev učenja normi, odnosno razvoja i održavanja motivacije za društveno prihvatljivim oblicima delovanja, dok društvo, sa svoje strane, mora pružiti svojim članovima dovoljan stepen gratifikacije, kao nagrade za ove društveno prihvatljive oblike delovanja. Dakle, društveni sistem se, za Parsonsa, konstituše kroz postojanje normativnog poretka, ali i kroz statute, prava i dužnosti koji proizilaze iz pripadnosti zajednici. Međutim, da bi društvena zajednica mogla relativno trajno da se reprodukuje, neophodno je da postoji zajednička kulturna orijentacija (vrednosti), koju deli većina njenih članova, i koja pomaže održanju zajedničkog identiteta (Parsons, 1988: 29-33). Odnos između kulture i pojedinačne ličnosti posredovan je, na neki način, elementima koji pripadaju društvenom sistemu, a to su položaji i uloge i očekivanja koja društvo stavlja pred njihove nosioce. Dakle, vrednosti predstavljaju orijentire za poželjne vidove delanja u konkretnim situacijama, koji su institucionalizovani u okviru normativnog poretka, odnosno kroz očekivanja koja se povezuju sa zauzimanjem određenih položaja u društvu i obavljanjem adekvatnih uloga. Ova očekivanja praćena su nagradama, odnosno kaznama, a stepen institucionalizacije očekivanja u društvima može da varira u rasponu od potpune institucionalizacije do anomije. Skup strukturisanih uloga, integrisanih s obzirom na strateški značaj za održavanje društvenog sistema, koje se reprodukuju s obzirom na komplementarna zajednička očekivanja, Parsons naziva institucijama i smatra ih strukturama višeg reda u odnosu na uloge (Parsons, 2005).

Da rezimiramo, Parsons definiše kulturu kao organizovani poredak simbola koji predstavljaju orijentire društvenog delanja. Međutim, ona se javlja i kao internalizovan sistem uverenja pojedinačnih aktera (ličnosti), odnosno kao institucionalizovani set normi na kojima počiva društveni poredak. Vrednosti, kao deo simboličkog sistema, omogućavaju uzajamno orijentisano delanje, pružajući orijentire (kriterijume) pri selekciji oblika delanja. U tom smislu su one neraskidivo povezane sa normama, kao

regulatorima mnoštva raznovrnih interakcija u društvu, koji potpomažu sprovođenje strukturisanih vrednosnih određenja i doprinose integraciji (Parsons, 1988: 45). Dalje, na osnovu vrednosti izvode se i vrednosne orijentacije kao društveno konstruisani standardi, koji omogućavaju izbor između oblika ponašanja koji su međusobno isključujući (Parsons, 2005: 222). Parsons razlikuje nekoliko univerzalnih obrazaca orijentacije: afektivnost nasuprot afektivnoj neutralnosti, univerzalizam nasuprot partikularizmu, orijentacija na sebe nasuprot kolektivnoj orijentaciji, postignuće naspram askripcije, usmerenost naspram difuzivnosti, smeštajući ih duž ose čiji su polovi moderno, odnosno tradicionalno društvo (Parsons, 2005)². Ova relativno formalistička shema vrednosnih orijentacija (koja, doduše, nije definisana u formi kontinuirane skale, već međusobno isključivih vrednosnih parova) ima za cilj da pokaže kako društveni odnosi nisu nasumični, već strukturisani obrascima koji jasno određuju pravce delanja u skladu sa karakteristikama dominantne kulture. Parsons je time nastojao da pokaže kako je odnos individualne ličnosti i kulturnog sistema ključan za stabilnost sistema društvene akcije: kada su vrednosti internalizovane putem procesa socijalizacije, tada društvo pruža gratifikaciju za društveno poželjno delanje i obezbeđuje konformiranje dominantnim vrednosnim obrascima. Dakle, kultura i individualna ličnost su u nekoj vrsti dijalektičkog odnosa: reprodukcija kulturnog sistema zavisi od toga da li su društvena delanja u skladu sa dominantnom kulturom, dok istovremeno, društveni akter dobija ličnu gratifikaciju kao posledicu delanja koje je u skladu sa dominantnim vrednostima (Turner, 2005).

² Ova analitička shema, koju razvija na tragu Veberovih ideja, i u okviru koje razlikuje tradicionalna i moderna društva, izvršila je značajan uticaj na savremena proučavanja vrednosnih orijentacija, pogotovo ona koja su se razvijala u okviru teorija modernizacije. U sklopu date sheme, on kontrastira univerzalne vrednosne obrasce, pa tako dolazi do sledećih karakteristika jednog i drugog:

1. tradicionalna društva se odlikuju izrazitom afektivnom angažovanošću njegovih članova, kolektivističkom orijentacijom i naglašenom grupnom pripadnošću i identifikacijom, partikularističkim pravilima, pripisanim statusima i difuznim karakterom društvenih uloga;

2. moderna društva, s druge strane, odlikuje afektivna neutralnost koja se kristalizuje u formi racionalnosti, individualizam (samoaktuelizacija), univerzalnost pravila, statusi zasnovani na individualnim postignućima i specijalizacija uloga (Parsons, 2005).

S obzirom na kompleksnost, heterogenost i pluralistički karakter modernih društava, Parsons naglašava značaj postojanja univerzalizujućih vrednosti, koje moraju da budu dovoljno opšte i apstraktne da bi bile prihvaćene od strane većine (heterogenih) individua, a koje su, istovremeno sadržajno slabije određene, odnosno "maglovite". S obzirom da se moderna društva karakterišu rastućim brojem ovih univerzalnih vrednosti, odnos između individua i društva je labavije posredovan (Parsons, 1982: 315), ishodeći u sistemu koji je sazdan na institucionalizovanom individualizmu.

Značaj Parsonsove teorije vrednosti prvenstveno ishodi iz činjenice da je uspeo na adekvatan način da poveže vrednosti i sa karakteristikama društvenog sistema (u vidu normativnog poretka), ali i sa individualnim motivacijskim podsticajima, koji ishode iz nagradi i kazni povezanih sa zauzimanjem društvenih položaja i obavljanjem društvenih uloga. Ipak, njegovo razmatranje univerzalnih vrednosnih obrazaca, na osnovu kojih je moguća operacionalizacija konkretnih vrednosnih orijentacija, ostaje shematizovano, statično i aistorično, ne uspevajući da odgovori na pitanje kako dolazi do promene dominantnih vrednosnih obrazaca. Kao i negovi prethodnici, Dirkem i Veber, on nije uspeo na adekvatan način da se pozabavi pitanjem konstituisanja normativnog poretka i oprečnih interesa različitih društvenih grupacija koje ga tvore. Vezujući vrednosne orijentacije isključivo za individualne aktere i sisteme motivacije koji proizilaze iz položaja i uloga, za njega se vrednosti ne pojavljuju u agregiranom obliku, na nivou kolektiviteta koji se formiraju tokom zauzimanja sličnih položaja i obavljanja njima adekvatnih uloga. Apriorno pretpostavljajući da počiva na širokom društvenom konsenzusu, on je zanemario konflikte koji se u društvu odvijaju pri uspostavljanju i održavanju normativnog poretka, a time i činjenicu da različite društvene grupe mogu biti nosioci posve različitih vrednosnih orijentacija. Konačno, za razliku od Vebera, koji je naglašavao konfliktni karakter vrednosti (koji se, doduše, ispoljava samo na nivou individualnog aktera), za Parsonsa one tvore neprotivurečnu celinu, koja ishodi iz postojanja univerzalnih vrednosnih obrazaca na kojima počiva normativni poredak.

Iako na drugim mestima u ovom radu neće biti posvećeno toliko pažnje kritičkim razmatranjima stanovišta koje prikazujemo od strane drugih autora, na ovom mestu ćemo napraviti izuzetak. Naime, jedan od najoštrijih kritičara Parsonsove teorije uopšte, a pogotovo njegove sheme sistema socijalne akcije, u kojoj centralno mesto zauzimaju vrednosti, bio je njegov savremenik i predstavnik kritičke teorije, Rajt Mils (Wright Mills). Milsova kritička razmatranja su od značaja za našu temu i stoga što, u protivstavu prema Parsonsu, i sam razvija stanovište o vrednostima i njihovoj ulozi u društvu, kombinujući veberijansku teoriju moći i legitimiteta sa marksističkom konfliktnom perspektivom. Prva primedba koju Mils upućuje Parsonsu je opšte-metodološke prirode: naime, usled apstraktnog karaktera teorijsko-konceptualnog sistema, koji je konstruisan na arbitraran način, ova teorija ostaje daleko od istorijskih i strukturalnih karakteristika

društava, ne osvetljavajući zaista promene i probleme koji se dešavaju u realnosti (Mills, 2000: 33). Zamislivši sociologiju kao nauku koja u centar svojih proučavanja stavlja vrednosti, zanemarujući neke druge bitne aspekte društvene realnosti (kao što su ekonomski ili politički procesi ili odnosi moći koji se uspostavljaju u okviru društvenih institucija), Parsonsova se teorija, prema Milsu, suštinski bavi pitanjem legitimnosti društvenog poretka (što, samo po sebi nije problem). Međutim, dodeljujući vrednostima autonomni značaj u društvu, Parsons je institucionalne strukture faktički redukovao i preveo u oblast moralno-simboličke sfere (Mills, 2000: 36).

Mils smatra da uzajamna očekivanja koja omogućavaju društveno delanje ne moraju uvek da počivaju na zajedničkim vrednostima, nego i s obzirom na postojanje društvene prinude. Tako za njega institucije predstavljaju društvene uloge međusobno organizovane s obzirom na sistem moći i autoriteta. Vrednosne orijentacije i normativne strukture, kao motivatori društvenog delanja, nisu ništa drugo do simboličke reprezentacije legitimacije vladajućeg društvenog poretka.

Želeći da objasni na koji se način uspostavlja legitimnost poretka, Mils navodi da svaka grupacija koja upravlja društvenim institucijama nastoji da opravdanje sopstvene dominacije poveže sa već postojećim, široko raširenim uverenjima, kulturnim simbolima ili prihvaćenim zakonskim normama. Ovi oblici opravdavanja sopstvene dominacije, prema Milsu, odgovaraju Veberovom konceptu legitimacije, Dirkemovoj kolektivnoj svesti, Marksovim dominantnim idejama, Manhajmovoju ideologiji, itd. Kao opšti simboli, oni se potom prevode na nivo individualnih motivatora za određene vrste ponašanja, pa tako oblici legitimacije koji su javno efektni, tokom vremena postaju efektni i na individualno-psihološkom nivou. Odnos između opštih simbola i strukture društvenih institucija, prema Milsu, predstavlja jedno od ključnih pitanja sociologije i početnu tačku kritike Parsonsove teorije vrednosti. Naime, za Milsa dato simboličko polje (odnosno vrednosno-normativni poredak) ne predstavlja nekakvo autonomno područje koje se formira nezavisno od odnosa moći: naprotiv, ovi simboli direktno su povezani sa opravdavanjem datog oblika raspodele moći u društvu, a njihova psihološka relevantnost ishodi iz lične lojalnosti, odnosno otpora strukturama moći. Ukoliko ne služe opravdavanju institucionalnog poretka i motivaciji individua da delaju u skladu sa

očekivanjima, vrednosti (koliko god bile lično važne za onoga koji dela) su sociološki i istorijski irelevantne (Mills, 2000: 36-38).

Na sličan način, Mils nastoji da pokaže kako dominacije određenih vrednosnih orijentacija u nekom društvu ne mora nužno da predstavlja i moralno jedinstvo. Naprotiv, postojanje zajedničkih vrednosti može biti posledica činjenice da vladajuće grupacije uspešno monopolizuju ili nameću glavne simboličke predstave. Sociološka i istorijska relevantnost vrednosti upravo i ishodi iz činjenice da su one simboličke predstave kojima se legitimiše normativno-institucionalni poredak i uspešno obezbeđuje pokornost, s jedne strane, a koje uspevaju da motivišu društvene aktere da ispunjavaju očekivanja skopčana sa ulogama u datom institucionalnom poretku. Međutim, postoje društva u kojima se legitimacija normativno-institucionalnog poretka i dominacija određenog seta vrednosti postiže nasiljem ili pretnjom nasiljem. Tada pokornost i lojalnost poretku i idejama na kojima počiva može biti samo formalne prirode. U takvim društvima vrednosni konsenzus i lojalnost normama, koje se održavaju na silu, mogu da prikrivaju tinjajući pluralitet vrednosti koji potencijalno može voditi konfliktima. Između dva krajnja slučaja - društava u kojima postoje vrednosti koje deli većina njihovih pripadnika i onih u kojima su vrednosti toliko divergentne da se poredak održava samo disciplinom i nasiljem – postoji, smatra Mils, čitav dijapazon različitih vidova integracije. Većina zapadnih društava održava svoje poretke uprkos tome što su inkorporirala mnoštvo divergentnih vrednosnih orijentacija, kombinujući u različitom stepenu legitimaciju i prinudu (Mills, 2000: 38-40).

Parsonsova teorija, prema Milsu, ne uspeva da osvetli pitanje stepena legitimnosti određenog normativno-institucionalnog sistema, niti dozvoljava ideju o mogućnosti postojanja konflikta unutar društvenog sistema. Naime, njegova koncepcija podrazumeva da kada se jednom uspostavi normativni poredak, celokupna struktura vlasti biva legitimizovana, dok se održavanje komplementarnosti između uloga i očekivanja tada i ne postavlja kao pitanje. Drugim rečima, sledeći Parsonsove ideje, smatra Mils, ispada da je svaka moć u društvu legitimna. Društveni sistem se, tako, pokazuje kao unutrašnje harmonična celina, gde se poremećaji ravnoteže pojavljuju isključivo kao eksterni faktori. Ovakvo shvatanje društva, kao poretka kojem je interesna saglasnost prirodna, a konflikt

stran, eliminiše iz teorijskih razmatranja pitanje društvene promene i istorijskog kretanja (Mills, 2000: 42).

Za Milsa je pitanje održavanja poretka i njegove integracije takođe ključno, ali umesto jednoznačnog rešenja koje nudi Parsons, on nastoji da pokaže kako svaki istorijski tip društva ima sopstvenu logiku na osnovu koje se vrši integracija duž svih podсистema koji ga sačinjavaju. Za njega, ovi (istorijski) modaliteti integracije nisu statični, jer je mogućnost njihove promene sadržana u promenama društvene strukture (Mills, 2000: 47).

1.2.4. Određenje vrednosti u okviru marksističke teorije društva: vrednosti i ideologija

Za razliku od funkcionalističkog pristupa, u okviru kojeg se naglašava integrativna i koheziona uloga vrednosti u održavanju legitimacijskih obrazaca na kojima sistem počiva, te postojanje konsenzusa u pogledu dominantnih vrednosnih orijentacija u društvu, kritička, a posebno marksistička teorija, davala je jasan primat interesima nad vrednostima, u skladu sa opštom koncepcijom društvenog sistema u okviru koje kulturni podsystem izrasta iz ekonomske baze. Vrednostima je tako dodeljen marginalni status, u okviru ideološke, iskrivljene svesti vladajuće klase (Pusić, 1977: 11).

Iako se Marks (Karl Marx) nije bavio pojmom vrednosti, služio se srodnim konceptima vladajućih ideja i ideologijom. U *Nemačkoj ideologiji*, pojam ideologije ima negativno značenje, gde je ideološko sinonim za idealističko, i to pre svega u hegelovskom smislu: ideologija je iskrivljen, iluzoran pogled na svet, *camera obscura* (Marx & Engels, 1953: 304), a kritikovati ideologiju istovremeno znači "raskrinkati" stanovište po kojem su ideje i duh pokretačke snage istorije (Malešević, 2004: 31). Međutim, Marks povezuje ideologiju i sa odnosima dominacije: vladajuće ideje u društvu izraz su dominantnih odnosa u proizvodnji. S obzirom da proizvodni odnosi dele društvene grupe na dominantne i potlačene, tada i vladajuće ideje predstavljaju odraz ove dominacije. Klasa koja na raspolaganju ima sredstva materijalne proizvodnje istovremeno poseduje i sredstva 'intelektualne proizvodnje'. Dominacija jedne klase nad drugom u društvu, stoga, nije samo materijalna, već se proteže i na oblast ideja i vladajućih

uverenja. Stoga, pripadnici vladajuće klase, po pravilu, svoju dominaciju nastoje da zasnuju i kroz produkciju i distribuciju ideja, koje, na taj način, postaju dominantne ideje date epohe (Marx & Engels, 1953). Dominantna ideologija se, tada, pokazuje kao odraz interesa onih koji se nalaze na vladajućim pozicijama i služi održanju vladajućeg poretka. Marks navodi kako u okviru vladajuće klase možemo razlikovati ideologe, čiji je zadatak produkcija ideja, i aktivno jezgro klase (koje ne učestvuje u stvaranju ovih ideja već se prema njima odnosi pasivno) koje učestvuje u materijalnoj proizvodnji realnosti. Ova podela rada na fizički i umni unutar dominantne klase može dovesti do prividnog rasepa i konflikta, koji nestaje onda kada je klasa, kao celina, ugrožena (Marx & Engels, 1953: 394).

Kritikujući Hegelov pojam apsolutnog duha, Marks ističe da ideje nemaju nekakvu autodeterminaciju, nezavisnu od vladajućeg načina proizvodnje, te stoga ne mogu imati ni sopstvenu logiku promene. Drugim rečima, ideje ne mogu biti dominantna pokretačka sila istorijskog razvoja. Kritikujući psihologistički pojam individualne samosvesti, on odbacuje individualistički prisup, ističući da se svest o sebi koncipira uvek kao svest o čoveku uopšte, odnosno kao svest o čoveku i njegovim odnosima sa drugim ljudima i sa društvom u kojem živi. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest (Marks, 1969: 247). Međutim, iako polazi od materijalističkog određenja svesti, Marks nastoji da ne zapadne u zamku jednostranog materijalizma, jednako kao što kritikuje i idealističko stanovište. Za njega, svest je proizvod realnih društvenih uslova, ali ona ne ostaje njegova verna kopija. Naprotiv, duhovna proizvodnja se razvija u zatečenim uslovima, ali ih i transcendirira i prevazilazi. S druge strane, ideje uvek korespondiraju sa realnim uslovima društvene egzistencije, a isticanje njihovog determinističkog primata, smatra Marks, vodi stvaranju idealističkih koncepata koji stoje nasuprot realnosti. Ovakve ideje, koje su apstrahovane od realnih uslova društvene egzistencije, on naziva iskrivljenom svešću, odnosno ideologijom (Marx & Engels, 1953: 398).

Ideologija, dakle, kod Marksa, proističe iz načina proizvodnje društva, koji određuje društvene, političke i intelektualne procese (Marx, 1977: 389), korespondirajući, na taj način, sa odnosima dominacije koji se u njemu uspostavljaju, odnosno sa njegovom klasnom strukturom. Kao skup verovanja i ideja, jedne (vladajuće) klase, koji se nastoji

prikazati kao korpus uverenja celokupnog društva, njena je funkcija opravdavanje neravnopravne podele ekonomskih i društvenih sredstava (Malešević, 2004: 33). Konkretno, u kapitalističkom društvu, ideologije nisu izopačene samo zato što parcijalne ideje jedne grupe predstavljaju kao univerzalne ideje celine, već i stoga što otuđenje koje se javlja u tom društvu nastoje da izdignu na nivo prirodne zakonitosti. Vladajuće misli svake epohe tako predstavljaju izraz shvatanja vladajuće klase, i u direktnoj su suprotnosti sa ideologijama potčinjenih klasa. Kada dominacija jedne klase postane smetnja za dalji razvoj društva, kada se javi sukob između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, tada se javljaju revolucionarne ideologije (kao izraz revolucionarnih praksi) (Korać, 1968: 277).

Iako nerazrađeno, Marksovo stanovište je u višestrukoj suprotnosti sa društveno-integrativnim pristupima Dirka i Parsona (i u nešto manjoj meri Vebera). Naime, za razliku od potonjih, koji ideje i uverenja tumače kao realnost *sui generis*, nezavisno od konkretnih društvenih odnosa, Marks nastoji da pokaže kako je njihovo izvišće materijalna realnost, oličena u dominantnom obliku proizvodnje društvenog života, u kojem se kristališu društvene grupacije čija reprodukcija počiva na različitim interesima. S obzirom da se proizvodni odnosi iskazuju kao odnosi dominacije (a ne solidarnosti ili odnosi zasnovani na konsenzualnom pristanku na zatečenu podelu uloga i položaja), tada i legitimacija poretka koji se uspostavlja mora počivati na ideološkoj dominaciji jedne grupe. Vladajuće ideje se na taj način očitavaju kao ideje kojima dominantna društvena grupacija opravdava sopstvenu dominaciju, izdižući ih na nivo neupitnih aksioma ili prirodnih zakona, dok legitimnost sistema počiva na prihvatanju datih ideja od strane potčinjenih klasa. Na ovaj način, ideološko polje predstavlja arenu u okviru koje se odvijaju klasne borbe, kao odraz sukoba u sferi proizvodnje. Dominantni pogled na svet tada nije ništa drugo do pogled na svet pobedničke grupacije. Na ovaj način, Marksovo stanovište izbegava idealističke koncepcije prema kojima polje ideja ima sopstvenu logiku razvoja, koja je nezavisna od društvene realnosti u kojoj se date ideje oblikuju. S druge strane, njegovo stanovište odriče integrativnu funkciju idejama i uverenjima: odnosi dominacije neminovno proizvode društvene sukobe, te ideološka sfera ne može da bude izuzeta iz toga. Dalje, Marksovo stanovište je u suprotnosti sa Veberovim i Parsonovim subjektivističkim konceptima vrednosti, čiji su nosioci individualni akteri,

time što poreklo uverenja i ideja izvodi iz međusobnih odnosa pojedinaca. Konačno, njegovo stanovište je istorično i dinamičko, jer dominantne ideje uvek predstavljaju rezultat međusobnih odnosa društvenih klasa, koji je istorijski promenljiv.

Dalju razradu pojma ideologije i vladajuće društvene svesti u okviru marksističke paradigme nalazimo kod Antonia Gramšija (Antonio Gramsci). On je nastojao da strukturalni aspekt marksističke analize dovede u vezu sa individualnim i kolektivnim akterima društvenog delovanja, stavljajući naglasak u svojoj analizi na društvenu nadgradnju. Odredivši marksizam kao filozofiju prakse, Gramši je nastojao da pokaže kako su eksploatisane klase, putem kolektivne volje i akcije, u stanju da prevaziđu nužnosti bezličnih ekonomskih zakona i oslobode se sopstvene podređene pozicije u društvu (Gramsci, 1978). Gramši razlikuje dve vrste ideologije - organsku i proizvoljnu, gde se organska vezuje za određenu društvenu strukturu i predstavlja snažan mehanizam promene, dok je proizvoljna ideologija rezultat proizvoljnog rada pojedinaca, koji nema uporišta u društvenoj realnosti. Gramšija isključivo zanima organska ideologija, koju određuje kao vrednosno jedinstvo između određenog shvatanja sveta i odgovarajućih normi ponašanja (Gramsci, 1978: 326).

Centralno mesto i originalni Gramšijev doprinos marksističkoj teoriji, ali i teorijama koje su se bavile načinima produkcije i diseminacije dominantnih vrednosti u društvu, zauzima pojam kulturne hegemonije, to jest odnos između kulturnih formacija i političke dominacije. On suštinski polazi od Marksove ideje o ideologiji kao skupu ideja i verovanja koji pripadaju pogledu na svet jedne klase. Međutim, za razliku od Marksa, on ne vezuje ideološke predstave samo za vladajuću klasu. Naprotiv, smatra da je svim velikim revolucijama i korenitim društvenim promenama prethodio intenzivan rad na kulturnoj penetraciji potčinjenih klasa. Dominantnom klasom postaje ona koja uspeva da sopstveni pogled na svet nametne kao hegemon celom društvu. Gramši, pri tom, pravi razliku između hegemonije i dominacije, vezujući prvu za domen civilnog društva i institucije privatne sfere, dok se direktna dominacija ostvaruje kroz javne institucije i državni aparat, odnosno političku sferu. Hegemonija predstavlja sintezu političkih, intelektualnih i moralnih nastojanja da se interesi sopstvene klase odbrane i nametnu kao ujedinijući interesi celokupnog društva. Iako hegemonija mahom počiva na konsenzusu, ona uvek uključuje i elemente prinude, odnosno ravnotežu dva principa, u okviru koje

drugi ne odnosi prevagu. Upravo zato smatra da je teško u potpunosti napraviti razliku između civilnog i političkog društva, navodeći instituciju obrazovanja, koja, iako pripada civilnom društvu, u velikoj meri, ekonomski i ideološki, zavisi od države. Za njega država nije prost instrument represije jedne klase nad drugom, već sredstvo putem kojeg se stvara i legitimiše moderno kapitalističko društvo, kroz buržoaski pogled na svet.

Pojmom hegemonije, kao sinteze političkih, intelektualnih i moralnih elemenata, Gramši nastoji da prevaziđe jednostrani strukturalni (ekonomski) determinizam Marksove teorije (ili bar njenih vulgarizovanih interpretacija), ističući značaj društvenog (kolektivnog) delanja, koje se javlja kao aktivni činioac u legitimizaciji dominantnog društvenog poretka. Moderna kapitalistička društva su suviše kompleksna da bi mogla da opstanu na isključivoj ideološkoj dominaciji jedne klase. Naprotiv, vladajuća klasa mora uvek da uzima u obzir i interese ostalih društvenih klasa, kako bi održala hegemonu poziciju. Ovaj proces praćen je stalnim balansiranjem između ubeđivanja i prinude, aktivnog pristanka i sile. Međutim, hegemonija, smatra on, uvek podrazumeva i spontani pristanak potlačenih grupa, čije uverenje da vladajuće ideje služe i njihovim interesima počiva na 'zdravorazumskim' predstavama (Swingewood, 2000: 116).

Drugi važan Gramšijev doprinos teoriji ideologije, odnosi se na razlikovanje kreatora i diseminatora ideologija, kao i uloge srednjih slojeva (tačnije, intelektualaca) u tom procesu. Naime, u procesu stvaranja i širenja hegemonih ideja i uverenja, Gramši, na tragu Lenjinovih ideja, ključnu ulogu dodeljuje intelektualcima. Znanja i ideologije koje proizvode nisu samo prosta refleksija interesa određene klase. Naprotiv, oni su u stanju su da artikulišu interese širih društvenih grupacija i inkorporiraju ih u vladajuću ideologiju. Intelektualci se, stoga, pojavljuju kao grupacija koja vrši ulogu posrednika između sfera kulture i materijalne proizvodnje, proizvodeći ideje koje bivaju široko prihvaćene kao legitimne jer izražavaju uvek nešto više od golih interesa vladajuće klase (Swingewood, 2000: 116-122). Gramši, pri tome, razlikuje dve vrste intelektualaca: tradicionalne i organske, gde prvi predstavljaju grupaciju koju karakteriše nenarušeni istorijski kontinuitet, a koji stvaraju i šire "visoku kulturu" među širim društvenim grupama (među njih spadaju mislioci, pesnici, naučnici, filozofi. itd.), te predstavljaju posrednike između države i javnosti. Iako često percipiraju sebe kao autonomne od vladajuće društvene grupe, njihova je nezavisnost fikcija: naime, njihove i ideje i

uverenja i delatnost uslovljeni su klasnim položajem koji zauzimaju. Pošto nisu klasa za sebe, oni ne mogu pretendovati na političku ili klasnu neutralnost, već su objektivno predstavnici interesa vladajuće klase. Nasuprot njima, organski intelektualci predstavljaju grupaciju koju “svaka nova klasa stvara i izgrađuje u toku svog razvoja” (Gramsci, 1992: 6). Njihova je funkcija da formulišu ideje na osnovu kojih će biti izvršena homogenizacija klase kojoj pripadaju, te da osvetle njenu funkciju ne samo na ekonomskom, nego i na društvenom i političkom planu. Organski se intelektualci ne obraćaju celokupnoj javnosti, kao što to čine tradicionalni, već komuniciraju samo sa sopstvenom klasom. Bivajući rođeni i socijalizovani u okviru svoje klase, oni su za nju organski vezani i izražavaju njene interese. Međutim, organski intelektualci nisu puki ideolozi sopstvene klase, već predstavljaju njen intrinzični deo: njihova je pozicija takva da im omogućuje da šire svoju klasnu ideologiju ne samo kroz filozofiju, nego i putem kulturnih formi koje su bliže svakodnevnom životu njihove klase (kroz zdravorazumska uverenja, folklor, religiju, itd.). Za razliku od tradicionalnih intelektualaca, koji imaju na raspolaganju ustanovljene forme, procedure i metodološki alat za aktivnost i mišljenje (odnosno institucionalne forme, u koje spadaju obrazovni sistem, mediji, religijske organizacije), organski intelektualci mogu da oslobode sebe i svoju klasu “razvijajući kritičku svest o svojoj društvenoj situaciji iznutra, iz sopstvenih postojećih formi mišljenja i delovanja” (Gramsci, 1992: 9).

Na tragu Gramšijevih ideja, Altiser (Louis Althusser) razvija sopstveni pojam ideologije. Za našu temu – analizu dominantnih vrednosnih obrazaca – važnost njegove teorije je u tome što pažnju usmerava na funkcionalnu dimenziju ideologije, definišući je naspram države. Naime, po Altiseru, država je osnovni nosilac delanja vladajuće klase, a čine je represivne i ideološke institucije. Međutim, njega manje zanimaju represivni državni aparati, a više oni koje naziva ideološkim državnim aparatima. ”Nijedna društvena klasa ne može dugo zadržati državnu vlast, a da istovremeno ne uspostavi hegemoniju nad državnim ideološkim aparatima i unutar njih” (Altiser, 2009: 12). Ideološki državni aparati obuhvataju različite specijalizovane institucije: verske, obrazovne, političke, pravne, sindikalne kulturne, sportske, itd., koje za razliku od represivnih državnih aparata, ne čine jedinstveno organizovanu celinu, nego relativno odvojene i međusobno nezavisne oblasti u kojima se ispoljavaju posledice klasnih borbi.

Sledeći Gramšijevu podelu na civilnu i političku sferu, Altiser, na sličan način, smešta represivne aparate u javni domen (političku sferu), a ideološke u privatnu sferu (ili, u gramšjevskoj terminologiji, civilnu sferu) (Altiser, 2009: 10). Usled toga, i njihovo se funkcionisanje razlikuje: dok prvi deluju silom, drugi delaju uz pomoć ideologije.

Altiser ideologiju definiše kao organizaciju simboličkih aktivnosti čiji je zadatak da konstituiše ljudska bića kao društvene subjekte i da proizvodi živuće odnose koji ih povezuju sa dominantnim odnosima u društvu (Malešević, 2004: 36). S jedne strane, ona je utemeljena u materijalnoj realnosti, odnosno u proizvodnim odnosima; kao takva, ona je nezavisna od ljudske subjektivnosti, ima materijalnu egzistenciju i u stanju je da "proizvodi" subjekte. Na neki način, ona predstavlja cement koji povezuje društvo i deluje kao sistem predstava koji nema mnogo veze sa individualnom ili grupnom svešću. S druge strane, ideologija je za Altisera i potpuno nepredstavljiva: ona nema istoriju, već je večna. Kao takva, ona predstavlja imaginarni odnos jedinki prema svom stvarnom položaju (Altiser, 2009: 56). Za razliku od (mladog) Marksa, ideologija za njega nije lažno predstavljanje stvarnih odnosa, već stvaran živući odnos ljudskih bića, sam po sebi.

Za Altisera je, među ideološkim državnim aparatima, najvažniji obrazovni. Naime, dok je centralno mesto u reprodukciji i širenju vladajuće ideologije u prošlosti zauzimala crkva, usled monopola koji je imala nad regulisanjem i kontrolom različitih sfera društvenog života, nakon Francuske revolucije dolazi do razdvajanja političke, kulturne, sfere komunikacije i obrazovanja. Sve ove posebne sfere društvene delatnosti doprinose održavanju kapitalističkih odnosa proizvodnje i eksploatacije; međutim, po njemu, uticaj obrazovanja je nasnažniji. S jedne strane, škola ima moć da se predstavi kao neutralno okruženje, nezavisno od ideologije, dok, sa druge strane, uspeva da održi status jedine institucije u društvu koju su članovi društva u obavezi da pohađaju. Obrazovanje dece (koja se nalaze u formativnim godinama) se, na taj način odvija uporedo sa socijalizacijom u vladajućem ideološkom ključu.

Imajući ova stanovišta u vidu, jasno je da marksistička teorija, za razliku od prethodnih pristupa, ideologiju (odnosno dominantne vrednosti i uverenja) izvodi iz oblasti materijalne proizvodnje. Umesto društveno-integrativne funkcije, u marksističkom određenju, ona ima funkciju opravdavanja dominacije jedne grupacije nad drugom, te je stoga neizbežno povezna sa društvenim sukobima. Ideologija tako

predstavlja sredstvo klasne borbe (Malešević, 2004: 42). Za razliku od Parsonsa, koji pravi razliku između ideologije i vrednosti (gde ideologija predstavlja vrednošću opterećen egzistencijalni iskaz o postojećem i budućem stanju datog društvenog sistema), nastojeći da pokaže kako uprkos postojanju zajedničkog sistema vrednosti u jednom društvu postoji mogućnost različitih ideoloških orijentacija (koje imaju mali ili nikakav uticaj na promenu dominantnih vrednosti – up. Parsons, 1991: 39), marksistički autori gotovo isključivo govore o ideologiji (kao, iskrivljenom, partikularističkom pogledu na svet jedne društvene grupacije, koja u procesu klasnih borbi, sa manje ili više uspeha biva nametnuta kao opšteprihvaćena interpretacija društvene realnosti), implicitno odričući mogućnost postojanja univerzalnih vrednosti (osim, naravno u slučaju ideja i uverenja onih društvenih grupacija koje su najmanje ograničene sopstvenom klasnom pozicijom – up. Marx, 1953: 397). Za našu je temu svakako najznačajniji Gramšijev pojam hegemonije, koji objašnjava način na koji dominantna društvena grupacija uspeva da nametne sopstveni pogled na svet kao dominantan, kao i njegovo objašnjenje uloge intelektualaca u procesu formulisanja i širenja ideoloških predstava.

1.2.5. Odnos društvenih promena i promena vrednosnih orijentacija: teoretičari modernizacije Lipset, Inkeles, Almond i Verba

Parsonsova shvatanja o prirodi društvenog sistema i ulozi vrednosno-normativnog poretka snažno su uticala na predstavnike američkog funkcionalizma. Na tragu ideja o fundamentalnim razlikama između tradicionalnih i modernih društva, teoretičari modernizacije su nastojali da pokažu da se one ne očitavaju samo u sferi materijalne proizvodnje ili tipu političkih sistema, iako su sa njima tesno isprepletani, nego i u okviru vrednosno-normativnih aranžmana na kojima počivaju. S obzirom na našu temu, izdvojena su stanovišta Martina Lipseta (Seymour Martin Lipset) i Alekša Inkelesa (Alex Inkeles), te Almonda i Verbe (Gabriel Almond i Sidney Verba), koji nastoje da vrednosne promene povežu sa širim društveno-istorijskim kretanjima, odnosno procesima modernizacije, profilišući se, na taj način, kao nastavljači veberijanske tradicije u ispitivanju odnosa društveno-ekonomskih i idejnih promena (naravno, jasno je da na ovom mestu ne možemo prikazati stanovišta datih autora u celosti, te su izdvojeni

samo oni aspekti njihovih teorijskih razmatranja koji su važni za određenje i konceptualizaciju odnosa vrednosnih orijentacija i društvenih promena).

Lipset postulira vrednosti i uverenja kao početnu tačku analize strukture, ali i dinamike društvenih sistema. Na tragu Veberovih razmatranja, nastoji da pokaže u kakvoj vezi su vrednosti sa istorijskim kretanjima i na koji način određuju ishode društvenih promena. Polazi od teze da istorijski razvoj dovodi do formiranja određenog tipa vrednosnog sistema, koji, potom, kao vrsta predispozicije, oblikuje buduće istorijske događaje. Na taj način, smatra Lipset, vrednosti postaju jedna od determinanti koja određuje pravac društvene promene (Lipset, 1965: 7). Prihvata Parsonsovu tezu da je društvo sistem ravnoteže u okviru kojeg svaki poremećaj dovodi do potrebe za adaptacijom i novim uspostavljanjem ravnoteže. Za procese adaptacije, integracije i uspostavljanje ravnoteže ključno je postojanje centralnog sistema vrednosti, koji je prihvaćen od strane većine pripadnika datog društva i koji određuje oblik svakog pojedinačnog društvenog sistema. Kao primer uravnoteženog sistema, Lipset uzima 'stabilne demokratije', u okviru kojih, putem delanja demokratskih vrednosti, dolazi do vrhunca u procesima adaptacije i integracije (Lipset, 1960: 491). Društvenu dinamiku Lipset nastoji da konceptualizuje upravo putem pojmova ravnoteže i vrednosti. Naime, složenim društvima je neophodno stalno usklađivanje institucija i centralnog sistema vrednosti, kako bi se uklonile napetosti koje ishode iz promene društvenih odnosa (Lipset, 1965: 8). Vrednosni sistem utiče na karakter institucija koje se formiraju u društvu i na taj način oblikuje pripadnike datog društva. Zauzvrat, specifične karakteristike pripadnika društva oblikuju institucije (Lipset, 1960: 276).

Pri razmatranju odnosa između određenih karakteristika ličnosti i vrste političkog sistema, Lipset se mahom oslanja na Inkelesa koji naglašava postojanje snažne veze između dva elementa, demonstrirajući svoju tvrdnju na slučaju razlike između autoritarne i demokratske ličnosti. Kao karakteristike demokratske ličnosti, Inkeles navodi osobine, kao što su: otvorenost prema drugima (nasuprot alijenaciji ili odbacivanju drugog) i prema novim iskustvima i idejama (naspram plašljivosti ili preterane konvencionalnosti), sklonost ka odgovornom, ali opreznom prihvatanju mišljenja autoriteta (nasuprot slepoj submisivnosti ili neprijateljskom odbacivanju autoriteta), tolerancija različitosti (nasuprot rigidnosti), sposobnost ka prepoznavanju,

kanalisanju i usmeravanju sopstvenih emocija (naspram nezrelog neprijateljstva ili sličnih reakcija) (Inkeles, 1961, prema Lipset, 1965). Nastojeći da objasni vezu između određenih karakteristika ličnosti i karaktera političkog sistema, Lipset ističe značaj primarne socijalizacije i karaktera odnosa unutar institucije porodice. Tako, na primer, prevalencija demokratskih ličnosti u društvu olakšava stabilizaciju demokratskih institucija, koje, zauzvrat proizvode demokratske ličnosti (Lipset, 1965: 281).

Teorijsku zaleđinu Inkelesovog rada predstavljaju teorije modernizacije, pa je u fokusu njegovog teorijsko-istraživačkog interesovanja odnos između društvene promene (procesa modernizacije) i određenih karakteristika ličnosti (u koje ubraja i vrednosne orijentacije). Smatra da modernizaciju ne možemo svesti samo na strukturne i institucionalne promene, već je neophodno uzeti u obzir i onaj aspekt koji se odnosi na socio-psihološke karakteristike ljudi. Inkeles polazi od teze da je jedan od preduslova modernizacije društva razvoj određenih karakteristika ličnosti, predispozicija i uverenja, dok istovremeno, sociokulturne karakteristike društva, takođe, snažno oblikuju relativno stabilne psihološke karakteristike ličnosti svojih članova, koje Inkeles, u svojim kasnijim radovima, naziva nacionalnim karakterom (Inkeles, 1997: 14).

Standardizovano institucionalno okruženje modernih društva dovodi do standardizovanih obrazaca odgovora, koji se javljaju uprkos suprotnim efektima tradicionalne kulture kojima je pojedinac bio izložen (Inkeles, 1960, navedeno prema Kitayama & Cohen, 2010: 373). Efekat modernih institucija nastojao je da utvrdi na osnovu stepena u kojem osobe inkorporiraju, kao deo svoje ličnosti, karakteristike koje su analogne ili ishode iz institucionalizovanih uloga koje preuzimaju i koje obavljaju u društvu (Inkeles, 1983: 8). U okviru komparativne studije šest društava u procesu industrijalizacije, *Becoming Modern*, jedna od institucija koja je poslužila kao paradigma modernosti, i čiji se efekat na karakteristike ličnosti ispitivao, bila je moderna fabrika (ali i izloženost procesima urbanizacije, obrazovanju, masovnim medijima, itd.). Istraživanje je pokazalo da su navedena institucionalna okruženja u uskoj vezi sa pretpostavljenim karakteristikama moderne ličnosti (otvorenost prema drugima i prema novim iskustvima i idejama, sklonost ka odgovornom, ali opreznom prihvatanju mišljenja autoriteta, tolerancija različitosti, sposobnost ka prepoznavanju, kanalisanju i usmeravanju sopstvenih emocija) (Inkeles & Smith, 1974).

U kasnijim radovima, Inkeles je naročito isticao modernizujući efekat obrazovanja i školskog sistema, koji ishodi ne u tolikoj meri iz karakteristika obrazovnog kurikulumu, već iz čitavog institucionalno-organizacionog karaktera modernih škola. Naime, on naglašava da se uloga škole ne može svesti samo na funkciju prenošenja znanja, već da ona predstavlja jednu vrstu opšteg okvira u kojem se vrši socijalizacija dece. Najčešći mehanizmi koji se u tom procesu upošljavaju su sistem nagrade i kazne, učenje po modelu, pojednostavljivanje i uopštavanje. Iako ovi mehanizmi učenja nisu karakteristični samo za škole, ono što im daje naročit značaj, smatra Inkeles, je specifičan način organizacije procesa socijalizacije koji se odvija u školama (Inkeles, 1983: 54).

Noviji teoretičari modernizacije, koji su se bavili odnosom društveno-ekonomskih i vrednosnih promena, u značajnoj meri su doveli u pitanje Inkelesovu tvrdnju o neupitnom i jednoznačnom efektu modernih institucija na psihološke karakteristike ličnosti, pokazujući kako šira kulturna tradicija nekog društva može da utiče na specifičan tok modernizacijskih procesa. Uticaj modernih institucija nije i ne mora da bude podjednak u svim društvima, već je u značajnoj meri posredovan karakteristikama kulturne tradicije datog društva (Inglehart & Baker, 2000: 49).

U nastojanju da na sintetički način povežu socijalno-psihološki pristup proučavanju vrednosti i makroteorijsku orijentaciju politikologa i sociologa ka proučavanju karakteristika političkog sistema, američki politikolozi Almond i Verba uvode koncept "političke kulture" u okviru komparativne studije vrednosti u pet demokratskih zemalja Zapada. Iako ne odbacuju psihološke teorije vrednosti, pojmom političke kulture nastoje da naprave razliku između stavova koji se ne odnose na političku sferu i onih koji se odnose na politički sistem i na viđenje sopstvene uloge u njemu. Pri tom, politička kultura nastaje, prema ovim autorima, kao posledica procesa internalizacije karakteristika političkog sistema putem usvajanja uverenja, mišljenja, stavova i osećanja koje dele pripadnici određenog društva (dakle, u okviru procesa manifestne i latentne političke socijalizacije čiji je efekat najsnažniji tokom perioda detinjstva i adolescencije)(Almond & Verba, 1989: 13). Ipak, ovaj koncept ne implicira postojanje homogenog društvenog tela koje nužno deli iste stavove i uverenja, već naprotiv, naglašavaju da u meri u kojoj je politička arena prožeta sukobima, doći će do ispoljavanja suprotnosti i u polju političke kulture.

Koncept političke kulture suštinski označava orijentaciju (prema) i evaluaciju političkih objekata. Autori definišu političku kulturu s obzirom na više dimenzija, gde se kao prva pojavljuje tip istorijskih političkih sistema³, kao druga viđenje sebe kao političkog aktera, dok se treća i četvrta odnose na različite političke objekte, klasifikovane kao *input* (političke partije) i *output* (administracija) objekte. Na sve četiri dimenzije, korišćena je Parsonsova shema različitih tipova uverenja: kognitivni, afektivni i evaluacijski tip orijentacije, pa su, na osnovu matrice dimenzija i tipova orijentacija, Almond i Verba izdvojili tri tipa političkih kultura, koje su nazvali parohijalnom (gde su očekivanja od političkog sistema ka iniciranju promene minimalna, nivo ulaganja i lične participacije slabi, a sam sistem poseduje nizak stepen specijalizacije uloga), subjektivnom (u okviru koje su visoka očekivanja od onoga što sistem može da pruži, postoji specijalizacija političkih uloga, ali je nizak nivo ulaganja i lične participacije) i participativnom političkom kulturom (u okviru koje postoji visok stepen ličnog angažovanja, visok nivo ulaganja, ali i očekivanja od institucija, koje su visoko specijalizovane).

Autori naglašavaju da njihov koncept političkih kultura ne podrazumeva nužno homogenost i uniformnost uverenja, već ostavljaju mogućnost postojanja mešovite, odnosno heterogene političke kulture, koja se može pojaviti i na individualnom nivou ličnih uverenja (nekonzistentnost u stavovima), ali i kao karakteristika same kulture (nekonzistentnost političke kulture). Takođe naglašavaju da politička kultura može, ali i ne mora biti usaglašena sa političkom strukturom, gde se nekongruentnost najčešće javlja u situacijama društvene promene. Kao tri moguća ishoda, autori navode podudaranje političke kulture i sistema, nekonzistentnost praćenu apatijom i nekonzistentnost praćenu odbacivanjem političkog sistema, uvodeći, na taj način, teorijski model koji je, za razliku od doslednih funkcionalista, dozvoljavao da vrednosni i normativno-institucionalni sistem budu u međusobnoj nesaglasnosti.

Takođe, treba naglasiti da pojam političke kulture predstavlja neku vrstu konceptualnog oruđa kojim su autori nastojali da prevaziđu jaz između individualnih aktera i političkog sistema kao jedinica posmatranja, odnosno, između mikro- i makro-

³ Almond i Verba razlikuju tri tipa istorijskih političkih sistema – demokratski, socijalistički i konstitucionalni (Almond & Verba, 1989: 15).

analitičkih pristupa u istraživanju stavova (individualnih političkih orijentacija), s jedne strane, i strukturalnih elemenata koji čine politički sistem, sa druge (Almond & Verba, 1989: 32). U okviru različitih kombinacija tri osnovna tipa političkih kultura, autori izdvajaju civilnu kulturu (koja predstavlja mešavinu participativne i subjektivne kulture, a pretpostavlja poštovanje zakona i političkih autoriteta, postojanje svesti građana o njihovim ograničenim mogućnostima učestvovanja u reprezentativnim demokratskim telima, uprkos participativnoj orijentaciji, odnosno minimalnu sklonost ka direktnom političkom angažmanu), kao pretpostavku stabilnih demokratija.

Iako je njihov konceptualni okvir tokom 1970-ih i 1980-ih godina bio predmet brojnih kritika zbog svoje etnocentričnosti i naglašavanja neophodnosti prihvatanja određenih uverenja kao preduslova demokratskog razvoja, njegova upotreba je nanovo oživela u studijama uticaja političke kulture na uspostavljanje demokratskog političkog poretka u post-socijalističkim zemljama (Dalton & Shin, 2011). Ipak, treba naglasiti da savremene empirijske studije ukazuju na to da karakteristike civilne kulture, koje su izdvojili Almond i Verba, kao pretpostavke stabilne demokratije, više nisu tipične čak ni za razvijena zapadnoevropska društva. Takođe, kritičari naglašavaju da iako autori preuzimaju okvir teorija modernizacije, koji podrazumeva da socioekonomske promene manje ili više nužno vode promenama u uverenjima i očekivanjima građana, a time i demokratizaciji političke kulture, u analizi političkih kultura koje se razvijaju u istočnoevropskim socijalističkim zemljama oni propuštaju da ukažu na to da li ekonomska modernizacija proizvodi slične efekte i u ovim društvima. Drugim rečima, direktna implikacija njihove teorije (a koja je u kontradikciji sa usvojenim modernizacijskim okvirom) je da se razvoj demokratske političke kulture može desiti samo u okviru demokratskog institucionalnog okvira, odnosno da je modernizacija političkih uverenja moguća samo ukoliko prethodno dođe do uspostavljanja demokratskog poretka od strane političkih elita (Dalton & Welzel, 2014).

1.2.6. Konova teorija vrednosti društvenih klasa

Većina autora koja se bavi/la proučavanjem vrednosti, naročito kada se radi/lo o međunarodnim komparacijama, pristupa/la im je kao agregiranim fenomenima karakterističnim za određena društva, nacije, kulture, religije, itd. Međutim, s obzirom da će u fokusu našeg rada biti složena dinamika između globalno-istorijskih i unutrašnjih, strukturnih kretanja u dva društva (Srbije i Hrvatske), kao i njen uticaj na promenu dominantnih vrednosnih orijentacija, mi ćemo vrednostima pristupiti kao fenomenima koji su kolektivnog karaktera (individualni aspekt će ostati po strani), a čije su uspostavljanje i promena određeni klasnim položajem koji zauzimaju njihovi nosioci. Jedan takav pokušaj (iako, kao što ćemo kasnije videti, drugačiji od našeg) povezivanja klasne analize i vrednosnih orijentacija nalazimo u istraživanjima američkog sociologa Melvina Kon (Melvin Kohn). Kon polazi od veberijanske koncepcije stratifikacione sheme, definišući je kao hijerarhiju položaja koja se uspostavlja s obzirom na moć, materijalno bogatstvo i prestiž, u okviru koje, kao najbitnije, izdvaja dimenzije radnog mesta i obrazovanja (Kohn, 1989). Međutim, kada povezuje vrednosti i vrednosne orijentacije sa klasnom pozicijom, ovu drugu nastoji da definiše u marksističkom ključu, kroz odnos prema sredstvima za proizvodnju, i tada klase ne tretira više kao hijerarhijske kategorije (jer ne postoji jedna dimenzija na osnovu koje se mogu razvrstati) (Kohn, 1999). Klasna pozicija roditelja, smatra on, u značajnoj meri određuje vrednosne orijentacije koje usvajaju deca, a ove, sa svoje strane, određuju njihova distinktivna ponašanja.

Odnos između klasne pozicije i vrednosnih orijentacija (od kojih je za Kona ključna vrednosna dimenzija samousmerenosti nasuprot poslušnosti i pokoravanja spoljnim autoritetima) izvodi se iz sveukupnih životnih uslova, s tim da, kao što je naglašeno, radno mesto predstavlja osnovnu determinantu. Kao bitne karakteristike radnog mesta, Kon ističe autonomiju/strog nadzor u radu, kompleksnost/jednostavnost posla i nerutiniziran/rutinski rad, koje naziva zajedničkim terminom supstantivna kompleksnost rada. Vrednosna orijentacija samousmerenosti, s druge strane, ogleda se, pre svega, u pozitivnom vrednovanju pokazivanja inicijative, samostalnog rasuđivanju i procene u obavljanju radnih zadataka (Kohn, 1999).

Osnovni nalaz Kohnovih istraživanja (1969, 1977) je da su radna mesta pripadnika srednje klase u većoj meri kompleksna, nude viši stepen autonomije i krativnosti u obavljanju radnih zadataka od radnih mesta pripadnika radničke klase, te da ove karakteristike utiču na razvijanje određenih psiholoških osobina pojedinaca, a pre svega orijentaciju ka samousmerenosti (Kohn & Schooler, 1978: 25). Dalje, one utiču i na roditeljske prakse u procesu socijalizacije (permisivnost nasuprot restriktivnom vaspitanju), pa tako klasna pripadnost ne određuje samo vrednosne orijentacije onih koji okupiraju date pozicije, nego i orijentacije njihove dece (Kohn, 1989).

Drugi značajan indikator klasne pripadnosti, čiji je uticaj na vrednosne orijentacije ispitivao, je obrazovanje. Naime, Kon je nastojao da izoluje samostalni (direktni) efekat obrazovanja (ostavljajući po strani indirektni efekat, koji se prelama kroz kategoriju radnog mesta), tvrdeći da ono donosi sa sobom viši stepen intelektualne fleksibilnosti i širinu u razmišljanju, što su, po njemu, ključne osobine za razvoj samousmerenosti. Međutim, isticao je važnost i indirektnog efekata obrazovanja na dominantne vrednosti: naime, nijedan drugi faktor, smatra on, nije u tako bliskoj vezi sa stepenom rutinizacije posla, blizinom direktne supervizije ili kompleksnošću radnih zadataka, kao vrsta obrazovanja koja opredeljuje za izbor profesije. Kon ide i dalje, tvrdeći da su indirektni efekti obrazovanja na razvoj samousmerenosti možda i značajniji od direktnih, čineći ovu varijablu jednom od najznačajnijih prediktora ispitivanih vrednosnih orijentacija (Kohn, 1989).

Kritičari su isticali da Kon nije nedvosmisleno uspeo da empirijski pokaže da opšte vrednosti, koje pojedinac usvaja tokom perioda detinjstva i adolescencije, predstavljaju vezu između klasne pozicije i vrednosti koje se odnose na odgoj dece (Gecas, 1979). Takođe, njegova konceptualizacija socio-ekonomskog položaja, koja je merena uz pomoć stepena autonomije i kompleksnosti zadataka na radnom mestu, rodno je pristrasna, smatraju kritičari, jer je primerenija je za merenje socio-ekonomske pozicije muškaraca (očeva), koji se češće javljaju kao zaposleni članovi porodice, odnosno za porodice u kojima su oba roditelja zaposlena, dok se izostavljaju vrednosti karakteristične za majke čija se socio-ekonomska pozicija ne zasniva na radnom mestu (odnosno, koje su nezaposlene). Konačno, empirijska istraživanja su pokazala da je efekat (visokog) obrazovanja na razvoj liberalnih vrednosti prilikom odgoja dece mnogo značajniji od

efekta radnog mesta (bez obzira na to da li postoji saglasnost između ova dva činioca) (Van der Slik, De Graaf & Gerris, 2002).

1.2.7 Vrednosti i sfera rada: Hofstedeova istraživanja nacionalnih i organizacionih kultura

Rad holandskog socijalnog psihologa Herta Hofstede (Geert Hofstede) vezan je za poučavanje odnosa između vrednosti u sferi rada i nacionalne kulture. Njegovo poznato komparativno istraživanje vrednosti (*Culture's Consequences*) iz 1980. godine, obuhvatilo je 72 zemlje sveta i 88 000 ispitanika, i do tada se smatralo najvećim međunarodnim istraživanjem vrednosti u sferi rada⁴. Polazi od relativno širokog određenja kulture kao oblika mentalnog programiranja, koji izdvaja pripadnike jedne društvene grupe od drugih. Kulturne razlike mogu se manifestovati kroz četiri dimenzije, koje, po njemu, sačinjavaju kulturu: simboli (od kojih je najbitniji jezik), heroji (modeli ponašanja) i rituali (jezički diskursi i svakodnevne životne prakse kao što je, na primer, način obedovanja) (koje zbirno naziva kulturnim praksama), s jedne strane, i vrednosti, sa druge. Vrednosti (kao široko određene tendencije da se određena stanja preferiraju u odnosu na druga) čine središnji element kulture, koje članovi društva, zajedno sa ostalim dimenzijama kulture, usvajaju tokom ranog perioda socijalizacije (Hofstede, Hofstede & Minkov, 2010: 6-12).

Pod uticajem teorija modernizacije, Hofstede identifikuje pet univerzalnih vrednosnih dimenzija, na osnovu kojih diferencira ispitivane nacionalne kulture: individualizam nasuprot kolektivizmu, 'maskuline' naspram 'ženskih' vrednosti, stepen distance moći, stepen izbegavanja neizvesnosti i orijentacija prema kratkoročnim nasuprot dugoročnim ciljevima⁵ (Hofstede 2001). Iako je shema vrednosnih dimenzija koju je ponudio suštinski redukcionistička, ona ne ostaje čisto empirijska. Naime, Hofstede je nastojao da svaku od ispitivanih vrednosnih dimenzija teorijski obrazloži, oslanjajući se, mahom na funkcionalističke teze razvijane u radovimaa Parsonsa, Klajda Klakhouna, Florens Klakhoun i Freda Štrodbeka.

⁴ Tokom 2001. godine, Hofstede je ponovio istraživanje, proširivši uzorak za još 10 zemalja i tri nova regiona.

⁵ Poslednja dimenzija je naknadno dodata, odnosno nije bila deo originalnog istraživanja.

Ipak, u razvijanju svog konceptualnog aparata, Hofstede ne ostaje samo na pojmovima nacionalne kulture i vrednosti, već uvodi i pojam organizacione kulture. Organizaciona kultura determiniše način na koji se članovi organizacija odnose prema drugim članovima, prema svom poslu i prema okruženju. Dok se nacionalne kulture međusobno razlikuju s obzirom na dominantne vrednosti, razlike u organizacionim kulturama⁶ Hofstede je situirao u domen praksi. Za razliku od vrednosti, koje se usvajaju tokom ranog perioda socijalizacije i predstavljaju stabilne karakteristike ličnosti, prakse koje se izvode iz organizacione kulture, se usvajaju na površnijem nivou, nisu stabilne i lako se menjaju (usvajaju nove i napuštaju stare) u procesu učenja. Nacionalna kultura se tako pojavljuje kao samo jedna od determinanti koje utiče na karakteristike organizacione kulture, iako ne i jedina⁷. Organizaciona i nacionalna kultura, upozorava Hofstede, pripadaju različitim nivoima realnosti, tako da dimenzije nacionalne kulture nisu upotrebljive pri upoređivanju karakteristika organizacionih kultura unutar iste države (odnosno nacionalne kulture).

Hofstedeovo istraživanje smatra se jednim od najuticajnijih ali i najkontraverznijih međunarodnih kulturnih komparacija (Nakata, 2009). Primedbe koje su stizale odnosile su se na sam koncept, ali i na metodološke probleme studije. Među prvima ističu se one koje se odnose na: redukcionistički karakter vrednosnih dimenzija i njihovu neadekvatnost (kritike su posebno bile usmerene prema dimenziji koja je vrednosti delila s obzirom na esencijalistička određenja muškosti i ženskosti); pretpostavku o postojanju relativne homogenosti unutar nacionalne kulture, uz zanemarivanje unutarnacionalnih razlika; nacionalne države kao neadekvatne jedinice analize koje ne korespondiraju nužno sa kulturnim celinama, itd. Kao glavni prigovor metodološkog karaktera ističe se onaj o mešanju različitih analitičkih nivoa pri donošenju zaključaka, pa se tako navodi da se vrednosti ispituju na nivou individualnih ličnosti, a zaključuje o nacionalnim (ili organizacionim) kulturama kao kolektivnim entitetima.

⁶ Definicija organizacione kulture je, pri tom, veoma formalistička i u potpunosti izvedena iz opšteg pojma kulture: "organizaciona kultura predstavlja oblik mentalnog programiranja koji diferencira pripadnike jedne organizacije od drugih" (Hofstede, Hofstede & Minkov, 2010).

⁷ Kao ostale determinante navodi: veličina i kompleksnost organizacije, lične karakteristike osobe koja je na čelu organizacije, vrsta okruženja (stepen nesigurnosti tržišta i karakteristike konkurencije), tip tehnologije koju upotrebljava, itd. (Hofstede, Hofstede & Minkov, 2010).

Ipak, i pored prigovora (među kojima su neki više nego opravdani), Hofstede je ponudio jedno korisno razjašnjenje problema koji se javlja pri istraživanju i interpretaciji vrednosti. Naime, njegova distinkcija između vrednosti (kao dubinskih, relativno trajnih uverenja) i praksi (kao promenljivih karakteristika), objašnjava zbog čega su prve adekvatniji predmet naučnog istraživanja od drugih. On naglašava da vrednosti i prakse nikada u potpunosti ne korespondiraju, te da je, u tom smislu, korisno praviti razliku između onoga što spada u domen poželjnog (*desirable*), kao opšte kategorije koja se odnosi na stavove o tome kako nešto treba da bude, i željenog (*desired*), kao individualne kategorije koja označava stavove o tome šta ljudi žele za sebe lično. Stavovi koji se odnose na poželjnost, kao apstraktnu kategoriju, samo donekle korespondiraju stvarnom ponašanju, dok se stavovi koji se odnose na konkretni nivo ličnih želja mogu smatrati znatno bližim (iako ne i potpuno saobraženim) stvarnim praksama. Dve vrste stavova, smatra on, razlikuju se, pre svega, u tipu normi koje upošljavaju. Dok se stavovi o poželjnosti odnose na ponašanja koja su moralno ispravna i oslanjaju se na apsolutne norme, stavovi koji se odnose na lične želje počivaju na normama koje su probabilističke: one ukazuju na vrstu izbora za koju optira većina članova grupe. U tom smislu, stavovi prve vrste u većoj meri korespondiraju ideologijama, dok se drugi više odnose na realne životne prakse. Hofstede, stoga, upozorava da je njihova uporedivost problematična jer se radi o dva različita analitička nivoa, koja ne treba mešati pri donošenju zaključaka⁸ (Hofstede, Hofstede & Minkov, 2010: 28-29).

1.2.8. Ronald Inghart: istraživanje vrednosti u ključu novijih teorija modernizacije

Velike međunarodne komparativne studije vrednosti su, sa razvojem kompjuterskih metoda statističke obrade podataka, doživele procvat u osmoj i devetoj deceniji prošlog veka. One su, pre svega, omogućile sakupljanje uporedivih podataka o različitim aspektima društvenog života, uključujući i vrednosne orijentacije, u velikom broju zemalja tokom dužeg vremenskog perioda. Na taj način je otvorena mogućnost da

⁸ Ovo upozorenje naročito se odnosi na interpretaciju stavova koji su dobijeni putem ove dve vrste iskaza, a koji često mogu biti oprečni, iako se odnose na relativno slične ili iste sadržaje.

se testiraju teze o povezanosti vrednosti i vrednosnih orijentacija sa drugim socio-ekonomskim aspektima društva, ali i da se prati dinamika njihove promene u kontekstu promenjenih globalnih i lokalnih uslova života. Jedan do najznačajnijih (prema obuhvatu populacije i dužini praćenja promena) istraživačkih projekata te vrste predstavlja Svetska studija vrednosti (*World Value Survey*), na čijem se čelu nalazi američki politikolog Ronald Inglehart (Ronald Inglehart).

Inglehartovo osnovno teorijsko zaleđe predstavlja novije teorije modernizacije, u okviru kojih se vrednosne promene povezuju sa nekim od osnovnih indikatora društveno-ekonomskog razvoja, pri čemu se pretpostavlja koherentnost ekonomskih, političkih i kulturnih promena. Ipak, za razliku od starijih teorija modernizacije, kauzalni primat se ne pridaje nijednom od podsistema, već se naglašava njihov uzročni reciprocitet. U definiciji vrednosti, kao elementa kulturnog podsistema, Inglehart se oslanja na Rokičevu teoriju i naglašava da se radi o subjektivnom aspektu društvenih institucija (Inglehart, 1997: 15). Vrednosne orijentacije predstavlja standarde kojima se definišu poželjni i nepoželjni ciljevi, i koji, stoga, predstavljaju snažne motivatore čovekovog ponašanja (Inglehart & Welzel, 2005: 23). Tezu o ciljevima kao motivatorima dalje gradi oslanjajući se na Maslovljevu teoriju o hijerarhiji potreba i hipotezu da individue snažnije vrednuju one ciljeve koji im pomažu u zadovoljavanju potreba koje još uvek nisu zadovoljene. Jednom kada su bazične egzistencijalne potrebe zadovoljene, ljudi nastoje da zadovolje potrebe koje se nalaze na višem nivou, a pre svega one koje se odnose na samo-aktelizaciju i na iskazivanje poštovanja (Inglehart, 1977: 33). Individualne vrednosti se, smatra Inglehart, formiraju tokom perioda rane socijalizacije, pa je tako veća verovatnoća da osobe koje su u periodu detinjstva i mladosti iskusile materijalnu i fizičku nesigurnost razviju materijalističke ciljeve, dok relativno stabilno okruženje, u kojem su potrebe za hranom, stanovanjem i sigurnošću zadovoljene, češće vodi postavljanju nešto ambicioznijih (postmaterijalističkih) ciljeva (kao što su, na primer, za pripadanjem, za poštovanjem, za estetskom ili intelektualnom satisfakcijom, itd.) (Inglehart, 1997).

Pri nastojanju da objasni promene u dominantnim vrednostima, Inglehart pribegava evolucionoj paradigmi: promene vrednosti predstavljaju evolucionu proces, u okviru kojeg one institucije ili vrednosti koje najbolje odgovaraju datim uslovima egzistencije imaju selektivnu prednost nad institucijama i vrednostima koje im slabije odgovaraju.

Dominacija određenih vrednosti u društvu objašnjava se mehanizmima selekcije i adaptacije, pa tako dominantne vrednosne orijentacije reflektuju preovlađujuće egzistencijalne uslove⁹. S promenom ovih uslova treba očekivati i odgovarajuću promenu vladajućih vrednosnih orijentacija, s tim da, upozorava Inglehart, ne treba očekivati istovremenost datih procesa, već određeni period "zakašnjenja", tokom kojeg dolazi do eksperimentisanja sa životnim strategijama koje bi odgovarale novim uslovima života. Pri tome, nove životne strategije pre će usvajati mladi nego stariji ljudi, kod kojih je prisutno nešto sporije napuštanje uvreženih navika i pogleda na svet. Međutim, kada jednom dođe do uspostavljanja nove životne strategije, smatra Inglehart, naredne generacije će imati mogućnost izbora i usvajanja one strategije koja najbolje odgovara njihovom egzistencijalnom iskustvu (Inglehart and Welzel, 2005: 23).

U procesu promene vrednosti, on posebno naglašava važnost socioekonomskog razvoja, kao okvira koji određuje egzistencijalne uslove i mogućnost adaptacije. Važnost šireg društvenog i prirodnog okruženja naročito je od značaja u društvima oskudice, u kojima su životne strategije ljudi gotovo u potpunosti oblikovane borbom za preživljavanje. On naglašava da je tek savremeni razvoj (nakon Drugog svetskog rata) doneo eliminaciju egzistencijalne nesigurnosti za veliki deo stanovnika planete, omogućavajući razvoj autonomije i kreativnosti, te proširene mogućnosti izbora. Naročito ističe značaj ekonomskog razvoja, koji je za posledicu imao značajno smanjenje siromaštva i uklanjanje materijalnih prepreka ljudske egzistencije, ali i razvoj obrazovanja, medija i informacionih sistema, te povećanje specijalizacije u sferi rada i uopštene kompleksnosti društva (Inglehart and Welzel, 2005: 24).

Kao što smo napomenuli, njegovo teorijsko polazište u objašnjenju društvenih promena je teorija modernizacije: društvene promene, navodi Inglehart, podrazumevaju koherentne i relativno predvidive putanje društvenog razvoja. Međutim, za razliku od determinističkog sleda u fazama razvoja, koji su naglašavale ranije teorije modernizacije, on zastupa stanovište da su, u okviru određenih tehnoloških uslova, određene putanje društvenog kretanja verovatnije od drugih (Inglehart, 1997: 17). Socioekonomski razvoj,

⁹ Polazeći od evolucione paradigme i ideje o selekciji i opstanku onih kulturnih i institucionalnih formi koje su se tokom istorije pokazale najfunkcionalnijim, Inglehart tumači krah evropskih socijalističkih sistema kao neuspeh autoritarno vođenih državnih ekonomija da opstanu u kompetitivnom kapitalističkom okruženju (Inglehart, 1997: 16).

kao glavni pratilac procesa modernizacije, vodi promenama u kulturnoj i političkoj sferi. Međutim, takođe naglašava da su ove razvojne linije osnovne tendencije, koje se u konkretnim uslovima manje ili više koherentno ispoljavaju zavisno od specifičnih karakteristika konkretnog društva. Iako socioekonomski razvoj određuje opšti pravac kretanja kulturnih promena, specifični istorijski razvoj neke zemlje i njena kulturna tradicija umnogome utiču na koji način će se on ispoljiti pri promeni dominantnih vrednosnih sistema. Vrednosne promene se, na taj način, po pravilu, prelamaju kroz istorijsko nasleđe datog društva, a pravac promena nije nužno linearan (Inglehart & Welzel, 2005: 19; Inglehart & Baker, 2000: 21).

Iako ostavlja mogućnost da industrijalizacija i urbanizacija dovedu do mnoštva različitih političkih i kulturnih sistema, pri detektovanju razvojnih faza kroz koje su prošla ili prolaze društva, on se drži klasifikacija koje su razvijene u okvirima teorije modernizacije. Glavna linija podele ostaje ona na tradicionalna (predindustrijska) i moderna (industrijska društva), kojima korespondiraju tradicionalne i moderne vrednosti (Inglehart, 1977). Ipak, usled nemogućnosti da ovom paradigmom objasni promene nastale usled savremenih razvojnih tendencija, u novijim radovima Inglehart proširuje analitički okvir na dvodimenzionalni model vrednosnih promena, koji odgovara industrijskoj i postindustrijskoj fazi društvenog razvoja. Prva razvojna faza obeležena je procesom industrijalizacije, koji označava promenu od tradicionalnih ka sekularno-racionalnim vrednostima, dok se druga razvojna faza vezuje za proces postindustrijskog razvoja, koji uključuje promenu od vrednosti koje se vezuju za zadovoljenje egzistencijalnih potreba (*survival values*) ka vrednostima povezanim sa procesom samoispoljavanja (*self-expression*). Dok je osnovno kulturno obeležje prve razvojne faze sekularizacija, druga je obeležena emancipacijom od autoriteta (Inglehart & Welzel, 2005: 25). Ova druga dimenzija vrednosnih promena suštinski se poklapa sa podelom na materijalističke i postmaterijalističke vrednosti (Inglehart & Baker, 2000).

Konačno, u nastojanju da objasni vezu između vrednosti na individualnom i društvenom nivou, Inglehart pravi razliku između promena u stavovima (dominantnim vrednosnim orijentacijama) i institucionalnim promenama. Na prvom analitičkom (individualnom) nivou, kao centralni detektuje problem odnosa između stavova i ponašanja ljudi, odnosno mere u kojoj međusobno korespondiraju. Za razliku od

Hofstede, koji je ovaj problem nastojao da reši praveći razliku između uverenja koja se odnose na poželjnost kao apstraktan pojam i onih koja su bliža individualnim željama, Inglehart smatra da kao bitan posredujući faktor u odnosu stav-ponašanje treba uzeti u obzir situacione faktore. Niti su svi stavovi podjednako relevantni za određene situacije, niti su sva uverenja podjednako čvrsta. Stavovi koji su centralni i iskazuju čvrsto internalizovane vrednosti tokom perioda rane socijalizacije pre će se ispoljiti i manje će biti podložni promeni od stavova koji su usvojeni kasnije tokom života i čija je pozicija periferna u sistemu vrednosti. Proces socijalizacije se, u tom smislu, pokazuje kao ključna karika u povezivanju individualnih vrednosti i institucionalnog poretka (Inglehart, 1997: 52).

S druge strane, polazi od opšteg stava da vrednosni sistem ima značajnu ulogu u stvaranju kulturne osnove lojalnosti datom političko-ekonomskom sistemu. Sistem vrednosti nema sopstvenu logiku promene, on je uvek u procesu interakcije sa spoljašnjim ekonomskim i političkim faktorima. Kultura ne predstavlja nasumičnu zbirku uverenja, simbola i vrednosti, već predstavlja vrstu strategije kojom se pojedinci i grupe adaptiraju spoljnim uslovima egzistencije. U nastojanju da potkrepi tezu da vrednosni sistem ima ulogu legitimacije vladajućeg društvenog poretka, on se poziva na Veberov argument da svaki društveni poredak počiva na kombinaciji spoljne prisile (koju vrši država) i internalizovanih normi. Zavisno od stepena u kojem su prisutni jedan ili drugi mehanizam, možemo razgraničiti različite tipove legitimnosti na kojima poredak počiva. Kultura, u tom smislu, može biti shvaćena kao dominantna ideologija koja ima za cilj da opravda povinovanje normativno-institucionalnom poretku, ali i da postavi granice legitimnog protivljenja (Inglehart, 1997: 54).

Na kraju, uprkos činjenici da se Inglehart smatra jednim od najuticajnijih savremenih teoretičara vrednosti, a njegov instrument (zajedno sa Švarcovim) najčešće primenjivan u međunarodnim komparativnim studijama, neophodno je izneti i kritičke osvrte koji se odnose na teorijska i metodološka rešenja na kojima počiva njegov rad. Prva linija kritika odnosi se na pretpostavljenu vezu između ekonomskog (tehnološkog) razvoja, oličenog u industrijalizaciji, i promene u dominantnim vrednostima (racionalizacija, sekularizacija), koja ne uspeva da odgovori na pitanje ko upravlja vrednosnim promenama, odnosno koja grupacija je odgovorna za proizvodnju i širenje

dominantnih ideologija (Haller, 2002). Na ovaj način, i uprkos pozivanju na Marksove ideje, Inghart je zanemario konkretnu interesnu utemeljenost društvenih grupa čija reprodukcija počiva na održavanju vladajućeg društvenog poretka. Marksovu ideju o materijalnoj bazi kao osnovi na kojoj poživaju promene u duhovnoj nadgradnji je suštinski pojednostavio i sveo na odnos čistog automatizma. Ovo dalje znači da njegova teorija ostaje neosetljiva na unutar društve razlike, naročito one koje ishode iz materijalnih uslova egzistencije i načina na koji se te razlike opravdavaju i prihvataju, odnosno odbacuju. Iako nije eksplicitno navedeno, njegova teorija suštinski počiva na ideji o postojanju vrednosnog konsenzusa unutar jednog društva, jer ne problematizuje pitanje unutar društvenih konflikata i posledica koje to ima u sferi vrednosti, svodeći moguća konfliktna rešenja u domen evolucionih mehanizama selekcije i adaptacije. U vezi sa tim je i primedba koja se odnosi se na shvatanje društvenih i vrednosnih promena kao procesa koji se odvijaju evolucionom nužnošću na unapred determinisan i automatski način, bez aktivnog učešća kolektivnih ili individualnih aktera, čime se zanemaruje volontaristički momenat i mogućnost individualnih ili kolektivnih aktera da osmišljavaju svoju društvenu egzistenciju (Haller, 2002).

I hipoteza o oskudici kao izvorištu vrednosti, takođe je kritikovana, jer se razvijanje materijalističkih, odnosno postmaterijalističkih ciljeva i vrednosti, gotovo po automatizmu izvode iz materijalnih uslova egzistencije (Haller, 2002: 140). Ovo dalje znači da se implicitno podrazumeva postojanje univerzalnog, apsolutnog kriterijuma za postavljanje ciljeva u svim društvima (zadovoljenje bazičnih ili potreba višeg nivoa), previđajući činjenicu da su potrebe često relativne, odnosno da se sameravju u odnosu na druge članove zajednice, te da ne moraju nužno biti prost odraz uslova u materijalnom okruženju.

Druga linija kritike odnosi se na tezu da savremeni postindustrijski razvoj dovodi do snažnijeg prihvatanja postmaterijalističkih u odnosu na materijalističke vrednosti. Haller navodi da savremene studije pokazuju upravo suprotnu tendenciju: potrošačko društvo, usled veće količine novca koja je na raspolaganju i raznovrsnije ponude dobara i usluga, upravo podstiče razvoj materijalističkih vrednosti (Haller, 2002: 141).

Ni njegova (ključna) teza o industrijalizaciji kao pokretaču vrednosnih promena nije imuna na kritike. Naime, pod ovim pojmom Inghart podrazumeva čitav niz procesa

(od tehnološkog razvoja, preko podele rada i specijalizacije, demografskih promena, povećane političke participacije, poboljšanja životnog standarda, racionalizacije, birokratizacije do promena u sferi obrazovanja), koji se nisu pokazali dovoljno diskriminatornim da ukažu na razlike u društvima koja se nalaze na različitim nivoima društveno-ekonomskog razvoja. Stoga je Inghart gotovo primoran da uvede novu dimenziju vrednosnih promena, koja se više ne oslanja na primarno ekonomski definisane pokazatelje razvoja, već kriterijum za razlikovanje industrijskih od postindustrijskih društava traži upravo u sferi vrednosti. Tako, za razliku od industrijske faze razvoja, gde se primarni deterministički značaj za procese promena pridaje ekonomskim faktorima, postindustrijska faza je obeležena relativnim primatom kulturnog podsistema, koji sada dobija na značaju. Osnovni kriterijum za razvrstavanje društava koja se nalaze u različitim fazama razvoja nisu više objektivno merljivi pokazatelji, već to sada postaju sami analitički razvijeni konstrukti kojima se mere kulturne promene.

Konačno, iako nastoji da se ogradi od unilinearnih koncepcija društveno-istorijskog razvoja naglašavajući probabilistički a ne deterministički pravac promena, (odnosno njihovu delimičnu određenost kulturno-istorijskim specifičnostima datog društva), ali i mogućnost reverzibilnog kretanja, njegova teorija suštinski ne uspeva da utekne zamkama shematizovanih evolutivnih koncepcija razvoja: jednolinearna koncepcija razvoja se tako podrazumeva i kada se radi o nivou društveno-ekonomskog razvoja (razvojna trajektorija prati liniju preindustrijska-industrijska.postindustrijska društva), ali i kada je reč o nivou vrednosnih promena (tradicionalne-materijalističke-postmaterijalističke vrednosti).

1.3. Prikaz empirijskih istraživanja vrednosti kod nas

Pre nego što budemo izložili teorijsko-hipotetički i kontekstualni okvir analize promene vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske, neophodno je, barem ukratko, dati pregled istraživanja vrednosti i vrednosnih orijentacija koja su kod nas rađena, i ukazati na različite modalitete teorijskih i istraživačkih pristupa ovom fenomenu prisutnih u okviru domaće nauke u društvu i srodnih disciplina. Iako su istraživanja stavova i vrednosti na Zapadu, od kada su konstruisane prve merne skale

tridesetih godina prošlog veka, postala "velika američka industrija" (Kuzmanović i Petrović, 2007), u domaćoj sociologiji ona nisu bila tako česta. Naprotiv, većina istraživanja vezuju se za psihološke ili socijalno-psihološke studije vrednosti i stavova, pri čemu se najveći broj njih odnosi na specifičnu populaciju – mlade i adolescente (između ostalog i zbog lakše dostupnosti ispitanika i prikupljanja podataka), dok su istraživanja na uzorcima celokupnog stanovništva zemlje bila tek sporadična. To znači da je, usled razlika u korišćenim mernim instrumentima, neujednačenim definicijama i operacionalizacijama pojma vrednosti i vrednosnih orijentacija, te korišćenju veoma različitih metoda uzorkovanja i obuhvata ispitivanih populacija, gotovo nemoguće iznositi pouzdanije zaključke o promenama u vrednosnim orijentacijama tokom dužeg vremenskog perioda (ili barem, tokom onog za koji postoje podaci).

Prva istraživanja vrednosti (omladinske populacije) vršena su krajem 1940-ih godina na radnim akcijama, da bi tokom 1950-ih godina seriju istraživanja vrednosti kod mladih sproveo i Rudi Supek (Supek, 1963, navedeno prema Pantić, 1981:16), utvrdivši, između ostalog, postojanje izražene internacionalističke orijentacije. Početkom 1960-ih godina, u istraživanju vrednosti kod studenata u jugoslovenskim univerzitetskim centrima, utvrđen je visok stepen materijalističke orijentacije, kao i izražen ateizam (Janićijević, Bročić, Stanković, Gluščević, 1966, navedeno prema Pantić, 1981: 16), dok je istraživanjima Dilića i saradnika, kod seoske omladine u Hrvatskoj, utvrđen visok stepen tradicionalne orijentacije i religioznosti (Dilić, 1971 i Dilić i saradnici, 1977, navedeno prema Pantić, 1981: 17). Upoređujući vrednosti mladih delikvenata i nedelikvenata, Milica Petrović je utvrdila izraženiju utilitarističko-hedonističku orijentaciju i slabiji stepen integracije vrednosnog sistema (odnosno izraženiju vrednosnu nekonzistencija) kod prvih, kao i snažniju orijentaciju ka samoostvarenju kod druge kategorije ispitanika (Petrović 1973, navedeno prema Rot, 1994: 303). Prve sistematske analize političke kulture u Jugoslaviji, vezuju se za rad Bertša (Bertsch) i Zaninovića (Zaninovich), koji identifikuju tri vrednosne dimenzije: patrijarhalno-tradicionalističku, socijalističko-patriotsku i kompetitivno-decentralističku. Glavni nalaz autora je da osnovna linija podele ispitanika sledi teritorijalnu dimenziju sever-jug, te da je članstvo u Savezu komunista predstavljalo faktor koji je snažno određivao stepen prihvatanja

poslednje dimenzije. Do sličnih nalaza, deceniju i po kasnije, dolaze Grdešić, Kasparović i Šiber (Sekulić, 2012).

I pored ovih sporadičnih studija, počeci sistematskog istraživanja i operacionalizacije teorijskih koncepata vrednosti i vrednosnih orijentacija razvijanih u okviru zapadne nauke, kod nas se vezuju za početak 1970-ih godina i socio-psihološku studiju životnih stilova mladih (srednjoškolaca), čiji su autori Nikola Rot i Nenad Havelka (*Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*) (Rot i Havelka, 1973). Oni polaze od određenja vrednosti kao trajanog, izrazito pozitivnog odnosa osobe prema određenim objektima koje ocenjuje kao važne i za čije ostvarenje je spremna da se lično angažuje (Rot i Havelka, 1973: 9). Istraživanje je rađeno na uzorku od 790 pripadnika srednjoškolske omladine iz Beograda i Kragujevca (pri čemu su upoređivani ispitanici iz gimnazija i srednjih stručnih škola), a vrednosne orijentacije su operacionalizovane duž četiri bipolarne dimenzije: kapitalizam nasuprot socijalizmu, demokratija naspram autoritarnosti, egalitarizam nasuprot neravnopravnosti polova i religioznost nasuprot ateističkoj orijentaciji. Rezultati do kojih su došli pokazivali su relativno visok stepen prihvaćenosti demokratske, ateističke, socijalističke i (rodno) egalitarističke orijentacije kod gimnazijske omladine, odnosno nešto slabiji kod mladih koji su pohađali srednje stručne škole. Od sedam ispitivanih opštih životnih stilova, utvrđeno je prisustvo četiri – delatna orijentacija, kognitivna, altruistička i hedonistička - dok je prisustvo utilitarno-materijalističke orijentacije, estetske i orijentacije na moć bilo relativno slabo izraženo. Pored toga, Rot i Havelka su ispitivali stepen rasprostranjenosti autoritarne orijentacije i njene povezanosti sa etnocentrizmom, i utvrdili postojanje izrazito visokih rezultata na adaptiranoj Adornovoj F-skali (jedan od do tada najviših zabeleženih skorova u Evropi), naročito kod učenika srednjih stručnih škola, kao i izrazito visok stepen povezanosti dve orijentacije.

Drugo značajno istraživanje vrednosnih orijentacija, sprovedeno tokom 1970-ih godina, vezuje se za studiju Mihajla Popovića i saradnika (*Društveni slojevi i društvena svest*), u okviru koje se vrednostima bavio Dragomir Pantić, koji će kasnije nastaviti da se bavi relativno konzistentnim i međusobno uporedivim istraživanjima vrednosti (doduše, mahom kod kategorije mladih). Istraživanje je rađeno na kvotnom uzorku muškog radno aktivnog stanovništva srpske nacionalnosti, na teritoriji republike Srbije, tokom 1974.

godine (Janićijević, 1977: 43). Pantić nastoji da napravi sintezu ispitivanja vrednosti i stavova kao individualnih fenomena, odnosno karakteristika ličnosti, i šireg društvenog sistema i pretpostavki na kojima počiva. On polazi od stanovišta da vrednosti (organizovane u vrednosne sisteme ili životne filozofije) predstavljaju najviši (najopštiji) hijerarhijski nivo u organizaciji uverenja i mišljenja. Pojam neštog nižeg nivoa opštosti su ideologije, odnosno vrednosti koje se odnose na sferu političkih objekata, dok se na najnižem nivou nalaze stavovi, sastavljeni od preferencija, mišljenja i uverenja. Vrednosti, u krajnjoj liniji, usmeravaju ponašanja, i to kao individualno-psihološki kognitivni (selektori), emotivni i motivacioni činioci. Pojmom vrednosnih orijentacija obuhvaćene su sve vrednosti, dok se ideološke orijentacije, smatra on, odnose samo na vrednosti vezane za političku sferu. Vrednosti nastaju i menjaju se u sklopu složene interakcije individualnih faktora (strukturno-dinamskog aspekata ličnosti), aktualno socijalnih (situacionih i strukturnih) i najopštijih istorijskih faktora, i kao takvi mogu biti deo pojedinačne i društvene (odnosno grupne) svesti (Pantić, 1977). Nastojeći da utvrdi karakteristike svesti društvenih slojeva, Pantić se u svojoj studiji mahom bavio ideološkim orijentacijama na grupnom (slojnom) nivou, ispitujući uticaj crta ličnosti, životnog stila, slojne identifikacije i slojnih interesa na njihovu rasprostranjenost i organizaciju. Pošao je od devet ideoloških dimenzija, čijom kombinacijom je došao do četiri idealnotipska ideološka sistema:

1. Tradicionalizam, u okviru kojeg centralno mesto zauzima tradicionalistička orijentacija, dok su sporedne individualizam, religioznost, izolacionizam, represivnost (nehumanitarizam), nesamoupravna, materijalna i orijentacija na privatnu svojinu.
2. Liberalizam, u čijem je centru otvorenost prema svetu, neegalitarizam, modernizam, individualizam, religioznost, nehumanitarizam, materijalna, nesamoupravna i orijentacija na privatnu svojinu.
3. Etatizam (odnosno tradicionalno-socijalistički sistem), gde je centralna nesamoupravna osa, a ostale su: nehumanitarizam, zatvorenost prema svetu, nematerijalna orijentacija, egalitarizam, kolektivizam, nereligioznost, modernizam i preferencija državne svojine.
4. Samoupravni humanizam, gde su centralne samoupravna i humanitaristička osa, a oko njih se okupljaju još i modernizam, kolektivizam, nereligioznost, orijentacija ka

društvenoj svojini, otvorenost ka svetu, materijalna i neegalitarna orijentacija (u smislu raspodele prema radu) (Pantić, 1977: 294).

Na teorijsko-analitičkom planu, kao dijametralno suprotne, Pantić suprotstavlja tradicionalizam samoupravnom humanizmu, odnosno etatizam liberalizmu, iako navodi da se radi o teorijskom modelu koji uvek iznova mora proći i empirijsku verifikaciju. Ipak, treba napomenuti da je model kritikovan zbog opterećenosti "ideološkom pristrasnošću", koja ishodi iz činjenice da su samoupravnom humanizmu pridate vrednosti koje su, u datim okolnostima, predstavljale društveno poželjne i pozitivne karakteristike, dok su "konkurentski" ideološki sistemi opterećeni negativnim i nepoželjnim karakteristikama. Druga linija kritike odnosila se na bipolarni karakter korišćenih skala, kojima nije predviđeno identifikovanje prelaznih, mešovitih tipova na ispitivanim dimenzijama, čime je žrtvovana mogućnost nešto diferenciranijeg pristupa analizi vrednosnih orijentacija (Gredelj, 2000: 203).

Istraživanje je pokazalo da je stepen prihvaćenosti vladajuće (samoupravne) ideologije pratio obrasce društvenog raslojavanja, pa je tako samoupravna orijentacija bila najizraženija kod pripadnika rukovodećeg sloja i inteligencije, da bi stepen njene prihvaćenosti opadao kako se išlo ka dnu skale. Očekivano, kao najznačajniji protivnici ove orijentacije su se profilisali privatni posednici (mahom gradske zanatlije i nešto manje poljoprivrednici), dok je većina ispitanika pokazivala indiferentnost. Tradicionalistička orijentacija je, s druge strane, bila najizraženija kod poljoprivrednika i polutana, a najmanje izražena kod rukovodilaca i humanističke inteligencije (Pantić, 1977: 317). Sličan nalaz je dobijen i kada se radi egalitarističkoj orijentaciji.

Interesantan nalaz do kojeg je Pantić došao je i taj da, što je položaj društvenog sloja u hijerarhiji viši, to je i njegov ideološki profil izraženiji, odnosno, manji je stepen vrednosne nekonzistentnosti (Pantić, 1977: 399). Drugim rečima, oni društveni slojevi čija reprodukcija vladajuće pozicije u društvu zavisi, između ostalog, i od uspešnog nametanja ideološke hegemonije ostalim društvenim slojevima, profilisu se, na vrednosnom planu, kao njene najistaknutije pristalice, uspevajući da, manje ili više uspešno, organizuju vrednosti u neprotivurečnu celinu. S druge strane, oni društveni slojevi koji su, svojim položajem, najmanje interesno vezani za reprodukciju sistema, izloženi su protivurečnim uticajima (zvanične ideološke matrice, s jedne strane, i

sopstvenog interesnog utemeljenja sa druge), što vodi izgradnji relativno nekonzistentnih ideološko-vrednosnih profila.

U Pantićevoj klasifikacijskoj shemi dominantnih ideologija, kako navodi Sekulić (2012) primetna je određena ambivalentnost, koja ishodi iz protivrečne prirode jugoslovenskog socijalističkog sistema, koji, sa jedne strane predstavlja oblik modernizacije tradicionalističkog društva, suočen sa relativno žilavim autoritarnim tendencijama. Čitavu sliku komplikuje i činjenica da je sociološka ideologija i sama bila opterećena podelom na tradicionalnu etatističku i "modernizacijsku" samoupravno-humanističku orijentaciju. On će ovaj problem rešiti tako što će napraviti četvorodimenzionalnu shemu, u kojoj susedne dimenzije mogu imati polja preklapanja, dok dijametralno suprotne dimenzije predstavljaju antipode bez dodirnih tačaka.

U kasnijim istraživanjima vrednosnih orijentacija mladih (1981, 1990), Pantić je, pored vrednosti koje se odnose na političke objekte, istraživao i druge dimenzije ("najopštije kulturne vrednosne orijentacije"), u koje je ubrajao: religioznost, solidarnost, hedonizam, humanizam, humanitarizam, egalitarizam i materijalnu orijentaciju. Druga vrsta novine odnosi se na ispitivanje rasprostranjenosti ideoloških orijentacija (otvorenost prema svetu – zatvorenost, samoupravna - nesamoupravna orijentacija, orijentacija na tip vlasništva, modernizam – tradicionalizam i individualizam - kolektivizam), gde je, umesto bipolarne podele, uveo mogućnost postojanja i trećeg, mešovitog tipa na svakoj od ispitivanih dimenzija. Konačno, za razliku od prethodnog istraživanja gde su određene karakteristike ličnosti bile tretirane kao faktori koji utiču na ispoljavanje određenih ideoloških orijentacija, u ovom istraživanju one bivaju tretirane i kao specifične vrednosti i kao činioci na osnovu kojih se prati variranje drugih vrednosnih orijentacija. U ovu treću grupu vrednosnih dimenzija spadaju: politička kompetentnost, ambicioznost, anomičnost, težnja za vođstvom, prometejski aktivizam, autoritarnost, bespomoćnost, makijavelizam i konformizam (Pantić, 1981). Ukupan spisak tako je brojao 21 vrednosnu orijentaciju (iako nije do kraja jasno na osnovu kojih su kriterijuma one ušle u uži izbor), čija je rasprostranjenost ispitivana među mladima u Srbiji 1981. godine, da bi isto istraživanje bilo ponovljeno devet godina kasnije.

Prema podacima s početka 1980-ih godina, dobijenih istraživanjem populacije mladih, beleži se jasan pad podrške samoupravnoj orijentaciji u odnosu na podatke

dobijene sredinom 1970-ih na opštoj populaciji (Pantić, 1981), a slična tendencija zabeležena je i u istraživanju sprovedenom (na uzorku omladinske populacije) devet godina kasnije (Pantić, 1990). Pored opadanja samoupravne orijentacije, istraživanje iz 1990. godine beleži pad i u stepenu solidarnosti, rasprostranjenosti kolektivističke, modernističke i egalitarne orijentacije, uz istovremen porast stepena prihvaćenosti religioznosti i anomične orijentacije. Drugi bitan nalaz odnosi se na smanjenje vrednosne konzistencije, odnosno na porast prihvatanja međusobno kontradiktornih vrednosti, koju autor tumači relativno burnim društvenim promenama kojima je jugoslovensko društvo bilo izloženo tokom 80-ih godina. Ipak, treba napomenuti da u interpretaciji navedenih vrednosnih promena ne dolazi do dublje analize (unutar)systemskih promena, tj. opšteg konteksta u okviru kojeg je data pojava zabeležena, pa su tumačenja data u obliku nedovoljno razjašnjavajućih i opštih formulacija o društvenoj anomiji i burnim promenama.

Pored Pantića, značajan doprinos sistematskom istraživanju vrednosnih orijentacija u okviru socijalno-psihološkog pristupa, dali su već pomenuti Nenad Havelka, ali i Bora Kuzmanović i Dragan Popadić. Kuzmanović i saradnici su u periodu od 1988. do 1994. izvršili seriju istraživanja vrednosti kod učenika završnih razreda osnovnih škola, ispitujući tri različita segmenta vrednosnog sistema – socijalne ciljeve (koje su formulisali oslanjajući se na Inghartovu distinkciju između materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti), vrednosne orijentacije (koristeći devet bipolarnih dimenzija koje je formulisao Pantić u istraživanju iz sredine 70-ih) i preferirane stilove života (klasifikovanih s obzirom na Olportovu tipologiju životnih stilova) (Havelka, Kuzmanović, Popadić, 1995). Na taj način su dobili podatke uporedive sa ranijim istraživanjima koja su koristila značajno različite pristupe i merne instrumente.

Osnovni nalaz autora je da je sa promenom sistema društvenih odnosa, koja se desila u periodu između dva istraživanja, došlo do promene u stepenu prihvaćenosti onih vrednosti koje imaju, pre svega, ideološku konotaciju, odnosno koje su pod najsnažnijim uticajem društvenih faktora (kao što su škola i masovni mediji kao agensi socijalizacije), dok je promena vrednosnih orijentacija koje korespondiraju bazičnim potrebama i dugoročnim interesima individua bila znatno slabije izražena. Tako je nekada dominantna nereligioznost, tokom prve polovine 1990-ih godina, transformisana u dominantno

religioznu orijentaciju, a ranija orijentacija ka društvenoj svojini zamenjena preferencijom privatnog vlasništva. Slično, zabeleženo je opadanje egalitarističke orijentacije, ali i, suprotno očekivanjima, autoritarnosti i konformizma. Iako je sklonost ka društvenom aktivizmu doživela pad, privlačnost opšteg aktivizma se nije smanjila nego je i pojačana kod određenih uzrasnih kategorija učenika. Ipak, pored navedenih promena u pojedinim vrednosnim orijentacijama, autori konstatuju da su struktura i način međusobnog grupisanja vrednosti ostali, manje-više isti tokom ispitivanog perioda.

Na tragu nalaza o tome da je period društvenih promena doveo do izraženijih razlika u stepenu prihvaćenosti vrednosnih orijentacija koje su pod snažnijim uticajem društvenih nego onih koje su vezane za individualne činioce, Kuzmanović i Petrović su nastojali da razdvoje vrednosti koje se odnose na prihvatanje društvenih i ličnih ciljeva (Kuzmanović i Petrović, 2008). U istraživanju srednjoškolskih učenika iz beogradskih škola (na prigodnom uzorku od 243 ispitanika), oni su nastojali da povežu lične i društvene vrednosne ciljeve sa stepenom prihvatanja određenih stavova, gde se ciljevi pojavljuju kao determinante stavova¹⁰. Pretpostavka na kojoj je počivalo istraživanje bila je da će društveno orijentisani ciljevi pokazivati snažniju povezanost sa društveno i politički relevantnim stavovima, s tim da se ne odbacuje mogućnost determinističkog uticaja ličnih preferenci, s obzirom na to da društveno relevantni stavovi mogu ujedno predstavljati projekciju društvenih, ali i duboko ličnih potreba. Istraživanjem je potvrđena početna hipoteza, iako je naglašeno da prediktivni značaj vrednosti za formiranje stavova i određena ponašanja nije snažan u meri u kojoj se to često naglašava u psihološkoj literaturi. Tako se pokazalo da postoje stavovi koji se ne uklapaju ni u jedan od ispitivanih vrednosnih sistema, kao i da je njihova uslovljenost proizvod složene interakcije individualnih i društvenih faktora.

¹⁰ Na ovom mestu treba napomenuti da Kuzmanović pravi konceptualnu razliku između vrednosti i stavova, zastupajući stanovište da vrednosti izražavaju čovekov subjektivan odnos prema svetu, ali i da predstavljaju opštije koncepcije o poželjnom, odnosno o ciljevima i sredstvima za ostvarenje tih ciljeva. S druge strane, stavovi se vezuju prvenstveno za odnos prema konkretnim i jasno prepoznatljivim objektima (institucijama, grupama, pojedincima, odnosno društveno relevantnim pojavama). Zato su vrednosti često izvor stavova i putokaz pri formiranju novih stavova, ali u nekim slučajevima i same rezultat povezivanja već formiranih stavova. Iako se radi o međusobno povezanim i srodnim fenomenima, Kuzmanović smatra da stavovi nisu uvek prost izraz vrednosti nego i aktuelnih potreba, opažanja socijalne situacije, konformiranja referentnim društvenim grupama, zbog čega pokazuju manji stepen stabilnosti od vrednosti (Kuzmanović, 1995).

Pored istraživanja široko definisanih vrednosti i vrednosnih orijentacija, rad Bore Kuzmanovića se vezuje i za specifična ispitivanja autoritarnosti i nacionalne vezanosti. Iako će o ovim istraživanjima biti detaljnije reči u kasnijim poglavljima, na ovom mestu valja istaći konceptualizaciju ispitivanja ove dve vrednosne orijentacije u okviru šireg okvira određenog pojmom društvenog karaktera, kao dominantnog i društveno funkcionalnog tipa ličnosti (Golubović, 1977: 151). Za teorijsku elaboraciju, a potom i operacionalizaciju Fromovog (Erich Fromm) pojma društvenog karaktera u istraživanjima vrednosti i vrednosnih orijentacija kod nas, svakako je najzaslužnija Zagorka Golubović. Naime, Golubović je, još 1970-ih godina, naglašavala potrebu da se vrednosne orijentacije, ciljevi i preference jasnije povežu sa načinom na koji se reprodukuje određeni sistem društvenih odnosa, odnosno, da se ponovo rasvetli značaj i uloga kulturne sfere u proizvodnji društvenog života. Ona definiše društveni karakter u doslovnom fromovskom smislu: radi se o obrascu poželjnih osobina i navika, koje su određene aktuelnim sistemom društvenih odnosa (Golubović, 1977: 152). Kasnije će, u okviru studije *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba* (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995), proširiti deterministički splet koji utiče na formiranje društvenog karaktera, pa će, pored činioaca koji se vezuju za aktuelni društveni sistem, naglašavati značaj tradicionalne kulture. Ipak, za Golubović, odnos društvenog sistema i društvenog karaktera nije jednoznačan: naime, iako određeni tip sistema proizvodi (procesom socijalizacije koja se ne odvija samo u porodici, već i u školi, partiji i drugim masovnim organizacijama) određeni društveni karakter, ovaj, zauzvrat omogućava neometanu reprodukciju datog sistema. Pri tome, što je postojeći društveni sistem homogeniji ili monolitniji, to je izvesnije formiranje jednog dominantnog društvenog karaktera (Golubović, 1977: 164-168).

U pomenutoj studiji društvenog karaktera, iz 1995. godine, koja je rađena na reprezentativnom uzorku od 1555 pripadnika populacije Srbije i Vojvodine (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995), autori su nastojali da ispituju vezu između bazičnih osobina ličnosti i društveno-političkih stavova i uverenja, koji određuju ponašanja ljudi. Kontekst istraživanja je određen slomom starog socijalističkog sistema društvenih odnosa i procesom post-socijalističke transformacije, ili, drugim rečima, procesom društvene promene. Kao elementi društvenog karaktera izabrane su osobine čije su prisustvo

utvrdila ranija soci-psihološka istraživanja: autoritarnost, tradicionalizam, nacionalizam i etatizam (kao poseban oblik autoritarne svesti). Takođe, neki elementi religioznosti su uključeni u skalu tradicionalizma. Konceptualna novina u odnosu na ranija istraživanja je ta što su dabrane karakteristike shvaćene kao unipolarne dimenzije, pa skale govore samo o stepenu prisustva ispitivane orijentacije, ne implicirajući šta se nalazi na suprotnom polu. Pretpostavke od kojih se krenulo je da su stavovi i ponašanja određeni datom društvenom tradicijom (u slučaju društva Srbije navode da se radi o tradicionalno-patrijarhalnoj kulturnoj tradiciji), društvenim sistemom (koji autori identifikuju kao autoritarno društvo), određenom društvenom situacijom (rat i društveno-ekonomska kriza) i elementima društvenog karaktera (odnosno sklonošću ka određenom tipu ponašanja i preferiranje određenih vrednosti). Kao i u prethodnim istraživanjima, Kuzmanović i saradnice prave jasnu razliku između vrednosnih orijentacija (koje su, u ovom slučaju, smeštene pod okrilje pojma društvenog karaktera) i stavova, kao pojma nižeg nivoa opštosti.

Rezultati koje su dobili svedoče o izrazito visokom stepenu autoritarnosti ispitanika, a s obzirom da se slični rezultati beleže dugi niz godina, autori naglašavaju da se verovatno radi o karakteristici koja svoje izvorište ima u tradicionalnoj, patrijarhalnoj kulturi, podržanoj autoritarnim karakterom socijalističkog sistema. Visok stepen autoritarne orijentacije povezan je sa prihvatanjem etatističke orijentacije, odnosno nekritičkog uverenja da se državnom kontrolom mogu rešiti brojni društveni problemi, a s obzirom na visoku korelaciju između dve orijentacije, autori naglašavaju da je etatizam specifičan oblik ispoljavanja autoritarnosti. Pri tome, rezultati ukazuju da su prihvatanju autoritarne i etatističke orijentacije skloniji ispitanici nižeg stepena obrazovanja, nižeg društvenog položaja, starije životne dobi i stanovnici sela, što autori tumače kao nalaz koji ide u prilog hipotezi da je autoritarna orijentacija na ovim prostorima pre svega kognitivnog karaktera, odnosno naučen model ponašanja i mišljenja koji se razvija u okviru specifičnih društvenih sredina, i koji je podržan sredstvima masovne komunikacije, delovanjem političkih autoriteta i dominantne društvene klime u periodu socijalizacije pojedinaca (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 340).

Operacionalizacija tradicionalističke vrednosne orijentacije je počivala na relativno heterogenom skupu dimenzija, uključivši poštovanje tradicionalne religioznosti,

patrijarhalno shvatanje odnosa uloga polova u društvu i orijentacija ka kolektivnim oblicima identifikacije (koju autori nazivaju tradicionalnim kolektivizmom). Iako je opšti nalaz da je period društvene krize doveo do retradicionalizacije društva, ona nije bila podjednako snažna na svim ispitivanim dimenzijama. Naime, s jedne strane se beleži porast tradicionalne religioznosti i kolektivizma, a sa druge strane opadanje patrijarhalnog shvatanja uloga polova, odnosno porast stepena modernizacije u odnosu na ranija istraživanja.

Konačno, vrednosna orijentacija nacionalne svesti, merena preko nacionalne identifikacije, široko je bila rasprostranjena među populacijom Srbije, nadjačavajući klasno-slojnu i druge oblike kolektivne identifikacije. Tumačenja ovih rezultata su gotovo samorazumljiva, i uključuju karakteristike tradicionalne kulture, koja delom počiva, kako navode autori, na etničkoj netolaranciji, te situaciju društvene promene, u kojoj su jedni oblici kolektivnog identiteta zamenjeni drugim. Još jedna dimenzija nacionalne svesti koja je merena, isključivi nacionalizam, takođe je pokazala značajan stepen rasprostranjenosti, s tim da se uzrok nalazi pre svega u situacionim faktorima, odnosno raspadu udržave i međuetničkim sukobima na ovim prostorima. Takođe se naglašava da je izrazito visok stepen nacionalizma olakšan autoritarnom orijentacijom i jačanjem nekih elemenata tradicionalizma, upućujući na visok stepen povezanosti merenih dimenzija društvenog karaktera. Upravo zbog toga, autori naglašavaju postojanje tradicionalno-autoritarnog sindroma, kao jednu od ključnih karakteristika dominantnog društvenog karaktera u Srbiji.

Još jedno istraživanje koje je rađeno iste godine kao i prethodno, na startifikovanom proporcionalnom uzorku radno aktivnog stanovništva Srbije i Crne Gore (bez Kosova), imalo je, između ostalog, za cilj da ispita promene u dominantnim vrednosnim orijentacijama osnovnih društvenih grupa u kontekstu sloma socijalističkog sistema i post-socijalističke transformacije (Lazić, 1995). Ipak, teorijska konceptualizacija ispitivanja vrednosnih orijentacija se znatno razlikovala u odnosu na prethodno istraživanje. Naime, kao posebne dimenzije su izdvojene autoritarnost i socijalna distanca prema nacijama (za njihovu operacionalizaciju je bio zadužen Kuzmanović), dok se širim setom vrednosnih orijentacija bavio Stjepan Gredelj (Gredelj, 1995). S obzirom da je Kuzmanovićev pristup manje-više podrobno opisan na

prethodnim stranicama, rezultatima do kojih je došao ćemo se vratiti kasnije, u delu rada posvećenom autoritarnoj i nacionalističkoj vrednosnoj orijentaciji. Na ovom mestu ćemo se, pre svega, fokusirati na teorijsku konceptualizaciju i operacionalizaciju vrednosnih orijentacija koju je sproveo Gredelj. On polazi od vrednosnih orijentacija, kao pojma višeg nivoa opštosti, sastavljenih od vrednosnih obarazaca, čije prisustvo meri pomoću konkretnih stavova (empirijskih iskaza). Razlikuje tri vrednosne orijentacije – holizam, tradicionalizam i liberalizam - povezujući ih sa specifičnim ideologijama (odnosno sindromima vrednosnih orijentacija). Svaku od proučavanih vrednosnih orijentacija posmatrao je s obzirom na četiri dimenzije: vrstu društvenog identiteta, obrazac socijalne integracije, osnove na kojoj počiva socijalna integracija i tip političke kulture.

Holizam definiše kao orijentaciju koja je srodna kolektivizmu, iako je šira po svom obuhvatu. Karakteriše je insistiranje na jedinstvu kolektiva (nasuprot interesnoj razjedinjenosti), anti-individualistička politička kultura, anti-parlamentarizam, moralizam i egalitarizam. Osnova na kojoj počiva je hijerarhijsko shvatanje društva, koje uključuje submisivnost prema autoritetima i rigidnost prema nižim nivoima, pa se holizam može shvatiti i kao orijentacija bliska autoritarnosti (mada autor propušta da objasni njihovu povezanost). U ovom shvatanju, holizam se, pre svega vezuje za socijalistički sistem društvenih odnosa, kao njegovo primarno ideološko izvorište.

Drugu vrednosnu orijentaciju, tradicionalizam, autor povezuje sa nastojanjima da se tradicija instrumentalizuje, putem insistiranja na očuvanju istorijskog kontinuiteta sa prošlošću u procesima društvenog razvoja. Polazi se od pretpostavke da se tradicionalizam pojavljuje kao reakcija na anomiju, gde se, u situaciji akutne krize i ugroženosti, poseže za onim vrednosno-normativnim obrascima koji pripadaju istorijskoj prošlosti, a koji su bivali potisnuti i latentni tokom dužeg vremenskog perioda. Psihološki potencijal koje poseduju ove vrednosti koristi se u svrhu političke mobilizacije, generišući iracionalni fundamentalizam. Primenjujući određenje tradicionalizma na post-socijalistički kontekst razvoja društva Srbije, autor naglašava da ova vrednosna orijentacija dobija naročito snažan podsticaj u situaciji međuetničkih sukoba, manifestujući se kao neo-tradicionalizam, gde se kombinuju elementi populizma i autarhične vizije društvenog razvitka. U vrednosne obrasce koji sačinjavaju tradicionalističku orijentaciju, Gredelj ubraja organicizam, patrijarhalnost, solidarnost i

izolacionizam (odnosno ksenofobiju). Neotradicionalizmu i holizmu je zajednička sklonost hijerarhijskom poimanju društva, te imanentna autoritarnost, iako je ovde snažniji naglasak na organskom jedinstvu zajednice, solidarnosti i parohijalnoj političkoj kulturi.

Konačno, treću ispitivanu orijentaciju, liberalizam, autor definiše kao vrednovanje individualnih sloboda, tolerancije, razuma, ali i šire, kao protivljenje spoljnim autoritetima i intervencionizmu eksternih elemenata u individualnu sferu pojedinca. Kao osnovne liberalne vrednosti, Gredelj navodi jednakost, visoko vrednovanje nezavisnosti (autonomije), orijentaciju na individualno vlasništvo, racionalnost, sklonost pregovorima (i odnosima zasnovanim na ugovoru), individualističku utilitarnost. Centralna vrednost u okviru ove orijentacije je sloboda, shvaćena u svom pozitivnom aspektu kao "sloboda za" (a ne "sloboda od") (Gredelj, 1995: 196). Autor navodi da je usvajanje liberalnih vrednosti neophodan uslov da bi proces post-socijalističke tranzicije bio uspešan, odnosno da bi došlo do uspostavljanja demokratskih institucija i tržišne ekonomije. Takođe naglašava neophodnost uspostavljanja liberalne države, pa se njeno pozitivno vrednovanje pojavljuje kao još jedan indikator liberalne vrednosne orijentacije.

Osnovni nalaz do kojeg je autor došao je postojanje izrazite vrednosne nekonzistencije (koju on naziva vrednosnom konfuzijom) na nivou celog uzorka, koja se najjasnije ispoljava kroz konvergenciju holističke i tradicionalističke vrednosne orijentacije. Stepem prihvaćenosti liberalne orijentacije, s druge strane, nije bio visok, što se tumači dubljim istorijsko-strukturalnim uzrocima oličenim u neuspehu modernizacijskih procesa. Za razliku od seljaštva, kod kojeg očekivano dominira tradicionalistička orijentacija, i radništva kod kojeg je prisutna mešavina tradicionalizma i holizma, najinteresantniji rezultat je dobijen kod vladajuće grupacije, koja prihvata elemente sve tri ispitivane orijentacije. Ipak treba naglasiti da autorovi nalazi sugerišu da je, na nivou celog uzorka, dominantna vrednosna orijentacija bila tradicionalistička.

Konačno, na ovom mestu neophodno je samo kratko pomenuti dva istraživanja vrednosti i vrednosnih orijentacija, čiji će rezultati biti osnova za analizu promene vrednosnih orijentacija u ovom radu, a koji, u velikoj meri nude mogućnost široke komparacije i različitih vidova teorijske konceptualizacije vrednosti. Radi se o istraživanjima *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ*, iz 1989. godine, i

South-Eastern European Social Survey Project, iz 2003. godine, oba rađena na uzorcima koji obuhvataju celu teritoriju nekadašnje SFRJ (osim Slovenije, u slučaju drugog istraživanja). Instrument koji je korišćen u poslednjem od dva istraživanja je, pri tome, ciljno dizajniran tako da uključi pitanja (empirijske iskaze) koja su se pojavljivala u ranijim jugoslovenskim istraživanjima (posebno imajući na umu ono iz 1989.), ali i u drugim međunarodnim komparativnim studijama (*European Value Survey*, *European Social Survey*, *World Value Survey*) (Simkus, 2007: 5), omogućujući, na taj način, primenu različitih pristupa u analizi dobijenih podataka (pre svega se misli na skale koje su konstruisali Inglehart i Švarc). Jedan od pristupa analizi je i onaj koji koristi Mladen Lazić sa saradnicima, a koji se oslanja na teoriju vrednosno-normativne disonance (Lazić i Cvejić, 2004; Lazić i Cvejić, 2007; Lazić, 2011). U okviru ove konceptualizacije, istraživači se fokusiraju na dva para vrednosnih orijentacija – politički liberalizam nasuprot autoritarnom kolektivismu i tržišni liberalizam nasuprot redistributivnom etatizmu - nastojeći da ih povežu sa dva tipa društvenih odnosa, socijalističkim i kapitalističkim, i na taj način objasne promene u vrednosnoj sferi širim društvenim (normativno-institucionalnim i strukturnim) promenama (Lazić, 2011). Na podacima dobijenim na reprezentativnom uzorku stanovnika Srbije 2003. godine, Lazić i Cvejić su ustanovili postojanje relativno snažne vrednosno-normativne disonance, kada se radi o prvoj dimenziji (politički liberalizam/autoritarni kolektivism). S druge strane, naglašena vrednosna nekonzistentnost, zabeležena na drugoj dimenziji (tržišni liberalizam/redistributivni etatizam), povezana je, smatraju autori, sa sporim procesom normativno-institucionalnih promena u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije, pa se tako postojanje protivrečnih vrednosti pripisuje mešovitom karakteru ekonomskih institucija (Lazić and Cvejić, 2007: 70).

1.4. Teorijski okvir analize: definisanje vrednosti i njihov odnos prema srodnim pojmovima - stavovima, interesima, normama i ideologiji

Iz prethodnog izlaganja jasno se vidi da nivoi proučavanja vrednosti mogu biti veoma različiti, u rasponu od filozofskog, preko nešto specifičnijeg sociološko-antropološkog, do nivoa pojedinačne ličnosti, koji je zastupljen u okviru psihologije. Različiti pristupi variraju s obzirom na disciplinarnu usmerenost, ali i imajući u vidu različita teorijska polazišta kojima se definiše karakter ljudskog društva i načina na koji su uređeni odnosi u njemu. Radi se o složenom pojmu, kroz koji se prelamaju koncepti o individualnim karakteristikama ličnosti pojedinaca (njihove mentalne strukture, ali i voljno-motivacioni kompleksi koji određuju ponašanje), normativnim elementima na kojima počiva društveni poredak, ali i široj kulturno-istorijskoj tradiciji jedne zajednice.

Međutim, gotovo svi ovi različiti pristupi podrazumevaju da vrednosti predstavljaju neku vrstu orijentira koji omogućavaju definisanje realnosti (društvene ili fizikalne), a koje se najčešće odvija u okviru kategorijalnih parova. Na najopštijem nivou to podrazumeva klasifikaciju različitih oblika realnosti kao poželjnih ili nepoželjnih, odnosno dobrih ili loših. Iz ove primarne klasifikacije izvode se sva ostala razvrstavanja u sferama morala, estetike, religioznosti, društvenih odnosa, materijalnih objekata, itd. Vrednosni atributi (dobro-loše, lepo-ružno, korisno-štetno, uspešno-neuspešno, itd.) ne postoje odvojeno od subjekata koji ih izriču (individualnih ili kolektivnih), te su vrednosti kategorije koje su, u krajnjoj instanci, relativnog a ne univerzalnog karaktera, jer sa promenom subjekata koji ih kreiraju, dolazi do promene vrednosnih sistema (*Sociološki rečnik*: 659). I kao karakteristike individualnih ličnosti, vrednosti predstavljaju relativno stabilne fenomene; međutim, ne radi se o osobinama koje su stečene rođenjem, već nastaju kao deo procesa interakcije individue i njenog okruženja (socijalizacija i internalizacija), što znači da su, pod određenim okolnostima, podložne promenama.

Ukoliko pokušamo da klasifikujemo različite definicije vrednosti suočavamo se mnoštvom kriterijuma klasifikacije¹¹. Prema Dragomiru Pantiću, najčešći kriterijum razvrstavanja pristupa proučavanja vrednosti je na osnovu njihove subjektivnosti,

¹¹ O različitim klasifikacijama definicija vrednosti videti detaljnije u: Pantić, 1977: 273.

odnosno objektivnosti, pri čemu se ovoj osnovnoj liniji klasifikacije pridružuju dodatni kriterijumi opštosti-specifičnosti i univerzalnosti-relativnosti. Objektivističkim pristupima naglašava se da su vrednosti imanentne objektima, i u okviru ovih pristupa razlikujemo nekoliko podvarijanti: jedna naglašava da vrednosti kao ideje prethode materijalizaciji stvari; druga, koja smatra da su vrednosti samostalni, objektivni entiteti, koje je, doduše, za date objekte prethodno vezao sam čovek; treća, koja izjednačava vrednosti i ciljeve; četvrta, koja vrednosti potpuno odvaja od čoveka i svodi ih na efekte spoljnih stimulansa; peta, koja vrednosti redukuje na elemente funkcionalne značajnosti objekta za ličnost. Druga, subjektivistička struja, smatra vrednosti atributom ljudi, te se u tom smislu naglašava da objekti (socijalni, materijalni, psihološki) nemaju nikakvu vrednost mimo subjekata koji ih procenjuju. I u okviru ovog pristupa ima nekoliko podvarijanti: prva, koja tretira vrednosti kao specifične preferencije, odnosno izbore između pojedinih alternativa ponašanja; druga, koja vrednosti posmatra kroz koncept socijalne poželjnosti; treća, koja vrednosti smatra standardima i orijentirima društvenog ponašanja. Konačno, pristup u okviru kojeg se spajaju dva prethodna stanovišta, naglašava relacioni karakter vrednosti, koji podrazumeva da vrednosti nastaju u odnosu subjekat-objekat (Pantić, 1977: 275).

Najobuhvatnija definicija vrednosti u okviru domaće literature je ona koju nudi Dragomir Pantić. Prema njemu, vrednosti predstavljaju relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktualnosocijalnih i individualnih činilaca, a koje, zbog pripisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima (Pantić, 1977: 277). Odredivši vrednosti kao karakteristike ne samo pojedinaca, nego i društvenih grupa, Pantićeva definicija omogućuje da se vrednostima pristupi iz perspektive dveju disciplina, socijalne psihologije i sociologije, odnosno da se izbegnu zamke redukcionističkog svodenja vrednosti na karakteristike individualnih aktera, s jedne strane, ili na čisto ideološke predstave, sa druge strane. Na taj način se vrednosne orijentacije povezuju sa elementima društvene strukture (društvenim grupama), odnosno sa društvenim sistemom u celini (element legitimacije poretka), ali i sa širim, istorijskim kontekstom razvoja jednog društva, omogućavajući da se analiza vrši na različitim analitičkim nivoima.

Određenim na ovaj način, proučavanju vrednosti može se pristupiti i sa dinamičkog aspekta, povezujući promene vrednosnih orijentacija sa promenama koje se dešavaju na strukturalno-sistemskom nivou. To dalje podrazumeva da faktori različitiog nivoa opštosti mogu uticati na formiranje i održavanje određenih vrednosnih orijentacija pojedinaca i društvenih grupa:

1. istorijsko-kulturni faktori, kao najdugotrajniji, koji ujedno predstavljaju najširi okvir promene vrednosnih orijentacija;
2. sistemsko-strukturalni faktori, koji uključuju karakteristike društvenog sistema i obrasce strukturiranja društvenih grupa (kao nosilaca određenih vrednosnih orijentacija, koje su, u krajnoj instanci, interesno utemeljene) unutar okvira zadatih sistemom (kada se razmatra ovaj aspekt vrednosti koji je uslovljen sistemsko-strukturalnim faktorima);
3. i individualno-psihološki, kao posebni faktori, koji određuju modalitete prelamanja društvenih fenomena kroz prizmu konkretnih pojedinaca i njihovih društvenih i psiholoških karakteristika.

Ipak, s obzirom da će u fokusu našeg interesovanja biti način na koji se određene vrednosti kristališu kao dominantne u okvirima glavnih društvenih grupa (klasa) i na taj način postaju orijentiri kolektivnih oblika delanja, ostavićemo po strani ovaj psihološki aspekt vrednosti, kako ne bismo upali u zamku sociologizacije psiholoških pojava, odnosno psihologizacije socioloških (ovo utoliko više što sociološka istraživanja vrednosti često nemaju adekvatne instrumente kojima se mere psihološke determinante vrednosnih orijentacija). Ovo redukovanje opsega istraživanja vrednosti i svođenje na njihov grupni pojavni oblik, ne znači nužno i odbacivanje ispitivanja determinističkog uticaja individualnih faktora (kao što su neke socio-demografske karakteristike), pored već pobrojanih sistemsko-strukturalnih i istorijskih, već nastojanje da se izoluju sociološki aspekti date pojave, u okviru kojih deluju različiti deterministički spletovi od onih koje srećemo pri fokusiranju na psihološke karakteristike. Dakle, u našem određenju vrednosti poslužićemo se, kao radnom, redukovanom Pantićevom definicijom: vrednosti predstavljaju relativno stabilne (mada ne i nepromenljive) i opšte karakteristike društvenih grupa kojima se pripisuje poželjnost određenih oblika mišljenja, osećanja i verovanja i kao takve sačinjavaju elemente društvene svesti koji imaju usmeravajuće

dejstvo na društveno delanje kolektivnih i individualnih aktera. Formiraju se i menjaju pod uticajem sadejstva istorijskih, sistemsko-strukturnih, aktualno-društvenih i individualnih činilaca. Na ovaj način, vrednosti se posmatraju ne samo kao individualni, već kao društveno poželjni oblici ponašanja, verovanja, mišljenja i osećanja.

Naravno, jasno je da se na konkretnom, empirijskom nivou analize, individualne ličnosti pojavljuju kao jedinice analize utoliko što se podaci o dominantnim vrednosnim orijentacijama prikupljaju na nivou pojedinačnih ispitanika. Ipak, zaključci koje budemo izvodili neće važiti za individualno-psihološki nivo analize, odnosno za dominantne vrednosne orijentacije pojedinačnih aktera, već će se, pre svega, odnositi na agregirane forme koje se pojavljuju na grupnom (mezo) nivou i nivou globalnih društava (makro nivo analize). Na ovom mestu važno je učiniti određena pojmovna razgraničenja, odnosno odrediti odnos vrednosti prema pojmovima sličnog značenja, i na taj način doprineti nastojanju da se preciznim određenjem izbegnu mogući nesporazumi oko njihovog sadržaja. U prvom redu, vrednosti treba razlikovati od stavova, kao pojma koji im je srodan, ali je nižeg nivoa opštosti. Kao dispozicije i sistemi trajnih pozitivnih ili negativnih ocena socijalnih objekata (Krech, Crutchfield, Balachey, 1972), stavovi se pojavljuju na individualno-psihološkom nivou analize, čineći elemente opštije kategorije vrednosne orijentacije. Vrednosne orijentacije predstavljaju stabilno integrisane stavove koji konstitušu jednu koherentnu celinu, i one se mogu javiti na individualnom ali i na grupnom nivou, kao orijentiri individualnog ili grupnog ponašanja. Ne treba zaboraviti da gotovo sve sociopsihološke definicije naglašavaju da su vrednosti dispozicije ka određenim vrstama ponašanja, ali nije nužno da verbalno usvojene vrednosti podrazumevaju konsekvantno društveno delanje koje je u skladu sa njima (Popović, 1974: 236). Imajući na umu ovaj delatni aspekt, termine vrednosti i vrednosne orijentacije ćemo u okviru ovog rada koristiti kao sinonime, iako treba naglasiti da se radi o pojmovima koje karakterišu različiti nivoi opštosti. Naime, vrednosti se, s jedne strane, pojavljuju kao opšte karakteristike kulturno-simboličkog sistema jednog društva (i u tom smislu predstavljaju globalne društvene fenomene), koje se, bivajući usvojene od strane pojedinaca ili čitavih grupa, pojavljuju kao mezo i mikro-strukturne varijable. Vrednosne orijentacije se, sa druge strane, vezuju prvenstveno za nosioce društvenog delanja (kolektivne ili individualne aktere), te se, na taj način, pojavljuju samo na nižim

analitičkim nivoima (grupnom ili pojedinačnom), odnosno ne mogu se pripisati globalnim društvenim sistemima.

Druga vrsta razgraničenja koju treba napraviti je ona između vrednosti i normi. Naime, iako se radi o usko povezanim pojmovima, postoje razlozi zbog kojih ih ne treba izjednačavati. Predstavnici funkcionalističke teorije naglašavali su opšti karakter vrednosti kojima se definišu poželjni oblici društvene realnosti, dok su norme kategorije koje su izvedene i kojima se utvrđuju poželjni i prihvatljivi načini da se ostvare ciljevi definisani vrednostima. Iz ovakve postavke sledi da vrednosti predstavljaju osnovu iz koje se može izvoditi više različitih normi čiji karakter ne mora uvek biti jednoznačan i neprotivutrečan. Usled mogućnosti da ista vrednost generiše različite, ponekad i suprotstavljene norme, konflikti predstavljaju neminovan činilac društvene realnosti. Ipak, treba reći da odnos vrednosti i normi nije tako jednostavan. Naime, zajedno, vrednosti i norme sačinjavaju sistem opštih i specifičnih pravila kojim se uređuje funkcionisanje društva kao celine kao i njegovih pojedinih delova. Iako su vrednosti često opštije od normi, ove druge mogu, sa svoje strane, da odrede okvire usvajanja novih vrednosti. To dalje znači da su vrednosti dvostruko utemeljene: u široj kulturno-istorijskoj tradiciji, s jedne strane, ali i u normativno-institucionalnom sistemu koji predstavlja izraz vladajućeg sistema društvenih odnosa. Upravo ova složena dinamika dva sistema, vrednosnog i normativno-institucionalnog, poslužiće nam kasnije kao osnova za objašnjenje promena dominantnih vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske.

Drugi kriterijum koji služi za razgraničenje vrednosti i normi odnosi se na formu u kojoj su izražene: naime, dok su vrednosti formulisane u obliku (pozitivnih) dispozicija, norme u sebe uključuju i (negativni) element sankcije, koja sledi ukoliko dođe do njihovog kršenja. Ovo je upravo moguće zbog različitog stepena opštosti na kojem su jedne i druge formulisane, pa tako određene opšte vrednosti bivaju konkretizovane u normama kroz niz iskaza o poželjnim, ali i nepoželjnim oblicima delovanja, mišljenja ili osećanja. Vrednosti, na taj način, određuju sadržaj, dok se norme odnose na sredstva za realizaciju sadržaja (Pantić, 1977: 281). Na kraju, pri razgraničenju vrednosti i normi treba imati na umu i kriterijum koji je metodološke prirode. Naime, u procesu operacionalizacije, vrednosti je moguće posmatrati kao dijalektičke entitete, odnosno kao

skale koje imaju različite polove, dok su norme date najčešće kao jednodimenzionalni zahtevi ili pravila (Pantić, 1977: 281).

Konačno, definicijom vrednosti od koje polazimo se sugerije relativna bliskost, ali i jasna odeljenost kategorija vrednosti i interesa. Naime, opšte mesto "građanske" (nemarksističke) sociološke teorije je da društveni poredak počiva na vrednosno-normativnim obrascima. Predstavnicima kritičke teorije društva još dodaju da su dati obrasci uvek izraz posebnih interesa različitih društvenih grupa (Popović, 1974; Pusić, 1977: 25). U tom smislu Mihailo Popović definiše vrednosti kao prihvaćene društvene standarde kojima se opravdavaju, odnosno legitimišu određeni sistemi društvenih odnosa, a time i određene strukture (hijerarhije) društvenih, kako opštih tako i posebnih grupnih (klasnih ili slojnih) interesa (Popović, 1974: 235). Interesi, pak, predstavljaju relativno trajne motivacijske orijentire ponašanja pojedinaca i društvenih grupa, koji su određeni realnim uslovima individualne ili grupne egzistencije ("interesne situacije"), čije značenje se uobličava u složenom sadejstvu elemenata koji čine pojedinačnu i kolektivnu svest. Interesi egzistiraju paralelno sa vrednostima, normama, znanjima i značenjima, oblikujući se kao produkt vrednosno-normativnih, kognitivnih i semantičkih filtriranja doživljaja spoljašnjeg sveta (Pusić, 1977: 24). Vrednosti i interesi, su stoga tesno povezane, ali ne i istovetne kategorije. Tako je moguće da, u okviru jednog društva, pojedinci ili grupe prihvataju vrednosti koje nisu u skladu sa njihovim interesima, ili da odbacuju vrednosti koje ne protivreče njihovim interesima (svakako da su moguća i druga dva ishoda: redefinicija sopstvenih interesa i njihovo usklađivanje sa vladajućim vrednostima, ili pak prihvatanje vrednosti koje su u skladu sa sopstvenim interesima). Upravo ova potencijalna nesaglasnost između interesa društvenih grupa i dominantnih vrednosti omogućava promenu dominantnih vrednosti, gde se, kao posredujući element u odnosu vrednosti i interesa pojavljuje institucionalno-normativni sistem.

Na kraju, pošto se vrednosne orijentacije često povezuju ili izjednačavaju sa ideološkim orijentacijama (Pantić, 1977), i ovde je neophodno izvršiti određena pojmovna razgraničenja. Kao i vrednosti, i ovaj pojam je opterećen mnoštvom različitih značenja koja mu se pripisuju, te je teško izdvojiti opšteprihvaćenu definiciju. Na ovom mestu nema ni prostora niti to tema iziskuje da se ulazi u inače široko polje naučnih rasprava o pojmu ideologije (relativno iscrpan prikaz teorija videti u Malešević, 2004).

Stoga ćemo se, u ovom radu, opredeliti za Manhajmovu (Karl Mannheim) koncepciju totalne ideologije¹², koju on, oslanjajući se na Marksa, određuje kao *Weltanschauung*, odnosno pogled na svet različitih političkih i istorijskih grupa (Manhajm, 1968). Manhajm navodi da su ideologije istorijski i društveno određeni pogledi na svet, odnosno da je svaki pogled na svet ideološki po svom karakteru. U tom smislu jasno je da i vrednosne orijentacije predstavljaju jedan vid ideološkog pogleda na svet, odnosno istorijsko i društveno određen način interpretacije društvene realnosti (za nas je, pri tom, manje značajno to da li se radi o iskrivljenom pogledu na svet). Neki autori, kao Pantić, konstatuju da nema nikakve razlike između pojmova ideoloških i vrednosnih orijentacija, te da se dva termina mogu koristiti alternativno, iako će se on u svojoj studiji vrednosti društvenih slojeva iz 1977. godine opredeliti za prvi termin (ideološke orijentacije) - kako bih ih razlikovao od vrednosnih orijentacija koje se pojavljuju na individualno-psihološkom nivou analize - te će ih odrediti kao integracije politički relevantnih vrednosnih orijentacija (Pantić, 1977: 284). U ovom radu mi ćemo nešto drugačije odrediti odnos dva pojma: naime, iako i jedne i druge predstavljaju poglede na svet karakteristične za određene epohe ili društvene grupe, ideološke orijentacije predstavljaju znatno šire i kompleksnije fenomene, koje u sebe mogu da uključuju različite vrednosne orijentacije. U tom smislu one predstavljaju opštiji pojam od vrednosnih orijentacija. Za razliku od Pantića, koji ideološke orijentacije povezuje isključivo sa političkim sadržajem uverenja, mi ćemo ih odrediti kao šire komplekse mišljenja i verovanja, karakteristične za određene društvene grupe ili epohe, koji se mogu odnositi na bilo koji aspekt društvene realnosti, a koje sačinjava složen i relativno homogen kompleks različitih vrednosnih orijentacija (pri tome, pojedine vrednosne orijentacije mogu imati centralno mesto pri definisanju ideoloških orijentacija, dok druge predstavljaju sporedne dimenzije).

¹² Koja je definisana nasuprot parikularnom (ili partikularističkom) poimanju ideologije, gde je naglasak na psihološkoj i ličnoj motivaciji njenih nosilaca (Malešević, 2004: 60).

1.5. Vrednosti i društvene promene: teorija vrednosno-normativne disonance

U nastojanju da objasnimo promene u dominantnim vrednosnim obrascima društava Srbije i Hrvatske u periodu post-socijalističke transformacije pokušaćemo da formulišemo teorijski model koji će obuhvatiti neke od elemenata teorija koje su predstavljene, s tim da će se u jezgru modela nalaziti teorija vrednosno-normativne disonance, razvijana u radovima Mladena Lazića i saradnika, koja suštinski nastoji da pomiri marksističko i funkcionalističko shvatanje odnosa vrednosti i šireg sistema društvenih odnosa (Lazić & Cvejić, 2007; Lazić, 2011; Lazić & Pešić, 2013).

Centralno pitanje oko kojeg se konstituše ova teorija je odnos između društvene promene i vrednosnih orijentacija. Vrednosne orijentacije se tretiraju kao ključne za legitimaciju društvenog sistema i stabilan institucionalni poredak, što je delimično u skladu sa Parsonsovim viđenjem značaja vrednosti u okviru sistema socijalne akcije (s tim da se kod Parsonsa vrednosti konsenzualno prihvataju od strane većine članova društva, dok su kod Lazića one nameću u procesu prisilne društvene integracije od strane vladajuće grupacije). Međutim, za razliku od Parsonsove, ova teorija se, pre svega, gradi oko pitanja strukturalnih uslova društvene promene ali i potencijala određenih društvenih grupa (u ulozi aktera) da se profilišu kao nosioci promena. Vrednosne orijentacije se sada stavljaju u novi kontekst delatnog potencijala društvenih grupa, i zajedno sa normativnim sistemom, tvore poredak u okviru koga se odvija društveno delanje (Lazić, 2005: 30).

Jaz između funkcionalističkog postuliranja vrednosti kao ključnih za održavanje sistema i primata koji klasična marksistička teorija daje interesima (koji se oblikuju u sferi proizvodnje i na taj način kao fundamentalne postuliraju proizvodne odnose u društvu) u ovoj teoriji se premošćava inkorporiranjem oba elementa i njihovim, donekle različitim, utemeljenjem. (Klasni) interesi, koji se formiraju na temelju dominantnih odnosa koji se uspostavljaju u društvu, svoj izraz dobijaju u normativnom sistemu, dok su vrednosti utemeljene ne samo u vladajućem sistemu društvenih odnosa, nego i u širem, kulturno-istorijskom nasleđu. Na taj način ova dva fenomena analitički dobijaju relativno nezavisnu egzistenciju, iako je njihov odnos uvek recipročan. Početna tačka teorijskog modela je tvrdnja da su vrednosti izraz vladajućeg načina reprodukcije dominantnih

odnosa u društvu (iz kojeg ishode posredno, preko normativno-institucionalnog sistema, koji sankcioniše one vrste mišljenja ili delanja koji odstupaju od vladajućeg obrasca), ali i manje ili više dugotrajne kulturno-istorijske tradicije (odnosno istorijskih procesa "dugog trajanja") (Lazić & Pešić, 2013: 283). Putem mehanizama socijalizacije i internalizacije, one postaju deo individualnih i kolektivne svesti i predstavljaju relativno stabilnu i trajnu dispoziciju ka određenoj vrsti ponašanja, odnosno društvenog delanja. Da bi sistem mogao nesmetano da funkcioniše, odnosno da bi reprodukcija društvenih odnosa bila neometana, neophodno je da postoji usklađenost između vrednosti koje deli većina članova jednog društva (čime se obezbeđuje legitimnost sistema) i normativnog poretka koji oblikuju one društvene grupacije koje predstavljaju nosioce reprodukcije datog sistema društvenih odnosa. Polazeći od Festingerove (Leon Festinger) teorije kognitivne disonance (prema kojoj međusobno protivrečna uverenja nužno dovode do nelagode, koju pojedinac nastoji da redukuje) i Lipsetove ideje o neophodnosti stalnog usklađivanja institucija i centralnog sistema vrednosti, kako bi se uklonile napetosti koje ishode iz promene društvenih odnosa, teorija vrednosno-normativne disonance nastoji da utvrdi uslove neusklađenosti dominantnog sistema vrednosti, s jedne strane, i normativnog poretka, sa druge. Da ponovimo, polazna tačka teorije je opšti stav da su vrednosti dvostruko utemeljene: u aktuelnom sistemu društvene reprodukcije i njegovom normativno-institucionalnom poretku (i u tom smislu usaglašenost vrednosti i normi omogućava legitimaciju poretka, pri čemu promena u normativnom sistemu - sa ili bez promene samog sistema - povlači za sobom i potencijalnu promenu vrednosti); kao i u akumuliranom istorijskom iskustvu (pri čemu se vrednosti tada relativno sporije menjaju, imaju transistemske karakter i određuju granice promene vrednosnih obrazaca koji su utemeljeni u dominantnom sistemu društvenih odnosa). Stabilna reprodukcija vladajućeg sistema društvenih odnosa zavisi, između ostalog, i od toga koliko je vladajuća grupacija u stanju da nametne sopstvenu ideološku interpretaciju društvene realnosti kao hegemonu i na taj način obezbedi legitimnost sistema. U principu, da bi sistem mogao relativno stabilno da se reprodukuje, neophodno je da norme i vrednosti budu međusobno usaglašene. Međutim, ukoliko dođe do promene sistema društvenih odnosa (i njegovog normativno-institucionalnog okvira), tada, pod pretpostavkom sporije promene interiorizovanih vrednosti, dolazi do barem privremene nesaglasnosti između

novih normi i vrednosti preživelih iz prethodnog sistema, odnosno vrednosno-normativne disonance. S obzirom da ova nesaglasnost ishodi iz promene dominantnog sistema društvenih odnosa, radi se o sistemskoj disonanci (Lazić & Pešić 2013; Pešić, 2014). Drugi slučaj sistemske vrednosno-normativne disonance je onaj kada se određena društvena grupa profiliše kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa, i tada usvaja/uobličava vrednosti koje nisu u saglasnosti sa dominantnim normativnim poretkom, uz tendenciju postavljanja novih normi. U tom slučaju, promene na vrednosnom planu, koje u prvo vreme karakterišu samo određene društvene grupe, prethode sistemskim (normativno-institucionalnim) promenama. Ova dva, analitički razdvojena slučaja, po pravilu, predstavljaju deo jednog procesa: u periodima krize određenog sistema proizvodnje društvenog života, dolazi do profilisanja alternativnog načina reprodukcije i njemu saobraženih vrednosti (koji su, u prvo vreme, ograničeni samo na određene društvene grupe), koji tendencijski vode promeni samog sistema. Promena sistema i njegovih normativno-institucionalnih okvira, uz istovremeno opstajanje starih vrednosti (koje, ponovo, ne karakteriše nužno sve društvene grupe), privremeno vodi neskladu između institucionalizovanih normi i dominantnih vrednosti, koje se, vremenom, usaglašavaju i međusobno saobražavaju, kako bi dati sistem društvenih odnosa mogao neometano da se reprodukuje (videti u Lazić & Cvejić 2007). Ipak, potpuni sklad između ova dva elementa predstavlja teorijski model, s obzirom na koji možemo pratiti manja ili veća odstupanja u društvenoj realnosti. Imajući to na umu, jasno je da se nesaglasnost između dominantnih normi i interiorizovanih vrednosti može desiti i usled unutrašnjih promena u okviru sistema, bez dovođenja u pitanje principa na kojima se temelji, kada različite, pa čak i kontradiktorne norme na kojima je sistem zasnovan, onemogućuju nedvosmisleno vrednosno utemeljenje i time proizvode unutarstemske vrednosno-normativne disonance (Lazić & Pešić, 2013; Pešić, 2014). Dok u slučaju sistemski uslovljene disonance, promena vrednosne paradigme u okviru određene društvene grupacije potencijalno vodi promeni sistema društvenih odnosa i njegovih normativnih elemenata, u drugom slučaju vrednosno-normativna neusaglašenost ne samo da ne mora voditi sistemskim promenama, već može predstavljati integralnu (i relativno postojanu) karakteristiku sistema koja ishodi iz njegovog hibridnog karaktera (i u tom smislu je karakteristična za sve društvene grupe).

Ukoliko čitav proces posmatramo iz perspektive (individualnih ili kolektivnih) aktera (ne treba zaboraviti da se vrednosti javljaju kao elementi sistema društvenih odnosa, partikularistički pogledi na svet određenih društvenih grupacija, ali i kao sistem verovanja i stavova pojedinačnih aktera koji motiviše njihovo ponašanje), tada se postojanje vrednosno-normativne disonance pojavljuje kao potencijalna prepreka adaptaciji promenjenim uslovima društvenog života. Naime, u slučaju promene društvenog sistema i normativno-institucionalnih pretpostavki na kojima počiva, pojedinci ili društvene grupe mogu da saobraze svoje delanje novim normama, što će postepeno voditi i promeni vrednosnih obrazaca, i na taj način doprineti, manje ili više uspešnom, prilagođavanju sistemskim promenama. Zadržavanje starih vrednosnih obrazaca u novonastalim okolnostima neće dovesti do uspešne adaptacije, te će vremenom, mehanizam "nagrade" i "kazne" primorati pojedince/društvene grupe da redefinišu svoje vrednosti i tako dovesti do uklanjanja vrednosno-normativne disonance (Lazić, 2011: 181). Ukoliko se radi o situaciji u kojoj je promena na vrednosnom planu prethodila normativnim promenama, takođe su moguća dva ishoda: individualni i kolektivni akteri mogu usmeriti svoje delanje u pravcu promene dominantnog normativnog sistema i na taj način ga uskladiti sa svojim vrednostima (ovo su, po pravilu, situacije velikih društvenih preokreta, gde se kao ishod delanja javlja promena sistema), ili mogu (bilo zbog neuspeha u delatnosti usmerenoj ka promeni sistema, bilo zbog propuštanja da se takva vrsta delanja sprovede) biti suočeni sa neophodnošću redefinisavanja svojih vrednosti i njihovog usklađivanja sa dominantnim normama.

Ipak, kao što je već rečeno, postoje istorijske situacije u kojima je moguće opstajanje elemenata i institucija karakterističnih za različite sisteme društvenih odnosa, onemogućavajući jednoznačno utemeljenje vrednosnog sistema. Iz perspektive aktera, ova situacija se tipično ispoljava kao vrednosna nekonzistencija, odnosno kao podržavanje različitih i potencijalno suprotstavljenih vrednosnih orijentacija (Lazić, 2011: 183), i može karakterisati kako individualne tako i kolektivne aktere. Međutim, ukoliko se vrednosna nekonzistencija javi u situaciji u kojoj postoji nedvosmislena prevalencija normativno-institucionalnih elemenata jednog društvenog sistema, tada ona potencijalno vodi slabijoj sistemskoj adaptaciji i smanjenoj mogućnosti efikasnog grupnog (ili individualnog) delanja u cilju zaštite sopstvenih interesa.

Dakle, da rezimiramo, vrednosti, zajedno sa normama, predstavljaju osnovne orijentire individualnog ili kolektivnog ponašanja. Ukoliko vrednosti izražavaju interese društvenih grupa koje su ključne za reprodukciju sistema i kao takve su institucionalizovane kroz normativni sistem, tada sistem normalno funkcioniše, a vrednosti se smatraju integracionim činiocem koji doprinosi legitimaciji sistema. Međutim, ukoliko dođe do relativno trajne nesaglasnosti između vrednosnog i normativnog sistema (u uslovima koje predviđa teorija vrednosno-normativne disonance), tada dolazi do sputavanja normalne reprodukcije sistema društvenih odnosa, koja se najčešće završava odbacivanjem ili reinterpretacijom bilo vrednosnog bilo normativnog sistema. Zaključak koji se može izvući je na prvi pogled paradoksalan: vrednosti se menjaju pod uticajem temeljnih odnosa koji se uspostavljaju u društvu, ali su i same faktor koji može doprineti društvenoj promeni. Međutim, ovaj paradoks se lako razrešava ako istaknemo da su vrednosti, u krajnoj instanci, nastale kao proizvod egzistencijalnih uslova i odgovarajućih odnosa koji se uspostavljaju između pojedinaca i društvenih grupa, i da su, na grupnom nivou, one uvek utemeljene u interesima. Vrednosti nastaju u procesu interakcije društvenih aktera i njihove okoline (socijalne ili fizikalne), te ukoliko dođe do promene okoline i one se nužno menjaju. Promena u jednom delu okruženja sistema dovodi do promena u dominantnim vrednostima, koje, sa svoje strane mogu da izazovu promene unutar sistema¹³.

Konačno, na ovom mestu je neophodno bliže odrediti odnos vrednosnih orijentacija i osnovnih društvenih grupa (klasa). Rekli smo da se vrednosti formiraju i menjaju u skladu sa vladajućim sistemom društvene reprodukcije i njegovim normativno-institucionalnim okvirom. Ovo pak znači da je uslove njihovog održavanja i promene nemoguće proučavati bez poznavanja dominantnog karaktera i dinamike odnosa koji se uspostavljaju u datom društvu. Naime, da bi se dati sistem društvenih odnosa

¹³ Na sličan način William Ogburn, putem koncepta "adaptivne kulture" pokušava da objasni kulturne promene. Prema ovoj koncepciji, promene unutar kulturnog podsistema se ne dešavaju simultano, već do promene dolazi prvo u jednom delu ovog podsistema, pod uticajem faktora iz spoljašnjeg okruženja, a ove promene sa svoje strane dovode do novih prilagođavanja u okviru drugih delova podsistema kulture. Ova pojava se naziva "kulturnim jazom" i podrazumeva da su određeni delovi kulturnog podsistema, i to oni koji su najuže povezani sa ekonomskim i fizikalnim okruženjem, podložni bržoj promeni od drugih. Tako se, na primer navodi da su promene koje se dešavaju u privredi usko povezane sa obrazovanjem, pa se ovaj deo kulturnog podsistema najbrže i menja, kao adaptativni odgovor na promene u okruženju (Ogburn, 1964: 459).

neometano reprodukovao, neophodno je da postoji neka vrsta (makar i labavog) konsenzusa oko ključnih vrednosti na kojima počiva. Pošto ukupne uslove reprodukcije društvenog sistema određuje vladajuća grupacija u društvu, neophodno je da svoje partikularne interese predstavi kao univerzalne. Od uspešnosti date grupacije da sopstvenu ideološko-vrednosnu interpretaciju društvene realnosti nametne kao hegemonu, zavisi i neometana reprodukcija dominantnog oblika proizvodnje društvenog života i održanje njene sopstvene vladajuće pozicije (koja je utoliko izvesnija što joj na raspolaganju stoje represivni, ali i ideološki državni aparati (Altiser, 2009) - školski sistem, pre svih). U suprotnom, sistem zapada u krizu, koja može dovesti ili do uspostavljanja novog sistema društvenih odnosa (ukoliko se formira grupacija koja će biti njegov nosilac) ili do manje ili više hroničnog stanja systemske krize (koja se, po pravilu razrešava bilo vraćanjem u prethodno stanje bilo odloženom promenom sistema).

U idealnotipskim okolnostima, društvene klase (u cilju poboljšanja sopstvene pozicije ili njenog očuvanja) usvajaju one vrednosno-ideološke obrasce koji saobražavaju njihovo delanje objektivnim interesima. Međutim, sam koncept kulturne hegemonije (Gramsci, 1978) sugerije da ovo ne mora biti uvek tako. Iako je na ovom mestu nepotrebno ulaziti dublje u rasprave, važno je ukazati na distinkciju koju pravi marksistički sociolog Nikos Pulancas (Nicos Poulantzas), a koja je od značaja za našu temu. Naime, ovaj autor razlikuje klasno određenje društvenih grupa (kao objektivnu, strukturalnu kategoriju koja je definisana mestom koje grupe i njihovi članovi zauzimaju u društvenoj podeli rada) i klasnu poziciju (koja je istorijski promenljiva i koja ne mora nužno biti usaglašena sa interesima koji ishode iz klasnog određenja) (Pulancas, 1978: 14). Ovo pak znači da delovi pojedinih klasa (po pravilu, nižih), uprkos klasnom određenju i objektivnim interesima koji iz njega proističu, mogu razvijati svest (odnosno, ideološko-vrednosni okvir interpretacije realnosti) i sa njom usaglašene akcije koji ne vode nužno dugoročnom poboljšavanju njihovog društvenog položaja. Drugim rečima, mogu zauzeti poziciju vladajuće klase. U takvim situacijama je jasno da je: 1. ili hegemonu politika vladajuće grupacije bila uspešna, 2. ili da niže klase delaju oportuno, sklapajući privremene klasne saveze koji trenutno vode poboljšanju njihovog položaja. Situacije u kojima sve društvene grupacije delaju u skladu sa sopstvenim objektivnim

interesima su retke i, po pravilu, vode velikim društvenim potresima (odnosno revolucijama).

Naposletku, promene u vladajućim vrednosnim orijentacijama neophodno je sagledavati u sklopu širih istorijskih kretanja (kako na globalnom, tako i na lokalnom planu). Globalni procesi društveno-ekonomskog razvoja koji su se odigrali u protekla dva veka, a koji se označavaju krovnim terminom modernizacije (koji se na ovom mestu shvata više kao deskriptivan pojam nego kao analitički koncept kojim se objašnjavaju društvene promene), uslovio je konstituisanje određenih vidova društvenih odnosa, koji se istorijski prepoznaju kao kapitalistički, odnosno socijalistički. U okviru oba tipa sistema moguće su podvarijante (na primer, društva tržišne demokratije ili fašistička društva, s jedne strane, odnosno, samoupravni socijalizam ili centralistički socijalizam staljinističkog tipa, sa druge), ali je zajednička karakteristika da se radi o društvima koja su, manje ili više uspešno, prošla kroz procese industrijalizacije, urbanizacije, profesionalne specijalizacije i funkcionalne diferencijacije, te da je u većini došlo do razvoja sredstava komunikacije, masovnog širenja obrazovanja i pismenosti, sekularizacije, racionalizacije, birokratizacije, razvoja nauke i tehnologije, itd. Upravo zbog ovih karakteristika, govorimo o modernim društvima. Međutim, s obzirom da su vrednosne orijentacije relativno stabilne i da nastaju pod uticajem ne samo aktuelnog socijalnog konteksta, već i istorijskih procesa dugog trajanja, teorija vrednosno-normativne disonance, slično Inglehartovoj tezi o kulturno-istorijskoj uslovljenosti promene vrednosnih orijentacija (Inglehart, 1997), predviđa da će se, zavisno od dominantne kulturno-istorijske tradicije jednog društva, ispoljiti dejstvo onih faktora koji potiču iz aktuelnog socijalnog konteksta, odnosno dominantnog sistema društvenih odnosa. U tom smislu bitno je istaći da ključni (deterministički) uticaj na formiranje dominantnih vrednosnih orijentacija, po pravilu, imaju faktori koji se vezuju za aktuelni sistem društvenih odnosa i njegovo normativno-institucionalno utemeljenje; međutim, način na koji će ti faktori ispoljiti svoje pretpostavljeno dejstvo određen je specifičnim karakteristikama društva vezanim za istorijski razvoj (pri tome, neke od tih karakteristika često bivaju ugrađene u osnove vladajućeg sistema društvenih odnosa, pružajući mu legitimacijsku potporu (videti u Malešević, 2004) i omogućavajući da se, na taj način,

određene vrednosti profilišu kao univerzalizujuće i trans-sistemske (Lazić & Pešić, 2013).

Shema 1: Vrednosno-normativna disonanca

Na ovom mestu, čini se, neophodno je rekapitulirati bitne teorijsko-pojmovne odrednice analize. Naime, analitički možemo razlikovati, uslovno rečeno, tri tipa vrednosti, s obzirom na njihov izvorni okvir (čija razdvojenost nije nužna na konkretno-istorijskom nivou analize):

- a) Trans-sistemske, čije je izvoriste u istorijskoj prošlosti jedne grupe, ali i širih društvenih celina; profilišu se kao manje ili više univerzalni obrasci mišljenja i delanja neophodni za dugoročni opstanak ljudske zajednice (Lazić & Pešić, 2013); menjaju se relativno sporo, čak i onda kada dođe do promene dominantnog sistema društvenih odnosa (naravno, to znači da dolazi do prilagođavanja vrednosti novom sistemu odnosa i ugrađivanju u njegove osnove, što je omogućeno upravo univerzalnošću njihovog karaktera).
- b) Vrednosti koje se oblikuju pod uticajem aktuelnog sistema proizvodnje društvenog života i odnosa koji se u okviru njega uspostavljaju. Normativno-

institucionalni sistem predstavlja neposredni izraz tih odnosa, odnosno manje ili više složene strukture interesa osnovnih društvenih grupa (od kojih su, svakako, interesi vladajuće grupe dominantno predstavljeni). Vrednosti koje se na ovaj način oblikuju su relativno čvrste i trajne, a podležu promenama onda kada dođe do promene aktuelnog sistema društvenih odnosa (teorija vrednosno-normativne disonance određuje uslove promene ovih vrednosti).

- c) Vrednosti koje su relativno slabo ukorenjene, menjaju se, u manjoj ili većoj meri, zavisno od aktuelnog društvenog konteksta. Njihova promena je određena uslovima koji su opisani kao unutarstemska vrednosno-normativna disonanca (promene normativnih rešenja na kojima sistem počiva usled konjunktornih kretanja, bez dovođenja u pitanje vladajući sistem), a opseg moguće promene je određen karakterom vladajućeg sistema društvene reprodukcije.

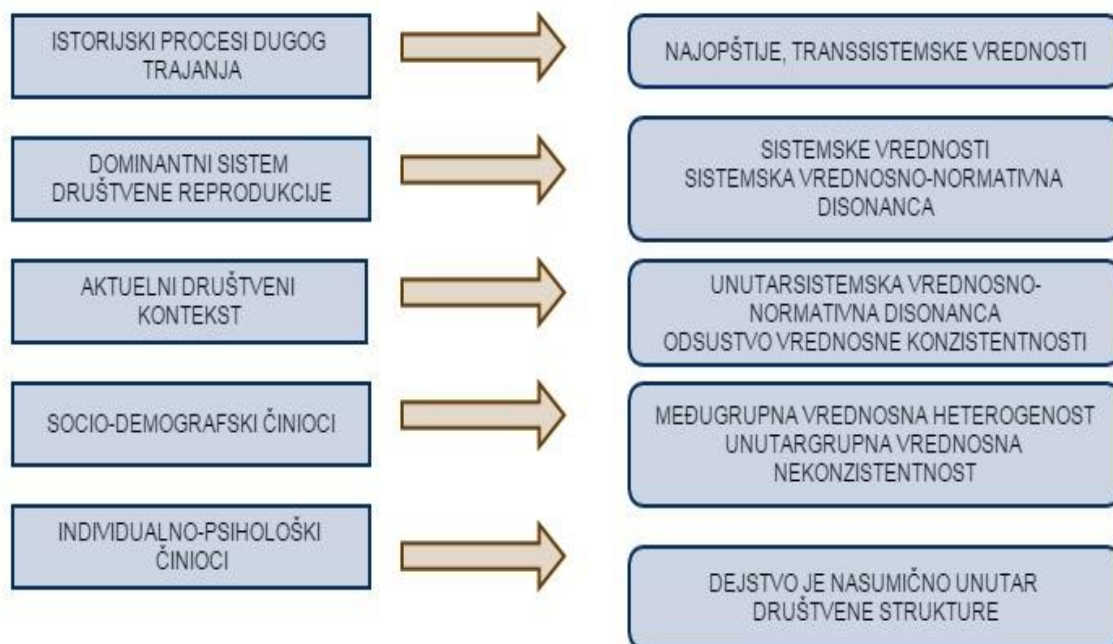
S obzirom na prikazane tipove vrednosti, razlikujemo i sledeće činioce njihove promene i održavanja:

1. Procesi dugog trajanja, koji definišu okvire šire kulture određene društvene grupe ili zajednice (po pravilu, iako ne nužno, govorimo o nacionalnim kulturama) i omeđuju prostor mogućih institucionalno-normativnih rešenja. Njihov uticaj je najopštijeg karaktera i odlučujuć za formiranje trans-sistemskih vrednosti.
2. Dominantni sistem društvene reprodukcije i odnosa na kojima počiva, a koji se kristališu u normativno-institucionalnom sistemu. Uticaj ovog faktora je ključan za pojavu sistemskih vrednosti, odnosno za sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (do koje dolazi usled promene sistema).
3. Aktuelni društveni kontekst i konjunktorni činioci koji dovode do unutarstemske promene. Ovaj činilac nije ključan za formiranje novih vrednosnih obrazaca, ali utiče na potencijalne promene u stepenu rasprostranjenosti postojećih vrednosnih obrazaca. Njihovo dejstvo je ključno za pojavu unutarstemske vrednosno-normativne disonance, ali i za potencijalno odsustvo vrednosne konzistentnosti na nivou datog društva.
4. Socio-demografski individualni faktori (obeležja) pojedinačnih aktera, kao što su pol, starost, stepen obrazovanja, mesto stanovanja, itd., čiji se agregirani efekat

iskazuje na nivou društvenih grupa . Dejstvo ovih faktora ne mora nužno da bude uslovljeno aktuelnim sistemom društvenih odnosa, iako se kroz njih prelama i tako dobija specifičan karakter (na primer, pripadnost određenim starosnim ili rodnim kategorijama). Uzročno dejstvo ovih faktora pokazuje se i kao potencijalno nepostojanje međugrupne vrednosne homogenosti, ali i kroz postojanje unutargrupne vrednosne nekonzistencije.

- Individualno-psihološki faktori (koji ostaju van polja našeg trenutnog interesovanja i opsega analize, a odnose se na neke od temeljnih karakteristika ličnosti). Njihovo se dejstvo ispoljava kao manje ili više nasumično u okviru društvene strukture.

Shema 2: Uzročni činioci održavanja i promene vrednosnih orijentacija

Poslednje tri grupe faktora ne predstavljaju, prema našem shvatanju, činioce koji se mogu tretirati kao izvorišta određenih vrednosti, već se radi o intervenišućim faktorima, koji mogu da utiču na pretpostavljeno uzročno dejstvo prva dva faktora u procesu usvajanja odnosno promene dominantnih vrednosnih obrazaca (oni, u tom smislu mogu uticati na rasprostranjenost određenih vrednosnih obrazaca, ali ne i na njihovu

pojavu u datom društvu). Konačno, sva tri tipa vrednosti se mogu, u vidu sindroma, kristalisati u posebne ideološke orijentacije koje, zavisno od sadržaja na koje se odnose i tip vrednosti koji u njima preovlađuje, takođe mogu biti trans-sistemske (na primer, patrijarhalna, koja se pojavljuje kako u premodernim epohama, tako i kao integralni deo kapitalističkih, pa i socijalističkih sistema društvenih odnosa), sistemske (dobar primer je liberalna ideologija, kao tipičan pratilac kapitalizma) ili ideologije koje se vezuju za vrednosti/norme/odnose karakteristične za određene faze u razvoju sistema (na primer, fašistička ideologija tipična za pojedine faze u razvoju kapitalističkog sistema).

1.6. Ciljevi rada i opšti hipotetički okvir

S obzirom na opisane uzročne činioce i tipove vrednosnih orijentacija, na ovom mestu izdvojićemo pet vrednosnih orijentacija čiju ćemo rasprostranjenost i promenu pratiti u okviru postsocijalističkih društava Srbije i Hrvatske: autoritarnost, nacionalizam, patrijarhalnost, politički i ekonomski liberalizam. Razlozi za odabir navedenih pet dimenzija su dvojaki. Prvi i suštinski se izvodi iz istorijsko-kontekstualnog okvira analize, koji će biti prikazan u jednom od narednih poglavlja, gde će se pokazati da se radi o temeljnim vrednosno-ideološkim obrascima na kojima počiva vrednosno-ideološka interpretacija društvene realnosti (naravno, ovim se ne pledira da se radi i o konačnom ili iscrpnom spisku). Drugi razlog je metodološke prirode i posredno je povezan sa prvim. Naime, navedenih 5 dimenzija odabrano je kako bi komparativno ispitivanje u dva vremenska momenta (kraj socijalističkog perioda i faza ubrzane konsolidacije kapitalističkih odnosa) i u dva društva (Srbija i Hrvatska) bilo moguće zbog sadržajnih ograničenja u okviru raspoloživih empirijskih podataka (pri tome, odabir ovih vrednosnih dimenzija u dva istraživanja je u velikoj meri počivao na njihovoj identifikaciji kao temeljnih ideoloških matrica u okviru ranijih socioloških i socio-psiholoških istraživanja vrednosti jugoslovenskog društva).

Opšta pretpostavka od koje polazimo je da su prve tri vrednosne orijentacije trans-istorijske i trans-sistemske, odnosno da njihovo izvorište nije isključivo vezano za aktuelni sistem društvenih odnosa, već za istorijske procese dugog trajanja, gde dugotrajno opstajanje određenih uslova života saodređuje, s jedne strane, konstituisanje

odgovarajućeg normativno-institucionalnog sistema, a sa druge strane, načine na koje se dati uslovi interpretiraju i kristališu u okviru dominantnih vrednosno-ideoloških obrazaca. Upravo ova drugotrajnost određenih životnih uslova i odgovarajućih vrednosno-ideoloških obrazaca (kao i funkcionalnost za dugoročan opstanak društvene zajednice) dovodi do njihovog ugrađivanja u same temelje kulturne tradicije određene društvene zajednice. Ovo je moguće tako što se dati obrasci pojavljuju u poopštivim oblicima, koji se prilagođavaju datom (aktuelnom) sistemu društvene reprodukcije, koji, sa druge strane, nastoji da dominantne društvene odnose izrazi u opštim kategorijama (videti u: Lazić & Pešić, 2013) i na taj način obezbedi legitimnost sistema (Malešević, 2004: 208). U istorijskom delu analize nastojaćemo da pokažemo manje ili više duboke korene autoritarnog, patrijarhalnog i nacionalističkog vrednosno-ideološkog obrasca u istorijsko-kulturnoj tradiciji dva društva u protekla dva veka, uz istovremeno ukazivanje na njihovu ukorenjenost u konkretnim životnim uslovima, ali i u složenim međugrupnim dinamičkim procesima koji su oblikovali dominantni karakter društvene reprodukcije. Ovo dugotrajno opstajanje narečenih vrednosno-ideoloških obrazaca (pri čemu, kao što ćemo videti, korene autoritarnosti i patrijarhalnosti možemo tražiti u dalekoj – pretkapitalističkoj - prošlosti, dok se pojava nacionalizma vezuje za period modernosti, stvaranje države i postepeno uključivanje u globalne robno-novčane tokove), čini ih integralnim delom kulturno-istorijske tradicije. Ovo znači da dati obrasci opstaju i onda kada dođe do promene dominantnog sistema društvene reprodukcije, uspešno se ugrađujući u temelje novog sistema – kada postaju njegov integrani deo (na primer, autoritarnost, kolektivizam i solidarnost u okviru socijalističkog sistema), ili odolevajući mu – kada se javljaju kao potencijalni činioци dezintegracije i promene sistema (nacionalizam i patrijarhalnost u okviru socijalističkog sistema). Njihov karakter je trans-istorijski, jer nastaju kao posledica istorijskih procesa srednjeg ili dugog trajnja, ali i trans-sistemski, jer nisu nužno povezani sa jednim, konkretnim društveno-istorijskim sistemom (iako je njihov nastanak bio moguć tek u okviru određenih istorijskih procesa omeđenih sistemskim okvirom – na primer, nacionalizam koji se javlja tek sa pojavom kapitalističkih društvenih odnosa).

S druge strane, ekonomski i politički liberalizam, usled konkretnih istorijskih okolnosti (kasno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu i relativno spor razvoj

odnosa zasnovanih na robno-novčanoj privredi, te specifični putevi političke modernizacije dva društva), nisu uspeli da se trajnije utemelje u okviru kulturne-istorijske tradicije dva naroda (ovo tim pre, što je njihov prodor u značajnoj meri otežan, kasnijim uspostavljanjem socijalističkog sistema društvenih odnosa), tako da se njihova pojava u savremenim društvima Hrvatske i Srbije ne može pripisati dejstvu istorijskih faktora, već činocima koji se vezuju za uspostavljanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa u periodu post-socijalističke transformacije (naravno, videćemo kako se sporadična pojava ovih vrednosti može uočiti još za vreme socijalizma kod određenih društvenih grupa, kao alternativna vrednosno-ideološka matrica dominantnoj socijalističkoj ideologiji - i kolektivističko-autoritarne, odnosno redistributivno-etatističkih vrednosti koje je generisala - proistekla iz odsustva jednoznačnog institucionalno-normativnog utemeljenja realnog socijalizma u Jugoslaviji, ali i duboke systemske krize u kojoj se ovo društvo našlo). U tom smislu, ova dva obrasca se, zajedno sa njihovim antipodima (proisteklim na osnovu komandno-planske regulacije ekonomije u socijalizmu i autoritarnog karaktera političkog poretka) tretiraju kao systemska. Pri tome, treba napomenuti da se, prateći ovu logiku, politički i ekonomski liberalizam javljaju i ranije, u okviru predsocijalističkog pokušaja kapitalističke modernizacije, ali se, usled specifičnih istorijskih okolnosti, koje su dovele do usporenog društvenog razvoja i uspostavljanja periferijskog kapitalističkog sistema, oni značajnije ne ukorenjuju i stoga bivaju lako istisnuti promenom dominantnog sistema društvene reprodukcije. Nasuprot njima, dugotrajno opstajanje suprotstavljenih autoritarno-kolektivističkih i egalitarno-redistributivnih obrazaca, vezuje se pre svega za istorijske procese formiranja kolektivističkih formi društvene organizacije (na primer, proširena porodična domaćinstva) koje su počivale na paternalističkom/tradicionalnom tipu legitimacije i egalitarnoj redistribuciji dobara među članovima, kao i za autoritarne forme državne vlasti i oslanjanje na državu kao inicijatora i organizatora ekonomskih aktivnosti (videti u Lazić, 2011). Ovi obrasci su, potom, ugrađeni u same temelje jugoslovenskog socijalističkog sistema, oličene u institucijama autoritarne držvno-partijske vlasti, egalitarnoj raspodeli dohodaka i kolektivnim formama odgovornosti u radnim organizacijama, postavši dominantnim vrednostima (videti u: Malešević, 2004: 209).

1.6.1 Ciljevi rada

Dakle, imajući pred sobom ova teorijsko-konceptualna razjašnjenja, na ovom mestu je neophodno izneti ciljeve rada i opšte hipoteze na kojima analiza počiva. Naime, pošli smo od opšteg zadatka da ispitamo stepen rasprostranjenosti i obrasce promene vrednosnih orijentacija autoritarnosti, nacionalizma, patrijarhalnosti, ekonomskog i političkog liberalizma u društvima Srbije i Hrvatske u dve vremenske tačke – u momentu koji je prethodio raspadu socijalističkog poretka (1989. godine) i u periodu ubrzane konsolidacije kapitalističkog sistema društvenih odnosa (2003. godina). Na ovaj način, analiza je postavljena u vidu dvostruke komparacije: sinhrona dimenzija se odnosi na poređenje rasprostranjenosti ispitivanih vrednosti u dva društva u istim vremenskim tačkama, dok se dijahrona ogleda u ispitivanju stepena promene rasprostranjenosti ispitivanih vrednosti u dve vremenske tačke u okviru istog društva, ali i eventualnih razlika koje se među ispitivanim društvima javljaju tokom procesa transformacije.

Drugi opšti cilj ogleda se u pronalaženju adekvatnog eksplanatornog okvira u istorijsko-strukturalnim činocima razvoja dva društva, kao i nastojanje da se uz pomoć istih činilaca (ovog puta naglašavanjem istorijsko-razvojnih specifičnosti) objasne pretpostavljene razlike u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih obrazaca.

Treći opšti cilj je povezan sa dijahronom poredbenom dimenzijom, odnosno nastojanjem da se uz pomoć činioaca društvene transformacije (odnosno sistemske promene) pronade uzročno-eksplanatorni okvir promene dominantnih vrednosnih obrazaca u okviru ispitivanih društava tokom perioda post-socijalističke transformacije, kao i da se ispita validnost postavki teorije vrednosno-normativne disonance.

S obzirom da je dinamiku društvenih procesa nemoguće razumeti bez poznavanja odnosa koji se uspostavljaju između ključnih društvenih aktera (klasa), kao poseban cilj analize nameće se ispitivanje unutar društvenih (klasnih) razlika u pogledu stepena pristajanja uz ispitivane vrednosne orijentacije i njihovo tešnje povezivanje sa dominantnim sistemom društvene reprodukcije (u okviru kojeg se određene klase javljaju kao nosioci dominantnih vrednosti, koje, u manjoj ili većoj meri, uspevaju da nametnu

ostatku društva i time obezbede nesmetanu reprodukciju sistema, ali i sopstvene dominantne pozicije). Ispitivanje klasne određenosti vrednosnih orijentacija u skladu je sa pretpostavkom da su vrednosti prvenstveno određene dominantnim sistemom društvene reprodukcije i karakterom odnosa koji se u njemu uspostavljaju, odnosno da su kristalizacija i održavanje pojedinih vrednosnih orijentacija u velikoj meri (iako ne i u potpunosti) određeni interesima osnovnih društvenih grupacija (koji, u principu - iako ne uvek i nužno - usmeravaju njihove akcije bilo u pravcu održavanja ili poboljšavanja sopstvenog društvenog položaja).

Konačno, unutar društvene razlike ne prate nužno samo linije klasne podele, već se mogu pratiti i s obzirom na socio-demografska obeležja društvenih grupa (pol, starost, stepen obrazovanja, klasno poreklo, mesto stanovanja, itd.), koje predstavljaju intervenišuće faktore preko kojih se prelamaju strukturalno-istorijski efekti. Stoga će se poseban cilj analize odnositi na ispitivanje dejstva ovih faktora na stepen rasprostranjenosti ispitivanih vrednosti.

1.6.2. Opšte hipoteze

Imajući na umu teorijski okvir i osnovne ciljeve rada, na ovom mestu je nužno eksplicirati najopštiji hipotetički okvir analize, koji će nam poslužiti kao neka vrsta vodiča kroz istorijsko-kontekstualne činioce ispitivanja dominantnih vrednosnih orijentacija. Specifične (radne) hipoteze, ipak, još uvek nije moguće izneti, s obzirom da će one slediti iz istorijsko-kontekstualne analize, s jedne strane, kao i iz metodološke razrade i operacionalizacije ispitivanih vrednosnih dimenzija i pretpostavljenih determinanti, s druge strane. Kao što je već napomenuto, određenje vrednosti od kojeg se ovde polazi je istorijsko-strukturalno: one prvenstveno ishode iz dominantnog sistema društvenih odnosa (oličenom u normativno-institucionalnom okviru društva), ali i iz akumuliranog istorijskog iskustva, koje se kristališe u vidu poopštivih obrazaca poželjnog tipa društvenog delovanja i mišljenja (i koje omeđuju prostor mogućih institucionalno-normativnih rešenja, ujedno im se prilagođavajući). Prva grupa činilaca ima odlučujuće determinističko dejstvo u nastanku vrednosti koje smo nazvali sistemskim, dok su istorijski činiooci izvor trans-sistemskih vrednosti. Korene trans-sistemskih vrednosti--

autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma - stoga treba tražiti u dugim procesima istorijsko-društvenog razvoja (čemu će biti posvećen istorijski deo analize), dok uzroke pojave, održavanja i rasporostranjenosti sistemski definisanih vrednosti (političkog i ekonomskog liberalizma, kao obrazaca koji se vezuju za kapitalistički sistem reprodukcije društvenih odnosa) treba tražiti pre svega u savremenim procesima transformacije socijalističkog (komandno-planskog) sistema u (tržišno-demokratski) kapitalistički sistem. Ovo razlikovanje dve grupe uzročnih faktora, uslovno ćemo formulirati kao dve opšte pretpostavke - hipotezu o zakasneloj modernizaciji (odnosno periferijalizacijska hipoteza) i hipotezu o sistemskoj transformaciji (vrednosno-normativna disonanca) – za koje ćemo pretpostaviti da objašnjavaju obrasce promena ispitivanih vrednosnih orijentacija.

1.6.2.1 Hipoteza o zakasneloj modernizaciji

Dugotrajno opstajanje autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma (koji zajedno tvore tradicionalistički sindrom¹⁴) pokušaćemo da objasnimo ukazivanjem na relativno kasno otpočinjanje modernizacijskih procesa na ovim prostorima (o dubljim istorijskim uzrocima je pisao Lampe, 1989), odnosno istorijskim tokovima koji su usloveli strukturalne nedostatnosti za uključivanje u svetski kapitalistički sistem na razvojnim osnovama (u tom smislu su od naročitog značaja za opstajanje autoritarnosti i patrijarhalnosti procesi periferijalizacije putem kojih su data društva ostajala na marginama svetske podele rada, održavajući zaostalu poziciju u odnosu na zemlje centra

¹⁴ Iako se pojava nacionalizma u globalnim okvirima vezuje, pre svega, za period modernosti, njegov demotski karakter na ovim prostorima, koji podrazumeva pozivanje na pre-moderne etnije i postavljanje zahteva za stvaranjem etničkih država, ujedno je označio i proces (re)konstrukcije nacionalnog identiteta ("izmišljanje tradicije") uz pomoć pozivanja na elemente slavne istorijske prošlosti, ali i odgovarajućih oblika društvenosti koji joj pripadaju (tradicionalnu patrijarhalnu porodicu, crkvu, ekspanzionističku srednjovekovnu državu. itd.). S obzirom na jaku emocionalnu komponentu koju sadrži, ideologija etničkog nacionalizma omogućava masovnu mobilizaciju stanovništva, po pravilu, usmerenu protiv drugih etničkih kategorija, u okviru kojih nacionalni identitet neretko zamenjuje sve druge vidove političke i socijalne identifikacije (videti u : Hobsbom i Rejndžer, 1983). Upravo ovi elementi pozivanja na tradicionalističke forme društvenosti i identifikacije, opredelili su nas da datu vrednosnu orijentaciju svrstamo u tradicionalističke. S druge strane, kako je Volerstin primetio, tradicija ne označava da je nešto vremenski staro, a moderno vremenski novo. Naprotiv, moderne ideologije su često pravile trans-istorijske sponse sa starijim, hraneći se postojećim istorijskim i duhovnim materijalom (Wallerstein, 1990: 80).

i poluperiferije, ali i tradicionalne obrasce društveno-ekonomskog života - proširenu porodicu, zasnovanu na patrimonijalnom autoritetu i kolektivno-egalitarnim oblicima proizvodnje i raspodele dobara, kao i paternalističko-autoritarnu državu). Specifičan put političke modernizacije dva društva (državotvorni u Srbiji i reaktivno-integrativni u Hrvatskoj), usloviće, svaki na svoj način, konstituisanje nacija na etničkim kriterijumima, uz razvijanje demotskog tipa nacionalnog identiteta podložnog politizaciji i vernakularnoj mobilizaciji od strane političkih (i intelektualnih) elita (videti u: Smith, 1991).

Međutim, određene razvojno-istorijske specifičnosti dva društva (naročito u pretsocijalističkoj fazi razvoja) usloviće i razlike u stepenu i dubini ukorenjenosti navedenih trans-istorijskih vrednosno-ideoloških obrazaca (različite strukturalne pretpostavke i način uključivanja u svetski kapitalistički sistem, te već pomenuti neistovetni putevi političke modernizacije), čak i nakon perioda modernizacije na socijalističkim osnovama. Kao što je već istaknuto, pretpostavka je da navedene tradicionalističke vrednosti opstaju čak i u socijalističkom sistemu, manje ili više uspešno mu se prilagođavajući, ili odolevajući promenama koje je doneo na institucionalno-normativnom planu. Autoritarni karakter državno-partijske vlasti, dugotrajan i specifičan karakter jugoslovenske socijalističke modernizacije (očuvanje privatnog vlasništva nad sitnim poljoprivrednim posedima koji je uslovio opstajanje tradicionalnih oblika organizacije društvenog, a posebno porodičnog života), kolektivističko-egalitarni oblici raspodele, te teritorijalna decentralizacija partije koja je pratila etničke linije razgraničenja naroda, uslovili su manje ili više trajno prisustvo autoritarne, nacionalističke i patrijarhalne¹⁵ vrednosne orijentacije. Ipak, ukoliko se pođe od teze da su efekti modernizacije znatno vidljiviji tamo gde su i polazne strukturalne osnove bile bolje, nešto viši stepen društveno-ekonomskog razvoja Hrvatske u odnosu na Srbiju u predratnom periodu, uzima kao osnov za pretpostavku da je i stepen rasprostranjenosti tradicionalističkih vrednosnih obrazaca bio niži u Hrvatskoj u socijalističkom periodu.

¹⁵ Uprkos zvaničnoj socijalističkoj ideologiji (koja je nedvosmisleno zagovarala rodnu ravnopravnost) i konkretnim normativno-institucionalnim rešenjima u pravcu poboljšanja položaja žena (davanje zakonskog prava glasa, razvoda i abortusa, sveobuhvatne mere u pravcu povećanja pismenosti i obrazovanja žena, te formiranje čitavog niza socijalnih servisa koji bi olakšali uključivanje žena na tržište rada), patrijarhalni rodni obrasci i dalje su opstajali, naročito u okviru društvenih grupa koje nisu bile snažno obuhvaćene efektima socijalističke modernizacije (seosko stanovništvo - koje je činilo nezanemarliv deo ukupne populacije, čak i u poznim fazama socijalističkog razvoja, kao i kategorije koje ostaju van formalnog sistema obrazovanja ili se u njemu zadržavaju kratkotrajno).

Na posletku, umnogome slični, ali ne i istovetni, putevi post-socijalističke transformacije dva društva, odrediće dalje opstajanje transistemske vrednosno-ideoloških obrazaca: nerešena nacionalna i teritorijalna pitanja, čiji će ishod biti serija građanskih ratova, rezultiraće žilavim održavanjem nacionalističke vrednosno-ideološke matrice kao osnove za masovnu mobilizaciju stanovništva; pozivanje na premoderne forme organske solidarnosti odrediće tradicionalnu ulogu koja je ženi dodeljivana u okviru nacionalističkih i klerikalnih javnih diskursa (i sledstveno opstajanje patrijarhalnog poimanja uloga polova); dok će autoritarni karakter vlasti (u fazi usporene transformacije) potpomagati održavanje autoritarnih obrazaca. Pošto se polazi od pretpostavke da tri vrednosne orijentacije čine tradicionalistički sindrom, međusobno se dopunjujući i podstičući, opstajanje jedne vrednosne matrice, po pravilu, vodi reprodukciji drugih (autoritarne forme mišljenja pospešuju nacionalističke oblike mobilizacije, dok se u okviru nacionalističkih formi organske solidarnosti reprodukuje patrijarhalno shvatanje uloge žene u porodici i društvu).

Post-socijalistička transformacija bivših jugoslovenskih republika se može posmatrati dvojako: kao novi pokušaj uključivanja u svetski kapitalistički sistem na neoliberalnim osnovama, gde, u okviru procesa periferijalizacije (uključivanje društva u međunarodne tokove razmene i podele rada na periferijskim nivoima) dolazi do opstajanje strukturne nerazvijenosti, ali i do javljanja različitih vidova otpora, koji, po pravilu, iako ne i isključivo, potiču upravo iz ovog tradicionalističkog diskursa (drugo, tradicionalno izvoriste kritike i otpora je leva paradigma) (opširnije o tome videti u: Wallerstein, 1990). Međutim, drugu strana medalje predstavlja proces kulturne "univerzalizacije", koji teče uporedo sa širenjem svetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 1990), a koji podrazumeva širenje modernističkih kulturnih obrazaca iz zemalja centra ka periferiji. Imajući ovo na umu, pretpostavićemo da, uprkos procesima retradicionalizacije koji su pratili post-socijalističku transformaciju, ova društva bivaju izložena modernizacijskim kulturnim uticajima sa Zapada (koji su, doduše, bili vidljivi i tokom perioda socijalizma, a ogledaju se u širenju doktrina ljudskih prava i demokratije, kosmopolitizaciji, jačanju svesti o jednakosti polova, itd.), odnosno da će tokom datog procesa doći do blagog opadanja u stepenu rasprostranjenosti tradicionalističkog sindroma.

Konačno, nešto drugačiji tok promena u dva društva (ranije otpočinjanje sistemskih promena i uključivanje u svetski kapitalistički sistem – te sledstveno i snažnija izloženost univerzalizujućim uticajima zapadne kulturne matrice - u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju), kao i pretpostavljena nejednakost u "startnim pozicijama" (nešto izraženiji tradicionalizam u Srbiji u odnosu na Hrvatsku još u predsocijalističkom, a potom i socijalističkom periodu), odrediće nešto niži stepen autoritarnosti i patrijarhalnosti u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju u završnoj tački našeg istraživanja. Ipak, s obzirom na iskustvo međuetničkih sukoba, ratnih razaranja i nerešenih nacionalnih i teritorijalnih pitanja, pretpostavićemo da se stepen nacionalističke orijentacije u dva društva neće drastično razlikovati.

Na ovom mestu osnovano je pretpostaviti da će se stepen rasprostranjenosti i obrasci promene pomenutih vrednosnih orijentacija razlikovati u okviru osnovnih društvenih grupa dva društva, zavisno od njihove izloženosti modernizacijskim, odnosno tradicionalističkim efektima savremenih društvenih strukturisanja. S jedne strane, modernizacijski efekat obrazovanja, urbanih stilova života, te snažnije izloženosti zapadnim kulturnim uticajima, posebno karakterističnim za visoko obrazovane pripadnike viših i srednjih slojeva, neminovno vodi pretpostavci o determinističkom uticaju usmerenom prema slabijoj rasprostranjenosti tradicionalističkih obrazaca, kako u socijalističkom periodu, tako i tokom procesa kapitalističke konsolidacije. S druge strane, tradicionalne forme društvenosti (tipične za seosko stanovništvo), autoritarni karakter vlasti (čiji su efekti posebno bili izraženi kod onih kategorija čija je pozicija zavisna od viših instanci, a autonomija na radnom mestu zanemariva - seljaštva i manuelnih radnika), te snažna kolektivistička mobilizacija na nacionalističkim osnovama (prema kojoj su, ponovo, bile prijemčivije one kategorije stanovništva čija je ekonomska pozicija bila lošija, a resursi za samostalno organizovanje u cilju poboljšanja sopstvene pozicije relativno mali), su faktori za koje pretpostavljamo da će doprineti jačoj ukorenjenosti ispitivanih trans-sistemskih vrednosti.

1.6.2.2 Hipoteza o sistemskoj transformaciji

Teorijsko-hipotetički okvir koji ćemo koristiti pri analizi stepena rasprostranjenosti i promene sistemskih vrednosti - političkog i ekonomskog liberalizma - nužno mora biti drugačiji. Naime, u istorijskom delu analize pokazaćemo zbog čega tokom razvoja proučavanih društava u protekla dva veka nije moglo da dođe do snažnijeg ukorenjivanja datih vrednosno-ideoloških matrica i njihovog postajanja integralnim delom kulturno-istorijske tradicije (u tom smislu se hipoteza o zakasneloj modernizaciji može primeniti i ovde, ukazujući na faktore kojim se objašnjavaju propuštene razvojno-istorijske šanse u prošlosti). Ovo pak znači da uzroke njihove (pretpostavljene) manje ili veće rasprostranjenosti u sadašnjosti (i kao vrednosne orijentacije i kao šire ideološke matrice) primarno treba tražiti, pre svega u normativno-institucionalnim okvirima zadatim dominantnim sistemima društvene reprodukcije i njihovoj promeni. Dakle, za razliku od nacionalizma, autoritarnosti i patrijarhalne vrednosne orijentacije, koje smo definisali kao trans-sistemske (ili trans-istorijske) vrednosti, politički i ekonomski liberalizam se pojavljuju prvenstveno kao sistemske, a obrasce njihove promene u postsocijalističkom kontekstu nastojaćemo da objasnimo uz pomoć teorije vrednosno-normativne disonance.

Socijalistički sistem društvenih odnosa u SFR Jugoslaviji počivao je dominantno na komandno-planskoj regulaciji društvenih odnosa, u čijem se središtu nalazila partijska nomenklatura (opširnije o tome videti u Lazić, 1987, 1994, 2011). To je, načelno, podrazumevalo postojanje relativne stopljenosti različitih društvenih podsistema (ekonomskog, političkog, kulturnog i socijetalnog), odnosno totalizujući karakter kontrole nad ukupnom društvenom reprodukcijom od strane vladajuće kolektivno-vlasničke klase (Lazić, 1987). Ukoliko bismo pokušali da preciznije odredimo normativno-institucionalne okvire koji su karakterisali ključne društvene podsysteme - ekonomski i politički - neophodno je analitički ih razdvojiti, a potom i dovesti u vezu sa ispitivanim vrednosnim orijentacijama.

Dominantan oblik ekonomske regulacije počivao je na planskoj ekonomiji, stavljajući državu u poziciju dominantnog ekonomskog aktera, koji određuje uslove pod kojima se odvijaju procesi proizvodnje, razmene i raspodele dobara. Ovakvom

normativno-institucionalnom uređenju (koje je počivalo na principu kolektivnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, planom kao osnovnim vidom administrativnog upravljanja nad proizvodnim procesom i egalitarnom principu raspodele dobara) odgovarala je etatičko-kolektivistička vrednosno-ideološka matrica. Iako je osnovno izvoriste ove vrednosne matrice sistemsko, ono je umnogome bilo potpomognuto uspostavljanjem istorijskog kontinuiteta sa snažnom ekonomskom ulogom države u pretkapitalističkom periodu, kao i tradicionalnim oblicima kolektivne svojine i egalitarne raspodele (opširnije o tome u Lazić & Pešić, 2012). S druge strane, jugoslovensku varijantu socijalizma karakterisalo je eksperimentisanje sa oblicima samoupravnog organizovanja radnih kolektiva (zasnovanog na principima participativno-demokratskog upravljanja i povećanom stepenu samostalnosti preduzeća u odnosu na državu, što je kao posledicu imalo uspostavljanje konkurencije među preduzećima na tržištu – opširnije videti u: Musić, 2013), kao i sukcesivna uvođenja i povlačenja tržišnih mehanizama razmene (Sekelj, 1989), te očuvanja privatnog vlasništva, doduše u marginalnoj formi, što je kao posledicu imalo relativno kontradiktorno vrednosno-normativno utemeljenje sistema. Ova kontradiktornost, unutarstemska po svom karakteru (jer osnovni principi reprodukcije društva na socijalističkim osnovama nisu dovođeni u pitanje), vodila je nemogućnosti jednoznačnog vrednosnog utemeljenja, pa se pored etatičko-kolektivističke vrednosne matrice pojavljuju i samoupravno-humanistički, tradicionalistički i liberalni ideološki sistem (Pantić, 1977: 295).

S obzirom da se tržišni eksperimenti u socijalizmu javljaju pre svega kao odgovor na problem ekonomskog rasta u dominantno kapitalističkom okruženju, neuspeh u njegovom rešavanju uslovio je duboku ekonomsku krizu koja je svoj vrhunac doživela tokom 1980-ih godina, uslovivši krizu legitimiteta sistema i sledstveno dominantne ideološke matrice. Kao odgovor, dolazi do snažnijeg isticanja zahteva za uspostavljenjem alternativnog (tržišno-demokratskog) sistema društvene reprodukcije, što će, u krajnjoj liniji, voditi jačanju ideologije ekonomskog (i političkog) liberalizma. Pošto se ekonomski liberalizam sada ne javlja kao direktna posledica normativno-institucionalnih kontradiktornosti, već kao ideološki izraz alternativnog sistema društvenih odnosa, vrednosno-normativna disonanca koju kriza proizvodi je i sistemsko po svom karakteru (jer vodi promeni dominantnog sistema društvenih odnosa).

Na sličan način je moguće odrediti kontradiktorni karakter društvenih odnosa koji se uspostavljaju u političkom podsistemu. Iako je autoritarni karakter partijske vlasti (koji je počivao na monolitnoj partijskoj strukturi, nemogućnosti šire participacije stanovnika u donošenju odluka kroz tela predstavničke demokratije, nemogućnosti smenjivanja vlasti na izborima, strogoj (iako ne i potpunoj) kontroli ideoloških - medijskih, obrazovnih i uopšte kulturnih aparata, te suženom prostoru za organizovanje autonomnog civilnog društva) predstavljao značajnu barijeru snažnijem utemeljenju političkog liberalizma, jugoslovenski socijalizam je imao i svojih specifičnosti koje su omogućavale razvijanje drugačijih vrednosno-ideoloških matrica i devijaciju od sovjetskog tipa socijalističkog sistema. Već pomenute parcijalne reforme sistema vodile su određenim vidovima ne samo ekonomske, nego i političke liberalizacije, i sledstveno proizvođenju kontradiktornih normativno-institucionalnih rešenja. Pomenimo teritorijalnu i funkcionalnu decentralizaciju vladajuće grupacije, nastalu kao posledica ustavnih reformi iz 1960-ih i 70ih godina XX veka, koja je vodila narušavanju organizaciono-interesne monolitnosti vladajuće partije, kao i uvođenje samoupravnog sistema, koji je, barem deklarativno, počivao na idejama egalitarno-participativnog i demokratskog donošenja odluka unutar radnih organizacija.

S druge strane, usled specifičnih međunarodnih okolnosti, spoljne granice Jugoslavije su bile relativno otvorene, omogućavajući manje ili više nesmetano kretanje stanovništva i snažniju izloženost kulturnim (ali i ekonomsko-političkim) uticajima sa Zapada (naročito izraženu nakon masovnog migriranja radno-aktivnog stanovništva u zemlje Zapadne Evrope s kraja 1960-ih i početka 1970-ih godina), ali i relativnu (iako ne i potpunu) autonomiju u organizovanju kulturne sfere. Ovo suštinski znači da je sistem proizvodio kontradiktorna normativna rešenja, onemogućavajući jednoznačno vrednosno-ideološko utemeljenje, odnosno praveći prostor za prodor ideja političkog liberalizma.

Konačno, ova se vrednosno-ideološka orijentacija, zajedno sa ekonomskim liberalizmom i nacionalizmom, pojavljuje i kao reakcija na legitimacijsku krizu sistema (koja je svoj najpotpuniji izraz dobila u masovnim uličnim mobilizacijama radništva, krajem 1980-ih godina, u kojima se pozivi na odbranu socijalističkih vrednosti tesno prepliću sa idejama odbrane vlastite nacije - videti u: Milosavljević, 2005), proizvođeći

vrednosno-normativnu disonancu, koja pored unutar-sistemskih, dobija i i sistemske karakteristike.

Imajući ovo u vidu, pretpostavićemo da će se u početnoj tački našeg istraživanja, pred sam kraj socijalističkog sistema, ekonomski i politički liberalizam javiti kao alternativne (ne i dominantne) vrednosne orijentacije, odnosno da su kontradiktornosti u normativno-institucionalnom uređenju društva, potpomognuti krizom sistema, doprinele pojavi normativno-vrednosne disonance (istovremeno i na unutarsistemskom i sistemskom nivou) i odsustva vrednosne konzistencije (istovremena pojava sistemskih i alternativnih vrednosnih orijentacija, odnosno nemogućnost jednoznačnog vrednosnog utemeljenja društva). S obzirom da se radi o pojavi čiji uzroci ishode iz dominantnog sistema društvene reprodukcije (i njegove krize), ne treba očekivati značajnije razlike u pogledu stepena rasprostranjenosti ekonomskog i političkog liberalizma između ispitivanih društava Srbije i Hrvatske.

Pretpostavljena nesaglasnost vrednosno-ideoloških uverenja i dominantnog sistema društvenih odnosa (i njegovog normativno-institucionalnog sistema) nije podjednako karakterisala sve društvene grupe. Naime, ako prihvatimo kao tačnu tvrdnju da je izvorište disonance u socijalizmu bilo dvojako (odnosno, da je ishodila iz kontradiktornog normativno-institucionalnog utemeljenja socijalističkog sistema, s jedne strane, ali i iz krize sistema koja je generisala zahteve ka alternativnom sistemu društvenih odnosa, sa druge), tada je jasno da je: 1. unutarsistemska disonanca morala podjednako karakterisati sve društvene slojeve, i 2. da je sistemski uslovljena disonanca karakterisala samo one društvene grupacije koje su bile suštinski zainteresovane za promenu dominantnog sistema društvenih odnosa (i kao takve se pojavljuju kao nosioci alternativnog (kapitalističkog) sistema i njemu pripadajuće vrednosno-ideološke matrice).

Konkretno, polazi se od pretpostavke da će ekonomski i politički liberalizam u relativno niskom (iako ne i beznačajnom) stepenu biti rasprostranjen među svim društvenim klasama (doprinoseći vrednosnoj nekonzistenciji na opštem društvenom planu), osim među pripadnicima vladajuće kolektivno-vlasničke i srednje klase, kod kojih će se pojaviti kao dominantna vrednosna matrica. Naime, jasno je da je pred sam kraj socijalističkog poretka vladajuća grupacija (kolektivno-vlasnička klasa) imala

donekle kontradiktorno interesno utemeljenje. S jedne strane, kao vladajuća grupacija, ona se pojavljuje kao zainteresovana za održavanje dominantnog sistema društvenih odnosa i njegovih institucionalno-normativnih i vrednosnih pretpostavki. Međutim, s druge strane, ova grupa nastojala je da obezbedi trajniju kontrolu nad resursima i (međugeneracijsku) reprodukciju sopstvenog (privilegovanog) položaja (koji je, na individualnom planu, bio privremenog i nenaslednog karaktera), i to u situaciji kada se dominantni (socijalistički) sistem društvenih odnosa nalazio u strukturnoj krizi, koja je generisala gubljenje jasnog legitimacijskog utemeljenja, pojavljujući se, na taj način, kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa (Pešić, 2014). Njima se u značajnoj meri pridružuje srednja klasa (a posebno njen stručnjački sloj), i sama zainteresovana za trajniju reprodukciju sopstvenog privilegovanog društvenog položaja (na međugeneracijskom nivou), njegovo (unutargeneracijsko) očuvanje (u apsolutnim okvirima) u situaciji rastuće društvene krize, ali i za povećanjem autonomije od vladajuće klase. Ove dve grupacije, kolektivno-vlasnička i srednja klasa, raspolagale su resursima (prva prvenstveno političko-organizacionim, a druga kulturnim i socijalnim), na osnovu kojih su, u okviru novog (kapitalističkog) sistema, zasnovanog na tržišnoj utakmici i demokratskom političkom sistemu, potencijalno mogle da apsolutno i relativno poboljšaju svoj materijalni položaj (u odnosu na niže društvene slojeve) i na taj način omoguće održavanje privilegovane pozicije u društvu.

U skladu sa opštom hipotezom o interesnoj zasnovanosti dominantnih vrednosti društvenih grupa, jasno je da posredni slojevi (službenici i tehničari) i manuelno radništvo (a naročito polu- i nekvalifikovani radnici) nisu mogli biti posebno zainteresovani za promenu datog (socijalističkog) sistema društvenih odnosa i uspostavljanja novog (kapitalističkog) sistema (niti je njihova strukturna pozicija omogućavala nekakvu samostalnu kolektivnu akciju, bilo u pravcu promene bilo u pogledu odbrane postojećeg sistema¹⁶ - opširnije o tome videti u: Lazić, 2011), s obzirom na skromne resurse kojima su raspolagali. Stoga ćemo pretpostaviti da se

¹⁶ Naravno, ovo ne znači da najbrojnija društvena grupacija nije bila mobilisana od strane drugih klasa (pre svega vladajuće) u procesu promene dominantnog, socijalističkog sistema. Ova mobilizacija je isprva počivala na promovisanju radničke klase kao glavnog stuba odbrane socijalističkih vrednosti, da bi, u situaciji akutne društveno-ekonomske i političke krize, data uloga (prvenstveno u Srbiji) dodeljena partijskom rukovodstvu i srpskoj naciji (Musić, 2013: 17).

ekonomski i politički liberalizam kod ovih grupacija, u osvit raspada socijalizma, javlja kao relativno marginalna vrednosna orijentacija.

Konačno, položaj (sitnih) poljoprivrednika je u socijalizmu takođe bio ambivalentan. S jedne strane se radilo o grupaciji koja je svoju specifičnu poziciju dugovala privatnom karakteru vlasništva nad zemljom. Usled marginalne pozicije privatnog sektora u socijalizmu i relativno niskog položaja ove grupacije na lestvici socijalne stratifikacije (videti u: Mrkšić, 2000), za očekivati je da je sitno seljaštvo bilo zainteresovano za promenu dominantnog sistema društvenih odnosa i faktičko priznavanje legitimnosti dominantnim uslovima njihove reprodukcije (ovo utoliko pre što je mobilizacija ove grupacije mahom počivala na restauraciji tradicionalističkih vrednosti). S druge strane, pomenuti faktori - specifična (van)sistemska, marginalna i zavisna pozicija, zajedno sa slabom resursnom osnovom i dominantnom tradicionalističkom svešću (zasnovanoj na opstajanju tradicionalnih oblika društvenosti i ambivalentnom odnosu prema državi i vlasti) – usloviće istovremeno njen konzervativni (Gredelj, 2000) i suštinski pasivan (Lazić, 2005) stav prema društvenim promenama, te je za očekivati izvestan stepen prisustva političkog i ekonomskog liberalizma među njenim pripadnicima, iako ne i njihovu dominaciju.

Period post-socijalističke transformacije je obeležen razgradnjom komandno-planske i postepenim uvođenjem elemenata tržišne ekonomije i političke demokratije, redefinišući karakter društvenih odnosa i način reprodukcije društva. Ova promena je označila suštinsko razdvajanje društvenih podsistema, iako je, barem neko vreme, u okviru oba ispitivana društva, bitne poluge kontrole nad njima zadržala nova vladajuća grupacija (pri tome, u Srbiji je ona, gotovo u potpunosti, a u Hrvatskoj barem delimično, bila sastavljena iz nekadašnjih članova nomenklature). S obzirom da se radi o sistemskoj promeni, za očekivati je da će doći do jačanja vrednosno-ideoloških matrica koje su u saglasnosti sa novim oblikom društvene reprodukcije (i njegovim normativno-institucionalnim sistemom), odnosno do većeg stepena rasprostranjenosti ekonomskog i političkog liberalizma u odnosu na socijalistički period u oba društva. Ovo ne znači da će ujedno doći do smanjenja vrednosno-normativne disonance. Naime, ako pretpostavimo da je tokom poslednjih godina socijalističkog perioda sistemska vrednosno-normativna

disonanca karakterisala mahom one društve grupacije čije su vrednosti bile u nesaglasju sa dominantnim normama (pripadnike nomenklature, stručnjake i niže rukovodioce), novi normativni okvir će za njih doneti usaglašavanje (ranije usvojenih) vrednosti i (novih) normi. Međutim, za veći deo stanovništva važi suprotna pretpostavka: novi normativno-institucionalni sistem našao se, barem privremeno, u nesaglasju sa "starim" vrednostima, proizvodeći sistemsku normativno-vrednosnu disonancu.

S obzirom da je proces post-socijalističke transformacije imao specifičan tok u dva društva, koji je rezultirao u usporenom toku razgradnje starih (socijalističkih) i izgradnje novih institucija (tržišnog kapitalizma i političke demokratije) i odgovarajućih normi, ovo je dovelo do opstajanja normi i institucija dva sistema - socijalističkog i kapitalističkog (tržišna regulacija ekonomije uz snažnu redistributivnu ulogu države; uporedo opstajanje oblika kolektivne i privatne svojine; višestranački sistem bez promene vlasti; institucije parlamentarne demokratije bez fer i demokratskih izbora; mogućnost formiranja nezavisne kulturne, medijske i sfere civilnog društva, uz istovremeno gušenje sloboda, agresivna nacionalistička mobilizacija, itd.), onemogućavajući jednoznačno vrednosno utemeljenje. Tek sa ubrzanjem procesa promena i konsolidacijom kapitalističkih društvenih odnosa (krajem 1990-ih godina u Hrvatskoj, a nakon 2000. godine u Srbiji), tendencijski se stvaraju preduslovi za nedvosmisleno (iako ne i potpuno) usaglašavanje vrednosti sa dominantnim normativnim sistemom. Ipak, ova se tendencija u istorijsko-pojavnoj realnosti još uvek ne očitava kao formiranje normativno-institucionalnog sistema koji bi u potpunosti odgovarao kapitalističkom tipu regulacije, tako da pretpostavljena redukcija vrednosno-normativne disonance ne znači da su i njeni izvori u potpunosti nestali (used velikih otpora stanovništva i straha reformskih vlada od gubitka mandata na narednim izborima, reforme u pravcu kapitalističke konsolidacije se, po pravilu, ne sprovode u potpunosti, niti preko noći). Iako je dominantna ideološka matrica ona koja se oslanja na sistem tržišne privrede i političke demokratije, institucije i norme dugo vremena zadržavaju hibridne karakteristike. Imajući ovo u vidu, nije teško pretpostaviti da će politički i ekonomski liberalizam sada imati znatno snažniju podršku među širim društvenim grupama (ovo utoliko više što se tržišno-demokratske reforme pojavljuju kao odgovor na autoritarnu i po ekonomskim posledicama katastrofalnu politiku Miloševićevog i Tuđmanovog režima), iako se kao potencijalne prepreke

njihovom dominantnom utemeljenju javljaju same protivrečnosti u normativnom sistemu, ali i neminovno sporiji proces promene vrednosti od normi.

Imajući na umu da je Hrvatska nešto ranije otpočela sa sistemskim reformama, te da je proces sticanja nacionalne nezavisnosti bio potpomognut otklonom od socijalističkog nasleđa na ideološkom planu, uz značajne spoljašnje uticaje (za razliku od Srbije, gde se, barem u početnim godinama, Miloševićev režim oslanjao na retoriku očuvanja kontinuiteta sa jugoslovenskom idejom i nekim elementima socijalističkog nasleđa), pretpostavićemo da će u periodu konsolidacije kapitalizma politički i ekonomski liberalizam biti snažnije rasprostranjeni u Hrvatskoj nego u Srbiji. Konačno, pretpostavićemo da sam proces učvršćivanja vrednosti koje korespondiraju novom sistemu društvenih odnosa nije bio podjednak duž linije društvene stratifikacije, odnosno da je pratio obrise novih društvenih strukturiranja. Naime, ako se pođe od pretpostavke da su narečene vrednosti bile dominantno prisutne kod pripadnika političke i ekonomske elite i delova srednje klase (kao grupacija koje su se profilisale kao nosioci novog, kapitalističkog društvenog poretka) već krajem 1980-ih godina, onda je jasno da sa ustanovljavanjem datog sistema društvene reprodukcije i njegovim snažnijim utemeljenjem, one bivaju dodatno učvršćene normativnim sistemom. Iako se sastav nove elite (kako političke, tako i ekonomske) delimično poklapa sa starom (videti u: Lazić, 2011, Lazić, 2014; Sekulić & Šporer, 2000), obrasci njene reprodukcije (i interesno utemeljenje) su promenjeni, pa održavanje dominantne pozicije, između ostalog, zavisi i od sposobnosti njenih članova da nametnu sopstvenu interpretaciju društvene realnosti širim društvenim grupama. Ako, dalje, pretpostavimo da u diseminaciji dominantnih vrednosti, učestvuju i delovi srednje klase (pre svega, inteligencija - videti Gramsci, 1978), tada treba očekivati da će se politički i ekonomski liberalizam pojaviti kao dominantna orijentacija i među srednjim slojevima društva (ovo utoliko pre što se radi o grupacijama koja su snažno mobilisane u procesima smene prethodnih režima, s jedne strane, te što su u kapitalističkom sistemu mogli videti jasniju perspektivu tržišne validacije resursa kojima raspolažu).

S druge strane, interesi manuelnog i nemanuelnog radništva, u principu, nisu mogli biti u skladu sa uspostavljanjem kapitalističkog sistema društvenih odnosa i neoliberalnim reformama koje je on donosio (ukidanjem kolektivnih formi vlasništva,

ove grupacije su i formalno razvlašćene, ostajući bez ikakve mogućnosti učešća u odlučivanju o ekonomskim procesima; razgradnja socijalističke države vodila je redukciji institucionalnih mreža socijalne potpore; proces privatizacije je za značajan deo ovih grupacija značio i formalan gubitak zaposlenja i nesigurnu poziciju na tržištu radne snage, naročito pojačanu procesom deindustrijalizacije). Međutim, dugotrajno i sistematsko propadanje privrede tokom 1990-ih godina, kada dolazi do drastičnog osiromašenja upravo pripadnika ovih slojeva (videti u Vujović, 1995), učinilo ih je prijemčivim za prihvatanje normativnih rešenja koja su išla u pravcu snažnijeg zaokreta ka društvu tržišne demokratije, i korespondirajućem usaglašavanju vrednosno-ideoloških predstava (naravno, treba reći da je u situaciji iscrpljujućeg ekonomskog propadanja, neoliberalno rešenje za društveno-ekonomski oporavak jedino i bilo u ponudi, poduprto snažnom ideološkom kampanjom neoliberalnih stratega o njegovoj neminovnosti). Ovakva kontradiktorna interesna utemeljenost radničkih i službeničkih slojeva, koja je ishodila iz specifičnog toka transformacije dva društva, nužno vodi pretpostavci da će ekonomski i politički liberalizam biti znatno prisutniji u odnosu na socijalistički period, iako je teško pretpostaviti da će doći do njihove dominacije.

Konačno, ni odnos sitnih poljoprivrednika prema uspostavljanju konsolidovane tržišne demokratije nije mogao biti jednoznačan. Naime, iako se principijelno radi o grupaciji čija reprodukcija počiva na privatnoj svojini i tržišnim oblicima razmene, dominantno sitni zemljišni posed, slaba tehnološka opremljenost i nizak stepen iskoristivosti zemljišta, u situaciji potencijalnog otvaranja tržišta za jeftinije poljoprivredne proizvode iz inostranstva i ukрупnjavanja zemljišnih poseda velikih poljoprivrednih proizvođača putem privatizacije državnog i zadružnog zemljišta, čine ih izrazito zavisnim od državnih kredita i subvencija, a poljoprivrednu proizvodnju gotovo neisplativom. Kao i prethodne grupacije, i sitni poljoprivrednici postaju potencijalno ranjiva grupacija u procesu kapitalističke konsolidacije, te i za njih osnovano pretpostaviti da će razvijati ambivalentno stanovište prema reformama u pravcu političkog i ekonomskog liberalizma.

2. Istorijski i aktuelni društveni kontekst promene vrednosnih obrazaca u društvima Srbije i Hrvatske

2.1. Procesi dugog trajanja - pretsocijalističko nasleđe. Osobnosti istorijskog razvoja društava Srbije i Hrvatske

Ukoliko želimo da se na sveobuhvatan način bavimo proučavanjem vrednosti i dominantnih vrednosnih orijentacija, treba imati na umu, kao što je rečeno, da se radi o pojavi koja je dvostruko uslovljena: s jedne strane, vrednosti su primarno uslovljene aktuelnim načinom društvene reprodukcije i dominantnim odnosima koji se u njemu uspostavljaju (pa samim tim i normativno-institucionalnom strukturom društva); s druge strane, radi se o pojavi čiji su koreni dublji i imaju istorijsku osnovu. Upravo zbog njihove delimične ukorenjenosti u kulturno-istorijskoj prošlosti, promene u sferi vrednosti su relativno spore, te stoga nije zgoreg podsetiti na Darendorfovu (Ralf Dahrendorf) krilaticu da je za promenu političkih institucija neophodno 6 meseci, ekonomskog sistema 6 godina, dok promene u sferi kulture traju i 60 godina (Dahrendorf, 1990). Da bismo bili u stanju da razumemo promene dominantnih vrednosnih obrazaca u savremenim društvima, neophodno je, stoga, zasnovati istraživački pristup tako da računa ne samo sa neposrednim, aktuelnim socijalnim kontekstom i vladajućim karakterom društvenih odnosa, već i sa procesima dugog trajanja koji utiču na formiranje vrednosti ukorenjenih u kulturno-istorijskoj tradiciji. Jedna takva istorijska perspektiva trebalo bi da doprinese sveobuhvatnijem objašnjenju uzroka usled kojih određeni vrednosni obrasci dugotrajno opstaju, a drugi se samo površno prihvataju i teško ukorenjuju. S druge strane, razlike u rasprostranjenim vrednosnim obrascima društava Srbije i Hrvatske, za koje je opravdano pretpostaviti da će se javiti, neophodno je tumačiti s obzirom na specifičnosti njihovog kulturno-istorijskog razvoja, tj. s obzirom na posebnosti u formiranju normativno-institucionalnih rešenja koja su, sa svoje strane, uticala na ukorenjenost određenih vrednosnih obrazaca. Pri tome će se, kao relevantni vremenski okvir uzeti istorijski razvoj u poslednjih dva veka (iako će za objašnjenje pojedinih specifičnih fenomena biti neophodni izleti u dalju prošlost), odnosno istorijski procesi koji su, u manjem ili većem stepenu, vodili modernizovanju (a čiji je globalni okvir određen

političkim i ekonomskim promenama nastalim s Francuskom buržoaskom i industrijskom revolucijom, odnosno sa snažnijim prodorom kapitalističkih društvenih odnosa i organizacijom političkog sistema zasnovanog na posrednoj ili neposrednoj participaciji širih delova stanovništva). Takođe, s obzirom da je aktuelni društveni kontekst proučavanja vrednosnih orijentacija dva društva proces post-socijalističke transformacije, u ovom poglavlju pozabavićemo se i karakteristikama socijalističkog sistema, koji predstavlja početnu tačku procesa transformacije i deo zajedničkog nasleđa dva društva, a koji se, takođe, pojavljuje kao neposredan činilac u određivanju toka i karaktera promena.

U okviru razvijenog zapadnog sveta ubrzani razvoj se relativno kontinuirano odvija od kraja 18. veka i u okviru jednog dela društvene teorije (teorija modernizacije) označava procesom modernizacije (Parsons, 1967; Smelser, 1959; Lerner, 1958). Simbolički početak ovog procesa obeležen je dvema revolucijama: Francuskom buržoaskom i industrijskom revolucijom. Razvoj tehnologije ubrao je prodor robnovčanane, tržišne privrede i fabričkog sistema proizvodnje, omogućivši tako širenje kapitalističkih društvenih odnosa. Sa Francuskom revolucijom otpočeo je proces političkih promena koji je u Evropi doveo do konačnog ukidanja ostataka feudalnih odnosa i do postuliranja "trećeg staleža" kao političkog subjekta. Oba toka promena – ekonomski i politički – su, s jedne strane, ubrzala rastakanje velikih imperija i formiranje nacionalnih država, a sa druge dovele do ubrzane imperijalne ekspanzije zemalja koje su se pozicionirale kao matične u okviru svetskog kapitalističkog sistema (doprinoseći, na taj način, njegovom širenju). Iz pomenutih globalnih razvojnih procesa, trasiranih pre više od dva veka, izvode se i osnovne deskriptivne karakteristike modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, povećanje političke participacije, širenje obrazovanja, itd.) (Inglehart & Welzel, 2005).

Međutim, proučavanje razvoja Jugoistočne Evrope koje dosledno prati model teorija modernizacije, kako navodi Mari-Žanin Čalić (Čalić, 2004: 12), odavno je dovedeno pod znak pitanja. Iako se radi o zavodljivom konceptu koji, doduše, barata idealnotipskim kategorijama i podrazumeva lineranu shemu razvoja, zanemarivanje specifičnih okolnosti

razvoja ovog regiona, a posebno uticaja spoljnih činilaca¹⁷, dovelo je do otvaranja nove teorijske perspektive (koja je svoju osnovnu primenu imala u objašnjenju razvoja Latinske Amerike) u vidu teorija zavisnosti i svetsko-sistemske teorije. Uzroci zaostalog razvoja se, u okviru ovih teorija, ne traže u unutrašnjim činiocima, već se tumače kao posledica zakasnelog uključivanja u međunarodni sistem podele rada, što proizvodi nejednaku razmenu u sistemu spoljne trgovine, odnosno strukturalnu deformaciju i ova društva stavlja na periferni položaj u okviru svetskog kapitalističkog sistema¹⁸ (Čalić, 2004: 13; Lampe, 1989: 78). Međutim, ni postavke ovih teorija nisu u potpunosti uspevale da objasne nemogućnost ekonomski zaostalih Balkanskih agrarnih društava da se integrišu u svetsko tržište i pronađu sopstveni razvojni put. Na primeru Švedske, Danske i Švajcarske pokazano je da periferni ili spoljašnji položaj neke zemlje nisu prosta funkcija njene posebne vrste proizvodnje i izvozne aktivnosti, već i sposobnosti odnosno nesposobnosti da se prilagodi zahtevima tržišta (Čalić, 2004:13). Ova sposobnost je posledica razvijenosti domaćih institucija i prilagodljivosti unutrašnjih struktura, ali i spoljnih činioaca oličnih u potrebama i interesima svetskog kapitalizma. Na planu teorije koja je pokušavala da objasni zaostalost u razvoju Jugoistočne Evrope ovo je značilo napuštanje univerzalnih obrazaca, ali i pristupa koji su na osnovu ograničenih studija pojedinih regiona vršili uopštavanja i iznosili opštevažeće obrasce razvoja. Idealnotipski modeli tako bivaju zamenjeni realnotipskim. Endogeni faktori se ne percipiraju kao isključivi činioци razvoja, već se naglasak stavlja na međudejstvo spoljnih

¹⁷ Džon Lempi (John Lampe) navodi da se Balkansko poluostrvo razlikuje od ostatka Evrope, kako zapadne, tako i istočne, upravo zbog specifičnog geografskog položaja granične teritorije uklještene između velikih vojnih sila, još od vremena Rimskog carstva. Ekonomska zaostalost ovog regiona nije isključiva posledica Otomanske vladavine, već ima dublje korene. Nepostojanje gradskih centara i trgovačkih mreža, kao i veoma zaostala poljoprivredna proizvodnja (u Zapadnoj Evropi već od 12. veka dolazi do prelaska na obradu zemlje gvozdenim plugom, uz životinjsku zapregu) u predotomanskom periodu, trasirali su dalji razvoj ovog područja kao vojne granice, u okviru kojeg se stanovništvo ne nastanjuje u dolinama i ravninama, već, bežeći od vojnih upada, osniva raštrkana naselja po planinama (Lampe, 1989: 177-181). Slično, Fikret Adanir smatra da je Balkansko poluostrvo iskusilo ekonomski i demografski zastoj u razvoju znatno pre dolaska Turaka, navodeći da je veliki deo stanovništva, usled vojnih sukoba, napuštao obradivu zemlju, te da je još tada kao tipična nastala kvazi-vojna, stočarsko-pastirska društveno-ekonomska organizacija života na Balkanu (Adanir, 1989: 134).

¹⁸ Tako se u okviru ovog pristupa, a na tragu Brodelovih (Fernand Braudel) postavki, zaostalost Balkana u doba Otomanske vladavine, kao i zaostalost samog Otomanskog carstva, tumači potrebama Francuske, Engleske i drugih razvijenih zemalja Evrope za primarnim sirovinama (žitom, duvanom i pamukom), što je od ovog dela sveta napravilo svojevrstnu sirovinsku bazu i dovelo do zavisnog položaja u međunarodnoj podeli rada (Lampe, 1989: 178; Čalić, 2004: 13).

i unutrašnjih faktora¹⁹, kao i na strukturalni kontinuitet u razvojnim procesima. Modernizacija se ne tretira kao proces čiji je nužni ishod jedinstveno shvaćeno stanje modernosti, već se naglašava neujednačenost razvojnih procesa i mnogostrukost njihovih konačnih ishoda. Konačno, na metodološkom planu, dolazi do odustajanja od pojedinačnih (istoriografskih i društveno-istorijskih) studija nacionalnih društava, a kao jedinice proučavanja se uzimaju regioni, uz nastojanje da se pokaže kako se promene koje se dešavaju na užim teritorijalnim jedinicama prelamaju kroz prizmu globalnih (nacionalnih i svetskih) razvojnih tokova (Čalić, 2004: 13-16).

Dakle, kao što je već napomenuto, u ovom radu modernizacija označava neku vrstu deskriptivnog (ali ne i idealnotipskog) krovnog pojma kojim bi bili obuhvaćeni razvojni procesi u protekla dva veka, i predstavljaju specifičan oblik uključivanja društava Srbije i Hrvatske u globalni kapitalistički sistem²⁰. Globalni kapitalistički sistem i njegove promene stoga predstavljaju okruženje koje se pojavljuje i kao potencijalno podsticajno, ali i kao prepreka unutrašnjim razvojnim potencijalima dva društva, bitno određujući karakter dominantnih odnosa koji će se u njima uspostaviti (ovome treba dodati i to da činjenica da su oba društva bila delovi velikih carstava komplikuje model, pa se stepen integrisanosti društava u velike imperije pojavljuje kao dodatni faktor – u nekim periodima i ključni – koji je određivao pravce i domete njihovog razvoja). S druge strane, strukturalna nemogućnost datih društava da se uključe u dominantne istorijske tokove na razvojnoj osnovi, te nešto sporiji karakter promene dominantnih institucija i normativnih rešenja, oblikovan pod uticajem specifičnog karaktera (’zakasnelih’) razvojnih procesa, određiće dugotrajno opstajanje pojedinih vrednosnih obrazaca (prvenstveno onih koje danas nazivamo tradicionalističkim), ali i pojavu novih (pre svega nacionalizma), i njihovo ugrađivanje u same temelje ovih društava. Ipak, na ovom mestu

¹⁹ Lampe tako pokazuje da je zaostalost Balkanskih zemalja uzrokovana graničnim položajem između Otomanskog i Habsburškog carstva, te da su vojni sukobi i fiskalni imperativi dva carstva doveli do ekonomske politike čiji su efekti bili demografski i ekonomski pogubni po ovaj region. Ovoj situaciji doprinosilo je odsustvo trgovinskih veza i investicija iz Zapadne Evrope (Lampe, 1989: 178).

²⁰ Ovde treba napomenuti da Volerstin (Immanuel Wallerstein) razdvaja kapitalističku Evropu od Otomanskog carstva, navodeći da kapitalistički oblik proizvodnje nije dominirao oagnizacijom odnosa u Otomanskoj imperiji, te se ova dugo vremena i nije mogla smatrati integralnim delom svetskog kapitalističkog sistema (Wallerstein, 1979; Wallerstein, Decdeli & Kasaba, 2004). Sledimo li ovu logiku, postaje jasno da se intenzivnije uključivanje društva Srbije u globalne kapitalističke tokove može pratiti tek sa procesima oslobađanja od otomanske dominacije, iako su brojni autori pokazali da razvoj ove dve teritorijalno-političke, odnosno sistemske, celine ne možemo posmatrati odvojeno (Chase-Dunn & Hall, 1997; Chirot, 1989; Lampe, 1989).

se odmah treba ograditi od pokušaja da se date karakteristike (nastale kao posledica realnih istorijskih okolnosti) pripisuju pojedinim društvenim grupama (pa čak i celim narodima) kao nepromenljivo i sudbinsko određenje kolektivne psihe (ovde se, pre svega, misli na pojmove društvenog i nacionalnog karaktera), jer bi, u suprotnom, bilo teško govoriti o mogućnostima društvene promene.

* * *

Pri razmatranju razvojno-istorijskih specifičnosti dva društva, neophodno je, makar analitički, razdvojiti procese koji su se dešavali u okvirima četiri ključna podsistema društva (ekonomskom, političkom, kulturnom i socijalnom), ne bi li lakše napravili poredbeni okvir i jasnije ih povezali sa pojavom i opstajanjem određenih vrednosno-ideoloških obrazaca. To ne znači da će u toku daljeg izlaganja ovo analitičko razdvajanje biti uvek konsekventno, jer se međusobna uslovljenost i isprepletanost razvojnih procesa pojavljuje kao saznajna datost koju je teško ukalupiti u unapred zadate analitičke sheme. Ujedno, i dijahroni (temporalni) tok izlaganja će okvirno odgovarati predloženoj istorijskoj periodizaciji (a. period prekapitalističkog razvoja, od kraja 18. do približno sredine 19. veka; b) period usporenog i zakasnelog kapitalističkog razvoja, od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata; c) socijalistički period, od 1945. do 1990. godine; d) faza blokirane/usporene post-socijalističke transformacije, od 1990. do približno 2000. godine; i e) faza postepene konsolidacije kapitalističkog sistema, nakon 2000. godine), iako će, pri objašnjenju pojedinih fenomena, nužno dolaziti do "iskakanja" iz vremenski omeđenih okvira.

Vrednosno-ideološki obrasci predstavljaju oblike interpretacije i oblikovanja društvene realnosti od strane određenih društvenih grupa. Koja će interpretacija prevladati u datom istorijskom momentu zavisi od međusobnih odnosa različitih društvenih grupacija, odnosno od uspešnosti određenih grupa da uslove sopstvene reprodukcije nametnu kao opšte, a sopstvenu ideološku matricu kao hegemonu. Proces uspostavljanja i održavanja društvene dominacije je, pri tome, praćen manje ili više oportunističkim savezima (kao, uostalom, i sukobima), što sa svoje strane znači da pored dominantne ideološko-vrednosne matrice, cirkuliše i niz alternativnih, kako onih

koje pripadaju suprotstavljenim grupama, tako i onih koje se vezuju za, u datom momentu, "prijateljske" klase. Prihvatanje određenih vrednosno-ideoloških matrica ne mora nužno da korespondira klasnim interesima određenih grupacija (po pravilu se radi o potlačenim klasama), već sasvim suprotno, ono može biti odraz neprikosnovene kulturne hegemonije vladajuće grupacije. Dakle, imajući u vidu ove napomene, jasno je da analiza istorijskih procesa, kojoj će se pristupiti, ne samo da mora poći od strukturalnih karakteristika datih društava i njihovog položaja u odnosu na spoljašnje okruženje, nego i od unutrašnje dinamike koja se uspostavlja između relevantnih društvenih grupa (aktera), a koja oblikuje karakter sistema i njegove razvojne procese. U tom smislu se, ponovo na analitičkom planu, mogu izdvojiti sledeći činioci društvene promene, koji uslovljavaju formiranje određenih vrednosno-ideoloških interpretativnih matrica: 1. strukturalne mogućnosti/ograničenja društva, koje određuju raspon alternativnih razvojnih pravaca, a koje nastaju dejstvom istorijskih činilaca dugog, srednjeg i kratkog trajanja (Lazić, 2011: 59), 2. međusobni odnosi i delanje različitih društvenih grupacija unutar sistema i 3. odnosi koji se uspostavljaju između sistema i njegovog okruženja (pri čemu relevantnost šireg - globalnog, odnosno užeg - lokalnog/regionalnog okruženja zavisi od konkretne istorijske epohe). Modernizacijski okvir se tako, u ovom kontekstu, pokazuje kao razvoj unutrašnjih strukturalno-delatnih potencijala (koji su, sami po sebi, ograničeni istorijskim nasleđem i spoljnim okruženjem), koji određuju način i vreme uključivanja društva u globalni svetski kapitalistički sistem. Dakle, strukturalna datost i mesto društva u okviru globalnog društvenog poretka određuju moguće pravce razvoja, dok je izbor između različitih alternativa suštinski određen dinamikom odnosa društvenih grupa, koje, nastojeći da očuvaju sopstvene interese istovremeno osujećuju suprotstavljene ili različite interese drugih grupa (Lazić, 2011: 60). Analiza uticaja istorijskog konteksta na prevalenciju određenih vrednosno-ideoloških obrazaca, stoga nužno mora počivati na ispitivanju karaktera dominantnih društvenih odnosa u istorijskoj perspektivi.

Naposletku, u nastojanju da odredimo istorijske korene ispitivanih vrednosnih orijentacija – autoritarnosti, nacionalizma, političkog liberalizma, ekonomskog liberalizma i patrijarhalnosti – nemoguće je, a uostalom i nepotrebno, baviti se svim aspektima društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog razvoja dva društva, već samo onim koji su relevantni za predmet našeg ispitivanja i koji doprinose rasvetljavanju

uzroka nastanka i dugoročnog opstajanja datih vrednosno-ideoloških obrazaca. U skladu sa narečenim ciljevima rada i opštim hipotetičkim okvirom, cilj istorijskog dela analize je da pokaže na koji način su dugotrajni razvojni procesi u dva društva uticali na dublje ukorenjivanje određenih vrednosnih obrazaca u kulturnoj tradiciji naroda koji su naseljavali ove prostore, odnosno zbog čega neki drugi vrednosni obrasci nisu doživeli istu sudbinu. Drugim rečima, cilj ovog dela analize je da se utvrde ključne karakteristike društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja, kako bismo bili u stanju da identifikujemo neke od normativno-institucionalnih obrazaca koji su bili u dinamičkom odnosu sa dominantnim vrednosnim sistemima ovih društava, a koji zajedno tvore kulturno-istorijsku tradiciju kao determinantu savremenih vrednosnih obrazaca.

Konačno, u okviru nastojanja da se osvetle specifičnosti razvojnih putanja dva društva i utvrde eventualne razlike u pogledu strukturnih (a u okviru njih naročito institucionalno-normativnih) i akterskih pretpostavki dublje ukorenjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija, fokusiraćemo se na sledeće indikatore modernizacijskih procesa: 1. politička modernizacija (oličena u racionalizaciji vlasti i uspostavljanju modernog birokratskog, administrativnog, sudskog i represivnog državnog aparata, kao i kroz proces širenja političke participacije stanovništva i demokratizacije političkog odlučivanja), 2. ekonomska modernizacija (oličena, pre svega, u širenju tržišne privrede, procesima industrijalizacije i priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu na razvojnim osnovama), 3. demografska tranzicija (uvećanje stanovništva usled opadanja stopa mortaliteta, uz visoke ili opadajuće stope nataliteta), 4. urbanizacija (povećanje broja i veličine urbanih naselja u kojima se većina stanovnika bavila nepoljoprivrednim profesijama), 5. formiranje modernih nacija (kao nerazdvojni pratilac uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, koja se, na ovim prostorima dešavala u prvom redu kao jezičko-kulturna, a potom i kao političko-teritorijalna integracija) i 6. kulturna modernizacija (oličena, pre svega u širenju i unapređenju obrazovanja, lacizaciji školstva, povećanju stopa pismenosti i širenju sredstava masovne komunikacije). Pri tome, kao što ćemo videti, procesi modernizacije u datim podsistemima društva, mogu biti sinhronizovani i međusobno se podupirati, ili mogu biti nesinhronizovani, segmentirani i neujednačeni, uz efekte koji su često polovični, diskontinuirani i nedovoljni da dovedu do celokupnog društvenog preobražaja.

2.1.1. Prekapitalistička faza istorijskog razvoja

Opšte je mesto, u okviru literature koja se bavi društvenom istorijom ovih prostora, da društva Srbije i Hrvatske, uostalom kao i ostala društva u regionu, dugo vremena nisu uspevala da se modernizuju i priključe razvijenim kapitalističkim društvima Zapada (Berend, 2001; Lampe, 1989; Perović, 2006, itd.). Udaljena od novouspostavljene prekookeanske trgovine na veliko, kako navodi Berend, "propustivši zapadnjačku 'prvobitnu' akumulaciju kapitala, kao i postepeno labavljenje feudalnih struktura i potonju poljoprivrednu revoluciju i praindustrijalizaciju", balkanska društva su "se našla na začelju stola zapadnog središta svetskog sistema u nastajanju" (Berend, 2001: 11). Dok je razvoj Zapadne Evrope, u periodu od 15. do 18. veka, vodio uspostavljanju apsolutističkih država, u okviru kojih je došlo do etničke, religijske i jezičke homogenizacije naroda, ova društva su izgubila svoju samostalnost, bivajući priključena velikim imperijalnim carstvima – Otomanskom i Habsburškom²¹. Kao posledica toga, obrisi modernizacije i uključivanja u svetski kapitalistički sistem postali su vidljivi tek u drugoj polovini 19. veka, znatno kasnije nego na zapadnim delovima kontinenta. Kao što ćemo videti, usled specifičnih istorijskih oklonosti u kojima su se našla, i suočena sa spoljašnjim i unutrašnjim strukturalnim ograničenjima, modernizacija ovih društava (Srbije, u prvom redu, a u nešto manjem stepenu i Hrvatske) se, za razliku od zapadnih, prvo dešavala u političkoj sferi, a tek potom u ekonomskoj. Dugotrajno opstajući na periferijama velikih carstava – kako u funkcionalnom aspektu, tako i u geografsko-teritorijalnom – početni impulsi ka modernizaciji su, po pravilu, dolazili spolja, nailazeći na skromne unutrašnje razvojne potencijale, i bivajući obeleženi napetostima između imitativnog obrasca razvoja (prilagođenog lokalnim specifičnostima), tradicionalističkih otpora modernizaciji udruženih sa nastojanjem da se očuva *status quo* i pokušaja da se pronade autohtoni razvojni model (Gredelj, 2000: 179).

Opšte karakteristike ove 19-vekovne, zakasnele modernizacije, ogledaju se u: buđenju nacionalne svesti, stvaranju standardizovanih nacionalnih jezika i nastojanjima da se stvore nacionalne države - na tragu ideja Prosvetiteljstva i liberalizma koje je

²¹ O razlozima ovog "zaostajanja" još u ranom srednjem veku videti u: Adanir, 1989; Szucs 1983.

donela Francuska revolucija - u okviru političke arene, odnosno, prodoru robno-novčane privrede i sporom uspostavljanju kapitalističkih društvenih odnosa, zasnovanih na postepenom rastakanju tradicionalnih formi društveno-ekonomske organizacije društva i vlasničkih odnosa, u ekonomskoj sferi²². Uporedo sa tim, dolazi do novih oblika društvenog strukturisanja, institucionalnog razvoja i formi organizovanja ekonomskih, političkih i kulturnih aktivnosti. Ipak, ove razvojne tendencije karakterisala je sporost, polovičnost i neujednačenost, proizvodeći znatno drugačije efekte nego u razvijenom delu Evrope. Nekompletna i polovična modernizacija periferijskih društava, omogućavala je, na taj način, dugotrajno opstajanje starih društveno-ekonomskih i političkih formi u reformisanom obliku (Berend, 2013), potpomažući, istovremeno, žilavo održavanje tradicionalističkih vrednosno-ideoloških obrazaca i njihovo manje ili više uspešno prilagođavanje novim društvenim odnosima i strukturama.

Pored ovih opštih karakteristika zakasnele modernizacije periferijskih regija jugoistočnog dela Evrope 19. veka, društveno-ekonomski i politički razvoj društava Srbije i Hrvatske imao je svoje specifičnosti (kako u pogledu odnosa sa spoljašnjim okruženjem, tako i u karakteru unutrašnjih struktura i akterima), koje su proizvodile unekoliko različite efekte i ishode (pre svega, na normativno-institucionalno planu), a na osnovu kojih je i bilo moguće izvesti hipoteze o razlikama u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih trans-istorijskih vrednosti – autoritarnosti i patrijarhalnosti, pre svega.

Dakle, procesi modernizacije su se tokom 19. veka na ovim prostorima odvijali u okvirima velikih imperija ili u protivstavu pema njima. Naime, Hrvatska se sve do Prvog svetskog rata, nalazila u granicama Habsburške, a potom Austrougarske monarhije, dok su se današnje teritorije Srbije mahom nalazile pod okriljem Otomanskog carstva (od kojeg je Srbija postepeno sticala nezavisnost) kao i same Austrougarske. Modernizacija Hrvatske i severnih delova današnje Srbije je stoga, dugo vremena, bila uslovljena opštim tokom promena u matičnoj državi i manje ili više se odvijala kao periferni otisak onih procesa kojima je bilo zahvaćeno Carstvo. Srbija se, s druge strane, znatno ranije pridružuje korpusu društava koja su svoj put društveno-ekonomskog razvoja trasirala

²² Prema Berendu, najkarakterističniji simbol modernizacije u 19. veku predstavljala je železnica, čijim su uvođenjem saobraćajno povezane unutrašnje teritorije i time pomognuto stvaranje nacionalog tržišta. Ujedno, ona je dovela do fizičkog povezivanja ovog regiona sa Evropom, omogućivši, na taj način, otpočinjanje procesa industrijalizacije (Berend, 2001).

kroz državotvornu strategiju, na talasu ideja koje su donele Francuska revolucija i nemački romantizam. Oba društva se, pri tome, relativno kasno priključuju svetskom kapitalističkom sistemu, i to kao njegovi periferni delovi. Međutim, dok je relativno slaba razvijenost Hrvatske bila posledica perifernog položaja u okviru društva koje je obitavalo na poluperiferijskim delovima kapitalističkog sistema, ali je ipak bilo njegov integralni deo, Srbija je predstavljala rubnu i suštinski slabo integrisanu teritoriju u okviru Otomanskog Carstva, koje se i samo tek priključivalo evropskoj privredi, a čija je društveno-politička i ekonomska organizacija bila posve drugačija od evropskih društava (videti u: Wallerstein, 1979). Ovo, ujedno, znači da su strukturalne karakteristike dva društva – Hrvatske i Srbije - pokazivale određene sličnosti, ali i razlike, o čemu će biti reči u narednim redovima.

2.1.1.1 Prekapitalistički razvoj Hrvatske: prosveteni apsolutizam i konzervativna reakcija

Nesumnjivo, jedna od ključnih karakteristika modernizacijskih procesa na prostorima većeg dela nekadašnje Habsburške monarhije je zakasnelo priključenje razvijenim zapadnim društvima²³, a naročito procesu širenja teritorije van evropskog kontinenta i razvoj trgovine na veliko, uslovljenim, između ostalog, i geografskim položajem njenih teritorija, ali i načinom unutrašnje organizacije, što će se pokazati ključnim činiocima u procesu prvobitne akumulacije kapitala i ustanovljavanju trgovačkog kapitalizma (Brodell, 1989). Pored toga, Carstvo je dodatno bilo opterećeno unutrašnjim previranjima, koja su povremeno dobijala nacionalni karakter²⁴. Na globalnom planu (države), taj se proces očitavao u političkim borbama, isprva samo plemstva koje je predstavljalo (proto)nacionalnu grupaciju, a potom i narastajućih buržoaskih slojeva, oko dobijanja povlašćene pozicije unutar Monarhije i njenih struktura

²³ Izuzetak predstavlja Češka gde relativno rano dolazi do razvoja rudarstva i teške industrije (pre svega, metalurgije i hemijske industrije), tako da ona ulazi u 20. vek ne samo razvijenih industrijskih potencijala, nego i sa sopstvenim bankarskim sistemom. Procenjuje se da je pred I svetski rat Češka ekonomija bila druga po stepenu razvijenosti u okviru teritorija Cislajtanijske, predstavljajući ozbiljnog takmaca Austrijsko-nemačkoj privredi (Karnik, 1991).

²⁴ Na primer, dugotrajna nastojanja ugarskog plemstva da se redefinišu odnosi unutar Monarhije ili nastojanja hrvatskog plemstva da se pod njihovo okrilje vrati Trojedna kraljevina (Tejlor, 2001: 30).

moći, dok se na nižem, lokalnom nivou ovaj sukob očitavao kroz borbu za učešće u raspodeli ekonomskih, političkih ili kulturnih privilegija, povremeno dobijajući etničko i versko obeležje.

Početak 19. veka teritorije Hrvatske i Srbije dočekuju u znatno drugačijim okolnostima: Hrvatska, teritorijalno razjedinjena, deo je Habsburške imperije koju tokom 19. veka očekuju državno-organizacione reforme, praćene revolucijama i bunama naroda koji su sačinjavali Carstvo. Ipak, radi se o centralizovanoj državi (čija vlast, iako apsolutna, počiva na pisanim normama), koja, za razliku od Otomanskog carstva, uspeva da integriše pripadnike različitih etničkih grupa koje u njoj žive, u prvo vreme deleći feudalne privilegije, a potom i pokušajima stvaranja jedinstvenog tržišta i multietničkog (manje-više racionalno organizovanog) činovničkog aparata (up. Pavlović, 2001: 66; Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968: 6).

Politička organizacija Habsburške monarhije temeljila se na postojanju centralne vlasti u Beču i lokalnoj vlasti organizovanoj od strane plemstva (koja je, na hrvatskim teritorijama, uspevala da održi srednjovekovne institucije sabora i bana, iako je njihova politička moć često bila samo simbolična). Pripajanje teritorija Monarhiji mahom se odvijalo putem niza saveza i dinastičkih (bračnih) veza, uz garancije da će istorijska prava i etničke posebnosti naroda koji su ih naseljavali biti očuvane. Ovo je značilo opstajanje lokalnog plemstva, u čijim rukama se nalazila lokalna administracija, uključujući prikupljanje poreza i uređenje unutrašnjih odnosa na teritoriji kojom su upravljali, a gde je većinu stanovništva činilo neslobodno seljaštvo. Ipak, i pored stalnih nastojanja centralne vlasti da proširi svoj uticaj, austrijski vladari, na vrhuncu svoje moći u 18. veku, nisu uspevali da ostvare onaj vid apsolutne vladavine kakav je postojao u Francuskoj, upravo zbog otpora lokalnih plemstava (posebno Mađarskog). Plemstvu je omogućeno da saziva provincijalne skupštine (na kojima su donošene odluke o "unutrašnjim" pitanjima, ali i definisani odnosi sa centralnom vlašću), utirući, na taj način, put stvaranju političkih nacija (koje su, doduše, uključivale samo plemstvo). Njihova vezanost za centralnu vlast bila je slaba, i često oportuna, a lojalnost prvenstveno okrenuta prema lokalnom (provincijalnom) centru i naciji, shvaćenoj ne kao etničkoj zajednici, već kao korpusu sačinjenom od privilegovanog (i etnički heterogenog) sloja društva. Lokalno sveštenstvo je takođe prvenstveno bilo vezano za lokalnu vlast, osim u

slučaju naroda koji su živeli na teritorijama Monarhije a nisu imali vlastito plemstvo, gde se, prvenstveno Parvoslavna crkva snažnije vezivala za centralnu vlast ne bi li potražila zaštitu od prozelitskih nastojanja lokalnog (po pravilu, katoličkog) sveštenstva, ali i u nastojanju da popravi položaj sopstvene (pre svega, srpske) zajednice (Jelavich, 2009). Pored toga, hrvatske zemlje ulaze u 19. vek razjedinjene, sa Provincijalom (Hrvatska i Slavonija), kao najmnogoljudnijom teritorijalnom jedinicom, i Vojnom krajinom i Dalmacijom, kao zasebnim teritorijama, čiji su se status i unutrašnje uređenje razlikovali (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968).

Početni impulsi društvene i političke modernizacije Hrvatske mahom su dolazili spolja, odnosno inicirani su od strane društvenih snaga koje su upravljale Habsburškim carstvom. Prvi značajan pokušaj se vezuje za reforme Marije Terezije i cara Jozefa (u drugoj polovini 18. veka), kao izraz potrebe da se reorganizuju unutrašnji odnosi u Monarhiji i obezbedi snažnije prisustvo Krune u uređenju lokalnih društvenih odnosa. Na taj način se centralna vlast pojavljuje kao neka vrsta medijatora između feudalnog plemstva i mase neslobodnog seljaštva opterećenog porezima i vlastelinski nametima. Za stanovništvo koje je živelo na teritorijama Hrvatske (ali i Vojvodine, kao uostalom i u drugim perifernim delovima Carstva), ove reforme su praktično označile odlučne pomake u pogledu ustanovljavanja, poboljšanja i sekularizacije obrazovnih institucija (neophodnih za profesionalnu edukaciju činovništva centralne administracije). Od naročitog značaja su, pri tome, bile reforme cara Jozefa, u pravcu ukidanja pojedinih vidova kmetstva, koje su, pored širenja centralne vlasti i sekularizacije obrazovanja, umnogome doprinele dekonstrukciji feudalnih društvenih odnosa (iako treba napomenuti da je njihov vek, usled snažne reakcije plemstva, bio kratak)²⁵. Ujedno, na taj način se država, u obliku složenog etatističkog sistema, pojavljuje kao bitan činilac modernizacijskih procesa, odnosno, kao instrument koji kanališe promene u okviru

²⁵ Pomenute reforme su unele i određene novine u pogledu statusa Hrvatske, čije su teritorije Civilna Hrvatska i Civilna Slavonija, nakon Karlovačkog sporazuma krune sa pobunjenim mađarskim plemstvom, stavljene pod upravu Ugarske (Vojna krajina je ostala pod kontrolom Beča, a Dalmacija dodeljena Veneciji). Putem institucija bana (kojeg je imenovala kruna, po pravilu, iz redova mađarskog plemstva) i sabora (u čijem su se sazivu nalazili predstavnici krupnih zemljoposjednika, sitnog plemstva, sveštenstva i delegata slobodnih gradova), Hrvatska dobija prve obrise političke (proto)modernizacije, koji će, doduše, kratko trajati (pa tako, usled nastojanja hrvatskog plemstva da sačuva svoje feudalne privilegije ugrožene ukidanjem kmetских odnosa, institucije sabora i bana bivaju delegitimisane, a Hrvatska dobrovoljno prelazi pod Ugarsku upravu) (Jelavich, 2009).

prelaznog razdoblja između dve velike društveno-istorijske razvojne etape i posreduje u procesu uklanjanja institucionalno-normativnih prepreka za razvoj novog sistema društvenih odnosa (Karaman, 2000: 54-56).

Drugi značajan pokušaj političke i društvene modernizacije se vezuje za događaje koji su usledili nakon Francuske revolucije. Naime, tokom kratkog perioda Napoleonovih osvajanja i formiranja Ilirskih provincija od delova sadašnjih teritorija Hrvatske i Slovenije, implementirani su neki od temeljnih principa revolucije: vlastelinski sistem vlasništva nad zemljom je ukinut omogućavajući seljacima da postanu vlasnici zemlje koju su obrađivali; ukinuti su vlastelinski i crkveni porezi; dok su Napoleonovim kodeksom svi ljudi proglašeni jednakim pred zakonom. Reforme koje je francuska vlast sprovodila, međutim, nisu bile sveobuhvatne (niti je bilo dovoljno vremena da budu implementirane), a u nekim područjima su potpuno izostale (na primer, u delovima Dalmacije plemenska organizacija društva i dalje je opstajala, dok je Vojna krajina pretrpela samo manje promene). Bez obzira na to, i uprkos činjenici da je tokom Restauracije došlo do novog naleta konzervativizma (koju Karaman (2000: 83) naziva "reakcionarnom apsolutističko-birkoratskom deformacijom habsburškog etatizma"), neke od posledica njihove kratkotrajne vladavine su bile bespovratne: stari poredak je u značajnoj meri bio uzdrman, stanovništvo je došlo u dodir sa novim idejama o društveno-političkoj organizaciji, dok su lokalni/narodni jezici dobili mogućnost šire (zvanične) upotrebe, predstavljajući temelj budućih kulturnih preporoda, putem kojih će biti izvršena intelektualna homogenizacija i stvaranje novih nacija²⁶ (Jelavich, 2009: 163). Ujedno, dolazi i do (od države) samostalnog napretka potencijalno modernizujućih društvenih aktera, pre svega u okviru domaćeg veleposedničkog plemstva i veletrgovinskog građanstva, čija je sprega, polovinom 19. veka, utrla put razvoju kapitalističkih odnosa i procesa urbanizacije (Karaman, 2000: 83).

²⁶ Iako je period Restauracije označio povratak na neke elemente starog sistema (uz stvaranje obimnog administrativnog aparata, koji će predstavljati osnova za formiranje činovničkog sloja, i relativno snažne elemente represije kao odgovor na posledice Revolucije), devetnaestovekovni razvoj Monarhije vodio je u pravcu njenog sloma. Ovome su naročito doprinele težnje Ugarskog plemstva da stekne autonomiju od centralne vlasti, što je kao posledicu imalo nastojanje austrijskog kancelara Meterniha da, potpomaganjem nacionalnih kulturnih pokreta (pre svega hrvatskog i češkog), ojača protivtežu njihovim ambicijama. Tako se, kao nenameravana posledica francuskog nastojanja da se u okviru Ilirskih provincija uvede jedinstveno administrativno upravljanje hrvatskim i slovenačkim teritorijama, i Meternihovih pokušaja da neutralizuje pretenzije ugarskog plemstva, rodila ideja o južnoslovenskom jeziku i utro put budućem Ilirskom pokretu (Tejlor, 2001: 49).

Iako je Hrvatska do 1848. bila u čvrstom savezu sa Ugarskom, ona je zadržala neke elemente feudalne državnosti: vlastitu stalešku ustavnost zasnovanu na municipalnim pravima, staleškoj strukturi i saboru, ali i na udelu u ugarskoj ustavnosti kroz učestvovanje u Ugarskom saboru. S obzirom da su van nadležnosti hrvatskog bana bile teritorije Vojne krajine, Dalmacije i Istre, teritorijalna partikularizacija i stalna opasnost od posezanja u hrvatska autonomna prava od strane ugarskog plemstva, ali i u okviru habsburških apsolutističkih aspiracija, označili su pitanja nacionalne integracije, kao i osiguranja i proširenje političke autonomije važnim ciljevima političkog razvoja tokom celog 19. i prve polovine 20. veka (Čepulo, 2002: 270).

Obrazac koji se, manje ili više ponavljao tokom nastojanja da se društvo reformiše, suštinski navodi na zaključak da su počeci društveno-političke modernizacije u Hrvatskoj s kraja 18. i u prvoj polovini 19. veka bili posledica delovanja spoljašnjih procesa i aktera, dok su potencijali unutrašnji akteri promena bili nedovoljno snažni da se nametnu kao iole značajniji činiooci aktuelnih društvenih procesa. Pored toga, rastakanje feudalnih odnosa teklo je relativno sporo, pružajući otpore snažnijem prodoru robno-novčane privrede, i konsekvantno, usponu onih društvenih grupa čija se reprodukcija na njoj zasnivala.

Društvena struktura Hrvatske, s kraja 18. i prve polovine 19. veka, bila je relativno neizdiferencirana: između plemstva²⁷ (koje se, doduše, i samo između sebe razlikovalo s obzirom na veličinu zemljišnog poseda, etničku pripadnost i poreklo titule) i većinskog neslobodnog seljaštva, formirali su se slojevi slobodnog seljaštva, zanatlija, trgovaca, činovnika i ostalih kategorija urbanog stanovništva (sitna buržoazija), čija je egzistencija počivala na robno-novčanim odnosima. Upravo će, tokom 19. veka, među pripadnicima ovih slojeva doći do bujanja nacionalnih sentimentata, trasirajući put izgradnji nacije. Postepeno ukidanje feudalnih privilegija i sekularizacija obrazovnog

²⁷Razlika u pogledu brojnosti plemstva je bila izrazito vidljiva na teritorijama Hrvatske. Dok je, sredinom 18. veka, Hrvatska brojala oko 9000 plemića, Slavonija ih je imala svega 314 (što je razumljivo s obzirom da su delovi njene teritorije često prelazile iz ruke u ruku Otomanske i Habsburške imperije, te da je, usled nesigurnosti i ratnih pustošenja, predstavljala područje na kojem je teško bilo organizovati relativno stabilne feudalne institucije) (videti: Jelavich, 2009: 143). Ipak feudalni posedi hrvatskog plemstva predstavljaju imanja srednje ili manje veličine. Prema stepenu razvijenosti i bogatstvu, hrvatsko plemstvo daleko zaostaje za onim u unutrašnjosti Ugarske, mada je uživalo određene političke povlastice oličene u Saboru i mogućnosti da organizuje lokalnu vlast (Pavlović, 2001: 66).

sistema dovešće do daljeg uvećanja srednjeg sloja, iako treba naglasiti da sve do polovine 19. veka Hrvatska faktički nije imala sopstvenu krupnu trgovačku ili industrijsku buržoaziju. Krupno plemstvo je mahom bilo sačinjeno od italijanskih, nemačkih i mađarskih porodica, i stoga, kosmopolitski orijentisano, dok je sitno plemstvo bilo snažnije zainteresovano za očuvanje svojih (klasnih) privilegija nego za borbu za hrvatske nacionalne interese (Jelavich, 2009: 307).

U ovakvoj društvenoj konstelaciji, sloj koji je na sebe preuzeo vodeću ulogu u okviru pokreta nacionalnog preporoda bilo je slabo i malobrojno obrazovano činovništvo, zajedno sa delovima plemstva, sveštenstva i vojne elite. Ilirski pokret nastaje kao reakcija na nacionalističke pretenzije koje su dolazile iz Mađarske (pri tome, da bi uopšte bio efikasan, morao je zadobiti širu podršku Slovenaca i Srba²⁸, što je uslovalo odustajanje od ekskluzivnog pozivanja na posebnosti hrvatskog etničkog korpusa), ali i kao odjek širih idejnih stremljenja koje je iznedrila Francuska revolucija²⁹. Ujedno, on predstavlja prvu etapu nacionalne integracije, koja će se naročito intenzivirati u drugoj polovini 19. veka, a neposredno dovesti do ispostavljanja zahteva za ujedinjenjem hrvatskih zemalja (Banske Hrvatska, Vojne krajine i Dalmacije), ukidanjem kmetstva, i ustanovljavanjem posebne hrvatske vlade odgovorne saboru, tokom "Proleća naroda" 1848. godine.

²⁸ Srbi su mahom naseljavali područja Vojne krajine, deo hrvatskih graničnih teritorija namenjen odbrani od turskih napada, koja je, od 1630. godine, pod direktnom kontrolom Beča, za razliku od ostatka hrvatskih teritorija gde je administrativnu upravu, do reformi Marije Terezije i Jozefa II, sprovodilo lokalno plemstvo. Stanovništvu Krajine (u kojem je gotovo polovina bilo srpsko stanovništvo, izbeglo sa teritorija Otomanske imperije pod najezdom Turaka), Habzburzi su dodelili zemlju na upotrebu (ukinuvši, na taj način feudalnu vezanost), garantovali slobodno praktikovanje pravoslavne vere i njeno institucionalno organizovanje u vidu crkve, kao i mogućnost izbora vojnih i civilnih poglavara (vojvoda i knezova). Državna zemlja dodeljivana je, pri tome, porodičnim zadrugama, a ne pojedincima, omogućavajući, na taj način, da se ova organizaciona forma porodičnog života održi veoma dugo u regionu koji je bio najslabije razvijen u Hrvatskoj. Međutim, kako su se granice Krajine širile na teritorijama koje su pripadale Otomanskoj imperiji, hrvatsko plemstvo je zahtevalo da se date teritorije priključe njihovim feudalnim posedima, što je bilo u koliziji sa namerom Habsburga da teritoriju stave pod svoju kontrolu. Situaciju je dodatno komplikovalo protivljenje Katoličke crkve specijalnom statusu koji je dodeljen Pravoslavnoj crkvi, pa su, u suštini ekonomski i politički sukobi, često dobijali etničke i verske karakteristike (Jelavich, 2009: 140-146).

²⁹ U prvo vreme, sam pojam Hrvata/hrvatskog odnosio se, pre svega, na opozitna stremljenja koja su išla u pravcu očuvanja starih feudalnih tradicija i veza plemstva sa Mađarima, a protiv centralne vlasti Beča. Prva politička partija u Hrvatskoj, Hrvatsko-mađarska stranka (1841), upravo će počivati na programu uspostavljanja bližih veza sa Budimom (otuda i naziv Mađaroni), i odbacivati jugoslovensku orijentaciju Ilirskog pokreta (Jelavich, 2009).

I u ekonomskom pogledu Hrvatska je do polovine 19. veka bila izrazito zaostala: agrarna struktura privrede (koja se temeljila mahom na manorijalnom sistemu³⁰) uslovlila je usporen razvoj gradova, sa mnoštvom raštrkanih administrativnih centara koji se, po svojoj strukturi, nisu mnogo razlikovali od sela³¹. Život seoskog stanovništva, pogotovo u pasivnim seoskim krajevima u Vojnoj krajini i Dalmaciji, u velikoj je meri bio organizovan u okviru porodičnih zadruga, koje ubrzano počinju da se raspadaju tek u drugoj polovini 19. veka³². U strukturi zanimanja stanovništva izrazito dominira poljoprivreda, iako sa postepenim razvojem gradske privrede, dolazi do porasta broja zanatlija (čija je delatnost, doduše, u značajnoj meri, ograničena opstajanjem feudalnih cehovskih organizacija) i u nešto manjoj meri sitnih trgovaca³³. Slaba iskorišćenost obradive zemlje i relativno niski prinosi po jedinici obradive površine, kao i dominacija ekstenzivnog stočarstva (Pavličević, 1988), uslovlili su da Hrvatska bude jedan od najnerazvijenijih regiona Habsburške monarhije. Pri tome, hrvatski plemićki posedi (za razliku od veleposeda slavonske aristokratije³⁴), nisu, po svojoj strukturi omogućavali snažniji napredak alodijalne privrede, a čak ni povezivanje alodijalnih poseda sa tržištem nije bilo uslovljeno napuštanjem kasnofeudalnih oblika zavisnosti u unutrašnjoj organizaciji imanja (Karaman, 2000: 148). Žitna kriza, koja će nastupiti 30ih godina 19. veka, ulaskom Rusije na tržište žitarica, nepovoljno će uticati na ekonomsku i agrotehničku organizaciju hrvatskih i slavonskih veleposeda, zadržavajući i dalje relativno nizak nivo eksploatacije urbarijalne kmetovske radne snage, uz oslanjanje na poljoprivrednu mehanizaciju i radnu stoku samih seljačkih gazdinstava. Na ovaj način je, usled nerazvijenog unutrašnjeg tržišta i sužavanja stranih tržišta, ograničena mogućnost

³⁰ Izuzetak su predstavljali posedi u Vojnoj Krajini, gde je zemlja data na korišćenje domaćinstvima (porodičnim zadrugama), u zamenu za vojnu službu (Jelavich, 2009), i u Dalmaciji, gde je organizacija poljoprivredne proizvodnje počivala na sistemu kolonata (zakupa).

³¹ Polovinom 19. veka samo je 12 naselja u Hrvatskoj sa Slavonijom imalo status grada, sa ukupno 85 346 stanovnika. U Vojnoj Krajini su prilike bile još nepovoljnije: u 7 gradova ukupno je živelo svega 30 251 ljudi (Pavličević, 1988).

³² Ipak, treba napomenuti da su se ekonomske prilike u Provincijalu, Dalmaciji i Vojnoj krajini takođe razlikovale, pa će usled znatno povoljnije strukture zemljišnog poseda i razvijenije saobraćajne infrastrukture, proizvodnja žitarica biti znatno zastupljenija u Hrvatskoj i Slavoniji nego u Krajini i Dalmaciji (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1969).

³³ Prema popisu iz 1869. godine 83,56% stanovništva Hrvatske se bavilo poljoprivredom, 5,9% zanatstvom, 0,9% trgovinom, a 6,08% stanovništva registrovano je kao kućna posluga. Pri tome, gotovo 1/5 gradskog stanovništva takođe je kao osnovnu delatnost imala poljoprivredu (Pavličević, 1988).

³⁴ Prema podacima iz 1848. godine, u Hrvatskoj je svega 7% imanja pripadalo kategoriji veleposeda, dok je procenat istih u Slavoniji iznosio 58% (Karaman, 2000: 148).

snažnije akumulacije kapitala i organizovanja savremenih poljoprivrednih gazdinstava koja bi počivala na racionalnoj upotrebi radne snage primenom agrotehničkih metoda i poljoprivrednih mašina. Usled toga, osnovni temelj plemićkog poseda, sve do polovine 19. veka, ostaje seljak (kmet), pritisnut feudalnim obavezama (Karaman, 2000: 157).

Iako u prvoj polovini 19. veka dolazi do izgradnje prvih kopnenih saobraćajnica i snažnijeg ulaganja u brodogradilišta (što je uslovalo porast veletrgovine žitom, drvima, stokom i vinogradarskim proizvodima, koja je, podstaknuta merkantilističkom politikom centralnih vlasti, mahom, bila u rukama mađarskih krupnih trgovaca), sve do druge polovine 19. veka ne dolazi do značajnijih pokušaja industrijalizacije zemlje (čemu je svakako doprinela i slaba saobraćajna povezanost teritorija)³⁵. Uspón posredničke veletrgovinske buržoazije (koja je bila u tesnoj sprezi sa veleposedničkim plemstvom) bio je vođen njihovim partikularističkim interesima i usko ograničen na unapređenje značajnijih trgovinskih puteva koji su povezivali severne krajeve zemlje sa jadranskom obalom. Ova se grupacija, stoga, i nije mogla profilisati kao nosilac modernog, kapitalističkog (industrijskog) oblika proizvodnje. Tek nakon ukidanja feudalnog sistema, 1848. godine, dolazi do značajnijeg uspona preduzetničke buržoazije koja predstavlja motor uspostavljanja kapitalističkih odnosa na industrijskim osnovama (Karaman, 2000: 95), omogućujući ubrzanje, do tada usporenih, modernizacijskih procesa³⁶.

³⁵ Istini za volju, treba reći da je upravo veletrgovačka buržoazija, do 40ih godina 19. veka uspela da akumulira dovoljno kapitala i organizuje manufakturnu proizvodnju koja se odvijala mimo cehovskih ograničenja. Mahom se radilo o prerađivačkim delatnostima (mlinovi, koji su počivali na preradi žita, odnosno pilane, čija je aktivnost počivala na preradi drveta i naročito je uspon doživela sa većom potražnjom na zapadnom tržištu za slavonskim hrastom). Razvoj ovih manufakturna suštinski je bio povezan sa veletrgovinom, odnosno sa proizvodnjom za strana tržišta, te je bio podložan konjunkturalnim potresima (Karaman, 2000).

³⁶ U prilog tezi o sporom napredovanju modernizacijskih procesa svedoče i demografski pokazatelji (koji ujedno pružaju informacije i o mogućim uzrocima, ali i posledicama zakasnelog razvoja). Naime, tokom prve polovine 19. veka Hrvatska je pripadala krugu srednjoevropskih država sa najsporijim rastom stanovništva. Od 1800. do 1851., kako navodi Vranješ-Šoljan, indeks porasta stanovništva u Hrvatskoj je iznosio 120, u srednjoevropskim državama poluperiferije 153, a u razvijenim zemljama kapitalističkog centra 222,6. Ista autorka navodi da podaci o ukupnom kretanju stanovništva (prirodnom i mehaničkom) takođe svedoče o tome da se Hrvatska sve do osamdesetih godina 19. veka nalazila u predtranzicionoj etapi demografskog razvoja, u okviru koje natalitet, mortalitet i prirodni priraštaj zavise više od bioloških nego od društveno-ekonomskih faktora. Poređenja radi, neke od razvijenih zemalja Zapadne Evrope ulaze u prvu fazu demografske tranzicije već krajem 18. i početkom 19. veka, kada, usled industrijalizacije, povećanja poljoprivredne proizvodnje, trgovine, komunikacija i širenja obrazovnog nivoa stanovništva i zdravstvene zaštite, dolazi do smanjene smrtnosti, uz istovremeno stagniranje stopa rađanja, što je dovelo do povećanog prirodnog priraštaja (Vranješ-Šoljan, 1999: 43).

Slab razvoj unutrašnjeg tržišta, kao posledica dominacije naturalne privrede na selu, ograničavala je zanatsku proizvodnju na relativno uske okvire potrošnje malobrojnog građanstva, onemogućujući snažnije utemeljenje preduzetničke i sitnotrgovačke gradske buržoazije. Ova nerazvijenost unutrašnjeg tržišta ujedno je onemogućavala i razvoj protoindustrijskog, manufakturnog sistema proizvodnje, koji bi se, kao što je to slučaj sa zapadnoevropskim privredama, pojavio kao zamajac industrijalizacije. S druge strane, krupna trgovačka buržoazija nije bila ograničena unutrašnjim tržištem, te je, delujući u oblasti tranzitne trgovine, uspela da stvori bazu za ubranu akumulaciju kapitala koristeći povoljan geografski položaj koji je spajao južnougarske krajeve sa severnojadranskim lukama (Karaman, 2000: 148-154). Bitno obeležje predindustrijske faze razvoja hrvatskog društva predstavlja povezivanje dvaju vodećih društvenih slojeva - merkantilno usmerenog veleposedničkog plemstva i domaćeg veletrgovinskog građanstva u usponu - na temelju zajedničkog interesa za razvojem izvozne i posredničke trgovine od Podunavlja do Jadranskog mora. Ipak, iako su dati slojevi predstavljali potencijalne nosioce političkih i kulturnih promena (i u tom smislu će preuzeti vodeću ulogu u pokretu kulturnog preporoda tokom treće i četvrte decenije 19. veka, nastojeći da spoje državnopravnu tradiciju sa modernim određenjem naroda), njihovo shvatanje društvenih odnosa i ciljeva privrednog razvoja bilo je ograničeno merkantilističkim kasno-feudalnim okvirima (Karaman, 2000: 32).

Pored prodora robno-novčanih odnosa i postepenog priključenja evropskim trgovačkim mrežama, najveći deo ekonomskih aktivnosti stanovništva predindustrijske Hrvatske odvijao se u okvirima naturalne poljoprivredne proizvodnje i ograničene robne razmene, uz nedostatak komunikacijske povezanosti između naselja i trgovišta. Mahom oslonjena na živu radnu snagu, uz slabu tehnološku opremljenost i sitan zemljišni posed, seoska privreda je ostajala tržišno izolovana i organizovana u okvirima kućnih (porodičnih) zadruga, kao temeljnih institucija tradicionalnog društva, koje će se održati i nakon sloma feudalnog sistema (iako će on, svakako, ubrzati njihov raspad) (Karaman, 2000: 170-180).

Konačno, i u kulturnom pogledu, modernizacija Hrvatske je bila spora. Usled nepostojanja jedinstvene teritorije i standardizovanog književnog jezika, nacionalna

integracija na jezičko-kulturnim osnovama je kasnila³⁷, a školski sistem dugo vremena ostajao vezan za Katoličku crkvu. Sa masovnijim otvaranjem štamparija, krajem 18. veka, ustanovljavanjem pučkih škola, sekularizacijom školskog sistema, osnivanjem nacionalnih kulturnih institucija (koje je inicirao Ilirski pokret), štampanjem prvih novina na narodnom jeziku (*Novine horvatske*, 1835.), otvaranjem prvih biblioteka dostupnih široj javnosti (u prvoj trećini 19. veka)³⁸, stvoreni su preduslovi za nacionalnu integraciju, ali i za kulturni razvoj koji je prevazilazio potrebe duhovne naobrazbe sveštenstva. Prosvetiteljstvo je svakako najzaslužnije za sekularizaciju obrazovnog sistema, koje se, u Habsburškoj monarhiji uspostavlja usled neophodnosti ustanovljavanja profesionalnog činovničkog aparata centralne birokratije apsolutističkih vladara. Pa ipak, iako do sredine 19. veka, Provincijal broji ukupno 229 muških pučkih škola (na nivou četvorogodišnjeg osnovnoškolskog obrazovanja), koje je pohađalo oko 16 440 učenika, veći deo stanovništva (naročito ženskog i seoskog) ostaje van obuhvata obrazovnog sistema. Tek u drugoj polovini 19. veka (uporedo sa nešto snažnijim prodorom robno-novčane privrede i potrebom za kvalifikovanom radnom snagom) obrazovanje postaje obavezno, odvija se na hrvatskom jeziku i autonomno je organizovano od strane hrvatskih vlasti³⁹.

Dakle, da rezimiramo, prva polovina 19. veka je u Hrvatskoj obeležena postepenim rastakanjem feudalnih odnosa, te relativno sporim prodorom robno-novčane privrede i kapitalističkih odnosa. Društvena struktura ostaje relativno neizdiferencirana, sa dominantnom masom neslobodnog, pasivnog seljaštva, izrazito uskim slojem sitne gradske buržoazije (uz krupnu buržoaziju, koju mahom čine "stranci"), raštrkane u malim urbanim centrima (broj industrijskih radnika je, pri tome, bio zanemariv), i razjedinjenim plemstvom, zavisnim od centralne vlasti i zaokupiranim odbranom svojih

³⁷ Službeni jezik plemstva je bio latinski. Narodni jezik je isprva bio neujednačen, sa mnoštvom pravopisnih i jezičkih praksi. Prelomni korak u izgradnji jedinstvenog jezičkog standarda predstavljala je Gajeva knjiga *Kratka osnova hrvatsko-slovenskoga pravopisanija* (1830.), kojom će biti utemeljena moderna jezična praksa Hrvata). Širenje reformisanog hrvatskog jezika, na štokavskoj osnovi, potpomognuto je njegovim korišćenjem u okviru preporodnih glasila, "Danice" i "Novina", koje počinju izlaziti 1835. i 1836. godine (Karaman, 2000: 102).

³⁸ Zagrebačka *Čitaonica* osnovana je 1838. godine, a u njenom krilu je 1842. godine nikla i *Matica*. Iako je isprva njena delatnost bila prvenstveno izdavačka, ubrzo je izrasla u središnju književnu i kulturnu ustanovu u Hrvatskoj. Među važnije kulturne institucije koje su osnovane u tom periodu spada još i Narodni muzej, koji će predstavljati osnovu iz koje će se, nekoliko decenija kasnije, razviti mnoštvo specijalizovanih muzejskih ustanova (Karaman, 2000: 102).

³⁹ Istovremeno, ustanovljavanje modernog visokoškolskog obrazovanja, takođe je moralo da sačeka drugu polovinu 19. veka, kada se u sklopu univerziteta u Zagrebu otvaraju Filozofski, Pravni i Bogoslovski fakultet.

privilegija. Iako u prvoj polovini 19. veka dolazi do formiranja proto-modernih političkih institucija (već 1840-ih se osnivaju prve političke stranke), njihovo delovanje ostaje vaninstitucionalno i ograničeno na uzak sloj gradskog stanovništva i plemstva. Za većinu seoskog stanovništva društveni okvir života bio je određen proširenim porodičnim domaćinstvom (zadrugom), koje je počivalo na tradicionalnoj strukturi odnosa i moći, kolektivnom vlasništvu nad imovinom, prirodnoj proizvodnji i egalitarnoj raspodeli dobara, dok je prodor modernih ideja sa Zapada – političkog i ekonomskog liberalizma i nacionalizma - ostajao, usled slabe teritorijalne, saobraćajne, ekonomske, političke i kulturne integracije stanovništva, u ograničenim okvirima gradskog činovništva, sitne buržoazije i plemstva. Dominantna kulturna matrica seljačkih zajednica počivala je, pri tom, na tradicionalnim normama feudalnog društva - egalitarizmu, kolektivizmu i patrijarhatu (oličenom u autoritetu gospodara, konsenzusu odraslih muškaraca i podređenosti žena), ali i na idealima unutrašnje sloge članova zajednice - u kojima su se negativno vrednovali individualna svojina i egoistička stremljenja ka sticanju bogatstva (Rihtman-Auguštin, 1984). U takvoj društvenoj konstelaciji, impulsi ka društvenoj promeni su bili slabi, a reforme, po pravilu, oktroisane odozgo i upravljene ka održavanju seljaštva (i sledstveno njegove tradicionalne kulture i običaja), kao konzervativne sile koja je, zajedno sa plemstvom, imala da bude protivteža urbanim slojevima u nastajanju i ideološko-kulturnim matricama čiji su ovi bili nosioci (Riehl, prema: Rihtman-Auguštin, 1984: 28). Tek će nakon revolucije 1848. i smene društveno-ekonomskog poretka u Habsburškoj Monarhiji, i na prostoru Hrvatske biti otvoren put kao preobražaju tradicionalnog društva (Karaman, 2000: 32).

2.1.1.2 Prekapitalistički razvoj Srbije: nacionalno oslobođenje i formiranje državnih aparata

Do početka 19. veka, Srbija je predstavljala rubno i slabo integrisano područje Otomanske imperije. Njen je razvoj gotovo bio okamenjen u okvirima prirodne proizvodnje kućne zadruge i feudalnih odnosa (Zundhausen, 2008: 51)⁴⁰. Modernizacija

⁴⁰ Ipak, treba istaći da autori koji su se bavili ekonomskom istorijom Otomanskog carstva naglašavaju da je dugotrajno nastojanje otomanske države da sačuva seosko domaćinstvo kao osnovu na

ovog društva faktički započinje s gotovo stogodišnjim procesom sticanja nacionalne nezavisnosti i stvaranjem države, te je u značajnoj meri obeležen, u prvo vreme, otporom prema etnički, ekonomski, politički i religijski suprostavljenoj grupi lokalnih turskih starešina (Lazić, 2005: 13), a potom i neprijateljstvom prema političkim i ekonomskim pretenzijama Austro-Ugarske (Aleksić-Pejković, 1994: 252). U okvirima Otomanskog carstva, etnički identitet je održavan uz pomoć, pre svega, kulturnih elemenata, u okviru kojih je verska pripadnost bila ključna (up. Lazić, 2005: 14; Zundhausen, 2008: 40). Za razliku od Hrvatske, gde nije postojala religijska suprostavljenost dominantne austrijske (a potom i ugarske) i hrvatske nacije, i gde se institucionalni razvoj religije odvijao u okvirima Katoličke crkve, u Srbiji je Pravoslavna crkva pod Otomanskom vlašću predstavljala oslonac građenja i održavanja proto-nacionalnog identiteta, i mada autonomna, ipak je bila izrazito institucionalno nerazvijena (Radić, 1994: 349; Radić, 2003: 154). Iako je kulturna suprostavljenost lokalnog i turskog stanovništva s vremenom relativizovana delimičnim zajedničkim okvirom života⁴¹, očuvanje posebnosti etničkog identiteta, poduprto relativnom izolovanošću srpskog etničkog življa u okvirima seoskih planinskih zajednica, predstavljalo je temeljni okvir političke modernizacije putem nastojanja da se izgradi nacionalna država i izvrši nacionalna integracija teritorija naseljenih srpskim etničkim korpusom, tokom 19. veka i prve polovine 20. veka.

Osmanska politika, za razliku od austrijske, nije imala za cilj integraciju heterogenih delova Carstva, ostavljajući, na taj način, lokalnim starešinama da samostalno, u skladu sa svojim tradicijama, rešavaju unutrašnja pitanja društvene organizacije. Za hrišćansko stanovništvo, ovo je značilo posedovanje određene autonomije (samouprave lokalnih zajednica, koje su na teritoriji naseljenoj srpskim stanovništvom organizovane u vidu knežina, opština i zadruga, zasnovanih na kolektivnom vlasništvu nad zemljom i principima egalitarne raspodele dobara), ali i konzerviranje tradicionalnih organizacionih formi života, koje će, kako navodi nemački

kojoj se formirala fiskalna politika predstavljalo jedan vid unutarsistemske racionalnosti, te da su promene koje su se dešavale, pratile ovu unutrašnju logiku. Stoga je predstava o statičnom karakteru carstva posledica sagledavanja datog društva iz perspektive razvoja zapadnog kapitalizma (videti u: Islamoglu – Inan, 2004).

⁴¹ Tako Stevan Pavlović navodi da se "balkanski" Turci nisu mnogo razlikovali od svojih hrišćanskih podanika. Od kraja 15. veka ovu grupu su većinom činili preobraćenici u Islam, dok su im se lokalni elementi neprestano pridruživani. Za pitanje identiteta ključna je bila vera, a ne etnija (Pavlović, 2001: 17).

istoričar Holm Zundhausen, kasnije umnogome otežavati procese modernizacije (Zundhausen, 2008: 47). Na taj način se država pojavljuje spram lokalnog stanovništva, s jedne strane, kao apsolutna, daleka i apstraktna centralna vlast, ali i kao neposredno vidljiva lokalna vlast (oličena kako u stranim predstavnicima, tako i u lokalnim seoskim starešinama). Ovo je, suštinski, kao posledicu imalo razvijanje ambivalentnog odnosa prema instituciji vlasti: s jedne strane bezuslovno prihvatanje središnjeg autoriteta vlasti i patrijarhalnog starešinstva u okviru lokalne zajednice, a s druge strane, otpor prema njenim neposrednim manifestacijama u vidu nižeg turskog administrativnog aparata (Lazić, 2005: 15). I kasnije, u procesu formiranja vlastite nacionalne države, održao se ovakav ambivalentni obrazac, u okviru koga se vlast bespogovorno prihvata, uz istovremeno odbacivanje njenih neposrednih izvršioaca, kao spolja nametnutih, onemogućavajući stvaranje uređene i racionalne centralne vlasti⁴² (Bogdanović, 1994: 43; Zundhausen, 2008: 79). Autoritarni karakter državne vlasti, u sprezi sa patrijarhalnom strukturom odnosa unutar užih, lokalnih i porodičnih, zajednica, doprineli su, na taj način, snažnom ukorenjivanju autoritarnosti kao odlike tradicionalističke kulturne matrice.

S druge strane, dobar deo srpskog etničkog korpusa živeo je na perifernim delovima znatno razvijenije (iako, kao što je već naglašeno, u globalnim okvirima poluperiferijske) Austro-Ugarske, u okviru koje je, do razvojačenja Vojne krajine, uživao određene privilegije (pre svega u pogledu mogućnosti autonomnog lokalnog organizovanja i dobijanja lena na osnovu vojne službe) (Šidak, Gross, Karaman i Šepić, 1968: 7). U kulturno-identitetskom pogledu, ovaj deo stanovništva je bio izložen prozelitskim pretenzijama Katoličke crkve, te je stoga prirodno bilo njegovo okretanje ka matici na jugu, uz koje je neminovno išla mitologizacija srednjovekovne prošlosti (Lazić, 2005: 14; Radić, 1994: 350). Međutim, usled nepostojanja jasno izgrađenih institucija, koje bi podržavale formiranje nacionalnog identiteta, u okviru jednog dela, pre svega crkvenih i građanskih krugova iz Vojvodine, dolazi do okretanja ka Rusiji (koja postaje novo, neformalno središte pravoslavnog sveta) i pokušaja građenja identiteta na zajedničkim pravoslavno-slovenskim korenima i kulturnoj srodnosti (up. Lazić, 2005: 15

⁴² Prva polovina 19. veka, a naročito period Miloševe despotske vladavine, obeleženi su čitavim nizom lokalnih oružanih pobuna

i Pavlović, 2001: 39). Ipak, ne treba izgubiti iz vida da je, u procesu sticanja nacionalne nezavisnosti i izgradnje nacionalne države, jedan deo elite oslonac tražio u zapadnim institucijama i tradiciji.

Dakle, počeci političke modernizacije Srbije vezuju se za proces sticanja nacionalne nezavisnosti putem građenja političkih institucija države u nastajanju. Za razliku od Hrvatskih teritorija, gde su početni impulsi ka političkoj (i ekonomskoj) modernizaciji dolazili spolja, u Srbiji se ovaj proces u značajnoj meri odigravao uz pomoć unutrašnjih činioaca - pre svega, sitne trgovačke buržoazije, koja se formira kroz prekograničnu trgovinu stokom sa Austrijom, i koja se stavlja na čelo Prvog i Drugog srpskog ustanka, prvenstveno usled narasle političke i poslovne nesigurnosti nastale slabljenjem osmanske centralne vlasti (Lazić, 2011: 116) - na tragu ideja koje je donela Francuska revolucija. Kao što je naglašeno, politička modernizacija Srbije odvijala se znatno brže u odnosu na ostale podsisteme. Za razliku od Hrvatske, u kojoj se, pored centralne vlasti i njenog birokratskog aparata, pojavljuje i lokalno plemstvo koje je uspelo da očuva tradicionalne srednjovekovne institucije vlasti – bana i sabor (u okviru kojih organizuje političko delanje i artikuliše političke zahteve), u Srbiji je nepostojanje centralnog državnog upravnog aparata nadoknađeno nakon sticanja autonomije, oslanjanjem na tradicionalne lokane patrijarhalne institucije seoskog starešinstva. Ipak, tokom tog formativnog perioda, državne institucije počivaju na polupersonalizovanoj vlasti vladara, i tek postepeno, kroz niz političkih borbi, u drugoj polovini 19. veka, državne institucije počinju da dobijaju moderan karakter zasnovan na pisanim normama, podeli vlasti i racionalnom birokratskom aparatu. S obzirom da je čitav 19. vek obeležen uporednim procesom stvaranja države i konstituisanjem nacije, gotovo čitav proces modernizacije je imao za cilj uspostavljanje institucija države i činovničkog aparata (obrazovni sistem je gotovo u potpunosti imao da posluži toj svrsi), koji, doduše nije praćen adekvatnim uspostavljanjem racionalno-zakonskog autoriteta vlasti.

Prve formalne atribute državnosti Srbija dobija počev od treće decenije 19. veka⁴³, sa donošenjem prvog ustava 1835. (*Sretenjski ustav*)⁴⁴, oktroisanim ustavom iz

⁴³ Pri tome, treba naglasiti da je autonomija tadašnje Srbije formalno priznata 1829. godine, dobijanjem status vazalne kneževine i priznavanjem Miloša Obrenovića za kneza, sa naslednim pravom.

⁴⁴ Kojim je samo delimično ograničena apsolutistička vladavina Miloša Obrenovića, ustanovljavanjem zakonodavnih i izvršnih organa vlasti, koje čine sam knez i sovjet, kao i sudskog i

1838. godine (*''Turski ustav''*)⁴⁵, formulisanjem prvog spoljnopolitičkog programa (*Načertanije*, 1844.) i donošenjem *Građanskog zakonika* (1844.), dobijanjem delimičnih zakonodavnih ingerencija narodnog predstavništva (1858.), a potom i prvim nacionalnim ustavom (1869.). Liberalne ideje zapadnoevropskog Prosvetiteljstva, na kojima će se temeljiti politička i kulturna modernizacija, u Srbiju dolaze mahom preko činovništva školovanog u inostranstvu (*''planirana elita''*) (Trgovčević, 2003) ili regrutovanog iz susedne Austrije, koje se razvija uporedo sa ustanovljavanjem i jačanjem domaće (pre svega trgovačke) buržoazije (mahom izrasle bilo na temelju prekograničnih trgovinskih aktivnosti sa Austrijom, bilo na osnovu vojno-političkih uspeha za vreme ustanaka) (Lazić, 2011). Osnovne karakteristike prve faze političke modernizacije su simbioza političkih i ekonomskih činilaca (trgovačka buržoazija u usponu koja zauzima položaje u državnim aparatima, koristeći ih za dalju akumulaciju kapitala, pri čemu je, kako navodi Lazić, sticanje položaja unutar administrativnog aparata dobijalo prioritet u odnosu na akumulaciju kapitala (Lazić, 2011: 122)), srastanje javnog i privatnog interesa (gde se opštedruštveni ciljevi razvoja prepliću sa privatnim interesima pripadnika novoformirane elite, a državni aparat služi učvršćivanju autoriteta vrhovnog vladara), ali i nastojanje da se na temelju tradicionalnih patrijarhalnih struktura nadograde moderne karakteristike državnosti (proširena patrijarhalna zajednica, zasnovana na autarkičnom seljačkom društvu - koja je, nakon sticanja nezavisnosti, nudila povećanu sigurnost imovine, života, trgovačkih aktivnosti i upravnih prerogativa lokalnih političkih vođa u odnosu na raniju *''samoupravnu federaciju seoskih zajednica''* (videti u: Pavlović, 2004: 48 i Lazić, 2011: 122) - u kojoj postepena modernizacija državno-činovničkog aparata nije praćena adekvatnom transformacijom ekonomskog podsistema). Despotski način vladavine vrhovnog vladara suštinski je odgovarao patrijarhalnim odnosima koji su uspostavljeni na nižim instancama društvene organizacije – lokalnim seoskim zajednicama i porodičnim zadrugama. Legitimacijski okvir vrhovne vlasti, pri tome je dugo počivao na zadovoljavanju interesa seljaštva, podstičući održavanje egalitarnog sindorma, s jedne strane, odnosno onemogućavajući snažniju društvenu diferencijaciju i konstituisanje

upravnog aparata. Ipak, ovim ustavom ne dolazi do razdvajanja zakonodavne i izvršne vlasti, a narodna skupština, lišena zakonodavnih funkcija, sazivana je samo u svrhu dobijanja (neobavezujuće) saglasnosti kneza za svoje odluke.

⁴⁵ Kojim je kneževa samovolja u znatnoj meri ograničena, iako i ovim ustavom ne dolazi do razdvajanja zakonodavne i izvršne vlasti.

domaće buržoazije koja bi se reprodukovala na tržišnim osnovama. Ujedno, ovo je stvaralo prepreku brzom političkoj modernizaciji i uspostavljanju racionalno-legalnog aparata vlasti, stavljajući u centar političkih događanja vrhovnog vladara kao medijatora između mase siromašnog seljaštva i nedovoljno razvijene i politički zavisne buržoazije u usponu⁴⁶. Na taj način se država koncipira kao *narodna*, nasuprot pravnoj, čija je glavna funkcija, kako naglašava Perović, u prvo vreme bila socijalna (a potom i nacionalna), počivajući na garantovanju načela pravedne raspodele i ovaploćujući patrijarhalni narodni mentalitet (Perović, 2006: 47).

Periferijski status Srbije u okvirima Otomanske imperije uslovlila je njeno zakasnelo priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu i izostajanje modernizacije na razvojnim osnovama. Iako je, sticanjem autonomije, došlo do rastakanja feudalnih odnosa (dodeljivanjem zemlje seljaštvu i ukidanjem feudalnih nameta), unutrašnje strukuralne karakteristike su bile izrazito nepovoljne. Naime, s obzirom na granični karakter i na stalne sukobe sa susednom Austrijom, ovo područje trpelo je značajne materijalne i ljudske gubitke⁴⁷, stupajući u 19. vek kao poljoprivredno zaostalo, sa slabo razvijenim saobraćajnim i trgovinskim vezama, te posledično, s nepostojanjem značajnijih gradskih centara. Na početku 19. veka, Srbija, u granicama nekadašnjeg Beogradskog pašaluka, broji manje od milion stanovnika, a budući na periferiji Osmanskog carstva nije bila uključena čak ni u unutrašnju, predindustrijsku poddelu rada. Planinski lanci predstavljali su prirodnu zaštitu stočarske kulture (Čalić, 2004: 28), a nedostatak radne snage i nepovoljna konjunkturalna kretanja na svetskom tržištu žitarica, doveli su do pretvaranja turskih čitlučkih, isprva zemljoradničkih, velikih poseda u stočarske farme (Adanir, 1989: 150). Stočarstvo ostaje glavna privredna grana tokom cele prve polovine 19. veka, a privredna organizacija mahom počiva na primitivnim kućnim zadrugama (zasnovanim na kolektivnom vlasništvu nad imovinom, egalitarnoj raspodeli dobara, te patrijarhalnom karakteru vlasti, koje su pored ekonomske funkcije, nudile svojim članovima fizičku i moralnu zaštitu), i seoskim zajednicama, što se odražava i na

⁴⁶ Nije od malog značaja ni činjenica da je i sama trgovačka buržoazija bila seljačkog porekla, koja se po svom obrazovanju, manirima, načinu ponašanja i života nije značajno razlikovala od ostatka stanovništva. Sam Miloš Obrenović takođe je bio nepismen i grubih manira, što mu je, između ostalog, omogućilo da tokom ustanka dobije značajnu podršku seljaštva (Jelavich, 2009: 239).

⁴⁷ Tokom čitavog perioda Otomanske vladavine, Balkanski region se karakterisao opadanjem broja stanovnika, redukcijom kopnene trgovine, ali i nespopsobnošću turskih vlasti da se u pogledu poljoprivredne politike prilagode zahtevima spoljnog tržišta (Lampe, 1989: 185).

razvoj trgovine, kao prvenstveno stočne. Društvena struktura je neizdiferencirana, gradski slojevi zanatlija i sitnih trgovaca su malobrojni (i mahom ih čini nesrpsko stanovništvo - Grci, Jevreji i Cincari), činovništvo gotovo da ne postoji (ili se tek izgrađuje kroz polupersonalizovanu službu⁴⁸), a nema ni racionalnih upravnih institucija (Čalić, 2004: 28), svedočeći o nepostojanju strukturalnih, a samim tim ni akterskih, pretpostavki za modernizaciju.

Proces nacionalno-državnog oslobođenja, koji je trajao gotovo tri četvrtine veka, omogućio je stvaranje pretpostavki za otpočinjanje privredne transformacije i razvoja. Međutim, nepostojanje strukturalno-akterskih pretpostavki, kao i slaba integrisanost Srbije u svetsku ekonomiju, bili su jasan indikator sporosti i teškoća sa kojima će se društvo suočiti u procesima modernizacije. Kao što je već rečeno, preovlađujući vid privredne proizvodnje su stočarstvo i primitivna, ekstenzivna obrada zemlje, mahom organizovani u okviru porodičnih zadruga. Do kraja 19. veka, kućne zadruge predstavljaju dominantan vid porodičnog života i ekonomske organizacije, koji je odgovarao privrednim i socijalnim zahtevima osmanskog perioda kada je politička situacija bila nesigurna, a radna snaga ograničena i skupa, ali je postepeno postajala disfunkcionalna u promenjenim ekonomsko-političkim uslovima (Čalić, 2004: 52). Dodamo li tome zakonsko garantovanje poljoprivrednog egzistencijalnog minimuma u vidu kuće i okućnice iz 1836. godine⁴⁹, koje je mase seljaka, oslobođenih feudalnih obaveza, vezalo za zemlju i autarkičnu proizvodnju (Čalić, 2004: 39), jasno je zbog čega veoma dugo nije došlo do stvaranja uslova za razvoj tržišta robe⁵⁰ i pokretljive radne snage, kao preduslova akumulacije kapitala i uspostavljanja kapitalističkih odnosa (Lazić, 2011: 115). Dominacija poljoprivredne, stočarsko-ratarske proizvodnje, na sitnom zemljišnom posedu i slaba pokretljivost radne snage, ostavile su značajne posledice na

⁴⁸ U vreme prve vladavine kneza Miloša, prvi nosioci javne i izvršne vlasti bili su gotovo u potpunosti izloženi milosti i samovolji vrhovnog gospodara, koji ih je po svom nahođenju postavljao i otpuštao sa pozicija. Tek su Ustavom iz 1838. i Građanskim zakonikom iz 1844. stvoreni preduslovi za stvaranje nezavisnog profesionalnog činovničkog aparata (Zundhausen, 2008: 87).

⁴⁹ Zakonom o okućju iz 1836. godine, kojim je naglašavan kontinuitet sa kolektivnim seoskim porodičnim pravom, zabranjeno je zaduživanje poljoprivrednog egzistencijalnog minimuma. Na taj način je, kako konstatuje Čalić, nacionalnom revolucijom, ostvaren ideal da se zemlja predaje u ruke onih koji je obrađuju, stvarajući istovremeno novi oblik socijalne zavisnosti (Čalić, 2004: 40)

⁵⁰ Unutrašnja trgovina je bila ograničena nizom zabrana, kojima je onemogućeno stvaranje lokalnih tržišta, seoskih i gradskih pijaca i dućana, sve do druge polovine 19. veka. Istovremeno, trgovačka buržoazija je sprečavala prodaju strane robe na vašarima i pandurima, onemogućavajući razvoj slobodne trgovine (Čalić, 2004: 44).

društvenu strukturu, koja je slabo izdiferencirana, sa masom stanovništva koje živi na selu (u 1834. godini 93,15% stanovništva Srbije sačinjava seosko stanovništvo⁵¹) (Antonić, 2004: 21), uz mali broj stanovnika varošica, koji se i sami bave poljoprivredom⁵².

Istovremeno, to znači da u prvoj polovini 19. veka industrijalizacije gotovo da nema, s obzirom da se proizvodna vanpoljoprivredna delatnost obavlja gotovo isključivo u okviru kućnih zanata seoskih domaćinstava⁵³ (zasnovanih na unutrašnjoj specijalizaciji rada i bez ozbiljnijih funkcionalnih veza sa širim društvenim okruženjem), koji, doduše retko, tek u drugoj polovini veka, prerastaju u fabričke pogone (Čalić, 2004: 87)⁵⁴. Protoindustrijalizacija, faza kroz koju su razvijene zemlje zapada prošle u 18. ili početkom 19. veka i koja je označavala prelaz ka fabričkoj industriji, u Srbiji se, kao u ostalom i u Hrvatskoj, tokom prve polovine 19. veka nije dogodila⁵⁵. Akumulacija kapitala je slaba i u rukama je trgovačke buržoazije⁵⁶, koja se retko odlučuje da investira u industrijsku proizvodnju (Zundhausen, 2008: 203). Pri tome, nerazvijenost saobraćajnih

⁵¹ Prema Palareu (Michael Palaret), svega 4,1% stanovnika Srbije je 1834. živelo u gradovima većim od 2000 stanovnika (pri tome, mali broj stanovnika je živelo u varošicama manjim od 2000 stanovnika, koje nisu klasifikovane kao sela), da bi do 1863. taj procenat porastao na 7%. U kojoj meri se radilo o nepovoljnoj strukturi stanovništva svedoči i činjenica da 60ih godina 19. veka Bosna i Hercegovina beleži 17,7% gradskog stanovništva, Grčka 16,8%, a Severna Bugarska 18,4% (Palaret, 2002: 26).

⁵² U periodu od 1834. do 1910., gradsko stanovništvo uvećalo se sa 6,1% na svega 13,1% (Trgovčević, 1994: 219). Poznih tridesetih godina 19. veka, Srbija je brojala 50 000 gradskog stanovništva (od ukupno 700 000). Sam Beograd je imao 18 000 stanovnika i bio je jedno od dva mesta u kojem je broj stanovnika premašivao 10 000 (Pavlović, 2004: 82). Među stanovnicima varoši, pored poljoprivredne, dominira zanatska delatnost, organizovana i ograničena anahronim esnafskim regulativama (Čalić, 2004: 46).

⁵³ Do 30tih godina 19. veka gradskim zanatima su se bavili isključivo Turci, da bi nakon proglašenje slobode privređivanja (1838.) došlo do porasta manufakturnih i zanatskih organizacija (esnafa). S prvim zakonom koji je regulisao zanatsku delatnost (1847.), umesto slobode zanatstva koja je postojala od 1838., dolazi do njegovog esnafskog regulisanja, zatvarajući ovu granu u staleški organizovani sistem koji je otežavao modernizaciju (Čalić, 2004: 43-45).

⁵⁴ Prvobitni kućni zanati predstavljali su mahom usputnu delatnost seoskog domaćinstva, koja su bila autarkična po svom karakteru i usmerena na zadovoljavanje potreba članova domaćinstva. Usled povećanja broja stanovnika, tokom druge polovine 19. veka dolazi do značajne promene strukture zanimanja u korist zanatske proizvodnje (Čalić, 2004: 107).

⁵⁵ Za razliku od zapadnoevropskog modela razvoja, gde kućni zanati polako prerastaju u industrijske pogone, u Istočnoj Evropi su nedostajale socijalne i ekonomske pretpostavke za ovakav razvoj zanatske proizvodnje. Zbog kasnog uključivanja u svetski sistem, srpsko tržište bilo je preplavljeno jeftinim stranim proizvodima, a nerazvijeno domaće i već zasićeno svetsko tržište onemogućavali su srpskim preduzetnicima da preduzmu značajnije investicije (Čalić, 2004: 147).

⁵⁶ Trgovačku buržoaziju su, u prvim decenijama nakon sticanja nezavisnosti, mahom sačinjavali ljudi čija je pozicija počivala na vojnim uspesima tokom ustanka. Najbogatiji predstavnik ove grupacije bio je sam knez Miloš Obrenović, koji je držao monopol nad spoljnom trgovinom stokom i solju (videti u: Pavlović, 2004: 46; Davidova, 2013: 41).

veza i infrastrukturna deficitarnost dodatno su usporavale prodor kapitalističkih odnosa i značajnije pokretanje industrijske proizvodnje. Ako ovome dodamo činjenicu da je spoljnotrgovinska razmena (ograničena na monopolizovan izvoz stoke i uvoz jeftinih zanatskih proizvoda) bila slaba, jasno je da je, tokom prve polovine 19. veka, Srbija ostajala izvan svetskog kapitalističkog sistema.

Ovako sumorne karakteristike pretkapitalističkog razvoja odrazile su se i na kulturnu sferu. Naime, nepostojanje školske infrastrukture (koja je u prvo vreme mahom bila ograničena na rudimentarno opismenjavanje u okviru crkvenih škola na jeziku koji je imao malo dodira sa narodnim jezikom), odrazilo se na izrazito nepovoljni obrazovni nivo stanovništva⁵⁷. Ovo je, pored gotovo nepostojeće fizičke pokretljivosti i zatvorenosti autarkičnih seoskih zajednica, suštinski značilo da se život velikog dela stanovništva odvijao u skućenim duhovno-idejnim okvirima, bez ikakvih dodira sa savremenim idejnim stemblijenima u razvijenom delu kontinenta, ali i bez mogućnosti susreta sa socijalizacijskim modelima koji bi prevazilazili tradicionalno patrijarhalno ustrojstvo porodičnog okvira.

Sticanjem državne autonomije, rasla je i potreba za ustanovljavanjem obrazovanog činovničkog aparata i institucionalnu organizaciju školstva, koja je i formalno bila moguća tek u trećoj deceniji 19. veka⁵⁸. Ipak, kako navodi Lj. Trgovčević, razvoj obrazovanja bio je spor, i to ne samo usled formalnih prepreka, nego i kao posledica odnosa vladajućih grupacija prema obrazovanju, kojima školstvo često nije bilo

⁵⁷ U vreme turske vladavine, kako nas obaveštava Vuk Karadžić, ni u sto sela nije bilo jedne škole. Na hiljadu stanovnika, samo je 42 bilo pismenih, a među članovima Praviteljstvujušćeg sovjeta, 1807. godine, od njih dvanaestorice, svega su četvorica bila pismena. Od trojice episkopa, 1831. godine, nijedan nije znao pisati, a još je lošija situacija bila kada se radi o nižem sveštvenstvu. Prema podacima iz 1836. godine, Srbija je brojala jednu školu na 12 000 stanovnika, odnosno jednog učenika na 296 stanovnika zemlje (Gredelj, 2000: 185). Nešto povoljnija situacija je bila u Vojvodini, gde već krajem 18. veka, nakon reformi Marije Terezije i cara Jozefa, dolazi do bujanja srpskih kulturnih institucija (škola, štamparija, bogoslovija i udruženja), profilišući teritoriju Južne Ugarske kao novo duhovno i kulturno središte Srba, koje će umnogome oblikovati procese nacionalne integracije.

⁵⁸ Hatišerifom iz 1830. godine odobren je rad na razvoju obrazovanja i opismenjavanja, da bi 1833. donešen i prvi zakon o školstvu, pisan po uzorku na Austrijski zakon. Uz veliku školu, ovim zakonom je predviđeno osnivanje malih škola u svakom većem naseljenom mestu. Sretenjskim ustavom (1835.) Srbija dobija i svoje prve prosvetne ministre (početelje), čiji je zadatak bio razvoj školske infrastrukture. Već 1836. dolazi do osnivanja prve četvorogodišnje gimnazije u Kragujevcu i 22 dvogodišnje državne škole. Prvim opštim zakonom o školama iz 1844., čije se odredbe smatraju modernim jer je školi davao i obrazovni i vaspitni karakter, obavezno obrazovanje je propisano kao cilj, da bi zakonom iz 1882. ono prvi put i propisano. Do 1843. godine u Srbiji se broj osnovnih škola povećao na 143, sa oko 4400 učenika, dok je 1858., bilo 344 osnovne škole (od toga 22 ženske škole) sa ukupno 11478 učenika. Školovanje ženske dece je zakonski regulisano tek 1844. godine (Trgovčević, 1994: 221).

na listi prioriteta (tako su škole osnovane tokom ustanaka⁵⁹, ubrzo prestale sa radom) (Trgovčević, 1994: 220). S druge strane, ni strukturalne razvojne karakteristike nisu mu pogodovale: naime, spor porast graskog stanovništva i robno-novčane privrede nisu generisali specijalizovanu podelu rada, te time ni potrebu da se sticanje određenih kvalifikacija neophodnih za obavljanje savremenih zanimanja institucionalizuje i standardizuje u okviru školskog sistema. Ovo suštinski znači da su glavni podsticaji modernizaciji obrazovanja dolazili iz političke sfere, odnosno kao posledica neophodnosti stvaranja modernog upravnog aparata države i formiranja nedostajućeg sloja intelektualne elite. Upravo će školovanje studenata u inostranstvu (u prvi mah sporadično i podložno samovolji kneževske vlasti pri dodeli stipendija, a od 1839. i plansko) poslužiti formiranju savremenog državnog aparata⁶⁰. Ujedno, ova inteligencija školovana u inostranstvu, biće u najvećoj meri odgovorna za penetraciju i diseminaciju savremenih ideja sa zapada – liberalizma, nacionalizma, a potom i socijalizma.

Kulturna modernizacija je i u Srbiji, kao uostalom i u Hrvatskoj, bila usko povezana sa procesima nacionalne emancipacije i integracije. Naime, proces sticanja nezavisnosti od Turske i zadobijanje autonomnog statusa označili su prvu fazu kulturne integracije, za kojom će potom slediti i teritorijalna integracija stanovništva raštrkanog u nekoliko država (pored same Kneževine Srbije, oni su naseljavali Južnu Ugarsku, Vojnu krajinu, rubna područja Otomanskog carstva – pre svega Bosnu i istočnu Hercegovinu, ali i današnju južnu Srbiju)⁶¹. U procesu kulturne emancipacije ključnu ulogu su, u prvo vreme, imali upravo Srbi iz Južne Ugarske, koji su, budući skoncentrisani u gradovima, imali pristup obrazovnim i kulturnim institucijama i bili u toku sa duhovnim strujama Srednje i Zapadne Evrope (Zundhausen, 2008: 91). Na tragu talasa koji je pokrenula Francuska revolucija, širile su se i ideje Prosvetiteljstva i Romantizma, postulirajući

⁵⁹ Za osnivanje škola u vreme Prvog srpskog ustanka odgovoran je bio Dositej Obradović, koji je, podržan od strane mitropolita Stefana Stratimirovića, 1807. osnovao u Beogradu osnovnu školu, a potom i Veliku školu (1808.) i Bogoslovsko učilište (1810.) (Zundhausen, 2008: 95).

⁶⁰ Prema planovima ministarstva prosvete, od 1839. svake godine je određen broj državnih pitomaca odlazio u inostranstvo na studije, kako bi po povratku popunjavao mesta u državnoj upravi. Oko 70% srpske inteligencije 19. veka školovalo se u inostranstvu (Trgovčević, 2003: 44).

⁶¹ Prvobitno, proces nacionalne integracije se, naročito u okviru interpretacije crkvenih krugova iz Južne Ugarske, oslanjao na pripadnost pravoslavnoj veri stanovništva koje je živelo u okvirima Osmanske i Habzburške monarhije. Stoga se može govoriti i o konfesionalnom nacionalizmu, koji je prethodio modernom obliku nacionalizma, gde se "sećanje" na zajedničku prošlost i poreklo, te na slavnu istoriju srpske srednjovekovne države, pothranjivalo životopisima vladara i svetaca, te prvim historiografskim i heraldičkim delima (Zundhausen, 2008: 91).

naciju bilo kao zajednicu građana (državljana) – u francuskoj interpretaciji, bilo kao etničku zajednicu – u nemačkom tumačenju. Ovaj drugi koncept, koji se oslanjao na ideje nemačkog Romantizma, suštinski je odgovarao narodima koji nisu imali sopstvenu državu, odnosno čije je stanovništvo bilo teritorijalno neintegrisano, definišući je kao zajednicu koja počiva na prirodnom, organskom jedinstvu naroda. U osnovi ovog organskog jedinstva naroda, prema Herderovoj interpretaciji, nalazio se jezik, te stoga ne treba da čudi što se kulturni preporod srpskog naroda odigravao upravo kroz "jezički nacionalizam"⁶² koji svoj puni izraz dobija u Vukovima nastojanjima da se integracija južnoslovenskih naroda⁶³ izvrši upravo na jezičkim osnovama. Pri tome, presudan značaj za kulturnu modernizaciju imali su standardizacija i normiranje narodnog jezika kao književnog i fonetizacija pravopisa, čije je prihvatanje od strane kulturnih i političkih krugova u Srbiji bilo veoma sporo i zakasnelo⁶⁴. Ipak, treba naglasiti da je, kao i u Hrvatskoj, u prvim decenijama 19. veka recepcija zapadnih prosvetiteljskih i romantičarskih ideja (političkog liberalizma i nacionalizma) ostajala ograničena na uzak krug građanstva i malobrojne intelektualne elite, te da je imao značajnijeg odjeka među srpskim građanstvom u Habzburškoj monarhiji nego u samoj Srbiji. U oba društva, prva faza nacionalne integracije obeležena je emancipacijom narodnog jezika i književnosti, i

⁶² Najznačajniji predstavnici ovog koncepta nacionalne integracije bili su Dositej Obradović i Vuk Karadžić. Naime, suprotstavljajući se konceptu "konfesionalnog nacionalizma" crkvenih krugova iz Južne Mađarske, Dositej Obradović se dosledno zalagao za sekularizaciju školstva, prosvjećivanje širokih narodnih masa i nastavu na srpskom jeziku (umesto crkvenoslovenskog). Smatrao je da temelj nacionalne integracije treba tražiti u narodnoj kulturi i narodnom jeziku, dolazeći u oštre sukobe sa antizapadnjačkim stavovima crkve. Ujedno, kako naglašava Zundhausen, ovaj sukob je imao dublju društvenu podlogu u suprotstavljenosti između Pravoslavne crkve i sve brojnijeg srpskog građanstva u Habzburškoj monarhiji, oko definisanja političkog predstavljanja Srba pod habzburškom vlašću, ali i oko pitanja koja se odnose na opšte idejne orijentire srpskog naroda (pri tome, građanski slojevi su se zalagali za ideje zapadnog Prosvetiteljstva, a sveštenstvo za idejna strujanja koja su dolazila iz ruskih pravoslavnih krugova) (Zundhausen, 2008: 95-97).

⁶³ Ipak, treba naglasiti da se ne radi o savremenom nacionalizmu koji podrazumeva asimilaciju (nesrpskog) stanovništva, jer se Vukova ideja suštinski oslanjala na tezu da svi koji govore istim jezikom, pripadaju istom narodu, bez pretenzija da njihovu kulturnu srodnost politički definiše (pojam nacije on uopšte ne koristi). Zajedno sa pripadnicima Ilirskog pokreta iz Hrvatske, zalagao se za kulturno jedinstvo južnoslovenskih naroda, koje je svoj jezički izraz dobilo u nazivu srpsko-hrvatskog (odnosno hrvatsko-srpskog) jezika. Pri tome, treba naglasiti da je Vuk pretrpeo brojne kritike, kako od strane pravoslavnih krugova, koji su u njegovom odbacivanju crkvenoslovenskog i slavenoserbskog jezika videli zaveru Rimokatoličke crkve, tako i od strane predstavnika nacionalnih pokreta (iz Hrvatske), koji su u njegovom integrativnom jezičkom nacionalizmu (u okviru kojeg su veroispovest i istorijska prava bila od sekundarnog značaja za definisanje nacije) videli pretnju sopstvenim pokušajima nacionalne integracije (Zundhausen, 2008: 103-108).

⁶⁴ Naime, iako je Vuk izdao *Srpski rječnik* već 1818. godine, a *Gramatiku srpskog jezika* četiri godine ranije (1814.), normiranje jezika prema Vukovom pravopisu se u Kneževini Srbije odužilo do 1869. godine.

suštinski je predstavljala odjek romantičarskih nastojanja da se nacija definiše na kulturnim osnovama. Tek u sledećoj fazi (koja je u Hrvatskoj obeležena revolucionarnim događanjima iz 1848., a u Srbiji formulisanjem spoljopolitičkog programa Ilije Garašanina *Načertanija*, 1844.), nacionalna integracija će dobiti i jasnije političke forme i ciljeve. Dakle, da rezimiramo, pretkapitalistička faza razvoja Srbije obeležena je sporom izgradnjom modernih političkih ustanova – države i njenog administrativnog aparata – kao posledice specifičnog karaktera odnosa elite koja se i sama tek formirala i mase seljaštva. Usled nepovoljnih strukturalnih okolnosti, prodor robno-novčane privrede, uspostavljanje kapitalističkih odnosa i diferencijacija društvenih grupa takođe su bili usporeni, ostavljajući društvo Srbije dugo vremena neintegrisanim u svetsku podelu rada i razmenske tokove. Ujedno, ovo je značilo da su za veći deo stanovništva autarkična prirodna privreda i proširena porodica predstavljale dominantne okvire života, onemogućavajući prodor savremenih idejnih struja i proširenje duhovnog horizonta van tradicionalnih okvira. Održavanje patrijarhalnih odnosa u porodici potpomognuto je sporim društveno-ekonomskim razvojem (gde je od naročito značajnog zakasneli razvoj školske infrastrukture, kao i nepostojanje funkcionalnih veza članova porodice sa širim društvenim okruženjem), ali i specifičnim karakterom izgradnje političkih institucija, gde se, barem u prvo vreme, državni administrativni aparat gotovo u potpunosti oslanjao na tradicionalne autoritarne i paternalističke institucije, perpetuirajući tradicionalističke odnose koji su u njima vladali na nivo državne uprave. Ovo suštinski znači da su autoritarnost i patrijarhalnost, kao temeljne vrednosti, faktički bile potpomognute normativno-institucionalnim okvirom (oličenim u tradicionalnim nepisanim običajima i institucijama, ali i u autokratskom sistemu vlasti koji se oslanjao na masovnu mobilizaciju seljaštva). Prodor ideja političkog liberalizma i (kulturnog) nacionalizma je bio ograničen na uske krugove inteligencije i građanstva, dok je autarkična prirodna privreda, zasnovana na načelu kolektivne svojine i egalitarne raspodele (koja je takođe svoje uporište dobijala u normativnim obrascima⁶⁵) i protektivnim merama vlasti, dugo

⁶⁵ Uredbom o okućju iz 1836., kolektivni posed zadruga je definisan kao nedeljiv i neprenosiv, imajući za cilj da spreči prezaduženost i prisilnu prodaju imanja seoskih domaćinstava. Tek je Građanskim zakonikom iz 1844. omogućena slobodna deoba porodičnih imanja, što je za posledicu imalo raspad porodičnih zadruga i usitnjavanje zemljišnog poseda. Na taj način je, prema Mari-Žanin Čalić, ukinut socijalni sigurnosni mehanizam skriven iza srpskog običajnog prava. Ipak, uprkos ovom zakonu, ostala je

vremena onemogućavala prodor tržišne privrede i na njoj zasnovane ideologije ekonomskog liberalizma.

2.1.1.3 Pretkapitalistički razvoj Srbije i Hrvatske: poredbeni osvrt

Ukoliko pokušamo da uporedimo razvojne putanje dva društva – Srbije i Hrvatske – u pretkapitalističkoj fazi, jasno je da možemo govoriti kako o sličnostima, tako i o razlikama. Najpre, oba društva predstavljala su dugo periferna područja velikih carstava, sa relativno nerazvijenom privredom zasnovanom na prirodnoj proizvodnji u okvirima porodičnih domaćinstava, te relativno slaboj društvenoj diferencijaciji. Iako je sticanjem autonomije, Srbija nešto ranije uspeła da se oslobodi feudalnih oblika zavisnosti od Hrvatske, specifičnim zakonskim rešenjima je konzervirana prirodna proizvodnja, kolektivno vlasništvo i slaba pokretljivost stanovništva, onemogućivši razvoj tržišne privrede. Mada je seljaštvo, u oba društva, dugo vremena činilo izrazitu većinu stanovništva, Srbija na početku 19. veka, za razliku od Hrvatske, nije imala plemstvo, pa samim tim ni izgrađenu elitu koja bi upravljala društvenim i političkim razvojem društva. To faktički znači da je unutar društvena dinamika dva društva bila različita, te dok je izgradnja državnog i upravnog aparata u Srbiji predstavljala otisak odnosa koji se uspostavljao između elite proizišle iz oslobodilačkih ratova, iz kojih je prvobitno crpela svoju legitimaciju, i mase seljaštva, u Hrvatskoj su upravne funkcije tradicionalno bile poverene plemstvu, a dinamika političkih odnosa se temeljila na borbi nacionalnih ili protonacionalnih elita za dobijanje ili očuvanje sopstvenih privilegija u okviru Carstva (isprva se radilo o staleškim privilegijama plemstva, a potom i o odbrani ekonomskih interesa narastajuće trgovačke buržoazije). Razvoj Srbije je, stoga, u prvoj polovini 19. veka u većoj meri bio posledica intrinzičnih faktora i ograničenja (iako, naravno, ne i u potpunosti, jer je, barem formalno, Srbija i dalje bila vezana za Otomansko carstvo), za razliku od Hrvatske, gde su spoljni činiooci često imali odlučujuću prevagu. Dok je autoritarnost u Srbiji podsticana paternalističkim karakterom vlasti, koja se oslanjala na tradicionalne patrijarhalne ustanove i snažnu mobilizaciju seljaštva, u

na snazi zabrana zaduživanja ili prodaje egzistencijalnog minimuma, koji je različitim zakonskim odredbama, tokom čitavog 19. veka, povećavan (Čalić, 2007: 40).

Hrvatskoj je ona svoje institucionalno utemeljenje dobijala u feudalnim institucijama manorijalnog gospodara i plemstva, staleškom karakteru lokalne vlasti i u apsolutističkom karakteru vrhovne vlasti. Ipak, u oba društva, opstanak proširene porodice, zasnovane na patrijarhalnom karakteru porodične vlasti, hijerarhijskom ustrojstvu položaja i uloga prema polu i starosti, kolektivnom vlasništvu i egalitarnoj raspodeli, dugo vremena je, na mikro-društvenom nivou, predstavljao neformalni institucionalni okvir (ponekad podržan i zakonskim normama) koji je, potpomognut hroničnim siromaštvom, generisao tradicionalistički pogled na svet kao centralnu ideološku osu, oličenu u egalitarno-kolektivističkim, patrijarhalnim i autoritarnim obrascima (Bogdanović, 1994: 43).

Ideje Prosvetiteljstva i Romantizma nisu zaobišle dva društva, iako je njihova recepcija bila unekoliko specifična. Naime, dok je načelo uspostavljanja racionalne, zakonske vlasti sprovedeno polovično i pod prinudom (u slučaju Hrvatske prinudni karakter je bio posledica odnosa unutar Carstva, te je u tom smislu bio spoljašnji, dok je u Srbiji izrastao iz unutar-društvenih napetosti između vladara i delova domaće trgovačke buržoazije), ideja o naciji kao organskoj zajednici naroda naišla je na znatno bolji prijem, iako je, u prvo vreme, u Hrvatskoj ona bila ograničena na kulturnu sferu i na uzak sloj građanstva, a u Srbiji jasno dobijala i svoj politički izraz u zahtevu za nezavisnom državom. Usled činjenice da su oba društva dugo vremena predstavljala provincije velikih imperija, nacionalna integracija nije mogla slediti putanju tipičnu za društva u kojima je država prethodila naciji, tako da koncept političke nacije ovde izostaje, a kulturne komponente (zasnovane na istorijskom kontinuitetu etnija) dobijaju primat u definisanju nacionalnog bića, stvarajući plodno tlo za masovne mobilizacije stanovništva na etničkoj osnovi.

Iako se počeci razvoja nacionalizma kod dva naroda tek delimično vremenski poklapaju (u Srbiji se on vezuje za sam početak 19. veka, a u Hrvatskoj se javlja par decenija kasnije), osnova na kojoj su građeni se razlikuje. Naime, hrvatski nacionalizam je nastao kao vrsta reakcije na ugarski aristokratski nacionalizam, koji je svoj legitimitet crpeo iz feudalnih prava aristokratije, s jedne strane, i istorijskog prava na sopstvenu državu, s druge strane. Po ugledu na ugarski nacionalizam, temeljno polazište je bilo pozivanje na pravo aristokratije na zamišljeni državni prostor. Za razliku od Srba, čiji je

nacionalizam na početku 19. veka, kako navodi Bataković, predstavljao kombinaciju versko-etničkog identiteta u neprosvećenim društvenim slojevima i lingvističkog modela nacije, među pripadnicima građanskih, prosvećenih slojeva, hrvatski nacionalizam se, terminologijom i argumentacijom, umnogome oslanjao na mađarski nacionalizam, ali i na istorijska prava Trojedne kraljevine. Dok je srpski nacionalizam, sa otpočinjanjem procesa nacionalnog oslobođenja, dobio političku legitimaciju, hrvatski nacionalizam je ostajao uokviren ugarskim i habsburškim legitimitetom, redukovan na kulturno-jezičku integraciju, u okviru Ilirskog pokreta (Bataković, 1999).

Iako se prodor robno-novčane privrede desio nešto ranije u Hrvatskoj (usled postepenog jačanja veletrgovačke buržoazije i izgradnje rudimentarne saobraćajne infrastrukture kojom je bio omogućen kopneni transport robe do luka), dominantno feudalni karakter društvenih odnosa i merkantilistička politika centralnih vlasti (Tejlor, 2001: 44) dugo su vremena onemogućavali njen razvoj. No i pored toga, nešto povoljnija struktura zemljišnog poseda u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju (krupni posedi plemstva, na kojima su uzgajane žitarice i vinogradi, te velika šumska prostranstva, na kojima je eksploatisana drvena građa), njena (kakva-takva) integrisanost u ekonomske, ali i u političke i kulturne strukture Carstva, bolja saobraćajna povezanost i razvijenost gradova (pa otud i nešto brži razvoj gradskih slojeva), uslovili su određene razlike u stepenu razvijenosti dva društva. Ipak, opstajanje dominantno tradicionalističkih formi društveno-političke i ekonomske organizacije u dva društva (utemeljenih u odgovarajućem normativnom i institucionalnom okviru) – pri tom, usled različitih razloga - onemogućavali su snažniji prodor modernih kapitalističkih odnosa, a time i ideoloških matrica kojima bi ovi odnosi bili legitimisani (političkog⁶⁶ i ekonomskog liberalizma, pre svega). Upravo suprotno, zakasneli prodor kapitalizma, kao što ćemo kasnije pokazati, izazvao je snažne otpore koji su umnogome podsticali opstajanje ovih tradicionalističkih formi (što će naročito biti vidljivo u Srbiji u drugoj polovini 19. veka), omogućavajući specifičnu reinterpretaciju tradicionalističke ideološke matrice (paternalizma,

⁶⁶ Iako Srbija rano dobija prvi ustav (*Sretenjski ustav*, 1835.), koji je načelno perpetuirao prosvetiteljsku ideju podele vlasti (iako ona ovim ustavom nije dosledno sprovedena), radilo se više o ustupku vrhovnog vladara pobunjenim lokalnim starešinama, nego o nekom doslednom sprovođenju ideja političkog liberalizma. O tome svedoči i činjenica da je oktroisani "*Turski ustav*" iz 1838. godine u znatno većoj meri ograničavao samovolju vladara od *Sretenjskog ustava*.

autoritarnosti, patrijarhalnosti, egalitarizma, kolektivizma, itd.) u okviru savremenih ideologija nacionalizma i socijalizma, ali i teološkog anti-racionalizma i klerikalizma.

2.1.2. Uspostavljanje kapitalističkih odnosa

Značajniji pomaci u razvoju političkih institucija, ali i u pogledu postepenog prodora robno-novčane privrede i uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa kao dominantnih, vezuju se za drugu polovinu 19. veka. Faza zakasnelog kapitalističkog razvoja traje faktički sve do otpočinjanja II svetskog rata, i obeležena je značajnim previranjima na međunarodnom planu, koja će umnogome odrediti političku i ekonomsku sudbinu dva društva. Najpre, politički okvir društvenog razvoja Hrvatske i Srbije se razlikuje sve do 1918. godine, da bi stvaranjem zajedničke države otpočela faza u kojoj možemo govoriti o jedinstvenoj razvojnoj putanji. Prodor tržišne privrede, potpomognut pokretom buđenja nacionalne svesti, će, na globalnom planu dovesti do potrebe za čvršćom teritorijalnom integracijom i stvaranjem jedinstvenih nacionalnih tržišta unutar evropskog kontinenta, što će kao posledicu imati nastojanje malih evropskih naroda da sopstvenu nacionalnu integraciju, pored kulturnog, sprovedu i na političkom planu. Za društva Srbije i Hrvatske ovo će označiti razvojnu strategiju u okviru koje će znatno više snage biti potrošeno na rešavanje unutrašnjih političkih i nacionalnih sukoba, kao i na nastojanje da se izvrši teritorijalno-politička integracija nacija, nego na ekonomski razvoj društava. Dok će Srbija, nakon Berlinskog kongresa (1878.) dobiti i formalnu nezavisnost, kao i određena teritorijalna proširenja (neka u okviru mirovnog sporazuma, a druga pomoću ratova), Hrvatska će, nakon Ugarsko-hrvatske nagodbe (1867.), dobiti određen stepen autonomije u uređenju unutrašnjih odnosa, kao i mogućnost teritorijalne integracije (koja se, doduše, sve do I svetskog rata nije do kraja realizovala). Uopšteno, ovi su procesi označili postepeno opadanje uticaja spoljašnjih faktora na iniciranje i usmeravanje modernizacijskih procesa, iako ne i njihov nestanak. Mada će njihov razvoj, sve do ujedinjenja, i dalje biti podrgnut različitim činiocima, proizvodeći unekoliko različite efekte, treba naglasiti da nijedno od dva društva ne uspeva u značajnijem obimu da se modernizuje sve do II svetskog rata i izađe iz periferijske pozicije u okviru svetskog kapitalističkog sistema.

2.1.2.1 Nacionalna integracija i industrijski razvoj Hrvatske u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka

Odlučan korak i svakako najznačajniji momenat koji je omogućio otpočinjanje razvojnih procesa u Hrvatskoj vezuje se za posledice revolucionarnih događanja iz 1848. (koja, doduše, nisu direktno zahvatila Hrvatsku), nakon (i usled) kojih konačno dolazi do formalne razgradnje feudalnih odnosa, ustanovljavanja ustavne vladavine hrvatskog bana⁶⁷ i hrvatskog jezika kao službenog (iako su hrvatske teritorije prešle pod jurisdikciju Ugarske)⁶⁸. Ujedno, revolucija je otvorila put uspostavljanju kapitalističkih društvenih odnosa i formiranju građanskog društva, ali i novu etapu u procesu nacionalne integracije, koja će voditi teritorijalnoj, ekonomskoj i kulturnoj homogenizaciji hrvatske nacije (i koja će se odvijati u znatno drugačijim uslovima i ispostaviti različite zahteve nego ona koja se odigravala u okviru Ilirskog pokreta⁶⁹) (Korunić, 1998).

Ukoliko je etastički sistem Habsburške monarhije 18. veka predstavljao okvir u kojem su se pomaljali početni impulsi modernizacije Hrvatske, utoliko je devetnaestovekovni francjozefinski etastički sistem Carstva predstavljao instrument kojim se neposredno uspostavljao novi društveni poredak. Naime, iako je slomom revolucije 1848. očuvana celokupnost Carstva, ona je, ujedno, nametnula neophodnost

⁶⁷ Nakon pada Bahovog apsolutizma, 1859., Hrvatskoj je vraćen ustav, iako je ova promena ostala ograničena samo na Provincijal. Uređenje Vojne krajine je ostalo nepromenjeno, dok su Dalmacija i Istra prvi put 1861. godine dobile sopstvene zemaljske sabore (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1969).

⁶⁸ Nagodbom iz 1867. Ugarska je priznala "Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji" status političkog naroda, koji sa Ugarskom sačinjava jedinstvenu državnu zajednicu. Uz to, priznata je teritorijalna celovitost hrvatskih zemalja, kojom je otvoren put prisajedinjenja Vojne krajine i Dalmaciji Hrvatskoj i Slavoniji. Na čelu autonomne vlade nalazio se ban, odgovoran hrvatskom saboru, koga imenuje vrhovni vladar na predlog ugarskog ministarskog predsednika. Iako je, na taj način, Hrvatska očuvala neka obeležja državnosti (teritorija, granice, sopstveno zakonodavstvo i upravu), nasleđena iz feudalne prošlosti, druga bitna obeležja države su joj nedostajala: u pogledu zajedničkih poslova - finansija, trgovine, saobraćaja i vojske - ona je bila podređena Ugarskoj, ali i kada se radilo o osnovnim linijama političkog razvoja. Pored toga, Hrvatska nije imala vlastiti status državljanstva, niti je imala samostalnost u kreiranju vlastite politike prema Austriji ili drugim državama (Šidak, Karaman Gross, Šepić, 1968: 39-43).

⁶⁹ Kako navodi Korunić, iako se radilo o istoj generaciji vinovnika nacionalnog preporoda, oni su nakon revolucije delovali u novom društveno političkom sistemu (obeleženom padom prosvetnog apsolutizma i formiranjem građanskog društva, koji je potpirio nacionalne sukobe unutar Carstva), koristili su različite kanale komunikacije (novine, časopise, brošure, knjige), formiraju nove institucije i organizacije (političke stranke i udruženja) u okvirima kojih se nacionalna integracija ne sprovodi više na južnoslovenskim, već na etničkim osnovama.. Konačno, i priroda ekonomskog sistema se promenila, pa je razgradnjom feudalnih odnosa konačno otvoren put snažnijem prodoru robno-novčane privrede i izgradnje kapitalističkih odnosa, što će imati svoje posledice u vidu promenjenih obrazaca društvenog strukturisanja i iznedriti nove aktere promene (Korunić, 1998).

promene normativnog sistema, kojom su stvoreni uslovi za uspostavljanje građansko-kapitalističkog sistema. Ubrzanje procesa promena naročito je bilo vidljivo nakon uklanjanja neoapsolutističkog režima šezdesetih i sedamdesetih godina 19. veka, naročito nakon Austro-ugarske nagodbe (1867.), kojim su podeljene interesne sfere austronemačkog građanstva i mađarskog plemstva. Ipak, ove promene nisu značile i potpunu društvenu prevlast progresivnih buržoaskih slojeva, usled otpora koji su pružale konzervativne, ali i liberalne snage tradicionalnog poretka, tako da je temeljni društveni preobražaj otpočeo suštinski tek u poslednjoj deceniji 19. veka (Karaman, 2000: 83-85).

Razvoj kapitalističkih društvenih odnosa i građanskog društva je na zapadnom delu evropskog kontinenta išao ruku pod ruku sa procesom formiranja nacionalnih država. Ekonomskim jačanjem i usponom na vlast, građanstvo je u razvijenim zapadnoevropskim društvima uspeo da se proglasi nacijom, nastojeći da u nju integriše i ostale društvene slojeve. Međutim, dobar deo evropskih društava nije imao ovaj "klasični put" formiranja nacije, s obzirom da se našao u istorijskim okolnostima u kojima teritorija nije korespondirala sa socijalnom i etničkom strukturom stanovništva. Uprkos stvarnoj različitosti položaja ovih naroda u okviru velikih carstava (kakvo je bilo Habsburško), njihova bitna zajednička karakteristika je nastojanje da se izgradnja kapitalističkog građanskog društva izvrši kroz proces nacionalnog preporoda. Pri tome, usled nerazvijenosti i slabosti građanstva, preporodnu ulogu preuzimaju drugi društveni slojevi (pre svega plemstvo i inteligencija), kao što je, uostalom, bio slučaj i u Hrvatskoj. Uspostavljanje nacionalne države, pri tome, predstavljao je, manje ili više zajednički cilj gotovo svih pokreta nacionalnog preporoda koji su se formirali na tlu Habsburškog carstva (Karaman, 2000: 90), a usled činjenice da su se njihove teritorijalne pretenzije delimično poklapale, nacionalno oslobođenje je ujedno značilo i rasplamsavanje međusobnih sukoba.

Dakle, na političkom planu, revolucionarna događanja su suštinski označila produblјivanje međusobnih sukoba naroda unutar Carstva oko očuvanja, odnosno zadobijanja privilegovanog statusa u momentu kada se romantičarski nacionalizam duboko usadio u kulturne i političke tokove evropskih društava (ovi sukobi su, pri tom, u velikoj meri, barem u prvo vreme, bili potpomognuti delovanjem centralne vlasti kako bi se napravila protivteža ugarskim aspiracijama). Ujedno, ona su donela i novi talas

prodora liberalnih ideja, koje su političko utemeljenje dobile u programima političkih stranaka⁷⁰, iako je njihova recepcija bila specifična i mahom združena sa težnjama ka nacionalnoj političkoj, kulturnoj i teritorijalnoj integraciji. Na taj način su liberalne ideje, kao što su zahtevi za ograničavanjem i podelom vlasti ili za univerzalnim pravom glasa (koji će nešto kasnije biti ispostavljen), išle ruku pod ruku sa težnjama ka uspostavljanju nacionalne države, preoblikujući početne impulse ka političkoj modernizaciji u nacionalizmima motivisane političke sukobe, koji će obeležavati gotovo čitavu drugu polovinu 19. i početak 20. veka⁷¹. Univerzalni principi političkog liberalizma - solidarnost, sloboda i bratstvo - u posebnim istorijskim okolnostima dobijaju na taj način usku nacionalnu interpretaciju (sloboda za, odnosno solidarnost i jedinstvo sa pripadnicima vlastite nacije, shvaćene u etničkim okvirima). Pri tome, u odsustvu ozbiljnijih socijalnih i političkih programa usmerenih ka poboljšanju položaja seljaštva, a potom i malobrojnog radništva, stvoreno je plodno tlo za mobilizaciju stanovništva, pogodnog prelazom na tržišnu privredu (opširnije o tome videti u: Karaman: 2000), na nacionalističkim osnovama. S obzirom da sve do završetka Prvog svetskog rata, Hrvatska ne uspeva da ostvari potpunu nacionalnu emancipaciju, državnu i ekonomsku samostalnost i izgradi političke institucije nezavisno od vlasti u Budimpešti⁷², a potom i od Beograda, njena se politička modernizacija u drugoj polovini 19. veka odvijala pod senkom borbi lokalne bužoazije (u nastanku) i ugarske vlasti, te rasplamsavanja nacionalističkih sentimenata, onemogućavajući da se univerzalni principi političkog liberalizma iole ozbiljnije utemelje, kako na normativno-institucionalnom, tako i na vrednosno-ideološkom planu.

Razvoj modernizacijskih procesa u okviru političkog podsistema je u značajnoj meri oblikovan etatističkim sistemom u kojem se odvijao, kao i strukturnim promenama koje su usledile s prodorom kapitalističkih odnosa (u okviru kojih je jačanje domaće

⁷⁰ Pre svega u programu Narodne stranke Ljudevita Gaja i Ivana Mažuranića, koja će, u prvo vreme, predstavljati političku organizaciju Ilirskog pokreta.

⁷¹ Najeklatantniji primer hibridnog spajanja liberalnog i nacionalističkog programa prisutan je u okviru Starčevićevog i Kvaternikovog političkog delovanja (Stranka prava), gde se idejama narodne suverenosti, opšteg prava glasa i građanskih sloboda pridružuje ideologija hrvatskog nacionalizma kojom su negirane etničke posebnosti i istorijska prava drugih naroda, pre svega Srba i Slovenaca (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 50).

⁷² Pri tome, ugarske vlasti su konstantno nastojale da umanje autonomiju koju je Hrvatska stekla Nagodbom i sprovedu proces mađarizacije hrvatskih institucija, potpirujući, pri tom, nacionalne sukobe između Hrvata i Srba (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 119-123).

buržoazije bile skopčano sa nastojanjem da se izdejstvuje politička nezavisnost od ugarskih struktura). Važnu ulogu u usmeravanju političkih procesa je, u prvo vreme, imala činovnička inteligencija, koja se razvijala kao deo habsburške državne tvorevine. Kao što je već rečeno, prvi podsticaji stvaranju modernog činovničkog aparata došli su još u 18. veku, sa centralizacijom države koja je nastupila u procesu reformi prosvetljenog apsolutizma. Uspostavljanjem Banskog veća, nakon Revolucije 1848., počinje kontinuirani razvoj moderne centralne administracije na teritoriji Hrvatske, koji je donekle prekinut u periodu neoapsolutizma⁷³. Visoko činovništvo je, pri tome, imalo značajnu političku ulogu, naročito u periodu Dualizma, tvoreći, na taj način, neki vid proto-političke elite (njihovo utemeljenje kao jedinstvene društvene grupacije, ipak, nije bilo u potpunosti moguće, usled čestih personalnih diskontinuiteta u sastavu ove grupacije (Karaman, 2000: 123)). Ipak, i pored toga, njihova ideološko-politička i socijalna zaleđina je, sve do 70ih godina 19. veka, u suštini, bila ista: delujući u duhu konzervativno-liberalnih shvatanja tadašnje uticajne sprege između merkantilističkog zemljoposedničkog plemstva i krupnog trgovačkog građanstva, visoko činovništvo je mahom nastojalo da očuva tradicionalne veze sa Ugarskom.

Tek u kratkom periodu banovanja Ivana Mažuranića, dolazi do snažnijeg oslanjanja na kapitalističke snage austronemačke buržoazije, ali i do državnih i upravnih reformi u duhu građanskog liberalizma, stvorivši, na taj način, institucionalnu i strukturnu osnovu za razvoj modernog kapitalističkog sistema. Ključnu modernizacijsku ulogu, u ovom periodu, preuzima srednja preduzetnička buržoazija, koja se profiliše kao aktivno jezgro industrijalizacije, i koja je svojim delovanjem, potencijalno stavljala u pogon razvoj koji bi se odvijao nezavisno od etatističkih faktora. Najbitniji koraci ka modernizaciji upravnog i sudskog sistema preduzeti su u toku kratkog perioda Mažuranićeve vlade (1873-1880), kada dolazi do ustanovljavanja načela odgovorne vlasti, ograničavanja lokalne i administrativne vlasti koje je vršilo plemstvo, ustanovljavanja nezavisnog sudstva, slobode štampe, okupljanja i političkog udruživanja, te obaveznog osnovnog obrazovanja i osnivanja državnog univerziteta.

⁷³ Epoha neoapsolutizma je, prema mišljenju Igora Karamana, donela zastoj u razvoju vlastitih društvenih snaga, pa usled toga dolazi zastoja "reformi odozdo" ili "reformi iznutra" i njihove zamene "reformama izvana" (Karaman, 2000: 118).

Ipak, ovo nije značilo i potpuno nestajanje konzervativno-liberalnih društvenih grupacija, koje naročito jačaju u poslednjim decenijama 19. veka, s konsolidacijom dualističkog poretka, otežavajući dovršavanje modernizacijskih procesa. U takvim uslovima, sve do početka 20. veka, naročito jača uticaj domaće činovničke inteligencije, čije je delovanje, usled lojalnosti interesima ugarske krupne buržoazije, suštinski bilo konzervativno. Razvoj državnog (upravnog i sudskog) aparata, koji se odvijao pod mađarskim uticajem, u velikoj je meri poništio domete liberalnih političkih reformi, i suštinski bio podređen učvršćivanju mađarske vlasti u Hrvatskoj⁷⁴, praćenom gušenjem hrvatske (i srpske⁷⁵) opozicije i ograničavanjem šire političke participacije i takmičenja (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 121-125). Novu priliku za intenzivnijim razvojem na modernizujućim kapitalističko-građanskim osnovama, društvo Hrvatske je moralo da potraži tek početkom 20. veka, kada, usled krize Dualizma, dolazi do uspona demokratsko-liberalnih tendencija u oblikovanju građanskog društva. Time etatističko činovništvo postepeno gubi svoju dominantnu ulogu u usmeravanju društvenih procesa, prepuštajući je industrijskoj buržoaziji (Karaman, 2000: 128).

Usled nemogućnosti da izvrši teritorijalnu integraciju i stekne državnu samostalnost, ideološki okvir devetnaestovekovnog razvoja Hrvatske kretao se u usko zadatim okvirima, između ideja o jedinstvu južnoslovenskih naroda (i političkih programa koji su zagovarali jedinstvenu državu⁷⁶) i onih o posebnim istorijskim pravima

⁷⁴ Od 1883. do 1903., za vreme vladavine mađarskog barona Kuen-Hedervarija (Károly Khuen-Hedervary), doneto je niz regresivnih zakona, kojima su poništene tekovine Mažuranićevog liberalnog zakonodavstva. Reorganizacijom sudstva i državne uprave, državno činovništvo je ustrojeno tako da služi učvršćivanju mađarske vlasti. Tako su vraćena široka ovlašćenja instituciji velikog župana, sudstvo je postalo zavisno od vlasti, ukinuta je sloboda štampe i ograničena mogućnost slobodnog političkog delovanja partija. Pored toga, novim izbornim zakonodavstvom, kojim je, između ostalog, drastično suženo glasačko pravo (imovinski cenzus je podignut tako da je svega 2% stanovništva imalo pravo glasa), faktički je onemogućena fer politička utakmica (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968:122-124).

⁷⁵ Razvojačenjem Vojne krajine i njenim pripajanjem Banovini, 1881. godine, odnosi između srpske i hrvatske buržoazije ulaze u novu fazu: naime, zbog povećanog udela srpskog stanovništva, politika srpskih stranaka dobija na značaju. U nastojanju da zaštiti sopstvene interese, srpska buržoazija je balansirala između saradnje sa hrvatskom opozicijom i davanja podrške mađarskom režimu (ne treba ni pominjati da je mađarska vlast koristila međunacionalne trzavice – pogotovo one koje su se odnosile na pitanja školstva i Crkve - i pomoću davanja privilegija srpskoj zajednici nastojala da slomi zajednički opozicioni otpor) (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968: 132-133; Tejlor, 2001: 213).

⁷⁶ Pored "Ilirskog pokreta" (pod čijim okriljem dolazi do osnivanja Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti, a Zagreb se stavlja na čelo jugoslovenskog pokreta), početkom 20. veka oblikovana je politika "novog kursa", kada, u situaciji krize dualizma u Carstvu, mađarski element u Hrvatskoj gubi svoje uporište, a na vlast dolazi hrvatsko-srpska kolacija. Ova je politika suštinski označila odustajanje od integracije hrvatskih teritorija (prisajedinjenje Dalmacije i Istre Banovini) unutar Habsburške monarhije i

hrvatske države (pravaški pokret)⁷⁷. Ako je prva upućivala na međunacionalnu saradnju i nastojanje da se kroz jedinstvenu borbu naroda zadobije samostalnost, druga je bila konzervativna i klerikalna po svom karakteru, oblikujući odnose među narodima kroz nacionalne sukobe (dodatno podstaknute politikom mađarskih vlasti prema Srbima, prozelitskim težnjama Katoličke crkve, ali i odnosima koje su Srbi održavali sa matičnom državom). Pri tome, jugoslovenska ideja je bila mahom ograničena na uske krugove intelektualaca i građanstva, dok je pravaška svoje uporište nalazila u redovima sveštenstva, građanstva (naročito onog pogođenog krizom koja je usledila izgradnjom železnice) i sitnog plemstva, povremeno služeći i kao sredstvo masovne mobilizacije nezadovoljnog seljaštva (iako treba reći da seljaštvo nije prepoznavalo pravaške ideje kao svoje – videti u Petrić, 2013: 92).

Tek sa počecima procesa industrijalizacije, krajem 19. veka, dolazi do prodora socijalističkih ideja, čija recepcija, doduše, ostaje ograničena na malobrojno i nedovoljno razvijeno radništvo, a usled visokog imovinskog cenzusa, najbrojnija kategorija stanovništva – seljaštvo – nije imala svoje političke predstavnike sve do osnivanja Hrvatske seljačke stranke, 1904. godine. Ideološka podloga HSS-a je, pri tome, u većoj meri bila zasnovana na nacionalističkoj interpretaciji liberalnog načela slobode, nego što je u fokus stavljala stvarne probleme seljaštva, omogućavajući, na taj način, da socijalno nezadovoljstvo ove grupacije bude iskorišćeno za potrebe vernakularne mobilizacije u cilju zaštite političkih i ekonomskih interesa buržoazije, predstavljajući, ujedno dovršetak procesa pretvaranja naroda u naciju (Sekulić, 2014: 80)⁷⁸.

nastojanje da se nacionalna samostalnost potraži mimo nje, kroz osnivanje ravnopravne zajednice južnoslovenskih naroda (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968: 228).

⁷⁷ Ovde je korisno napomenuti i razlikovanje četiri koncepcije hrvatske nacije u okviru devetnaestovekovnog procesa nacionalne integracije, koje izdvaja Eugen Pusić (1995): 1. jugoslovenska ideja (koju zastupaju Gaj, Štrosmajer i Trumbić), a koja se temelji na širokom obuhvatu južnoslovenskih naroda; 2. Mažuranićeva koncepcija čvršćeg uspostavljanja odnosa sa bečkim dvorom i ostanak Hrvatske u okvirima federalizovane austrijske monarhije; 3. pravaška koncepcija Starčevića, Kvaternika i Franka, koja se temeljila na radikalnoj afirmaciji hrvatskog identiteta i na njemu utemeljenoj nezavisnosti Hrvatske izvan Habsburške monarhije, uz negiranje etničke posebnosti slovenačkog i srpskog naroda; i 4. unionistička struja, koja se, cilju odbrane feudalnih privilegija plemstva, zalagala za bliži savez sa Mađarskom. Svaka od ovih koncepcija je različito odgovarala na pitanje obuhvata "hrvatstva", zavisno od trenutnih društveno-političkih okolnosti, ali i odnosa između hrvatskog, mađarskog, austrijskog i srpskog nacionalizma (Sekulić, 2014: 78).

⁷⁸ Pri tome, slično kao Radikalna stranka u Srbiji, i HSS nastoji da u centar političkih zbivanja postavi najbrojniju socijalnu kategoriju – seljaštvo, smatrajući ga najproduktivnijim potencijalom hrvatskog razvoja. Seljaštvo se suprotstavlja urbanoj "godspodštini", a umesto "mlake" industrijalizacije, optira se za razvoj poljoprivrede uz pomoć unapređivanja agrarne tehnologije, stručnih znanja i zadruga. Odlučujući

Ako se događanja koja su usledila nakon "proleća naroda" 1848. godine shvate kao vododelnica u procesima političke modernizacije i nastojanjima da se uspostavi legalno-racionalna vlast u zemljama Habsburške monarhije, a time i Hrvatske (iako su prepreke datim procesima dolazile kako od spoljnih tako i unutrašnjih činilaca, utičući na promenljiv uspeh ovih nastojanja), tada se isto može reći i kada se radi o otpočinjanju ekonomskog razvoja na kapitalističkim osnovama. Naime, ukidanjem feudalnih oblika zavisnosti, sa gotovo pola veka zakašnjenja za razvijenim državama Zapada, omogućeno je i na institucionalno-normativnom planu uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa i širenje tržišne privrede (koji su se u okviru feudalnog poretka već razvili kao vid alternativnog sistema društvenih odnosa), pre svega "oslobađanjem" rada i postepenim uspostavljanjem tržišta radne snage. Ovo je masu neslobodnih seljaka pretvorilo u slobodne vlasnike zemlje koju su obrađivali, označivši ujedno proces postepenog materijalnog propadanja vlastele (naročito sitne) (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 5). Oskudica gotovog novca na selu i neophodnost ubrzanog prilagođavanja tržišnoj privredi naglo su ubrzali raspadanje porodičnih zadruga, iako je od 1889. deljenje zemljišnog poseda bilo zaustavljeno određivanjem egzistencijalnog minimuma ispod kojeg podela nije bila moguća (Čalić, 2004: 37)⁷⁹. Mada je struktura zemljišnog poseda bila nešto povoljnija nego u susednoj Srbiji, Hrvatska je, u drugoj polovini 19. veka, bila značajno pogođena pomenutom deobom velikih zadružnih površina i prodajom vlastelinskih imanja⁸⁰, odlažući modernizaciju poljoprivredne proizvodnje⁸¹. Na taj način

činilac u njihovom programu, pri tome, bilo je pretvaranje agrarno-socijalnog pitanja u nacionalnu stvar, na osnovu čega je potom bilo moguće zadoviti šire mase za ideju osnivanja nezavisne hrvatske ili jugoslovenske države (Čalić, 2013: 72).

⁷⁹ Iako je nakon sloma feudalizma u delatnosti veleposednika i veletrgovačke buržoazije primetan napor da se prilagode novom kapitalističkom sistemu (kroz osavremenjivanje tehničke opreme na poljoprivrednim dobrima), njihov glavni interes suštinski bio usmeren na korišćenje što jeftinije seoske radne snage za obradu veleposedničkih majura ili za eksploataciju šuma. U tom smislu, njihov interes se svodio na očuvanje seoske kućne zadruge isključivo u njenoj tradicionalnoj ulozi, kako bi se sprečio napredak seoskih domaćinstava (Karaman, 2000: 180).

⁸⁰ Iako se zakonskim odredbama iz 1889. godine zadružna svojina nastojala očuvati, Hrvatska je tada već uveliko bila pogođena raspadanjem porodičnih zadruga, tako da je na prelazu vekova udeo sitnog zemljišnog poseda naglo porastao. Tako je 1895. godine 44.2% od ukupnog broja poseda bilo ispod 5ha, koji su istovremeno zauzimali svega 8.5% ukupne površine. dok je u sledeću kategoriju (od 5 do 20ha) spadalo 47.3% poseda (sa ukupno 41.5% površine). Ovo znači da je svega 8.5% ukupnog broja poseda bili oni veći od 20ha, koji su ujedno zauzimali 50% ukupnih zemljišnih površina. Krupni posed je, pri tom, mahom bio u vlasništvu nekadašnjih feudalnih zemljoposjednika (Karaman, 2000: 199).

⁸¹ Pri tome, usled konjunktturnih potresa na svetskom tržištu žita (koje je preplavljeno žitaricama iz Sjedinjenih država i Rusije, u drugoj polovini 19. veka), nedostatak kapitala je uslovio slabo prilagođavanje

je ukidanje feudalnih odnosa, naročito u poljoprivredi, suštinski donelo krizu usled sporog i teškog prilagođavanja tek oslobođenog seljaštva i bivših feudalaca novim, tržišnim uslovima (Petrić, 2013: 92)⁸².

Ustanovljavanje građansko-kapitalističkog poretka nakon 1848. godine, suštinski je značilo promenu normativno-institucionalnog poretka, dovevši do izmene spoljašnjeg okruženja u kojem je do tada obitavala naturalna seoska proizvodnja i njena institucionalna forma u vidu kućne zadruge. Iako je stvorio uslove za lakši prodor tržišnih odnosa, on je ujedno doveo do dezintegracije dominantnih formi života i privređivanja seoskog stanovništva. Modernizacija agrarno-ruralnog kompleksa imala se sada odvijati u okvirima kapitalističkog umesto dotadašnjeg feudalnog poretka, a tradicionalne institucije morale su ustupiti svoje mesto adekvatnim modernim formama života i rada. Ipak, treba reći da je, za razliku od Srbije, u kojoj se agrarna proizvodnja mahom odvijala u okvirima naturalne proizvodnje, u Hrvatskoj agrar poslužio kao sirovinska baza za poslovnu aktivnost trgovačke i industrijske buržoazije, predstavljajući sastavni deo kapitalističkih socio-ekonomskih odnosa (Karaman, 2000: 194).

Ništa bolja situacija, sredinom 19. veka, nije bila ni u ostalim privrednim granama. Raspadanje porodičnih zadruga značajno je unazadilo kućnu zanatsku proizvodnju na selu, a o počecima modernizacije jedva da se moglo i govoriti. Privrednoj zaostalosti u značajnoj je meri doprinosilo i odsustvo teritorijalne integrisanosti i razvijene saobraćajne mreže, što je, pored nedovoljne potrošnje, značilo i relativnu nerazvijenost unutrašnje trgovine. Trgovina na veliko odvijala se putem prodaje stoke, žitarica i drva u Ugarskoj i Austriji, dok je, ukidanjem unutrašnjih carina 1850. godine, došlo do preplavlivanja hrvatskog tržišta jeftinom fabričkom robom iz austrijskih

agrarnog sektora i transformaciju koja bi podrazumevala bilo prelazak na druge agrarne kulture bilo tehnološko unapređenje proizvodnje. Ovakva situacija je snažno pogodila seljaštvo u Hrvatskoj (slični efekat je, pri tome, imala i u Srbiji), potpomažući drastično socio-ekonomsko raslojavanje na selu i propast gazidnstava koja se nisu uspela prilagoditi novim tržišnim uslovima (Karaman, 2000: 197).

⁸² Pri tom, iako tokom šeste i sedme decenije 19. veka dolazi do snažnijeg razvoja preduzetničkih slojeva, čija je aktivnost bila usmerena na revolucionisanje dotadašnje proizvodnje i industrijalizaciju, njihovi interesi nisu bili upravljani prema stvaranju saveza sa seljaštvom, već sa domaćim zemljoposedničkim srednjim i sitnim plemstvom. Na taj način, seosko stanovništvo, nakon sloma feudalizma, doživljava tešku i dugoročnu krizu. Doktrinarno ograničena pravna regulativa nije omogućavala da se zadružna porodica prilagodi novom tipu društvenih odnosa, već je, okamenjena u svom tradicionalnom obliku, ubrzano doživljavala propadanje. Pri tome, raspadanje porodičnih zadruga i prelazak na individualne seljačke posede nije nužno predstavljao korak ka modernizaciji institucionalne forme u kojoj se odvijala seoska privreda, već obrnuto, do usitnjavanja zemljišnog poseda, uz zadržavanje tradicionalnih oblika obrade zemlje (Karaman, 2000: 182).

zemalja, nepovoljno utičući na razvoj hrvatske zanatske i protoindustrijske proizvodnje. Kao što je već rečeno, razvoj gradova je bio spor i nedovoljan, dodatno usporavajući razvoj zanata i industrijske proizvodnje. Ipak, polovinom veka, gotovo dve i po decenije ranije nego u Srbiji, počinje se sa izgradnjom prve železnice, koja će, paradoksalno, i sama proizvesti krizu privrede, jer će prekinuti kopnene puteve ka lukama, kojim su transportovane žitarice za izvoz, ostavljajući veliki broj ljudi bez prihoda (videti u: Petrić, 2013: 92). Iako sporo, dolazi do primene parnih mašina u fabrikama⁸³, što će, posledično, dovesti i do nešto značajnijeg razvoja industrijske proizvodnje, naročito u poslednjim decenijama 19. veka.

Ovakva struktura privrede polovinom veka značila je izrazitu dominaciju seoskog stanovništva⁸⁴. Svega 2,26% stanovništva u Provincijalu (Hrvatskoj i Slavoniji) činili su fabrički radnici i sitne zanatlije (1857.), dok je gradsko stanovništvo činilo samo 8% ukupne populacije. Činovništvo je bilo malobrojno, mahom vezano za državnu upravu, uz uzak sloj pripadnika slobodnih profesija i inteligencije. Buržoazija je takođe bila malobrojna, uglavnom sastavljena od pripadnika sitnih trgovaca i zanatlija, nedovoljno jaka za ozbiljniju akumulaciju na kapitalističkim osnovama (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 6-7). Do osme decenije 19. veka svega su 3 grada brojala iznad 15 000 stanovnika, ali je samo Rijeka suštinski predstavljala industrijski centar (sa oko trećinom stanovništva koji su bili radnici). U ostalim gradovima, u strukturi radništva dominiraju zanatski pomoćnici i radnici u malim fabrikama⁸⁵.

Do 1890-ih godina Hrvatska se sporo industrijalizovala⁸⁶, a u strukturi buržoazije dominirala je sitna trgovačko-zanatska buržoazija. Međutim, u poslednjoj deceniji 19.

⁸³ Godine 1857. u celoj Hrvatskoj je bilo svega 15 parnih mašina sa 203 Ks, a kao najznačajniji industrijski centar, na koji je otpadalo 111 Ks, izdvajala se Rijeka. Ostala preduzeća su uglavnom oskudevala u kapitalu i kvalifikovanoj radnoj snazi, mahom ne zapošljavajući više od 10 radnika. U strukturi prvih industrijskih postrojenja dominiraju vodeni i parni mlinovi, fabrike duvana, stakla, gline i prerade drveta. Tokom 1850ih godina otvaraju se prva livnica i rudnik železa (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 6).

⁸⁴ Do 1900. godine, još uvek je 85% stanovništvo svoju egzistenciju vezivalo uz poljoprivredne delatnost, da bi ovaj udeo do 1910. opao na 78.4% (Karaman, 2000: 193).

⁸⁵ Tako je 1870. godine u Zagrebu radništvo činilo svega 13% stanovništva (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 76).

⁸⁶ Ipak, treba napomenuti da je kratak period koji je usledio nakon Revolucije, do 70ih godina 19. veka, obeležen relativno dinamičnim privrednim rastom i počecima industrijalizacije uz pomoć domaćih privrednih snaga (veletrgovačke buržoazije), pre svega u oblasti prerađivačke prehrambene industrije (mlinovi i prerada šećerne repe). Usled privredne krize koja je potom zahvatila Carstvo, ali prvenstveno usled novih političkih odnosa (pre svega nakon ugarsko-hrvatske Nagodbe, kada je Hrvatskoj oduzeta

veka, doduše sa gotovo dvadesetak godina zakašnjenja u odnosu na razvijene delove Monarhije, dolazi do znatnijeg tempa industrijalizacije i urbanizacije, relativnog jačanja krupne buržoazije, kao i do pojave domaće finansijske buržoazije. Ovako usporenom (iako evidentnom) ekonomskom razvoju domaćeg krupnog kapitala delimično je doprinela mađarska vladajuća klasa, koja je delovala uz potporu države i na taj način gušila potencijalnu konkurenciju drugih nacionalnih buržoazija, ali ga suštinski nije mogla zaustaviti (naročito nakon krize dualističkog sistema, početkom 20. veka, kada dolazi do konačnog dovršetka prelaznih procesa ka građanskom i kapitalističkom društvu). Naime, domaća ekonomska elita uspela je, krajem veka, da dostigne nivo akumulacije kapitala dovoljan za značajnije investicije, a čitav proces potpomognut je razvojem finansijskog tržišta (kao i značajnijom intervencijom kapitala iz drugih delova Monarhije u Hrvatskoj). Pored prerađivačke, dolazi do značajnijeg jačanja metalne i hemijske industrije, uz značajniju upotrebu mašinske tehnologije (Petrić, 2013: 97). Ipak, relativno brz razvoj bankarskog sektora nije bio praćen adekvatnim tempom industrijalizacije, pre svega usled nelojalne konkurencije austrijskog i ugarskog krupnog kapitala (koji su delovali uz svesrdnu podršku protekcionističke politike austrijskih i ugarskih vlasti), te relativno slabe razvijenosti domaćeg tržišta. Na taj način, već od 1910. godine, svetska ekonomska kriza, kao i austrijska spoljna i unutrašnja politika, ponovo su onemogućavali dalji ekonomski razvoj hrvatske industrijske buržoazije (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 262), doprinoseći ujedno izrazitoj strukturnoj deformaciji industrijske proizvodnje⁸⁷ (Karaman, 2000: 225).

Veliki zemljišni posedi nalazili su se mahom u rukama merkantilno orijentisanog veleposedničkog plemstva, dok su sitni seoski posedi često bili nedovoljni za minimalnu egzistenciju, podstičući, na taj način, depopulaciju sela i snažniji porast gradova (ali i emigraciju u inostranstvo)⁸⁸. Izgradnjom železnice, Hrvatska je postala saobraćajno

samostalnost u donošenju ekonomskih i finansijskih odluka), dolazi do izostanka potpore državno-političkim merama mladoj buržoaziji i posledično do privredne stagnacije i usporavanja industrijalizacije (Karaman, 2000: 222).

⁸⁷ Na prelazu vekova, gotovo jedna polovina industrijskih preduzeća otpadala je na drveno-prerađivačke komplekse, koji su se osnivali na seoskim područjima bogatim šumama (u kojima je, pri tome, mahom zapošljavana sezonska radna snaga), što je uslovlilo relativno spor porast gradskih industrijskih preduzeća i urbanog proleterijata (Karaman, 2000: 225).

⁸⁸ Prema podacima iz 1910. godine, u odnosu na prethodni popis, Hrvatska je zvanično izgubila oko 6% stanovništva zbog emigracije, iako se veruje da je reč o znatno većem broju ljudi, usled činjenice da je veliki broj migranata otišao ilegalno (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 227). Ujedno, od 1880. do

povezana sa drugim delovima Carstva, omogućavajući poljoprivrednim proizvođačima da se orijentišu na proizvodnju za udaljenija tržišta. Na taj način dolazi do značajnije razvojne orijentacije ka spoljnoj trgovini, ali i povećane ranjivosti privrede usled konjunktturnih potresa na evropskom i svetskom tržištu⁸⁹. Ipak, i pored nesumnjivog uzleta, slabija tehnološka opremljenost i relativno nepovoljna struktura zemljišnog poseda⁹⁰, svrstavali su poljoprivredu Hrvatske i Slavonije na začelje privreda austro-ugarskih zemalja prema prosečnim prinosima (Petrić, 2013: 96).

Dok je u Hrvatskoj beležen nesumnjiv ekonomski rast od kraja poslednje decenije 19. veka, Dalmacija je mahom bila u produženoj fazi ekonomske stagnacije, koju su karakterisali pre svega spor rast stanovništva i gradova⁹¹, skromna akumulacija i koncentracija domaćeg kapitala, odnosno dominacija italijanskog i nemačkog kapitala. Sve do Prvog svetskog rata, Dalmacija ne uspeva da se železnički poveže sa ostatkom Hrvatske ili Bosnom, a nerešeno kolonatsko pitanje onemogućuje značajniji razvoj poljoprivrede (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 266).

Ekonomski razvoj Hrvatske i spora, ali primetna, inustrijalizacija, doveli su do značajnijih promena društvene strukture. Prvo, dolazi do značajnog porasta broja stanovnika, pogotovo⁹² u gradovima, stvarajući osnovu za jačanje unutrašnjeg tržišta. Već smo napomenuli da se, pored sitne, postepeno oblikuje i uzak sloj srednje i krupne industrijske buržoazije, a na razmeđu vekova (1900.), usled masovnijeg napuštanja sela, dolazi do razvoja gradova i industrije, pa tako radništvo na prelazu vekova čini 17.73% ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije. Početkom 20. veka Zagreb već dobija bitna obeležja industrijskog grada. Usled koncentracije kapitala u pojedinim industrijskim granama, dolazi do formiranja velikih fabrika koje su zapošljavale preko 500 radnika

1900. došlo je do udvostručenja ukupnog broja stanovnika grada Zagreba (sa 41.895 na 79.282), kao posledica migracija iz sela (Petrić, 2013: 96).

⁸⁹ U drugoj polovini 19. veka Agrarna kriza (1873.-1895.) teško je pogodila hrvatsko selo, uzrokujući glad i masovnu depopulaciju sela (Petrić, 2013: 95).

⁹⁰ Posedi preko 100 ha zauzimali su 27,7% ukupne površine poseda u Hrvatskoj, za razliku od Ugarske, gde je taj udeo bio oko 47,7%, označavajući unapredovali proces koncentracije veleposeda u rukama manjeg broja vlasnika. Istovremeno, većinu (44%) seoskih poseda činili su posedi manji od 5ha, koji se smatraju nedovoljnim za proizvodnju za tržište (Petrić, 2013: 98).

⁹¹ Prema popisu iz 1910. svega 10.7% stanovništva Dalmacije živi u gradovima većim od 5000 stanovnika, a takvih je gradova bilo svega 6. Međutim, preovlađujuća delatnost tog stanovništva je poljoprivredna (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968:264).

⁹² U periodu od 1890. do 1910. ukupan broj stanovnika Hrvatske i Slavonije uvećao se za 700 000, te je brojalo ukupno 2 602 859 stanovnika (Petrić, 2013: 97).

(1906. godine jedna četvrtina industrijskih radnika u Hrvatskoj je zaposlena u velikim preduzećima), označavajući ubrzani proces raslojavanja unutar buržoazije. Pri tome, opšti porast industrijskog radništva bio je brži od porasta zanatskog radništva i samostalnih sitnih zanatlija⁹³, a zahvaljujući institucionalnom kreditiranju poslovanja, dolazi do ubrzanog širenja preduzetničkih inicijativa (Petrić, 2013: 96). I pored opstajanja krupnog zemljišnog poseda (mahom kao zaostavštine feudalnog perioda, a manje kao posledica kapitalističkog ukрупnjavanja zemlje), seljaštvo ostaje najbrojnija grupacija, a u njenom sastavu dominira sitno seljaštvo, vezano bilo za individualni ili za zadružni seoski posed i tradicionalne metode obrade zemlje. U procesu afirmacije domaćeg kapitala posebno se izdvajaju sitnotrgovačka i seoska buržoazija, koje svoj uspon duguju razvoju unutrašnjeg tržišta, s jedne strane, ali i seoskom lihvarstvu i razvoju finansijskih institucija, sa druge. Ipak, ovaj postepen razvoj gradskih slojeva, radništva, činovništva i sitne buržoazije, iako evidentan, kasnio je u odnosu na razvijena evropska društva⁹⁴, svedočeći o relativno kasnom priključivanju svetskom kapitalističkom sistemu i razvoju na perifernim pozicijama (koji se ogleda pre svega u ubrzanom osiromašenju seljaštva i povećanju društvenih nejednakosti; nemogućnosti ozbiljnijeg utemeljenja domaće industrijske proizvodnje, osim one koja se bazirala na preradi drveta, cementa i duvana; usled toga, umesto industrijskog, dolazi do značajnijeg razvoja finansijskog kapitala).

Na drugoj strani, razvoj građanskog preduzetništva na kapitalističkim osnovama, kao što smo videli, u Hrvatskoj ostaje na skromnom nivou, zarobljen u agrarno-merkantilnim okvirima. Industrijska transformacija društva se sve do sedme decenije 19. veka odvijala sporo i neujednačeno. Dominantna sprega veleposedničkog merkantilnog plemstva i veletrgovačke buržoazije, koja je odigrala bitnu ulogu u inicijalnim procesima modernizacije (naročito u okviru pokreta nacionalnog preporoda), nakon Revolucije postaje kočnica razvoju na kapitalističkim i liberalno-demokratskim osnovama. Postupno

⁹³ Tako se, između 1890. i 1910. broj sitnih zanatlija povećao za 40,5%, zanatskih radnika za 54,2%, a industrijskih radnika za 134,9%. Samo u Slavoniji, u kojoj je razvijana drvna industrija, bilo je zaposleno 44,5% ukupnog broja radništva (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 303-309). Ipak, dok je 1900. godine, 48% industrijskih radnika bilo zaposleno van drveno-prerađivačke industrije, njihov udeo se 1910. godine povećao na 64%, usled razvoja prehrambene i tekstilne industrije (Karaman, 2000: 226).

⁹⁴ Naime, dok je u poslednjoj deceniji 19. veka Hrvatska (sa Slavonijom) brojala još uvek 85% stanovništva koje je živelo od poljoprivrede, dotle je taj broj u Češkoj bio 40,65%, a u Donjoj Austriji svega 24,78% Krajine (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, 1968: 319).

formiranje srednje (industrijsko-preduzetničke) buržoazije suštinski je postalo moguće ukidanjem formalnih pretpostavki na kojima je počivao feudalni sistem. U sastavu urbanih srednje-buržoaskih slojeva dominiraju domaći preduzetnici ili trgovci, iako je, kao uostalom i u Srbiji, značajan broj industrijalaca bio stranog porekla (pre svega, Nemaca i Jevreja). Za razliku od veletrgovačke buržoazije, koja je, zastupajući svoje uske interese, kočila modernizaciju na razvojnim osnovama (zalažući se, pre svega, za tešnje ekonomske veze sa mađarskom buržoazijom i krupnim plemstvom), aktivnost ovog mladog sloja industrijske buržoazije suštinski je išao u suprotnom smeru. Svoj politički uspon ova grupacija doživljava tek početkom 20. veka, kada procesi modernizacije postaju sveobuhvatniji i vidljiviji (Karaman, 2000: 243-247).

Konačno, Revolucija 1848. godine označila je prekretnicu i kada se radi o razvojnim procesima u kulturnoj sferi. Pre svega, kao što smo već rekli, pokret nacionalne integracije prevazišao je okvire kulturno-jezičke emancipacije Ilirskog pokreta i ispostavio jasne političke ciljeve (prvenstveno u vidu teritorijalne integracije, a potom i u pogledu sticanja nekog vida državne samostalnosti). Ovo je, sa jedne strane, olakšalo proces kulturne (a u nešto manjoj meri i političke i ekonomske) integracije hrvatskih teritorija, ali je, usled specifičnosti u načinu uređenja Carstva i odnosa naroda unutar njega, omogućilo vernakularnu mobilizaciju stanovništva na etničkim osnovama, postavši izvor društvenih sukoba u situaciji korenite transformacije društva.

Kulturna emancipacija suštinski počinje uvođenjem hrvatskog jezika kao zvaničnog, nakon Revolucije, što je, u sklopu šireg procesa političke liberalizacije, otvorilo vrata kulturnoj i obrazovnoj modernizaciji društva i "upotpunjavanju institucionalnog sistema savremene kulture" (Karaman, 2000: 97), koja se vezuje pre svega za period banovanja Ivana Mažuranića: tako sedamdesetih godina 19. veka dolazi do osnivanja prve visokoškolske ustanove u Zagrebu (Univerziteta, sa Teološkim, Filozofskim i Pravnim fakultetom⁹⁵), a potom i do donošenja liberalnog zakona o osnovnim školama, kojim je propisana obaveza četvorogodišnjeg školovanja. Ujedno, u sklopu prosvetnih reformi Mažuranićeve vlade, sproveden je proces sekularizacije školstva, iako ne bez značajnih otpora kako Katoličke tako i Pravoslavne crkve. Ipak,

⁹⁵ Broj studenata zagrebačkog univerziteta rapidno je porastao od momenta njegovog osnivanja, 1875. godine, kada je brojao svega 270 studenata, do 1910. godine, u kojoj ih je registrovano 1179 (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 279).

struktura naučnih disciplina koje su se predavale na zagrebačkom univerzitetu odlikavala je ekonomsku zaostalost i politički pritisak strane premoći: tako je školovanje tehničke inteligencije i lekara faktički bilo onemogućeno, dok je dominiralo obrazovanje budućeg politički zavisnog činovništva, nastavnika i sveštenstva (Šidak, Karaman, Gross, Šepić, 1968: 280). I pored liberalnih prosvetnih reformi, proces opismenjavanja i kulturne modernizacije stanovništva nije tekao lako. Otpori modernizaciji dolazili su od strane samog seljaštva (kojem je obaveza obrazovanja, u situaciji oskudice poljoprivredne radne snage, predstavljala trošak), ali i usled slabog razvoja školske infrastrukture.⁹⁶ Ipak, u periodu od tri decenije, Hrvatska je uspela da gotovo prepolovi stopu nepismenosti, sa 73,9% 1880. na 45,9% 1910. godine, iako je u tom pogledu drastično zaostajala za ostalim austro-ugarskim pokrajinama (jedino su Bukovina i Dalmacija imale višu stopu nepismenosti od Hrvatske i Slavonije) (Leček, 1993: 133, 138).

Imajući pred sobom ovaj kratak pregled razvojnih procesa u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka, jasno je da je Revolucija iz 1848. umnogome predstavljala razvojnu prekretnicu, kojom otpočinju procesi političke, ekonomske i kulturne liberalizacije i modernizacije, te značajnije priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu. Ipak, tek delimično autonoman položaj u okviru Carstva koje je i samo bilo opterećeno organizaciono-političkim problemima, dodatno podstaknutih konkurentskim borbama nacionalnih buržoazija oko ovladavanja ekonomskim resursima, onemogućio je snažnije razvojne tendencije i utemeljenje kapitalističkih i demokratskih institucija. U sklopu procesa periferijalizacije, modernizacija je zakasnela i sprovodi se delimično, sa kolebljivim tokom i ishodom, a uticaj spoljašnjih činilaca je do sredine 70ih godina 19. veka bio dominantan u oblikovanju razvojnih procesa (otuda i ocena da se radilo o modernizaciji "odozgo", koju su dominantno sprovodili "etatistički eksterni faktori" (Karaman, 2000: 248)). Tek su poslednje decenije 19. veka donele jačanje

⁹⁶ Tako je u Dalmaciji i Istri, teritorijama pod austrijskom upravom, broj škola rastao brže nego u Hrvatskoj i Slavoniji, pa je u 1880. godini, Hrvatska brojala 6,6 škola na 10 000 stanovnika, Dalmacija 6,5, a Istra 6,8, da bi do 1910. godine u Hrvatskoj ovaj broj pao na 6,1 (usled porasta broja stanovnika, koji nije praćen adekvatnom školskom infrastrukturom), u Dalmaciji porastao na 7,5, a u Istri na 9,8. Istovremeno, statistike o broju učitelja na 10 000 stanovnika, kao pokazatelj kapaciteta škola, ukazuju da se Hrvatska, u evropskim okvirima, nalazila u rangu slabo razvijenih južnoevropskih i balkanskih zemalja - Portugala i Srbije. Do 1910. godine Hrvatska je uspela svega 67% dece da obuhvati obrazovnim sistemom, naspram 96% u Dalmaciji i 86% u Istri (Leček, 1993: 129-131).

unutrašnjih činilaca u oblikovanju kapitalističke transformacije hrvatskog društva, odnosno mogućnost da modernizacijski tokovi budu usmeravani "odozdo".

Za razliku razvijenih društava Zapada čiji se razvojni procesi u pravcu uspostavljanja kapitalističkog poretka odvijaju znatno ranije, prateći relativno jasno ocrtanu evolucionu putanju, Hrvatska je, kao uostalom i druga periferijska društva, bivala suočena sa opstajanjem tradicionalnih institucija i odnosa, uporedo sa prodorom kapitalističkih odnosa. Ovakva razvojna putanja, gde dolazi do uporedog opstajanja starih struktura i novih institucija, često je imala pogubne posledice (na primer, pojava seoskog lihvarjenja u situaciji oskudice novca, raspad porodičnih zadruga, drastično osiromašenje seljaštva i ubrzana depopulacija sela, kao posledica nemogućnosti seoskih domaćinstava da se prilagode novim tržišnim uslovima. itd.). Zakasneli prodor kapitalističkih odnosa je, na taj način, umesto postepene smene tradicionalnih institucija modernim, doveo do njihove koegzistencije, gde je dominacija kapitalističkih institucija i odnosa umnogome zavisila od drastično suženih mogućnosti da se obezbedi funkcionisanje sistema koji će počivati na razvojnim osnovama. Liberalno-demokratske reforme i prodor tržišnih odnosa u značajnoj meri su bili određeni spoljašnjim činiocima i ograničenim unutrašnjim potencijalima, što je, uostalom, vodilo integraciji ovih teritorija u svetski kapitalistički sistem na periferijskim osnovama i suštinski zavisnoj razvojnoj poziciji. Nepostojanje jedinstvenog, "organski povezanog" (Karaman, 2000: 206) privrednog prostora na kojem bi hrvatske privredne snage mogle nesmetano delovati i razvijati međusobne odnose, te samo delimična i nepotpuna samostalnost u vođenju ekonomske politike sa stanovišta interesa unutrašnjih društvenih snaga, svakako nisu doprinikli razvoju na modernizujućim osnovama. Krhkost liberalno-kapitalističkih institucija je, pri tome, naročito dolazila do izražaja u situacijama političkih i ekonomskih kriza, kojima je bilo pogođeno Carstvo tokom poslednjih decenija postojanja, onemogućavajući jednoznačno i snažnije (odnosno, dominantno) utemeljenje grupacija koje će biti nosioci novih (ekonomskih i političkih liberalnih) vrednosno-ideoloških matrica.

Za razliku od Zapadne Evrope, gde se modernizacija odvijala kroz sukobe buržoazije i tradicionalnih elitističkih centara (plemstva, pre svega), zavisni položaj Hrvatske u okviru Monarhije suštinski je značio da su ovi centri bili predstavljeni u obliku stranog činioca, te je proces modernizacije suštinski išao pod ruku sa nastojanjima

da se izvrši nacionalno oslobođenje i integracija (otuda liberalne političke i društvene reforme ujedno predstavljaju i oblik nacionalne emancipacije, a u slučaju domaće buržoazije i ekonomske emancipacije). Recepcija liberalnih ideja je, na taj način, dobijala specifične odlike, oličene pre svega u ideologiji nacionalizma, pospešujući vernakularnu mobilizaciju stanovništva pogođenog socijalnim posledicama tržišne privrede. Pogubne socijalne posledice utemeljivanja kapitalističkih odnosa po seljaštvo i kratkotrajno razdoblje nešto intenzivnijeg ekonomskog razvoja (prekinuto Prvim svetskim ratom i unutrašnjom krizom Cartstva koja mu je prethodila), s jedne strane, te fokusiranje političkih elita na procese nacionalnog ujedinjenja i sticanja državne samostalnosti, sa druge strane, onemogućili su čvršće i trajnije utemeljenje liberalnih (ekonomskih i političkih) institucija, a time i odgovarajućih ideoloških orijentacija među širim društvenim slojevima. Iako bazične nosioce nacionalističkog pokreta treba tražiti pre svega u pripadnicima građanstva, njegova kolektivističko-egalitaristička podloga predstavljala je osnov za mobilizaciju širih društvenih slojeva (seljaštva, pre svega), čiji je životni okvir uzdrman prodorom kapitalističkih odnosa. Posledice liberalnih reformi, na taj način, u periferijskim društvima poprimaju posve drugačije odlike od onih u razvijenim društvima, pa tako preživele tradicionalne institucije i savremene ideje tvore specifičan normativni i vrednosno-ideološki sklop koji, u slučaju hrvatskog, kao uostalom i srpskog društva, vodi kočenju razvojnih potencijala, putem kreiranja unutrašnjih (pored već postojećih spoljašnjih) prepreka.

2.1.2.2 Razvoj kapitalističkih odnosa u Srbiji

Za razliku od Hrvatske, u kojoj je prodor kapitalističkih odnosa išao uporedo sa nedovršenim procesima teritorijalne, političke, ekonomske i kulturne integracije hrvatskih zemalja u okvirima Habsburške monarhije, Srbija je nastojala da integraciju svojih teritorija dovrši kroz sticanje državne samostalnosti i teritorijalna proširenja. Ovo suštinski znači da je u fokusu srpske političke elite dugo vremena bilo državotvorno pitanje, koje je crplo ionako oskudne društvene resurse, dok su problemi ekonomskog i društvenog razvoja ostajali sekundarni (Perović, 2006). Međutim, ukoliko je integrisanost hrvatskih teritorija u okvire Habsburškog carstva predstavljalo ujedno i osnovu (u smislu

moćnosti razvoja snažnijih trgovinskih i političkih veza sa drugim delovima Carstva, ali i Evrope) i kočnicu (politička zavisnost, koja je generisala ekonomsku zavisnost i nemogućnost autonomnog razvoja unutrašnjih potencijala) društvenog razvoja, tada je politička samostalnost Srbije (koju je konačno izdejstvovala 1878. godine) predstavljala tek prvi (i kako će se pokazati nedovoljan) korak ka značajnijem otpočinjanju modernizacijskih procesa i priključivanju svetskom kapitalističkom sistemu na razvojnim osnovama.

Osnovna karakteristika razvoja Srbije u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka je oličena u asimetričnim modernizujućim učincima unutar različitih društvenih podсистema: naime, proces sticanja nacionalne nezavisnosti i potencijalna uloga Srbije u procesima integracije teritorija naseljenih srpskim stanovništvom nametali su potrebu relativno brze izgradnje države i njenih aparata (kao što smo videli, urgentnost ovog procesa posledica je i činjenice da je do početka 19. veka državni aparat bio u rukama Turaka, te da je njihovim povlačenjem bilo neophodno državno-administrativnu strukturu relativno brzo iznova izgraditi, u čemu su značajnu ulogu imale tradicionalne lokalne strukture vlasti). Iako je tokom prve polovine 19. veka državni aparat imao karakteristike personalizovane vlasti, gde su činovnici neretko bili u lično zavisnom položaju od viših instanci vlasti, tokom druge polovine veka dolazi do modernizacije i racionalizacije vlasti, u čemu je značajnu ulogu odigrao proces profesionalizacije državne birokratije. Međutim, kako je to mnogo puta pokazano (Lazić, 2011; Perović, 2006; Stojanović, 2003; Marković, 1994), modernizaciju države nije pratilo adekvatno modernizovanje društvenih odnosa, pa ni samog načina vladavine (Lazić ocenjuje da se čitav period 19. veka karakteriše smenama autokratskih i oligarhijskih poredaka), što je, kao posledicu imalo povratno usporavanje razvoja samih državnih aparata (Lazić, 2011: 121).

Ni politička elita nije bila izdiferencirana: i sama uglavnom seljačkog ili sitnovoškog porekla, mahom školovana na stranim univerzitetima, ona je ujedno predstavljala i intelektualnu i društvenu elitu, koja nije imala adekvatnu protivtežu u izgrađenoj i jakoj ekonomskoj eliti. Siromašna i zavisna od države, činovička služba je predstavljala gotovo jedini kanal socijalne mobilnosti ove grupacije (Perović, 1995: 23). S obzirom da je politička sfera apsorbovala intelektualno najvrednije ljudske resurse, ona se pojavljuje kao generator modernizacije, stvarajući društvo u kojem je politika uticala

na strukturisanje gotovo svih društvenih odnosa - od privrednih do privatnih (Stojanović, 2013: 15). Kao posledica toga, kako konstatuje Lazić, dolazi do međusobnog preplitanja procesa političke i ekonomske diferencijacije, gde se bogaćenje uskog sloja ljudi odvijalo uporedo sa procesom uspostavljanja administrativnih, represivnih i sudskih aparata. Zauzimanje viših položaja unutar aparata je, s jedne strane, osiguravalo sticanje ekonomskog kapitala, dok je akumulacija kapitala, sa druge strane, omogućavala upravo zauzimanje viših političkih pozicija. Ipak, indikativno je da je sticanje položaja unutar državnih aparata dobijalo primat nad ekonomskom akumulacijom (Lazić, 2011: 122).

Prekretnicu u razvoju političkih ustanova u Srbiji predstavljao je prvi nacionalni Ustav iz 1869. godine (Perović, 2006: 80), kojim je skupština prvi put dobila zakonodavnu vlast, uspostavljeno nezavisno sudstvo, opštinama priznata samouprava i priznato ograničeno pravo glasa⁹⁷. Donošenje ovog ustava praćeno je burnim političkim podelama, koje će odrediti gotovo celokupni politički život Srbije u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka. Naime, radi se o dve koncepcije demokratije, koje, prema Latinki Perović, odslikavaju sukob patrijarhalnog i modernog principa - narodne (samoupravne) i liberalne demokratije. Prvi tip se suštinski oslanjao na tradicionalne ustanove zadruge i opštine (i najpotpunije je oličen u narodnjačkom socijalizmu Svetozara Markovića, a potom i u programu Pašićeve Radikalne stranke), dok je drugi naglašavao liberalni princip individualnih prava građana i bio na tragu tadašnjih modernih demokratija. Koncepcija narodne demokratije, pri tom je predstavljala antitezu kako liberalnoj, tako i apsolutističkoj državi, počivajući na kolektivnom interesu, pravu i volji naroda kao socijalne i etničke celine. Prema ovoj koncepciji, narodna država se pojavljuje kao emanacija apsolutne narodne suverenosti koja ima zakonodavnu, izvršnu, pa čak i elemente sudske vlasti. U ekonomskom pogledu, ona je zamišljena kao kolektivni vlasnik kapitala, ali i kao organizator narodne proizvodnje. Ovakva ideološka matrica suštinski je najpotpunije odražavala realne prilike u Srbije tog doba: slabo izdiferencirana struktura društva, sa dominantnim sitnoposedničkim seljaštvom, zarobljenim u okvirima prirodne proizvodnje često nedovoljne i za puko preživljavanje, svoj je idejni pandan dobila u

⁹⁷ Poslanici u Narodnoj skupštini su bili izabrani narodni predstavnici i kneževi postavljenici (s tim da je odnos bio 3 prema 1 u korist izabranih predstavnika). Narodna skupština je postala vrhovno zakonodavno telo, ustanovljena je kao jednodomna, a pravo sazivanja i zaključivanja njenog rada imao je Knez. Pravo glasa je bilo ograničeno imovinskim cenzusom i obuhvatalo je sve građane starije od 30 godina, a izbori su organizovani neposredno u gradovima i posredno u selima.

radikalnom poimanju naroda kao homogene mase jednakih potreba i nazora. Narod se tako pojavljuje kao neka vrsta organske celine (*Gemeinschaft*) koja briše unutrašnje razlike i podele, odnosno gde pojedinačni interesi bivaju podređeni interesima celine (Stojanović, 2013: 55-56). Liberalna koncepcija demokratije (oličena prvenstveno u stavovima inteligencije, školovane na Zapadu i organizovane oko Liberalne i Napredne stranke), s druge strane, je pravnu državu videla kao otelovljenje načela slobode, shvaćenog prvenstveno kao individualne slobode, zaštićene zakonom pred kojim su svi građani jednaki. Najviša volja naroda, koji se definiše kao skup raznorodnih pojedinaca (*Gesellschaft*), prema ovoj koncepciji, oličena je u zakonu, a kao osnovni društveni ideali, u skladu sa načelima evropskog devetnaestovekovnog liberalizma, prepoznaju se red, disciplina, poredak i postepeni napredak (Stojanović, 2006: 52). Dok je prva koncepcija naglašavala kolektivističko i egalitarističko načelo (i u tom smislu se oslanjala na tradicionalne ustanove i norme), druga je, u skladu sa novim, kapitalističkim društvenim odnosima, progres videla prvenstveno u razvoju individualizma i pluralizma.

Ipak, kako navodi Dubravka Stojanović, ono što je bilo zajedničko i liberalnim i narodnjačkim predstavnicima je izjednačavanje demokratije i egalitarnog društvenog principa, gde se ekonomska jednakost shvatala kao preduslov i pretpostavka političke slobode. Na ovaj način je recepcija ideala jednakosti među predstavnicima srpske elite odudarala od zapadnoevropskog koncepta, gde je društvo pravno jednakih pojedinaca predstavljalo osnov izgradnje pravne države i poretka koji se zasnivao na načelima slobode i parlamentarne vlasti. Shvatanje demokratije kao tipa društva, a ne političkog poretka, suštinski je označavalo povezivanje modernih ideja sa tradicionalnim društvenim formama, gde se ideja jednakosti poistovećivala sa zatečenom neizdiferenciranom društvenom strukturom, dok je njeno idealizovanje suštinski otežavalo one razvojne tendencije koje su počivale na društvenom raslojavanju. Ovaj spoj patrijarhalnog konzervativizma sa socijalističkim idejama je, na taj način, vodio glorifikovanju tradicionalnog seljačkog društva i njegovih institucija (zadruga i opštine) (Županov, 1977: 26), čak i onda kada su ove bile duboko zahvaćene procesom raspadanja, a moderne institucije uveliko funkcionisale (Stojanović, 2013: 77-78).

Ovaj sukob oko prirode i ustrojstva države naročito je dobio na značaju nakon sticanja nezavisnosti 1878. godine, kada Srbija postaje subjekat u međunarodnim

odnosima, što će otvoriti novo polje političkih borbi oko spoljnopolitičke orijentacije i dalje uloge Srbije u procesima nacionalnih oslobođenja balkanskih naroda. Spoljnopolitičko i ekonomsko oslanjanje Srbije na Austriju (nakon Berlinskog kongresa) predstavljalo je, s jedne strane, posledicu zakasnelog priključivanja ovog društva međunarodnoj podeli rada na periferijskim osnovama, ali je imalo i svoju političko-ideološku dimenziju koja se ogledala u sukobu oko prozapadne odnosno slovenofilske razvojne orijentacije. Tako se, među delom političke i intelektualne elite, zapadnim (evropskim) institucijama suprotstavljaju narodne ustanove i običaji (čije se poreklo traži u jedinstvenoj slovenskoj istorijskoj tradiciji), koje treba da posluže kao jezgro samosvojnog društvenog razvoja (Perović, 2006: 22). Politička, ekonomska i društvena modernizacija (oličena kroz donošenje Zakona o štampi, Zakona o zborovima i udruženjima, Zakona o izgradnji železničke pruge, Zakona o Narodnoj banci, čitavog seta finansijskih zakona i trgovinskih konvencija, Zakona o obaveznoj osnovnoj školi, Zakona o zaštiti zdravlja naroda i stoke, Zakona o sudijama, Zakona o stajaćoj vojsci, itd.)⁹⁸, koju je sprovodila malobrojna elita školovana na Zapadu, okupljena oko Napredne stranke, predstavljala je neku vrstu "revolucije odozgo" (Perović, 2006: 23) i nailazila je na žestoke unutrašnje otpore, pre svega, radikala: ekonomske reforme okarakterisane su kao vid razbijanja socijalnog jedinstva seljačkog naroda, dok su institucije moderne države (izgrađene po zapadnoevropskom modelu) predstavljane kao napuštanje ideje demokratije kao neposredne vladavine naroda preko narodnog predstavništva koje bi u sebi očuvalo jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Modernizacija se, na taj način, tumačila ne samo kao napuštanje ideala narodne države, već i kao vid spoljnopolitičke strategije kojom se udaljavalo od ideje oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda kao prioritetnog političkog cilja (Perović, 2006: 23). Slično kao i u Hrvatskoj, prosvetiteljska ideja slobode i ovde je, među značajnim delom elite, shvaćena kao načelo koje se odnosi na etnički shvaćen kolektivitet, a pitanje modernizacije i razvoja, kao odnos društva prema Evropi, njenim vrednostima i normama⁹⁹.

⁹⁸ Ovaj niz reformskih zakona donela je naprednjačka vlada, na čelu sa Milanom Piroćancem, tokom 80ih godina 19. veka (Perović 1994: 238).

⁹⁹ Kao suprotnost "lažnoj zapadnoj kulturi", radikalski lider Nikola Pašić je postulirao Rusiju, kao središta oko kojeg se okupljaju slovenske zemlje u istorijskoj borbi protiv nasrtaja zapadnih institucija i ideja (Perović, 1994: 238).

Sa konačnom institucionalizacijom stranačkog sistema (1881.)¹⁰⁰, ove tendencije su se jasno profilisale kroz skupštinske sukobe Pašićevih radikala (koji su, uspešno mobilišući seljaštvo, marginalizovali druge stranke (Lazić, 2011: 124)) i konzervativnih naprednjaka i liberala (Stojanović, 2013: 20), među kojima je svakako najparadigmatičniji onaj koji se vodio oko izgradnje železnice (koju Srbija dobija među poslednjim državama u Evropi). Ujedno, ovaj sukob nije samo ocrtavao osnovne političko-ideološke podele i razvojne koncepcije među srpskom političkom elitom, već je bio i jasan indikator odnosa prema prodoru kapitalističkih odnosa i načina na koji se Srbija uključivala u međunarodnu podelu rada. Izgradnja železnice (na koju je Srbija obavezana na Berlinskom kongresu) predstavljala je izraz ekonomske zavisnosti Srbije od Austrije, odnosno priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu kroz nejednaku razmenu (o dubljim razlozima, videti u: Čalić, 2004: 112-121), ali i paradigmu kulturnih i duhovnih promena sa kojima se ovo društvo suočavalo s prodorom kapitalističkih društvenih odnosa. Skupštinske rasprave koje su vođene oslikavaju dve razvojne tendencije prisutne u stavovima predstavnika srpske političke elite: jednu, koja je u prodoru stranog kapitala videla put ka novom ekonomskom ropstvu, ali i kao oblik otvaranja društva za upliv novih idejno-vrednosnih orijentacija zasnovanih na doktrini ekonomskog liberalizma (pri tome, materijalizam zapadne civilizacije posmatrao se kao suprotnost tradicionalnom duhovnom poretku zasnovanom na egalitarističkim i kolektivističkim principima, ali i kao vid odvajanja Srbije od "tradicionalnih" slovenskih uzora); i drugu, koja je počivala na ideji da je modernizacija društva i države na kapitalističkim osnovama neminovna (opširnije u: Perović, 1994: 235-242). Dok je prva koncepcija počivala na samosvojnom razvojnom putu, kroz čvršće povezivanje sa istorijski i kulturno bliskim narodima i oslanjanje na tradicionalne institucije za koje se verovalo da su prirođenije duhu naroda (ova koncepcija je, pri tome, podrazumevala preskakanje kapitalističke faze društvenog razvoja – videti u: Perović, 1995), druga je podrazumevala ponavljanje zapadnoevropske putanje (Hobsbaum, 2003), odnosno razvoj

¹⁰⁰ Zakonom o slobodi udruživanja, iz 1880. godine, omogućeno je formiranje modernih političkih stranaka, svega par godina nakon nastanka sličnih organizacija u Velikoj Britaniji. Programi političkih partija su preuzeti iz zapadnih organizacija, oslanjajući se na doktrine liberalizma, konzervativizma, radikalizma i socijal-demokratije. S druge strane, samo ustrojstvo partija nije pratilo zapadni model, oslanjajući se na strogu disciplinu, neprikosnovenost i nesmenjivost vođa, zabranu frakcijskih podela, itd. (Stojanović, 2013: 119).

koji je počivao na implementaciji zapadnih ustanova i normi (videti u: Zundhausen, 2009: 142; Perović, 2006: 54). I jedna i druga strategija, suštinski su predstavljale iznuđeno rešenje u nastojanju da se uhvati priključak za razvijenim zapadnoevropskim društvima.

Ujedno, ove podele su odslikavale odnos dveju idejnih struja prema državi i njenoj razvojnoj ulozi: dok je liberalna inteligencija državu videla kao agenta modernizacije (na liberalno-demokratskim i kapitalističkim osnovama), radikali su prema njoj izražavali skeptičan stav (oslanjajući se na već uvreženu sumnjičavost seljaštva prema osmanskoj državi), nastojeći da državni centralizam potisnu u korist lokalnih samouprava, redukuju državne birokratske aparate (uključujući i škole, žandarmeriju i diplomatska predstavništva) i spreče prodor kapitalističkih odnosa i ekonomsko raslojavanje društva (Zundhausen, 2009: 221). Ovakav otpor centralizovanoj vlasti i podvrgavanju striktnim pravilima ponašanja, činio je da se država, na mikro-strukturnom nivou pojavljuje kao tuđa i strana. Tako Mira Bogdanović konstatuje da se država pojavljuje kao spoljna sila koje se ljudi boje, ujedno pokušavajući da joj podvale. Ovo "uzajamno nepoverenje podanika i vlasti nije pogodno tlo za proširenje domena slobode i racionalnosti" (Bogdanović, 1994: 182).

Slično kao i u Hrvatskoj, kao uostalom i u većini evropskih zemalja, druga polovina 19. veka karakteriše se i novom fazom nacionalne integracije. Naime, proces međunarodnog priznavanja samoopredeljenja naroda (pre svega onih koji su naseljavali teritorije Osmanskog carstva) suštinski se odvijao paralelno sa etnizacijom i biologizacijom poimanja nacije i nacionalne države. Dok u prvoj polovini 19. veka, kako konstatuje Zundhausen, etnicitet nije još uvek imao odlučujuću ulogu u definisanju državljanstva (već se država shvatala kao neki vid dinastičkog derivata), u drugoj polovini veka javlja se koncepcija nacije koja se više ne izjednačava sa pojmom *demosa*, već dobija odlike *etnosa*. Koncept etnički shvaćene nacije tako postaje legitimacijska osnova stvaranja novih država u Evropi, određujući, u slučaju srpske političke elite, ulogu Srbije u procesima nacionalnog oslobođenja balkanskih naroda¹⁰¹ (Zundhausen,

¹⁰¹ Početke ove nacionalno-političke faze u razvoju srpske države svakako treba tražiti u spoljnopolitičkom programu izloženom u *Načertaniju* Ilije Garašanina (1844.), u kojem se kao prioritetni spoljnopolitički cilj Srbije nakon očekivanog raspada Osmanskog carstva prepoznaje oslobođenje Južnih

2009: 143; Milosavljević, 1999)). Ujedno, pozivanjem na slavnu istorijsku prošlost, u svojevršnom procesu "izmišljanja tradicije" (Hobsbaum i Rejndžer, 2002), trasiran je put definisanju nacije uz pomoć vernakularne mobilizacije pre-moderne demotske etnije (videti u: Smith, 1991). Kao što ćemo videti, upravo će proces snažnijeg teritorijalnog i ekonomskog povezivanja i kulturne modernizacije, oličene u širenju školskog sistema i sredstava masovne komunikacije, pospešiti nacionalnu integraciju i na njoj zasnovanu mobilizaciju širih slojeva stanovništva. Ova široka mobilizacija stanovništva na etničkim osnovama, kako navodi Dubravka Stojanović, na ideološko-vrednosnom planu je bila moguća upravo usled specifične recepcije liberalnog načela slobode, koje se dovodilo u direktnu vezu sa tradicionalnim shvatanjem jednakosti: naime, kao primarna se postulira sloboda kolektiva, kojoj su podređene sve pojedinačne volje, a ideal socijalne jednakosti predstavlja osnov na kojem se temelji kolektivističko razumevanje zajedništva. Tako se socijalna jednakost pojavljuje kao temelj nacionalne kohezije, a primat kolektiva nad pojedincem se lako prevodi u primat nacije nad njenim partikularnim delovima. Tradicionalna matrica se na taj način pojavljuje kao najdublji idejni sloj koji moderne ideje i koncepte apsorbuje i sebi prilagođava, ostajući integralni deo politički "nesvesnog" čak i onda kada postoji deklarativno opredeljenje za moderne demokratske koncepte (Stojanović, 2013: 90-92), a modernizacija političkih ustanova ostaje samo formalna, bez adekvatnog ispunjavanja modernim sadržajima (Perović, 2006).

Za razliku od Hrvatske, gde se proces nacionalne emancipacije i integracije u okvirima Habsburške monarhije odvijao kroz "svakodnevno iskustvo kompetitivnog zajedničkog života u multietničkim područjima" (Čalić, 2013: 59), Srbija je bila etnički relativno homogena, uz značajan broj sunarodnika koji su živeli na teritorijama drugih država (Bosni i Hercegovnini, Južnoj Ugarskoj, nekadašnjoj Vojnoj Krajini, Dalmaciji i Južnoj Srbiji). U sklopu sveopšteg procesa nacionalnog buđenja u Evropi i stvaranja država na temelju integracije etnički homogenih teritorija (na primer, Nemačke ili Italije), stanovništvo ovih zemalja je upravo u Srbiji prepoznavalo svoje nacionalno i političko središte, a njihove intelektualne elite, uz pomoć časopisa, književnosti, osnivanja nacionalnih kulturnih udruženja, itd., stvarale su jedinstveni kulturni prostor koji je

Slovena koji su ostali pod tuđom vladavinom i uspostavljanje carstva Stefana Dušana (Zundhausen, 2009: 130).

prevazilazio okvire granica država u kojima su živeli¹⁰². Kao posledica stvaranja bližih političkih i kulturnih veza srpskih intelektualaca i buržoazije koji su živeli van granica zemlje sa maticom, ideja oslobođenja sunarodnika i njihovo ujedinjenje u jedinstvenu teritorijalnu zajednicu postulirana je kao jedan od temeljnih političkih ciljeva Srbije, koja je trebalo da odigra ulogu novog "Pijemonta". Pri tome, legitimitet iredentističkih ciljeva potvrđivao se pozivanjem na "slavnu" istorijsku tradiciju, uz nastojanje da se pomoću zajedničke istorijske prošlosti učvrsti socijalno i emocionalno¹⁰³ jedinstvo naroda, a nacija utemelji kao prirodna i organska, a ne politička tvorevina¹⁰⁴ (Čalić, 2013: 61).

Ukoliko je druga polovina 19. veka obeležena nastojanjima da se društvo modernizuje (na liberalno-demokratskim i kapitalističkim osnovama), kroz izgradnju profesionalizovanog birokratskog aparata, zakonsko i parlamentarno ograničavanje vladarevog autoriteta i uspostavljanje racionalne vlasti, širu političku participaciju stanovništva, itd., i žilavim otporima modernizaciji (koji su u poslednjoj deceniji 19. veka završili u političkim borbama između lične vlasti monarha i partijske vlasti radikala (Perović, 2006: 151)), prva decenija 20. veka se često u srpskoj historiografiji naziva "zlatnim dobom parlamentarne demokratije" (Ekmečić, 1989) u kojem dolazi do cvetanja stranačkog pluralizma i parlamentarne kontrole kraljevog autoriteta¹⁰⁵. Iako je ova teza u

¹⁰² Opširnije o stvaranju jedinstvenog kulturno omeđenog nacionalnog prostora u drugoj polovini 19. veka (koji se nije nužno poklapao sa teritorijalnim granicama) i "proizvođenja nacionalnih teritorija" kroz muzikološke prakse, videti u Atanasovski, 2014.

¹⁰³ Opširnije o emocionalnoj komponenti nacionalne vezanosti, videti u Anderson, 1998.

¹⁰⁴ Pri tome, treba napomenuti da je u procesu konstituisanja nacije i nacionalnog identiteta, posezano za različitim kriterijumima, pre svega lingvističkim i verskim, što je, tokom čitavog 19. veka, proizvodilo unutrašnje ideološke napetosti i sukobe predstavnika elite (Milosavljević, 1999). Organskoj viziji nacije, koja se temeljila na nepodeljenoj, egalitarnoj, homogenoj seljačkoj zajednici, pridružuje se, krajem veka, i naglašena verska kodifikacija nacionalnog mita, koja će kulminirati proslavom petstote godišnjice bitke na Kosovu 1889. godine i šematizovanjem Vidovdanskog kulta (Zundhausen, 2009: 208; takođe, videti i u: Čalić, 2013: 59-64). Po oceni nemačkog istoričara Holma Zundhausena, krajem 19. i početkom 20. veka, nekritičko veličanje sopstvenog naroda, njegove tradicije i običaja, naročito je bilo izraženo u radovima romantičarski nastrojenih istoričara i etnografa, koji su i sami učestvovali u procesu konstrukcije nacije kao imaginarne zajednice. Ovo je posebno doazilo do izražaja pri legitimisanju teritorijalnih aspiracija mladih balkanskih država, gde područja Makedonije, Bosne i Hercegovine, Kosova, srpsko-bugarskog pograničja, itd., postaju poprišta borbi tadašnjih etnologa i istoričara (Zundhausen, 2009: 210).

¹⁰⁵ Dinastička promena ozakonjena je izborom kralja u Narodnoj skupštini, a potom i donošenjem novog Ustava, 1903. godine, koji se temeljio na liberalnom ustavu iz 1888. godine, koji je bio na snazi svega nekoliko godina, a temeljio se na belgijskom modelu i suštinski označavao zasnivanje sistema vladavine na principima klasične parlamentarne monarhije u kojoj je težište političkog života prebačeno sa kralja na parlament (Popović-Obradović, 1994). Ujedno, smena dinastije označila je i uvođenje opšteg prava glasa (doduše, samo za muškarce), koje je od tada uživalo oko 70% muške populacije, za razliku od svega 3,5% Hrvata ili 5% Slovenaca (Čalić, 2013: 71).

brojnim studijama dovedena u pitanje (Perović, 2006; Stojanović, 2013; Popović-Obradović, 1994), nije zgoreg primetiti da dinastička promena i cepanje do tada najbrojnije Narodne radikalne stranke nisu donele smirivanje političkih tenzija. Naime, uvođenjem parlamentarizma, ključni politički akteri, kako konstatuje Stojanović, postaju političke stranke, čiji brojčani porast¹⁰⁶ prate procesi strukturne i programske modernizacije. Razvoj stranačkog pluralizma ujedno je vodio izrazitoj političkoj nestabilnosti¹⁰⁷ i žestokim stranačkim sukobima, čija je ideološka osnova u biti ostala nepromenjena u odnosu na devetnaestovekovne podele. Na taj način, relativno moderne političke institucije bivale su derogirane premodernim shvatanjem politike, obojenim "političkim fanatizmom", nedovoljno razvijenom političkom kulturom, nedostatkom tolerancije, nasiljem i kršenjem zakona (opširnije videti u: Stojanović, 2013).

Iako je čitava druga polovina 19. veka obeležena žestokim političkim i ideološkim sukobima oko dominantne koncepcije društvenog razvoja, oni su, suštinski, u velikoj meri ostajali u okvirima političke i intelektualne elite, ne dobijajući značajniji odjek među širim društvenim grupama. Osim Napredne stranke, koja se oslanjala na svoje veze sa "narodom" i imala najmasovniju podršku među seljaštvom, ostale političke partije nisu svoje uporište imale u širim društvenim slojevima, niti su nastajale u procesu spontane artikulacije različitih interesa društvenih grupa u neizdiferenciranom seljačkom društvu. Politički pluralizam, koji je nastupio nakon 1903. godine, tako je u manjoj meri bio posledica pluraliteta interesa različitih društvenih grupa, a pre rezultat cepanja dotada najveće Radikalne stranke. U međusobnim političkim borbama delova vladajuće klase, gotovo sve političke partije nastojale su da pridobiju podršku većinskog seljaštva, koristeći retoriku kojom se pozivalo na tradicionalne ustanove zadruge, opštine i samouprave i kolektivističke, odnosno egalitarne ideje. Na taj način, paradoksalno, moderne političke institucije bile su ispunjene pre-modernim sadržajima, uz opstajanje manje ili više tradicionalnih političkih praksi i brutalnih političkih borbi.

¹⁰⁶ Kako konstatuje Olga Popović-Obradović, u tih 11 godina stranački sistem je evoluirao od praktično jednostranačkog, preko dvostranačkog do višestranačkog. No, i pored političke pluralizacije, biračko telo je ostalo fiksirano u podeli na radikale i "antiradikale" (Popović-Obradović, 1994: 344).

¹⁰⁷ U periodu od 1903. do 1914. godine promenjeno je 18 vlada (Stojanović, 2013: 18), održano je 5 opštih izbora, a nijedna od 5 izabranih skupština nije sačekala kraj četvorogodišnjeg mandata (Popović-Obradović, 1994: 334). Prva koaliciona vlada u kratkoj istoriji srpskog parlamentarizma oformljena je tek 1908. godine, nakon perioda parlamentarnih opstrukcija opozicionih poslanika i faktički paralisane vlade (Stojanović, 2013: 30).

Uporedo sa procesima političke modernizacije odvijao se spor prodor kapitalističkih odnosa i periferijsko priključivanje Srbije svetskom kapitalističkom sistemu. Naime, kao što je rečeno, već nakon dobijanja autonomije (1830.), stvoreni su preduslovi za brži prelaz sa naturalnih na tržišne oblike privrede, a nepostojanje čvrstih feudalnih struktura i njihovih nosilaca trebalo je da olakša ovu "veliku transformaciju". Međutim, slaba društvena diferencijacija i ranija odsečenost od gotovo svih privrednih tokova, zajedno sa nastojanjem pripadnika političke elite da protekcionističkim merama ublaže posledice tržišne privrede na selu i tako ojačaju sopstveni legitimitet u međusobnim političkim borbama (Lazić, 2011: 123), suštinski su petrifikovali tradicionalnu autarkičnu privredu na selu, i njoj saobraženu strukturu društva, dugo vremena onemogućavajući formiranje domaće krupne buržoazije koja bi bila u stanju da ozbiljnije organizuje privredu na kapitalističkim osnovama. Jedan od ključnih razloga ograničenog privrednog razvoja zemlje ogleda se u pravnom konzerviranju tradicionalnih institucija, pre svega zadruga. Naime, Građanskim zakonikom (1844.) potvrđeno je običajno pravo o kolektivnom karakteru vlasništva nad imovinom, iako je dozvolio mogućnost njene podele (u slučaju raspada velikih familija), pravno ozakonivši ono što se u realnosti uveliko događalo – raspadanje zaduge. Na taj način je omogućena parcelizacija zemljišnog poseda do proizvoljno malih jedinica, uz istovremeno očuvanje minimalne okućnice (Zakon o okućju) u situaciji kada, usled nedostatka novca, dolazi do prezaduživanja seoskih domaćinstava i seoskog lihvarjenja. Oba su procesa bila fatalna za produktivnost seoske poljoprivrede: kolektivna svojina nad zemljom je gušila inicijative za intenzivnijom ekonomijom koja bi bila u stanju da proizvede višak (pošto se dobit delila na veliki broj ljudi, te je rast po glavi bio izrazito nizak¹⁰⁸), dok je parcelizacija i usitnjavanje zemljišnog poseda vodio nerentabilnim jedinicama, nedovoljnim za proizvodnju viška (prvobitne akumulacije kapitala) i razvoj seoske buržoazije. Ujedno, Zakonom o okućju, seljaci su trajno vezani za zemlju, otežavši stvaranje agrarnog proleterijata i slobodnog tržišta rada kao preduslova razvijanja

¹⁰⁸ Nedostatak kapitala na selu tek je delimično mogao da bude nadoknađen uzajamnim merama samopomoći lokalne zajednice, dok su savremenije forme samopomoći, u vidu zemljoradničkih zadruga počele da se pojavljuju relativno kasno (1894.), uz dosta problema u implementaciji (Zundhausen, 2009: 194).

kapitalističke proizvodnje¹⁰⁹ (Čalić, 2004: 37- 42). Na taj način je konzervirana slabo izdiferencirana društvena struktura¹¹⁰, dajući podstrek političkoj mobilizaciji stanovništva koja je počivala na idejama egalitarizma i kolektivismu. Zundhausen, stoga, konstatuje da agrarni razvoj Srbije polovinom 19. veka nije ni izbliza dostizao nivo koji je karakterisao Englesku u 18. veku, da bi do početka 20. veka ovaj sektor i dalje bio na pretkapitalističkom stadijumu razvoja (Zundhausen, 2009: 193, 196).

Ovo suštinski znači da su strukturne karakteristike srpske privrede bile veoma nepovoljne za ozbiljniji razvitak na kapitalističkim osnovama. S obzirom na dominaciju sitnog zemljišnog poseda, tržišne viškove su proizvodili samo veliki zemljoposednici, kojih je bilo nedovoljno. Za razliku od Hrvatske gde je nedostatak kapitala, počev od poslednje decenije 19. veka, nadoknađivan kreditnim podsticajima (zahvaljujući procvatu bankarskog sektora), u Srbiji je nerazvijenost finansijskih institucija značila da je kreditiranje bilo ograničeno na veoma uzak sloj korisnika, što je kao posledicu donelo pojavu seoskog lihvarstva, ali i nužnost da se egzistencijalni minimum, usled porasta stanovništva, obezbedi dodatnim prihodima van poljoprivrede. Takođe, za razliku od Hrvatske, gde je reakcija na promenu ekonomskih i demografskih okolnosti (pad mortaliteta, uz istovremeno zadržavanje visokog nataliteta, što je kao posledicu imalo višestruko povećanje broja stanovnika) uključivala unutrašnju i, naročito, spoljnu migraciju (i ublažavanje pritiska povećanog broja stanovnika na ograničen broj radnih mesta van poljoprivrede), u Srbiji su slični procesi izostali ili su bili zanemarivi (kao, uostalom i povećanje produktivnosti), što je dovelo do strukturne prenaseljenosti sela (odnosno nedovoljne strukturne zaposlenosti i slabe iskorišćenosti radne snage), i

¹⁰⁹ O nepovoljnoj strukturi seljačkih poseda svedoče i statistike: tako je 1889. godine 13.39% ukupnog broja imanja bilo manje od 1ha, odnosno 72.6% imanja je bilo manje od 5ha (Čalić, 2007: 68). ovo svedoči o tome da je jedna trećina svih imanja posedovala manje zemlje od minimuma koji je neophodan za izdržavanje jedne familije. Pored toga, iako je površina oranica tokom 19. veka rasla (mahom putem krčenja šuma), kao posledica uvećanja stanovništva i prelaska sa stočarstva na ratarstvo, kao i uvećanja obima spoljne trgovine, Srbija je, početkom 20. veka, pored Norveške, bila na začelju evropskih zemalja po udelu neproaktivnog tla. Neiskorišćenost zemlje se, pri tome, mahom objašnjava činjenicom da je upotreba tla mahom bila jednostrana, zasnovana na zastarelim, ekstenzivnim merama obrade, s jedne strane, odnosno agrarnom prenaseljenošću, sa druge. Tako podaci pokazuju da je 93% oranica u Srbiji, početkom 20. veka, bilo pokriveno žitaricama (među kojima je izrazito dominirao kukuruz i u nešto manjoj meri pšenica), poljoprivredna mehanizacija je bila rudimentarna, menjanje kultura na određenoj parceli retko, đubrenje zemlje sporadično i nedovoljno, dok se meliorizacija faktički nije ni primenjivala (Zundhausen, 2009: 194).

¹¹⁰ Tako je do početka 20. veka 84% stanovništva Srbije i dalje živelo od poljoprivrede, koja je ujedno pokrivala 80% ukupnog izvoza (mahom sa Austrougarskom) (Zundhausen, 2009: 196). Pri tome, poljoprivreda je 1910. godine još uvek činila 47.9% ukupnog BNP (Palairret, 2002: 321).

posledično, do neophodnosti kombinovanja poljoprivrednog prihoda sa neagrarnim radom (Čalić, 2004: 80-83). Upravo će ova pojava usloviti razvoj zanatstva i kućnih protoindustrijskih delatnosti, u drugoj polovini 19. veka, iako su oni retko prerastali u moderne fabričke sisteme, kao što je bio slučaj u Zapadnoj Evropi vek ranije (Čalić, 2004: 87).

Pored strukturnih uslova (agrarne prenaseljenosti, primitivnih tehnika obrade zemlje, sitnog zemljišnog poseda i nedostatka kapitala), slaba produktivnost u poljoprivredi bila je i posledica načina na koji je poljoprivredna proizvodnja bila organizovana i odnosa prema radu. Naime, izrazito niska radna opterećenost i produktivnost, naročito muških članova domaćinstva¹¹¹, odslikavali su predkapitalističku prirodu odnosa prema radu, gde se radi samo ono što se mora, "a i kada se radi, nema žurbe" (Sombart, prema Čalić, 2004). Iracionalan odnos prema novcu, koji je svojevremeno opisivala Vera Erlich (Vera Erlich) proučavajući tradicionalne porodice i njihove prakse, je ukazivao na to da je seljak radio dotle dok ne zadovolji svoje (tradicijom i običajima određene) potrebe, dok je orijentacija ka tržištu i proizvodnji stabilnih viškova bila slabo izražena i suštinski je, u datim okolnostima, predstavljala vrstu iracionalnog dodatnog napora (Erlich, 1964). Na taj način je sistem porodične ekonomije, na kojem je počivala seoska privreda Srbije, suštinski bio organizovan u okvirima socijetalnih (porodičnih), a ne uže specijalizovanih privrednih jedinica (na primer, seoskih gazdinstava), što je kao posledicu imalo promenljivo zalaganje na radu odraslih članova porodice, koji su sopstvene napore prilagođavali broju izdržavanih lica i njihovim životnim ciklusima. Kao posledica, dolazi do stvaranja "ravnoteže rada i potrošnje", gde je "stepen ličnog zalaganja na radu bio određen odnosom između mere zadovoljenja potreba i mere težine rada" (Tschajanow, 1987, prema Čalić, 2004: 83).

¹¹¹Anketa koju je sproveo Glavni odbor Srpskih zemljoradničkih zadruga (1910-1912) ukazivala je na slabu proizvodnju tržišnih viškova domaćinstava koja su imala preko 5ha zemlje, kao i na malu opterećenost muške radne snage (žene su pri tom, bile više angažovane kako u kućnim tako i u poljskim poslovima, reflektujući opstanak patrijarhalne podele rada). Tako je izračunato da je muško seosko stanovništvo, u proseku, radilo svega 165 dana u godini, a nastojanja vlasti sredinom 19. veka da ukine sve nekrvne praznike i time poveća produktivnost rada, nailazilo je na žestoke otpore, te se od ovoga odustalo (Zundhausen, 2009: 198; Čalić, 2004). Poređenja radi, procenjuje se da je u Zapadnoj Evropi krajem 18. veka, oko 15 do 20% stanovništva bilo pogođeno nedovoljnom strukturnom zaposlenošću (sa prosečnim radnim opterećenjem od 206 dana u godini), što je i dalje manje od one koja je u Srbiji zabeležena početkom 20. veka (Čalić, 2004: 79).

Ako je sticanje autonomije u prvoj polovini 19. veka omogućilo stvaranje preduslova za prodor tržišne privrede i uspostavljanje kapitalističkih odnosa, onda je sticanje nezavisnosti (1878.) omogućilo teritorijalnu integraciju u ekonomskom pogledu (pre svega pomoću izgradnje železnice) i priključivanje evropskim trgovinskim tokovima. Međutim, dok je za neke države priključivanje međunarodnoj podeli rada na kapitalističkim osnovama bilo praćeno razvojno uspešnom, izvezno orijentisanom strategijom rasta, u Srbiji je ovaj proces, kao i u Hrvatskoj, praćen razvojem na zavisnim osnovama i neravnomernom robnom razmenom¹¹². Razloge za ovako nepovoljni razvoj treba tražiti u strukturnoj nerazvijenosti ekonomije Srbije, kasnom otpočinjaju razvojnih procesa, ali i prilikama na međunarodnom tržištu (poduprtim političkim odnosima velikih sila). Tako Čalić, u nastojanju da objasni uzroke nerazvijenosti Srbije, navodi da su mogući povoljni efekti povećane spoljnotrgovinske aktivnosti bili umanjeni svetskom poljoprivrednom krizom (koja je pojačala mere protekcionističke politike razvijenih zemalja, na štetu zemalja koje su izvozile poljoprivredne proizvode, a koja se vremenski poklopila sa sticanjem nezavisnosti Srbije), relativno malim obimom srpske spoljne trgovine¹¹³, monopolisanjem spoljne trgovine Srbije od strane Austrougarske, slabom raznovrsnošću izvozne ponude¹¹⁴ i lošom saobraćajnom povezanošću (unutrašnjih teritorija, kao i sa inostranstvom) (Čalić, 2004: 113-117).

Ukoliko je implementacija ideja političkog liberalizma bila posledica diseminacije intelektualnih ideja iz zemalja centra u zemlje periferije kao izraz racionalnog nastojanja da se modernizuje državni aparat, tada je uvođenje slobodne spoljne trgovinske razmene

¹¹² U fokusu srpske političke elite na Berlinskom kongresu bila su državotvorna pitanja i teritorijalna proširenja, dok su ekonomska pitanja ostala u drugom planu, iznedrivši niz ugovora koji su bili u skladu sa privrednim interesima Austrougarske, ali relativno nepovoljni za Srbiju. Uslovi pod kojim je Srbija izdejstvovala nacionalnu samostalnost stvorili su, tako, osnovu za veće zaduživanje zemlje putem uzimanja predimenzioniranih kredita, od kojih su najznačajniji bili oni koje je generisala obaveza izgradnje železnice. U periodu od 70ih godina 19. veka do I svetskog rata, Srbija je uzela 26 kredita, sa ukupno 900 miliona franaka duga. Od toga je najveći deo novca odlazio na otplate kamata i na izdatke za naoružanje, dok je svega 304 miliona uloženo u privredu. Kao posledica zaduživanja, 1900. godine je čak 30% državnog budžeta odlazilo na isplate poverilaca (opširnije videti u: Čalić, 2004: 108-112).

¹¹³ U periodu između 1845. i 1910. spoljna trgovina je dostigla godišnji rast od 2.1%, ali ni ovo povećanje nije bilo dovoljno, te se 1910. godine Srbija nalazi na začelju evropskih zemalja s obzirom na obim spoljnotrgovinske razmene po glavi stanovnika (Čalić, 2004: 114).

¹¹⁴ Pre svega se orijentišući na izvoz poljoprivrednih proizvoda (i tako se prilagođavajući potrebama razvijenih industrijskih zemalja), umesto razvoja sopstvene industrijske proizvodnje (za koju se pokazalo da je do perioda Prvog svetskog rata donosila više stope rasta). Upravo će komplementarna izvozna strategija, za koju se Srbija opredelila, kao posledicu imati povećanje jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja (Čalić, 2004: 115).

(kao jednog od ključnih elementa doktrine ekonomskog liberalizma¹¹⁵) predstavljalo stvar nužnosti. Naime, već je napomenuto da je sticanje državne samostalnosti Srbije bilo uslovljeno potpisivanjem niza privrednih ugovora koji su odražavali interese Austrougarske i njene ekspanzije ka balkanskim tržištima. Pored toga, da bi obezbedila izvoz sopstvenih poljoprivrednih proizvoda (žitarica i stoke) na Austrougarsko tržište, Srbija je bila primorana da otvori sopstvene granice za inostrane industrijske i zanatske proizvode¹¹⁶, što je dugoročno naštetilo razvoju srpske industrije, zanatstva i uopšte privatne inicijative (Čalić, 2004: 116). Na sličan način, izgradnja železničke pruge (kojom su stvoreni uslovi za isplativu eksploataciju sirovina i značajnije uključivanje Srbije u međunarodnu podelu rada), suštinski je bila izraz ugovornih obaveza koje je Srbija preuzela, a ne inicijative domaće buržoazije (nije zgorog ponoviti da je gradnja železnice praćena brojnim otporima i skupštinskim debatama, odslikavajući stav značajnog dela političke elite i javnosti prema prodoru kapitalističkih društvenih odnosa). Ipak, i pored otpora, poslednja četvrtina 19. veka je obeležena potpunom liberalizacijom spoljne trgovine, koja se nepovoljno odrazila na razvoj privrede: naime, ona je omogućila ogroman priliv strane industrijske i zanatske robe, a s druge strane je spečila da se domaći preduzetnici aktivnije uključe u izvozne poslove sa industriskom robom (s obzirom da su strana tržišta već bila podeljena među razvijenim industrijskim državama, pa su, za zemlje koje su se kasno priključivale evropskoj razmeni, mogućnosti bile krajnje redukovane) (Čalić, 2004: 147).

Ni drugi elementi ekonomskog liberalizma nisu naišli na plodno tlo. Već je bilo reči o tome da su tradicionalne ustanove porodične zadruge i opštine otelovljavale princip kolektivnog vlasništva i odgovornosti nad zemljom, onemogućavajući značajnije pokušaje privatne inicijative, samostalnosti, odgovornosti i, uopšte, razvoja preduzetničkog duha. Duboka ukorenjenost kolektivističkih i egalitarnih vrednosti u

¹¹⁵ Opširnije o karakteristikama liberalizma videti u Grej, 1999.

¹¹⁶ Komplementarna spoljnotrgovinska strategija pokazala se nepovoljnom po slabije razvijene zemlje usled slabe prilagodljivosti njihovih privreda tržišnim promenama, ali i kao posledica konkretnih promena na međunarodnom tržištu, koje u posmatranom vremenskom periodu beleži porast cena industrijskih proizvoda, uz istovremeno opadanje cena žita. Na taj način je došlo do makaza cena između uvoza i izvoza, što je kao posledicu imalo negativni trgovinski bilans. Ipak, u slučaju Srbije još je jedan faktor doveo do ovako nepovoljnog razvoja: naime, usled nastojanja da svoju poljoprivrednu proizvodnju prilagodi potrebama svetskog tržišta, Srbija se preorijentisala sa nekada dominantnog uzgoja stoke na uzgoj žitarica, što se pokazalo pogubnom odlukom usled pada cena žita na evropskom tržištu, uz istovremenu stabilnost cena stoke i mesa (Čalić, 2004: 117-118).

tradicionalnim institucijama (koje su se žilavo održavale i tokom prve polovine 20. veka), zajedno sa nepovoljnim strukturnim karakteristikama privrede i nastojanjima elite da svoj legitimitet učvrsti upravo tako što će date vrednosti prevesti iz neformalnog u formalni institucionalno-normativni sistem, suštinski su onemogućavali snažniju rasprostranjenost i učvršćivanje vrednosno-ideoloških obrazaca tipičnih za kapitalistički sistem društvenih odnosa. Na taj način, modernizacija na kapitalističkim osnovama ne samo da je bila suočena sa strukturnim preprekama, već je nailazila i na otpore koji su dolazili iz vrednosno-ideološke sfere. Suštinski egalitarno shvatanje društva, sazdanog na načelu kolektivizma, imalo je svoj pandan u instituciji patrijarhalne porodice, i počivalo je na potiranju bilo kakvih individualnih razlika. Otuda, kako konstatuje Dubravka Stojanović, sledi tipično podozrenje naroda prema eliti, kao i prema svakom vidu društvene stratifikacije i iskakanja u društvu ljudi jednakih u siromaštvu (Stojanović, 2013: 86).

I pored sporog uključivanja srpske privrede u međunarodnu podelu rada na zavisnim osnovama, tokom čitavog perioda 19. veka može se pratiti postepen prodor robno-novčane privrede, te formiranje, specijalizacija i usložnjavanje unutrašnjih regionalnih i lokalnih tržišta. Ipak, relativno spora i zakasnela izgradnja kopnenih saobraćajnica i železničke mreže vodila je slaboj integraciji unutrašnjeg tržišta, ostavljajući značajan deo poljoprivrednog stanovništva van tržišnoprivrednih mreža. Slaba saobraćajna infrastruktura i otpor gradskih trgovaca i zanatlija organizovanju lokalnih seoskih tržišta¹¹⁷, usloveli su formiranje tananih veza između sela i grada, održavajući, na taj način, autarkičnost seoske privrede, ali i spor i nedovoljan razvoj zanatstva i protoindustrije (Zundhausen, 2009; Čalić, 2004). Ovo suštinski znači da sve do pred kraj 19. veka gotovo da nije bilo valjanih pretpostavki za razvoj industrije. Akumulacija kapitala je bila slaba i uglavnom u rukama trgovačke buržoazije, koja je zarađivala na izvozu stoke, ali nedovoljna da bi se obezbedila sredstva za veće investicije (uz to, slaba tehnološka opremljenost i infrastrukturna zaostalost srpske privrede činili su proizvodnju zanatskih i industrijskih proizvoda nekonkurentnom, kako na domaćem, tako i na stranom tržištu, te stoga i neprivlačnom za velike investicione projekte). Stoga ne

¹¹⁷ Zakonsko očuvanje zanatskog monopola gradova otežavao je razvoj trgovine na selu, pa se tako osnovni vid trgovine, sve do početka 20. veka, odigravao na povremenim seoskim vašarima, dok su stalne trgovine (dućani) počele da se osnivaju tek u drugoj polovini 19. veka. Ipak, na prelazu vekova, seoski dućani su za veliki broj stanovnika sela još uvek bili potpuna nepoznanica (Čalić, 2004: 126-127).

čudi da je bavljenje trgovinom često predstavljalo samo prolazno zanimanje pripadnika ove grupacije, na putu ka zauzimanju državnih položaja (Lazić, 2011: 117). Uslovi za ozbiljnija kapitalna ulaganja u industriju stvoreni su tek osamdesetih godina 19. veka, sa razvojem bankarskog sektora (Zundhausen, 2009: 203), iako se pravi procvat centralizacije i koncentracije trgovačkog kapitala desio tek u prvoj deceniji 20. veka (Čalić, 2004: 148), sa zakašnjenjem od gotovo decenije i po u odnosu na susednu Hrvatsku.

Povećanje ukupnog broja stanovnika (i posledično povećanje potražnje usled širenja unutrašnjeg tržišta), kao i promene u strukturi stanovništva (porast gradskog i nepoljoprivrednog stanovništva¹¹⁸) i povećanje prihoda pojedinih društvenih slojeva, doprineli su privrednom uzletu krajem 19. veka. O uvećanju domaćeg tržišta svedoči i činjenica da je krajem 19. veka došlo do razvoja tržišta industrijske gotove robe, koja se uglavnom uvozila. Međutim, pored pobrojanih strukturnih uzroka ovde treba dodati i sledeći: naime, sa razvojem urbanih centara dolazi do jačanja gradske buržoazije, koja je nastojala da se u promenjenim socijalnim prilikama oslobodi kulturnog nasleđa osmanske vladavine i preuzme kulturne tekovine Zapada. U tom procesu dolazi do prilagođavanja uvoza industrijske robe promenjenim potrebama srednje i malobrojne krupne buržoazije, te višeg državnog činovništva (koje su se najviše očitavale u promeni stila života). Na taj način je priključenje Srbije evropskom privrednom sistemu sa sobom donelo i zapadne uzore kada se radi o poželjnim životnim obrascima, ujedno podstičući potrošnju industrijske robe i promene u strukturi privrede (Čalić, 2004: 138).

Priključivanje Srbije evropskoj privredi imalo je dvojake posledice po razvoj zanatstva i industrije. Naime, dok su pojedine zanatske grane trpele štetu (usled konkurencije jeftine industrijske i zanatske robe iz uvoza, kojom je tržište preplavljeno), druge su, koristeći otvaranje granica za protok robe i potražnju na susednim tržištima, cvetale (na primer, proizvodnja tekstila i užarstvo) (Palairret, 2002: 321). Ipak, za razliku od zapadnoevropskog modela, gde je industrijalizaciji prethodila protoindustrijska faza, u Srbiji su značajniju ulogu u razvoju industrije imale upravo zanatske radionice. Značajnu

¹¹⁸ Procenat gradskog stanovništva se u periodu od 1866. do 1900. godine uvećao sa 9.5% na 14.1%, dok je do početka 20. veka svega 2/3 zaposlenih radilo u poljoprivredi. Broj zanatlija u strukturi zaposlenih je porastao na 9%, u trgovini i saobraćaju je udeo bio 12%, koliko i u javnim službama i slobodnim profesijama. To znači da se uvećao broj najamnih radnika, koji su se na tržištu, istovremeno, pojavljivali i kao kupci roba i usluga (Čalić, 2004: 136).

prepreku razvoju industrije, kao što smo napomenuli, predstavljao je nedostatak preduzetničkog sloja koji bi raspolagao dovoljnom količinom kapitala za investicije. Srpska buržoazija nije svoje poreklo dugovala zanatsko-preduzetničkim aktivnostima, već se mahom razvijala kroz spoljnu trgovinu (a usled relativno kasnog priključenja Srbije evropskoj privredi, jasno je da se radilo o relativno mladom sloju, koji se tek ekonomski i socijalno konstituisao). S obzirom da je za akumulaciju investicionog kapitala bilo je potrebno vreme, prvi začeci industrijske proizvodnje dešavaju se, stoga, relativno kasno. Akumulacija kapitala u poljoprivredi je, kao što smo već pokazali, bila još teža pa su investitori seljačkog porekla bili malobrojni. Na taj način, Srbiji je nedostajao čitav jedan sloj ljudi koji bi imao dovoljno sredstava i znanja da u datim istorijskim okolnostima odigra ulogu pokretača industrijske proizvodnje. Pri tome, kasno priključivanje evropskoj privredi i veliki jaz u odnosu na razvijene zemlje, zahtevao je i veće sume kapitala neophodnog za isplative investicije, što je dodatno otežavalo situaciju (Čalić, 2004).

U takvim uslovima, bila je neophodna snažna podrška države (zakonska, fiskalna, materijalna, itd.) kako bi se podstakla industrijalizacija. U periodu nakon sticanja nezavisnosti doneto je nekoliko zakona kojima je cilj bio podsticanje industrijske proizvodnje. U praksi, to je imalo određenog efekta, ali je i dovelo do toga da je krajem 19. veka svako četvrto preduzeće primalo neki vid državne pomoći. Zakoni o podsticaju industrije, razvoj železničke mreže, uvođenje zaštitnih carina na uvoznu robu, te postepen razvoj bankarskog sektora, doveli su, krajem 19. i početkom 20. veka, do značajnijeg talasa industrijalizacije¹¹⁹. Do 1910. godine, ukupan broj industrijskih preduzeća (uključujući mlinove i pivare) popeo se na 465 (u kojima je bilo zaposleno 16 095 radnika) (Zundhausen, 2009: 205), a u strukturi privrede dominirale su prehrambena i tekstilna industrija, ciglane, cementare, topionice i eksploatacija rude. Ipak, koncentracija na razvoj prehrambene industrije (koji se temeljio na već postojećoj dominantnoj poljoprivrednoj proizvodnji, dostupnosti sirovina, jeftinoj radnoj snazi, niskom nivou tehnoloških ulaganja i potražnji za ovom robom na stranim tržištima), nije doveo do lančane reakcije i razvoja drugih industrijskih grana, čineći istočnoevropski model

¹¹⁹ Po podacima zvanične statistike, u 1898. godini u Srbiji je radilo 28 industrijskih postrojenja (bez mlinova i pivara), koja su zapošljavala 1702 radnika, da bi do 1905. godine broj preduzeća porastao na 94, sa 4730 radnika (Zundhausen, 2009: 204).

industrijalizacije kvalitativno drugačijim od onoga koji se odigravao u Zapadnoj Evropi. Iako je novi podstrek razvoju privrede u Srbiji donelo oslobađanje trgovinske zavisnosti od Austrougarske i carinski rat (1906-1910)¹²⁰, ocene o efektima i dometima industrijalizacije u Srbiji variraju od optimističnih teza da se radilo o "industrijskoj revoluciji" (Nikola Vučo), do nešto skeptičnijih i suzdržanijih ocena o "minimalnom tempu" (Lampe)¹²¹ ili o početnom stepenu industrijalizacije koji je završio čorsokakom (Ranki) (Zundhausen, 2009: 205).

Ujedno, ovakva razvojna oslonjenost na državu, nužno je vodila relativno konzervativnoj orijentaciji malobrojne krupne buržoazije, koja nije bila samo upravljena na zaštitu domaćeg tržišta od strane konkurencije, već je istovremeno vodila nizu trgovinskih zabrana koje su nepovoljno uticale na širenje unutrašnjeg tržišta i potražnju za zanatskim i industrijskim proizvodima (Čalić, 2004: 45). Zajednička usmerenost države i malobrojne krupne buržoazije ka očuvanju njenog privilegovanog položaja, suštinski je gušila privatnu inicijativu širih društvenih grupa (Lazić, 2011: 117)¹²². Ipak,

¹²⁰ Pre izbijanja carinskog rata, Austrougarska je pokrivala gotovo 88% srpskog izvoza, da bi nakon uvođenja zaštitnih carina, ovaj procenat opao na 30%: Sticanjem privredne nezavisnosti od Austrougarske, Srbija je bila primorana da primeni strategiju izvozne raznovrsnosti (umesto žive stoke, raste udeo žitarica i prerađenih proizvoda u strukturi izvoza, što je dovelo do značajnijeg udela industrije na tržištu). U kojoj meri je ovo bilo podsticajno za industrijski razvoj svedoče podaci da je gotovo polovina fabrika koje su nastale pre Prvog svetskog rata, osnovano je nakon 1906. U periodu od 1898. do 1910. vrednost fabričke proizvodnje je povećana za 146%, dok je ukupna stopa rasta BNP po glavi stanovnika bila 127% (Čalić, 2004: 159-161). Ujedno, izvoz žitarica je porastao sa 102 400 tona u periodu 1901-1905 na 243 200 tona u narednom petogodištu (Palairat, 2002: 300). Carinski rat je doneo još jednu pogodnost: pošto je potražnja za industrijskim proizvodima u Srbiji i dalje bila visoka, a zaštitne carine velike, mnogi inostrani fabrikanti su premestili svoje fabrike u Srbiju, kako bi sačuvali srpsko tržište, ali i izvukli korist od protekcionističkih mera prema inostranoj konkurenciji (Čalić, 2004: 162).

¹²¹ Tako Lempi (Lampe) navodi da se industrijska revolucija nije odigrala ni u jednoj od balkanskih zemalja do 1914. Iako je u prvoj deceniji 20. veka došlo do značajnije industrijalizacije, ona nije pokrenula nikakav rast, niti je dovela do potrebnih strukturnih pomeranja rada i kapitala prema industrijskim oblicima proizvodnje. Umesto o industrijskoj revoluciji, on govori o "mini erupcijama", odnosno o "rastu bez razvoja" (Lampe, 2000). Ujedno, brojne studije su pokazale da čak i u periodu snažnijeg industrijskog rasta, nije došlo do dugoročnog približavanja zemala centra i periferije, već obratno, do povećanja jaza (Kopsidis, 2012: 4). U skladu sa ovom konstatacijom su i podaci koje navodi Ivan Berend: naime, 1913. godine, svega 12% stanovništva je bilo zaposleno u poljoprivredi u Zapadnoj Evropi, 28%, u skandinavskim zemljama, oko 40%, Rusiji 70%, a u balkanskim zemljama preko 80%. Dok je porast BNP-a po glavi stanovnika, u periodu od 1870. do 1913. godine, u Centralnoj i Istočnoj Evropi porastao za 56%, u Zapadnoj Evropi, koja je, pri tom, imala bolju startnu poziciju, zabeležen je porast od 76%, jasno ukazujući na produbljivanje jaza između najrazvijenije i najmanje razvijene regije Evrope (Berend, 2009: 31, 51).

¹²² Kako navodi Mojca Novak, veći deo ekonomskih mera vlasti dosledno je sledio model "habsburškog merkantilizma", koji nije stimulisao industrijsku proizvodnju, već sektor spoljne trgovine. Na taj način su se štitili trgovački monopolistički interesi nekadašnje "seoske buržoazije" (Novak, 1991., prema Gredelj, 2000: 182).

Srbija nije bila izolovani slučaj. Kako navodi Ivan Berend, početak 20. veka označio je vidljivim neuspeh zapadnog modela *laissez-faire*-a na periferijama kapitalističkog sistema, stvorivši prostor za državni intervencionizam. Državne investicije, subvencije za novootvorene firme, redukcije tarifa za državnu železnicu, itd. predstavljali su tipične mehanizme podsticanja industrijalizacije, koji su naročito bili vidljivi nakon žitne krize 70ih godina 19. veka. Ujedno, ovi su procesi predstavljali jedan vid skretanja ka protoekonomskom nacionalizmu periferijskih zemalja, gde se slobodno tržište, kapitalistički individualizam, "sebični materijalizam" i parlamentarna demokratija preispituju i odbacuju (i to pre od strane "pobunjenih" grupacija – mahom delova inteligencije - u ovim društvima, nego od strane njihovih vlada). U pojedinim slučajevima, disparitet između zemalja centra i periferije nije se, uvođenjem slobodnog tržišta smanjio, već obratno – uvećao, ne omogućavajući hvatanje koraka sa Zapadom (Berend, 2009: 52-53).

Relativno kasna industrijalizacija znači da je i porast industrijskog radništva bio relativno slab, kao i porast broja i veličine urbanih centara. Prema podacima iz 1906. u 110 fabrika koje je brojala Srbija, bilo je zaposleno 5 642 radnika, da bi do 1910. godine broj radnika porastao na 16 095 (Čalić, 2004: 162). Pored relativno brze ponude radnih mesta, koja je pratila osnivanje fabrika, gradnja železničke mreže takođe je, posredno, uticala na razvoj gradova, time što su duž trasa pruge osnivana industrijska preduzeća. Dinamični privredni razvoj početkom 20. veka vodio je porastu broja gradskih naselja, ali i razvoju i promeni strukture već postojećih varoši. Ipak, udeo gradskog stanovništva 1910. godine, iznosio je svega 13.2%. Istovremeno, u Evropi su samo još Rusija i Finska imale niži procenat urbane populacije od Srbije, što svedoči da je stopa urbanizacije zaostajala za evropskim trendovima. Na prelazu vekova, u Beogradu je živelo svega 3% ukupne populacije (pri tome, brojao je 82 498 stanovnika), što je takođe znatno niže od ostalih evropskih glavnih gradova. Relativni porast broja stanovnika je, pored Beograda, zabeležilo još svega nekoliko gradova, u kojima dolazi do razvoja industrije (Kragujevac, Kruševac, Leskovac, Niš, Požarevac i Smederevo). Najveći broj gradova u Srbiji, ipak, nije imao socijalne i strukturalne pretpostavke za brzi ekonomski rast. Uz to, usled

neposedovanja autohtonog građanstva¹²³, srpski gradovi su, nakon odlaska Osmanlija, naseljavani domaćim stanovništvom seljačkog porekla (koje se primarno bavilo poljoprivredom), te je uporedo sa procesom urbanizacije, tekla i "rustifikacija" gradova, koja se, najjasnije videla u strukturi stanovništva¹²⁴. Pri tome, snažnu vesternizaciju gradova ublažavalo je, u pojedinim sredinama, orijentalno tursko kulturno nasleđe, ali i relativno odsustvo planske parcelizacije i urbanizacije naselja (Čalić, 2004: 188).

Ukoliko pokušamo da sagledamo opisane razvojne tendencije fokusirajući se na dinamiku odnosa koji su se uspostavljali između različitih društvenih podsistema i grupa koje su njima formiraju, tada je neophodno ponoviti tezu da su odnosi u političkoj areni suštinski generisali modernizacijske procese, oblikujući jedan specifičan oblik kapitalističkog sistema (koji je jedino i mogao da se formira na njegovoj periferiji), umnogome sličan, iako ne identičan, Veberovom modelu političkog kapitalizma (Lazić, 2011: 124). Naime, država se, tokom procesa nacionalnog oslobođenja, postavila u središte patrijarhalnog društva, nastojeći da izgradi administrativno-birokratski aparat na temelju već postojećih tradicionalnih neformalnih struktura vlasti. Tokom ovog procesa dolazi do formiranja specifične političko-upravne strukture, koja je, oslanjajući se na najbrojniju, unutrašnje slabo diferenciranu grupu sitnoposedničkog seljaštva, ovladavala celokupnim društvom. U okviru procesa ekonomske (kapitalističke) diferencijacije, krupna (pre svega, trgovačka) buržoazija je trajno sticala dobit na osnovu garancija koje je dobijala od političke vlasti, upravljajući ujedno političkim procesima tako da oni omogućavaju sticanje te dobiti. Na taj način dolazi do simbioze državno-političkog vrha i kapitalističke klase u nastajanju, koje je onemogućavalo izdvajanje i relativnu samostalnost onog dela buržoazije čija se reprodukcija primarno temeljila na posedovanju ekonomskog kapitala. S obzirom da se razvojni procesi nisu odvijali na principima ekonomske racionalnosti (već su u svom središtu imali stvaranje uslova za produženu

¹²³ Tako Slobodan Jovanović, u svojoj studiji o Aleksandru Obrenoviću, opisuje na sledeći način društvenu strukturu kasnodevetnaestovekovne Srbije: "Društvene razlike su skoro nikakve: vrh seljačke mase, tanak sloj činovničke inteligencije i trgovačkog bogatstva. U žilama činovnika i trgovaca teče seljačka krv: mnogi od njih su došli sa sela; oni koji su rođeni u varoši, imali su dedove i očeve seljake" (Jovanović, 1990).

¹²⁴ Tako Čalić navodi primer Niša, koji započinje sa vesternizacijom tek u 8. deceniji 19. veka, kada se 46% stanovništva grada još uvek bavilo zemljoradničkim zanimanjima. U Beogradu je, usled migracija sa sela, broj nepismenih porastao sa 10% (1914.) na 20% (1929.), a na Kosovu i Makedoniji je ovaj trend nastavljen sve do kraja tridesetih godina 20. veka (Čalić, 2004: 188).

reprodukciju vladajuće grupacije na političkim osnovama), specifični kapitalistički razvoj društva Srbije je, kako konstatuje Lazić, omogućavao produženu reprodukciju seljačkog društva, temeljeći se na legitimacijskom uporištu koje je vladajuća elita pronalazila u tradicionalnim društvenim slojevima i odnosima dominacije (Lazić, 2011: 125). Kapitalistički razvoj Srbije je, na taj način, imao suštinski političko utemeljenje, u čijem središtu nije bilo tržište, već država, kao generator i regulator ekonomskih procesa (državocentrični kapitalizam)¹²⁵ (Lazić, 2011; Lazić & Pešić, 2012). Na taj način se, pored brojčano dominantne mase sitnosopstveničkog seljaštva, izdvajala politička elita, dok su se srednji slojevi i krupna buržoazija, i sami zavisni od države, relativno sporo konstituisali. S obzirom da je legitimacijsko uporište vladajuća politička grupacija pronalazila u održanju egzistencijalnih uslova tržišnom privredom sve ugroženijeg seljaštva (pre svega štiteći minimalni sitni posed), ona je ujedno konzervirala autarkičnu seljačku zajednicu i tradicionalne odnose koji su u njoj vladali.

Na taj način je kapitalistička klasa, kako navodi Lazić, u datim istorijskim okolnostima više bila talac države nego njen mentor, ne uspevajući da nad njom uspostavi spoljašnju kontrolu i usmeri njeno delovanje prema sopstvenim interesima, odnosno nesmetanom održavanju uslova sopstvene reprodukcije. Naprotiv, stavljanje političke sfere u centar društvenog razvoja uslovio je njenu primarnost nad ekonomskim procesima, tako da je sticanje državnih položaja, čak i kod pripadnika kapitalističke klase, dobijalo primat nad akumulacijom kapitala. Ni druga grupacija, koja bi, po pravilu, trebalo da bude generator modernizacijskih procesa - intelektualna elita - nije uspeła da se konstituiše nezavisno od države (Stojanović, 2013: 120). Školovana u inostranstvu uz pomoć državnih stipendija, ona je, po pravilu, zaposedala činovničke položaje i faktički se formirala u okviru državnog aparata ('planirana elita') (Trgovčević, 1994: 225). Ujedno, ona se javlja i kao glavni nosilac i modernih i tradicionalnih¹²⁶ ideja i koncepata, ali i kao legitimator ideja o neprikosnovenosti

¹²⁵ U prilog ovoj tezi svedoči i činjenica da se država pojavljuje kao najveći vlasnik kapitala (Stojanović, 2013: 236).

¹²⁶ Kako navodi Dubravka Stojanović, intelektualna elita je suštinski odskakala od siromašne i mahom nepismene mase stanovništva, što je u dominantno egalitarnom društvu proizvodilo izvesno podozrenje prema pripadnicima elite, a naročito prema inteligenciji i onim slojevima koji nisu živeli od fizičkog rada. Činjenica da je inteligencija nastala kao vid državnog projekta, putem školovanja malobrojne grupacije u inostranstvu, nije, kako navodi Stojanović, njenim članovima donela neosporan autoritet. Naprotiv, ovaj vid iskakanja iz neizdiferencirane strukture izazivao je pre otpor nego poštovanje.

narodnog suvereniteta, nacionalnom oslobođenju i teritorijalnoj integraciji srpskog stanovništva, postavljajući ih kao centralne razvojne prioritete u kojima je ključna bila upravo uloga države (Lazić, 2011: 126). Na taj način se data grupacija profiliše kao najznačajniji akter u procesu "izmišljanja tradicije" i konstituisanja nacije na etničkim osnovama. S obzirom da je intelektualna elita gotovo u potpunosti bila apsorbovana u okvire državno-političkih i činovničkih struktura, ona se suštinski pojavljuje kao slabo diferencirana od pripadnika političke elite (Stojanović, 2013). Zauzimanje visokih položaja u državnim aparatima predstavljalo je preduslov za realizaciju modernizacijskih ideja, ali i, kako navodi Lazić, vrhunac njihove profesionalne karijere (Lazić, 2011: 120).

Ni samo državno činovništvo, čiji brojevi porast, u principu, može biti indikator političke modernizacije (kroz izgradnju administrativnih, sudskih i represivnih aparata), nije se pokazalo kao modernizujuća društvena grupacija. S obzirom da je formiranje državnih struktura u početku imalo snažne odlike personalne službe, zasnovane na strogoj hijerarhiji i autoritetu (koja je osiguravana niskim materijalnim položajem pripadnika ove grupacije), proces njene profesionalizacije nije uspeo da eliminiše ove bitne karakteristike sve do II svetsko rata (Lazić, 2011: 118). Ipak, kako naglašava Miljković-Katić, ekonomski i društveni položaj ove grupacije bio je znatno povoljniji nego kod većine stanovništva, što je pripadnicima ove profesije donosilo određen društveni ugled i privilegovan status, a najužem krugu na vrhu piramide i materijalno bogatstvo (Miljković-Katić, 2002: 160-164). To, u principu, znači da je činovnička služba predstavljala jedan od malobrojnih kanala društvene mobilnosti, privlačeći ne samo najobrazovanije pripadnike slobodnih profesija, nego, kao što smo već napomenuli, i najpreduzimljivije trgovce. Na taj način je državna služba apsorbovala gotovo sve društvene grupacije čija se samostalna egzistencija smatra jednim od akterskih preduslova modernizacije društva na kapitalističkim i demokratskim osnovama (osim, naravno, radništva, čiji je broj, sve do prve decenije 20. veka, faktički bio zanemariv).

Konačno, pratimo li razvojne procese u 19. veku, ne smemo zaobići kulturnu modernizaciju, odnosno njene najznačajnije indikatore - razvoj obrazovnih i kulturnih

Ovakva društvena klima je pripadnike elite stavljala u delikatnu situaciju u kojoj su svoje modernizatorske poglede morali da izlažu sa dosta opreza, a ponekad da od njih i potpuno odustaju u korist tradicionalističke retorike. Stoga Stojanović, s pravom postavlja pitanje, u kojoj je meri otpor elite prema društvenom raslojavanju bio deo njihovih ubeđenja, a u kojoj posledica nastojanja da se umanjí društveni jaz koji je postojao između njih i stanovništva (Stojanović, 2013: 86-88).

institucija, širenje nivoa pismenosti, laicizaciju školstva i širenje sredstava masovnih komunikacija. Procese kulturne modernizacije teško je pratiti odvojeno od širih društvenih promena, a pre svega razvoja države i njenih aparata, ekonomskog razvoja i potrebe da se putem školskog sistema vrši osposobljavanje stanovništva za nova radna mesta, ali i od socio-demografskih i procesa urbanizacije, od kojih su najznačajniji povećanje gradskog stanovništva i razvoj gradova. Kao što smo pokazali, u Srbiji je utemeljenje i porast građanskih slojeva tekao veoma sporo (između 1834. i 1910. godine udeo gradskog stanovništva je porastao sa 6.1% na 13.2%), dok se značajniji nivo industrijalizacije može pratiti tek u poslednjim decenijama 19. veka. Ovo je uslovalo i relativno slabije potrebe za ustanovljavanjem obrazovnih i kulturnih institucija. Razvoj školskog sistema nije, stoga, tekao kao spontani izraz razvojnih tokova i potreba u ostalim podsystemima društva, već je pre predstavljao projekat vladajućih društvenih grupa, gde se obrazovanje tretiralo kao oslonac duhovne i političke emancipacije Srbije i njenog više nego neophodnog privrednog razvoja (Trgovčević, 1994: 220).

Kao što je već napomenuto, temelj devetnaestovekovnog školskog sistema u Srbiji postavljen je zakonom iz 1844. godine, koji je u svojoj zamisli bio relativno moderan (i prema nekim svojim odredbama ispred zakona koji je bio na snazi u Austrougarskoj (Stojanović, 2013: 238)), iako je, usled nerazvijenosti društva, faktički bio teško sprovodiv. Pored nekoliko novih zakona koji su donešeni u drugoj polovini 19. veka, najznačajniju promenu doneo je zakon iz 1882. godine, kojim je uvedeno obavezno šestogodišnje školovanje za svu decu, kao i obavezno stručno osposobljavanje učitelja, čime je obrazovanje profesionalizovano i postalo opšte pravo svakog građanina. Međutim, kao i u prethodnom slučaju, modernost zakona nije bila u skladu sa ukupnim društvenim razvojem, pa je, usled nedovoljnog obuhvata i slabog odaziva dece, novi zakonom obavezno školovanje smanjeno na 4 godine (Trgovčević, 1994: 221). Sličan primer predstavlja i rano diferenciranje srednjih škola (već tridesetih i četrdesetih godina 19. veka uvedene su gimnazije, kao i specijalističke škole), koje nije pratilo razvojne ekonomske tokove, pa su mnoge od njih ugašene usled nedovoljno razvijenog tržišta rada i potreba za profesionalnom specijalizacijom (Stojanović, 2013: 237). Začetak univerzitetskog obrazovanja predstavljao je Licej (osnovan 1838. u Kragujevcu, pa potom, 1841. premešten u Beograd), koji je funkcionisao kao vrsta više škole, da bi 1863.

godine postao Velika škola sa tri posebna fakulteta (Filozofskim, Tehničkim i Pravnim), a 1905. se transformisao u Univerzitet (Trgovčević, 1994: 223). Ujedno, razvoj univerziteta predstavlja redak primer postepene evolucije obrazovne ustanove, u skladu sa razvojem naučnih dostignuća i kadrovskim kapacitetima.

Gotovo da ne treba pominjati da, kulturne, a naročito obrazovne ustanove predstavljaju ključni mehanizam socijalizacije i internalizacije vrednosti dominantne društvene grupe, te se stoga njihov razvoj nameće kao jedan od neophodnih kanala uspostavljanja kulturne hegemonije. U tom smislu, uspostavljanje školskog sistema predstavljao je i ključni mehanizam nacionalne i ideološke integracije stanovništva, u sklopu projekta političke elite, ali i kanal širenja novih, modernih ideja. Najznačajniji zamajac razvoju obrazovnih ustanova u Srbiji dala je država i razvoj administrativnog aparata, odnosno neophodnost školovanja za činovnička zvanja. Već smo naglasili da je državna služba predstavljala cenjeno zanimanje i vrhunac karijere kako predstavnika intelektualne elite, tako i preduzetničkog sloja, što je presudno uticalo na dominaciju gimnazija u srednjoškolskom sistemu, odnosno Pravnog fakulteta kada se radilo o univerzitetskom nivou. Ovakav izbor zanimanja, kako naglašava Trgovčević, karakterističan je za rane faze modernizacije, kada se prvo stvara moderan državni aparat, a tek potom formira ostatak društvene strukture (Trgovčević, 1994: 223). Istovremeno, slabiji ekonomski razvoj, a posebno kasna industrijalizacija, umnogome su odredili slabije interesovanje za tehničke škole, čiji broj počinje da raste tek početkom 20. veka.

Uprkos modernim zakonima, obuhvat dece školskog uzrasta obrazovanjem je 1874. iznosio svega 9.4%, da bi do 1900. porastao na 27.3%. Nizak obuhvat je naročito bio primetan kod ženske dece, pa je tako svega 10% devojčica školskog uzrasta 1900. godine pohađalo škole. Problem slabog odziva dece nije bio samo posledica tradicionalnih odnosa ili ekonomske nužnosti zadržavanja radno-sposobnih članova na imanju (gde je obrazovanje dece, kratkoročno, predstavljalo trošak), nego i nedostajućih školskih kapaciteta. Naime, Srbija je, krajem 19. i početkom 20. veka imala najmlađe stanovništvo u Evropi, sa oko 1/4 stanovnika školskog uzrasta. Iako je zakon predviđao obavezno školovanje, broj škola i učitelja je više nego šestostruko bio manji od potrebnog (Trgovčević, 1994: 225), svedočeći o visokim razvojnim aspiracijama i relativno slabim mogućnostima da one budu ostvarene. Ovakva situacija se odrazila i na razvoj

pismenosti. Tako je 1890. godine stopa pismenosti iznosila svega 14.17%, da bi do 1900. ovaj broj porastao na 21.03%. Ovome treba dodati i to da je postojala izrazita regionalna neravnomernost, pa je u južnim krajevima Srbije stopa pismenosti bila znatno niža od proseka¹²⁷ (Trgovčević, 1994: 228). Pri tome, nivo od 50% pismenog stanovništva, koji se smatra granicom održivosti modernog demokratskog poretka (Antonić, 2000: 71), Srbija je prešla tek krajem 1920ih godina, svedočeci o značajno usporenom razvoju obrazovanja.

Sumirajući efekte kulturne modernizacija, barem kada je o obrazovanju reč, jasno je da je ono pratilo ekonomski i politički razvoj društva, zajedno sa demografskim i prostornim promenama. U principu, smatra se da je modernizacijski učinak obrazovanja utoliko veći, ukoliko je društvo slabije razvijeno (Trgovčević, 1994: 229). Međutim, da bi do njega došlo, neophodno je da procesi promena i u drugim društvenim podsistemima teku istim ili sličnim tempom, odnosno da postoji neka vrsta sinhroniciteta promena. U suprotnom, modernizacijski učinci ostaju parcijalni. S obzirom da je Srbija u značajnom stepenu kasnila u procesima ekonomske modernizacije, jasno je da su efekti relativno modernih zakonskih rešenja koja su se odnosila na obrazovanje bili polovični i nedovoljni, što se, u krajnjoj liniji, očitavalo u izrazito niskom opštem obrazovnom nivou stanovništva.

Konačno, imamo li u vidu da je za većinu stanovništva Srbije životni okvir i dalje predstavljala relativno zatvorena seoska zajednica, nije zgoreg osvrnuti se i na procese modernizacije u okviru svakodnevnih životnih praksi, a posebno s obzirom na tip odnosa koji se uspostavljao na nivou porodičnih i teritorijalnih društvenih zajednica. Već je pomenuto da je sa intenziviranjem prodora tržišne privrede i kapitalističkih društvenih odnosa, došlo do porasta broja i veličine gradova, a time i do jačanja društvenih slojeva koji se vezuju prvenstveno za gradove (gradska buržoazija i proleterijet). Ipak, ovo nije nužno značilo i širenje životnih stilova i obrazaca tipičnih za urbane sredine, već je, naprotiv, priliv velikog broja stanovništva sa sela, koje je u gradovima nastavilo da se bavi poljoprivrednim delatnostima, uticao na proces rurbanizacije (rustifikacije) varoši i gradova. I pored toga, mlada srpska buržoazija nastojala je da se "oslobodi" orijentalnog

¹²⁷ Tako je 1890. godine u Topličkom okrugu ona iznosila svega 5.19%, u Vranjskom 6.18%, a u Pirotskom 8.12% , da bi do 1900. porasle na 11.57% u Topličkom, 11.86% u Vranjskom i 16.18% u Pirotskom okrugu (Trgovčević, 1994: 228).

kulturnog nasleđa, vidljivog naročito u izgledu većih gradova, te je u drugoj polovini 19. veka upadljiva vesternizacija urbanog prostora (Čalić, 2004: 187), kao simbolička i statusna reprezentacija njihove rastuće materijalne moći¹²⁸. Uporedo sa pozapadnjačenjem gradskih prostora, u okviru viših društvenih slojeva, naročito od 70ih godina 19. veka, dolazi do prihvatanja pravila ponašanja, načina života, oblika potrošnje i sistema vrednosti tipičnih za zapadnoevropska društva toga doba (opširnije videti u: Stojanović, 2013: 241). Ipak, ove promene ostajale su ograničene na malobrojno građanstvo, skoncentrisano u većim gradovima, dok je društvena modernizacija varoši i varoškog života tekla usporeno, uz značajne otpore preovlađujuće patrijarhalne kulture.

S druge strane, život seoskog stanovništva, zarobljen u okvirima autarkične naturalne poljoprivredne proizvodnje i proširene porodice, dugotrajno je odolevao promenama. Odnosi u okviru porodične zadruga, kao dominantne socijetalne forme života na selu, sve do početka 20. veka, zasnovani su na tradicionalnom običajnom pravu i organizovani na principima "patrilinarnosti, patrilokalnosti, egzogamije i muškog nasleđivanja" (Denič, 1988: 273). Položaj žena je gotovo u potpunosti bio određen patrijarhalnom kulturnom matricom, koja je svoju normativnu potvrdu dobila Građanskim zakonikom iz 1844. (a koji je bio na snazi sve do 1912. godine). Pravni položaj žene odražavao je njenu podređenu socijalnu, ekonomsku i političku poziciju, svedočeci o segmentarnoj prirodi modernizacijskih procesa, gde su se, kao naročito žilavi, pokazali tradicionalni porodični odnosi. Iako je dominacija muškaraca nad ženama bila institucionalizovana u većini evropskih država sve do Drugog svetskog rata, čini se da je formalno-pravni karakter odredbi u srpskom zakonodavstvu bio naročito oštar (Stojanović, 2013: 235). Tako je, na primer, udajom, ženama oduzeta poslovna sposobnost (pri tome, ovu vrstu zakonske odredbe nije poznavalo pravo nijedne od država koje će ući u sastav Kraljevine SHS), nisu imale pravo da, bez muževljeve saglasnosti primaju poklone, budu svedok testamenta ili nosioc roditeljske vlasti. Najdrastičniji primer predstavljaju odredbe o nasleđivanju, prema kojima su zakonski naslednici mogli biti samo muški potomci, dok su žene dobijale pravo na korišćenje imovine (Prpa-Jovanović, 1994: 362; Stojanović, 2013: 236; Draškić i Popović-

¹²⁸ U procesu simbolične modernizacije, koja se ogledala u izgradnji glamuroznih gradova i reprezentativnih državnih zdanja, Srbija i Bugarska su, kako navodi Berend, posezale za stranim kreditima, ulazeći u 20. vek kao nesolventne zemlje (Berend, 2009: 49-50).

Obradović, 1998: 13). Srpsko zakonodavstvo je, na taj način, institucionalizovalo marginalnu poziciju žene, sveviše je na objekat a ne subjekat u društvenim procesima (Prpa-Jovanović, 1994: 363). O ovome svedoči i činjenica da žene nisu imale pravo glasa (sve do Drugog svetskog rata), niti su mogle da vrše javne i političke funkcije. Iako je zakonskim rešenjima iz 1882. godine propisano obavezno osnovno obrazovanje za svu decu, u praksi je zakon slabo sproveden, o čemu govori izrazito visoka stopa nepismenosti ženske dece i nizak obuhvat obrazovnim sistemom. Dominantna patrijarhalna vrednosno-ideološka matrica, koja je svoju tradicionalnu osnovu imala u prirodnoj privredi seoskih zajednica i autoritarnoj porodici, dobila je svoju normativnu podlogu u građanskom zakonodavstvu, onemogućavajući dublju modernizaciju svakodnevnih životnih praksi većeg dela stanovništva. Ujedno, patrijarhalni sistem društvenih odnosa, kao što je mnogo puta pokazano (na primer, videti u: Walby, 1991), nije se pokazao nužno nesaglasnim sa kapitalističkim građanskim društvom, već se, u skladu sa promenjenim načinom društvene reprodukcije, i sam ispoljavao u nešto drugačijem obliku¹²⁹.

Slaba strukturna diferencijacija stanovništva, petrifikovana očuvanjem strukturnih pretpostavki za produženu reprodukciju tradicionalnog seljačkog društva kao i suženim mogućnostima za priključenje evropskoj privredi na razvojnim osnovama, uz centriranje države i političke arene kao generatora razvojnih procesa, nije vodila modernizaciji društva na kapitalističkim i demokratskim osnovama. Iako, uključivanjem zemlje u svetske trgovinske tokove i svesnim nastojanjima političke elite da izgradi državni aparat, dolazi do širenja tržišne privrede i modernih političkih ustanova, razvoj ovog društva je bio zakasneo, spor i specifičan, omogućavajući dugotrajno konzerviranje tradicionalnih društvenih odnosa i struktura. Kao što smo videli, u političkoj sferi je, posebno u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka, bilo izraženo nastojanje da se, posredstvom imitativnog metoda, "presade" zapadne političke institucije. Međutim, moderne institucije su mahom ostajale prazna forma koju su ispunjavali tradicionalistički društveni odnosi,

¹²⁹ Ipak, treba napomenuti da je, uporedo sa opstajanjem tradicionalnih društvenih odnosa, bilo i drugačijih nastojanja, pogotovo kada se radilo o poboljšanju položaja žena. Na idejnom planu nezaobilazna su shvatanja Svetozara Markovića, koji je, inspirisan socijalističkim idejama, pokrenuo pitanje emancipacije žena (Cvetković, 1998: 310), i u tom smislu iskazivao kritičnost prema patrijarhalnim odnosima, tipičnim za porodičnu zadrugu (videti u: Županov, 1977: 16). Na tragu njegovih ideja, krajem 19. i početkom 20. veka, dolazi do osnivanja niza ženskih udruženja, naročito u okviru radničkog pokreta, a potom i Socijaldemokratske partije Srbije (Cvetković, 1998).

često ih potpuno derogirajući i čineći ih disfunkcionalnim. Otpori ka uspostavljanju liberalnog političkog sistema i racionalnog državnog aparata, posledično su onemogućavali nedvosmileno utemeljenje liberalnih vrednosno-ideoloških matrica. Pri tome, kao nosilac ovih ideja pojavljuje se uzak društveni sloj, zavisen od države i potreba vlasti da sopstvenu legitimaciju neprestano potvrđuje očuvanjem egzistencijalnih uslova i načina života najbrojnije društvene grupacije - sitnog seljaštva, ostavljajući malo prostora za širenje i čvršće utemeljenje liberalnih ideja među širim društvenim slojevima. Još je gora situacija bila kada se radilo o ideološkoj matrici ekonomskog liberalizma: u društvu u kojem je egalitarizam predstavljao ključnu vrednost, a prodor kapitalističkih društvenih odnosa i tržišne privrede opasnost kojom se dati princip narušavao, uspostavljanje modernih kapitalističkih institucija (privatne svojine, slobodne trgovine, individualne odgovornosti, društvene diferencijacije, slobodne privredne inicijative, itd.) bilo je značajno redukovano. Na taj način je, uprkos značajnim društvenim promenama, konzervativni kolektivistički egalitarizam, koji je svoj ideal pronalazio u patrijarhalnoj zajednici, opstajao kao dominantna vrednosno-ideološka matrica. Otpor koji je pružan prodoru modernih institucija pokazivao je da su procesi društvene diferencijacije, stvaranje atomizovanih porodica, razvoj svesnih i odgovornih pojedinaca, čak i kod modernistički orijentisanih pripadnika elite, suštinski shvatani više kao neka vrsta danka koji se mora platiti zarad društvenog napretka, nego kao usvojeni ideal (Stojanović, 2013: 86). Društvo jednakih u siromaštvu odslikavalo je ideal patrijarhalne porodice, u kojoj je vlasništvo zajedničko, odgovornost kolektivna, a samostalnost i individualna inicijativa gotovo nepostojeće. Ujedno, takvo se društvo oslanjalo na tradicionalne, autoritarne strukture vlasti, dok su institucije, po pravilu završavali u institucionalnoj blokadi i ponovnim posezanjem za uspostavljanjem autoritarnih struktura. Na taj način se svaki oblik diferenciranja (političkog ili ekonomskog) shvatao kao iskakanje iz reda, odnosno kao razbijanje utvrđenog poretka, čije se ponovno uspostavljanje odvija u okvirima određenim zatečenim društvenim strukturama. Nepostojanje društvene grupacije koja bi se nametnula kao nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa, i na njemu zasnovanih vrednosno-ideoloških matrica, određuje stoga i ovo kretanje u krajnje redukovanim, sistemski zatečenim okvirima.

Ukoliko pokušamo da sumiramo modernizacijske i razvojne učinke Srbije tokom "dugog 19. veka", jasno je da su oni bili polovični. Već je naglašeno da se kao stožer i motor razvojnih procesa pojavljuje država, čija je modernizacija u značajnoj meri bila primarni projekat (prosvećene) političke elite. Tako se država faktički pojavljuje kao najbolje organizovani deo društva, stvarajući izrazitu asimetriju između političkog i ostalih podsistema. Usled strukturalnih i akterskih prepreka, ne dolazi do autohtonog razvoja kulturne i ekonomske sfere, već se i u ovim oblastima društvenog života država pojavljuje kao ključni pokretač modernizacijskih procesa (iako se njihov razvoj pojavljuje tek kao sekundarni cilj političkih elita), dok je najsporniji razvoj primetan u onim sferama u kojima se država ne pojavljuje kao intervenišući faktor - pre svega, u oblastima koje su uređene tradicionalnim običajima (porodični i rodni odnosi na selu). Na taj način, kako konstatuje Stojanović, osnovno obeležje modernizacije na ovim prostorima postaje segmentiranost, koju karakteriše razvojna usmerenost samo onih područja u kojima je država imala svoj uticaj (Stojanović, 2013: 247).

Usled zakasnelog priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu, na periferijskim osnovama, kratkotrajna i "iskrivljena" implementacija zapadnog modela razvoja, zasnovanog na političkoj demokratiji i tržišnoj privredi, nije donela željeni tempo razvoja i priključak zemljama centra, već je naprotiv, dovela do još većeg jaza, kao i do snažnih posledica po dotadašnji način društvenog života. Liberalne ideje, koje su pratile ovaj model razvoja, ubrzo su dobile svoju kontratežu u tradicionalističkim ideologemama, kao izraz otpora na promenjene uslove života koje je kapitalizam sa sobom donosio. Stoga se, na vrednosno-ideološkom planu, jasno očitava sukob ili smena dveju vrednosno-ideoloških matrica, tradicionalističke i patrijarhalne nasuprot liberalno- "zapadnjačkoj", gde je čvrsta ukorenjenost prve često dovodila do poništavanja efekata druge, ili u najboljem slučaju, do njenog apsorbovanja. Kao osnovne karakteristike ove tradicionalističke matrice izdvajaju se organicističko poimanje društva kao "prirodno" utemeljene, socijalno i politički nepodeljene zajednice, politički anti-institucionalizam (izražen kroz odbojnost prema parlamentarizmu i pravnoj državi), mitologizacija "slavne" prošlosti, religijski ekskluzivizam (vidljiv u centriranju pravoslavlja kao okosnice nacionalne integracije), patrijarhalnost i autoritarnost na mikro-nivou porodične zajednice, ali na i makro-nivou državne organizacije, ujediniteljski, iredentistički

nacionalizam (izražen kroz dominaciju ideje "spoljne slobode"), koji povremeno dobija odlike hegemonističkog pokreta, egalitarizam i orijentacija na samosvojni model društvenog razvoja (videti u Gredelj, 2000: 177).

2.1.2.3 Kratak poredbeni osvrt na predjugoslovensku fazu kapitalističkog razvoja društava Srbije i Hrvatske

Ukoliko pokušamo ponovo da napravimo kratko poređenje dva društva, u okviru prve – predjugoslovenske – faze kapitalističkog razvoja, neophodno je istaći karakteristike koje su temeljno odredile domete njihove modernizacije, približavajući ih međusobno, ili udaljavajući, u pogledu opstanka tradicionalne vrednosno-ideološke matrice.

Odmah treba istaći da je modernizacija društava Srbije i Hrvatske u značajnoj meri kasnila ne samo za razvijenim zemljama centra, nego i za onim koje su se našle u drugom krugu modernizacije (Austroougarskom, Nemačkom i Italijom). Ni njeni efekti nisu bili saobraženi modelu koji se razvijao na zapadnom delu kontinenta: otpočinjući relativno kasno sa priključenjem svetskoj podeli rada, sa veoma nepovoljnim unutrašnjim strukturnim karakteristikama i akterskim pretpostavkama, ova društva ne uspevaju da uhvate priključak sa modernim industrijskim zemljama niti pokrenu sveobuhvatni proces društvenog preobražaja. Usled vekovne političke i ekonomske zavisnosti od velikih imperijalnih sila (u čijem su se sastavu nalazile, odnosno čijim su interesnim sferama pripadale), spoljni činioci su se pre pojavljivali kao prepreka nego kao podsticaj modernizaciji (pri tome, uticaj spoljnih činilaca je u većoj meri bio prisutan u Hrvatskoj, dok je u Srbiji, nakon sticanja samostalnosti, snažnije oslanjanje na unutrašnje razvojne snage). Nesklad koji se javlja između modernizatorskih nastojanja društvenih elita i nerazvijenih strukturnih i akterskih pretpostavki modernizacije (odnosno modernizacija "odozgo", gde moderne forme često nisu bile ispunjene adekvatnim sadržajima) vodio je njenom segmenitarnom karakteru.

Razvoj modernih političkih institucija je u Srbiji mahom pratio sukob dve strategije: imitativne, koja je počivala na nastojanju da se razvoj zasnuje na zapadnim institucionalnim modelima, i samosvojne, u čijoj je biti pokušaj da se, oslanjanjem na

autohtone (tradicionalne i patrijarhalne) ustanove (čija je funkcionalnost bila ograničena na premoderne društveno-istorijske uslove) uhvati priključak za razvijenom zapadnim društvima. U Hrvatskoj je, sa druge strane, razvoj političkih institucija i njihova modernizacija, bila pod snažnim uticajem transformacije odnosa u Habsburškoj monarhiji, što je, u značajnoj meri, redukovalo mogućnost osmišljavanja i sprovođenja samostalne razvojne politike. I ovde možemo razlikovati dve razvojne strategije - jednu, koja se oslanjala na relativno samostalni reformski kurs (po imitativnom modelu zapadnih obrazaca), i drugu, koja je nastojala da tešnje veže razvoj Hrvatske uz interese Ugarske (oslanjajući se na očuvanje tradicionalnih staleških institucija). Iako je ova druga strategija, tokom većeg dela druge polovine 19. i početkom 20. veka imala odlučujuću prevagu, relativno kratak period reformi doneo je u Hrvatskoj značajan napredak u pogledu modernizacije političke i kulturne sfere.

S obzirom na faktički slabu integrisanost Srbije u državne i administrativne strukture Osmanske imperije, dobijanje nacionalne autonomije, a potom i samostalnosti, označilo je neophodnost temeljne izgradnje državnog birokratskog aparata, uz značajno oslanjanje na tradicionalne lokalne strukture. Ovo je uslovalo nesrazmeru u tempu razvoja različitih društvenih podsistema, gde se političke institucije razvijaju brže od ostalih podsistema, proizvodeći segmentiranu (neusaglašenu) modernizaciju. S druge strane, integrisanost Hrvatske u okvire austrijskog, a potom i ugarskog birokratskog aparata, uslovalo je da se razvoj političkih institucija odvija pod značajnim uticajem državnih činovničkih aparata, čija je primarna lojalnost (osim u kratkom vremenskom periodu, tokom sedme decenije 19. veka) bila upravljena prema strukturama i interesima centralnih vlasti Austrije i Ugarske. Za razliku od Srbije, primarni cilj elite nije bila izgradnja i razvoj političkih institucija, već učvršćivanje vlasti centralne administracije. Ipak, i pored različitih uslova u kojima se odvijala modernizacija, i u jednom i u drugom društvu ključnu ulogu dobijaju slojevi koji su bili deo državno-činovničkog aparata, koji postaje glavni mehanizam zaposedanja elitnih pozicija.

Razvojni prioritet političkog podsistema u Srbiji doveo je do toga da se, usled nepostojanja autonomnih društvenih snaga, nezavisnih od političke sfere, država pojavljuje kao osnovni motor sveukupnog društvenog razvoja (pre svega ekonomskog i kulturnog). Ipak, usled činjenice da su politički ciljevi češće dobijali prioritet nad

ekonomskim ili kulturnim, razvojna inicijativa države nije bila dovoljno jaka da pokrene samostalne razvojne procese u ovim podsistemima. Kao posledica, javlja se krajnje neujednačen razvojni tempo, gde modernizatorske (normativno-institucionalne) reforme često bivaju anulirane nemogućnošću njihovog sprovođenja. U Hrvatskom društvu, sa druge strane, reformska nastojanja su suštinski imala efekta u onoj meri u kojoj su se poklapala sa interesima centralnih (austrijskih ili ugarskih) vlasti. Reforme su se mahom sprovodile odozgo, dok je razvoj autonomnih društvenih snaga dugo vremena bio ograničen (povremeni "prozori" ka snažnijem uobličavanju unutrašnjih reformskih potencijala bili su, pri tome, posledica promene složenih odnosa različitih interesnih grupa unutar Habsburške monarhije). Na taj način se i ovde (centralna) država pojavljuje kao krajnji pokretač ali i prepreka razvojnim procesima.

(Periferna) integrisanost Hrvatske u okvire Austro-ugarske označila je nešto ranije priključivanje ovog društva evropskim trgovinskim tokovima, te sledstveno razvoj krupne veletrgovačke buržoazije, koja se, zajedno sa veleposedničkim plemstvom, pojavljuje kao društveni sloj koji je, u prvoj fazi, slovio za nosioca kapitalističkih društvenih odnosa. S druge strane, njihova uska usmerenost na očuvanje sopstvenih ekonomskih interesa (vezanih prvenstveno za veletrgovinu žitaricama i drvnom građom) i politička povezanost sa stranim elementima (pre svega, ugarskim plemstvom i krupnom buržoazijom) koji su onemogućavali formulisanje samostalne ekonomske strategije Hrvatske, delovala je nepodsticajno na dublji ekonomski razvoj (proizvedeći strukturnu neizdiferenciranost privrede i spoljnotrgovinsku zavisnost), tako da se značajniji podstrek industrijalizaciji beleži tek u poslednjim decenijama 19. veka (kada dolazi do jačanja domaće industrijske buržoazije kao posledice razvoja bankarsko-kreditnog sektora). Srbija se, s druge strane, kasnije i u znatno slabijem obimu uključuje u svetski kapitalistički sistem (usled slabe saobraćajne povezanosti i dominacije sitnog zemljišnog poseda, nedovoljnog da stvori značajnije poljoprivredne viškove), što je uslovalo nepostojanje uslova za značajniju akumulaciju kapitala koji bi omogućio industrijalizaciju privrede. Uz to, ekonomski zavisna od Austro-ugarske, privreda Srbije se, sve do prve decenije 20. veka, razvijala kao strukturno slabo izdiferencirana (uz dominantan izvoz poljoprivrednih sirovina) i nerazvijenog unutrašnjeg tržišta, bez značajnijih mogućnosti da, mimo pomoći države, razvije savremene fabričke pogone.

Tek sa ulaskom u "Carinski rat" sa Austro-ugarskom, dolazi do značajnijeg nivoa industrijskih investicija i diverzifikacije izvoza. Ipak, kao što je napomenuto, ova mini industrijska revolucija nije bila dovoljna da pokrene dublju transformaciju ekonomije i podstakne sveobuhvatnu modernizaciju društva, te Srbija ulazi u I svetski rat kao nerazvijena, agrarna zemlja, sa dominacijom prirodne poljoprivredne proizvodnje na sitnom zemljišnom posedu.

Usled nerazvijenosti kapitalističkog sistema, industrija se u oba društva razvija češće iz zanata nego iz kućnih industrija. Stoga i početci industrijalizacije nisu bili vezani za tekstilnu industriju (kao što je bio slučaj u Engleskoj), ili industriju uglja, gvožđa i čelika (kao u Nemačkoj), već pre svega za poljoprivredu (u obliku mlinova i pivara) i šumarstvo (prerada drveta). U Srbiji se stoga mahom razvija prerađivačka industrija, a u Hrvatskoj drvnoprerađivačka. S obzirom da se radilo o granama u kojima su tehnološki zahtevi dosta niski, *spin-off* efekat, izazvan potražnjom za mašinama, izostaje (Čalić, 2013: 39).

Iako je nešto povoljnija struktura zemljišnog poseda u Hrvatskoj nego u Srbiji (usled opstajanja krupnih vlastelinskih imanja, naročito u centralnoj Hrvatskoj) uslovlila mogućnost značajnije proizvodnje poljoprivrednih viškova i akumulacija kapitala seoske buržoazije, seljaštvo je u oba društva, dominantno živelo od prirodne proizvodnje na sitnom posedu. Proces raspadanja kućnih zadruga naročito je bio evidentan u drugoj polovini 19. veka, uslovljavajući dalje usitnjavanje imanja. Ipak, dok je parcelizacija imanja u Hrvatskoj bila ograničena egzistencijalnim minimumom, u Srbiji se ona odvijala do proizvoljno malih jedinica koje su bile neotuđive, vezujući, na taj način, seljaštvo trajno za zemlju. Sprovedenjem polovičnih društvenih reformi (kao posledica namere političke elite u Srbiji da s prodorom tržišnih odnosa na selo ne dođe do drastičnog osiromašenja seljaštva, odnosno usled nastojanja krupne veletrgovačke buržoazije i veleposedničkog plemstva u Hrvatskoj da očuvaju za njih funkcionalnu porodičnu zadrugu kao ekonomsku jedinicu), sprečena je snažnija mobilizacija radne snage i širenje kapitalističkih odnosa, a time i drastičnije društveno diferenciranje (iako je, treba i to reći, nešto snažniji stepen društvenog diferenciranja, pogotovo na selu, zabeležen u Hrvatskoj).

Iako je kriza agrarne prenaseljenosti (čija je pojava kasnila čitav jedan vek za razvijenim zapadnim društvima) karakterisala oba društva, strategije njenog

prevazilaženja su bile drugačije: naime, usled blizine pomorskih puteva, Hrvatska je poljoprivrednu nezaposlenost delimično amortizovala trajnim prekookeanskim migracijama stanovništva iz pasivnih krajeva, dok je u Srbiji, usled trajne vezanosti seljaštva za zemlju, dolazilo do privremenih unutrašnjih migracija (pečalbarstva) kao strategije dolaženja do nepoljoprivrednih prihoda (tek će u međuratnom periodu ovaj vid dodatnog prihodovanja biti zamenjen stalnim najamnim radom). Ipak, agrarna prenaseljenost, ni u jednom ni u drugom društvu, nije prevazilažena intenziviranjem poljoprivredne proizvodnje, već njenim ekstenziviranjem (bez značajnijih pokušaja da se poveća agrarna produktivnost). Tek sa intenziviranjem procesa industrijalizacije dolazi do porasta radništva, iako, usled nepovoljne strukture industrije (dominacija prerađivačkih delatnosti) ne dolazi do snažnijeg formiranja sloja urbanog proleterijata. Ipak, porast stanovništva, agrarno-industrijski razvoj i prodor tržišne privrede, krajem 19. veka, ”stavili su u pokret tradicionalni seoski socijalni poredak” (Čalić, 2013: 33).

Prodor liberalnih zapadnih ideja (slobode, bratstva i jednakosti) je u oba društva praćen specifičnom recepcijom, u okviru koje dolazi do njihovog tešnjeg povezivanja sa konceptima koji u središte stavljaju ideju etnički shvaćene nacije ili tradicionalne (u slučaju Srbije seljačke, a u Hrvatskoj staleške) zajednice. Na taj način se kao nosioci prava i sloboda ne percipiraju pojedinci, već kolektiviteti. Za razliku od idealno-tipski shvaćenog građanskog (zapadnog) procesa preobražaja naroda u naciju, koji se temelje na građanskom statusu, subjektivnom izboru i demokratskim idejama nacionalne suverenosti nastalih iz sukoba buržoazije sa feudalnim strukturama, ”istočni” nacionalizam je nastajao u specifičnim okolnostima određenim opstajanjem etnički heterogenih velikih carstava, u kojima se ideja promene postojećih državnih granica temeljila na etnografskim razlikama (Kohn, 1961). Osnova nacionalizma, na taj način postaju kulturni identiteti, u okviru kojih je koncept građanstva zamenjen idejom naroda. Tradicionalna recepcija ideje slobode je u Srbiji tesno povezivana sa načelom jednakosti, pa se tako društvena jednakost shvatala kao preduslov slobode (pri tome, demokratija se poistovećuje sa načelom socijalne, a ne pravno-političke jednakosti, odstupajući, na taj način, od zapadnih liberalnih shvatanja, približavajući se idejama ruskog narodnjačkog socijalizma). Pri tom, sloboda kolektiva (koji je u početku poistovećivan sa nepodeljenom seljačkom zajednicom jednakih, a potom sa etnički definisanom nacijom)

dobija primat nad pojedinačnim slobodama. Na taj način se socijalna jednakost pojavljuje kao osnova nacionalne kohezije, a tradicionalistička idejna matrica (koja je svoj materijalni osnov imala u slabo izdiferenciranoj društvenoj strukturi), kao osnov na koji su se "kalemile" i kojoj su se prilagođavale liberalne ideje. Za razliku od Srbije, u kojoj je kao osnova za konstruisanje nacije poslužila neizdiferencirana seljačka zajednica, u Hrvatskoj je, u početnim fazama konstruisanja nacije, ona počivala na staleški određenim kategorijama plemstva, sveštenstva i slobodnih građana, da bi tek u drugoj fazi bila "protegnuta" i na niže društvene slojeve pomoću "etnizacije" tradicionalnog pojma nacije hrvatskog plemstva (Sekulić, 2014: 74). U uslovima nadmetanja sa rastućim i dominantnim mađarskim (a u Dalmaciji i italijanskim) nacionalizmom, s jedne strane, i slovenskim nacionalizmima (srpskim, pre svih), sa druge, preobražaj difuznog "etničkog kontinuuma" u modernu naciju, i ovde je, kao i u Srbiji, bio prožet primordijalnim samoodređenjem (koje je počivalo na zajedništvu porekla, *ius sanguinis*) i pozivanjem na istorijska (srednjovekovna) državna prava, dobijajući (usled uticaja koji su dolazili iz Austrije i Nemačke) specifično konzervativno i klerikalno utemeljenje. Tako se, u radikalnim pravaškim zamislima hrvatske nacije (pre svega, Starčevića) očitava sličnost sa radikalskom koncepcijom nacije u Srbiji: nacionalna emancipacija dobijala je primat nad modernizacijom i demokratizacijom, odnosno kolektivna volja naroda imala je prioritet nad individualnim pravima i slobodama (Sekulić, 2014: 79).

U procesu konstituisanja nacionalnih identiteta dva naroda na mikro-društvenom nivou, uloga različitih identitetskih obeležja je sve do I svetskog rata bila promenljivog karaktera. Naime, usled čestih pomeranja stanovništva, verskih preobraćenja i kulturnih hibridizacija, teritorije današnjih društva Srbije i Hrvatske karakterisala je etničko-konfesionalna mešavina, u okviru koje su se identitetske značajke – jezičke, religijske, socijalne i teritorijalne – menjale saobrazno specifičnim društveno-istorijskim kontekstima. Tek će delovanjem prosvećenih intelektualaca, tokom druge polovine 19. veka, doći do stvaranja (apstraktnih) nacionalnih kategorija, koje će sačinjavati osnovu nove društvene integracije. Uloga dominantnih religijakih organizacija, a time i verskog činioaca u procesu formiranja nacionalnog identiteta, se donekle razlikovala u dva društva. Naime, dok je u Srbiji Pravoslavna crkva delovala kao snažan činilac nacionalne identifikacije, usled specifičnog osmanskog uređenja koje je verskim zajednicama davalo

izvesnu autonomiju (*milet*), figurirajući, na taj način, kao centralni čuvar tradicionalnih institucija i običaja, u Hrvatskoj delovanje Katoličke crkve nije moglo da vodi uspostavljanju jednoznačnih identitetskih obeležja (s obzirom da su u ovim krajevima živeli i Nemci, Mađari i Italijani, čija je konfesija takođe bila katolička). Stoga, dok se u Srbiji "pravoslavno" sadržajno poklapalo sa "srpskim", u Hrvatskoj je kao dodatni kriterijum religijskoj komponenti poslužio i jezik. Međutim, tek u međuratnom periodu, delovanjem katoličkog klera i Hrvatske seljačke stranke, dolazi do dovršavanja integracije hrvatske nacije u znaku katolicizma (Čalić, 2013: 26-33). Ono što je zajednička karakteristika oba društva, kao uostalom i većine evropskih društava, je značajna uloga intelektualaca, političke elite i sveštenstva u procesima "izmišljanja nacija", koje su se na mikronivou pojavljivale isprva kao apstraktne tvorevine, da bi tek s kraja 19. i početkom 20. veka dobijale jasno identitetsko značenje.

Proširena porodica (odnosno zadruga) dugo je vremena, u okviru oba društva, opstajala kao dominantni socijetalni okvir života seoskog stanovništva, predstavljajući jezgro tradicionalnog društvenog poretka. Kolektivni način privređivanja i vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, egalitarna raspodela dobara, neprikosnovenost patrijarhalnog autoriteta oca i starijih članova porodice, izrazita rodna disproporcija moći i podređenost žena, činili su temeljne značajke tradicionalnog seljačkog društva i vrednosno-ideološke matrice koja se u njegovim okvirima formirala. Ove tradicionalne norme su neretko svoj izraz dobijale u zakonima, institucionalizujući, na taj način patrijarhalni društveni predak. Ipak, treba napomenuti da, barem kada je o ovom normativnom aspektu reč, Građanski zakonik koji je bio na snazi u Srbiji, suštinski je sadržavao znatno restriktivnije odredbe koje su se ticale prava žena i uređenja porodičnih odnosa, nego austrijski akt koji je važio na teritorijama Hrvatske, čineći temeljni normativni okvir koji je podupirao patrijarhalnu vrednosno-ideološku matricu u srpskom društvu.

Usled slabog industrijskog razvoja proces urbanizacije se u oba društva relativno usporeno odvijao. Migracije sa sela su menjale strukturu malobrojnih gradova i varoši, dovodeći do njihove rustifikacije. Nešto ranija solidifikacija ekonomski zasnovanog građanstva u Hrvatskoj (sastavljenog od veletrgovačke buržoazije, imućnog plemstva, trgovaca, zanatlija, službenika, oficira i napose i radnika) vodila je i vidljivijem prihvatanju zapadnih životnih stilova i vrednosti, dok su pokretačku snagu

modernizovanja svakodnevnih životnih praksi u Srbiji predstavljali, pre svega, intelektualci školovani u inostranstvu. Dok je u hrvatskim gradovima dominirao nemački element, utičući na srednjoevropski izgled većih gradova, u Srbiji je, krajem 19. veka, preduzet napor da se izvrši deorijentalizacija i restrukturiranje Beograda po ugledu na zapadne metropole. U velikim gradskim centrima polako je prodirao i zapadni način života, praćen promenama na mikronivou - u životnim praksama, navikama i vrednostima. Međutim, upravo će ova "evropeizacija", naročito u Srbiji, predstavljati izvor tenzija između većinske tradicionalne i nove građanske (liberalne) kulture. Prodor robno-novčane privrede i utemeljenje kapitalističkih društvenih odnosa doneli su, tako, drastične društvene promene koje su potencijalno vodile snažnim lomovima dotadašnjih obrazaca delanja, osećanja i mišljenja. Ovaj sukob između starog i novog, "našeg" i "tuđeg", sigurnosti zajednice (*Gemeinschaft*) i nestabilnosti građanskog društva (*Gesellschaft*), predstavljalo je oblik radikalizacije strahova od gubitka identiteta i moralnog urušavanja, ali i od neizvesnosti koje je donosio kapitalistički sistem. U potrazi za nepatvorenom seljačkom kulturom i romantizovanom tradicionalnom porodičnom zajednicom, koje bi predstavljale protivtežu neizvesnosti kapitalističkog građanskog društva, mase etnografa, istoričara, filologa, muzikologa, književnika, itd., nastojale su da pronađu "istinske" ("izgubljene") korene srpske, odnosno hrvatske kulture, doprinosći, na taj način, idealizaciji i centriranju tradicionalističkih idejno-vrednosnih obrazaca¹³⁰.

Imamo li na umu sve pobrojane karakteristike prve faze kapitalističke modernizacije dva društva, jasno je da su njeni dometi bili ograničeni i nedovoljni da bi se moglo govoriti o sveobuhvatnoj transformaciji tradicionalnih poredaka. Usled zakasnelog uspostavljanja kapitalističkih odnosa i izgradnje racionalnog državnog aparata u Srbiji, praćenog polovičnim reformama ograničenim samo na određene segmente društva, normativno-institucionalni poredak nije, u tako kratkom vremenskom periodu, ni mogao da generiše politički i ekonomski liberalizam kao dominantne vrednosno-ideološke matrice. Nedovoljne strukturne promene i razvojne teškoće dovele su do održavanja i

¹³⁰ Ovaj simbolički sukob gradskog i seoskog, "tuđeg" i "našeg", koji se odvijao kao posledica prodora kapitalističkog sistema društvenih odnosa i promena koje je doneo na prakseološkom i vrednosnom planu, čest je bio motiv devetnaestovekovne i rane dvadesetovekovne književnosti (videti dela: Stevana Sremca, Jovana Sterije Popovića, Branislava Nušića, Anta Kovačića, itd.).

reprodukcija tradicionalne ideološke matrice, kojoj su se liberalne vrednosti adaptirale ili njome bivale apsorbovane. S druge strane, s obzirom na nešto ranije otpočinjanje procesa ekonomske modernizacije na pojedinim teritorijama današnje Hrvatske (centralna Hrvatska i Slavonija), kao i na brži raspad tradicionalnog poretka na selu, jasno je da je prodor liberalnih vrednosti bio u manjoj meri "opterećen" opstajanjem tradicionalističke matrice. S obzirom da je politički razvoj Hrvatske u značajnoj meri bio usmeravan činovničkim aparatom lojalnim centralnim vlastima u Beču i/ili Budimpešti, temeljni sporovi oko strategija modernizacije nisu bili tako naglašeni kao u Srbiji. Uz to, smanjena mogućnost političke participacije seljačkih masa u Hrvatskoj, nije generisala potrebu da se političke strukture, u cilju zaposedanja ili održavanja vlasti, pozivaju na tradicionalni poredak i njegove institucije, kao što je bio slučaj u Srbiji. Na taj način je tradicionalistička vrednosno-ideološka matrica, kao sredstvo političke borbe, donekle "otupljena" (iako treba naglasiti da izostajanje reformskog kursa političke elite tokom većeg dela posmatranog perioda nije dovela ni do značajnijeg masovnog širenja liberalnih ideja), dok se zavisna pozicija Hrvatske u okviru Monarhije pojavljuje istovremeno i kao razvojna prepreka, ali i kao brana od dominacije tradicionalističkih ideologema u političkom životu.

Konačno, snažnije utemeljenje ekonomskog i političkog liberalizma kao dominantnih vrednosno-ideoloških matrica nije bilo moguće usled slabosti i relativne nerazvijenosti društvenih slojeva koji bi bili njihovi nosioci. Naime, uspostavljanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa i parlamentarne demokratije vezuju se prvenstveno za uspon buržoaskih (građanskih) društvenih slojeva, čija se dominacija, na vrednosno-ideološkom polju, odlikuje manjim ili većim uspehom u nametanju sopstvene interpretacije društvene realnosti (a koja je, po pravilu, interesno utemeljena i upravljena na očuvanje sopstvene dominacije) širim društvenim slojevima. Međutim, usled kasnog otpočinjanja kapitalističkog preobražaja, i njegovog specifičnog toka, ovi slojevi nisu uspeali, ni u jednom ni u drugom društvu, da se razviju u toj meri da postanu relativno nezavisna društvena snaga koja bi usmeravala razvojne procese shodno svojim interesima. U Hrvatskoj, dominacija činovničkog aparata centralne vlasti, s jedne strane, i veletrgovačke buržoazije i zemljoposedničkog plemstva, s druge, otvorili su prostor za prodor konzervativnih ideja, da bi tek krajem 19. veka, sa jačanjem srednje i sitne

domaće buržoazije, došlo do stvaranja društvene osnove za iole snažnije utemeljenje ideološke matrice koja se tipično povezuje sa kapitalističkim sistemom društvenih odnosa. Iako je seljaštvo predstavljalo dominantnu grupaciju, usled redukovanih mogućnosti za širu političku participaciju ove grupacije, tradicionalistička vrednosno-ideološka matrica nije, sve do osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke, bila jasno artikulirana u programima političkih partija, niti je dobijala svoje glasnogovornike u strukturama vlasti. U Srbiji, s druge strane, dugo vremena ne dolazi do formiranja tipično buržoaske elite, nezavisne od državno-činovničkog aparata, koja bi svoju egzistenciju vezivala za kapitalistički tip privređivanja i tržišne odnose. Njihova je reprodukcija mahom zavisila od zaposedanja državnih položaja i održavanja vlasti (politički kapitalizam), čiji se legitimitet crpeo iz podrške "naroda", odnosno tradicionalistički orijentisanog seljaštva (čija je politička participacija sukcesivno rasla u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka). U takvoj situaciji, uspešnost održavanja dominantne pozicije u velikoj meri je bila određena demagoškim nastojanjima buržoazije i državnog činovništva da obezbede široku podršku najbrojnije društvene kategorije – seljaštva – uz pomoć tradicionalističkih ideologema, kojima su liberalne ideje često prilagođavane. Pri tome, ova zavisnost domaće političke, ekonomske i intelektualne elite od seljaštva dodatno je pojačana činjenicom da su i same bile seljačkog porekla, odnosno da se njihova temeljna politička socijalizacija morala odigravati upravo u tradicionalističkom ključu, čija je dominacija bila nesumnjiva čak i kada su se pojavljivali kao proponenti liberalnih idejnih stremljenja¹³¹.

2.1.3 Jugoslovenska faza kapitalističkog razvoja

Druga faza kapitalističkog razvoja dva društva praćena je promenom političko-teritorijalnog okvira, odnosno formiranjem zajedničke države, na temelju ideje o kulturnoj sličnosti južnoslovesnskih naroda. Zajednička država je, na taj način, označila teritorijalnu integraciju različitih etničkih grupa koje su naseljavale balkanski prostor, iako je donela niz teškoća oko koncepcije države, statusa naroda, ali i u pogledu

¹³¹ Videti opširnije u: Stojanović, 2013.

usaglašavanja različitih pravnih i ekonomskih poredaka i integracije kulturno nehomogenih regija i stanovništava. Kao što ćemo videti, ovi sporovi su generisali niz razvojnih teškoća, odvlačeći veliki deo materijalnih i ljudskih resursa na pitanja stabilizacije institucija nove multietničke, multikonfesionalne i ekonomski heterogene države i rešavanja nacionalnih pitanja, odlažući, korenitu transformaciju društva i njegov, pre svega, društveno-ekonomski razvoj. Na taj način se nova država pojavljuje kao "konglomerat različitih nedovršenosti" (Gredelj, 2000: 190), koje su se međusobno podupirale, onemogućavajući stabilizaciju političkog poretka i formulisanje razvojne ekonomske strategije. Ujedno, nova država suočila sa sličnim problemima, koji su, kao posledica uspostavljanja novog društveno-ekonomskog poretka, mučila društva Srbije i Hrvatske u prethodnom razvojnom periodu: nekoherentni i segmentirani procesi modernizacije sudarali su se sa tradicionalnom društvenom strukturom, "konzervativizmom autarkičnog sela i ostacima feudalne svesti i društvene organizacije" (Gredelj, 2000: 190), generišući nove sporove, ovoga puta ojačane nacionalističkim i separatističkim tendencijama, oko vizija poželjnog društvenog razvoja. S druge strane, ekonomski heterogena, ratom razorena privreda nove države, suočila se s mnogostrukim izazovima (usaglašavanja različitih ekonomsko-pravnih sistema i regionalnih neujednačenosti, posleratne obnove, obnavljanja pokidanih tržišnih veza i stvaranje novih, itd.) koji su predstavljali dodatno opterećenje u nastojanju da se uhvati priključak sa uveliko odmaklim industrijalizovanim zemljama kapitalističkog centra. Rečima Dušana Bilandžića, "u trenutku stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca osnovna ekonomska proturječnost bila je nesklad između povijesne nužnosti izvođenja industrijalizacije i nesposobnosti zemlje da tu industrijalizaciju izvede" (Bilandžić, 1978: 11).

2.1.3.1 Politički sukobi – uspon političkog ekstremizma

Stvaranje jugoslovenske države obeleženo je, na političkom planu, prvenstveno različitim stanovištima o načinu njenog uređenja¹³². Osnovna linija spora uspostavljena je

¹³² Nemački istoričar Holm Zundhausen navodi četiri različita modela integracije koja su figurirala kao potencijalni okvir za uspostavljanje buduće državne zajednice: 1. integrativni model, zasnovan na ideji jugoslovenstva i prevazilaženju nacionalizama konstitutivnih naroda; 2. federativni

između centralističkog poimanja države (na čelu sa Srbijom i njenom dinastijom) srpske političke elite (gde se na formiranje jake zajednice južnoslovenskih naroda gledalo kao na vrstu nagrade za oslobodilačku borbu, kojom je trebalo dovršiti proces teritorijalne integracije srpskog etničkog korpusa, ali i osloboditi Srbiju zavisnosti od uticaja velikih sila) i federalističkog poimanja hrvatske (i slovenačke) elite (u okviru kojeg je buduća zajednica zamišljena kao ravnopravna država tri naroda - hrvatskog, srpskog i slovenačkog - u kojoj bi bile očuvane religijske i jezičke posebnosti, kao i poštovanje hrvatskih državnih simbola i institucija¹³³) (Čalić, 2013: 94-99). Međutim, ni same nacionalne elite nisu međusobno bile usaglašene u pogledu poželjnog uređenja buduće države, što je dodatno izazivalo sporove i političke podele (opširnije tome videti u: Bakić, 2004). Usled dominacije srpske (političke) elite, država je utemeljena na centralističkim osnovama, na čelu sa srpskom dinastijom (u formi ustavne monarhije), čime će nacionalno pitanje dobiti centralno mesto u političkim sporovima, apsorbujući sve druge društvene sukobe i usmeravajući ih na ovaj kolosek (Lazić, 2011: 109).

Iako je utemeljena kao ustavna monarhija sa opštim pravom glasa¹³⁴, po ugledu na razvijene zapadne demokratije, legitimitet Kraljevine je potkopan već u samom začetku, donošenjem ustava¹³⁵ koji nije imao punu podršku predstavnika dva

model, koji je podrazumevao ravnopravnost tri konstitutivna naroda i njihova integracija u okviru savezne države; 3. velikosrpski model proširenja granica Srbije novim teritorijama; i 4. separatistički model odvajanja pojedinih nacija i njihovih teritorija (Zundhausen, 2009: 274).

¹³³ Naravno, treba naglasiti da su iza ideje stvaranja Kraljevine SHS postojali i konkretni politički ciljevi hrvatske elite: pre svega, dobijanje državne samostalnosti, a potom i osujećivanje italijanskih pretenzija prema hrvatskom primorju, koje im je obećano kao nagrada za ulazak u rat (Čalić, 2013: 95), odnosno dovršetak procesa teritorijalne integracije hrvatskog naciona.

¹³⁴ Ovo se opšte pravo glasa, doduše, odnosilo na sve muškarce starije od 21 godine, dok će žene na isto pravo sačekati još nekoliko decenija (istini za volju, ovo pravo ženama je bilo uskraćeno i u drugim evropskim zemljama, na primer, Francuskoj ili Italiji) (Čalić, 2013: 107; Zundhausen, 2009: 274). Prvi izbori za Ustavotvornu skupštinu odigrali su se 1920. godine, a usled proporcionalnog izbornog sistema, odnos snaga u Parlamentu je bio takav da je stvorio neku vrstu pat pozicije između zagovornika centralizma i federalizma, koja je razrešena napuštanjem parlamenta od strane HSS-a, i "pobedom" centralista (Čalić, 2013: 107). Ipak, treba napomenuti da je stvaranjem Kraljevine SHS, veliki broj stanovnika nove države po prvi put dobio mogućnost političke participacije (oličenu u glasačkom pravu).

¹³⁵ Na Vidovdan, 28. juna 1921. godine, tesnom većinom izglasan je ustav, kojim je država uređena prema načelu "jedan kralj, jedna država, jedan narod". Ustav se, u mnogim tačkama, oslanjao na srpski Ustav iz 1903. godine, uzdižući zvanično propagirani nacionalni unitarizam u rang ustavnog principa. Po francuskom uzoru, država je povezana sa centralističkim upravnim poretom, a njena administrativna podela na 33 oblasti urađena je po uzoru na francuske departmane. Iako su nove administrativne jedinice na papiru uživale određen stepen lokalne autonomije, imenovanjem lokalnog upravitelja od strane kralja, centralna vlast je ograničila nadležnosti lokalne samouprave. Odnos između kralja i Skupštine je bio zasnovan na principu pariteta: zakonodavnu vlast su obavljali zajedno, pa tako članovi vlade, koje je kralj imenovao, nisu bili samo odgovorni Skupštini nego i monarhu, koji, sa svoje

konstitutivna naroda (hrvatskog i slovenačkog). Ovaj temeljni spor oko oblika uređenja i statusa pojedinih naroda (posebno hrvatskog) u okviru zajedničke države, određiće celokupan parlamentarni život Kraljevine i njegovu izrazitu nestabilnost¹³⁶. Česte blokade rada parlamenta, izazvane strukturalnim slabostima parlamentarizma, suštinski su pogodovale kralju, omogućavajući mu da proširi prostor autokratskog odlučivanja, neformalnih uticaja i zakulisnih radnji (Čalić, 2013: 115), ujedno doprinoseći da ova institucija u potpunosti izgubi ugled u narodu (Petranović & Zečević, 1991: 120). Složeni ekonomski interesi građanskih elita (podeljenih u manje-više jasne etničke blokove), sporovi oko rešavanja nacionalnih pitanja i načina uređenja države, ideološke suprotnosti političkih partija, te nastojanje centralnog vladara da učvrsti sopstveni uticaj (uz pomoć razgranate dvorsko - klijentelističke mreže – Čalić, 2013: 115), faktički su doveli do toga da se moderne političke institucije pojavljuju kao prazna forma, uz istovremeno opstajanje političke kulture u kojoj se drugačije mišljenje ne toleriše, kompromis teško pravi, a politički sukobi rešavaju silom. Primera radi, ustavom garantovana građanska prava i slobode često su kršena upotrebom policije u sprečavanju opozicionih delatnosti političkih partija (pomenimo samo hapšenja opozicionih prvaka zbog optužbi za subverzivne aktivnosti ili zabranu delovanja Komunističke partije Jugoslavije 1921. godine, od kada ona prelazi u ilegalu), potpirujući, istovremeno, nacionalističke i separatističke tendencije i potkopavajući stvaranje integrisane političke zajednice. Parlamentarna nestabilnost i eksplozija sukoba faktički su paralisali rad predstavničkih tela, generišući duboku političku i društvenu krizu. Stalni "nedostatak legitimnosti i funkcionalnosti u multietničkoj, centralistički uređenoj zajednici" (Čalić, 2013: 119), podsticao je ekskluzivističke nacionalističke težnje i agresivni revizionizam

strane, nije bio podložan nikakvoj kontroli. Iako je kralj predstavljao kao drugi ustavni činilac (uz parlament kao prvi), njegov je uticaj u realnosti bio mnogo veći od Skupštine (Zundhausen, 2009: 281). Međutim, ustav nije donešen shodno sporazumima koji su potpisani pre završetka rata (kao što je onaj o donošenju odluka u skupštini kvalifikovanom većinom) (Čalić, 2013: 107), što će predstavljati kamen spoticanja u odnosima etnički grupisanih elita.

¹³⁶ Usled proporcionalnog izbornog sistema, došlo je do rasparčavanja političke scene. Tako je 1925. godine delovalo 45 političkih partija, koje su manje-više zastupale prvenstveno etničke i regionalne interese (Čalić, 2013: 115). Izrazita parlamentarna nestabilnost ogledala se u čestim smenama vlada i učestalim izborima (Petranović & Zečević, 1991: 119), pa je tako u periodu od 1918. do 1929. promenjeno 24 kabineta, da bi do 1941. broj kabineta porastao na 39 (Čalić, 2013: 115). Iako je Narodna skupština stvorena po uzoru na one u liberalnim građanskim demokratijama, ona suštinski nije bila osposobljena za razmatranje privrednih i socijalnih pitanja, predstavljajući tribinu za politička nadmetanja i sukobe (Petranović & Zečević, 1991: 119).

državnih granica, ispunjavajući politički život Kraljevine stalnim krizama, nasiljem i korupcijom, dovodeći tako u pitanje formativnu moć demokratije i prava naroda.

Upravo u takvoj političkoj atmosferi, koja je kulminirala atentatom na prvake HSS-a u Skupštini, kralj raspušta Skupštinu (6. januara 1929.), stavlja Ustav van snage i, putem diktature, sprovodi u delo ideju jugoslovenskog jedinstva¹³⁷, razobličavajući i učvršćujući suštinsku dominaciju dvora nad parlamentom. Ova tendencija ka snažnoj izvršnoj vlasti i autoritarnom režimu nije, kako navodi Mari-Žanin Čalić, bila samo specifičnost jugoslovenske međuratne države: naime, do 1939. godine, od 28 evropskih država, demokratski poredak se održao u svega 11; pored Jugoslavije, model kraljevske diktature uspostavljen je još i u Albaniji, Bugarskoj i Rumuniji; u Italiji je uspostavljen fašistički režim, a u Nemačkoj nacional-socijalistički (Čalić, 2013: 145). Nedovršenost partijskih sistema, politički klijentelizam, manipulacija izborima, političko nasilje, slabost onih društvenih slojeva koji bi trebalo da budu nosioci funkcionalnog političkog pluralizma, slabost i neuspešnost intermedijarnih institucija, nepostojanje političkog konsenzusa, itd., razlozi su zbog kojih je u mladim evropskim državama potkopavan demokratski poredak. a parlamentarizam upadao u krizu (Zundhausen, 2009: 294) (naravno, ovome treba dodati i agrarnu krizu koja je pogodila evropska društva sredinom 20ih godina, i uopšte, teškoće i socio-ekonomske protivrečnosti koje je donosila zakasnela modernizacija – uporediti sa: Petranović & Zečević, 1991: 120). Međutim, za razliku od antidemokratskih režimima u Italiji i Nemačkoj, kraljevske diktature na Balkanu opstajale su i bez ideologija, masovnih mobilizacija ili državnih partija, oslanjajući se na već postojeće elite u administraciji, crkvi i vojsci, ali koristeći i tradicionalne oblike legitimacije moći i harizme monarha (Zundhausen, 2009: 294; Čalić, 2013: 145).

Oktroisanjem ustava (1931.)¹³⁸, suštinski je potvrđena dominacija dvora kao središnjeg političkog autoriteta u državi¹³⁹, u situaciji u kojoj su nacionalne buržoazije,

¹³⁷ Iste godine promenjen je naziv države u Kraljevinu Jugoslaviju i uvedena nova administrativna podela, kojom je stvoreno devet upravnih oblasti (banovina): Savska, Dravska, Vrbaska, Primorska, Drinska, Zetska, Dunavska, Moravska i Vardarska. Iako je novom administrativnom podelom trebalo prevazići nacionalno-istorijske posebnosti i učvrstiti zajednički jugoslovenski identitet, podela je bila takva da je u šest oblasti srpsko stanovništvo činilo većinu (iako nisu činili ni polovinu svih žitelja u državi), što je bacalo senku sumnje na kraljeve namere (Čalić, 2013: 145; Zundhausen, 2009: 290).

¹³⁸ Kraljevina Jugoslavija je, pod novim ustavom, i dalje ostala uređena na centralističkim principima. Definisana samo kao ustavna i nasledna monarhija, parlamentarizam, predviđen prethodnim

orijentisane na vlastite političke elite da im obezbede povoljne uslove za akumulaciju kapitala u odnosu na konkurentske – nacionalne – buržoazije, slabile sopstvenu, ionako slabu, poziciju. Na taj način, politička arena opstaje kao središnji društveni podsistem, a politička elita (i sama hijerarhijski organizovana) kao društvena grupacija koja je i dalje primarno usmeravala osnovne društvene procese¹⁴⁰. Kao osnovne karakteristike ovako organizovanog sistema Lazić navodi sledeće: 1. potpunu kontrolu političke elite nad administrativnim i represivnim aparatom; 2. snažno oslanjanje elite na seljačke mase (čija je podršku nastojala da dobije agrarnim reformama, ali i oslanjanjem na tradicionalne vrednosti i patrijarhalnu kulturu – uporedi sa: Čalić, 2013: 1450); 3. sužene mogućnosti za suprotstavljanje relativno slabe industrijske buržoazije (i srazmerno slabog industrijskog proleterijata koji je tek počeo da se formira), koja nije uspela da prevaziđe etničke podele i stvori jedinstven pogled na svoje klasne interese (uporediti sa: Petranović & Zečević, 1991: 118) (Lazić, 2011: 109). Politička elita se, na ovaj način, ponovo javlja kao društveni akter koji je uspevao da očuva svoju relativnu nezavisnost od buržoaske klase (putem garantovanja ekonomske zaštite seljaštvu, u zamenu za političku podršku), iako je, dugoročno, podupirala kapitalistički sistem društvenih odnosa (naravno, njena autonomija, koja se izvodi iz specifičnog karaktera resursa kojima je raspolagala, bila je samo relativna, jer je dolazilo do neposrednog interesnog, vrednosnog i kadrovskog prožimanja sa pripadnicima ekonomske elite – Lazić, 2011: 110). Usled fiksiranosti na rešavanje nacionalnih pitanja, u situaciji krhke ravnoteže moći i odsustva konsenzusa između nacionalno podeljenih političkih elita, politički sistem je suštinski imao jasne

Vidovdanskim ustavom, sada je izostavljen. Kralj je simbolizovao narodno jedinstvo i državnu celinu, čime je otvorena diktatura suštinski pretvorena u ustavnu (Petranović & Zečević, 1991: 70).

¹³⁹ Primera radi, novim ustavom kralj je preuzeo pravo imenovanja polovine poslanika u svakom skupštinskom domu, dok su zabranjene organizacije koje su delovale na etničkoj, regionalnoj i verskoj osnovi. Usled serije protesta, sa temeljnim zahtevom ka uspostavljanju parlamentarizma i federativnim preuređenjem države, dolazi do talasa hapšenja vodećih opozicionih lidera, što će, u krajnjoj liniji, dovesti do ujedinjenja stranaka veoma različitih političko-ideoloških uverenja na zajedničkoj platformi i zajedničkih istupanja na izborima 1935. i 1938. godine (Čalić, 2013: 146).

¹⁴⁰ Ubistvom kralja (1934.) i formiranjem Stojadinovićeve vlade (1935.), osnovne karakteristike političkog sistema nisu se značajnije promenile. Čvrsta centralističko-unitaristička politika je i dalje opstajala kao dominantna, iako je nova vlada pokazala nešto veću prilagodljivost kada se radilo o rešavanju nacionalnog pitanja. Autoritarni režim kralja ublažen je, na taj način, u korist ograničenog partijskog pluralizma. Na ideološkoj ravni, tradicionalističke i konzervativne ideologeme zamenjene su naizgled modernizatorskim kursom nove vlade, uz simboličko oslanjanje na obeležja i političke rituale preuzete od italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma (pre svega, uz pomoć upotrebe masovnih medija) (Čalić, 2013: 144-147).

odlike autoritarne vlasti, čiji je legitimitet počivao na kombinaciji stvaranja klijentelističkih mreža i političke demagogije.

Temeljno pitanje koje je, kao što je već napomenuto, oblikovalo sukobe unutar političke arene i usmeravalo dinamiku političkog i celokupnog društveno-ekonomskog razvoja, bilo je nacionalno. Nesuglasice oko načina uređenja države i statusa konstitutivnih naroda, obeležene su usponom Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepana Radića, čije će delovanje predstavljati najžešću opoziciju centralističkim tendencijama srpske buržoazije i kralja. Dugujući svoj uspon kampanjama masovne mobilizacije hrvatskog seljaštva (koje je, po prvi put u okviru nove države dobilo mogućnost neposrednog učešća na izborima) na temelju ideja o "seljačkoj demokratiji", "pravici" i "suverenosti naroda", HRSS je probleme seljaštva, pogođenog usponom tržišne privrede i kapitalističkih odnosa, uspeo da objedini sa idejom o jedinstvenoj, organskoj i solidarnoj narodnoj zajednici. Kao i nekoliko decenija ranije u Srbiji, seljaštvo je, kao najbrojnija društvena kategorija, dobilo svoje političke predstavnike, čiji je politički program predstavljao spoj socijalnih, tradicionalističkih i nacionalističkih tendencije. Radić je pitanje socijalnih problema sela čvrsto povezivao sa idejom suvereniteta hrvatske nacije, gde bi suštinsko učešće ove društvene kategorije u državi bilo ostvarivo samo u nacionalno ujedinjenoj demokratskoj seljačkoj državi (Čalić, 203: 112). Delovanjem ove partije (koja je imala odlike modernog političkog pokreta – uporedi: Petranović & Zečević, 1991: 122; Čalić, 2013: 153), u Hrvatskoj je dovršen proces nacionalne integracije ("nacionalizam puka"), inkorporiranjem širokih seljačkih masa u političku zajednicu, pomoću njihove masovne mobilizacije na parlamentarnim izborima. Temeljni politički sporovi oko načina uređenja države, koji su suprotstavili manje ili više etnički podeljene blokove¹⁴¹, suštinski su, na taj način, doveli do homogenizacije etničkih skupina (uporedi sa: Sekulić, 2014: 90) i njihovog tešnjeg povezivanja na temelju zajedničkih istorijsko-kulturnih identitetskih značajki.

Pozadinu političkih sporova koji su dobijali obeležje nacionalnih sukoba predstavljali su ogromni društveni i ekonomski problemi sa kojima se država suočavala,

¹⁴¹ Ova se podela nije ogledala samo u okviru različitih koncepcija oko načina uređenja države, već je svoj izraz dobijala i u privilegovanom položaju Srba u okviru državnih struktura. Naime, od ukupno 656 ministara u jugoslovenskim vladama, 452 su bili Srbi, 137 Hrvata, 49 Slovenaca i svega 18 bosanskih muslimana (Banac, 1988: 217). Slična je situacija bila i u vojsci i državnoj upravi (Čalić, 2013: 114).

naročito u pogledu regionalnih neravnomernosti i neophodnosti usaglašavanja različitih ekonomskih, obrazovnih i administrativnih sistema. Privredna, poreska i valutna reforma, koje je država sprovela nakon ujedinjenja, kidanje veza sa nekadašnjim tržištima, neravnomerna politika investicija i kreditiranja privrede od strane Narodne banke, izazivale su otpore kod pripadnika hrvatske i slovenačke buržoazije, koje su nastojale da sopstvene ekonomske interese i udeo u vlasti u okviru nove države zaštite oslanjanjem na etnički ustrojene političke partije. Usled približavanja hrvatske buržoazije HSS-u i usmeravanja njenog rada prema sopstvenim interesima, povremeni kompromisi koje je ova stranka pravila sa režimom¹⁴² (a svakako najznačajniji je odbacivanje federalizma), suštinski su je udaljavali od prvobitnog programa seljačke republike¹⁴³, iako je njen uticaj među seljačkim masama ostao gotovo neokrnjen (uporedi sa: Bilandžić, 1978: 24; Petranović & Zečević, 1991: 120). Nacionalni sukobi su, na taj način, postali neka vrsta dimne zavese iza kojih su se krili opipljivi privredni interesi nacionalnih buržoaskih elita, gde je politička dominacija srpske buržoazije faktički pospešila stvaranje međuklasnih saveza unutar hrvatskog etničkog korpusa i integraciju na nacionalnoj osnovi.

Ukoliko je hrvatsko nacionalno pitanje bilo postavljeno u okviru paradigme o nacionalnom oslobođenju, sa srpskim je stvar bila obrnuta – ono se pojavljivalo kao pitanje dovršetka teritorijalne integracije srpskog etničkog korpusa. Privredne, političke, obrazovne i administrativne reforme, sprovedene nakon ujedinjenja, suštinski su poslužile širenju srpskog uticaja na nove teritorije¹⁴⁴ i nastojanju srpske političke elite da ih integriše. Pored kolonizacije Vojvodine i Kosova srpskim i crnogorskim stanovništvom, na područjima Kosova i Makedonije (tzv. "Stare Srbije") vršena je srbizacija stanovništva, nailazeći na značajne otpore, uprkos tome što je proces

¹⁴² Pomenimo samo stupanje Radića u Pašićevu vladu 1925. godine i odustajanje od naziva "republikanska" u imenu stranke, kao i sporazum koji sklopili 1939. godine tadašnji predsednik vlade Dragiša Cvetković i novi vođa HSS-a Vlatko Maček, kojim je formirana Banovina Hrvatska kao autonomna-političko teritorijalna jedinica (Bilandžić, 1978: 25).

¹⁴³ Društveno-integrativni i modernizacijski potencijal ideje o seljačkoj demokratiji suštinski je ostao slabšan, jer se pitanje industrijalizacije kao osnove društvenog razvoja nije postavljalo, a razvojni potencijal društva tražio, pre svega, u poljoprivredi (uporedi sa: Bakić, 2004: 495).

¹⁴⁴ Tako su srpski ratni dobrovoljci dobijali povlašćeni položaj u procesu dodele zemlje tokom agrarne reforme; teritorije Kosova i Vojvodine kolonizovane su doseljavanjem srpskog i crnogorskog stanovništva; nekadašnji feudalni posedi u BiH dodeljivani su srpskim seljacima; srpsko-hrvatski jezik je uveden kao nastavni jezik u školama na Kosovu i u Makedoniji, itd. (Zundhausen, 2009: 312).

nacionalnog konstituisanja albanskog i makedonskog naroda tek bio u začecima. Centralnu ulogu u procesu uspostavljanja srpske dominacije imala je Narodna radikalna stranka, dosledno unitaristički i centralistički orijentisana na očuvanje srpske dominacije, oko koje su se sada, pored seljaštva, okupljali i predstavnici sitne i srednje buržoazije, činovništva i vojske (Petranović & Zečević, 1991: 114). Uporedo sa tim, i srpska krupna buržoazija nastojala je da, zahvaljujući bliskosti sa prorežimskim strankama i dvorom, poboljša sopstvenu poziciju u konkurenciji sa znatno jačom hrvatskom i slovenačkom buržoazijom i proširi tržište za svoje proizvode¹⁴⁵. Ipak, neuspeh srpske političke elite da izvrši nacionalnu integraciju novih teritorija i zadobije široki konsenzus oko svoje vizije državnog uređenja (oličenom u stalnoj parlamentarnoj nestabilnosti i odbacivanju južnoslovenske države od strane značajnog dela hrvatske političke elite), vodilo je ponovnom otvaranju "srpskog pitanja" (Zundhausen, 2009: 310-334). Nova država, na taj način, nije uspela da pomiri interese političkih elita i delova buržoazije (pre svega, hrvatske i slovenačke), niti je bila u stanju da, svojom ekonomskom politikom, poboljša uslove života velikog dela stanovništva.

Nemogućnost različitih aktera da se za očuvanje svojih interesa izbore kroz blokirane institucionalne kanale i prividna pacifikacija sukoba uvođenjem diktature, suštinski je vodila radikalizaciji zahteva na manje-više svim stranama i oživljavanje nasilnih vanparlamentarnih oblika političke borbe. Ova radikalizacija političkog nasilja obeležena je delovanjem niza nacionalističkih organizacija paramilitarnog i proto-, odnosno otvoreno, fašističkog karaktera¹⁴⁶, čije su ideologije mahom počivale na

¹⁴⁵ Proširenje teritorija Srbije na Kosovo i Makedoniju ("Staru Srbiju") dobrim je delom bilo u skladu sa interesima srpske buržoazije u pogledu ekonomske ekspanzije, iako su ovi prostori od ranije bili uključeni u srpsko tržište rada (usled pečalbarskih migracija sa juga) i stoga uvučeni u zonu konjunkturnih dešavanja u centralnoj i severnoj Srbiji (Čalić, 2004: 200).

¹⁴⁶ Tako je na teritoriji Hrvatske i Slovenije delovala unitaristički nastrojena Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA), čineći borbene jedinice Demokratske stranke Svetozara pribićevića; u Srbiji je formirana Srpska nacionalna omladina (SRNAO), čiji je pandan u Hrvatskoj bila Hrvatska nacionalna omladina (HANA O). Sve tri organizacije su imale militaristička obeležja, uz značajno oslanjanje na fašističku ideologiju, metode borbe, način ustrojstva i obeležja (Ramet, 1992; Banac, 1988). Njima se pridružuju i razna četnička udruženja (čije je članstvo do kraja tridesetih godina naraslo na 200 000 - vidi: Čalić, 2013: 159), koja su, iako bez stranačkih obeležja, bila u službi Narodne radikalne stranke, operišući, zajedno sa ORJUNA, kao pomoćna paravojna snaga režima i njegovog aparata prinude za razračunavanje sa političkim protivnicima velikosrpske, odnosno integralno jugoslovenske ideologije (Petranović & Zečević, 1991: 131). U okrilju Hrvatske stranke prava nastao je pro-fašistički ustaški pokret, čije su vođe, zajedno sa makedonskim VMRO, od uvođenja diktature delovale u inostranstvu (Čalić, 2013: 153). Nakon zavođenja diktature i oktroisanja ustava, gotovo svaka politička partija imala je paravojne formacije koje je koristila u cilju širenja svojih ideja. Jugoslovenska akcija, bliska državi, širila je, putem

ultradesničarskim osnovama. Pomenimo samo militantno antijugoslovenski, antiliberalni, antikomunistički i profašistički ustaški pokret u Hrvatskoj, koji je okupljao sitno građanstvo i delove klera, iako bez značajnijeg uporišta među seljaštvom¹⁴⁷; ili Jugoslovenski nacionalni pokret "Zbor" Dimitrija Ljotića, koji je baštiniio klerikalnu, antikomunističku i antisemitsku orijentaciju, ideološki se pozivajući na nacionalsocijalističku Nemačku¹⁴⁸. Ipak, iako su društva Jugoistočne Evrope patila od teških posledica zakasnele modernizacije (traumatično iskustvo rata, nedovršena izgradnja nacionalnih država, smetnje u funkcionisanju političkih sistema zasnovanih na parlamentarnoj demokratiji, zaoštavanje klasnih nejednakosti i sukoba, kulturni pesimizam oličen u kritici civilizacije, itd.), masovniji uspon ultradesnih pokreta je izostao, usled nepostojanja socijalnog i idejnog okvira kakav je postojao u visoko industrijalizovanim društvima. Još uvek nejaka, statusno ugrožena, od državnog klijentelizma zavisna i ideološki dezorijentisana buržoazija nije predstavljala politički dovoljno snažnu grupaciju na koju bi se ovi pokreti masovnije oslonili (Čalić, 2013: 155).

Porast nacionalizma i antidemokratskih tendencija je, u multikonfesionalnoj i multietničkoj državi izazivao podele i rivalitete i među verskim organizacijama, utičući, na taj način, na uspon klerikalnih ideja i verskog fanatizma, ali i na politizaciju verskih zajednica i militarizaciju njihovog delovanja¹⁴⁹. Naime, Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine garantovano je razdvajanje države i crkve, sloboda veroispovesti i ravnopravnost priznatih verskih zajednica. Po svom ustrojstvu, jugoslovenstvo je bilo verski neutralno i anti-klerikalno (Čalić, 2013: 139). Na taj način, ulaskom u novu državu, Pravoslavna crkva nije više imala status državne religije, ali je i Katolička crkva uzgubila status kakav je imala u Habsburškoj monarhiji (ovaj gubitak neprikosnovene pozicije će retoriku obe crkve zaoštriti – uporediti sa: Falina, 2007: 251). Ipak, i pored formalne ravnopravnosti,

masovnih parada, ideje o narodnom i totalitarnom jugoslovenstvu; HSS je formirala "zelene košulje" – seljačke i građanske garde radi navodne odbrane od četnika, komunista i Stojadinovićevih pristalica, itd. (Čalić, 2013: 159; Popov, 1993; Biondich, 2005).

¹⁴⁷ O političkoj marginalnosti ovog pokreta svedoče procene da je 1941. brojao svega 4000 pristalica (Čalić, 2013: 154; Zundhausen, 2009: 314).

¹⁴⁸ Ni članstvo "Zbora" nije bilo znatno brojnije od ustaškog pokreta: on je, prema procenama, brojao oko 5000-6000 članova, zajedno sa omladinskom sekcijom "Beli orlovi". Za razliku od ustaša, koji su delovali iz inostranstva, sa ciljem rušenja jugoslovenske države, Ljotić se zalagao za jaku Jugoslaviju, pozivajući na "rasnu i biološku odbranu nacionalne životne snage i porodice" (Zundhausen, 2009: 314).

¹⁴⁹ Pomenimo samo laičku organizaciju Hrvatski katolički pokret, te ultradesničarske i profašističke grupe "Orlovi" i "Križari" u Hrvatskoj, odnosno ekstremne struje u okviru pravoslavlja koje su se temeljile na svetosavskom kultu (Čalić, 2013: 160; Zundhausen, 2009: 317).

Pravoslavna crkva je u novoj državi dobila donekle privilegovan status, koji se ogledao u činjenici da je na čelu države bila srpska dinastija, te da je vrhovni poglavar SPC-a bio član Krunskog saveta i verski savetnik kraljevske porodice¹⁵⁰.

Svakako treba naglasiti da je tokom celog međuratnog perioda verska pripadnost imala središnju ulogu u političkom, kulturnom i društvenom životu većine zajednica u okviru nove države. Ona je često predstavljala najvažniju odrednicu života pojedinaca, a istovremeno bila i najočigledniji kriterijum etničkog razgraničavanja, pogotovo u multietničkim i multikonfesionalnim sredinama. Verske zajednice su se smatrale "prirodnim" čuvarima interesa svojih vernika, predstavljajući organizacije putem kojih se vršilo političko, kulturno i društveno povezivanje. Crkve su, na taj način, za veliki deo stanovništva, predstavljale realne zajednice, nasuprot dalekoj, stranoj, pa čak i neprijateljskoj državi. Neretko, one su uticale na političke i ideološke orijentacije svojih pripadnika, ali i na njihova lična uverenja i poglede na svet. Zabranom delovanja militantnih verskih i političkih organizacija, u periodu diktature, dolazi do zaoštavanja nacionalnih sukoba i njihovo prenošenje na verske zajednice. Verski poglavari, ali i obično sveštenstvo, neretko su koristili svoje propovedi ne bi li kreirali javno mnjenje zajednice u skladu sa sopstvenim uverenjima. Verska semantika je, tako, češće bila ispunjena političkim nego duhovnim sadržajima (Čalić, 2013 138-143).

Neuspeh zakasnele kapitalističke modernizacije i nefunkcionalnost demokratskih političkih institucija u kulturno i ekonomski heterogenoj državi, čiji narodi nisu imali jedinstvenu elitu, a značajan deo ni iskustvo zajedničkog života (Popov, 1993), dovelo je do jačanja ekstremnih ideologija i pokreta, pre svega među delovima sitne buržoazije, činovništva i klera. Kao odgovor na potrese koje je doneo kapitalizam, zajedno sa institucionalnom krizom političkog poretka, u okviru pojedinih intelektualnih međuratnih pokreta, proto-fašističkih i klerikalnih organizacija, javljaju su oštre kritike savremene zapadne civilizacije (i njenih glavnih tekovina), kao i rasno-biološka shvatanja istorijskih procesa, reflektujući šire intelektualne i političke procese u Evropi. Meta napada, naročito

¹⁵⁰ Takođe, civilno-religijski obredi u parlamentu (kraljevo polaganje zakletve na Ustav i drugi) imali su snažno pravoslavno obeležje, a isto je važno i za vojsku (Zundhausen, 2009: 316). Rivalitet između dve verske organizacije kulminirao je oko pitanja ratifikacije Konkordata, 1937., nakon čega dolazi do oštre konfrontacije Katoličke crkve sa Jugoslovenskom državom (Čalić, 2013: 160; Zundhausen, 2009: 322).

u intelektualnim i crkvenim krugovima, bile su vrednosti koje se tipično povezuju sa prodorom kapitalističkih odnosa i raspadanjem tradicionalnih struktura: individualizam, egoizam, racionalizam, materijalizam i dekadencija. Kritika savremene zapadne civilizacije¹⁵¹ je, naročito među delovima srpske inteligencije i klerikalnih krugova, bila pod značajnim uticajem kulturnog pesimizma Osvalda Špenglera (Oswald Spengler) i ruske religiozne filozofije, ali i ideja nacional-socijalizma, francuskog i italijanskog fašizma (uporediti sa: Bakić, 2004; Malović, 2008), rezultirajući u specifičnom spoju desnog ekstremizma, konzervativizma, klerikalizma i tradicionalizma (prisutnih, pre svega, u učenjima Dimitrija Ljotića i Nikolaja Velimirovića u Srbiji, i u nešto nekoherentnijem obliku, u delovanju Hrvatske stranke prava - iz koje će kasnije proisteći ustaški pokret - i Hrvatskom katoličkom pokretu).

U centru ovih konzervativnih idejnih strujanja nalazila se odbrana tradicionalnog društvenog poretka, u okviru kojeg se, kao ključne institucije, prepoznaju nacija/nacionalna država (u Ljotićevoj viziji, organizovana prema staleškom principu) i porodica (zasnovana na patrijarhalnoj vlasti "domaćina kuće") (opširnije o tome u: Popov, 1993). Temelj ovako organski shvaćene nacije - kojoj, prema rečima Ljotića, nije prirodan demokratski politički poredak - predstavlja seljaštvo, kao rasni fundament društva, suprotstavljajući se iskvarenosti grada i gradskog načina života (naravno, postuliranje sela i seljaštva u centar anti-modernih diskursa imalo je i utilitarnu funkciju – mobilizaciju najbrojnije kategorije stanovništva na populističko-demagoškim osnovama). Odbacivanje demokratskog političkog sistema i kapitalističke privrede, koji cepaju jedinstveni (metafizički) shvaćen narod, praćeno je postuliranjem autoritarne (nepodeljene) vlasti monarha (bez posredovanja političkih stranaka), staleške organizacije društva i narodne planske privrede, u čijoj se osnovi nalazi poljoprivreda i zadrugarstvo (Popov, 1993; Gredelj, 2000). Konačno, organski definisane narodna zajednica, država i privreda, dobile su svoj pandan u organski zamišljenoj društvenoj nadgradnji, koju je Ljotić video u ideološki nepodeljenoj i monolitnoj "nacionalnoj kulturi" (Gredelj, 2000: 196)¹⁵².

¹⁵¹ Prisutna u radovima Crnjanskog, Stefanovića, Mareša i drugih međuratnih intelektualaca okupljenih oko časopisa *Ideje* (Gredelj, 2000: 193; Malović, 2007).

¹⁵² Organizaciono, personalno i ideološki blizak Zboraškom pokretu bio je bogomoljački pokret pri Srpskoj pravoslavnoj crkvi (koji je, prema nekim procenama, brojao i do 200 000 pristalica), na čijem

Ukoliko je prethodna linija kritike kapitalizma i njegovih društvenih posledica dolazila s desna (naslanjajući se na konzervativne, tradicionalističke, klerikalne i nacionalističke diskurse), druga je dolazila s leva, baštineći relativno dugu tradiciju socijalističkih ideja na ovim prostorima (pomenimo samo narodnjački socijalizam Svetozara Markovića u 19. veku i Socijaldemokratsku partiju na čelu sa Dimitrijem Tucovićem, koja je oformljena početkom 20. veka). Mada je socijalna baza levih pokreta – radništvo – predstavljalo i dalje relativno marginalnu društvenu grupaciju u većinski agrarnom društvu, posledice koje je građansko-kapitalistički poredak doneo, zajedno sa kosmopolitskom i anti-imperijalističkom orijentacijom, osigurali su relativno značajan uspon ove idejno-političke struje i njenih političkih organizacija¹⁵³ u okrilju mladog jugoslovenskog društva¹⁵⁴. Tesno se povezujući sa sindikatima, najznačajnija levo orijentisana partija - Komunistička partija Jugoslavije - imala je nemali broj pristalica, posebno u urbanim centrima i industrijalizovanim delovima zemlje u kojima je industrijsko radništvo bilo brojnije. Uz to, kritika kapitalizma, postuliranje vizije o pravednijem društvu i nastojanje da ponudi društveno-političku alternativu tradicionalnoj

se čelu nalazio vladika Nikolaj Velimirović, koji je otvoreno iskazivao simpatije prema antisemitizmu i elementima nacional-socijalističke ideologije, nastojeći da u svojim učenjima napravi organsko jedinstvo između vere i nacije. Antizapadnjačka, antidemokratska i antikatolička orijentacija ovog pokreta oslanjala se na pravoslavni misticizam i slavenofilstvo. Nastojeći da ostvare načelnu obnovu pravoslavlja, Velimirović i njegov teološki podmladak popularizovali su kosovski mit i svetosavski kult, integrišući ih sa anti-modernizmom u višeznačnu ideologiju, koja je poslužila kao glavni izvor inspiracije učenjima Dimitrija Ljotića (Zundhausen, 2009: 317; Falina, 2007: 253). Propovedajući jedinstvo crkve i države, Velimirović se zalagao za uspostavljanje društva zasnovanog na principima pravoslavne hrišćanske tradicije i poseban srpski oblik hrišćanskog nacionalizma (Popov, 1993). Zagovarao je i odbacivanje individualizma, jednakosti, verske tolerancije, demokratije i drugih vrednosti modernizma i prosvetćenosti (Byford, 2005).

¹⁵³ Na teritoriji Kraljevine SHS delovalo je nekoliko levo orijentisanih partija i pokreta: Jugoslovenska socijaldemokratska stranka (iz Slovenije), Socijaldemokratska stranka Jugoslavije i Socijaldemokratska radnička partija Jugoslavije ujedinjuju se 1921. u Socijalističku partiju Jugoslavije, koja, doduše nije uspela da postane značajniji politički činilac u zemlji; Komunistička partija Jugoslavije je imala znatniji broj pristalica, ali je njen rad zabranjen 1921., od kada deluje u ilegali; Jugoslovenska republikanska stranka Jaše Prodanovića, i pored naprednih ideja i principijelnih političara, nije uspela da ostvari značajniji politički uticaj (Petranović & Zečević, 1991: 127-129).

¹⁵⁴ Na prvim izborima za Ustavotvornu skupštinu, 1920. godine, Komunistička partija Jugoslavije je dobila 12,5% glasova, profilišući se kao treća po snazi stranka. Relativno najveći broj pristalica na prvim izborima ova je stranka imala u Makedoniji (33%) i Crnoj Gori (36%), najviše zahvaljujući njihovom stavu o nacionalnom pitanju, kojim je priznavana posebnost makedonskog i crnogorskog naroda i deklarirano pravo svih naroda na samoopredeljenje i otepljenje. S rastom snage fašističkih i nacionalističkih pokreta, tridesetih godina, KPJ se vratila izvornom jugoslovenskom kursu, izjasnivši se za očuvanje Jugoslavije kao savezne države ravnopravnih naroda (Čalić, 2013: 156). Pored toga, uspeh koji je partija postigla u Srbiji i Crnoj Gori delimično je bio i posledica jakih rusofilskih tendencija i tradicionalno izraženog egalitarizma (Bakić, 2004: 536).

i patrijarhalnoj zajednici, omogućili su ovom pokretu da proširi krug svojih pristalica na srednjoškolsku i univerzitetsku omladinu, intelektualce i građanstvo, koji su glavnu pretnju videli u usponu fašističkih organizacija. Osnovne ideološke linije kritike vladajućeg društvenih poretka u okviru levog pokreta počivale su na idejama anti-kapitalizma, solidarnosti, egalitarizma, kolektivizma, internacionalizma (anti-nacionalizma), anti-tradicionalizma, anti-fašizma, feminizma i anti-imperijalizma (uporedi sa: Gredelj, 2000: 194).

Kratak pregled političkih sukoba u okviru Kraljevine SHS (odnosno Jugoslavije) suštinski svedoči o tome da ideja (i ideologija) jugoslovenstva, koja je trebalo da posluži kao novi identitetski činilac ujedinjavanja kulturno i ekonomski heterogenog stanovništva, nije uspela da izvrši svoju funkciju u međuratnom periodu. Nastala kao izraz nastojanja da se izvrši nacionalna emancipacija stanovništva koje je naseljavalo jugozapadne teritorije Habsburške monarhije, a potom konkretizovana kao kulturni i politički projekat supranacionalne integracije hrvatskog i srpskog naroda (na temelju ustoličavanja moderne ideje građanstva, odnosno državljanstva), ona se, u trenutku stvaranja države, razbila o hridi realpolitičkih manipulacija i kalkulacija, naoštrenih partikularističkim interesima nacionalnih elita i razdrobljenom svešću agrarnih društava. Različite i često nesaglasne vizije jugoslovenstva¹⁵⁵ otežavale su postizanje konsenzusa oko njegove političke i kulturne implementacije. Integrativno jugoslovenstvo (koje je od strane državnog aparata, pogotovo za vreme diktature, nasilno nametano) nije uspelo da prevaziđe nacionalne, verske, ekonomske, socijalne i druge partikularizme, i stvori

¹⁵⁵ Pema Stjepanu Gredelju, radilo se o najmanje četiri različita izvođenja ove ideje: 1. operativno-pragmatična upotreba od strane srpske političke elite, u cilju integracije srpskog stanovništva koje je živelo na teritorijama Habsburškog carstva (kojoj, svakako, treba dodati i pragmatičnu upotrebu ideje predstavnika hrvatske i slovenačke elite, u cilju sticanja nacionalne nezavisnosti od Austrougarske – *prim. aut.*); 2. za delove srpske građanske elite (okupljene oko Radikalne stranke, ali i oko Ljotićevog "Zbora"), jugoslovenstvo je bilo drugo ime za prošireno srpstvo u okviru proklamovanog etničkog prostora; 3. za pristalice izvorne ideje, ono je označavalo ustanovljavanje nacije na principu građanstva (*citizenship*) i nivelisanja unutrašnjih protivrečnosti (Demokratska stranka); i 4. jugoslovenstvo je trebalo da posluži kao *melting pot*, odnosno kao vid pretapanja "troimenog naroda" u modernu naciju (Gredelj, 2000: 198). Preuzimajući i dopunjujući klasifikaciju Ljubodraga Dimića, Jovo Bakić razlikuje takođe 4 različite koncepcije jugoslovenstva, koje se delimično poklapaju sa Gredeljevom tipologijom: 1. integralno jugoslovenstvo, koje ne priznaje etničke posebnosti južnoslovenskih naroda; 2. jugoslovenski nacionalizam, u okviru kojeg su priznavane etničke osobenosti naroda, uz ubeđenje da se one mogu prevazići uz pomoć društvenog i državnog delovanja; 3. realno jugoslovenstvo, čija je osnovna odlika priznavanje različitih etničkih grupa i koje nije obeleženo nastojanjem da se izvrši čvršća nacionalna integracija; 4. minimalno jugoslovenstvo, koje insistira na posebnosti južnoslovenskih nacija (Bakić, 2004: 85-86).

stabilnu političku zajednicu, već je i one slabašne impulse demokratskog liberalizma i reformizma gutao državotvornim centralističkim ambicijama dvora (Gredelj, 2000: 198), potpirujući nasilne sukobe i različite vidove političkog ekstremizma.

Međutim, kao što smo videli, politička modernizacija hrvatskog i srpskog društva u međuratnom periodu nije bila samo otežana nepostojanjem funkcionalne integrativne ideološko-identitetske matrice, već i usled krhkosti demokratskih normativno-institucionalnih okvira koji bi, zauzvrat, omogućili konsolidaciju liberalno-demokratskih političkih ideja i vrednosti. Strukturna kriza parlamentarizma, udružena sa autoritarno-centralističkim težnjama vrhovnog vladara (čija je politička praksa bila usmerena na derogiranje institucija parlamentarne demokratije i vladanje pomoću neformalnih kanala i institucija, uz široku legitimacijsku podršku seljaštva) i separatizmom nacionalnih političkih elita, otežala je stvaranje modernog političkog sistema, koji bi predstavljao stabilan okvir ekonomskog i društvenog razvoja. Nepostojanje stabilnih i efikasnih institucionalnih kanala za usaglašavanje različitih i konfliktnih interesa, vodilo je razvoju političkog ekstremizma, nasilja i političke dezintegracije. Na taj način, ne samo da se politička arena pojavljivala kao primarno polje sveukupnog društvenog razvoja, već je izrazita nestabilnost odnosa koji su se u njoj formirali suštinski usporavala, pa čak i kočila, razvojne procese u ostalim društvenim podsistemima. Ujedno, fiksiranje političke arene kao primarnog polja društvenog razvoja, u okviru kojeg su se crpeli gotovo svi društveni i duhovni resursi, vodilo je jačanju političke elite, čija je potpuna kontrola nad reprezentativnim telima i administrativno-represivnim i ideološkim aparatima države (Lazić, 2011: 110), zajedno sa uzročnim činiocima povezanim sa zakasnelim kapitalističkim razvojem, onemogućavala klasnu konsolidaciju i integraciju etnički podeljene krupne buržoazije.

2. 1. 3. 2 Neuspela ekonomska modernizacija na kapitalističkim osnovama: obrasci ekonomskog razvoja i društvenog strukturisanja u međuratnom periodu

Fiksiranje društvenog razvoja na politički podsistem, zajedno sa zakasnelom kapitalističkom modernizacijom na zavisnim osnovama i neophodnošću integracije

ekonomski heterogenih područja, odredili su osnovne razvojne trajektorije zajedničke države u okviru ekonomskog podsistema. Usporena izgradnja periferijskog kapitalističkog društva odvijala se u uslovima neophodnosti obnove ratom razorenih područja i konsolidacije ekonomije nakon ogromnih materijalnih i ljudskih gubitaka (koji su karakterisali, pre svega Srbiju, a u znatno manjoj meri Hrvatsku i ostatak zemlje). Ekonomski heterogena, razvojno neujednačena, strukturno ograničena privreda Jugoslavije imala je pred sobom težak zadatak hvatanja priključka za visoko industrijalizovanim društvima Zapada, u momentu kada su ona odavno prevazišla fazu kapitalizma slobodne konkurencije¹⁵⁶, izgradivši monopolistički kapitalizam kojem je bila neophodna ekspanzija na nova tržišta (Lenjin, 2011). Talasi kapitalističke industrijalizacije su se tek probijali na teritorije nekadašnje Jugoslavije, potpirujući stanovništva o tome da agrarna struktura nove države pruža povoljne uslove za razvoj kapitalizma, usled jeftine radne snage, sirovina i očekivanog porasta kupovne moći stanovništva (Bilandžić, 1978: 11). Međutim, spoljnotrgovinski liberalizam je bio milosrdan samo prema potpuno spremnim tržišnim ekonomijama. Siromašne zemlje su, stoga, kao poslednju meru odbrane od posledica sistema slobodne trgovine, bile primorane da primene protekcionističke mere i visoke carine (Berend, 2009: 75). Ukoliko je Nemačka, krajem 19. veka, agresivno nastojala da uhvati korak sa zapadnim rivalima, zemlje Južne, Centralne i Istočne Evrope mogle su samo da sanjaju o industrijalizaciji i modernizaciji po zapadnom modelu (Polanji, 2003). U takvoj situaciji, državni intervencionizam se, krajem 20ih i tokom 30ih godina 20. veka, pojavio kao odgovor na pokušaje da se nadomesti nedostatanost unutrašnjih faktora industrijalizacije u Istočnoj Evropi (Gerschenkron, 1962). Imajući ovo na umu, međuratni jugoslovenski privredni razvoj možemo grubo podeliti u tri faze: prva (1918-1929) je obeležena povoljnim kretanjima na evropskom tržištu, usled kojih je olakšana stabilizacija ratom razrušene privrede i integracija različitih delova teritorije na osnovu intenzivnog industrijskog rasta i slobodne trgovine; u drugoj fazi (1930-1934), obeleženoj snažnim privrednim krizama na svetskom tržištu, dolazi do ukupnjavanja kapitala, uz rast uloge protekcionističkih mera države u privredi; i, konačno, teća faza (1935-1941) je obeležena snažnim državnim

¹⁵⁶ Iako, kako Polanji smatra, kapitalizam nikada nije počivao samo na samoregulativnom tržištu, već je, od svog nastanka, morao da se oslanja na državu i njene mere zaštite rada, kapitala i zemlje (Polanji, 2003).

intervencionizmom, odnosno državno organizovanom industrijalizacijom i centralizacijom spoljne trgovine. Iako su karakteristike ove triju kratkih razvojnih faza u okviru ekonomskog podsistema bile donekle različite, ono što ih je obeležavalo je konsolidacija (a u pojedinim novopripojenim teritorijama uspostavljanje) kapitalističkih društvenih odnosa, uz značajnu ulogu koju je država imala kao instrument i garant novog tipa poretka. Pri tome, središnja ekonomska uloga države u ekonomiji, zajedno sa nepovoljnom strukturom privrede, kasnim priključenjem države svetskom kapitalističkom sistemu, autoritarnim političkim poretkom i izrazitim regionalnim nejednakostima, onemogućavala je formiranje snažnih buržoaskih slojeva koji bi bili u stanju da stave pod kontrolu državne aparate i upotrebe ih kao instrumente akumulacije kapitala (up. Lazić, 2011: 110). Međuratna ekonomska modernizacija je, stoga, dobijala snažne odlike državocentričnog kapitalističkog razvoja (up. Lazić & Pešić, 2012), u okviru kojeg su strukturni nedostaci jugoslovenske privrede, kao i regionalne neujednačenosti, produbljene.

U prvoj fazi, mlada južnoslovenska država imala je pred sobom težak zadatak oporavka ratom oštećene ekonomije i integraciju različitih delova teritorija. Usled ogromnog zaostataka u modernizaciji pojedinih delova zemlje, regionalne razlike su bile velike, mahom prateći silaznu razvojnu putanju od severozapada ka jugoistoku. Teritorijalno pregrupisanje i promena državnih granica, pri tome, razdvojili su istorijski srasle privredne prostore (posebno kada se radi o delovima zemlje koji su nekada pripadali Habsburškoj monarhiji i Otomanskom carstvu), odnosno nametnuli potrebu pretapanja dotada razdvojenih tržišta robe i radne snage u jedinstvenu ekonomiju. Ova neophodnost koordinacije različitih delova teritorije obuhvatala je i ujednačavanje monetarnog i poreskog sistema, prilagođavanje i povezivanje infrastrukture, stvaranje jedinstvenog zakonodavstva, jedinstvenog carinskog područja i povezivanje svih delova novog tržišta¹⁵⁷ (Čalić, 2004: 200), ishodeći u centralističkim privrednim merama vlade, koje su nailazile na znatan otpor hrvatske i slovenačke buržoazije.

¹⁵⁷ O koliko se komplikovanom zadatku radilo, svedoči i to da je stvaranjem zajednice u zemlji bilo na snazi šest carinskih zona, pet valuta, četiri železničke mreže, tri vrste bankarskih sistema, itd. (Čalić, 2004: 206).

Izrazite regionalne neujednačenosti u pogledu ekonomske razvijenosti ispoljile su se već u prvim godinama nakon ujedinjenja¹⁵⁸. Naime, usled povoljne inflatorne konjunktura (opširnije u: Čalić, 2004), dolazi do kratkotrajnog osnivačkog buma i izgradnje većeg broja novih fabrika¹⁵⁹. S obzirom da su Hrvatska, Slovenija i donekle Vojvodina¹⁶⁰ imale dužu i uspešniju industrijalizaciju od ostalih regiona, te da su u ratu pretrpele manju ratnu štetu¹⁶¹, najveći broj fabrika se u prvim posleratnim godinama osniva upravo u ovim delovima zemlje, uvećavajući njihovu početnu prednost¹⁶². Pored toga, usled centralističke privredne politike, dolazi do jačanja uloge srpske buržoazije, koja će dobiti privilegovani položaj u poslovima sa državom (opširnije u: Bilandžić, 1978), ali i do značajnije uloge stranog, posebno finansijskog, kapitala¹⁶³ (opširnije u: Dimitrijević, 1958).

¹⁵⁸ Primera radi, u vreme osnivanja države, 1918. godine, Hrvatska i Slavonija sa Dalmacijom zapošljavale su 1/3 svih industrijskih radnika u Kraljevini SHS (Šimončić, 1974: 61). Neravnomernost se ispoljavala i u broju industrijskih postrojenja: tako Hrvatska, do 1918. godine broji 478 fabrika, Slovenija 453, Vojvodina 406, Srbija 249, Bosna 145, Dalmacija 70, Južna Srbija 22, a Crna Gora 8 (Čalić, 2004: 209).

¹⁵⁹ Od 2193 fabrike izgrađene u međuratnom periodu u Kraljevini, 31% je nastalo upravo u prvih pet godina od osnivanja države, uz istovremeno otvaranje 40% svih radnih mesta (Čalić, 2004: 209).

¹⁶⁰ Osnovna privredna delatnost u Vojvodini bila je, tokom 19. i početkom 20. veka poljoprivreda, dok se prvobitna akumulacija kapitala, kao i u Hrvatskoj i Slavoniji, odvijala kroz veletrgovinu žitaricama. Ipak, akumulirani trgovački kapital retko je investiran u manufakturnu ili industrijsku proizvodnju, čineći ovo područje slabije razvijenim od severnog dela Ugarske. Prema podacima iz 1900. godine, na teritoriji Vojvodine funkcionisalo je svega 60 preduzeća (sa preko 20 radnika), koja su zapošljavala ukupno 3766 radnika. Ipak, nešto značajniji industrijski rast beleži se u periodu između 1910. i 1914. kada dolazi do osnivanja velikih preduzeća (sa preko 1000 zaposlenih), pre svega fabrika šećera i cementa (Čehak, 1974). Ipak, najznačajniju granu proizvodnje u Vojvodini činile su industrija piva i mlinska industrija (Fogelquist, 2011: 42).

¹⁶¹ Pri tome, u Srbiji je, u prvim posleratnim godinama bila naročito nepovoljna situacija, jer je trebalo gotovo iz temelja obnoviti ratom razrušenu industriju i saobraćajnu infrastrukturu. Procene su da je nakon rata, u Srbiji 30% fabričkih zgrada porušeno, kao i 57% mašina i postrojenja (Čalić, 2004: 204).

¹⁶² Od ukupnog broja novoosnovanih preduzeća u međuratnom periodu, tokom prvih pet godina u Sloveniji je osnovano 47% preduzeća, u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Dalmacije) 37%, u Srbiji 24%, a na Kosovu i Makedoniji svega 14% (Čalić, 2004: 209). Pored toga, razlike su postojale i u pogledu veličine fabričkih pogona: naime, dok su u Sloveniji i Hrvatskoj nicala postrojenja bolje opremljena kapitalom, opremom i ljudstvom, u Srbiji se mahom osnivaju manje, slabo tehnološki opremljene fabričke radionice, koje su se jedva razlikovale od zanatskih preduzeća (Čalić, 2004: 211-212; 215). Prva faza međuratne industrijalizacije bila je moguća ne samo usled inflacije, koja je ulaganje u industrijska preduzeća učinila isplativim, već i kao posledica slobodne trgovinske razmene, koja je omogućila buržoaziji da bez carina uveze kompletne industrijske instalacije i postrojenja, kao i repromaterijal koji se ne proizvodi u zemlji (Bilandžić, 1978: 13).

¹⁶³ Uloga stranog kapitala naročito će dobiti na značaju nakon 1925. godine i podizanja zaštitnih carina za uvoz industrijske robe iz inostranstva. U strukturi stranog kapitala, posebnu ulogu imao je austrijski i mađarski kapital, plasiran u bivše austro-ugarske pokrajine tokom prve decenije od osnivanja države (Dimitrijević, 1958: 15), da bi 30ih godina na značaju dobili francuski, engleski, američki i nemački kapital. Krajem treće decenije 20. veka, 51,5% ukupnog jugoslovenskog akcijskog kapitala bilo je u stranom vlasništvu, a od toga najviše u hemijskoj i mašinskoj industriji i rudarstvu (Čalić, 2004: 273).

Prvobitna faza osnivačkog buma suštinski je bila kratkotrajna¹⁶⁴. Strukturalni problemi jugoslovenske privrede su se, pri tome, u međuratnom periodu samo zaoštrili¹⁶⁵. I pored rudnih bogatstava, usled slabe opremljenosti tehnologijom za ekstrakciju rude i slabe saobraćajne infrastrukture, nije došlo do izgradnje teške industrije¹⁶⁶. Pored toga, jugoslovenska industrija je trpela usled stalnog nedostatka domaćeg kapitala, što je nametalo potrebu uzimanja skupih stranih kredita i investicija iz inostranstva¹⁶⁷. Ovo suštinski znači da je međuratni industrijski razvoj Kraljevine uveliko bio obeležen procesom periferizacije, gde se periferijska zemlja pojavljuje kao sirovinaska baza, u kojoj su troškovi proizvodnje (rada) niski, ujedno predstavljajući potencijalno tržište za uvoz gotovih industrijskih proizvoda.

Međutim, i u tom pogledu situacija nije bila podjednaka u svim delovima zemlje. Naime, usled snažnije razvijenosti novčanih zavoda i finansijskih tržišta u Sloveniji i Hrvatskoj, kapital je tamo bio dostupniji¹⁶⁸, a usled strukturne slabosti finansijskog sektora u Srbiji, centralnu ulogu u finansiranju privrede u ovom delu zemlje preuzima Narodna banka, i sama vrlo ograničenih finansijskih kapaciteta (Čalić, 2004: 269-270). Pojačana ulaganja državne banke u Srbiji i "Staroj Srbiji"¹⁶⁹, nailazila su, pri tome, na žestoku kritiku slovenačke i hrvatske buržoazije, pojačavajući sukobe etnički podeljenih

¹⁶⁴ Naime, kako navodi Čalić (2003), kriza nedovoljne proizvodnje brzo je prerasla u krizu izazvanu prevelikom ponudom gotovih proizvoda, koje je bilo teško plasirati na strana tržišta (usled veće cene koštanja i slabijeg kvaliteta u odnosu na konkurentsku robu), ali i prodati u zemlji (s obzirom na slabašne kapacitete unutrašnjeg tržišta).

¹⁶⁵ Prema oceni Mari-Žanin Čalić, proizvodnja je u Jugoslaviji bila skuplja u odnosu na druge evropske zemlje iz nekoliko razloga: 1. neophodnost uvoza skupe fabričke tehnologije, 2. visoke kamatne stope neophodnih stranih kredita, 3. nizak nivo kvalifikovanosti radne snage, 4. neracionalno vođenje preduzeća, 5. slabi proizvodni kapaciteti i 6. zastarela oprema (Čalić, 2004: 255).

¹⁶⁶ Umesto toga, usled značajnog upliva stranog kapitala u rudarstvo (Dimitrijević, 1958: 45-69), Jugoslavija postaje sirovinaska baza stranih kompanija, ujedno uvozeći polufabrikate istih onih sirovina koje je izvozila (Čalić, 2004: 256). Slična je situacija bila i u ostalim granama teške industrije. Na taj način, jedina industrijska grana koja se zaista razvijala bila je prehrambena industrija.

¹⁶⁷ O nepovoljnoj strukturi kapitala svedoči podatak da je svega 31.5% kapitala u jugoslovenskoj industriji bilo domaćeg porekla, a da se kao najznačajniji investitori pojavljuju banke, koje su, udružene u velike konzorcijume sa inostranim deoničarima, suštinski predstavljale najveće industrijske vlasnike (Čalić, 2004: 269).

¹⁶⁸ Primera radi, u periodu između 1920-1924. godine, na području uže Hrvatske bilo je skoncentrisano oko 50% privatnog kapitala jugoslovenskih banaka (Šimunčić, 1974: 63).

¹⁶⁹ Tokom druge decenije dvadesetog veka, Narodna banka je 45% ukupne sume kredita uložila u Srbiju, Hrvatska je dobila 25.5%, Slovenija 12%, Vojvodina 7.3%, Bosna i Hercegovina 5.6%, a Crna Gora i Dalmacija zajedno 4.7% (Čalić, 2004: 271).

buržoazija. Slično, regionalne neravnomernosti su se ispoljile i kada se radilo o stranim investicijama¹⁷⁰.

Agrarna kriza (1926.), izazvana hiperprodukcijom žita na svetskom tržištu, naročito je teško pogodila seljačka društva, čiji se rast bazirao na izvozu poljoprivrednih proizvoda. Međutim, ekonomska katastrofa širih razmera usledila je tek nakon kraha berze u Nju Jorku, sa nekoliko meseci zakašnjenja, 1930. godine, potrajavši duže nego u industrijalizovanim državama¹⁷¹. Ekonomska kriza je donela radikalni zaokret u ekonomskoj politici evropskih država i SAD-a u pravcu snažnije carinske politike i promenjene uloge države u ekonomiji. Protekcionističke mere predstavljale su poslednju odbranu siromašnih zemalja od konjunkturalnih potresa na svetskom tržištu. Njihov je značaj bio naročito velik kada se radilo o poljoprivrednim proizvodima, omogućavajući političkoj eliti da, na taj način, zaštiti interese širokih seljačkih masa, od čije je političke podrške u velikoj meri zavisio njen opstanak¹⁷², ali i šire, da zaštiti sopstvenu proizvodnju u situaciji jačanja ekonomskog nacionalizma na globalnom planu (Berend, 2009)¹⁷³. Međutim, nisu svi krajevi bili podjednako pogođeni krizom: regionalne

¹⁷⁰ O regionalnim neravnomernostima u pogledu stranih investicija svedoči podatak da najveća kapitalna ulaganja iz inostranstva beleže Hrvatska (bez Dalmacije), Slovenija, Vojvodina (bez Srema) i Srbija (u granicama iz 1912. godine). Pri tome, u vreme inflatorne konjunkturalne i slobodne trgovine, tokom prve polovine 1920-ih godina, najveća su ulaganja bila u izvozno orijentisanu poljoprivredu, da bi, nakon dizanja carinskih barijera, strane investicije bile preusmeravane u zaštićeni industrijski sektor (Čalić, 2004). Uvođenjem zaštitnih carina (1925.) i protekcionističkog privrednog kursa, domaća industrija je dobila zaštitu od strane konkurencije, ali je, ujedno, onemogućen značajniji uvoz mašinske tehnologije, neophodne za osavremenjivanje fabričkih pogona i podizanja nivoa tehnološke opremljenosti. Stari carinski zakon, koji je dopuštao slobodnu trgovinu, suštinski je više odgovarao nerazvijenoj industriji Srbije, nego razvijenijim industrijama Hrvatske i Slovenije, koje su, bez carinske zaštite, bile izložene nepovoljnoj stranoj konkurenciji. Uvođenjem protekcionističkih mera, ove su industrije zaštićene, ali je, ujedno, onemogućen značajniji industrijski razvoj u onim delovima zemlje ili industrijskim granama koje su bile nerazvijene (usled drastičnog poskupljenja investicionih dobara)¹⁷⁰. Kao posledica ovih regionalnih i strukturalnih nejednakoosti, uspostavljanje jedinstvenog carinskog sistema je bilo otežano (Čalić, 2004: 274-278). Ipak, protekcionističke mere države omogućile su značajniji razvoj industrije robe široke potrošnje, koja je, oslobođena strane konkurencije, mogla da se širi na unutrašnjem tržištu (Šimunčić, 1974: 63).

¹⁷¹ Pri tome, najveći teret depresije ponela je glavna izvozna grana - poljoprivreda, usled drastičnog pada cena poljoprivrednih proizvoda (pre svega žitarica) na svetskom tržištu. Kao posledica, nacionalni dohodak je u periodu od 1926. do 1935. godine opao sa 69.9 na 37,6 milijardi dinara (Čalić, 2004: 334).

¹⁷² Kao jednu od najznačajnijih mera u zaštiti poljoprivrede, Vlada osniva Privilegovano akcionarsko društvo (PRIZAD) koje je imalo monopol nad trgovinom žitarica, 1930. godine, kao i Privilegovanu agrarnu banku čiji je cilj bio da spasi od bankrota 654 000 seoskih imanja (Berend, 2009: 82). Polovinom 30ih godina, država je preuzela na sebe oko polovinu svih seljačkih dugova (Čalić, 2004: 335).

¹⁷³ Pri tome, smanjena kupovna moć stanovništva, opterećenog snažnijim porezima, i slom međunarodnog tržišta kapitala nepovoljno su se odrazili na domaću industriju, ali na krizu domaćeg

nejednakosti u pogledu strukture privrede ponovo su se ispoljile, dodatno doprinoseći stvaranju daljeg privrednog jaza¹⁷⁴.

Svetska ekonomska kriza naročito je teško pogodila manja industrijska preduzeća (Šimunčić, 1974: 69), donevši još jednu novinu - koncentraciju kapitala u industriji i stvaranje monopola – koja je bila nešto izraženija u Hrvatskoj i Sloveniji, usled tesne isprepletenosti firmi u ovim delovima zemlje sa stranim bankama i velikim međunarodnim koncernima¹⁷⁵. Uporedo sa koncentracijom kapitala, dolazi do izgradnje kartela i sve većeg uključivanja preduzeća u dogovore o cenama¹⁷⁶, čije je formiranje takođe pratilo izrazite regionalne nejednakosti¹⁷⁷. Uzroci procesa kartelizacije su različiti, ali se naročito ističe uloga stranih monopola¹⁷⁸, čije je prisustvo svedočilo o periferijskom statusu jugoslovenske privrede¹⁷⁹, uz izrazitu koncentraciju kapitala u stranim rukama. Ovim kartelskim dogovorima (oko cena i izvoznih kvota), koje država, i pored mlakih pokušaja, mahom usled raširenih koruptivnih aktivnosti, nije uspevala da suzbije, suštinski je oslabljena domaća krupna buržoazija, koja je bila prinuđena da se povlači pred uticajnim međunarodnim konzorcijumima i međunarodnim monopolističkim grupacijama¹⁸⁰ (uporediti sa: Dimitrijević, 1958: 215-235). Prisustvo stranog kapitala, čiji profitni interesi nisu u potpunosti bili komplementarni sa ekonomskim razvojem zemlje,

finansijskog tržišta. Kriza finansijskog tržišta se naročito nepovoljno odrazila na izvozno orijentisane industrije – drvenu i industriju cementa – dok su industrije orijentisane na unutrašnje tržište - prehrambena i građevinska – bile pogođene smanjenom potražnjom unutar zemlje

¹⁷⁴ Tako su istočna, poljoprivredno orijentisana područja teže prošla od zapadnih krajeva u kojima je postojala raznovrsnija zanatska i industrijska proizvodnja (Čalić, 2004: 338). Razvojna strategija koja je počivala na industrijalizaciji, pokazala se, na taj način, uspešnijom u situaciji globalne ekonomske krize.

¹⁷⁵ Primera radi, 52,2% svih deoničkih društava u hemijskoj industriji, 44,6% u drvenoj industriji, 45,4% u tekstilnoj industriji, 39,2% u kožnoj, itd., nalazilo se na teritoriji Savske banovine (Šimunčić, 1974: 70).

¹⁷⁶ Tako je 1938. godine registrovano 77 kartela sa 290 firmi članica (oko 5,76% svih firmi), čiji je udeo varirao zavisno od industrijske grane (primera radi, u metalurgiji je 50% preduzeća bilo organizovano u karte; slično je bilo i u hemijskoj industriji, kao i industriji kartona i papira) (Čalić, 2004: 342; Šimunčić, 1974: 70).

¹⁷⁷ Koncentracija kartela je ponovo najviše odmakla u zapadnim delovima države – Hrvatskoj i Sloveniji, a nešto slabije u krajevima koje je naseljavalo srpsko stanovništvo (Čalić, 2004: 343).

¹⁷⁸ Oko dve trećine akcijskog kapitala jugoslovenskih kartela bilo je u rukama stranog kapitala (Čalić, 2004: 344).

¹⁷⁹ Strani monopoli su se ujedno pojavljivali na domaćem tržištu kao ponuđači industrijske robe i time zaoštravali konkurenciju, dok su, istovremeno kontrolisali proizvodnju sirovina i dizanjem njihovih cena, podizali troškove proizvodnje konkurencije (Čalić, 2004).

¹⁸⁰ Prema navodima Dimitrijevića (1958: 229-233), strani kapital je bio tesno isprepletan sa domaćom finansijskom oligarhijom, ali i sa pripadnicima vladajućih političkih partija, čime je dolazilo do srašćivanja stranog kapitala sa državnim aparatima. Strani kapital je, na taj način, uživao značajne privilegije, uz svestranu zaštitu države, pa tako uredba koja je zabranjivala karte, donešena 1934. godine pod pritiskom javnosti, suštinski nikada nije stupila na snagu.

nije svuda doprineo snažnijoj modernizaciji industrije¹⁸¹, već je, pretvarajući je u sirovinsku bazu i tržište za plasman gotovih industrijskih proizvoda (od kojih je najznačajniji bio uvoz industrijskih mašina i pojedinih polufabrikata), dodatno otežavao razvoj domaće industrije (Dimitrijević, 1958: 261) i akumulaciju investicionog kapitala (Aleksić, 1994: 123).

Treća faza industrijskog razvoja jugoslovenskog društva u međuratnom periodu obeležena je snažnim državnim intervencionizmom, oličenom u "Novom ekonomskom kursu" Milana Stojadinovića i okretanjem ka ratnoj privredi (doduše, treba napomenuti da je tendencija ka državnom intervencionizmu bila sve izraženija i u ostalim evropskim državama, te je Bruno Rici (Bruno Rizzi) 1930ih godina ovu tendenciju nazvao birokratskim kolektivizmom (Rizzi, 1983)). Nova ekonomska politika suštinski se zasnivala na širenju državnih preduzeća i programu konjunktornog oporavka koji se oslanjao na mere javnih radova. Uz pomoć politike javnih radova, država se, u drugoj polovini tridesetih godina, pojavljivala kao značajan poslodavac, iako, usled visokog demografskog rasta i agrarne prenaseljenosti, problem masovne nezaposlenosti suštinski nije rešen (Čalić, 2004: 385-6). Međutim, pored ovih i mera zaštitne carinske politike, najznačajniji aspekt nove ekonomske politike predstavljalo je širenje državnih monopola i osnivanje novih industrijskih preduzeća¹⁸², čime se država nametnula kao neposredni sudeonik u proizvodnim procesima. Država se, na taj način, pojavljivala kao najveći poslodavac, preduzetnik i finansijer industrije (Dimić, 1996, I: 141), da bi, nakon izbijanja Drugog svetskog rata u Evropi, dodatno preuzela kontrolu nad tržištem sirovina, centralizovala spoljnu trgovinu, kao i tržište kredita i novca (Čalić, 2004: 393). Konačno, ovaj period obeležen je i preorijentacijom na ratnu privredu, odnosno gigantskim projektom naoružanja zemlje, u okviru kojeg su ključnu ulogu imala državna vojnotehnička preduzeća (Čalić, 2004: 391).

Državni intervencionizam u ekonomiji praćen je, doduše mlakom, reakcijom krupne industrijske buržoazije. Naime, ne samo da je država krajem 1930-ih godina

¹⁸¹ Usled deviznih ograničenja za izvlačenje profita, strani kapital deo prihoda reinvestirao u sopstvene pogone, uvećavajući njihovu prednost nad domaćim konkurentskim firmama, koje su, usled krize propadale (Šimunčić, 1974: 72). Na taj način je, pored neposrednog, njihov nepovoljni uticaj na razvoj domaće industrije bio i posrednog karaktera.

¹⁸² Primera radi, udeo rudnika uglja u državnom vlasništvu u ukupnoj proizvodnji uglja iznosio je 35%, a u proizvodnji gvožđa čak 90%. Do 1939. se broj kompanija u državnom vlasništvu popeo na 52 (Berend, 2013: 86), a ukupan udeo u industrijskom kapitalu iznosio 15% (Čalić, 2004: 390).

izrasla u najvećeg preduzetnika u zemlji, već je postala i glavni konkurent privatnom kapitalu, koji se, iako podeljen po etničkim osnovama, ipak organizovao u okviru Glavnog saveza¹⁸³, 1937. godine. Osnovna linija kritike odnosila se na to da će novom ekonomskom politikom liberalni sistem postepeno biti uništen, odnosno da će razvoj krupnog kapitala u zemlji biti značajno ometen (Čalić, 2004: 391). Međutim, i pored nastojanja krupne buržoazije da zaštiti prvenstveno sopstvene interese, jasno je da državni intervencionizam suštinski nije težio potkopavanju kapitalističkog sistema, već njegovom organizovanju i regulaciji na drugačijim osnovama, koje je ishodilo iz pretnje od ratne opasnosti, te kao odgovor na slične tendencije u drugim evropskim državama, nastalim kao posledica konjunkturane krize u koju je upao svetski kapitalistički poredak. Snažna etatizacija ekonomije, uz istovremeno opstajanje izrazito tradicionalne društvene strukture (čemu je doprinela i sama država, nastojeći da očuva pretkapitalističke oblike društvenih odnosa – pre svega na selu - i na njima utemeljene društvene grupacije – videti u: Lazić, 2011: 107), je, na taj način, označila specifičan hibridni tip jugoslovenskog međuratnog kapitalizma (”državo-centrični kapitalizam” – uporediti sa: Lazić & Pešić, 2012), koji suštinski nije uspeo da dovede do značajnijih modernizacijskih učinaka niti da smanji zaostajanje za razvijenim evropskim zemljama.

Efekti razvoja jugoslovenske industrije u međuratnom periodu bili su zanemarivi: uprkos privrednom bumu koji je zabeležen u prvoj polovini 1920ih godina, tempo industrijalizacije je bio spor. Tako je između 1921. i 1931. godine udeo zaposlenih u industriji porastao sa 9,91% na 11%¹⁸⁴, dok je udeo poljoprivrednog stanovništva opao sa 78,87% na 76,58%¹⁸⁵ (Dimić, 1996, I: 35). U Jugoslaviji je tek 1948. godine dostignuta tačka u kojoj je broj poljoprivrednog stanovništva, u apsolutnom smislu, počeo da opada, dok se isti proces, kako navodi Čalić, u Engleskoj desio 1820., u Nemačkoj nakon 1850., a u Italiji 1920. godine (Čalić, 2004: 399). Ni podaci o strukturi industrije nisu bili

¹⁸³ Aktivnosti ovog saveza mahom su bile propagandnog karaktera, te je u tu svrhu pokrenuto izdavanje časopisa *Reforma*, koji je za cilj imao odbranu interesa krupnog kapitala u javnosti (Čalić, 2004: 391).

¹⁸⁴ Pri čemu je udeo zaposlenih u industriji 1931. godine u najrazvijenijoj Dravskoj banovini iznosio 22,15%, u Beogradu 33,5%, 13,47% u Dunavskoj banovini 13,47%, Savskoj 12,08%, Drinskoj 7,78%, Moravskoj 7,22%, Primorskoj 6,39%, Vardarskoj 8,41%, Vrbaskoj 5,19% i Zetskoj 5,36% (Dimić, 1996, I: 36).

¹⁸⁵ Primera radi, u isto vreme je udeo seljaštva u strukturi stanovništva SAD bio 21%, u Holandiji 20%, Francuskoj 29%, a Čehoslovačkoj 33% (Bilandžić, 1978: 16-17).

povoljni: umesto metalurgije, metalske i hemijske industrije, Jugoslavija je razvijala kapitalno manje intenzivne prehrambenu i tekstilnu industriju potrošnih dobara, koje, pri tome, nisu zahtevale visokokvalifikovanu radnu snagu, što je bilo sasvim suprotno od industrijske razvojne strategije razvijenih zemalja (a u skladu sa kretanjima u drugim siromašnim zemljama Jugoistočne Evrope). Stopa razvijenosti zemlje ostala je, na taj način, izrazito niska¹⁸⁶. Opterećena nepovoljnom privrednom strukturom¹⁸⁷ i izrazitim regionalnim neujednačenostima, ona nije uspjela da dostigne fazu *take-offa* i strukturno preobrazu industriju.

U kontekstu poredbenog okvira koji se primenjuje u ovom radu, treba naglasiti da su regionalne neujednačenosti višestruko ispoljavale, opstajući unutar teritorija Srbije i Hrvatske (mahom kao posledica različitih državno-političkih i ekonomskih poredaka koji su na rascepanim teritorijama vladali), kao i između njih. Naime, gledano u celini severozapadni delovi Jugoslavije brže su se industrijski razvijali od jugoistočnih (zahvaljujući ranije dostignutom stepenu napretka, boljoj industrijskoj i saobraćajnoj infrastrukturi, povoljnijoj strukturi privrede i razvijenijim finansijsko-kreditnim institucijama, očuvanim vezama sa centralnoevropskim tržištima, itd). Na taj način se položaj severnih pokrajina drastično promenio: od nekadašnjih najnerazvijenijih delova Habsburškog carstva, postale su najrazvijeniji delovi nove države (Šimončić, 1974: 61). Međutim, dok su se Hrvatska i Slavonija brže industrijalizovale, isto nije važno za Dalmaciju¹⁸⁸. Slično, kada se radi o teritoriji današnje Srbije, Vojvodina i Beograd (pre svega, koristeći pogodnosti administrativnog sedišta države) su se znatno brže razvijali od ostataka zemlje, naročito od novopri spojenih teritorija "Južne Srbije". Primera radi, do 30-ih godina 20. veka, najveći broj fabrika u Kraljevini nalazio se na teritoriji Savske

¹⁸⁶ Primera radi, nacionalni dohodak per capita je 1938. godine iznosio 60 dolara, dok je u isto vreme u SAD bio 521 dolar, u Nemačkoj 337 dolara, a u Francuskoj 236 dolara. Jugoslavija je tako spadala u zemlje koje su se nalazile ispod gornje granice nerazvijenosti (100 dolara BDP per capita) (Bilandžić, 1978: 16). Slično govori i stopa industrijskog rasta, koja je, u proseku, u međuratnom periodu iznosila 2%, dok je svetski prosek bio 3% (Bogdanović, 1994: 47).

¹⁸⁷ Najbolji primer nepovoljne strukture privrede je podatak da je industrija u formiranju BDP-a učestvovala sa svega 10%, naspram 60% koliko je dolazilo iz poljoprivrede. Na laku industriju je otpadalo 78% svih industrijskih preduzeća, 70% radnih mesta i 60% investicionog kapitala (Gredelj, u: Lazić, 2000: 191).

¹⁸⁸ Tako je 1918. godine na 10 000 stanovnika Savske banovine dolazilo 1,3 fabrike naspram 0,6 u Primorskoj banovini, da bi do 1935. godine ovaj broj porastao u Savskoj banovini na 2,4, a u Primorskoj na 1,3 (Šimončić, 1974: 62, 71).

banovine (28, 52%)¹⁸⁹ (Šimončić, 1974: 62), dok je, krajem treće decenije, 77% fabrika i dalje bilo skoncentrisano na teritorijama Uprave grada Beograda, Dunavske, Dravske i Savske banovine (Dimić, 1996, I: 38). Od 2193 novoosnovanih fabrika u međuratnom periodu, najviše ih je bilo na teritoriji Slovenije, potom Hrvatske, Slavonije i Srbije, a najmanje na području današnjeg Kosova (Čalić, 2013: 130). Slično, od ukupnog broja električnih centrala, na Savsku, Dravsku i Dunavsku banovinu otpadalo je 61,63% svih postrojenja, što znači da je razvoj elektrifikacije, kao preduslov za modernu industriju, pokazivao izrazite neravnomernosti (Dimić, 1996, I: 38-39). Iste ili slične tendencije su se ispoljavale i u drugim industrijskim granama, održavajući ili pojačavajući jaz među različitim regionima Kraljevine.

Neravnomerni industrijski razvoj praćen je nesrazmerama u transformaciji društvene strukture. Naime, dok je na teritoriji Uprave Beograda 96,47% stanovništva bilo zaposleno u nepoljoprivrednim delatnostima, ovaj udeo je bio drastično manji u drugim regionima, ponovo iskazujući neravnomernosti. Na teritoriji današnje Hrvatske, u okviru razvijenije Savske banovine, udeo nepoljoprivrednog stanovništva iznosio je 24,67%, dok je u industrijski zaostaloj Primorskoj banovini ovaj udeo iznosio svega 16,47%. Slična tendencija karakterisala je i teritoriju današnje Srbije: pored Beograda, relativno visok udeo nepoljoprivrednog stanovništva beleži i Dunavska banovina (25,29%), za razliku od 17,69% u Drinskoj (koja je obuhvatala i delove Bosne i Hercegovine) i svega 14,18% u Moravskoj banovini (Dimić, 1996, I: 36)¹⁹⁰. Ovome treba dodati i to da je struktura malobrojnog gradskog stanovništva takođe varirala. Iako je među nepoljoprivrednim stanovništvom dominirala kategorija industrijskih i zanatskih radnika, u razvijenijim regijama – Savskoj i Dunavskoj banovini, kao i u Beogradu – njihov je udeo u ukupnom stanovništvu bio znatno veći (videti u: Dimić, 1996, I: 36).

¹⁸⁹ Naspram 18,58% u Dunavskoj, 7,85% na području Beograda, 5,81% u Drinskoj, 4,41% Moravskoj i 3,81% u Primorskoj banovini (udeo industrije u Dravskoj banovini iznosio je 25,82%, 2,60% u Vardarskoj, 1,67% u Vrbaskoj i 0,93% u Zetskoj banovini) (Šimončić, 1974: 62). Ovaj udeo se nije bitno menjao u međuratnom periodu, pa tako, prema popisu iz 1938. godine, na teritoriji Banovine Hrvatske nalazilo se 29,18% industrijskih preduzeća Kraljevine, koja su učestvovala sa 30% u ukupnom izvozu (Šimončić, 1974: 73-74). Ne samo da su preduzeća na severo-zapadu zemlje bila brojnija, nego su bila i bolje opremljena kapitalom i ljudstvom (Čalić, 2004: 210).

¹⁹⁰ Naravno, treba napomenuti da je, pored Beograda, najviši udeo nepoljoprivrednog stanovništva zabeležen u najrazvijenijoj Dravskoj banovini (nešto manje od 40%, a od toga 22,15% u industriji i zanatstvu), čime se ova regija, u pogledu društvene strukture, približavala razvijenim evropskim društvima (Dimić, 1996, I: 37).

Spor proces industrijalizacije praćen je neravnomernim porastom gradskog radništva: Hrvatska i Slavonija imale su 1938. godine najveći broj radnika (oko 49 000), potom slede Slovenija (31 716), Vojvodina (20 109) i Srbija, u granicama iz 1912. godine (25 662), da bi se na začelju kolone našle Južna Srbija (3 030), Dalmacija (5 104) i Crna Gora (8 753) (Čalić, 2004: 210)¹⁹¹. Ipak, treba napomenuti da je razvoj moderno organizovanog industrijskog radništva, naročito u oblastima u kojima se industrija kasnije razvila, suštinski bio obeležen dubokim poljoprivrednim korenima, a u Srbiji - u kojoj je stanovništvo zakonski ostalo vezano za minimalni zemljišni posed – dodatno otežan usled sve brojnije kategorije radnika-seljaka (polutana)¹⁹². Ništa bolja situacija nije bila ni kada se radilo o drugim kategorijama koje su činile "tanke" urbane slojeve. Primera radi, iako se udeo državnog činovništva u međuratnom periodu značajno uvećao (u skladu sa politikom postuliranja države kao ključnog aktera modernizovanja društva), mali broj pripadnika ove kategorije mogao je da živi lagodnije, dok je ostatak, zavisan od države i ekonomski nesamostalan, jedva preživljavao (Lazić, 2011: 106). Ukoliko ovoj činjenici dodamo i to da su gradski zanati, po pravilu, više imali predindustrijsko obeležje, nego što su zaista činili osnov za razvoj modernih industrijskih postrojenja, te da je broj zaposlenih u državnoj administraciji bio veći od broja zaposlenih u trgovni, saobraćaju i kreditnim zavodima (Dimić 1996, I: 82), jasno je da je struktura jugoslovenske privrede otežavala razvoj autonomnih urbanih društvenih slojeva koji bi se integrisali na ekonomskim, socijalnim i kulturnim osnovama (o slabosti ekonomski nerazvijene i od državnog klijentelizma zavisne krupne buržoazije već je bilo reči, te na ovom mestu nema potrebe ponavljati iznete zaključke)¹⁹³.

¹⁹¹ Godišnji prirast industrijskog radništva je u međuratnom periodu iznosio 8900. Uoči Drugog svetskog rata, Jugoslavija je imala 16 miliona stanovnika, a od toga 380 000 radilo je u industriji, 240 000 u zanatstvu i 50 000 u rudarstvu (Bogdanović, u: Perović, 1994: 47).

¹⁹² Iako je ovaj tip industrijalizovanih seljaka mahom bio zastupljen u granama koje se nisu tehnološki razvijale niti imale potrebu za kvalifikovanom radnom snagom (poljoprivredna industrija, rudarstvo, drvna, metalna i građevinska industrija), u pojedinim regijama su ove "hibridne" kategorije sačinjavale i do 80% svih fabričkih radnika. Kako navodi Čalić (2004: 237), tridesetih godina 20. veka je odnos seoskih i gradskih radnika u jugoslovenskoj industriji iznosio 60% prema 40%.

¹⁹³ Prema podacima koje Zundhausen (2009: 296) iznosi za Srbiju, oko 60% stanovništva se svrstavalo u najnižu prihodovnu kategoriju, 38% u srednju i svega 2% u najvišu. Među najsiromašnijima je dominiralo sitno seljaštvo, u srednjoj prihodovnoj kategoriji seljaštvo sa srednjim zemljišnim posedom (5-20 ha), zanatlije, javni službenici, sitni preduzimači i industrijski radnici, dok su u najvišu prihodovnu kategoriju svrstani krupni zemljoposednici, visoki državni činovnici i krupna buržoazija.

Uporedo sa sporim i neujednačenim industrijskim razvojem, obeleženim snažnim državnim intervencionizmom, s jedne strane, i zavisnošću od stranog kapitala, sa druge, ni razvoj agrarnog sektora nije se pokazao vitalnijim. Prema oceni Holma Zundhausena (2009), srpsku i međuratnu jugoslovensku privredu karakteriše "propuštena agrarna revolucija", kao posledica dugotrajnog minimalnog rasta u primarnom sektoru ekonomije. Suštinski, gotovo nijedan od nasleđenih problema agrara hrvatskog i srpskog društva nije rešen u okviru zajedničke države: poljoprivredna proizvodnja nije industrijalizovana; zemljišni posedi su ostali mahom sitni, nedovoljni i za bazično preživljavanje (usled usitnjavanja zemljišnog poseda nastalim deobama proširenih porodica, rasta seoskog stanovništva i slabe demografske adaptabilnosti na promenjene spoljne uslove), a kamoli za značajniju proizvodnju tržišnih viškova; specijalizacija i uvođenje raznovrsnih poljoprivrednih kultura i novih tehnologija u obradi zemlje bili su spori (primera radi, uzgoj industrijskog bilja bio nedovoljan da se pokriju potrebe unutrašnjeg tržišta); višak stanovništva na selu stvarao je mase nezaposlenih (čija je amortizacija bila onemogućena sporim razvojem industrije i zanatstva u gradovima), dodatno otežavajući mogućnost investicija u poljoprivrednom sektoru; izostanak koncentracije zemljišnog poseda i vezanost seljaštva za minimalni zemljišni posed (koji se očuvao u Srbiji, iako ne i u Hrvatskoj i ostatku zemlje), te organizacija proizvodnje u obliku porodične privrede, suštinski su otežavali prostornu pokretljivost stanovništva, uprkos niskoj poljoprivrednoj produktivnosti (videti u: Čalić, 2004: 419).

Na taj način se seljaštvo održalo kao najbrojnija društvena grupacija, čineći 1931. godine 76,58% stanovništva zemlje (pri tom, ovaj udeo je varirao od 60,28% u najrazvijenijoj Dravskoj do 88,16% u najmanje razvijenoj Vrbaskoj banovini) (Dimić, 1996, I: 35). Ovako visokom udelu seljaštva doprinele su, između ostalog, i mere državne politike prema agraru (na primer, već pominjani Zakon o okućju, čija je primena zadržana samo u Srbiji, ili Zakon o moratorijumu na dug, iz 1932 godine), kojima je otežavano uspostavljanje kapitalističkih odnosa na selu i ukрупnjavanje zemljišnog poseda¹⁹⁴. Ubrzano raspadanje porodičnih zadruga i deoba imanja, zajedno sa porastom

¹⁹⁴ Generalno, počev od agrarne reforme iz 1919., agrarna politika predstavljala je jednu vrstu mehanizma smirivanja socijalnih sukoba na selu, odnosno oblik političke borbe za pridobijanje glasova najbrojnije društvene grupacije – seljaštva. Borba seljaštva za sticanje zemlje bilo je obavijena mnoštvom nacionalnih, verskih i političkih problema. Proklamujući ukidanje velikih poseda, reforma ih je ipak zadržavala; kmetski odnosi u nekim krajevima nisu bili ukinuti; crkvama i bankama ostavljeni su posedi

ukupnog broja stanovništva, doveli su do porasta broja seoskih domaćinstava, uz istovremeno usitnjavanje poseda (pri tome, ovaj proces je u Srbiji bio izraženiji nego u drugim jugoslovenskim pokrajinama¹⁹⁵ – videti u: Čalić, 2004: 224). Tako je preko 2/3 svih seoskih gazdinstava u Jugoslaviji imalo manje od 5 ha površine, odnosno bilo je nesposobno da proizvodi tržišne viškove, vezujući, pri tome, radnu snagu uz neracionalnu proizvodnju. Akumulacija je na takvim posedima bila mala, nedovoljna da se obezbedi višak koji bi se investirao u intenzivnu obradu zemlje, diverzifikovaniji uzgoj kultura i primenu savremenih tehnoloških dostignuća¹⁹⁶ (Dimić, 1996, I: 26).

Uporedo sa usitnjavanjem ionako malih zemljišnih poseda, u razvijenijim regijama (poput Vojvodine, severozapadnih delova Hrvatske, Slavonije i Slovenije), kapitalističko-agrarni odnosi su uspostavljeni znatno ranije, u 19. veku, a zemljište, uprkos agrarnoj reformi, ostalo znatno skoncentrisanije u okviru većih poseda, produkujući izrazite regionalne nejednakosti. Tako su najmanji zemljišni posedi dominirali u najnerazvijenijim planinskim oblastima (Dalmaciji, Crnoj Gori i Hercegovini), dok su krupni posedi preovladavali u razvijenim ravničarskim regijama¹⁹⁷.

preko određenog maksimuma; predviđena odšteta vlasnicima pogađala je interese ranijih kmetova, obaveznih da snose deo nadoknade. U drugoj etapi reforme, od 1925. do 1931. državna politika je otkup zemlje (fakultativni otkup) omogućila uglavnom onim seljacima koji su imali sredstva da otkupe zemlju namenjenu agrarnoj reformi, to jest zemlju velikih poseda sekvestriranih u prvoj etapi, koja je seljacima davana u privremeni zakup (pri tome, privremeni zakup je onemogućavao agro-tehničku modernizaciju zemlje, jer ni bivši vlasnici, ni zakupci nisu imali interesa da ulažu usled privremenog karaktera ovih mera). Od 1931. zemlja data agrarnim interesentima priznavana je kao njihova svojina. Međutim, princip da zemlja pripada onome ko je i obrađuje nije ni izdaleka bio ostvaren. Iako je agrarnom reformom podeljeno oko 1.700.000 ha poljoprivredne zemlje, o polovičnom karakteru mera svedoči i to da je utvrđeni zemljišni maksimum povećavan (od prvobitnih 57 na 288 ha), uz tolerisanje tzv. supermaksimuma. Sprovođenje agrarne reforme teklo je uz otpore veleposednika, naročito verskih zajednica (rimokatoličke i Srpske pravoslavne crkve), koje je dobijalo vidove javnih protesta, suprotstavljanja posedanju zemljišta, fiktivnih deoba i otuđivanja (Lazić, 1999).

¹⁹⁵ Tako je, između 1897. i 1931. godine broj seoskih domaćinstava u Srbiji porastao za 74% (Čalić, 2004: 274).

¹⁹⁶ Dobar primer izrazite zaostalosti prirodne poljoprivrede na selu predstavljaju podaci o načinu obrade zemlje: na više od 1/3 seoskih poseda dominirala je primitivna motička zemljoradnja, oko 1/2 je koristilo drveni plug i ralo, dok je mali broj gazdinstava bio opremljen gvozdenim plugom (poljoprivredne mehanizacije, pri tome, gotovo da nije ni bilo). Usled nedostatka akumuliranog kapitala, investicije u mehanizaciju su bile nedostižne, pa je u poljoprivrednoj proizvodnji dominirao ljudski rad. Slično je stanje bilo i kada je reč o upotrebi zaprežne stoke ili utrošku veštačkih đubriva, iako treba napomenuti da je u naprednijim banovinama (Dravskoj, Savskoj i Dunavskoj) situacija bila povoljnija nego u nerazvijenim regijama (Dimić, 1996, I: 32-33).

¹⁹⁷ Kao primer neravnomernosti u posedovnoj strukturi navešćemo da je udeo domaćinstava do 5 ha veličine bio 67,8%, a da su ona zauzimala ukupno 28% obradive površine; udeo gazdinstava od 5-20 ha bio je 29,3%, uz ukupno 49,3% površine; dok je udeo domaćinstava većih od 20 ha iznosio 2,9%, rasprostirući se na 22,7% obradive površine. Ako su, kako navodi Dimić (1996, I: 26), samo domaćinstva veća od 10 ha bila u stanju da prehrane svoje žitelje i obezbede tržišne viškove, tada ispada da je svega 12,1% domaćinstava trebalo da predstavlja zamajac poljoprivredne modernizacije.

Zakonska vezanost seljaštva za sitni zemljišni posed (u Srbiji), porast broja stanovnika (usled smanjene smrtnosti, uz nepromenjene obrasce rađanja), te slab apsorpcioni potencijal gradova (gde je stopa rasta novih radnih mesta bila znatno manja od stopa rasta stanovništva), vodili su stvaranju viška poljoprivrednog stanovništva i agrarne prenaseljenosti. Lampe i Jackson (1982: 446) navode da je prostorna nepokretljivost seoskog stanovništva u Jugoslaviji (osim u tradicionalno pečalbarskim regionima Dalmacije i Makedonije) bila znatno veća nego u ostalim zemljama regiona. Iako u Srbiji nije došlo do stvaranja brojnije kategorije poljoprivrednog proleterijata, odnosno "eksproprijacije" seljaštva, u razvijenim regijama Vojvodine i Slovenije, usled uznapredovale koncentracije vlasništva i ukрупnjavanja zemljišnog poseda¹⁹⁸, rastao je broj bezemljaša, koji su se mahom usmeravali na najamni rad u poljoprivredi. Međutim, ukupan broj najamnika bio je mali u odnosu na posednike zemlje, svrstavajući Jugoslaviju među malobrojne zemlje u Evropi u kojima je poljoprivredno stanovništvo pretežno posedovalo imanje i zemlju koju je obrađivalo (Čalić, 2004: 233-234). S obzirom da prihodi od zemlje često nisu bili dovoljni da pokriju egzistencijalne potrebe, dodatno zaposlenje van sopstvenog imanja postalo je nužnost za veliki deo seoskog stanovništva, uobličavajući mešoviti poljoprivredno-zanatski vid egzistencije, sa različitim prelaznim oblicima. Iako pravno slobodno, seljaštvo je u pojedinim delovima zemlje ostajalo zakonski vezano uz sitan zemljišni posed i naturalnu proizvodnju, održavajući predkapitalističke oblike društvenih odnosa na selu, dok su oni koji su odlazili u gradove radi dopunskog zaposlenja van poljoprivrede, činili rezervnu armiju nekvalifikovane jeftine radne snage, čime je otežavano formiranje moderno organizovanog industrijskog radništva¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Prema procenama koje iznose Lampe i Jackson (1982), već 1900. godine, 1,2% krupnih zemljoposjednika je posedovalo 35% ukupnih poseda u Vojvodini, svedočeći o uznapredovalom procesu ukрупnjavanja zemljišnog poseda na razmeđu dva veka.

¹⁹⁹ Pored već pomenutog Zakona o kući i okućju, kojim je trebalo sprečiti rasprodaju imanja seljaka usled dugova, država je štitila sitno-seljačke interese i na drugi način – već pomenutom agrarnom reformom iz dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, izvršeno je "ponarođivanje" veleposeda, odnosno njihovo oduzimanje pređašnjim stranim vlasnicima; na području Dalmacije započeto je sa ukidanjem kolonatskih odnosa (Karaman, 1991: 247); slično, na području Bosne i Hercegovine, Makedonije i Kosova demontirani su ostaci feudalnih odnosa na selu; potom, Zakonom o moratorijumu na dug iz 1932. i Zakonom o konsolidovanju duga iz 1936., država je faktički preuzela na sebe dugove seljaštva prema poveriocima, redukovala ih za 25%, i potom ga naplatila od stanovništva kroz porez (Lampe & Jackson, 1982: 456).

Uporedimo li agrarne prilike na teritorijama današnje Srbije i Hrvatske, situacija se, kada je reč o veličini i strukturi zemljišnog poseda nije drastično razlikovala. Uz izuzetak Slavonije i Vojvodine, u kojima je još ranije došlo do izvesnog ukрупnjavanja zemljišnog poseda, na ovim je prostorima i dalje preovladavao sitan zemljišni posed²⁰⁰. Slično, u Vojvodini je agrarna prenaseljenost bila najmanja i iznosila je 81 stanovnik na 100 ha oranica, dok je u Srbiji je na istoj površini živelo 163 stanovnika, u Hrvatskoj i Slavoniji 158, a u Dalmaciji i Hercegovini 302²⁰¹.

Opstajanje predkapitalističkih društvenih struktura i odnosa suštinski su značili održavanje tradicionalnih životnih obrazaca, pogotovo na selu. Iako je u međuratnom periodu došlo do ubrzanog raspadanja porodičnih zadruga i postepene transformacije odnosa na kojima su počivale (pri tome, ovaj je proces nešto ranije otpočeo u delovima Hrvatske i Vojvodini, u odnosu na Srbiju), patrijarhalni društveni odnosi su se, naročito u ekonomski nerazvijenim krajevima zemlje, i dalje održavali. Primera radi, opšte i rano stupanje u brak, posebno na selu, koje je ishodilo u izrazito visokim stopama rađanja, zadržalo se i pored smanjenja stopa smrtnosti i agrarne prenaseljenosti. Usled zakasnele demografske tranzicije, broj izdržavanog (mladog) stanovništva se uvećavao, predstavljajući ogroman finansijski i socijalni trošak za porodicu i društvo (Čalić, 2004: 253)²⁰². Ipak, u onim krajevima gde je prodor kapitalističkih odnosa na selo odmakao, dolazilo je do transformacije seoskih zajednica (pre svega, nove vrednosti suštinski su podrivale privredu naturalnih seoskih porodičnih domaćinstava, a raspadom porodičnih zadruga polako se krnjio autoritet oca i tradicionalna grupna solidarnost – videti u: Čalić, 2013: 122)²⁰³. Brojnost porodica je, pri tome, bila obrnuto srazmerna progresu,

²⁰⁰ Primera radi, prema popisu iz 1931. godine, na teritoriji današnje Hrvatske (bez Istre), 77,96% od ukupnog broja poseda bilo je manje od 5 ha (Karaman, 1991: 247), dok je 67,9% takvih poseda bilo u Srbiji (u granicama iz 1912. godine) (Čalić, 2004: 226). Prosečna veličina poseda u Srbiji iznosila je 1931. godine 5,63 ha, a na celoj teritoriji Jugoslavije prosek je bio 6,83 ha. Poređenja radi, u Čehoslovačkoj je 1933. godine prosečna veličina zemljišnog poseda bila 8,93 ha, a u Danskoj 1929. godine 18,54 ha (Isić, 1994: 103).

²⁰¹ Poređenja radi, u Kanadi je ista površina prehranjivala 11 osoba, SAD 17, Engleska 30, Danska 36, Francuska 48, a Nemačka 52 (Dimić, 1996, I: 27-28).

²⁰² Natalitet je na teritoriji Kraljevine bio izrazito visok, iako su i u tom pogledu postojale regionalne razlike: najviši je bio u Vrbaskoj banovini (41,11%), a najniži u Dravskoj (27,68%). Kao posledica toga, broj stanovnika Kraljevine se u međuratnom periodu povećao za 1/3 (Dimić, 1994: 205).

²⁰³ U studiji koja se bavila burnim promenama u porodici pod uticajem prodora kapitalističkih društvenih odnosa, Vera Erlih navodi sledeće karakteristike "burnog preoblikovanja" porodice nastale raspadom porodične zadruge: veći broj dece se doživljava kao teret, porodična hijerarhija se raspada, odnosi među članovima porodice se pogoršavaju, odnosi između momaka i devojaka postaju slobodniji,

urbanizaciji i modernizaciji sela. Tako Dimić (1996, I: 46) navodi da su savska i dravska sela, pod uticajem razvoja gradova, trgovine, zanatstva, industrije i saobraćajnica, u značajnoj meri bila zahvaćena procesom poljoprivredne modernizacije i postepenog širenja urbanih životnih stilova²⁰⁴. I u ekonomski nerazvijenim delovima zemlje, usled raspada kućnih zajednica, dolazilo je do postepene transformacije sela (pre svega do usitnjavanja zemljišnog poseda i promena u strukturi porodice²⁰⁵). Prodor tržišnih odnosa na selo i raspad velikih porodica doveli su do individualizacije vlasništva i formiranja užih porodičnih zajednica. Ipak, usled slabljenja tradicionalnog normativnog poretka, selo je, kao uostalom i grad, bilo zahvaćeno postepenim raspadom nekadašnjih društvenih veza, zasnovanim na poštovanju ustanovljenih hijerarhija prema starosti i polu (pogotovo neprikosnovenosti autoriteta najstarijih muških članova), egalitarnoj raspodeli sredstava i solidarnom odnosu članova zajednice, izazivajući brojne potrebe i "devijantna" ponašanja. U takvoj situaciji dolazi do idealizovanja poretka koji je počivao na čvrsto ustanovljenim normama, te stoga ne čude brojni književni, etnografski i istorijski opisi porodične zadruge u kojima su isticane samo pozitivne strane života u ovoj vrsti društvene zajednice (opširnije o tome u: Erlich, 1964; Zundhausen, 2009). Vrednosno-ideološko postuliranje tradicionalnih društvenih odnosa i patrijarhalne kulture kao dominantnih, stoga je, delimično predstavljalo oblik društvenog otpora tradicionalnih seoskih zajednica promenama i društvenim lomovima koje je donosio prodor tržišne ekonomije i kapitalističkih odnosa.

Ni transformacija gradskih centara nije bila radikalno drugačija, usled već pomenutog relativno sporog razvoja industrije, zanatstva i tercijarnih delatnosti. Iako

bračna vernost se više ne poštuje kao ranije, autoritet muža se gubi, pozicija žene postaje sve lošija, itd. U procesu individualizacije, sloboda je bila zagantovana samo za fizički i ekonomski jake ličnosti u porodici. Pri tome, urušavanje porodičnih struktura vodilo je nestanku porodičnih veza, bez napretka u pogledu ravnopravnosti položaja žene (Erlich, 1964).

²⁰⁴ Primera radi, u 30-im godinama u razvijenijim selima dolazi do postepene zamene kućnog ognjišta šporetom na drva, iz korena menjajući dinamiku porodičnog života na selu: umesto drvenih tronožaca, uvode se sto i stolice; šerpe i lonci postepeno potiskuju grnčarski kuhinjski pribor; metalni escajg zamenjuje drveni; metalni krevet zamenjuje slamaricu ili krevet od dasaka, uvodeći posteljinu i odeću za spavanje i uspostavljujući nove higijenske navike (Dimić, 1994: 206).

²⁰⁵ Prema popisu uz 1931. godine, prosečna veličina domaćinstva je u Drinskoj banovini iznosila 5.65 članova, u Moravskoj 4.87, u Dunavskoj 4.38, Primorskoj 5.79, Savskoj 4.82 člana, itd. Više od polovine porodica u Dunavskoj i Dravskoj banovini živelo je u domaćinstvima koja su brojala do 4 člana (Dimić, 1996, I: 54). Prema navodima Vere Erlich (1964: 288), raspadom porodične zadruge, nastalo je nekoliko različitih tipova porodica: od tradicionalnih zadruga, sa čvrstim i nepromenljivim vezama među članovima, do inokosnih domaćinstava.

statistike beleže velika pomeranja na relaciji selo-grad (deo tih statistika odnosi se svakako i na novu kategoriju radnika-seljaka, koji su po potrebi migrirali), pravna vezanost za sitni zemljišni posed (pre svega u Srbiji) onemogućavala je masovniju pokretljivost stanovništva, koja bi dozvoljavala stvaranje rezervne armije radne snage. S druge strane, kao što je naglašeno, slaba ponuda radnih mesta u gradovima, i sama je delovala nepodsticajno za značajniji urbani razvoj. O tome najbolje svedoče podaci o broju gradova: prema popisu iz 1921., samo tri grada u Kraljevini imala su više od 50 000 i dva grada više od 100 000 stanovnika, da bi do treće decenije 20. veka broj gradova porastao, ali se mahom radilo o varošicama i gradovima do 50 000 stanovnika, dok broj velikih gradova ostaje mali²⁰⁶ (pri tome, svega 15,8% stanovništva je 1925. godine živelo u gradovima, uključujući stanovnike varošica – videti u: Dimić, 1996, I: 36).

Varoši su, i izgledom i karakterom aktivnosti njenih stanovnika, više sličile velikim selima nego gradovima²⁰⁷. Masovniji priliv seljaštva u gradove, tokom druge i treće decenije 20. veka²⁰⁸, pokrenuo je proces stapanja gradskih i seoskih slojeva, obeležen konfliktima između tradicionalnog, seosko-patrijarhalnog i građansko-urbanog načina života. Ipak, ova prostorna pokretljivost stanovništva²⁰⁹ nije nužno označavala i socijalnu: naime, očuvanost tesnih veza došljaka sa selom često je otežavala formiranje gradskih (pre svega profesionalnih) identiteta, dok su se tradicionalne društvene ustanove pokazale dovoljno prilagodljivim da odole izmeštanju do kojeg je dovela industrijalizacija (Simić, prema: Čalić, 2004: 242). Radništvo je, tako, "više imalo karakter prelazne društvene grupe, povezujući odlike agrarne seljačke kulture u raspadanju s karakteristikama građansko-varoškog donjeg društvenog miljea" (Čalić, 2004: 242). Promene u proizvodnoj sferi, na taj način, dešavale su se brže od

²⁰⁶ Beograd, kao administrativno-političko središte zemlje, ujedno je predstavljao i najveći grad. Do 1929. godine, njegovo stanovništvo je dostiglo cifru od 226 000 žitelja, od kojih je jedna četvrtina otpadala na državne činovnike, a petina na zaposlene u trgovinskom sektoru (Pavlović, 2004: 169).

²⁰⁷ Prerastanje sela u varoši, kako navodi Dimić (1994: 206), nije nužno popravljalo stambene prilike stanovništva: i dalje su se mahom gradile prizemne kuće, u čijim su se dvorištima nalazile trošne zanatske radionice ili pomoćne prostorije u kojima se držala stoka. Ipak, nekih pomaka je bilo: kuće su građene sa više prostorija, od zdravijih materijala, bolje su bile infrastrukturno opremljene i služile su prvenstveno stanovanju. Menja se način uređenja okućja, ali i unutrašnjosti doma, te kuće i stanovi postepeno dobijaju prepoznatljiv urbani izgled (opširnije u: Dimić, 1994: 206).

²⁰⁸ Dimić (1994: 205) navodi da se u tom periodu ka gradovima pokrenulo oko pola miliona stanovnika Jugoslavije.

²⁰⁹ Prema popisu stanovništva iz 1931. godine, 76,4% stanovništva nastavljalo je da živi u opštini rođenja, 83,4% u istom srezu, a 92,4% u istoj banovnici, svedočeći o slaboj dinamici prostorne pokretljivosti stanovništva (Dimić, 1994: 205).

''rekonstrukcije kolektivnih identiteta, društvenih zajednica i kultura'' (Banovac, 1997: 25), prilagođavajući tradicionalne strukture promenjenim ekonomskim uslovima. Ujedno, ove promene u proizvodnoj sferi nisu bile dovoljno snažne da bi dovele do potpunog izmeštanja mase stanovništva iz njihovog tradicionalnog društveno-ekonomskog i prostornog okvira života, uslovljavajući specifičnu funkcionalnu adaptaciju tradicionalnih društvenih institucija kapitalističkim društvenim odnosima u gradu i njihovu koegzistenciju.

Dobar primer opstajanja tradicionalnih odnosa u gradovima predstavljale su sužene mogućnosti za izlazak žena iz sfere reproduktivnog kućnog rada i njihovo uključivanje u javnu sferu. Kako navodi Čalić (2004: 244), tek je krajem dvadesetih godina, s konjunktornim promenama na tržištu, ostvaren značajniji napredak u zapošljavanju žena. Ipak udeo žena u ukupnoj radnoj snazi nije prelazio granicu od 30%, pokazujući izrazite regionalne varijacije: kvota zaposlenosti žena smanjivala se paralelno sa razvijenošću industrije, prateći silaznu liniju od severozapada ka jugoistoku zemlje (uz izuzetak Beograda). Primera radi, 31 % ukupnog broja radnica u Kraljevini živelo je na teritoriji Savske banovine, dok ih je u nerazvijenoj Vardarskoj bilo svega 1.47%. Ipak, treba naglasiti da su pozitivne promene u pogledu zaposlenosti žena u međuratnom periodu pre bile izraz ekonomske krize (kada se poslodavci, u cilju smanjenja troškova, radije odlučuju za niskokvalifikovanu i slabije plaćenu žensku radnu snagu), nego temeljne transformacije društvenih odnosa (o čemu svedoči pad udela ženske zaposlenosti u periodu ekonomske stabilizacije) (Čalić, 2004: 247). Primanja zaposlenih žena su bila niža od primanja muškaraca u proseku od 25% do 30%, zavisno od grada i profesije, a finansijskim zakonom iz 1939. godine, udatim ženama koje su radile u državnoj administraciji plata je smanjena za 30% do 50% (Božinović, 1953: 4). Još jedan primer opstajanja tradicionalnih odnosa predstavlja ženina isključenost iz polja političkog odlučivanja: ženama nije bilo dozvoljeno da glasaju (iako je Vidovdanskim ustavom garantovano opšte pravo glasa (Marković, 1994: 438))²¹⁰, niti da budu birane u sudije. Suštinska podređenost žena je svoj izraz dobijala u normativnim aktima: ni građansko, ni crkveno, ni običajno pravo nisu podjednako, na svim teritorijama države, priznavale

²¹⁰ Poređenja radi, Marković (1994: 438) navodi da je pravo glasa ženama dato u Nemačkoj 1918., u Britaniji 1928., a u Turskoj 1934. godine.

ženama samostalni pravni status, podređujući ih, pre svega u Srbiji i Crnoj Gori, autoritetu muškog člana porodice – oca, muža, brata ili sina²¹¹. Ipak, iako su tradicionalni modeli rodnih uloga, naročito u ekonomski zaostalim selima, ostajali gotovo neokrnjeni (prema navodima Isića (1998: 198), podređeni položaj žene se i u inokosnoj porodici, nastaloj raspadom zadruga, suštinski nije mnogo promenio), u gradovima je dolazilo do postepenih promena (uslovljenih, pre svega, gubicima muškog stanovništva nakon Prvog svetskog rata, a potom i otvaranjem obrazovnih kanala za uspon žena).

Relativno spora kapitalistička modernizacija, koja nije uspela da strukturno preobrazi privredu, omogućavala je relativno dugotrajno opstajanje tradicionalnih društvenih odnosa, pogotovo na selu. Nedovoljan rast urbanih slojeva i spora društvena diferencijacija, koji su za posledicu imali apsolutnu dominaciju seoskog stanovništva, onemogućavala je značajniji prodor za kapitalizam specifičnih liberalnih vrednosti među širim društvenim grupama. S druge strane, preuzimanjem uloge glavnog ekonomskog aktera od strane države (što je političkoj eliti omogućilo da sprovodi redistributivnu politiku prema seljaštvu i na taj način održava sopstvenu dominantnu poziciju legitimnom), podgrejavano je paternalističko shvatanje njene uloge u ekonomiji, naslanjajući se na tradicionalne egalitarne norme raspodele. Kapitalistička modernizacija "odozgo", u kojoj su glavnu ulogu imale političke strukture, odnosno gde je buržoazija ostajala malobrojna, nedovoljno finansijski jaka i etnički podeljena, a seljaštvo predstavljalo i dalje najbrojniju društvenu kategoriju, odvijala se, na taj način, uz neznatne promene društvene strukture, što je za posledicu imalo relativnu slabost i malobrojnost onih društvenih grupa čija se reprodukcija odvijala na primarno kapitalističkim osnovama. Predkapitalistički društveni osnosi, održavali su se, na taj način, među većinskim delom stanovništva, omogućavajući dalju reprodukciju normativnih obrazaca i vrednosti karakterističnih za tradicionalna društva.

²¹¹ Naime, s osnivanjem zajedničke države, na teritoriji čitave zemlje prihvaćen je Hrvatski građanski zakonik (odnosno, hrvatski prevod Austrijskog građanskog zakonika iz 1852. godine), kojim je regulisano građansko, stvarno, obligaciono i nasledno pravo. Međutim, usled straha da zakon ne prođe kod poslanika iz Srbije i Crne Gore, u ovim je regijama nastavio da važi Srpski građanski zakonik, koji je ženu stavljao u znatno inferiorniji položaj, pogotovo u oblasti porodičnog i naslednog prava, o čemu je već bilo reči ranije u tekstu (Draškić i Obradović, 1988: 24).

2.1.3.3 Kulturna modernizacija zajedničke države

Ukoliko je stvaranje i konsolidovanje nove države bilo obeleženo problemima političke i ekonomske integracije, situacija nije bila ništa drugačija ni kada se radilo o potrebama kulturnog ujednačavanja i modernizovanja, pogotovo kada se radi o ključnom segmentu ovog procesa – obrazovnoj modernizaciji²¹². Ekonomski i društveno heterogene teritorije odlikovala je raznolikost i kada se radilo o dostignutom nivou kulturnog razvitka, o čijim razmerama svedoče podaci o stepenu nepismenosti 1921. godine: naime, dok je u Sloveniji, usled efikasne organizacije austrijskog školskog sistema, ova stopa bila u rangu razvijenih evropskih društava (8,8%), u Vojvodini i Hrvatskoj nešto viša (23,2% i 32,3%), dotle je u nerazvijenim područjima Bosne i Makedonije ona iznosila preko 80% (Bogdanović, 1994: 48). "Zemlja sitnih seljačkih gazdinstava, male akumulacije, neracionalne proizvodnje, nacionalno heterogena, biološki istošena u ratovima, verski zatvorena i konfesionalno podvojena, opterećena prošlošću, ekonomski dezintegrisana, politički polarizovana, kulturno zapuštena, naprosto je vapila za osmišljenom strategijom razvoja, koja bi ubrzala procese društvene integracije" (Dimić, 1994: 194). Kulturna politika se, na taj način, nametala kao neophodan element u potpomaganju ekonomskog razvoja i kulturne integracije. Međutim, usled fiksiranja vladajućih elita na rešavanje državotvorno-političkih i etničkih pitanja, kulturna politika dugo vremena nije dobijala niti jasnu formulaciju niti adekvatnu institucionalnu potporu (naravno, osim kada je služila ostvarivanju konkretnih političkih ciljeva). Primera radi, državi je trebalo pet godina da sve najbitnije poslove vezane za kulturu i prosvetu skoncentriše u okviru jednog ministarstva i još nekoliko godina da ovlada celokupnim radom; prvi zajednički zakoni koji su regulisali rad školskih ustanova donešeni su tek 1929. i 1930. godine; tokom cele prve i dobrim delom druge decenije postojanja, škole u Kraljevini su radile po zatečenim školskim programima; celovit i jedinstven nastavni program za osnovne škole je počeo da se primenjuje tek 1934. godine; itd. (Dimić, 1994: 197-198). Drugim rečima, unifikacija školskog sistema otpočela je u momentu slabljenja diktature i gubljenja integrativnog potencijala ideologije

²¹² Iako je kulturna modernizacija znatno širi proces, u ovom poglavlju pažnja će pre svega biti posvećena obrazovnom sistemu. O širim procesima i dometima kulturne modernizacije u međuratnom periodu, videti u: Dimić, 1996.

jugoslovenstva, ocrtavajući odsustvo kontinuiteta i privremenost prosvetnog zakonodavstva, kulturnih ustanova, nastavnih planova i programa²¹³. Odsustvo kontinuiteta u sprovođenju kulturnih politika, uz nepostojanje jasne strategije i snažne otpore ka unifikaciji i standardizaciji prosvetnog i kulturnog zakonodavstva, rezultirali su u neravnomernoj modernizaciji obrazovnog sistema.

Pored toga, podaci ukazuju da je prosvećivanje stanovništva često bilo samo deklarativno ugrađeno u programe političkih elita, dok su stvarna ulaganja u ovu oblast bila nedovoljna²¹⁴. Efekti su, kada se radi o školstvu, bili više nego sumorni: iako se u međuratnom periodu beleži porast broja škola, odeljenja, nastavnog osoblja i dece obuhvaćene školovanjem, napredak je bio stihijski, neravnomeran, bez koordinacije u povećanju broja učenika, škola i nastavnog osoblja²¹⁵. Tokom tridesetih godina, broj osnovnih škola je povećan za 12,55%, srednjih za 11,46%, a fakulteta za 13,79%, što se smatra visokim porastom u odnosu na evropski prosek (Dimić, 1994: 202). Ipak, čak i ovako visok rast, u zemlji u kojoj je startna osnova bila nisko postavljena, daleko je bio od realnih potreba društva²¹⁶. I nerazvijenost školske mreže ubedljivo je svedočila o skromnim modernizacijskim potencijalima jugoslovenskog društva: tako je 1929. godine 1 škola pokrivala površinu od 33,63 km², da bi deceniju kasnije ovaj broj pao na svega 29,41km². Jedino je Uprava Beograda, kao urbano područje, uspevala da dostigne evropske standarde, sa 1 školom na 7,00 km², krajem 1930-ih. Iako je porast broja učenika bio najveći u nerazvijenim banovinama, i dalje je veliki broj dece fizički ostajao

²¹³ O ovome svedoče i sledeći podaci: tokom prve decenije postojanja Kraljevine promenilo se 24 vlada, u kojima je dužnost ministra prosvete obavljalo 10 osoba, često veoma različitih političkih pogleda, interesa, kulturnih koncepcija; tokom druge decenije postojanja zemlje, u okviru 15 vlada, na poziciji ministra prosvete smenilo se 11 ličnosti (Dimić, 1994: 198).

²¹⁴ Primera radi, Dimić (1996, I: 83) ističe da se na sumama namenjenim Ministarstvu prosvete neretko štedelo, pa se tako 1919/20. za prosvetu i kulturu izdvajalo svega 3,32 dinara po glavi stanovnika, da bi deceniju kasnije ova suma narasla na nedovoljnih 60 dinara. U prilog tezi o sekundarnom značaju koji je dobijala prosveta u politici države svedoči i to da je početkom 1920-ih godina deo budžeta koji je odlazio za prosvetu i kulturu iznosio od 2 do 5%, dok je za potrebe vojske i žandarmerije izdvajano 22% celokupnog budžeta (Dimić, 1996, I: 86).

²¹⁵ Primera radi, u periodu od 1929. do 1939. godine broj učenika se uvećao za 511 000, iako ovaj porast nije pratila adekvatna dinamika uvećanja broja nastavnog osoblja i odeljenja. To znači da je povećani obuhvat dece školovanjem išao uporedo sa pogoršanjem uslova rada u školama i neadekvatnim kapacitetima (Dimić, 1994: 202).

²¹⁶ Najveći porast škola je zabeležen u nerazvijenoj Vrbaskoj banovini (41,96%), a najmanji u kulturno i ekonomski najrazvijenijoj Dravskoj banovini (2,01%). I pored ove disproporcije u porastu, u Vrbaskoj banovini je pred Drugi svetski rat bilo skoncentrisano svega 5,72% osnovnih i 6,14% srednjih škola, nasuprot 9,65% osnovnih i 12,81% srednjih u Dravskoj banovini (Dimić, 1994: 202).

van domašaja školske mreže. Na taj način se, neravnomernim razvojem školske infrastrukture, reprodukovala zatečena disproporcija u pogledu kulturne modernizacije (ne treba ni pominjati da je u ruralnim planinskim predelima potreba za školama bila daleko veća ne samo usled postojeće slabosti postojeće infrastrukture, nego i zbog visokog prirodnog priraštaja).

Regionalne neravnomernosti koje su postojale u pogledu dostignutog nivoa prosvćenosti stanovništva (potpomognute rastućom disproporcijom u pogledu ekonomske modernizacije) dodatno su se reprodukovale u okviru državne politike. Tako je, sredinom 1920-ih godina, udeo prosvetnog budžeta koji je raspodeljivan različitim regionima drastično varirao, i to tako da su najveća ulaganja bila u delovima zemlje u kojima je kulturna modernizacija najdalje odmakla.²¹⁷ Efekti ovakve razvojne politike svoj su izraz dobili u gotovo nepremostivim razlikama u pogledu dostignutog nivoa obrazovanosti stanovništva. Najbolji indikator su stope pismenosti: prema popisu iz 1931. godine, jedino se Dravska banovina (sa 5,54% nepismenog stanovništva) približavala nivou koji je predstavljao donju granicu kulturnog standarda razvijenih evropskih zemalja²¹⁸; s druge strane, 62,11% nepismenih u Drinskoj banovini, 61,96% u Moravskoj, 57,46% u Primorskoj, itd. ukazuju na izrazito spor tempo opismenjavanja stanovništva, kao elementarnog preduslova kulturne modernizacije, ali i na činjenicu da su regionalne razlike bile tako velike, da su bile potrebne decenije da se one nivelišu (Dimić, 1994: 204). Ovome treba dodati i to da je obuhvat ženske dece školovanjem bio značajno niži nego muške, posebno u pasivnim seoskim krajevima, svedočeći o dominaciji tradicionalnih društvenih odnosa i na njima zasnovane patrijarhalne svesti stanovništva²¹⁹. Tako je stopa nepismenosti ženskog stanovništva bila izrazito visoka u nerazvijenim banovinama (Vrbaskoj, Vardarskoj, Zetskoj, Drinskoj i Moravskoj), za

²¹⁷ Svega 6% budžeta je odlazilo u Dalmaciju, 9% u Bosnu, 14% u Sloveniju, 26% u Hrvatsku i Slavoniju i 45% u Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru i Vojvodinu zajedno (Dimić, 1996, I: 87).

²¹⁸ Pored Dravske banovine, relativno visok udeo pismenog stanovništva beleže još i Beograd (89,1%), Savska (72,3%) i Dunavska (71,1%) banovina (Dimić, 1996, I: 56).

²¹⁹ Razlika u pogledu školovanja muške i ženske dece je početkom 1930-ih godina iznosila 17,32% i najizraženija je bila u ekonomski i kulturno zaostalim oblastima: navešćemo samo primere Vrbaske (57,46%), Moravske (30,62%) i Drinske (36,06%) banovine, s jedne strane, nasuprot Dravskoj (0,58%), sa druge. Deceniju kasnije, ova razlika je opala na 14,81%, svedočeći o sporom tempu promena (Dimić, 1994: 203).

razliku od industrijski razvijenijih, Dravske, Savske i Dunavske banovine²²⁰. Dominacija autarhične privrede na selu, zatvorenost i slaba saobraćajna povezanost, tromo promena navika, običaja i načina života, usloveli su izostanak svesti seoskog stanovništva o potrebi opismenjavanja i integracije u šire društvene okvire, reprodukujući začarani krug ekonomske i kulturne zaostalosti.

Situacija nije bila mnogo bolja ni kada se radilo o srednjoškolskom obrazovanju. Naime, iako je tokom međuratnog perioda došlo do povećanja broja učenika za više od 30%, kao i kod osnovnih škola, on nije bio praćen adekvatnim razvojem školske mreže, ali ni adekvatnim tipovima škola. Naime, gotovo polovina srednjoškolaca je završavala gimnazije, dok je udeo škola koje su se bavile stručnim osposobljavanjem učenika znatno zaostajao za realnim potrebama društva. I ovde su regionalne neravnomernosti bile uočljive, pa je tako najviši udeo srednjoškolskih učenika dolazio iz regiona koji su bili i ekonomski najrazvijeniji (opširnije videti u Dimić, 1994). Na sličan način, razvoj univerzitetskih centara bio je ograničen na svega nekoliko gradova, koji su ujedno bili i administrativna i industrijska sedišta (Beograd, pre svega, i u nešto slabijem obimu Zagreb i Ljubljana). S druge strane, struktura studenata svedočila je o nesrazmeri između društvenih potreba i državocentrične razvojne strategije: najveći broj studenata završavao je pravne, humanističke ili bogoslovske studije, neophodnih za stručno osposobljavanje pripadnika državnog činovničkog aparata (i tu se značajno ne odstupa od ranije utvrđenih obrazaca), dok je za modernizaciju društva preko potrebno tehničko ili medicinsko obrazovanje zaostajalo (uporediti sa: Dimić, 1996, I). Nasuprot relativno slabom obuhvatu opšte populacije osnovnim obrazovanjem, dolazi do značajnog rasta akademski obrazovane populacije, pa se tako akademsko obrazovanje i dalje smatralo kanalom kojim se dolazilo do državne službe, onemogućavajući da se razvije ekonomski i politički jako građanstvo nezavisno od državnog klijentelizma (Gredelj, 2000: 191)²²¹.

²²⁰ Prosečna stopa nepismenosti ženskog stanovništva za Jugoslaviju 1931. godine iznosila je 56,4%. Gledano prema banijama, najveću nepismenost beleži Vrbaska banija (85,8%), a najmanju Dravska (5,8%). U kontekstu poredbenog okvira Srbije i Hrvatske treba napomenuti da su regionalne razlike i ovde postojale: tako je u Beogradu stopa nepismenosti ženskog stanovništva iznosila 15,3%, u Dunavskoj banovini 39,5%, a u Moravskoj čak 83,7%. U Hrvatskoj su razlike bile gotovo jednako drastične: u Savskoj banovini je stopa nepismenosti žena starijih od 10 godina iznosila 27,7%, naspram 69,8% u Primorskoj banovini (Dimić, 1996, I: 56).

²²¹ Ipak, treba napomenuti da je u međuratnom periodu ostvaren određen napredak u pogledu srednjoškolskog i univerzitetskog obrazovanja žena, pa je tako od ukupnog broja studenata 1939. godine (13 733), 22,5% bilo žena (Božinović, 1998: 511).

Uprkos pomacima, kako konstatuje Dimić (1994: 203), zapuštena mreža osnovnih škola, brojne srednje škole opšteg tipa i univerziteti koji su služili mahom za potrebe školovanja činovničkog aparata, činili su organizaciju prosvetnog sistema neracionalnom i nesrazmernom realnim potrebama i mogućnostima društva. Ovo je suštinski značilo da su oni delovi zemlje koji su bili ekonomski i kulturno razvijeniji uvećavali svoju prednost nad kulturno zapuštenim regijama. O ovome svedoči i činjenica da je nekolicina većih gradova (pre svega, Beograd, Zagreb i Ljubljana) uspevalo da uhvati korak sa savremenim evropskim kulturnim dostignućima (opširnije o razvoju kulturnih institucija videti u: Čalić, 2013:135-138; Pavlović, 2004: 169-170), iako su ovi sadržaji, kao uostalom i visoko (a delimično i srednje) obrazovanje, ostajali van domašaja većinskog dela stanovništva. Neravnomerna modernizacija obrazovnog sistema je, na taj način, i sama doprinosila daljem uvećanju društvenih nejednakosti, kako na teritorijalnom, tako i na unutarstrukturnom nivou, stvarajući gotovo nepremostive jazove između razvijenih i nerazvijenih delova zemlje, sela i grada, seljaštva i buržoazije, itd.

2.1.3.4 Kratak poredbeni osvrt na jugoslovensku fazu kapitalističke modernizacije društava Srbije i Hrvatske

Za razliku od prethodnih poglavlja posvećenih rekapitulaciji razvojnih procesa, koja su počivala na manje-više doslednoj komparaciji i razdvajanju činilaca modernizacije i njihovih efekata na dva društva, u ovom poglavlju to nije moguće lako učiniti. Naime, ulaskom u zajedničku državu, teritorije koje pripadaju današnjim društvima Hrvatske i Srbije, dobile su jedinstven političko-administrativni okvir, u čijem su okrilju podvrgnute manje-više istim razvojnim činiocima. Ipak, jasno je da efekti tih činilaca nisu svuda bili jednoznačni, varirajući zavisno od zatečenog društveno-istorijskog, političkog i ekonomskog nasleđa, pojačavajući ili umanjujući već postojeće razvojne neravnomernosti. Imajući ovo na umu, u prvom delu poglavlja fokus će biti na zajedničkim razvojnim činiocima i njihovom efektu na dominantne vrednosno-ideološke matrice, dok će drugi deo biti posvećen nastojanju da se utvrde eventualne razlike između proučavanih društava (odnosno, teritorijalnih celina koje su danas u njihovom sastavu).

Kapitalistička modernizacija Hrvatske i Srbije, koja se odvijala tokom međuratnog perioda u okviru zajedničke države, ne samo da nije rešila temeljne razvojne probleme sa kojima su se dva društva i ranije suočavala, već ih je, u dobroj meri, produbila. Budući skoncentrisana na pitanja političke integracije i državnog uređenja, politička elita nije uspela da formuliše adekvatnu strategiju ekonomskog razvoja, kojom bi se prevazišli strukturni nedostaci i neujednačenosti različitih privrednih sistema koji su ušli u sastav nove države. Naprotiv, kapitalistička modernizacija je počivala na kombinaciji upliva stranog kapitala i direktnog državnog intervencionizma, rezultirajući u snažnoj monopolizaciji privrede i koncentraciji kapitala, bez adekvatnog podsticanja domaće industrije (naravno, ovo je u većoj meri karakteristika Srbije, nego Hrvatske, koja je u novu državu ušla na nešto višem stupnju industrijalizacije i sa nešto razvijenijom buržoaskom klasom). Na taj način, strukturni problemi privrede (čija je glavna izvozna grana – poljoprivreda – počivala na slabo diverzifikovanom uzgoju kultura čija je cena bila pod izrazitim uticajem fluktuacija na svetskom tržištu i stoga podložna konjunktturnim krizama) nisu rešeni, niti je nova država uspela da u svetskoj kapitalističkoj podeli rada promeni svoju marginalnu poziciju. Usled slabosti domaće industrije, ne dolazi do formiranja ekonomski snažne i od države nezavisne domaće buržoazije, koja bi se profilisala kao nosilac dominantne kapitalističke vrednosno-ideološke matrice. Štiteći predkapitalističke odnose na selu (pre svega u Srbiji, vezujući stanovništvo uz minimalni zemljišni posed), i na njima utemeljene društvene grupacije - sitnoposedničko seljaštvo – politička elita je konzervirala relativno neizdiferenciranu društvenu strukturu, otežavajući formiranje slobodnog tržišta rada i rast urbanih slojeva stanovništva – radništva i sitne buržoazije, a time i masovniji prodor idejnih okvira tipičnih za društva razvijenog kapitalizma (ekonomskog i političkog liberalizma, ali i ideja socijal-demokratije, nastalih kao odgovor na probleme kapitalističkog razvoja). Pri tome, usled nešto snažnijeg industrijskog razvoja i urbanizacije, situacija je bila nešto drugačija u Sloveniji i severozapadnim delovima Hrvatske, u kojima se beleži veći porast urbanog stanovništva i snažnija društvena diferencijacija. Sužene mogućnosti socijalnog uspona širih društvenih slojeva na kapitalistički zasnovanim privrednim delatnostima (podsetimo se da je glavni kanal socijalne promocije, naročito u Srbiji, i dalje bila državna činovnička služba), uz relativnu slabost društvene grupacije čija se pozicija u

društvu zasnivala na reprodukciji kapitalističkih društvenih odnosa, onemogućavali su šire utemeljenje elemenata kapitalističke ideologije (ekonomskog i političkog liberalizma, pre svega) kao dominantnih. Nasuprot tome, opstajanje tradicionalnih društvenih struktura na selu, uprkos promenama koje je doneo relativno spor prodor tržišnih odnosa, omogućio je reprodukciju patrijarhalne i kolektivističko-egalitarne vrednosne matrice, neretko "podgrejavane" od strane samih političkih elita u procesu zadobijanja političke podrške seljaštva. Usled stihijskog i sporog širenja modernog laiciziranog obrazovnog sistema (naročito u jugoistočnim delovima zemlje) i relativno slabog obuhvata osnovnoškolskim obrazovanjem seoske (a posebno ženske) dece (ponovo, pogotovo u nerazvijenim delovima zemlje), seoske zajednice su suštinski ostajale neprosvećene i zatvorene za prodor novih društvenih ideja, omogućavajući opstanak tradicionalnih društvenih običaja i normi kojima su regulisani odnosi među njihovim članovima (izuzetak su činile seoske sredine u Sloveniji, na severozapadu Hrvatske i Vojvodini).

Na drugoj strani, usled nerešenih pitanja oko načina uređenja države, parlamentarni život se iscrpljivao u nacionalnim sukobima političkih elita, ne uspevajući da reši problem administrativne reforme koja bi bila prihvatljiva predstavnicima svih konstitutivnih naroda. Česte blokade parlamenta, te indirektna ili otvorena kontrola rada vrhovnog reprezentativnog tela od strane dvorskog vrha (koja je završila u diktaturi i privremenoj suspenziji ove institucije), vodili su ustanovljenju političkog sistema u kojem su demokratske institucije činile praznu formu, bez adekvatnog ispunjenja demokratskim sadržajima. Centriranje političke arene kao ključne za rešavanje ostalih društvenih sukoba (a pre svega ekonomskih i socijalnih), postuliralo je političku elitu kao relativno nezavisnu grupaciju, čija se dominacija nad reprezentativnim, administrativnim i represivnim državnim aparatima održavala uz pomoć uspostavljanja dvorsko-klijentelističkog sistema, s jedne, i široke političke podrške seljaštva, s druge strane (uz već pomenutu ekonomsku slabost etnički podeljene krupne buržoazije, i srazmerno, još slabije sitno-buržoaske i radničke grupacije). U takvom sistemu, značajni društveni i duhovni resursi iscrpljivani su u stranačkim i među-nacionalnim borbama, tvoreći političku kulturu ispunjenu netolerancijom i agresivnošću, ujedno potpirujući nacionalističke i druge desne ekstremističke ideje i pokrete (proto- ili otvoreno fašističke,

klerikalne), čije je delovanje, u značajnoj meri bilo, direktno ili indirektno, podstaknuto delovanjem represivnih državnih aparata, pod dominacijom srpske političke elite.

Usled strukturalnih slabosti parlamentarnog sistema i njegovog otvorenog derogiranja od strane dvora i kralja, demokratske političke institucije nisu uspevale da kanališu i rešavaju postojeće društvene sukobe, već su ih, svojom neefikasnošću, produbljivale. Zajednička država nije, na taj način, uspela da uspostavi funkcionalne i stabilne demokratske institucije u okviru kojih bi se razvijala adekvatna politička kultura zasnovana na toleranciji različitih mišljenja i dijaloškom rešavanju problema. Relativno široka mogućnost za participaciju u političkom životu otvorila je, u specifičnim istorijskim okolnostima, prostor za mobilizaciju stanovništva na demagoškim osnovama, trasirajući političke borbe na nacionalistički i tradicionalistički ideološki kolosek. Usled slabosti i nestabilnosti institucionalno-normativnog okvira koji bi podsticao širenje ideja političkog liberalizma među širim društvenim grupama, njihova diseminacija ostaje ograničena u uskim intelektualno-građanskim krugovima. Nasuprot tome, politički sistem se i dalje održavao na autoritarnom sistemu vlasti vrhovnog vladara, potpomognut dvorsko-klijentelističkim vezama i upotrebom represivnih državnih aparata (uz manje-više neuspešno nastojanje političkih elita da uspostave ideološku integraciju društva na osnovu ideje integrativnog jugoslovenstva), u okviru kojeg dolazi do takmičenja pripadnika ekonomske elite oko privilegija koje dodeljuje država (pri tome, kao što je već napomenuto, ovo takmičenje dobija jasno nacionalno obeležje).

Opstajanje prirodne poljoprivrede kao dominantne aktivnosti velikog dela stanovništva, potpomognuto održavanjem nekih elemenata predkapitalističkih odnosa na selu i tradicionalnih institucija od strane pripadnika političke elite, vodilo je konzerviranju tradicionalne (patrijarhalno-autoritarnе, ali i egalitarističko-solidarne) vrednosno-ideološke matrice i njeno postuliranje kao manje ili više trajne karakteristike života seljaštva na jugoslovenskim prostorima. Slabost domaće industrijske buržoazije, zajedno sa tankim trgovačko-zanatskim slojem, uz monopolizaciju privrede od strane države, nisu mogli doprineti značajnom ukorenjivanju ideologije ekonomskog liberalizma, zasnovane na principima privatnog vlasništva, individualne preduzetničke inicijative i tržišne regulacije ekonomskih odnosa, niti do čvršćeg utemeljenja grupacija

koje bi bile njeni nosioci. Usled prodora tržišnih odnosa na selo, dolazi do dramatičnog raspada porodičnih zadruga i kolektivnih oblika vlasništva, zasnovanih na principima egalitarne raspodele i solidarnosti, dodatno učvršćujući tradicionalistički vrednosno-ideološki okvir kao poželjan u situaciji izražene društvene anomalije.

Jasno je da ovi opšti razvojni faktori i njihovi efekti na reprodukciju i promenu dominantnih vrednosno-ideoloških obrazaca nisu bili svuda podjednaki. Razlike, pri tome, nisu samo karakterisale različite teritorijalne celine koje su ušle u sastav zajedničke države, već su bile prisutne i unutar njih (pri čemu su najvidljivije bile između ekonomski razvijenih i nerazvijenih regija, odnosno između zaostalih sela u kojima je dominirala prirodna poljoprivreda i većih, industrijalizovanih gradova). Tako, na teritoriji današnje Hrvatske razlikujemo regije koje ne samo da su bile pod različitim administrativno-upravnim režimima unutar Austro-Ugarske, nego je i stepen njihovog ekonomskog razvoja značajno varirao: nasuprot industrijski razvijenijih severo-zapadnih delova Hrvatske i Slavonije, nalazile su se slabije industrijalizovani delovi Dalmacije i nekadašnje Vojne Krajine. Na sličan način, i teritorije koje čine današnju Srbiju izrazito su se razlikovale prema stepenu ekonomskog i sveukupnog društvenog razvoja: naspram razvijenije Vojvodine, nalazila se slabije razvijena središnja Srbija i još nerazvijenije novopripojene teritorije "Južne Srbije". Strukturalne razlike koje su postojale na ovim teritorijama samo su pojačane tokom međuratnog perioda, što je za posledicu imalo produblјivanje regionalnih neravnomernosti, generišući nova polja društvenog sukoblјavanja.

Ukoliko pokušamo da klasifikujemo uzroke ovih regionalnih neravnomernosti, oni bi svakako uključivali: 1. administrativno-upravne režime pod kojima su se date teritorije razvijale; 2. karakteristike političkih režima kojima su bile podvrgnute; 3. razlike u društvenoj strukturi, nastale kao posledica sveukupnog društveno-ekonomskog razvoja; 4. karakteristike političkog uređenja, ekonomske i kulturne politike u zajedničkoj državi; 5. različite normativno-institucionalne režime koji su primenjivani na teritoriji Kraljevine. Na ovom mestu nije neophodno dublje analizirati efekte prva tri pobrojana faktora, jer su oni razmatrani u prethodnim poglavljima. Stoga ćemo se skoncentrisati na one faktore čije je dejstvo bilo karakteristično za međuratni period.

Prvo, nefunkcionalni parlamentarni sistem, odnosno kontrola dvora i srpske političke elite nad gotovo svim važnijim aparatima vlasti, združeni sa krhkom tradicijom demokratskih institucija i praksi u oba društva, svakako nisu mogli doprineti dubljem ukorenjivanju ideja političkog liberalizma i demokratije. Naprotiv, efekti su bili posve suprotni: dominacija jedne etničke grupe i njene elite nad drugim grupama, uz represivne mere koje je sprovodila država, doprinelo je jačanju nacionalističkih tendencija, naročito u okviru hrvatskog društva. Na taj način je hrvatsko društvo u međuratnom periodu prošlo kroz isti proces koji je karakterisao Srbiju u drugoj polovini 19. veka: nacionalnu integraciju na tradicionalističko-kolektivističkim osnovama, koju je omogućila masovna politička mobilizacija seljaštva, ovoga puta uz pomoć moderno organiziranog političkog pokreta (čiju je formalnu organizaciju preuzela Hrvatska seljačka stranka). Nerešeno "hrvatsko pitanje", odnosno odbijanje pripadnika hrvatske političke i ekonomske elite da prihvate unitarističko uređenje države na čelu sa srpskom dinastijom, potpirivano je čestim rasističkim ispadima hrvatskih publicista i žalopojkama o "balkanizaciji" sopstvene nacije, podgrevajući ekstremnu političku polarizaciju (Zundhausen, 2009: 311; Biondich, 2005: 60).

Ipak, treba naglasiti da je organizacija većine političkih partija prema etničkom ključu suštinski omogućavala utilitarnu upotrebu nacionalizma za potrebe političke mobilizacije stanovništva gotovo na svim teritorijama Kraljevine. Nacionalističke ideje nisu zaobišle ni međuratno društvo Srbije: nepostojanje konsenzusa oko unitarističkog koncepta državnog uređenja, a posebno odbojnost hrvatske elite prema jedinstvenoj jugoslovenskoj državi, za značajan deo srpske političke i intelektualne elite predstavljalo je izneveravanje nacionalno-političkog programa kojim je trebalo integrisati sve teritorije naseljene srpskim stanovništvom u okvire jedne države. Usled izneverenih državotvornih ambicija, Jugoslavija ni za njih nije predstavljala zadovoljavajuće rešenje. Kao posledica ovih složenih političkih i etničkih odnosa u državi, tokom tridesetih godina, pod uticajem sličnih tendencija koje se javljaju kao reakcija na neefikasne demokratske procedure i krizama sklonu tržišnu privredu u drugim evropskim društvima, dolazi do uspona proto- ili otvoreno fašističkih pokreta u Kraljevini, čije je delovanje bilo obeleženo politički motivisanim nasiljem. Uz to, u religijski podeljenoj državi, složenim političkim i etničkim odnosima pridružuju se i ne manje konfliktni odnosi verskih organizacija, koji

su za posledicu imali uspon klerikaliranih ideja i pokreta. Na taj način, iako je nova država većini stanovnika dala po prvi put mogućnost neposredne političke participacije i političke borbe formalno usmerila u institucionalne kanale, ona je, umesto demokratskim, bila obeležena usponom autoritarnih, nacionalističkih, klerikalnih i (proto)fašističkih tendencija, čije je dejstvo (uz već postojeće tradicionalističke) bilo jače u okviru onih zajednica za koje su pomenuti institucionalni kanali za rešavanje nagomilanih problema ostajali zatvoreniji. Moderni liberalno-demokratski pokreti i ideje (pomenimo samo grupu okupljenu oko časopisa *Nova Evropa*), ostajali su, s druge strane, ograničeni na uske intelektualne krugove, ne uspevši da generišu dovoljno univerzalnu ideološku matricu kojom bi izvršili mobilizaciju širih društvenih slojeva, dok je uspon socijalističkih ideja politički marginalizovan zabranom rada Komunističke partije.

Ni efekti ekonomske politike nisu bili jednoznačni na posmatranim teritorijama. Kao što je već napomenuto, stvaranje zajedničke države pratile su izrazite regionalne neujednačenosti u pogledu dostignutog nivoa industrijalizacije i strukturnog preobražaja privrede. Za razliku od severozapadne Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, u kojima je proces industrijalizacije otpočeo ranije i brže se odvijao nego u Srbiji ili Dalmaciji, novopripojene teritorije Kosova i Južne Srbije faktički nisu ni imale sopstvenu industriju. Ove razvojne neravnomernosti delimično su umanjene favorizovanjem srpske buržoazije u procesu obnove ratom razrušenih fabrika i podizanja novih industrijskih postrojenja (indirektno, favorizovanjem carinske politike koja je pogodovala razvoju srpske industrije, i direktno, davanjem državnih povlastica i kredita srpskim industrijalcima), iako je, usled koncentracije finansijskih institucija i stranih investicija u severozapadnim delovima zemlje, ove razvojne disparitete bilo teško premostiti (izuzetak je jedino bio Beograd, u kojem je pored koncentracije državno-administrativnih i kulturnih institucija, došlo do procvata industrije ali i tercijarnih delatnosti). Ovo suštinski znači ne samo da je krupna buržoazija u Hrvatskoj bila finansijski stabilnija, već i da je razvoj sitnoburžoaskih i radničkih slojeva tekao brže nego u Srbiji (ovome svakako treba dodati i to da je u Hrvatskoj postojala relativno duža tradicija razvoja urbanih društvenih slojeva, za razliku od relativno niskog prisustva srpskog stanovništva u gradovima za vreme otomanske uprave). Nešto brži rast gradova i mogućnost društvene mobilnosti širih masa stanovništva na osnovu preduzetničkih aktivnosti, potencijalno su vodili

stvaranju povoljnijih uslova za razvoj društvenih slojeva čija je egzistencija zavisila od reprodukcije kapitalističkih društvenih odnosa, praćenih adekvatnom ideološkom potporom u vidu ekonomskog liberalizma. Ovome svakako treba dodati i činjenicu da je raspad proširenih porodica i kolektivnih oblika svojine tekao brže u Hrvatskoj nego u Srbiji (što je delimično posledica i razlika u strategijama političkih elita i normativnim rešenjima koja su određivala položaj seljaštva), omogućavajući da se institut individualne svojine nešto dublje ukoreni, a egalitarna raspodela dobara i solidarnost slabije očuvaju (ovo se, naravno, ne odnosi na nekadašnje teritorije Vojne Krajine, u kojima se kolektivna porodična svojina održala znatno duže nego u ostatku Hrvatske). Nepostojanje pravne vezanosti seljaštva za zemlju je, pri tome, za razliku od Srbije, omogućilo slobodniji razvoj tržišta rada (a time i nešto brži porast organizovane radničke klase), stvarajući bolje preduslove za organizaciju privrede na kapitalističkim osnovama.

Proces industrijalizacije je u Srbiji, kao što je već rečeno, kasnio, te je ulaskom u zajedničku državu stepen njenog ekonomskog razvoja bio između razvijenih severozapadnih i nerazvijenih jugo-istočnih oblasti. Posledice privredne devastacije, nastale usled ratnih razaranja, srpska elita je nastojala da nadomesti privilegovanim statusom koji je uživala u novoj državi, iako su razvojne neravnomernosti sporo premošćavane. Zavisna od državnog klijentelizma, nedovoljno snažna da se izbori sa konkurencijom koja je dolazila iz severozapadnih delova zemlje i inostranstva, krupna buržoazije u Srbiji nije uspela da se razvije u relativno samostalnu i ekonomski nezavisnu društvenu grupaciju koja bi usmeravala dalje tokove razvoja u skladu sa sopstvenim interesima. Preduslovi za učvršćivanje vrednosno-ideološke matrice ekonomskog liberalizma kao dominantne stoga i nisu postojali (ili su, u najboljem slučaju, bili veoma slabi). Usled brojčane dominacije seoskog stanovništva zarobljenog u autarkičnoj poljoprivrednoj proizvodnji, unutrašnje tržište proizvoda široke potrošnje slabo se razvijalo, uslovljavajući i nedovoljan razvoj industrije i zanatstva. Zakonski vezano za sitni zemljišni posed, seljaštvo je, usled agrarne prenaseljenosti, dodatno zaposlenje tražilo u sezonskim, nisko-kvalifikovanim poslovima, ne uspevajući da se u potpunosti izmesti van okvira tradicionalne poljoprivredne proizvodnje. Osim od države zavisnog činovništva, razvoj ostalih urbanih slojeva je u Srbiji tekao sporo, zahvaljujući suženim mogućnostima za socijalnu promociju na osnovu preduzetničkih aktivnosti. Na taj način

ekonomski liberalizam, kao ideološka potpora razvoja kapitalističkih odnosa, ne samo da nije našao čvrsto utemeljenje u ekonomski dominantnoj društvenoj grupaciji, nego je i njena osnova u širim društvenim slojevima bila tanka. Dugotrajna dominacija kolektivnih oblika vlasništva, potpomognuta patrijarhalnim sistemom društvenih odnosa (u čijem je reprodukovanju učestvovala i sama država svojim normativnim rešenjima) i egalitarnim principima raspodele, predstavljali su dovoljno snažan vrednosno-ideološki sistem, čija dominacija nije ugrožena ni prodorom tržišnih odnosa na selo. Pri tome, usled stihijske državne obrazovne politike i izrazito visokog demografskog rasta stanovništva na selu, promena tradicionalnih društvenih obrazaca i normi ponašanja dodatno je onemogućena slabim modernizacijskim dejstvom laiciziranog školskog sistema.

Da sumiramo: kristalizacija dominantnih vrednosnih obrazaca se na prostorima društava Hrvatske i Srbije oslanjala na zakasneli društveni razvoj, gde se manje ili više izraženo nastojanje nacionalnih elita da se priključe glavnim evropskim tokovima (videti u Stojanović, 2013: 62) sudara sa strukturalnim (unutrašnjim) i spoljnim ograničenjima periferijskih društava. Tradicionalnim vrednostima, nastalim na temeljima patrijarhalno-seljačkih institucija, pridružuju se relativno moderne vrednosti (pre svega nacionalizam iznikao na idejnim temeljima evropskog romantizma, ali i prosvetiteljski ideali slobode, pravde i jednakosti), koje u sadejstvu sa prvima i same postaju potencijalna kočnica društvenog razvoja. Tako je kolektivna svojina nad sitnim zemljišnim posedima u okviru porodične zadruge predstavljala prepreku za razvoj individualizma, a potpomognuta siromaštvom, doprinosila je da "egalitarni sindrom" (Županov, 1977.) postane jedna od centralnih vrednosnih osa. Dok u razvijenim kapitalističkim društvima ideje socijalne pravde, solidarnosti i jednakosti dolaze kao vid demokratskog pritiska odozdo i često su posledica uznapređovalog razvoja - egalitarizam je na ovim prostorima stajao na početku procesa modernizacije (Bogdanović, 1994: 43), potpomažući strukturalno uslovljenu slabu društvenu diferencijaciju. S druge strane, dominantno tradicionalna, naturalna proizvodnja i sporo uspostavljanje unutrašnjih (lokalnih, regionalnih i nacionalnih) tržišta teško da su mogli dovesti do izgradnje "preduzetničkog duha", kao oblika kolektivne mentalne matrice neophodne za snažniji razvoj kapitalističke privrede (videti u Veber, 2011).

Autoritarno-paternalistički karakter državne vlasti doprineo je uobličavanju ambivalentnog odnosa prema instituciji države (s jedne strane bezuslovno prihvatanje vlasti, a s druge strane otpor i nepoverenje prema njoj), onemogućavajući ustrojstvo racionalizovane (birokratske) državne uprave (videti u Veber, 1976). Ovo je, sa svoje strane, poduprto tradicionalnim patricentralnim, hijerarhijski shvaćenim, ustrojem porodичne zajednice, koje se temeljilo na principu senioriteta, te asimetričnim rodnim ulogama (Mitterauer, 2001: 148; Denič, 1988), prenoseći obrasce strukturisanja odnosa iz privatne u javnu sferu. Demokratske političke institucije su, pri tom, kao i na Zapadu znatno ranije, u manjoj ili većoj meri, i same bile oktroisane odozgo, više kao izraz modernizacijskih pretenzija političke i intelektualne elite (videti u: Stojanović 2013: 62), nego kao oblik autohtonog narodnog zahteva (Bogdanović, 1994: 43). Nerešena nacionalna pitanja u okviru zajedničke države potpomagala su stalno tinjanje nacionalizma, dok je verska heterogenost, često povezana sa etničkim podelama, doprinosila odsustvu sekularizacije i jačanju klerikalizma.

Pokušamo li da, u jednoj rečenici, rezimiramo karakteristike predratnih društva Srbije i Hrvatske (u okvirima Jugoslavije), jasno je da se radilo o nerazvijenim društvima, koja se sa zakašnjenjem integrišu u savremeni kapitalistički sistem, na njegovim perifernim delovima, odnosno u kojima specifična i relativno slaba recepcija modernih institucija i ideja ne uspeva da izmeni dominantno tradicionalnu strukturu mišljenja. Dodatno opterećena unutrašnjim istorijskim i socioekonomskim nejednakostima koje su na zbijenom prostoru sukobljavale različite tradicije i razvojne obrasce (Čalić, 2013: 14), novu razvojnu šansu ona će potražiti u okvirima novog, socijalističkog sistema.

Konačno, ukoliko pokušamo da rekapituliramo dobijene nalaze društveno-istorijske analize u svetlu hipotetičkog okvira od kojeg se pošlo, jasno je da se proces društvenih promena (u pravcu uspostavljanja kapitalističkog društvenog sistema) u predsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske odvijao relativno sporo - i u značajnoj meri kasneći i odstupajući od zapadnoevropskih modela - potpomažući opstanak tradicionalističke društvene matrice, odnosno onemogućavajući dublje ukorenjivanje političkog i ekonomskog liberalizma. I pored razvojnih specifičnosti i neravnomernosti, ishodi kapitalističke modernizacije dva društva nisu bili drastično drugačiji: ni jedno ni

drugo nije uspjelo da se razvije na kapitalističkim osnovama, niti im je pošlo za rukom da uspostave stabilan i funkcionalan demokratski poredak. Usled sporosti i kašnjenja u procesima modernizacije, suočena sa značajnim spoljnim i unutrašnjim razvojnim ograničenjima, ona su morala da pribegavaju vlastitim (doduše, ne i uspešnim) razvojnim putevima, kombinujući elemente zapadnoevropskih razvojnih modela sa autohtonim tradicionalnim institucijama. Na taj način, ugradivši tradicionalne normativno-institucionalne elemente u sopstvene razvojne strategije, ona suštinski nisu uspela da ih prevaziđu, ostajući dominantno patrijarhalna, autoritarna, nacionalizmima zadojena društva kapitalističke periferije. Procesi dugog trajanja i specifične okolnosti pod kojima se odvijao razvoj društava Srbije i Hrvatske (a koji su ishodili u neuspešnoj modernizaciji na kapitalističkim osnovama) omogućili su, na taj način, opstajanje tradicionalističkih vrednosnih matrica kao trans-istorijskih, odnosno adaptabilnih na promenjene uslove društveno-ekonomskog razvoja. Neuspela kapitalistička modernizacija, s druge strane, nije dovela do temeljne društvene transformacije, pa se vrednosno-ideološki elementi karakteristični za razvijena kapitalistička društva (ovde se prvenstveno misli na ekonomski i politički liberalizam) ne pojavljuju kao sistemski (normativno-institucionalno) indukovani.

2.2. Socijalističko društveno-istorijsko nasleđe

Socijalistički period razvoja društava Srbije i Hrvatske predstavlja neposredni društveno-istorijsko kontekst post-socijalističke transformacije, odnosno njenu početnu tačku. Kao što je naglašeno u hipotetičkom okviru analize, teza koju nastojimo da dokažemo je da tokom ovog razvojnog perioda tradicionalističke vrednosne orijentacije, formirane delovanjem istorijskih procesa dugog trajanja, nisu iščezle, manje ili više uspešno odolevajući promenjenim istorijskim okolnostima ili im se adaptirajući. S druge strane, normativno-institucionalne pretpostavke na kojima je počivao socijalistički sistem društvene reprodukcije, u principu, nisu podržavale učvršćivanje ekonomskog i političkog liberalizma kao dominantnih vrednosno-ideoloških matrica, iako su, kao što ćemo pokazati, određenim rešenjima (koja su odstupala od idealno-tipskog socijalističkog

modela) omogućavala njihovo reprodukovanje, pogotovo među pripadnicima viših i srednjih društvenih slojeva. U poglavljima koja slede istraživački fokus će biti na opštim i specifičnim razvojnim karakteristikama jugoslovenskog socijalizma, kao i normativno-institucionalnim rešenjima koje je dati sistem proizvodio, u većoj ili manjoj meri podržavajući ili olakšavajući reprodukciju tradicionalističke vrednosno-ideološke matrice, ali i vrednosti karakterističnih za kapitalistički tip društvenog poretka.

2.2.1. Kratak pregled stanovišta o karakteru socijalističkog sistema

U okviru teorije o društvu ne postoji slaganje oko karaktera dominantnih odnosa i prirode socijalističkog sistema. Zavisno od teorijske ali i ideološke orijentacije, autori u čijem je fokusu narečeni sistem nastojali su uz pomoć manje ili više različitih koncepata da objasne njegove suštinske karakteristike. Pa ipak, iako se radilo o relativno plodnom i živom polju naučnih rasprava, sa krahom evropskih realno-socijalističkih sistema, utihnule i teorije koje su se ozbiljnije bavile njihovom prirodom. Činilo se da više nema opasnosti od "bauka koji se širi Evropom", te da rasprave na tu temu treba odložiti u ladicu kao istorijski prevaziđene. Na ovom mestu nema prostora, niti potrebe, baviti se iscrpnim prikazom različitih teorijskih pravaca i koncepata o prirodi socijalističkog sistema, pa ćemo se ograničiti na skiciranje onih pristupa koji su od značaja za temu našeg rada.

Suprotno predviđanjima Marksa i Engelsa, socijalistička se revolucija nije dogodila u nekoj od zemalja razvijenog kapitalizma, već u seljačkoj Rusiji, u kojoj su kapitalistički odnosi bili u začetku, a industrijska proizvodnja, i njen neminovni pratilac, radnička klasa, slabo razvijeni. Objašnjenja uslova nastanka i karaktera revolucije kretala su se od revizija Marxove teorije (Lenjinova teza o "najslabijim karici"), preko stanovišta o seljačkoj revoluciji (Skokpol) do teze o socijalizmu kao delu svetske birokratske revolucije (Rici). Ništa manje slaganja nema ni kada se radi o tumačenju karaktera socijalističkog sistema, a posebno njegovih učinaka. Dok su jedni skloni da tvrde da uspostavljanjem socijalističkog sistema nije došlo do uspostavljanja temeljno novog i jedinstvenog tipa društvenih odnosa (Betelhajmova teza o socijalizmu kao državnom kapitalizmu, Ricijevo stanovište o socijalizmu kao sistemu koji je u skladu sa opštim

trendom birokratske kolektivizacije vlasništva ili Vitfogelova teza o socijalizmu kao azijskom tipu proizvodnje), drugi pak smatraju da je socijalizam sistem *sui generis* koji ima sopstvenu logiku reprodukovanja, različitu od kapitalističke ili feudalne (Markušovo stanovište o socijalizmu kao društvu sa političkom naddeterminatom i komandno-planskom ekonomijom ili Lazićeva teza o totalizujućem karakteru sistema čiji način reprodukovanja odgovara statičnim društvima) (Golubović, 1982; Rizzi, 1983; Bahro, 1981; Jakšić, 1985; Feher, Heler i Markuš, 1986; Lazić, 1987).

Prema zvaničnom sovjetskom stanovištu, ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i uvođenje centralizovanog planskog upravljanja privredom smatralo se dovoljnim razlogom da se proglasi prestanak delovanja uslova za stvaranje viška vrednosti i reprodukciju kapitala, te se konstatuje da je došlo do konstituisanja novog tipa društvenih odnosa, koji nemaju više klasni karakter (Golubović, 1982: 23). Za razliku od ovog dogmatskog stanovišta, kritičari su, koristeći različitu argumentaciju, pokazivali da je socijalizam društvo koje je, suštinski, klasno po svom karakteru. Tako Rici govori o birokratiji kao nosiocu kolektivnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i novoj vladajućoj klasi, koja određuje uslove pod kojima će se proizvodnja odvijati i birokratskom monopolizacijom tih uslova eksploatiše proleterijat (Rizzi, 1983: 45). Teza o vladajućoj klasi kao kolektivnom vlasniku sredstava za proizvodnju razrađuje se i u okviru svetskosistemske teorije, gde se država tretira kao kolektivnovlasničko preduzeće koje je, kao poluperiferijski akter, uključeno u svetski kapitalistički sistem (Wallerstein, 1979: 69). Betelhajm je još eksplicitniji i tezu o klasnom karakteru socijalizma izvodi iz osnovne postavke o socijalizmu kao obliku državnog kapitalizma, u okviru kojeg vladajuća klasa funkcionera državnog kapitala ima monopol nad upravljanjem procesom reprodukcije i stoga se pojavljuje kao nova buržoaska klasa, u okviru koje se, doduše, višak vrednosti ne prisvaja individualno, već kolektivno (Golubović, 1982: 26). Markuš pak smatra da se vladajuća klasa pojavljuje kao vlasnik korporativne svojine, koja je, zajedno sa komandno-planskom ekonomijom, u funkciji reprodukovanja njene dominacije. Osnov za klasno raslojavanje je monopol na odluke klase korporativnih vlasnika, dok je prisvajanje viška vrednosti samo instrument stvaranja materijalne osnove vlasti (Feher, Heler i Markuš, 1986: 107-113). Od domaćih autora, tezu o klasnom karakteru socijalističkog društva zastupao je Lazić, koji kao

ključnu kategoriju socijalističkog načina reprodukcije izdvaja centralno planiranje i kontrolisanje ključnih segmenata društva od strane vladajuće kolektivno-vlasničke klase (Lazić, 1987:23). Kolektivno-vlasnička klasa uspostavlja monopol nad centralnim planiranjem i upravljanjem procesima društvene reprodukcije, i kao takva se neprijateljski suprosvavlja radničkoj klasi (Lazić, 1987: 40).

Konačno, nema saganja ni oko modernizacijskih učinaka socijalističkog sistema. Tako Mladen Lazić socijalistička društva karakteriše, kao što je već rečeno, putem planskog organizovanja proizvodnje, koje je centralizovano u rukama hijerarhijski organizovane kolektivno vlasničke klase, a čiji je osnovni cilj upravljanje celokupnom društvenom reprodukcijom. Podela rada u okviru planske proizvodnje je klasna po svom karakteru, jer planiranje predstavlja posebnu i povlašćenu delatnost jedne društvene grupe, koja na osnovu tog monopola postaje vlasnik nad sredstvima za proizvodnju (Lazić, 1987: 25). Sameravanje razvojnih potencijala socijalističkog sistema autor izvodi u odnosu na konkurentski, kapitalistički sistem, koristeći Ogburnovu dihotomiju statično-dinamično društvo, dajući joj, pri tom, novi sadržaj. Za razliku od kapitalističkog sistema, u okviru kojeg je osnovni cilj proizvodnje stvaranje viška vrednosti radi akumulacije kapitala, što sa svoje strane dovodi do konstantnog razvoja proizvodnih snaga i predstavlja dinamičku komponentu sistema, u socijalističkom sistemu je osnovni oblik vrednosti planska vrednost (višak vrednosti određen je planom), pa se rast pojavljuje kao spolja nametnuti zakon koji nije inherentan sistemu. Industrijski rast, prisutan u prvim decenijama razvoja socijalističkih društava, nije proistekao iz karakteristika samog sistema, već je nametnut spolja, kapitalističkim okruženjem. Stoga se socijalistički sistem pokazuje kao statično društvo, u okviru kojeg ekonomski rast nije imanentna kategorija (Lazić, 1987: 36).

Dakle, Lazić definiše socijalizam kao istorijski alternativan društveni oblik kapitalizmu, u okviru kojeg dolazi do totalizacije uslova materijalne, političke i duhovne reprodukcije. Opšta pretpostavka postojanja ovog sistema je industrijalizacija društva, koja se odvija pod kontrolom vladajuće grupacije, kolektivno-vlasničke klase, koja uspeva uslove sopstvene reprodukcije da nametne kao opšte uslove reprodukcije društva (Lazić, 1994: 15). Svi društveni odnosi podvrgnuti su komandno-planskoj regulaciji, pa se reprodukcija sistema ne odvija prema logici ekonomskog ili tehnološkog rasta, već je

nezavisna od nje. Lazić, kao i predstavnici budimpeštanske škole (Markuš, pre svega), tvrdi da, iako na istorijskom planu inferioran, socijalistički sistem nije iracionalan. Njegova racionalnost se ogleda u ukidanju pretpostavki za autonomiju ekonomskih i drugih društvenih aktera, ugrađivanju mehanizama stalne kontrole stanovništva i legitimacijskom principu totalizacije društvenih interesa koje zastupa "prosvećena grupa". Ekonomski rast je sistemu nametnut spolja, od strane kapitalističkog okruženja, a svaki pokušaj da se unutar sistema podražavaju kapitalistički ekonomsko-organizacioni elementi, završava se neuspehom pošto ovi protivreče osnovnoj logici funkcionisanja sistema. Stoga su reforme koje su usmerene na postizanje rasta uvek antisistemske po svom karakteru i doprinose stvaranju unutrašnjih protivrečnosti (Lazić, 1994: 27-54).

U pokušaju da protumači socijalistički sistem s obzirom na njegove modernizacijske učinke, Lazić polazi od šireg određenja modernizacijskih procesa, koje, pored standardnih elemenata koji se odnose na industrijalizaciju, urbanizaciju i širenja opšteg obrazovanja, uključuje i procese društvene diferencijacije, racionalnosti, razvoja privatne svojine, razvoja i širenja tržišta, individualizma i političke participacije (Lazić, 2005: 27). U tom smislu autor odriče socijalizmu modernizacijski karakter, pošto su elementi koji se smatraju osnovom modernizacije, suštinski kontradiktorni strukturnom sklopu ovog sistema. Ovakvo viđenje socijalizma, kao sistema čija je unutrašnja logika suprotna modernizaciji, implicira generisanje određenog vrednosnog sistema, koji počiva na autoritarnosti, kolektivističkoj i egalitarnoj orijentaciji, i koji, sa svoje strane, dalje onemogućava modernizaciju društva (Lazić i Cvejić, 2009: 8). Slično Laziću, i Semjuel Ajzenštat (Samuel Eisenstadt), iz perspektive modernizacijske teorije, primećuje da u socijalističkim društvim Evrope visok nivo socio-demografskih pokazatelja modernizacije, kao što su urbanizacija, pismenost, širenje sredstava masovnih komunikacija, rasprostranjenost formalnog obrazovanja, itd., nije bio praćen razvojem institucionalnih sposobnosti ovih društava da održe rast (Eisenstadt, 1973: 99), odnosno da kontinuirano inkorporiraju promene u postojeći institucionalni okvir (Bogdanović, 1994: 38).

Ukoliko se nadovežemo na ovo poslednje stanovište i pokušamo da karakteristike socijalističkog sistema sameravamo kroz prizmu samih teorija modernizacije, teško da ćemo doći do jedinstvenog odgovora. Tako Inkeles (Alex Inkeles) kritikuje

pojednostavljena tumačenja karaktera realnih socijalističkih društava isključivo s obzirom na karakter vlasti koji se uspostavlja (a koji ova društva određuje kao totalitarna) i predlaže analizu koja bi u obzir uzela razvojnu perspektivu. Ona podrazumeva sagledavanje razvoja socijalističkih društava s obzirom na probleme koji su zajednički svim društvima u razvoju. Razvoj Sovjetskog Saveza on smatra suštinskim delom šireg procesa modernizacije, koji se karakteriše industrijalizacijom, urbanizacijom ekonomskim rastom, povećanjem nivoa pismenosti širokih slojeva stanovništva, razvojem obrazovanja i nauke, sekularizacijom, racionalizacijom, raskidanjem tradicionalnih društvenih veza, itd. (Inkeles, 1968: 3). Modernizacija ovde nije shvaćena kao deo spontanih evolutivnih procesa već kao rezultat planirane akcije vladajuće elite. Ovo stanovište podrazumeva sameravanje karaktera i učinaka socijalističkog tipa društva sa aspekta "neutralno" (Pešić, 1989: 110), odnosno redukcionistički shvaćenog procesa modernizacije (Lazić, 2005: 27). Za razliku od klasičnog modernizacijskog stanovišta, koje izjednačava kategorije modernizacije, industrijskog društva, robne proizvodnje i kapitalizma (Popović i Ranković, 1981: 339), i koje na taj način implicira kapitalistički sistem kao jedini mogući okvir modernizovanja društva, Inkelesova razvojna perspektiva suštinski redukuje modernizaciju na industrijalizaciju i ekonomski rast (sve ostale dimenzije razvoja samo su posledica ove primarne), svrstavajući tako socijalistička u kategoriju modernih društava. Iako je ovo stanovište u skladu sa revidiranom teorijom modernizacije, koja dopušta i nekapitalističke forme razvoja, modernizacija se shvata deskriptivno i svodi samo na određene sfere društvenog razvoja.

Polazeći od postavki same teorije modernizacije, Vesna Pešić nastoji da dokaže suštinski neuspeh socijalističkih društava da se modernizuju, ne odričući im, pri tom, u potpunosti modernizacijski karakter. Ona polazi od Ajzenštatove definicije modernog društva kao onog koje je sposobno kontinuirano da proizvodi i apsorbuje promene i rast. U skladu sa Parsonsovom teorijom promene, autorka navodi tri ključna procesa koji dovode do društvenog razvoja: strukturalna diferencijacija, integracija i institucionalizacija univerzalnih vrednosti kao preduslov legitimacije sistema. U korenu ovih promena nalazi se institucionalna sposobnost sistema da kontinuirano proizvodi i apsorbuje inovacije (Pešić, 1989: 114). U tom kontekstu, ideološko-političko-pravno jedinstvo, kao oblik integracije karakterističan za socijalistička društva, nije u stanju da

obezbedi rešavanje sukoba koji nastaju kao proizvod procesa funkcionalne diferencijacije, društvene podele rada i profesionalne specijalizacije, kao ni da obezbedi stvaranje dinamičnog sistema. Prema autorki, osnovnu prepreku političkoj modernizaciji socijalističkih društava (koja stupa ne u početnim, već u srednjim i višim fazama razvoja) predstavlja socijalistička ideologija (koja je, doduše, odigrala svoju mobilizacijsku ulogu u prvoj fazi pokretanja industrijskog razvoja). Industrijalizacija, urbanizacija i socijalna mobilizacija, karakteristične za prvu fazu modernizacije, "zahtevaju" analogne promene u političkoj sferi u vidu proširenja participativnih prava građana i promena u vrednosnom sistemu. Ukoliko ne dođe do univerzalizacije vrednosti u skladu sa funkcionalnom diferencijacijom i ukoliko politički sistem ne uspeva da izvrši resinhronizaciju nižih nivoa sistema i vrednosti uvođenjem reformi, tada sistem gubi legitimaciju (Pešić, 1989: 121). Socijalistička ideologija, odnosno vrednosno-normativna sfera, se tako pojavljuje kao strukturna naddeterminata, koja onemogućava razvoj dinamičkih podsistema ekonomije i politike.

Određujući socijalističku modernizaciju kao "voluntarističku", odnosno "kontrolisanu" odozgo, autorka se pridružuje Ajzenštatovom viđenju ovog oblika modernizacije kao projekta elita, koji nastaje pod uticajem spoljašnjih faktora i karakterističan je za zemlje koje kasno otpočinju sa razvojnim procesima. Funkcionalna diferencijacija nije spontana već planska, a ravnoteža sistema se održava sračćavanjem delova sistema i unifikacijom strukturnih elemenata svih organizacija u okviru kojih se pojedine funkcije vrše²²². Ovo je posledica delovanja paralelnih hijerarhija, pri čemu vrhovnu kontrolu ima partijska birokratija. U okviru takvog sklopa, promena samo jednog elementa sistema dovodi u pitanje i sve ostale elemente, jer je organizacija opšta i identična za sve delove i podsisteme. Pošto promene pojedinih delova sistema nisu u stanju da budu lokalizovane, već potencijalno dovode do promena sistema u celini, otpori promenama takođe dobijaju sistemski karakter, te ova društva suštinski ostaju nesposobna za inovacije, i posledično, statična po svom karakteru. Kapaciteti za upravljanje sistemom su na taj način veoma suženi. Politička diferencijacija je nedovoljna, što se ogleda u suženom prostoru za političko delovanje, kao i nepostojanju

²²² Slično i Lazić karakteriše socijalizam kao sistem u okviru kojeg dolazi do totalizacije svih sfera društvenog života, te odbacuje tvrdnje da se radi o sistemu u okviru kojeg jedan od podsistema odnosi prevagu (Lazić, 1994: 15).

odvojenosti države i partije. Iako se čini da je u političkim sistemima ovih društava skoncentrisana velika količina moći, njegovi kapaciteti za usmeravanje društva i rešavanje funkcionalnih problema su mali. Na taj način sistem ne uspeva da odgovori na brojne funkcionalne probleme koji se nagomilavaju, niti, kao posledica toga, uspeva da se adaptira na uslove koje diktira (u ovom slučaju dinamično, kapitalističko) okruženje (Pešić, 1989: 117-134).

Na nešto drugačiji način Mojca Pešec, polazeći od Ogburnove (William Ogburn) teorije socijalne promene i Mirdalovog (Gunnar Myrdal) odgovora na nju, pokušava da pokaže koji su razlozi neuspeha socijalističke modernizacije. Za razliku od novijih teoretičara modernizacije, autorka smatra da je socijalizam suštinski nekompatibilan sa industrijskim tipom razvoja. Kao indikator razvoja ona uzima stalno povećanje broja aktera koji učestvuju u procesu odlučivanja i stvaranja inovacija. Suprotno stanovištu Vesne Pešić, tvrdi da je socijalistički sistem bombardovan institucionalnim promenama koje inicira državno-partijski vrh, ali koje nikada ne bivaju sprovedene do kraja pošto su prekinute novim talasom promena. Ove institucionalne promene generišu promene u drugim podsistemima, stvarajući turbulentno institucionalno okruženje gde se autonomna logika razvoja pojedinih podсистema podređuje logici iniciranih institucionalnih promena. Socijalistička institucionalna struktura, zajedno sa socijalnom strukturom i vrednosnim sistemom tvori "društvenu matricu" koja ne stimuliše industrijski razvoj, pošto se državno-partijski vrh pojavljuje kao posrednik između društvenih podсистema. Tako se ova dominantna društvena grupa pojavljuje ne samo kao inicijator promena već i kao neophodna u održavanju veza između podсистema (do sličnog zaključka dolazi i Lazić kada analizira ulogu kolektivno-vlasničke klase). Promene se pak iniciraju pod uticajem spoljašnjih pritisaka (kapitalističko okruženje), ali i unutrašnjih protivrečnosti. Pošto autorka polazi od Ogburnove teze da su za društveni razvoj ključne promene koje dolaze iz tehnološkog podсистema, iniciranje promena od strane državo-partijskog vrha se tumači kao sistemska greška. Umesto da se niži podсистemi (među kojima je za ekonomski razvoj najbitniji tehnološki) razvijaju prateći svoju unutrašnju logiku, oni se prilagođavaju institucionalnim promenama odozgo. Pri tom, ove institucionalne promene dovode do restrukturiranja sistema, uz održavanje postojećih društvenih odnosa, a obrasci delovanja političkog podсистema se prenose na ostale društvene podсистeme. Iako je sistem u

stalnom procesu promena i podržava inovacije, te inovacije su uvek inicirane odozgo, a akterima u nižim podsistemima ostaje samo da im se prilagode. Stoga inovacije koje dolaze sa nižih nivoa (kakve su, na primer, tehnološke) predstavljaju poremećaj procesa prilagođavanja unutar sistema, jer podrazumevaju dualizaciju centara u kojima se generiše promena. Međutim, pošto je institucionalni podsistem uvek dominantan, promene koje dolaze iz tehnološke sfere po pravilu bivaju blokirane (Pešec, 1985: 503-513).

Donekle u skladu sa revidiranim teorijama modernizacije je i stanovište Lasla Sekelja, koji socijalizam vidi kao suštinski modernizujući društveni sistem (svodeći njegove modernizacijske učinke na ekonomsku sferu), a krizu jugoslovenskog socijalističkog sistema tumači krizom ekonomskog rasta kroz koju prolaze i ostale, nesocijalističke zemlje koje se nalaze u istoj fazi ekonomskog razvoja. Umesto da se na krizu ekonomskog rasta odgovara ekonomskim merama, u okviru socijalističkog sistema, kao sistema sa političkom naddeterminantom, dolazi do generisanja političkih reformi, koje u odsustvu suštinske demokratizacije, ostaju bez efekta. S druge strane, Sekelj prihvata Lazićevu tezu po kojoj je opšta kriza socijalizma posledica sistemskih protivrečnosti do kojih dovode reforme. Naime, socijalistički sistemi mogu da funkcionišu jedino kao totalizujući, a svaka reforma u pravcu proširenja autonomije aktera (funkcionalne ili teritorijalne) narušava logiku sistema i vodi njegovoj krizi. Tako se socijalistički sistem tumači kao modernizujući dotle dokle je u stanju da generiše ekonomski rast. U prvoj fazi modernizacije ekonomski rast se postiže na račun odricanja od potreba masa stanovništva uz pomoć mobilizacijske uloge socijalističke ideologije. Međutim, u momentu kada je trebalo preći sa kvantitativno zasnovanog ekonomskog razvoja na kvalitativni, nepostojanje političkih reformi u pravcu demokratizacije društva dovele su do krize sistema i njegovog konačnog sloma (Sekelj, 1990: 134-138).

Na osnovu iznesenog pregleda različitih stanovišta o prirodi socijalističkog sistema i njegovim modernizacijskim učincima, jasno je da je teško izvući jednoznačne zaključke. Ono što je jasno da gotovo svi autori, implicitno ili eksplicitno, podrazumevaju dve grupe faktora: kapitalizam kao spoljašnje okruženje socijalističkog sistema (koji predstavlja egzogeni činilac promene) i unutrašnju strukturu i logiku funkcionisanja kao endogeni faktor promene sistema. Takođe, saglasnost postoji i oko toga da zahtevi okruženja iniciraju potrebu za unutarsistemskim promenama, iako ne i

kada se radi o kapacitetima i mehanizmima na osnovu kojih sistem odgovara na date zahteve i adaptira se promenjenom okruženju i drugim delovima sistema. Otuda sledi gotovo nedvosmisleno naglašavanje nemogućnosti socijalističkog sistema da odgovori na krizu (ekonomskog) rasta, te sukcesivno uvođenje elemenata tržišta u okvire dominantno centralno-planskog sistema, što vodi manjoj ili većoj sistemskoj neracionalnosti.

U svetlu iznesenih opštih teorijskih pristupa koji su se bavili prirodom i karakterom socijalističkog sistema, za našu temu – uspostavljanje i promenu dominantnih vrednosnih obrazaca - od naročitog su značaja dve stvari (o kojima će kasnije više biti reči):

1. iako je u pogledu nekih temeljnih karakteristika socijalistički sistem bio nesumnjivo modernizujući (pre svega, u pogledu dostignutog nivoa ekonomskog razvoja koji je omogućio radikalni strukturni preobražaj privrede, ali i celog društva, a potom i na osnovu drugih pokazatelja, kao što su stepen urbanizacije, podizanje obrazovnog nivoa stanovništva, promene u strukturi porodice i rodni odnos, demografske promene, itd.), neke od ključnih karakteristika (autoritarni karakter vlasti, ograničena politička participacija širih društvenih slojeva, kolektivni oblik svojine, kontrolisane društvene nejednakosti, snažna uloga države u ekonomiji, itd.) bile su homologne prethodnom sistemu društvenih odnosa, olakšavajući adaptaciju tradicionalističkih vrednosno-ideoloških obrazaca promenjenim društvenim uslovima (otuda ove vrednosti dobijaju trans-istorijski i trans-sistemski karakter);
2. mada je sistem dominantno, i po definiciji, bio zasnovan na centralnom planiranju, usled faktora koji su dolazili spolja, iz kapitalističkog okruženja, ali i kao posledica unutrašnjih protivrečnosti, neophodnost stalnih reformi dovela je do uvođenja elemenata karakterističnih za njemu alternativni - kapitalistički - sistem društvenih odnosa (otuda i sintagma "tržišni socijalizam"), izgrađujući se na relativno kontradiktornim normativno-institucionalnim temeljima (koji su, sa svoje strane, generisali manje ili više nesaglasne vrednosne obrasce). Otuda, dominacija jedne vrednosno-ideološke matrice nije nužno isključivala pojavu i reprodukovanje alternativnih vrednosno-ideoloških sistema, gde se kao nosioci ovih drugih pojavljuju one društvene grupe čija se reprodukcija ili potencijalno

poboljšanje društvene pozicije temeljilo na tržišno-demokratskim institucijama i normama. Pri tome, što je efikasnost sistema bila uzdrmanija, to su reforme bile neophodnije (a one su, u konkretnim istorijskim okolnostima, dobijale tržišni karakter), proizvodeći nove konflikte i unutrašnje protivrečnosti, i u krajnjoj liniji, potkopavajući legitimnost sistema.

2.2.2. Specifičnosti i karakteristike jugoslovenskog socijalističkog sistema

Pre nego što pređemo na razmatranje karakteristika jugoslovenskog socijalističkog sistema, neophodno je napomenuti da način izlaganja primenjen u prethodnih poglavljima, a koji pretpostavlja razdvajanje učinaka datog sistema ili razvojnog perioda u tri različita društvena podsistema - političkom, ekonomskom i kulturnom - ovde neće biti potpuno konsekventan. S obzirom da socijalizam predstavlja sistem u kojem dolazi do totalizacije kontrole nad komandno-planskim procesom reprodukcije od strane vladajuće grupacije (korporativno-vlasničke, prema Markušu, ili kolektivno-vlasničke klase, prema Laziću), suštinski je teško govoriti o autonomnim logikama reprodukcije njegovih integrativnih delova, odnosno podsistema. Ipak, suočeni sa potrebom jednoznačnog izlaganja građe, s jedne strane, i doslednog držanja logike proučavanog sistema, s druge, izdvojeno posmatranje učinaka i karakteristika socijalističkog sistema u pojedinim podsistemima biće samo analitičko (i ne nužno konsekventno), iako ono ne podrazumeva i njihovu suštinsku razdvojenost i autonomiju.

Drugo odstupanje od dosadašnjeg metoda izlaganja odnosiće se ne poredbeni okvir. Naime, ukoliko je zajednička država u međuratnom periodu označila uspostavljanje jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog okvira razvoja dva društva (čiji su efekti, kao što smo videli, varirali, uglavnom zbog različitog društveno-istorijskog nasleđa), ovo u još većoj meri važi za socijalistički period (jedinstveni činioци kojima su dva društva bila podvrgnuta u prethodnom periodu razvoja, umanjili su, iako ne i poništili, razlike u dostignutom nivou razvoja). Stoga će doslednost u načinu izlaganja građe i ovde morati da bude žrtvovana logici funkcionisanja sistema, pa tako

neće biti moguće, niti potrebno, striktno razdvajanje učinaka socijalističkog sistema na društva Hrvatske i Srbije i njihovo dosledno poređenje.

Ukoliko pokušamo da skiciramo specifičnosti i karakteristike jugoslovenske varijante samoupravnog socijalizma, ona bi, u opštim crtama, pratila ono što je prethodno već rečeno o socijalističkim sistemima uopšte. Radi se o društvu koje ukidanjem kapitala nije uspevalo da ukine klasni karakter društvenih odnosa (Lazić, 1987: 15) – ili je to uspevalo samo u prvim posleratnim godinama (Suvin, 2014) - odnosno u kojem se vlast i planska kontrola vladajuće, kolektivno-vlasničke klase pojavljuje kao totalizujuća. U osnovi sistema nalazi se planska proizvodnja (mada elementi tržišta nisu u potpunosti eliminisani, već su, naprotiv, postepeno sve više uvedeni), gde vladajuća grupacija monopoliše procese planiranja i donošenja odluka. Međutim, s obzirom na rani razlaz jugoslovenskog rukovodstva sa Informbiroom, i uvođenja "birokratske decentralizacije" (Golubović, 1988: 58) u vidu samoupravnog socijalizma, jugoslovenski socijalistički sistem posedovao je određene specifičnosti koje ga razlikuju od "osnovnog modela".

Dakle, nastanak samoupravnog socijalizma, vezuje se za sukob jugoslovenskog političkog vrha sa Staljinom, odnosno za neophodnost da se u datim istorjskim okolnostima ideološki raskrsti sa staljinističkim nasleđem posleratnog perioda, pa se stoga radilo o suštinski političkoj odluci. Međutim, iako je proglašena izgradnja novog, "demokratskog", odnosno "humanog" socijalizma, osnovni karakter društvenih odnosa nije u potpunosti narušen: komandno-planski način proizvodnje i dalje je opstajao (Lazić, 2011), uprkos proklamovanoj decentralizaciji vlasti u vidu ideološke formule o odumiranju države i formalne institucionalizacije radničkog samoupravljanja (Sekelj, 1990: 10). Talasi ekonomske i političke decentralizacije, po teritorijalnom i funkcionalnom principu, doveli su do reformi koje su po svom karakteru bile antisistemske (Lazić, 1987: 45). Pošto je osnovna systemska pretpostavka socijalizma da se radi o totalizujućem društvu, u okviru kojeg se reprodukcija vladajućih društvenih odnosa neometano vrši samo ukoliko postoji planska kontrola u svim oblastima društvenog života, tada su reforme koje su išle u pravcu decentralizacije protivrečile logici funkcionisanja sistema, izazivajući unutrašnje protivrečnosti (Lazić, 1987; Lazić, 1994). Ove reforme su, po pravilu, inicirane odozgo, od strane centralnog partijskog

vođstva, a njihovo sprovođenje nije nikada potpuno (jer tada ugrožavaju same osnove sistema), već je prekidano novim talasom promena, vodeći institucionalno-normativnoj konfuziji i nemogućnosti autonomnog razvoja ključnih podistema u društvu (Pešec, 1985). Pri tom su reforme, gotovo po pravilu, odgovor na pritiske koji dolaze iz spoljašnjeg okruženja (uvođenje elemenata tržišta kao odgovor na krizu ekonomskog rasta u uslovima konkurencije sa kapitalističkim sistemom na globalnom planu) ili su rezultat unutrašnjih protivrečnosti (decentralizacija kao odgovor na legitimacijsku krizu sistema, ali i na dezintegracijske interese nižih delova partijske nomenklature u cilju postizanja sve veće autonomije od viših nivoa – videti u: Lazić, 2011: 81), pa se one javljaju kao antisistemske i nedelotvorne (Sekelj, 1990).

2.2.2.1 Centralizujuće i decentralizujuće tendencije: organizacija partije i države

Uspostavljanje socijalističkog sistema u Jugoslaviji u tesnoj je vezi bilo sa ratnim uspesima partizanskog pokreta, koji je, mobilisući svoje pristalice na temelju borbe protiv fašističkih snaga, ali i domaćih kolaboratora, uspeo da obezbedi široku podršku za legitimno preuzimanje vlasti nakon rata. Federalni oblik političkog uređenja države predstavljao je institucionalno rešenje kojim je trebalo prevazići međunacionalne sukobe koji su opterećivali prethodnu, centralistički i pseudodemokratski uređenu državu. Etničko jugoslovenstvo, kao neuspeli konstrukt jedne nacije sa tri "plemena", zamenjeno je, kako navodi Zundhausen (2009: 372), državno-građanskim konceptom zajedničke jugoslovenske nacije, kombinovan sa etnonacionalnim pluralizmima²²³. Ipak,

²²³ Za razliku od prethodne države, gde su status ravnopravnih naroda imali samo Srbi, Hrvati i Slovenci, u novoj državi je ovaj status priznat crnogorskoj i makedonskoj naciji, a tokom 1960-ih, i bosansko-muslimanskoj naciji. Etničkim grupama koje su imale sopstvene matične države, priznat je status narodnosti. Novi koncept jugoslovenstva podrazumevao je formiranje nacije na građanskom principu, kao socijalističke zajednice državljana, i u tom smislu je bio trans-nacionalnog karaktera (Zundhausen, 2009: 372). Uz pomoć politike "bratstva i jedinstva", vrh Komunističke partije nastojao je da ne ponovi greške srpske međuratne elite, koja je politikom dominacije i poricanja nacionalnosti mnogim narodima koji su bili u sastavu Jugoslavije, antagonizovala nacionalne grupe. Ideja neprislunog jugoslovenstva i demokratskog izražavanja nacionalnih težnji, koja je omogućena federalnim uređenjem države, trebalo je da posluži kao vid zadovoljavajućeg rešenja za brojne nacionalne težnje i da ojača integritet nove države (Sekulić, 2014: 82). Naglašavanjem individualnosti i ravnopravnosti nacija, Komunistička partija je uspela da stavi pod kontrolu srpsku hegemoniju, ali i da uruši jugoslovenski unitarizam (Banac, 1992: 171).

s obzirom na totalizujući karakter vlasti, Lazić (2011: 82) smatra da je upravo ovakvo institucionalno rešenje bilo nesaglasno sa hijerarhijskim ustrojstvom nove vladajuće grupacije: vrhovni delovi nomenklature, koji su ujedno predstavljali najviše federalne organe vlasti, pojavljivali su se kao nadređeni organima unutar pojedinačnih federalnih jedinica. Unutrašnje, centralističko uređenje partije se tako pojavljivalo kao nesaglasno teritorijalnom (republičkom i pokrajinskom) uređenju države, čije su jedinice težile postizanju što višeg stepena autonomije (legitimišući ove težnje ugroženim interesima stanovništva na datim teritorijama, koristeći raniju predistoriju etničkih sukoba kao osnov za širu mobilizaciju stanovništva (Lazić, 2011: 82), a potpomognut i samim konceptom jugoslovenske nacije, koji je pored zajedničkog jugoslovenskog identiteta, podrazumevao opstanak partikularnih etničkih identiteta). U vreme uspostavljanja socijalističkog sistema, kako navodi Lazić, monolitnost partije se pokazivala neophodnom, usled potrebe zaposedanja vlasti i uspostavljanja novog poretka, ali i zbog spoljašnjih pretnji (dovršetak rata, a potom i sukob sa Informbiroom). Sa stabilizacijom novog poretka i prestankom spoljnih pretnji, prestaje neophodnost neposredne i konstantne kontrole nižih instanci od strane partijskog vrha, omogućavajući da se ona odvija sa distance i sporadično, kroz proces arbitriranja u kriznim situacijama, ili pri donošenju ključnih strateških odluka. Federalizaciju teritorijalnih jedinica ubrzo je, stoga, pratila i "federalizacija" same partije, koja se podelila prema nacionalnom ključu (Sekulić, 2014: 82). Istovremeno, ovo delegiranje ovlašćenja i decentralizacija procesa odlučivanja (koja se, pored teritorijalnog, potom odigrala i na funkcionalnom nivou) imalo je i drugu svrhu: naime, sistemske krize su mogle biti interpretirane kao greške u rukovođenju na hijerarhijski nižim delovima nomenklature, oslobađajući vrh vladajuće grupacije od odgovornosti i ponovnim vraćanjem delegeriranih ovlašćenja u njihove ruke. Pored toga, razračunavanje sa nefunkcionalnim delovima sistema, obezbeđivalo je dodatni legitimitet vrhu nomenklature. Međutim, decentralizovana organizacija države bila je funkcionalna za sam vrh nomenklature još iz jednog razloga: naime, podsticanje sukoba između nižih nivoa, odnosno propuštanje da se oni spreče, činilo je arbitrarnu ulogu vrha nomenklature neophodnim, slabeći, ujedno, unutarpartijsku opoziciju²²⁴. Na

²²⁴ Jedan od najozbiljnijih pokušaja stvaranja opozicije unutar partije predstavljao je zahtev Milovana Đilasa, početkom pedesetih godina, da se izvrši reforma sistema u pravcu "demokratskijeg"

taj način su potencijalni sukobi između hijerarhijski viših i nižih delova vladajuće grupacije preusmereni na horizontalne sukobe republičkih rukovodstava oko raspodele saveznih resursa (Lazić, 2011: 83), koja su, sa druge strane, sopstvenu legitimnost učvršćivala na temelju borbe za interese sopstvenih nacija, odnosno republika (Sekulić, 2014: 83).

Međutim, ukoliko je manifestna funkcija teritorijalne decentralizacije bila neutralizacija unutarklasnih sukoba, njena nenameravna posledica bilo je jačanje nacionalizma. Naime, uprkos proklamovanoj ideologiji jugoslovenstva²²⁵, koja je podrazumevala formiranje solidarne zajednice zasnovane na prinesenim žrtvama za vreme rata i obnove zemlje²²⁶ (Zundhausen, 2009: 375), sukobi republičkih rukovodstava nisu ostajali lokalizovani unutar partijskih krugova, već su, naprotiv, uz pomoć mobilizacijskih resursa (medija, školskog sistema), uključivala i šire društvene grupe²²⁷. Na taj način su, kako konstatuje Lazić (2011: 83), "sukobi unutar nomenklature oko nastojanja da se poveća samostalnost republičkih partijskih rukovodstava, u drugoj polovini šezdesetih, prerasli, zahvaljujući masovnoj etničkoj mobilizaciji stanovništva u pojedinim republikama SFRJ (pre svega u Hrvatskoj), u široke međuetničke konflikte u celoj zemlji". Nacionalizam se, tako, ustaljuje kao delotvorno sredstvo mobilizacije

oblika komunizma, ali i same partije, upozoravajući na njenu "birokratsku degeneraciju". Đilas se zalagao za formiranje druge, "demokratske, socijalističke" partije, predstavljajući direktnu pretnju monopolu vladajuće grupacije. Njegovo delovanje u Jugoslaviji završeno je isključenjem iz partije, suđenjima i zatvorom (Dragović-Soso, 2004: 41-48).

²²⁵ Nova generacija komunista, koja na vlast dolazi šezdesetih godina, suštinski odbacuje projekat jugoslovenstva kao nacionalnog identiteta, karakterišući ga kao vid veštačke tvorevine idealističke inteligencije ranog romantičarskog razdoblja. Federativna država je za novu garnituru pripadnika nomenklature označavala, pre svega, zajednicu ravnopravnih nacija, odbacujući ideju da se radi o prelaznoj fazi nakon koje će doći do amalgamiranja postojećih naroda u jedinstvenu jugoslovensku supra-naciju. Porast broja stanovnika koji su se na popisu 1981. godine izjasnili kao Jugosloveni, naročito u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini, republička partijska rukovodstva nisu s odobravanjem dočekala. Ovo je, prema Sekuliću, naročito bilo vidljivo kod hrvatskog partijskog rukovodstva, čiji se politički legitimitet temeljio na odbrani hrvatskih političkih interesa (opširnije u: Sekulić, 2014: 83-85).

²²⁶ Pri tome, ova ideja o solidarnoj zajednici nije građena na temelju klasnog jedinstva, već upravo kao vid zajedničke borbe južnoslovenskih naroda (Malešević, 2004: 247).

²²⁷ Iako se, kako smatra Malešević, na normativnom nivou revolucionarni socijalizam odlikovao internacionalizmom, klasnim jedinstvom i univerzalizmom, ovi apstraktni i stanovništvu nepoznati principi nisu bili dovoljni da se izvrši masovna mobilizacija za vreme i nakon rata. Stoga je, na operativnom nivou, ideja o socijalističkoj revoluciji prevođena u stanovništvu razumljive i opšteprihvaćene kategorije, od kojih je najznačajnija bila ideja patriotizma: klasna pravda je mogla biti sprovedena samo ako je postojala etnička solidarnost. Stoga, ne samo da se ideologija nacionalizma pojavljivala kao ubedljivija, već je ona bila i razumljivija, bliža širim društvenim grupama. Uz pomoć kontrolisane upotrebe nacionalizma, partija je, ujedno, neutralisala pojavu nacionalističke opozicije, nastojeći da na taj način učvrsti sopstvenu legitimaciju (Malešević, 2004: 246).

javnosti u Jugoslaviji, korišćeno od strane grupacija koje su nastojale da ojačaju svoj položaj (Gredelj, 2000: 140). Dok se kao inicijatori ovih sukoba pojavljuju pripadnici nomenklature, delovi srednje klase dobijaju diseminatorsku ulogu u širenju ideja, ali i mobilizatora šireg stanovništva, a bazu masovnih javnih okupljanja sačinjava radništvo.

Vrhunac ovog talasa nacionalističke mobilizacije tokom kasnih šezdesetih i početkom sedamdesetih godina bio je MASPOK u Hrvatskoj (1967-1971), kada čelnici KP Hrvatske, u nastojanju da ojačaju sopstvenu poziciju unutar partije, vrše masovnu mobilizaciju stanovništva (delove inteligencije, studente i radništvo) na nacionalističkim osnovama, zahtevajući reviziju ustava (Pavlović, 2004: 215). Uklanjanje hrvatskog republičkog rukovodstva (ali i srpskog, o čemu će kasnije biti reči) od strane federalnog vrha, početkom sedamdesetih godina, samo je privremeno pacifikovalo sukobe, bez promene institucionalnih temelja koji su ih generisali. Ustavom iz 1974. godine, kojim je proces teritorijalne decentralizacije još konsekventnije sproveden u vidu konfederalnog uređenja, država se održavala putem labilne ravnoteže moći dotle dokle je postojao neprikosnoveni arbitar na vrhu vladajuće klase (videti u: Lazić, 2011: 83-84). Smrću Tita, duboko podeljene republičke elite nisu više bile u stanju da rekonstruišu strukturalnu prazninu koja se ukazala (u vidu neprikosnovenog vrhovnog arbitra), omogućivši da centrifugalne sile, koje su bile na delu, dovedu sistem do krajnjih konsekvenci - raspada partije²²⁸, dezintegracije kolektivno-vlasničke klase, a potom države početkom devedesetih godina.

Ukoliko su tokom prethodnog velikog dezintegracionog talasa, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, nacionalističke tendencije bile naročito izražene u okviru slovenačkog, a potom i hrvatskog partijskog rukovodstva, tokom osamdesetih godina, kada ekonomsko i socijalno nezadovoljstvo stanovnika najnerazvijenijeg dela zemlje – Kosova i Metohije – poprima političku (i etničku dimenziju) u vidu jačanja zahteva za dobijanjem statusa republike, nacionalističke tendencije se rasplamsavaju u okviru srpskog ogranka partije, praćene zahtevima za revizijom ustavnog uređenja države

²²⁸ Bilandžić (1978: 529) tako navodi da je već početkom osamdesetih godina bilo jasno da se nekada jedinstvena KPJ transformisala u pluralitet autonomnih, suverenih, po republičko-nacionalnom ključu podeljenih partija, koje su, u nastojanju da očuvaju svoju autonomiju u odnosu na saveznu državu, počele da primenjuju i sopstvene ekonomske politike (kao što je bio slučaj sa mobilizacijom javnosti slovenačkog ogranka partije, 1984. godine, za samostalnu politiku izlaska iz krize – opširnije u: Sekelj, 1990: 216).

i odnosa između Srbije i njenih pokrajina. Zahtevi većinskog ("reformističkog") dela srpskog republičkog partijskog rukovodstva za nekim vidom ponovne centralizacije zemlje u vidu "federalizacije", izazvali su reakcije ne samo u okviru republičke partijske organizacije (kod tzv. "konzervativne" struje), već i drugih partijskih rukovodstava, otvorivši Pandorinu kutiju sukoba oko uređenja države (Pavlović, 2004). Usled nepostojanja "neutralnog" partijskog rukovodstva, koje bi se pojavilo kao vrsta arbitra, partija se suštinski, tokom osamdesetih godina dezintegrisala.

Čitav proces bio je praćen i narastajućom krizom legitimacije sistema, kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou. Iako je osnova krize bila ekonomska neefikasnost sistema (o čemu će kasnije biti reći), ni postojeći savezni okvir uređenja države, kao što smo pokazali, nije se pokazao ništa efikasnijim. Popuštanje partijske kontrole, naročito u sferi kulturno-intelektualnih delatnosti, nakon Titove smrti, praćen Gorbačovljevom politikom *Glasnosti*, omogućili su razvoj civilne arene i sve glasnije unutarstemske kritike. U okviru različitih pokreta za zaštitu slobode misli i izražavanja i pokreta za ljudska prava, radikalna kritika sistema neretko je združivana sa liberalno-demokratskim i nacionalističkim idejama. Čitav proces praćen je istorijskim revizionizmom i (re)konstrukcijom tradicionalnih mitologema²²⁹, koje su se suprotstavljale socijalističkoj (partizanskoj i antifašističkoj) mitologiji, uz demonizaciju Jugoslavije, bilo kao projekta "velikosrpske" hegemonije, bilo kao nastavka "austro-katoličke" dominacije (Pavlović, 2004: 227-228). Pritisak koji je dolazio "odozdo", zaoštravao je, sa svoje strane, sukobe partijskih rukovodstava, čija je legitimacija zavisila od odbrane nacionalnih (republičkih) interesa (opširnije videti u: Dragović-Soso, 2004)²³⁰. Tako je u procesu masovne mobilizacije stanovništva na nacionalističkim osnovama, najdalje otišla srbijanska republička elita, okupljena oko "reformističkog" krila Slobodana Miloševića, formalno

²²⁹ Primera radi, u okviru Udruženja književnika Srbije, pokrenut je čitav niz "književnih večeri" na temu Kosova, uz isticanje simboličke uloge koje ono ima za srpski narod i budućnost Jugoslavije. Kao reakcija na delovanje intelektualne opozicije u Srbiji, u Hrvatskoj se istorijski revizionizam koristio kako bi se umanjili ustaški zločini za vreme Drugog svetskog rata i otklonila svaka ljaga sa konfederalnih planova. Zauzvrat, u Srbiji su se preneglašavali ratni gubici i ojačavala teza o srpskom narodu kao žrtvi Jugoslavije (Pavlović, 2004: 230).

²³⁰ Pokušaj približavanja reformističkog krila partije u Srbiji intelektualnoj opoziciji oličen je u *Memorandumu* SANU (1986.), dokumentu kojim se kritikovalo postojeće, decentralističko, uređenje države, uz isticanje negativnih posledica koje je ono imalo za srpski narod i izražavanje zahteva za uspostavljanjem demokratske i integrativne federacije. Slični koraci su preduzimani i u drugim republikama, pre svega Sloveniji, u vidu *Priloga za slovenački nacionalni program* (1987.) (Pavlović, 2004: 229; Dragović-Soso, 2004).

iskoristivši socijalističku ideološku praksu proizvodnja neprijatelja (s tim da je njen sadržinski element promenjen, pa je tako klasni neprijatelj prvo transformisan u birokratske elemente u partiji, a potom i u etničkog neprijatelja - videti u: Milosavljević, 1996: 405) i masovne javne skupove, u obračunu sa pokrajinskim partijskim rukovodstvima, a u cilju centralizacije vlasti i revizije Ustava Srbije (koja se, naposljetku i desila, 1989. godine). Istovremeno, iako je ovim nacionalističko-demagoškim zaokretom, Milošević izgubio podršku ostalih republičkih partijskih rukovodstava, on je uspeo da pacifikuje nacionalističku (a delimično i liberalno-demokratsku) intelektualnu opoziciju u Srbiji, tako što je apsorbovao i ispraznio opozicioni naboj prema socijalističkom režimu (a pre svega prema birokratskoj okoštalosti i represiji nad slobodnim ispoljavanjem mišljenja). Paradoksalno, liberalizacijom javnog mnjenja, Milošević je postigao da se legitimiše ne samo na nacionalističkim, već i na prividno demokratskim osnovama (opširnije videti u: Gredelj, 2000; Pavlović, 2004; Dragović-Soso, 2004), uspevši, ujedno, da na duži vremenski rok podeli intelektualnu elitu i srednje slojeve, i onemogućujući ih da preduzmu kolektivnu akciju u pravcu promene režima (Lazić, 2011: 95).

Uporedo sa rasplamsavanjem nacionalističkih tendencija, srbijanska inteligencija je naročito bila aktivna u procesu retradicionalizacije društva, povezujući retoričku odbranu sopstvenih nacija sa duboko ukorenjenom tradicionalnom kulturom. Interesovanje za tradicionalnu narodnu kulturu, koje je dugo vremena bila marginalni epifenomen u javnom diskursu, mahom rezervisan za proučavanja etnografa, muzikologa, istoričara, naglo oživljava, transformišući je, prvo u subkulturni fenomen, a potom i u normalizovanu formu. U procesu retradicionalizacije poseban značaj dobijaju crkvene organizacije, do tada mahom (iako ne u podjednako meri) potisnute na društvene margine. Tako je Srpska pravoslavna crkva, već 1982. godine, ustala u odbranu prava ugroženih kosovskih Srba. Pozivajući se na tradiciju vekovnog čuvara nacionalnog identiteta, ona je nastojala da popravi sopstveni položaj u situaciji nastaloj liberalizacijom kulturne sfere, početkom osamdesetih godina. Istovremeno, povezujući nacionalne sentimente sa pravoslavnom dogmom, Crkva je doprinela ponovnom postavljanju kosovskog mita kao centralne nacionalne mitologeme (Pavlović, 2004: 231, Dragović-Soso, 2004: 177-199).

Za razliku od Srbije, u Hrvatskoj, tokom prve polovine osamdesetih godina nije došlo do drastične transformacije partijskog rukovodstva u perjanice nacionalističkog pokreta, niti do javnih manifestacija nacionalizma zasnovanih na širokoj mobilizaciji stanovništva. Ipak, to ne znači da je nacionalistička intelektualna opozicija izostala. Od kraja šezdesetih godina kritika socijalizma u ovoj republici je, po pravilu, bila združena sa nacionalizmom (osim u slučaju leve kritike grupe okupljene oko časopisa *Praxis* ili Korčulanske letnje škole), mahom zato što su se centar federalne države i vrh vladajuće klase ponovo nalazili u Beogradu. Međutim, nakon obračuna sa vinovnicima MASPOK-a, hrvatsko republičko rukovodstvo je suštinski ostalo relativno konzervativno, verno dogmatskom kursu partije i zatvoreno za reforme (i liberalne i one zasnovane na zaokretu ka nacionalizmu), izazivajući otpor intelektualne opozicije, naročito u momentu kada je socijalistički sistem izgubio svoje legitimacijsko uporište, a druge republičke elite (pre svega, slovenačka i srpska) započele proces re-legitimizacije na reformskim i nacionalističkim osnovama (Cohen, 1997: 74-75). Ipak, nakon Miloševićevih akcija usmerenih ka centralizaciji vlasti unutar Srbije, nacionalističkoj mobilizaciji u Hrvatskoj se, pored liberalno i nacionalistički orijentisane opozicije, pridružuju i delovi republičkog partijskog rukovodstva, dobijajući širu podršku intelektualnih krugova, srednjih slojeva i radništva. Antisitemska (odnosno, prokapitalistička i prodemokratska) kritika, tako je, faktički doprinela izjednačavanju sticanja nacionalne države sa demokratijom i kapitalizmom (Lazić, 2011: 94). Za razliku od Srbije, u kojoj je Milošević uspeo da pacifikuje unutrašnju opoziciju i potom dobije snažanu legitimacijsku potporu u vidu široke podrške stanovništva na prvim višestranačkim izborima, hrvatsko partijsko rukovodstvo nije pribeglo istoj strategiji, ostavivši opoziciji prostor da poveže nacionalistički i demokratski diskurs sa kritikom socijalizma, i potom porazi komuniste na izborima.

Uporedo sa buđenjem nacionalnih sentimenata, združenih sa kritikom režima, kao i u Srbiji, i u Hrvatskoj se odvijao proces retraditionalizacije: u okviru nacionalističkog diskursa najvažnija referentna tačka postala je ideja o davno izgubljenoj državnosti, koju je trebalo obnoviti, združena sa pozivanjem na slavnu (srednjovekovnu) prošlost i oživljavanjem tradicionalnih nacionalnih simbola i vrednosti. Slično kao i u Srbiji, stare tradicije išle su ruku pod ruku sa novim, izmišljenim, gde se neretko pribegavalo

postupku istorijskog revizionizma (na primer, mit o mučeništvu u Blajburgu) (Malešević, 2004). Kao i Pravoslavna crkva u Srbiji, Katolička crkva je aktivno učestvovala u konstrukciji nacionalno-verskih mitologema (obnova kulta Djevice Marije, kao jednog od najznačajnijih nacionalnih simbola katoličke Hrvatske, neformalni pokušaji rehabilitacije Alojzija Stepinca, inicijative za kanonizaciju hrvatskih sveštenika u Rimu, komemoracije hrvatskim srednjovekovnim vladarima, itd.) (opširnije u: Perica, 2002: 54-73). Reinstitucionalizacija vere, u kombinaciji sa nacionalizmom, imala je za cilj iskazivanje pripadnosti zapadnom, katoličkom svetu, nasuprot pravoslavnom Istoku (Čalić, 2013: 350), oživljavajući stare podele putem potiskivanja prosvetiteljske i u raciju utemeljene socijalističke ideologije. Nacionalističke politike suštinski su vešto koristile religijske simbole i elemente u mobilizaciji stanovništva, dodeljujući religiji centralno mesto u rekonstruisanju nacionalnih identiteta.

Imajući u vidu karakter političkih procesa koji su pratili uspostavljanje i razvoj socijalističkog sistema društvenih odnosa u Jugoslaviji, jasno je da su oni imali nekoliko ključnih implikacija po stepen raširenosti i reprodukciju vrednosnih orijentacija koje nas interesuju.

- Nastojanja republičkih elita da zadobiju sve veću autonomiju u odnosu na savezne organe rezultirala su u čestoj upotrebi nacionalizma kao mobilizacijskog resursa u pokušajima ojačavanja sopstvenih pozicija. Dezintegracioni procesi, koji su bili ugrađeni u sam sistem i imali sopstvenu logiku, pojačani su legitimacijskom krizom, posebno tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Partikularni interesi republičkih elita vodili su tome da uslovi njihove sopstvene reprodukcije budu nametnuti kao uslov reprodukcije sistema u celini. U takvoj situaciji, nacionalizam je, kao oprobano sredstvo, poslužio kao novi dominantni vid legitimacijskog utemeljenja republičkih elita.
- Nacionalizam se, na ovaj način, pojavljuje kao vrednosno-ideološka matrica koja ima trans-sistemske ili trans-istorijske karaktere. Uprkos proklamovanoj ideologiji "bratstva i jedinstva" i pokušajima stvaranja supra-nacionalnog jugoslovenskog identiteta, ova je vrednosno-ideološka matrica bila trajno latentno (a povremeno i manifestno) prisutna u okviru proučavanih društava (Lazić, 2005: 48). Kao "paralelni" vrednosni obrazac, nacionalizam je ostajao marginalizovan (prisutan

kod manjinskog dela stanovništva) sve dotle dokle se socijalistički sistem nesmetano reprodukovao. Međutim, kada su dezintegracione sile, ugrađene u samu logiku sistema, i pojačane legitimacijskom krizom, dobile na ubrzanju, alternativni obrasci su se pomaljali, a među njima nacionalizam postaje dominantna matrica masovne mobilizacije stanovništva.

- Iako inicijalni uzrok širenja nacionalističke ideologije, u konkretnim sistemskim i istorijskim okvirima treba tražiti u samom načinu organizacije sistema i sukobima unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase, svoj radikalni uspon ova ideološko-vrednosna matrica nesumnjivo duguje i delovanju drugih aktera: delova inteligencije i srednje klase, koji su poslužili kao diseminatori nacionalističkih ideja, i širih društvenih grupa, koje se pojavljuju kao manje-više pasivni recipijenti date ideologije. U nastojanju da objasni na koji način je došlo do tako radikalne transformacije stanovništva u pravcu snažnog prihvatanja nacionalističke ideologije, Lazić (2005: 41-61) formuliše tezu o raširenosti (dominaciji) autoritarne vrednosne orijentacije, kao posledice dugotrajne neizgrađenosti demokratske političke kulture.
- Autoritarnost se, stoga, pojavljuje kao jedan od uzroka masovnog širenja nacionalističke orijentacije, iako, kada je jednom stavljena u pogon, sopstvenom dinamikom, ona generiše niz posebnih oblika i izvora. Lazić navodi neke od njih: interesno zasnovan karijerni nacionalizam (koji se, u konkretnim okolnostima, pojavljuje kao preduslov socijalne promocije), odbrambeni nacionalizam (koji nastaje usled osećaja ugroženosti), osvetnički nacionalizam (javlja se kao posledica ličnih ili porodičnih tragedija), konformistički nacionalizam (nekritičko prihvatanje stavova okoline), itd. (Lazić, 2005: 49). Masovna nacionalistička egzaltacija, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, poduprta je nizom tradicionalističkih i etno-simboličkih mitologema (u čijoj su (re)interpretaciji i invenciji ključnu ulogu imali intelektualci, ali i tradicionalne institucije, pre svega crkve), sačinjavajući zajedno tradicionalistički vrednosni sindrom.
- Autoritarnost, kao socio-psihološka karakteristika, može imati brojne uzroke, psihološkog, socio-psihološkog ili društvenog karaktera. Kada se pojavljuje kao

odlika velikog broja pojedinaca u određenom društvu, tada možemo pretpostaviti da su ključni uzroci njene pojave društvenog karaktera, i valja ih potražiti bilo u karakteristikama datog društvenog sistema bilo u dugotrajnim istorijskim procesima (naravno, moguće je da su i oba uzročna spleta na snazi). Na temelju ova dva uzročna spleta, Zagorka Golubović (2005: 255) pravi analitičku razliku između autoritarnog sistema i autoritarnog mentaliteta. Pošto je već bilo reči o tome da se autoritarnost, usled slabo razvijene demokratske tradicije i dugotrajnog opstanka tradicionalnih društvenih struktura i institucija zasnovanih na strogoj hijerarhiji i neprikosnovenom autoritetu vrhovnog vladara (na državnom) ili oca porodice (na privatnom nivou), pojavljuje na ovim prostorima kao trans-istorijska vrednosna orijentacija, nema potrebe dalje obrazlagati uticaj istorijskih procesa dugog trajanja. Ovde će biti reči o sistemskim karakteristikama koje su generisale reprodukovanje autoritarne društvene svesti, uprkos proklamovanom i nikada do kraja sprovedenom sistemu radničkog samoupravljanja (o čemu će kasnije biti reči). Ipak, važno je napomenuti da je, uprkos radikalnom ideološkom raskidu sa prethodnim sistemom i nastojanjem da se ukinu zatečeni oblici zavisnosti i autoriteti, socijalistički režim, u cilju sopstvene legitimacije, od starog režima preuzeo i ugradio neke od bitnih vrednosno-ideoloških elemenata: pre svega, egalitarizam, solidarnost i kolektivizam, kao činioce patrijarhalne kulture proširenih porodica na selu (tzv. "egalitarni sindrom", o čemu će kasnije biti reči), potom snažnu ulogu države u ekonomiji (koja je odlikovala ekonomski sistem u Kraljevini Jugoslaviji, posebno tokom poslednje decenije njenog postojanja), ali i oslanjanja na stroge hijerarhije i autoritarni sistem vlasti (prisutan kako na nivou organizacije državne vlasti, tako i kao jedan od oblikujućih principa organizacije društvenih odnosa u privatnoj sferi). Legitimitet novog režima se tako, u značajnoj meri, održavao upravo na (selektivnom) preuzimanju i instrumentalizaciji obrazaca tradicionalne kulture (Malešević, 2004: 208-213). Kruti autoritarni model prethodnog režima, na taj način, nije razoren, već je zamenjen novim (Kuzmanović, 1995: 71), dobivšu, ujedno i svoju čvršću institucionalnu dimenziju u vidu partijske države koja je apsorbovala sve druge institucije i organizacije (Golubović, 2005: 257).

- Naime, autoritarni karakter vlasti u socijalizmu imao je i sopstveno, racionalno utemeljenje. Centralizacija se opravdavala kao vid racionalne društvene organizacije, odnosno kao oblik neumitne i unapred fiksirane organizacione strukture, gde se položaji moći i društveni odnosi zavisnosti pojavljuju kao depersonalizovane forme, posredovane organizacijom. Svođenjem centralizacije na organizaciono pitanje, autoritarna struktura odnosa je tako predstavljena kao oblik racionalne organizacije društva (Hodžić, 2008: 69). Centralistička struktura vlasti nije samo karakterisala državu, nego i organizaciju partije. Međutim, pokazalo se da socijalizam u svojoj reprodukciji nije bio u stanju da zadrži doslednu centralističku organizaciju, generišući separatističke tendencije, izražene u zahtevima za decentralizacijom (partije i države). Ovi zahtevi za sve većom decentralizacijom i autonomijom republičkih rukovodstava suštinski nisu vodili političkoj liberalizaciji sistema, već do replikovanja centralistički ustrojenih vlasti na republičkim nivoima (čiji su međusobni odnosi, kao što je naglašeno, sve više dobijali konkurentski karakter). Pri tome, decentralizacija dovodi do prepoznavanja autoritarnog sistema moći na višim instancama, dok se zadobijena autonomija na nižim nivoima nastoji shvatiti ne kao reprodukovani autoritarni sistem moći, već kao racionalna organizacija društva (Hodžić, 2008: 70). Autoritarna, hijerarhijski organizovana, struktura vlasti se na taj način replikovala duž celokupne strukture i u okviru svih delova sistema: ona je odlikovala centralni (federalni), republičke i lokalne organe vlasti, predstavljajući, ujedno, jedan od ključnih činilaca oblikovanja odnosa unutar partije, ali i drugih institucionalno-organizacionih delova sistema (up. Sekelj, 1990: 185). Konačno, autoritarna struktura vlasti počivala je na neupitnom političkom autoritetu vrhovnog vođe, koji se pojavljuje kao neprikosnoveni arbitar u svim političkim sporovima u državi, ali i na jedinstvenoj ideologiji, za čije su unutarsistemske kritike granice bile čvrsto postavljene. Autoritarnost se, na taj način, pojavljivala kao temeljni odnos u oblikovanju političkog života, ali i institucionalne organizacije društva, pasivizirajući svaki pokušaj formulisanja i artikulacije alternativnog sistema društvenih odnosa (up. Hodžić, 2008: 79).

- S druge strane, pored istorijskih i sistemskih, autoritarnost je imala i strukturne korene: naime, iako je socijalistička modernizacija dovela do masovnog izmeštanja stanovništva iz njihovih tradicionalnih okvira života i do radikalne strukturne transformacije društva, usled očuvanja privatne svojine poljoprivrednog stanovništva u jugoslovenskom socijalizmu, značajan deo ove grupacije ostajao je na selu, baštineći neke od tradicionalnih institucija i običaja (pre svega, patrijarhalne odnose u porodici, zasnovane na neprikosnovenom autoritetu muškarca, ali i načelo egalitarne raspodele dobara i užegrupne solidarnosti, o čemu će kasnije više biti reči). Na taj način se autoritarnost, kao deo šireg, tradicionalističkog sindroma, održavala u nerazvijenijim i pasivnim delovima zemlje, delimično izolovanim od modernizacijskih učinaka socijalističke industrijalizacije. Dodamo li ovome i činjenicu da je značajn broj urbanih društvenih slojeva bio seljačkog porekla, te da su, preseljenjem u grad, održavali žive veze sa društvenim strukturama na selu (pomenimo samo kategoriju *polutana*, odnosno radnika-seljaka, koji su, kombinovali stalno ili privremeno zaposlenje u gradu sa obavljanjem sezonskih radova na seoskim imanjima), tada nije teško pretpostaviti da se autoritarnost replikovala i kod jednog dela urbanih društvenih slojeva (naravno, znatno oslabljena modernizacijskim učincima koje donose procesi urbanizacije, industrijalizacije i širenja obrazovanja).
- Raširenost autoritarne orijentacije, koja je imala svoje dugotrajne istorijske, sistemske i strukturne uzroke, generisala je, s druge strane marginalizaciju liberalno-demokratske vrednosno-ideološke matrice. Liberalni karakter jugoslovenskog socijalizma omogućavao je ograničenu (unutarsistemsku) kritiku. Ipak, granice kritike sistema i partijskog rukovodstva brzo su postavljene u prvom velikom sukobu režima – sa Staljinom, a potom i sa Đilasovim dovođenjem u pitanje socijalističke prirode sistema (Lazić, 2011: 93). Međutim, stalna otvorenost nomenklature za unutarsistemske kritike i neophodnost reforme sistema (koja je ishodila iz radikalnog ideološkog raskida sa staljinizmom, pretočenog u eksperimentalnu formu samoupravnog socijalizma), u vidu prividnih ili stvarnih institucionalnih promena, omogućavale su nomenklaturi da apsorbuje

unutarpartijske kritike (usled toga, linija podele između disidentskih krugova i zvaničnog establišmenta nikada nije bila tako jasna kao u drugim zemljama Istočnog Bloka – up. Musić, 2013: 13), ali i da ne primenjuje šire represivne mere. Ovo odsustvo brutalne upotrebe represivnih aparata pothranjivalo je sliku o tome da su dublje promene društvenih odnosa moguće, što će i kulminirati studentskim protestom 1968. i zahtevom za sveobuhvatnijom reformom odnosa unutar sistema. Kao posledica toga, dolazi do jačanja represivnih mera, povratka na komandno regulisanje društvenih odnosa, ali i do snažnijeg oslanjanja nomenklature na radničke slojeve (Lazić, 2011: 94). Na taj način, iako je nomenklatura dozvoljavala određene kritičke tonove, u situacijama ugroženosti njenog legitimiteta, liberalne tendencije su potiskivane na uštrb centralističkih, praćene sužavanjem prava u procesima odlučivanja i restauracijom stroge partijske kontrole (koje su se, u okviru unutarpartijskih sukoba, obično završavale pronalaženjem oportunističkih i neprijatelja u vlastitim redovima – up. Sekelj, 1990: 178).

- Konačno, osnovni spor oko karaktera vlasti – koji se vodio na liniji centralizacija-decentralizacija, odnosno politički monizam-politički pluralizam, u svom otvorenom obliku nije stupio na javnu političku scenu, sve do sredine osamdesetih godina, skrivajući se iza različitih ideoloških sporova ili surogata (Sekelj, 1990: 182). Zahtevi republičkih elita za decentralizacijom i liberalizacijom sistema, tokom šezdesetih godina, kao i kritika na liberalno-demokratskim osnovama intelektualne opozicije, tokom osamdesetih, neretko su bivali združeni sa nacionalističkim tendencijama. Sporovi oko decentralizacije, tokom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, vodili su nacionalističkim mobilizacijama od strane republičkih elita, završavajući ponovnim uspostavljanjem centralističkih tendencija. Decentralizacija, na taj način, suštinski nije dovela do demokratizacije društva. S druge strane, kao što je već naglašeno, tokom poslednje decenije socijalizma, u Hrvatskoj je ulogu kritičara sistema preuzela intelektualna opozicija (mobilizujući srednje slojeve, pre svega), u okviru koje je antisistemska kritika bila združena sa idejama o nacionalnom oslobođenju i konačnom vraćanju davno izgubljene državnosti; u Srbiji je, s druge strane, vrh

republičkog partijskog rukovodstva, preuzevši i sam nacionalistički diskurs i liberalizujući javno-mnjenski prostor, faktički pacifikovao i "usisao" opozicioni potencijal srednje klase. Iako se razlike pojavljuju na akterskom nivou, zajedničko za oba društva je to što je liberalna doktrina osvajanja ličnih sloboda i političkog pluralizma (usled svoje slabašne utemeljenosti među širim društvenim grupama) vrlo lako apsorbovana i transformisana u nacionalistički diskurs nacionalne (kolektivne) slobode i nacionalnog pluralizma, vodeći, u krajnjoj liniji, dezintegraciji zemlje.

2.2.2.2 Centralizujuće i decentralizujuće tendencije u ekonomiji: plan, tržište i samoupravljanje

Ukoliko sada pokušamo da pratimo razvojne tendencije u socijalističkoj Jugoslaviji kroz prizmu promena i procesa koji su se dešavali u ekonomskom podsistemu, nužno se moramo vratiti odnosima i strukturama unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase, ali i odnosima koji se uspostavljaju između ove i ostalih grupacija u društvu.

Konstituisanje jugoslovenskog socijalizma vodilo je visoko centralizovanju industrijskoj proizvodnji, praćenju transformacijom društvene strukture (u okviru koje je razvlašćena stara vladajuća buržoaska klasa i formirana nova kolektivno-vlasnička klasa). Pri tome je brza industrijalizacija predstavljala osnov održavanja novog sistema, a ujedno i sredstvo izgradnje novog oblika društvenih odnosa i načina proizvodnje (Lazić, 1994: 46). Izrazito dinamičan industrijski rast u prvim godinama socijalizma (doduše postignut mobilizacijom neplaćenog rada, odricanjem od potreba ogromne mase stanovništva, ali i transferom prihoda iz poljoprivrednog sektora i korišćenjem povoljnih okolnosti u globalnoj privredi – up. - Čalić, 2013: 243), kao oblik nekapitalističke modernizacije, odgovarao je razvojnim potrebama ekonomski zaostalog društva u kojem centralizovana masovna mobilizacija resursa putem tržišnih mehanizama nije bila izvodiva (Lazić, 1994: 47). Tržište, kao mehanizam regulacije i koordinacije proizvodnje i raspodele, se, u prvim godinama, ukida, a uvodi se plan, kao osnova novog načina proizvodnje²³¹. Sektorskom

²³¹ Prvi petogodišnji plan (1947-1952) predviđao je izgradnju investicionih dobara – mašinogradnje, brodogradilišta, elektroindustrije, industriju gvožđa, čelika, uglja itd. – kako bi došlo do

redistribucijom rada mase ljudi pokrenute su iz poljoprivrede u industrijski, uslužni i administrativni sektor, dovodeći do temeljnog restrukturiranja društva (Mrkšić, 2000: 238). U prvim posleratnim godinama, nešto više od dve trećine stanovništva Jugoslavije živelo je od poljoprivrede, a svega 20,8% se ubrajalo u gradsko stanovništvo (Bogdanović, 1994: 48; Antonić, 2000: 72). Tek je početkom šezdesetih godina dvadesetog veka ovakav sastav društvene strukture promenjen u korist gradskog i nepoljoprivrednog stanovništva (Antonić, 2000: 72). Privredni rast je bio izrazito visok, pa je industrijska proizvodnja u periodu od 1953. do 1965. godine rasla po prosečnoj stopi od 12%, uz rast društvenog proizvoda od 8,1% i ličnih primanja od 5,3% na godišnjem nivou (Zundhausen, 2009: 388). Ubrzani industrijski rast, uz pozamašnu finansijsku pomoć koja je dolazila iz inostranstva (prvo u obliku bespovratne pomoći, a potom kroz kredite), doveli su do porasta nacionalnog dohotka (u periodu od 1947. do 1964. godišnja stopa porasta nacionalnog dohotka iznosila je 7%) (Zundhausen 2009: 388), kao i do porasta opšteg materijalnog standarda, naročito urbanih slojeva stanovništva (Mrkšić, 2000: 239). Korenito restruktuiranje privrednih sektora dovelo je do potrebe popunjavanja određenih strukturno neophodnih pozicija (dakle, srednjih i viših društvenih slojeva), ishodeći u relativno visokim stopama socijalne mobilnosti u prvim decenijama socijalističkog perioda (Cvejić, 2006: 55).

Jasno je da je u prvoj, kvantitativnoj fazi socijalističke "modernizacije" (Sekelj, 1990), primarna orijentacija na (ekonomski) rast. Izgradnja ekonomske osnove sistema koja je počivala na planskoj privredi činila je koordinaciju i usklađivanje razvoja neuravnoteženih sektora proizvodnje neophodnom. Ulogu koordinatora preuzima partijski birokratski aparat, čija uloga nije samo plansko upravljanje proizvodnjom, već i redistribucija, kojom su zadovoljavane osnovne potrebe stanovništva (Lazić, 1994: 49). Orijetacija na rast u prvim godinama socijalizma imala je za cilj izgradnju ekonomske osnove socijalističkog načina proizvodnje, koja je predstavljala pretpostavku

planiranog industrijakog rasta. Posebno je razvijana industrija naoružanja, usled autarhične politike odbrane zemlje, koja naročito dobija na značaju nakon sukoba sa Staljinom. Jedan od važnih ciljeva dugotrajnog privrednog planiranja, na deklarativnom planu, predstavljalo je smanjenje regionalnih nejednakosti. Naime, najrazvijenija republika – Slovenija – proizvodila je 1947. godine tri puta više po glavi stanovnika nego nanerazvijenija pokrajina – Kosovo. Kosovo je jedva dostizalo 50% jugoslovenskog proseka, Makedonija 70%, Bosna i Hercegovina 86%, Hrvatska i Srbija su bile predstavljene sa oko 100%, a Slovenija sa 163%. Tokom perioda 1947.-1949. trećina nacionalnog dohotka je reinvestirana u industriju, a broj radnika i službenika u sekundarnom sektoru učestvostručen (na skoro dva miliona) (Čalić, 2013: 243).

reprodukcije sistema. Međutim, ova orijentacija i kasnije ostaje primarni cilj, ali ovoga puta ne zbog unutrašnjih razloga (kada je već jednom uspostavljen sistem, reprodukcija vladajućih društvenih odnosa mogla je nesmetano da se odvija i bez ekonomskog rasta), već zbog spoljašnjeg faktora kapitalističkog okruženja. Sada se orijentacija na rast pojavljuje ne kao pretpostavka izgradnje i reprodukcije vladajućeg sistema odnosa, već kao pitanje legitimacije sistema.

Međutim, pošto, i pored planiranja i angažovanja ogromnih resursa, sistem ne uspeva više da generiše rast, dolazi do krize, koja prvo postaje vidljiva u ekonomskoj, a potom i u političkoj sferi. Orijetacija na rast, koja nije imanentna logici plansko-privredne proizvodnje, zahtevala je reforme sistema, koje su bile moguće usled širokog legitimiteta koji je uživala nomenklatura i mogućnosti formulisanja relativno nezavisne politike od Sovjetskog Saveza. Prvi vid eksperimentisanja i pokušaja reforme predstavljao je koncept socijalističkog samoupravljanja, početkom pedesetih godina, čija je prvobitna uloga bila legitimacijska, u smislu dosledne primene marksističke doktrine i prenošenja vlasničkih i upravljačkih prava u preduzećima na radnike (Lazić, 2011: 84). Iako je, tokom prve faze, samoupravni sistem imao određene efekte u vidu političke, ekonomske i kulturne liberalizacije sistema (pre svega, u vidu decentralizacije), te kontinuiranog rasta životnog standarda, porasta produktivnosti i dinamične socijalne mobilnosti, do sredine šezdesetih godina, bitnih promena nije bilo: do horizontalne participacije radništva u upravljanju preduzećima nije došlo (uprkos formiranju radničkih saveta, stare, formalne i neformalne hijerarhije u preduzećima nisu rasformirane), a nomenklatura i dalje ostaje ekskluzivni interpretator interesa radništva, vršeći kontrolu nad upravljanjem privredom (promena se desila utoliko što je upravljanje privredom preneseno sa saveznog na republički nivo, a određeni stepen samostalnosti, u pogledu regulisanja odnosa između radnika i regulisanja radnog odnosa, preduzeća dobijaju 1958. godine – up. Sekelj, 1990: 11).

Čvršće institucionalno utemeljenje samoupravljanje dobija sredinom šezdesetih godina, kada se sistem suočio sa krizom ekonomskog rasta. Proces decentralizacije je, pored teritorijalne, dobio i funkcionalnu dimenziju: naime, dolazi do prenosa određenih nadležnosti i ovlašćenja sa republičkih organa na direktore preduzeća (koji su takođe bili integralni, hijerarhijski niži deo nomenklature – "tehnokratija"), iako hijerarhijski viši delovi nomenklature zadržavaju finansijska i kadrovska ovlašćenja (odnosno,

naimenovanja direktora). Na ovaj način, preduzeća su dobila znatno veću samostalnost u donošenju poslovnih odluka, iako je autonomija suštinski ostajala spolja ograničena. Ujedno, ove institucionalne reforme su išle u pravcu uspostavljanja "socijalističke tržišne ekonomije", iako je najveći deo društvenog proizvoda prisvajala i dalje redistribuirala nomenklatura (Lazić, 2011: 84). Legitimacija sistemskih reformi je počivala na ideji o ovladavanju radnika upravljanjem preduzeća, mada su stvarni odnosi unutar preduzeća bili koncipirani tako da radnički saveti, kao samoupravni organi, suštinski samo budu mehanizam za prenos odluka koje je donosila uprava (opširnije o tome, u: Županov, 1985). S druge strane, povećana autonomija preduzeća i profesionalizacija funkcije upravljanja dovele su do toga da se kao dominantni faktori odlučivanja na nivou preduzeća pojavljuju tehnokratske strukture, oličene u vidu rukovodilaca preduzeća.

Reforme, koje su išle u pravcu uvođenja elemenata tržišta i podražavanja kapitalističke organizacije (a koje su se, u datim istorijskim oklonostima pokazale kao ekonomski efikasnije i fleksibilnije od komandnih mehanizama regulacije²³² – Lazić, 2011: 85), podrazumevale su da je međusobni odnos preduzeća sve više bivao prepušten tržišnoj regulaciji uz pretpostavku da će time biti podstaknuta inicijativa privrednih subjekata. Osnovni entitet samoupravljanja je, na taj način, predstavljalo preduzeće (Sekelj, 1990: 21). U takvom kontekstu, rukovodioci kao stručni organizatori proizvodnje, " imanentno teže povećanju autonomije preduzeća", a samim tim i uspostavljanju logike tržišnog tipa ekonomije (Lazić, 1994: 117). Efekat ovog procesa bilo je intenziviranje konkurentskih odnosa između preduzeća i posledično nejednaka preraspodela, kako između samih proizvodnih jedinica, tako i između celih proizvodnih grana. Usled orijentacije preduzeća na tržišne mehanizme regulacije, dolazi do porasta nezaposlenosti, koja je delimično rešavana izvozom radne snage (Sekelj, 1990: 23). S druge strane, državni monopol nad raspodelom viška nije smanjen, već decentralizovan i

²³² U momentu kada je država kontrolisala 73% bruto dohotka i 2/3 investicija, usled nemogućnosti republičkih elita da se dogovore oko alokacije investicija, 1965. godine je donešena odluka da se ovaj proces prepusti tržišnoj regulaciji (Sekelj, 1990: 18-19). Osnovna ideja je bila da će se uvođenjem tržišta omogućiti samoregulacija privrede. Međutim, usled nejednakih startnih pozicija preduzeća, ali i regiona, tržište je donelo ne samo pojačanu konkurenciju na nivou pojedinačnih privrednih entiteta, nego je intenziviralo konkurentske odnose među regionima, odnosno republikama. Tako je, već od 1964. godine finansiranje zdravstva, prosvete, kulture, državne uprave, privrednih intervencija, itd. regulisano prema ekonomskom principu i prebačeno na republički nivo, čime su se ekonomski razvijenije republike našle u boljoj poziciji od nerazvijenih, utičući na nejednaku raspodelu dobara i usluga (Bilandžić, 1978: 311).

delegiran republičkim rukovodstvima, koja počinju da razvijaju sve snažnije vlastite (republičke) finansijske sisteme, pretvarajući se u arbitre ekvivalentne centralnoj državnoj administraciji (Suvin, 2014: 193). Najznačajnija društvena posledica tržišnih reformi bilo je pojačano raslojavanje stanovništva, što je, razumljivo, izazivalo masovno nezadovoljstvo (Sekelj, 1990: 22).

Pored toga što ekonomski efekti tržišnih reformi nisu bili zadovoljavajući, pokazalo se da je funkcionalna decentralizacija suštinski bila nespojiva sa dominantnim oblikom društvene reprodukcije i hijerarhijskom organizacijom nomenklature: naime, zahtevi za sve većom autonomijom tehnokratskih struktura od politokratije narušavali su monolitnost vladajuće klase i neprikosnovenost njenog vrha. Napetosti unutar vladajuće klase i reforme koje su protivurečile osnovnim principima reprodukcije socijalističkog tipa društva, suštinski su razrešene početkom sedamdesetih godina, uvođenjem "dogovorne ekonomije", kojom je ograničena autonomija preduzeća i tehnokratskih struktura – inidrektno, tako što su velika preduzeća segmentirana na niz slabo povezanih manjih firmi, čime su faktički smanjene ingerencije njihovih centralnih uprava, i direktno, onemogućavanjem upravama da kontrolišu radnu snagu unutar preduzeća, putem zabrane otpuštanja viška zaposlenih (Lazić, 2011: 85). Na ovaj način, eliminisani su elementi tržišta, razbijena preduzeća i uveden konfederalni model proizvodne organizacije (Županov, 1985: 6). Legitimacijski okvir za nove institucionalne promene i povlačenje elemenata tržišta ponovo je dobio klasnu dimenziju, oličenu u ideologiji o otuđenju uprave od radništva. Ponovne reforme imale su da posluže daljem razvoju samoupravljanja kao egalitarne participacije svih zaposlenih. Iako je povratak centralističkim tendencijama u ekonomiji suštinski označavao obračun sa tehnokratskim strukturama unutar nomenklature, on je obavljen u senci sukoba sa "nacionalističkim republičkim rukovodstvima" (do preklapanja dva sukoba došlo je s obzirom na jasnu interesnu povezanost tehnokratskih delova nomenklature sa republičkim rukovodstvima) (Lazić, 2011: 85).

Tržišne reforme su, kao protivne logici sistema, na taj način, privremeno napuštene. Ipak, neuspeh ovih mera dodatno je nanosio udarce sistemu, te se, s obzirom na unutrašnje protivrečnosti, ali i suočen sa znatno uspešnijim kapitalističkim okruženjem, sistem našao u krizi legitimacije, koja, početkom osamdesetih godina, nije

više bila samo prisutna na unutrašnjem planu, već je dobila i jasne globalne dimenzije. Pokušaji da se nađe rešenje za sve dublju i trajnu ekonomsku krizu²³³, tokom osamdesetih godina, ponovo su išli u pravcu funkcionalne decentralizacije i tržišnih reformi. Na taj način, kako konstatuje Lazić (2011: 86), u trenutku sloma starog poretka, dolazi do istovremenog stvaranja institucionalnih mehanizama za uspostavljanje (novog) tržišnog oblika regulacije ekonomije; društvenih snaga koje će igrati ključnu ulogu u uspostavljanju novog poretka; i oblika legitimacije, na kojem će se temeljiti uspostavljanje kapitalističke reprodukcije društva. Kao i krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, funkcionalna decentralizacija je i krajem osamdesetih godina bivala združena sa teritorijalnom, gde se kao pratilac uvođenja tržišta u ekonomiji pojavljuje politička dezintegracija na nacionalističkim osnovama.

Za našu temu – proučavanje vrednosnih orijentacija – interesantno je da se upravo kolektivno-vlasnička klasa, odnosno njeni delovi, pojavljuju kao inicijatori tržišnih reformi (kao i u slučaju političke liberalizacije), predstavljajući grupaciju koja je, situaciji ekonomske i političke krize socijalizma, praćene snažnim opadanjem legitimacijskog uporišta, očuvanje sopstvene vladajuće pozicije u društvu nastojala da sprovede postavljajući se na čelo antisistemskih pokreta (u Srbiji), odnosno, ostavljajući prostor da takvi pokreti nesmetano deluju (u Hrvatskoj). Ako je nacionalizam bio legitimacijsko uporište kojem se pribeglo usled nefunkcionalnosti političke organizacije države, tada je tržište i ekonomski liberalizam (doduše, ponegde uvijan u ideološke surogate o radničkom samoupravljanju) bio odgovor na ekonomsku krizu. Birokratska decentralizacija, praćena ekonomskom i legitimacijskom krizom sistema, dovela je do toga da partikularni interesi republičkih partijskih rukovodstava budu usmereni u pravcu daljeg održavanja uslova sopstvene reprodukcije kao uslova reprodukcije sistema kao celine, pribegavajući, kao što je već objašnjeno, nacionalizmu (kojim su mobilisane široke narodne mase), ali i političkom i ekonomskom liberalizmu (koji će poslužiti kao

²³³ Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, jugoslovenska ekonomija je bila suočena sa nizom teškoća: privredni rast usporava; konzerviraju se strukturne neravnomernosti privrede; opada produktivnost rada i efikasnost proizvodnih fondova; povećava se nezaposlenost; smanjuje se stepen iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta; potrošnja prevazilazi proizvodnju, pa se ravnoteža ponude i potražnje uspostavlja na sve većim nivoima cena; izvoz sporo raste, a uvozne potrebe privrede su velike; raste zaduženost zemlje, a otplatama dugova se ozbiljno ograničavaju mogućnosti rasta i održavanja svih vidova potrošnje na postojećem nivou; sve veći broj preduzeća posluje sa gubicima; opšta i zajednička potrošnja rastu iznad mogućnosti privrede da podnese troškove njihovog održavanja (Marsenić, 1990: 99).

osnova za otpočinjanje sistemskih promena u pravcu razgradnje socijalističkog i uspostavljanja tržišno-demokratskog sistema).

Imajući ovo u vidu, jasno je da je vladajuća, kolektivno-vlasnička klasa predstavljala najvažnijeg aktera održavanja, a potom i sloma socijalističkog sistema, odnosno da su odnosi unutar ove klase, kao i sa drugim klasama, ključni za razumevanje socijalističkog sistema i ideološko-legitimacijske matrice na kojoj je počivao, odnosno vrednosti koje je (re)produkovao. Tezu o kolektivno-vlasničkoj klasi kao dinamičkom činiocu socijalističkog razvoja (ili zamrzavanja razvoja), Lazić izvodi iz empirijskih uvida koji svedoče da se radilo o jedinoj klasi koja je posedovala sve bitne pretpostavke koje su joj omogućavale da se konstituiše kao kolektivni akter (opširnije o tome, videti u: Lazić, 2011: 86). Drugim rečima, socijalistički sistem reprodukcije društvenih odnosa onemogućavao je druge grupacije (klase) da se konstituišu kao delatni istorijski subjekti. Iz ovoga sledi da je jedino kolektivno-vlasnička klasa bila u stanju da dela u pravcu očuvanja, ali i dezintegracije socijalističkog sistema. S obzirom da je dinamika odnosa unutar kolektivno-vlasničke klase obeležena procesima funkcionalne i teritorijalne decentralizacije, upravo će jedan deo ove grupacije (poduprt srednjom klasom) postati nosilac socijalizmu alternativnog sistema reprodukcije (kapitalizma) i konačno aktivno doprineti njegovom slomu (pri tome, kao što je već naglašeno, uloga srednje klase u slomu socijalizma bila je nešto značajnija u Hrvatskoj nego u Srbiji).

Suprotno zvaničnim ideološkim proklamacijama o realnom socijalizmu kao otelovljenju vladavine radničke klase, radilo se o grupaciji koja nije imala kontrolu ni nad jednim važnim resursom u društvu: ekonomskim, organizacijskim i kulturnim (opširnije o klasnom karakteru socijalističkog društva, videti u: Lazić, 1987). Tokom prvih decenija uspostavljanja socijalizma u SFRJ (kao, uostalom i u većini drugih socijalističkih društava), vladajuća grupacija se suočila sa izazovom stvaranja industrijskog društva. Naime, kao što je već rečeno, jugoslovensko društvo je, sredinom 1940-ih godina bilo mahom poljoprivredno, sa većinskim seoskim stanovništvom (kao što je već naglašeno, usled slabe produktivnosti, primitivnih tehnika obrade zemlje, dominantno sitnog poseda i agrarne prenaseljenosti, život seoskog stanovništva se odvijao u stalnoj oskudici i siromaštvu). Izgradnja industrijske osnove društva značila je i transfer velikog broja seoskog stanovništva u gradove i njihov probražaj u industrijsko radništvo. Tokom prve

dve decenije socijalističkog poretka, udeo zaposlenih u poljoprivredi je opao sa 75% na 57% (sa 21% stanovnika zaposlenih u sekundarnom i 22% u tercijarnom sektoru) (Čalić, 2013: 254). Proces industrijalizacije praćen je ubrzanom urbanizacijom, širenjem školskog i zdravstvenog sistema, odnosno preobražajem kojim je postepeno oblikovano moderno industrijsko društvo. Za veliki deo stanovništva, ove strukturne promene su omogućile socijalnu promociju i poboljšanje njihovog materijalnog položaja, uspešno doprinoseći legitimaciji novouspostavljenog sistema društvenih odnosa.

Pored nesumnjivih uspeha socijalističke nomenklature u pogledu poboljšanja uslova života velikog dela stanovništva (pored privrednog rasta, ovome su doprineli transferi sredstava iz poljoprivrede uz pomoć "makaza cena", inostrane donacije i krediti), socijalizam se i ideološki legitimisao kao sistem koji se temelji na vladavini radničke klase, što je institucionalno potvrđeno uvođenjem radničkog samoupravljanja. Međutim, kao što je već pokazano, samoupravljanje suštinski nije donelo značajnije promene u procesu radničkog ovladavanja kontrolom procesima proizvodnje, a kada je ekonomska kriza sve više ograničavala mogućnosti rasta materijalnog standarda radništva (praćenu povećanjem društvenih nejednakosti i nezaposlenosti, usled procesa teritorijalne i funkcionalne decentralizacije, te uvođenja elemenata tržišta, o čemu je prethodno bilo reči), klasni karakter odnosa koji se uspostavljao u socijalizmu postao je manje-više ogoljen (o čemu svedoči povećan broj radničkih štrajkova - Jovanov, 1979., navedeno prema: Lazić, 2011).

Mada je tolerisanje radničkih štrajkova doprinosilo slici jugoslovenskog socijalizma kao liberalnog, suštinski oni nikada nisu prerastali u masovne izlive nezadovoljstva. Lišeno kontrole nad svim bitnim resursima i atomizovano usled fragmentacije unutar preduzeća (koja su se, s uvođenjem tržišnih mehanizama, međusobno odnosila konkurentski, proizvodeći nejednakost u raspodeli dohotka), njihovo je nezadovoljstvo bivalo usmereno na unutrašnje funkcionisanje preduzeća, ne uspevajući da privuče niti radnike drugih preduzeća (usled usko postavljenih zahteva), niti druge društve grupacije (stručnjake, pre svega) unutar svog preduzeća (čiji se klasni interes, suštinski nije podudarao sa radničkim). Fragmentacija radništva, pri tom, nije pratila samo linije konkurentskih odnosa između preduzeća, već se odvijala i shodno procesima koji su obeležavali teritorijalnu decentralizaciju. Naime, u situacijama ekonomskih kriza,

republička rukovodstva (na koja su delegirana ovlašćenja upravljanja privredama pojedinačnih republika), nastojala su da kanališu nezadovoljstva mobilizacijom stanovništva na nacionalističkim osnovama i njihovim uključivanjem u masovne pokrete (pre svega, u Hrvatskoj, tokom 1968-1971) (pri tome, usled delovanja tržišnih mehanizama, nejednake raspodele u prihodima su se odrazile i na međurepubličkom nivou, dodatno olakšavajući nacionalističku mobilizaciju). Na taj način, republičke nomenklature su socijalna nezadovoljstva pacifikovala, transformišući ih u nacionalna pitanja, istovremeno ojačavajući sopstvenu poziciju u procesu zadobijanja autonomije u odnosu na savezne vlasti (up. Lazić, 2011: 86-89).

U situaciji produbljene ekonomske krize osamdesetih godina, program ekonomskih i političkih reformi, koji se bazirao na tržišnim interpretacijama radničkog samoupravljanja (pod parolom veće autonomije rada u odnosu na političku birokratiju), omogućio je razračunavanje delova republičke nomenklature u Srbiji sa "konzervativnim" delovima sopstvene klase, označavajući pokušaj učvršćivanja centralističkih tendencija federalne države, uprkos otporima drugih republičkih i pokrajinskih rukovodstava (Musić, 2013: 16). Na taj način, ponovo su stvorene pretpostavke za masovnu mobilizaciju na nacionalističkoj osnovi, ujedinjujući fragmenitarno radništvo u organsku etničku zajednicu (Lazić, 2011: 89). Dok je antagonizam radništva prema delovima nomenklature u Srbiji iskorišćen za unutarpartijske sukobe, a potom i kroz mobilizaciju srpskog etničkog korpusa na temelju ideje odbrane jugoslovenstva, za dobijanje legitimiteta u procesu prelaska iz komandno-planske u kapitalističku ekonomiju, u Hrvatskoj je on suštinski doveo do uklanjanja poretka. Iako je mehanizam bio gotovo isti, akteri su se (doduše, samo donekle) razlikovali: u Srbiji, delovi republičke nomenklature, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, uspeali su da ekonomsko nezadovoljstvo radnika pretoče u ideju o odbrani ugrožene nacije, i na taj način izvrše široku mobilizaciju stanovništva za odbranu sopstvenih interesa, dok su u Hrvatskoj, delovi vladajuće nomenklature, shvativši da se sistem urušava, zajedno sa intelektualnom (mahom disidentskom – videti u: Cohen, 1997: 70) i srednjoklasnom opozicijom (uz masovnu mobilizaciju radništva), preuzeli na sebe ulogu glavnih aktera u demontiranju starog poretka.

Pored (ili između) kolektivno-vlasničke i radničke klase, u klasnoj strukturi socijalističkog društva formirala se i srednja klasa, sastavljena od nižih rukovodilaca, kojima su delegirana određena upravljačka ovlašćenja, i stručnjaka, u čijem su posedu bili kulturni resursi (naravno, kod određenih kategorija je dolazilo do preklapanja ove dve vrste resursa - videti u: Lazić, 1987, Lazić, 1994, Lazić, 2011). Posredni karakter ove klase Lazić izvodi iz činjenice da je njena reprodukcija u značajnoj meri zavisila od funkcionisanja sistema (pri tome, deo ove klase obavljao je sistemski rad, doprinoseći i sam održavanju sistema – up. Lazić, 1987). Srednja klasa se, na taj način, ne pojavljuje suprotstavljena kolektivno-vlasničkoj klasi (utoliko više što je ona predstavljala glavni rezervoar za regrutaciju pripadnika vladajuće klase – Lazić, 1994), već kao grupacija čiji su delovi u značajnoj meri učestvovali, prvo u reprodukciji, a potom i u delegitimaciji socijalističkog sistema (kroz uobličavanje i diseminaciju vladajućih vrednosno-ideoloških pretpostavki).

Za našu temu – proučavanje vrednosnih obrazaca – od naročitog je značaja uloga ove klase u dezintegraciji socijalističkog sistema i uspostavljanju novog tipa poretka – kapitalističkog. Naime, već je naglašeno da legitimacija određenog sistema društvenih odnosa u velikoj meri zavisi od toga koliko je vladajuća grupacija sposobna da sopstvenu interpretaciju društvene realnosti (oličenu u vidu ideološko-vrednosnih postavki) nametne kao hegemonu, odnosno prihvatljivu širim društvenim grupama. Iako početni impulsi ka uspostavljanju kulturne hegemonije polaze od vladajuće grupacije, intelektualci su ti koji imaju ulogu formulisanja vladajućih ideoloških predstava (organski intelektualci) i njihovo širenje (tradicionalni intelektualci) (Gramsci, 1978).

Srednji slojevi, kao što smo videli, predstavljali su integralni deo socijalističkog sistema, zadržavajući privilegovanu poziciju u odnosu na radništvo. U meri u kojoj je sistem omogućavao održavanje ove privilegovane pozicije (bilo da se radilo o materijalnom položaju ili o relativno autonomnom raspolaganju resursima koje su posedovali), srednja klasa je predstavljala klasnog saveznika kolektivno-vlasničke klase. Međutim, u situacijama kada je privilegovan položaj ove klase bivao narušen, jačali su antisistemski zahtevi. Pri tome, treba napomenuti da srednja klasa nije predstavljala monolitnu grupaciju: ako su niži rukovodioci, usled delegiranih ovlašćenja predstavljali čvršće integrisanu grupaciju unutar sistema (koja je direktno učestvovala u njegovoj

reprodukciji), stručnjački slojevi, koji su raspolagali kuturnim resursima, imali su veću autonomiju delovanja. Stoga su (i unutarstemske i antistemske) kritike češće dolazile upravo iz redova delova inteligencije, koja se pojavljuje kao glavni akter sukoba u polju kulture. Međutim, kao i kod sukoba koji su se dešavali u ekonomskoj sferi – između nomenklature i radništva, i ovde je vladajuća grupacija tolerisala određen stepen slobode, proizvodeći sliku o liberalnom karakteru socijalizma (podržanu činjenicom da je jugoslovenski vrh vrlo rano raščistio sa staljinističkim nasleđem, ostavljajući značajan prostor za kulturnu kritiku²³⁴, ali i već pomenutim stalnim reformisanjem sistema, putem kojeg su, barem delimično, neke od kritičkih primedbi apsorbovane a oštrica sukoba otupljena). Kritička inteligencija predstavljala je relativno usku grupu ljudi, čije je delovanje često ostajalo fragmentirano, tako da je upotreba represivnih aparata bila tek sporadična (svakako je najznačajniji sukob bio studentski protest 1968. godine, nakon kojeg dolazi do jačanja represije nomenklature). Ipak, sukobi u polju kulture nisu ostajali bez efekta na legitimaciju sistema (zahtevi za kulturnom autonomijom vodili su institucionalizaciji političkog pluralizma, u krajnjoj instanci), iako je njihov domet bio ograničen, usled fragmentiranosti i malobrojnosti protagonista kulturnih sukoba, ali i ograničenih mogućnosti za samostalnu mobilizaciju širih društvenih grupa, a pre svega radništva (ukoliko je i dolazilo do preklapanja tokova ekonomskih i kulturnih sukoba - na primer, u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina i u Srbiji krajem osamdesetih - oni su, po pravilu, završavali u nacionalističkim mobilizacijama, koje su delovi nomenklature koristili za unutarpartijske obračune) (Lazić, 2011: 92). Ključnu ulogu, koju su srednji slojevi dobili u demontiranju starog poretka i uspostavljanju novog, bila je povezana sa već opisanom dinamikom međuklasnih odnosa, ali i sa interesima ove grupacije u datim istorijskim okolnostima: u momentu kada, usled ekonomske krize, ova grupacija nije bila više u stanju da zadrži svoj privilegovani položaj u odnosu na radništvo, svoju šansu je potražila u društvu zasnovanom na tržištu i demokratiji (koje je nudilo i veću autonomiju u raspolaganju kulturnim kapitalom, ali i mogućnost njegovog konvertovanja u

²³⁴ Već je pomenuto da je prva značajnija kritika sistema potekla 1950-ih godina od Milovana Dilasa, kojom je razobličen klasni karakter socijalističkog društva. Na polju umetničkog stvaralaštva, tokom 1960-ih godina pojavljuje se "crni talas" na filmu i književnosti (prikazujući turobnu stranu jugoslovenske realnosti), a u polju humanistike i filozofije "nova levica", okupljena oko časopisa *Praxis* (u čijem su radu preispitivane filozofske pretpostavke jugoslovenske komunističke ideologije). Tokom 1960-ih i 1970-ih pojavljuju se i kritički tonovi koji nisu bili samo unutarstemske, već i antistemske liberalizam i nacionalizam, itd. (opširnije o tome u: Dragović-Soso, 2004).

ekonomske resurse). Kulturna liberalizacija, koja je usledila nakon Titove smrti, ostavila je otvorenim javni prostor za delanje ove grupacije i za sve snažniju antisistemsku kritiku, koja je išla u pravcu zahteva za političkim pluralizmom (kao manje-više autonomnim zahtevom date klase) i uspostavljanjem tržišta (čiji je inicijalni pokretač bila sama nomenklatura). Već je objašnjeno na koji način su ovi zahtevi bili združeni sa nacionalističkim tendencijama, te na ovom mestu nema potrebe ponavljati koje su bile implikacije datih sukoba i kakva je, shodno tome, bila uloga date klase u dvama republikama.

Četvrta grupacija, koja nije bila sistemska, po svom karakteru, ali je predstavljala relativno brojnu kategoriju, pogotovo u prvim fazama razvoja socijalizma, predstavljalo je seljaštvo. Vansistemski karakter ove grupe (zajedno sa relativno marginalnom grupacijom privatnih preduzetnika) ishodio je iz činjenice da su oni bili privatni vlasnici sredstava za proizvodnju. Iako seljaštvo, prvobitno, nije činilo okosnicu partizanskog pokreta, njegova uspešna (iako ne potpuna) mobilizacija za vreme rata ishodila je iz oslobodilačkog karaktera ovog pokreta, nedvosmislenog suprotstavljanja politici etničkog istrebljenja (koju su sprovodili ustaški i četnički pokret), ali i usled ideološke orijentacije komunista, u čijoj je osnovi bila vizija o egalitarnom društvu. Mada sitnosopstvenički karakter seljaštva nije bio u skladu sa idejom o kolektivnovlasničkoj kontroli nad sredstvima za proizvodnju koja je bila u temelju komunističke doktrine, ovo ideološko i interesno nepodudaranje manje-više je uspešno prevaziđeno uz pomoć drugih legitimacijskih uporišta - pre svega, usled neophodnosti otpora zarad očuvanja egzistencije, tokom ratnog perioda, a potom i uz pomoć već pomenute ideje o egalitarnom društvu i socijalnoj pravdi koja je bila bliska patrijarhalnom kolektivizmu seljaštva (a koje je počivalo na kolektivnom raspolaganju materijalnim dobrima unutar užih srodničkih grupa), nastavkom politike snažne potpore države, obećanjima o materijalnom prosperitetu, isticanjem harizmatičkog vođe, ritualizacijom tradicionalnih ideja o "čuvanju obraza", junaštvu i čojstvu, preoblikovanjem tradicionalnih nacionalnih mitova isticanjem njihovog klasnog momenta, mitologizacijom rata i nastojanjem da se stanovništvo integriše na temelju učešća u antifašističkoj borbi, itd. (up. sa: Malešević, 2004: 208-213 i Zundhausen, 2009: 379). Pristupajući partizanskom pokretu, seljaštvo je činilo najmasovniju potporu sistemskog preobražaja, transformišući se i samo u

represivne aparate nove države, ali i u delove nomenklature (ne treba zaboraviti da su seljaci predstavljali najbrojniju grupaciju u okviru novoregrutovanih članova nomenklature) (Lazić, 2011: 96).

Agrarna reforma, sprovedena nakon rata i usmerena ka konfiskaciji zemlje od veleposednika, njenoj podeli bezemljašima i kolonizaciji ravničarskih krajeva, više su bile politički i socijalno motivisane, nego što je u njihovoj osnovi stajala ekonomska logika (koja je nalagala ukрупnjavanje zemljišnog poseda)²³⁵ (Gudac, 1994: 152). Međutim, bazična suprotnost sitnoposedničke seljačke proizvodnje i socijalističke kolektivnovlasničke društvene organizacije brzo je postala jasna. Naime, nastojanja nove vlasti da izvrši prisilnu kolektivizaciju zemlje (počev od 1949.), naišlo je na masovne otpore seljaštva, primoravši nomenklaturu da odustane od doslednog sprovođenja revolucionarnih promena u situaciji ugroženog legitimiteta i spoljašnje ugroženosti nakon sukoba sa Staljinom. Početkom pedesetih godina (1953.) kolektivizacija je napuštena, rasformirane su seljačke zadruge, a seljaštvu vraćen sitni zemljišni posed, uz ograničavanje veličine poseda na deset hektara. Na taj način, Jugoslavija je, uz Poljsku, bila jedina socijalistička zemlja u kojoj je seljaštvo u svom posedu imalo veći deo zemljišnog fonda. Ujedno, ovim je ustupcima (zajedno sa prethodnom podelom konfiskovane zemlje bezemljašima i kolonizacijom plodnih ravničarskih područja seljaštvom iz pasivnih krajeva), nomenklatura osigurala lojalnost tada još uvek najbrojnije društvene grupacije i pacifikovala njen otpor, nadovezujući se na politiku koju je država sprovodila prema seljaštvu u ranijim društvenim poretcima. S druge strane, ubrzanom industrijalizacijom i urbanizacijom, udeo ove grupacije u ukupnom stanovništvu je smanjivan, time što je značajan deo preobražen u industrijsko radništvo²³⁶.

²³⁵ Pri tome, treba napomenuti da kolektivizacija zemlje nije predstavljala prioritet novouspostavljenih vlasti, o čemu svedoči i činjenica da je konfiskovana zemlja podeljena mahom privatnim vlasnicima (bezemljašima ili siromašnim seljacima), da bi do prisilne kolektivizacije došlo tek nakon 1948. godine. Ipak, uporedo sa tolerisanjem privatne svojine nad zemljom, donet je niz mera kojima je trebalo sprečiti tzv. kapitalizaciju sela: utvrđen je zemljišni maksimum, zabranjena kupovina zemlje, zabranjena je kupovina poljoprivrednih mašina, i upotreba privatne najamne snage. Pored toga, uveden je obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda i progresivno oporezivanje, kao osnovni mehanizmi preliivanja sredstava iz poljoprivrede u industriju, ali i primoravanja seljaštva da pristupe zadrugama (Gudac, 1994: 153).

²³⁶ U periodu između 1961. i 1991. godine, udeo poljoprivrednika je smanjen sa 57% na 26% (Mrkšić, 2000: 240).

Uprkos agrarnoj reformi, ili zahvaljujući njoj, sitni seljački posed ostao je dominantna jedinica u strukturi zemljišnog poseda (Čalić, 2013: 255), onemogućavajući značajniji porast produktivnosti i strukturni preobražaj poljoprivrede. Na taj način, neki ustaljeni obrasci reprodukcije seljačkog stanovništva su i dalje opstajali: primera radi, usled niske produktivnosti, oko 40% seljačkih domaćinstava bilo je 1960. godine primorano da dodatnu zaradu traži van poljoprivrede, održavajući na taj način opstanje (odnosno porast) kategorije radnika-seljaka (tzv. *polutana*). Modernizacija poljoprivredne proizvodnje odvijala se sporo, da bi tek sedamdesetih godina bio dostignut nivo na kojem je obrada zemlje podrazumevala većinski upotrebu moderne tehnike²³⁷. Uporedo sa zakasnim prodorom modernih tehnika obrade zemlje, selo je bilo zahvaćeno i širim procesima promena: novi društveni sistem je seoskom stanovništvu otvorio značajniji pristup obrazovanju, zdravstvu, masovnim medijima, ustanovama kulture, administraciji, omogućio je elektrifikaciju i saobraćajnu povezanost, te olakšanu komunikaciju sa urbanim i industrijskim centrima. Za razliku od autarkičnosti i zatvorenosti sela u pred-socijalističkom periodu, drastičnim preobražajem i modernizacijom celog društva na socijalističkim osnovama postepeno su menjani i uslovi života na selu (od promena u načinu stanovanja i odevanja, preko prihvatanja novih higijenskih i zdravstvenih navika, do postepeneog slabljenja - iako ne i eliminisanja - solidarnosti na temelju primarnih veza, i razvijanje funkcionalnih društvenih odnosa). Ipak, naznačene promene su prodirale sporo, ne doprinoseći radikalnoj modernizaciji uslova života na selu. Pri tome, regionalne razlike koje su se u tom pogledu ispoljavale, bile su drastične: promene su najsporije prodirale u zabačene i pasivne planinske krajeve (dodatno pogođene depopulacijom), dok su razvijenije regije – na primer, Slavonija i Vojvodina – bile u značajnoj meri obuhvaćene modernizacijom i poljoprivredne proizvodnje i načina života. Takođe, masovno odseljavanje u gradove izmenilo je strukturu seoskog stanovništva, koje je postepeno doživljavalo proces demografskog starenja. Najvitalniji ljudski resurs – mlado stanovništvo – odlazilo je u sekundarni i tercijarni sektor, ostavljajući na selu stariji i inertniji deo stanovništva, čije su se životne navike i svetonazori teže menjali.

²³⁷ Primera radi, šezdesetih godina je bilo u upotrebi svega 3000 traktora u privatnom posedu seljaka u celoj Jugoslaviji. Tek je početkom sedamdesetih zabeležen značajan porast poljoprivredne mehanizacije (oko 52 000 traktora u 1971. godini, odnosno oko 200 000 u 1975.) (Čalić, 2013: 255).

Relativna pasivnost seoskog stanovništva, podržana reprodukcijom određenih formi tradicionalnog načina života i ekonomskih aktivnosti, koji su manje ili više uspešno odolevali procesima modernizacije, svoj izraz su dobili u inerciji ove društvene kategorije kada se radilo o učešću u društveno-ekonomskim procesima. Njihovo vansistemske utemeljenje činilo ih je nezainteresovanim za šire društvene promene u pravcu uspostavljanja demokratskog političkog sistema i kapitalističkog poretka (up. Lazić, 2011: 99), dok je opstajanje tradicionalističkih odlika svesti kod ovog dela stanovništva (pre svega, patrijarhalne i autoritarne, koje će olakšati recepciju nacionalističkih ideja), omogućilo njihovu mobilizaciju u cilju davanja podrške nacionalnim političkim elitama u procesima razgradnje socijalističkih odnosa i uspostavljanja nacionalnih država.

Pokušamo li da sumiramo na koji način su ekonomske specifičnosti socijalističkog razvoja uticale na reprodukciju ili održavanje određenih vrednosno-ideoloških predstava, neophodno je istaći sledeće:

1. Iako je dominantan vid regulacije ekonomskih aktivnosti počivao na komandno-planskoj regulaciji koju su vršili delovi nomenklature, stalne potrebe za reformom sistema, u pravcu uvođenja elemenata tržišne regulacije ekonomskih aktivnosti, proizvodile su opstajanje i nazmeničnu smenu institucionalno-normativnih elemenata koji su bili međusobno nesaglasni. Utemeljenje koje je tržište imalo u elementima normativno-institucionalnog sistema, pogotovo krajem osamdesetih godina, kada su ekonomske reforme neminovno išle u pravcu uspostavljanja tržišnih mehanizama kao dominantnih, podsticalo je reprodukciju i širenje ideologije ekonomskog liberalizma (zasnovane na idejama o nemešanju države u autonomiju preduzeća, o međusobnoj konkurenciji proizvodnih jedinica, o primatu ekonomske efikasnosti nad socijalnim funkcijama proizvodnih jedinica, itd.). Ipak, s obzirom da su inicijalni podsticaji ka tržišnim reformama mahom dolazili iz (tehnokratskih) delova nomenklature (koji su funkcionalnom specijalizacijom dobijali sve veći stepen autonomije u odnosu na vrh vladajuće grupacije), jasno je da su oni predstavljali i naj snažnije zagovornike date vrednosno-ideološke orijentacije. Njihov se individualni i užegrupni interes poklapao sa liberalizacijom ekonomske sfere.
2. Uvođenje elemenata tržišne regulacije, na ideološkom je planu pravdano širenjem ovlašćenja radnika u procesu ovladavanja kontrolom nad procesom proizvodnje.

Reforme sistema su, na taj način, imale različit efekat na vrednosno-ideološko utemeljenje radničke klase, u odnosu na pripadnike nomenklature. Naime, ako je samoupravljanje, kroz funkcionalnu decentralizaciju, vodilo širenju autonomne upotrebe ovlašćenja tehnokratskih delova nomenklature (rukovodilaca preduzeća) i reprodukciju ekonomskog liberalizma, institucionalizacija radničke participacije u donošenju odluka unutar preduzeća (putem ustanovljavanja radničkih saveta), iako nikada do kraja sprovedena, ideološki je legitimisana posve suprotnim vrednosnim obeležjima: kolektivizmom (dodatno utemeljenim u dominantnom obliku svojine nad sredstvima za proizvodnju), egalitarizmom i solidarnošću. Sva tri elementa svoje su dodatno utemeljenje imala u procesima dugog trajanja, odnosno vrednostima koje su pratile tradicionalan život na selu (ne treba, pri tom, zaboraviti da je dominantno klasno poreklo radništva bilo uglavnom seljačko – up. Lazić, 1987).

3. Pomenuti elementi korespondiraju sa onim što Županov naziva "egalitarnim sindromom", a koji je dodatno bio podržan načinom na koji je utemeljen socijalistički sistem društvene reprodukcije: naime, kako navodi Županov (1977: 37-39), egalitarizam podrazumeva egalitarnu alokaciju svih društvenih nagrada, a u prvom redu ekonomskih resursa. Ovaj je princip suštinski i sproveden politikom "uravnolovke" (unutar preduzeća) i ovlašćenjima koja su data državi u cilju egalitarne raspodele resursa (između preduzeća). Egalitarizam je u jugoslovenskom društvu predstavljao koncepciju egalitarne alokacije društvenih nagrada bez obzira na sposobnosti pojedinaca ili preduzeća, ili na distribuciju položaja u ekonomskoj, političkoj i društvenoj strukturi. Način na koji je socijalistički sistem društvenih odnosa bio ustrojen, podržan tradicionalnim normama, proizvodili su "egalitarni sindrom" za koji je Županov empirijski dokazao da se javlja kao dominantna vrednost u jugoslovenskom društvu (uprkos tome, što je sistem, u realnosti, proizvodio međuklasne ekonomske nejednakosti – up. Lazić, 1987.). Ipak, ovo ne znači da je dati sindrom bio podjednako rasprostranjen među svim društvenim grupama: njegova dominacija je bila nedvosmislena među radničkim i službeničkim grupacijama, ali ne i među rukovodiocima (Županov, 1977: 40-45), što je i razumljivo s obzirom na opisne procese društvenog strukturisanja. Kao elemente "egalitarnog sindroma", Županov izdvaja:

a. Kognitivna komponenta "ograničenih dobara", kao aksiomatska pretpostavka koje ljudi često nisu ni svesni, niti je dovode u pitanje, a koja se razvila u okviru seljačkih zajednica čiji se život dugotrajno odvijao u oskudici. Iako je industrijalizacijom došlo do značajnog transfera stanovništva iz sela u gradove i raspadanja tradicionalnih seljačkih kultura, kognitivna perspektiva "ograničenih dobara" nije nestala, nego je i sama postala integrativni deo industrijskog privrednog sistema, ekonomske politike i poslovne orijentacije preduzeća (Županov, 1977: 47);

b. Redistributivna etika, koja stoji u korenu logike redistributivnog procesa, a koja se temelji na predindustrijakoj etici davanja viškova (hrane) onima koji je nemaju. Institucionalizacijom tih obaveza i očekivanja nastaju složeni sistemi razmene darova. U socijalističkom sistemu društvenih odnosa, naglašeno redistributivnu ulogu, koju su u tradicionalnim društvima obavljale druge institucije (proširena porodica, ali i drugi oblici kolektivne solidarnosti - na primer, moba), preuzima država. Da bi mogla da sprovede ovu funkciju, neophodna je bila centralizacija (političke) moći, pa se ona pojavljuje i kao preduslov i kao rezultat redistributivne funkcije. Redistributivnu funkciju, u ime države, vrše delovi nomenklature, koji, kako navodi Županov (1977: 48-49), koriste priliku i tokom raspodele zadržavaju deo viškova za sebe. Na taj način dolazi do društvene stratifikacije, pa paradoksalno, egalitarna redistributivna etika rezultira u neegalitarnoj alokaciji resursa, koncentraciji moći i monopolizaciji simbola ideološke racionalizacije, omogućavajući nomenklaturi da stekne dominantan položaj (doduše, Županov ovu dominaciju detektuje samo u političkom subsistemu);

c. Norma egalitarne raspodele, koja reguliše kolektivna pravila i sankcioniše ponašanje. Ova norma, prema Županovu, ne deluje samo kroz sistem spoljnih pravila, nego biva interiorizovana i postaje deo unutrašnjih ograničenja: "...norma egalitarnosti djeluje tako da pojedinac ne samo da ne smije dobiti 'preveliku' zaradu, nego je čak ne smije ni željeti" (Županov, 1977: 49). Norma egalitarnosti deo je implicitne kulture, koja se nalazi u koliziji sa eksplicitnom normom dohotka (a prema kojoj jedini limit zarade predstavlja individualna i kolektivna

produktivnost). U sukobu ova dva principa, prevagu odnosi norma egalitarne raspodele, dok norma dohotka ima svrhu racionalizovanja norme raspodele.²³⁸

Iako "egalitarni sindrom" proističe iz tradicionalnog (agrarnog) društva, za Županova (1983: 21), on nije nekompatibilan sa etatističkim načinom regulacije ekonomije i društva, predstavljajući, ujedno, suštinsku prepreku pokušajima ekonomske i političke decentralizacije (Županov, 1977).

4. Protivrečna i nekonzistentna insitucionalna rešenja na kojima je počivao socijalistički sistem društvenih odnosa, proizvodila su oprečne vrednosne sisteme: dok su centralizujući procesi u ekonomskoj sferi vodili reprodukciju kolektivističko-etatističkih obrazaca, decentralizujuće tendencije su, s jedne strane, završavale u ekonomskom liberalizmu privrednih rukovodilaca, a sa druge, u egalitarizmu kao dominantnoj orijentaciji radništva (čiji su opstanak i reprodukcija, pored uticaja sistemskih faktora, u velikoj meri bili potpomognuti i istorijskim nasleđem). Pri tome, i jedna i druga orijentacija bile su u saglasnosti sa temeljnim interesima grupacija koje se pojavljuju kao njihovi nosioci. Ova protivrečnost, koju su proizvodila različita insitucionalna rešenja, i na njima zasnovani principi reprodukcovanja osnovnih društvenih grupa, završila je tako što je, u situaciji društveno-ekonomske i legitimacijske krize, deo vladajuće nomenkature uslove sopstvene reprodukcije (na novim, tržišnim osnovama), potpomognut srednjim slojevima, uspeo da nametne širim društvenim grupama (oličenim u ideološkom postuliranju neophodnosti ekonomskih reformi u pravcu utemeljenja tržišnih principa, krajem osamdesetih godina), i na taj način potpomogne demontiranju vladajućih socijalističkih društvenih odnosa.

²³⁸ Pored nabrojanih elemenata, Županov navodi i sledeće karakteristike egalitarnog sindroma: 1. "Opsesija o privatniku" ogleda se u kolektivnom stavu gde se privatnik i privatni sektor percipiraju kao nešto što je tuđe, neprijateljsko, kao pretnja i opasnost za socijalizam. Ovakav stav vezan je uz implicitnu vrednost egalitarizma, koja nije nužno u skladu sa eksplicitnom normom (privatni sektor, iako marginalizovan, nije bio zabranjen u socijalizmu); 2. Antiprofesionalizam, koji označava negativan stav prema profesionalnom znanju. Profesionalno znanje se percipira kao vrsta grupnog monopola, koji ljude deli na stručnjake i laike, što je u suprotnosti sa normativno-vrednosnim sistemom socijalističkog društva; 3. Intelektualna uravnilovka, koja podrazumeva antiinovativnost, antikreativnost i antipreduzetništvo, odnosno, generalna orijentacija otpora promenama; 4. Antiintelektualizam, odnosno negativan stav prema intelektualnom radu i prema predstavnicima takvog rada – intelektualcima (Županov, 1977: 64).

2.2.2.3 Položaj žena i transformaciji rodni odnosa

Već je naglašeno da je reprodukcija socijalističkih društvenih odnosa počivala na totalnoj kontroli svih društvenih sfera od strane vladajuće grupacije, te da su izdvojeno posmatranje i analiza pojedinačnih društvenih podsistema tek uslovno mogući (s obzirom da njihov razvoj nije počivao na autonomnim osnovama, kao u kapitalizmu). S obzirom da su neki bazični obrisi državne politike u sferi kulture već opisani u prethodnim poglavljima, na ovom mestu ih nema potrebe ponavljati. Ovde ćemo se osvrnuti na neke od dostignutih učinaka, odnosno ograničenja socijalističke modernizacije u pogledu promene položaja žena, i sveukupne transformacije porodičnih i rodni odnosa.

Socijalistički projekat društvene modernizacije deklarativno je počivao na radikalnom raskidu sa zatečenim društveno-istorijskim nasleđem i oblicima zavisnosti. Praktična primena optimističke filozofije, koja je u centar stavljala ideje progresa i razvoja, ipak nije nužno podrazumevala neposrednu realnost, već se zasnivala na projektovanoj budućnosti. Na ovaj način, kako navodi Gredelj (2000: 201), zvanična ideološka matrica počivala je na izjednačavanju normativnog i realnog društvenog sistema, ali i proglašavanjem svake devijacije od normativa posledicom nedosledne primene sistemskih reformi. Socijalizam je, tako, proglašen, vrednošću po sebi. Međutim, iako su neki od učinaka socijalističke modernizacije bili nezanemarljivi (industrijalizacija, urbanizacija, masovno širenje obrazovanja i ustanova kulture, nastojanje da se napravi radikalni diskontinuitet sa tradicionalnim vrednostima, afirmacija ateizma i racionalnosti, potiskivanje nacionalizma, zakonska ravnopravnost muškaraca i žena, itd.), njihovi efekti na promenu dominantnih vrednosnih obrazaca stanovništva nisu bili jednoznačni niti uvek u skladu sa normativnim rešenjima. Već je ranije naglašeno da promene u normativnoj i institucionalnoj sferi ne proizvode nužno instantne i jednoznačne rezultate: njihov je efekat u značajnoj meri posredovan društveno-istorijskim nasleđem (Dahrendorf, 1990), koje u manjoj ili većoj meri predstavlja opšti okvir kojem se normativno-institucionalne promene prilagođavaju (otuda je i legitimacija socijalističkog sistema u značajnoj meri počivala na

inkorporiranju nekih elemenata tradicionalne kulture), i koje, u krajnjoj instanci, određuju granice formulisanja i reprodukovanja novih vrednosno-ideoloških matrica.

Već je naglašeno da je socijalističkom modernizacijom izvršena industrijalizacija zemlje i masovno preseljenje seoskog stanovništva u gradove. Ovo je, da ponovimo, kao posledicu imalo radikalno restrukturisanje jugoslovenskog društva, koje je 1960-ih godina, po prvi put zabeležilo veći broj stanovnika koji je naseljavao gradove nego sela. Urbane migracije su, na taj način, za značajan deo stanovnika, označavale manje ili više radikalan raskid sa tradicionalnim životnim okvirima. Premoderni, kapitalistički odnosi u Kraljevini Jugoslaviji suštinski su konzervirali tradicionalno poimanje rodne odnosa, odričući ženama pravo da se konstituišu kao aktivni subjekat društveno-istorijskih procesa. Ipak, iako je radikalni raskid socijalističke ideologije sa zatečenim kapitalističkim i tradicionalnim oblicima zavisnosti doveo do toga da patrijarhat, kao opšti princip koji reguliše rodne odnose, bude ukinut, njegovo je prisustvo ostalo vidljivo tamo odakle je i potekao – u sferi kućne zajednice (Milić, 1994: 15). Naime, na deklarativnom planu, žene su se, nakon Drugog svetskog rata, izborile za svoja osnovna društvena prava: u skladu sa načelima ideologije Komunističke partije Jugoslavije, Ustavom iz 1946. godine, ženama je garantovana puna ravnopravnost sa muškarcima u svim područjima društveno-političkog i ekonomskog života (Mitrović, 1998: 41). Na taj način je princip jednakosti, kao centralna osa socijalističke ideologije, dobio svoju normativnu potvrdu, delujući emancipatorski na položaj žena (pomenimo samo da je ovim ustavom ženama po prvi put priznato pravo glasa, ali i zagarantovana zaštita u radnim odnosima, te da je dodatnim zakonskim aktima izjednačen položaj muškaraca i žena u porodici, omogućen razvod braka, garantovana zakonska zaštita majkama u radnom odnosu, izjednačeno zakonsko pravo nasleđivanja, a tokom šezdesetih godina dekriminalizovan abortus, itd.). Poseban napredak učinjen je u pogledu obrazovanja ženske dece, pa je tako udeo nepismenog stanovništva, naročito visok među ženskom populacijom, do osamdesetih godina drastično smanjen (opširnije o tome, u: Gudac-Dodić, 2006). Ipak, proklamovana politika jednakosti polova i ženske emancipacije razlikovala se od prakse.

Centralno pitanje emancipacije žena u socijalističkim društvima predstavljala je realizacija ženinog prava na rad, odnosno sticanje ekonomske nezavisnosti. Ovo pitanje

nije bilo samo stvar apstraktnih ideoloških načela, nego i neophodnosti da se što veći udeo raspoložive radne snage priključi obnovi ratom razrušene zemlje. U prvim posleratnim godinama masovna mobilizacija ženske radne snage dovela je do toga da se udeo žena u ukupnoj radnoj snazi višestruko uvećavo (u periodu 1945-1949, udeo zaposlenih žena porastao je 4 puta, a udeo muškaraca 3 puta – up. Gudac-Dodić, 2006: 62). Ipak, nakon početnog perioda u kojem je politika ženskog zapošljavanja bila emancipatorska, faza koja je usledila nakon sukoba sa Staljinom (obeležena dovođenjem u pitanje prvog petogodišnjeg plana, nezapamćenom sušom, a potom i značajnijim prilivom strane pomoći i kredita, tokom pedesetih godina), označila je i promenu odnosa prema zaposlenosti žena (Božinović, 1996: 157).

Naime, u periodu potpune dominacije centralno-planskog upravljanja privredom, tokom prvih posleratnih godina, masovna mobilizacija (ženskog) rada omogućila je ekstenzivnu industrijalizaciju zemlje i snažan transfer stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredni sektor. Masovne migracije, međutim, nisu pratile odgovarajuće mere koje bi žene iz seoskih domaćinstava učinile zaposlivim u gradskoj sredini, ostavljajući ih strukturno van javne sfere, bez mogućnosti sticanja ekonomske nezavisnosti, opterećene brigom o deci (Milić, 1981: 62). Uz to, višak radne snage, koji je stvoren usled masovne mobilizacije u fazi obnove zemlje, trebalo je redukovati nakon uvođenja samoupravnih reformi i snažnije orijentacije preduzeća ka tržišnom poslovanju. Izveštaji AFŽ-a iz tog perioda svedoče da je u procesu redukcije zaposlenih prva na udaru bila upravo ženska radna snaga²³⁹, praćena povratkom na patrijarhalni ideološki diskurs i obrasce oblikovanja društvenih odnosa (up. Gudac-Dodić, 2006: 64). Pored toga, značajan broj novoosnovanih ustanova za negu dece, koji je olakšavao izlazak žena u sferu plaćenog rada, je tokom ovog perioda redukovani i prebaćeni na režim samostalnog finansiranja (Božinović, 1996). Nakon perioda snažnog prodora žena u privredni i politički život zemlje, dolazi do njihove pasivizacije (primera radi, Antifašistički front žena je 1953. godine raspušten, a broj žena koji je dolazio na rukovodeća mesta u partiji, državi i privredi značajno smanjen). Ovaj proces redukcije radne snage, praćen je ideološkim racionalizacijama koje su delimično menjale predstavu o ulozi žene u socijalizmu,

²³⁹ U periodu 1949-1952 broj muške radne snage smanjio se za 9%, a ženske za 20% (Petrović-Todosijević, 2006: 181).

približavajući je onoj koju je imala u kapitalističkom društvu masovne potrošnje²⁴⁰. U situaciji ekonomske krize, emancipatorsko-revolucionarni diskurs brzo je zamenjen patrijarhalnim, smeštajući ženu u sferu privatnosti, porodice i brige o deci (dodatno podržanu ideologijom potrošačkog društva). Neusaglašenost ideološki proklamovane jednakosti muškaraca i žena i prakse u sferi radnih odnosa svedoči o tome da socijalističko društvo, u realnosti, nije uvek davalo adekvatnu podršku ženama za ravnopravno uključivanje u javnu sferu, već ih je, neretko, tretiralo kao zamenu za mušku radnu snagu, što se ocrtavalo i u broju žena koje su dospevale na rukovodeća mesta u političkim i privrednim ustanovama, ali i kada se radilo o udelu politički aktivnih žena²⁴¹ (iako je njihov broj nedvosmisleno rastao; videti i u: Božinović, 1996).

Iako je udeo zaposlenih žena rastao tokom narednih decenija²⁴², delimično i usled strukturnog rasta privrede, samoupravne i tržišne reforme menjale su njihovu poziciju u sferi rada. Uvođenjem sistema naplate prema učinku (krajem pedesetih godina), visina nadnice je razdvojena od količine utrošenog vremena i kvaliteta rada i vezivana za uspeh preduzeća na tržištu, uslovljavajući konkurenciju između preduzeća, ali i radnika unutar preduzeća, te utičući na razlike u visinama nadnica muškaraca i žena. Usled feminizacije pojedinih profesija i grana industrije, razlike u platama su poprimile strukturne odlike (videti u: Šporer, 1985: 605). Ipak, porast u zaposlenosti žena i izlazak u javnu sferu plaćenog rada, te proširen obuhvat ženske dece procesom obrazovanja, predstavljali su značajan korak ka prevazilaženju patrijarhalnih socijalizacijskih obrazaca, ali i sticanju ekonomske nezavisnosti žena (podržanu normativnim aktima koji su označavali raskid sa tradicionalnim oblicima zavisnosti u braku i porodičnim odnosima). Međutim, tržišne reforme sistema i izrazite regionalne neravnomernosti, koje su zahtevale radno-intenzivni režim privređivanja, nedovoljna infrastrukturna razvijenost ustanova socijalne zaštite (koje bi, u još uvek tradicionalnoj podeli poslova unutar domaćinstva, žene oslobodile značajnog dela poslova vezanih za negu i brigu o deci i starijima), a koja je ishodila u

²⁴⁰ Umesto favorizovanja ideala snažne žene, žene borca, heroja rada, koji je dominirao nakon oslobođenja, tokom pedesetih godina u štampi i medijima počinje promovisanje "klasičnih ženskih vrednosti" majčinstva, brige i vaspitanja dece, kulta ženstvenosti, itd. (Gudac-Dodić, 2006: 64).

²⁴¹ Primera radi, 1960. godine žene su činile svega 16% članova partije, da bi ovaj udeo do 1978. narastao na svega 23,3% (Ramet, 1999: 101).

²⁴² Primera radi, 1954. godine, žene su činile 24,8% ukupne radne snagom da bi do 1974. godine taj udeo porastao na 33,9%. Pri tome, najveći udeo žena u strukturi zaposlenih beleži Slovenija (45,7%, u 1991. godini), a najniži Kosovo (22,9%) (Gudac-Dodić, 2006: 66-67).

”dvostukoj opterećenosti žena”, nepovoljna obrazovna i profesionalna struktura ženske radne snage (što je ishodilo u feminizaciji pojedinih – po pravilu, marginalizovanih - industrijskih grana, te koncentraciji žena u granama sa visokim koeficijentima smenskog rada ili u delovima tercijarnog sektora koji se pokazao naročito osetljivim na konjunkturane promene na tržištu), natprosečne stope ugovora o privremenom radu, itd. (Milić, 1994: 68-70), odredili su znatno nepovoljniju ulogu žene u sferi rada od onoga što je ideološki proklamovano (primera radi, što je stepen kvalifikacija bio viši na nekom radnom mestu, to je udeo žena bio manji – up. Šporer, 1985). Ipak, i pored ovih problema, tipičnih gotovo za većinu društava koja se rapidno modernizuju, bilo na socijalističkim ili kapitalističkim osnovama, ne treba izgubiti iz vida ni to da statistike ukazuju na rastuće trendove, kako u pogledu stopa zaposlenosti žena, tako i njihovog udela u rukovodećim političkim (partijskim) strukturama, tokom socijalističkog perioda, odnosno na relativno snažno izražen emancipatorski karakter normativnih rešenja na kojima je sistem počivao.

Druga značajna sfera u okviru koje se tokom socijalističkog perioda odvijala emancipacija žena, predstavljalo je obrazovanje. Naime, u modernim društvima, obrazovanje predstavlja jedan od najznačajnijih kanala socijalne promocije i integracije u širu društvenu zajednicu, ali i temelj razvoja ”integralne autonomne ličnosti pojedinca” (Milić, 1994: 37) i reprodukcija modernih vrednosti (Inkeles, 1968). Obrazovanje predstavlja prvu i nezaobilaznu stepenicu za ulazak žena u javnu društvenu sferu, uslovljavajući, ujedno, dominantan profil ženske radne snage. Na taj način, ono se pojavljuje i kao izraz emancipacije žena (omogućavajući im da steknu kvalifikacije i uđu u sferu plaćenog rada), ali i kao mehanizam njihove profesionalne segregacije (usled feminizacije pojedinih obrazovnih profila, kojima je reprodukovana tradicionalna podela na muške i ženske poslove). Tokom posleratnog perioda, u skladu sa potrebama ubrzane industrijalizacije zemlje, ali i ideološki proklamovanog raskida sa tradicionalnim oblicima zavisnosti, odnos prema obrazovanju radikalno se menja u odnosu na prethodni istorijski period. Obrazovnim reformama uvedeno je obavezno osmogodišnje obrazovanje, značajno proširena mreža srednjoškolskih ustanova i uspostavljen sistem univerzitetskog obrazovanja na celokupnoj teritoriji zemlje (Milić, 1994: 46). Infrastrukturne i zakonske promene, zajedno sa terenskim radom ženskih organizacija u

cilju prosvjećivanja žena i naglašavanja važnosti obrazovanja, dovele su do značajnog porasta obuhvata ženske dece osnovnoškolskim obrazovanjem u prvim posleratnim godinama, da bi do sredine osamdesetih godina, udeo ženske i muške dece bio potpuno izjednačen (Božinović, 1996: 48-49).

Slična tendencija uočena je i kada se radilo o upisu ženske dece u srednje škole, iako različite autorke (Gudac-Dodić, 2006; Milić, 1994) naglašavaju da već na ovom obrazovnom stupnju dolazi do značajnijeg profesionalnog usmeravanja devojaka na "ženske obrazovne profile" (administracija, školstvo, zdravstvo), uslovljavajući koncentraciju ženske radne snage u određenim profesijama ili industrijskim granama, što će za posledicu imati feminizaciju pojedinih struka. Industrijsko-tehničko obrazovanje žena ostajalo je marginalno, a čak i kada bi se dešavalo, ponovo je replikovalo unutrašnju segregaciju i feminizaciju profesija. Prodor žena u određene struke, zanimanja ili industrijske grane, kao posledicu je imalo opadanje društvenog ugleda ili prestiža datih oblasti, opadanje ili stagnaciju zarada zaposlenih u datoj delatnosti, ali i tehnološko-inovacijsku inferiornost, pogoršane materijalno-fizičke i bezbednosne uslove rada i naglašene tendencije ka deprofesionalizaciji date struke ili delatnosti (Milić, 1994: 51).

Uporedo sa širenjem primarnog i sekundarnog obrazovanja, tokom posleratnog perioda dolazi do ekspanzije univerzitetskog obrazovanja. Od prvih posleratnih godina do 1981. godine, broj visokoškolskih ustanova povećao se 11 puta, a broj studenata čak 18 puta (Gudac-Dodić, 2006: 55). Razvoj visokog obrazovanja nije zaobišao ni žensku populaciju, iako je ovaj proces u prvim posleratnim decenijama tekao dosta sporo²⁴³. Mada je tokom sedamdesetih i osamdesetih godina porastao ukupan broj i udeo žena u studentskoj populaciji, da bi do devete decenije dvadesetog veka doveo do izjednačenog broja žena u muškaraca u studentskoj populaciji, kao i u slučaju srednoškolskog obrazovanja, ovaj proces je praćen feminizacijom pojedinih obrazovnih profila (opširnije u: Gudac-Dodić, 2006).

Ukoliko je izlazak žena u javnu sferu plaćenog rada bio praćen nesrazmerom između normiranog i realnog, situacija nije bila mnogo drugačija kada se radilo o rodnim odnosima unutar sfere privatnosti. Naime, kao što je naglašeno, žene su u socijalizmu

²⁴³ Primera radi, 1953. godine svega 0,3% žena imalo je visoko obrazovanje, da bi do 1961. godine ovaj procenat porastao na svega 0,7 (Gudac-Dodić, 2006: 55).

bile formalno-pravno izjednačene sa muškarcima u svim sferama društvenog života, uključujući i oblast porodičnih odnosa (o liberalnoj politici države svedoči i činjenica da su već pedesetih godina izjednačena prava bračne i vanbračne dece, omogućen razvod braka, a potom i pravo žena na abortus – up. Čalić, 2013: 268). Ipak, usled duboke ukorenjenosti patrijarhalne socijalizacijske matrice, efekat normativnih promena nije mogao da bude odmah vidljiv (pogotovo kada se radilo o seoskim porodicama), niti jednoznačan. Naime, transformacija porodičnih odnosa, koja je započela krajem 19. veka i nastavljena u prvoj polovini 20. veka, obeležena je raspadom proširenih porodičnih domaćinstava i postepenim prodorom tržišnih odnosa na selo (čime je i funkcija porodice, potencijalno, znatno promenjena). Ovaj relativno kratkotrajni i spor proces rastakanja tradicionalnih okvira života prekinut je ratom, da bi bio nastavljen, ali na sasvim drugačijim osnovama. Anđelka Milić (1994: 103) ističe da su dva faktora od naročitog značaja za transformaciju porodičnih odnosa u socijalizmu: masovne migracije stanovništva iz sela u gradove i jačanje kvazi-tržišnih odnosa u privredi. Naime, ekstenzivna industrijalizacija zemlje označila je prekid zatvorenog kruga reprodukcije domaćinstva koja se odvijala u vidu prirodne proizvodnje i potrošnje, menjajući društveno-ekonomsku strukturu domaćinstava od pretežno poljoprivrednih ka nepoljoprivrednim, istovremeno omogućavajući promenu odnosa među članovima porodice, koji više nisu počivali na podređenosti ekonomski zavisnih članova od vrhovnog starešine porodice. Dok su ruralne migracije nosile snažnu destabilizaciju i dezintegraciju tradicionalnog modela porodice, njena okrenutost ka samozadovoljavanju potreba preko tržišta rada i robe, amortizovala je posledice prvog trenda. Autorka ističe da je samoupravni model pokazivao značajne sličnosti sa zapadnim, gde se računalo na individualnu motivaciju proizvođača za višom zaradom i mogućnostima raznovrsne lične potrošnje. Stešnjenja između ideala potrošačkog društva i redukovanih okvira za sticanje ličnih zarada, porodica postaje osnovni okvir za realizaciju ličnih aspiracija pojedinaca. Umesto da izgubi privlačnu moć, samoupravni socijalistički oblik modernizacije ju je učvrstio. Pri tome, u situacijama ekonomske krize, još uvek tesne veze sa širom porodičnom zajednicom služile su kao vid potporne mreže pri zadovoljavanju ličnih i porodičnih potreba (u situaciji neadekvatnog tempa socijalizacije poslova koji se obavljaju u domaćinstvu), omogućavajući reprodukciju tradicionalnih društvenih

oblika solidarnosti (Pešić, 1977: 148). Iako na ovom mestu nema potrebe detaljno opisivati porodični obrazac koji se stabilizovao u jugoslovenskom društvu (opširnije o tome u: Milić, 1994), neophodno je naglasiti da on, uprkos značajnim promenama, nije bio lišen tradicionalnih elemenata. Univerzalnost braka (nasuprot savremenim formama alternativnih partnerskih zajednica), nizak udeo razvoda, te nizak udeo vanbračnih rađanja, svedočili su o tome da su rodni odnosi u privatnoj sferi još uvek bili uređeni putem monolitnog normativno-institucionalnog obrasca, od kojeg se retko odstupalo.

Odnosi na unutargrupnom planu takođe su doživeli transformaciju, iako je ona bila asimetrična. Naime, dezintegracione promene koje su se desile na relaciji roditelji-deca (a koje su ishodile iz napuštanja strogo autoritarnog i prihvatanja permissivnijeg stila vaspitanja) daleko su bile brže i značajnije od onih koje su karakterisale konjugalni podsistem. Odnosi između polova stabilizovani su na neuravnoteženom i asimetričnom nivou, gde je žena dobila značajniji stepen kontrole nad celinom porodičnog života, a muškarac zadržao "višak diskrecione moći kojom potencijalno ugrožava samostalnost ženinog odlučivanja" (Milić, 1994: 105). Iako je, izlaskom žena u javnu sferu plaćenog rada, tradicionalna uloga muškarca kao izdržavaoca porodice u značajnoj meri narušena, tradicionalna podela rada u domaćinstvu je, kako studije pokazuju, u značajnoj meri opstala (Blagojević, 1997), stavljajući žene u poziciju "dvostruke opterećenosti" (a koja je delimično amortizovana održavanjem srodničkih potpornih mreža i socijalizacijom kućnog rada). Pri tome, centralna uloga majke u odgoju i vaspitanju dece, gotovo da nije ni dovođena u pitanje. Centriranjem roditeljstva kao najznačanije ose oko koje su se gradili porodični odnosi, naglašavan je paternalistički odnos prema deci, uz neznatne impulse ka individualizaciji (Milić, 1994: 108), stavljajući žene u poziciju "dobrovoljnih žrtvi" (Blagojević, 1997).

Ipak, strukturisanje i priroda odnosa u porodici ne mogu se razumeti samo posmatranjem nuklearne porodice, već njihovim pozicioniranjem u širi okvir proširene srodničke grupe, koja nije izgubila na značaju, uprkos intenziviranju društvene i prostorne pokretljivosti tokom perioda socijalističke modernizacije. Mada je nuklearna porodica tokom socijalističkog perioda postala ideal kojem se težilo, opstajale su

adaptibilne porodične forme, zasnovane na proširenoj porodici²⁴⁴. Razloge za opstanak pomenutih porodičnih formi i srodničkih odnosa, koji su otežavali individualizaciju i omogućavali reprodukovanje tradicionalističkih odnosa, treba, između ostalog, tražiti i u ekonomskim uzrocima. Naime, već je rečeno da je jugoslovenski samoupravni model forsirao orijentaciju ka individualnom zadovoljenju potreba stanovništva, gde se porodica pojavljuje kao okvir za zadovoljenje datih potreba, a proširene srodničke veze kao dodatni resurs. U situaciji ubrzane industrijalizacije i masovnih migracija iz sela u grad, ogroman pritisak stanovništva na urbane sredine uslovio je hronični nedostatak stambenog prostora (Čalić, 2013: 259). Stišnjeni između ideala nuklearne porodice i ograničenih stambenih resursa, srodnički odnosi se pojavljuju kao okvir u kojem se zadovoljavaju bazične društvene potrebe, ali i koji strukturise odnose u porodici.

Iako je jugoslovenski socijalistički sistem u značajnoj meri na normativno-institucionalnom planu učinio za proces ženske emancipacije i raskid sa patrijarhalnim modelima porodične socijalizacije i načinima strukturisanja odnosa u javnoj i privatnoj sferi, jasno je da su efekti pokazivali nesklad između normativa i realnosti. Naime, patrijarhalnost, kao duboki prežitak istorijskih procesa dugog trajanja, nije mogla ni brzo ni lako biti iskorenjena radikalnom društvenom transformacijom. Ovo opstajanje patrijarhalnog principa strukturisanja odnosa među polovima vidljivo je kako u javnoj sferi rada, tako i u okviru privatnog domena porodice. Autoritarna i hijerarhijska podela rada, koja je svoj izraz imala u klasnom strukturisanju jugoslovenskog socijalističkog društva, odrazila se i na rodne odnose. Uprkos ideološki proklamovanom podsticanju žena za izlazak iz sfere privatnosti, usled nedostatka adekvatne institucionalne potpore (u vidu ustanova socijalne zaštite), ovaj je proces bio znatno otežan, vodeći značajnoj disproporciji u udelu zaposlenih žena i muškaraca. Uvođenjem elemenata tržišta u regulaciju ekonomskih aktivnosti, naglašavanjem individualne inicijative za zadovoljavanje potreba i ideološkim postuliranjem obrazaca potrošnje tipičnih za kapitalistička društva, proces emancipacije žena se odvijao u ograničenim okvirima.

²⁴⁴ Psihološka separacija ostarelih roditelja i dece nije se u potpunosti desila, uslovljavajući opstanak adaptibilnih porodičnih formi (na primer, boravak roditelja u domaćinstvu detetove porodice tokom zimskih meseci, ili, s druge strane, produženo detinjstvo i ostanak dece u domaćinstvu roditelja čak i zreloj životnoj fazi – videti u: Milić, 1994 i Blagojević, 1997).

Konačno, naglašeno autoritarni sistem društvenih odnosa, zajedno sa nacionalističkom mobilizacijom, koja je eskalirala krajem osamdesetih godina, praćeni su procesima retradicionalizacije, u okviru kojeg će uloga žene u porodici i društvu proći kroz temeljno preispitivanje i reinterpretaciju. Iako je na ideološko-normativnom planu patrijarhalna matrica u socijalizmu suštinski bivala marginalizovana, ona je u praksi ostajala latentna potka koja je oblikovala društvene odnose. Legitimacijska kriza sistema, usled koje su nacionalno podeljene elite posegnule za nacionalističko-tradicionalističkim mehanizmima kolektivne mobilizacije, izbacila je patrijarhalnu matricu na površinu, ponovno je postavljajući kao važan ideološki princip u definisanju rodnih odnosa na globalnom društvenom planu. Na taj način, patrijarhalnost se, zajedno sa nacionalizmom i autoritarnošću, pojavljuje kao trans-istorijska vrednosno-ideološka matrica, čije je opstajanje u značajnoj meri potpomognuto preživljavanjem i aktiviranjem dva druga elementa tradicionalističkog vrednosnog sindroma.

2.2.2.4 Različita stanovišta o vrednosno-ideološkom okviru socijalističkog sistema

Ukoliko pokušamo da analiziramo socijalistički sistem i njegove karakteristike s obzirom na izgradnju dominantnih vrednosno-ideoloških i legitimacijskih obrazaca, nailazimo na različita stanovišta o učinku ovog sistema. Naime, socijalistička revolucija je sprovedena u, kako smo videli, nerazvijenom, dominantno agrarnom društvu, opterećeno značajnim regionalnim razlikama, niskim stepenom industrijskog razvoja, te većinskim seoskim stanovništvom. Jedan od proklamovanih ciljeva novog režima bio je upravo razračunavanje sa tradicionalnim nasleđem prethodnog sistema (Gredelj, 2000: 201). U tom smislu nisu zanemarivi učinci koji se ogledaju pre svega u povećanju nivoa pismenosti i formalnog obrazovanja, desekularizaciji društva, afirmaciji naučnog pogleda na svet, postuliranju ideologije bratstva i jedinstva kao (doduše neuspelog) pokušaja izgradnje nadnacionalnog identiteta, okrenutosti prema svetu, izjednačavanju prava muškaraca i žena i afirmaciji izlaska žena u sferu plaćenog rada (Vasović, 1995: 119). Ipak, ne treba izgubiti iz vida da je prihvatanje modernih vrednosti od strane vladajuće grupacije imalo instrumentalni karakter, odnosno da je bilo u funkciji izgradnje i

održavanja novog načina društvene reprodukcije, te da je donekle imalo da posluži legitimaciji novouspostavljenog poretka. S obzirom na opisane karakteristike socijalističkog sistema društvenih odnosa, te normativno-institucionalni okvir na kojem je počivao, jasno je da neke od vrednosti koje su u okviru teorija modernizacije postulirane kao "dokaz" modernosti društva (individualizam, neautoritarna orijentacija, ekonomski i politički liberalizam) i nisu mogle da budu jednoznačno utemeljene kao dominantne.

Naučna objašnjenja kojim su se, u okviru domaće sociološke literature, nastojale objasniti vrednosno-ideološke promene, donekle su se razlikovala, iako su naglašavala, s jedne strane, unutrašnje, strukturalne prepreke socijalističkog sistema da generiše vrednosno-ideološku matricu koja bi ponela oreol modernosti, ali i specifično istorijsko-kulturno nasleđe kao faktor koji je, zarad pružanja legitimacijske osnove i mogućnosti na njemu zasnovane masovne mobilizacije (Malešević, 2004), ugrađivan u same temelje sistema i na taj način otežavao transformaciju tradicionalnog obrasca mišljenja. U nastavku će biti prikazana karakteristična stanovišta, koja polazeći od donekle različitih teorijskih postavki, dolaze do relativno sličnih zaključaka, iako nijedno ne uspeva da izađe van okvira teorija modernizacije.

Tako Vesna Pešić polazi od kategorijalnog aparata teorija modernizacije, koje predviđaju da prelazak iz tradicionalnih u moderna društva suštinski zahteva transformaciju vrednosno-normativnog sistema u pravcu široko shvaćene sekularizacije i univerzalizacije vrednosnog sistema. Ako je, prema ovoj teoriji, jedan od ključnih problema, sa kojim se svaki sistem suočava, integracija, tada, prema autorki, formula ideološko-političkog jedinstva ne uspeva da izvrši ovu funkciju i da reši probleme koji nastaju sa procesima diferencijacije i usložnjavanja sistema. Iako je socijalistička ideologija uspevala da mobiliše velike mase ljudi kako bi se izvršila relativno uspešno ekonomska modernizacija, ona nije istu funkciju mogla da izvrši onda kada je trebalo modernizovati politički podsistem. Ona navodi da je socijalistička ideologija preskriptivna po svom karakteru, te odanost njenim idealima zahteva posredovanje jednog ekskluzivnog kolektiviteta.

Razvoj autonomije, individualizacije, funkcionalne diferencijacije i integrativnih mehanizama onemogućeni su kolektivističkom ekskluzivnošću komunističke partije, koja je vodila ustanovljavanju vlasti obnavljanjem primarno-grupnih i primordijalnih

kriterijuma selekcije kadrova za strateške položaje²⁴⁵. Takođe, ističe da je boljševička ideologija, u uslovima nužnosti modernizacije društva, nudila kopču koja je spajala tradicionalizam, nužnost razvoja i odbojnost prema vrednostima zapadnog sveta sa romantičnom slikom o zajednici zasnovanoj na "proizvodnom" i neposredovanom radu, i na taj način pospešivala zatvaranje prema spoljnom, zapadnom ("imperijalističkom"), ali unutrašnjem svetu "klasnih neprijatelja".

Pretpostavka o socijalizmu kao višoj fazi razvoja, prema autorki, je dovela do razvoja izvesnog oblika konzervativizma koji se ogledao u ideji o nepromenljivosti ideologije, sistema i vlasti, što je bilo u kontradikciji sa ideološki postuliranom poželjnošću promene u oblasti materijalne proizvodnje. Ova kontradikcija vodila je disfunkcionalnosti vladajuće ideologije i nagomilavanju unutrašnjih protivrečnosti, koje su rezultirale krizom legitimiteta sistema. Kao odgovor na krizu javio se nacionalizam, čija je uloga bila da zaustavi potencijalne posledice diferencijacije u vidu zahteva za pluralizovanjem političkog i ideološkog prostora (Pešić, 1989: 131-134).

Problematičnost ovog stanovišta ogleda se, prvenstveno, u činjenici da autorka nastoji da uz pomoć teorijsko-analitičkog okvira, nastalog na osnovu postuliranja društava zapadnog kapitalizma kao idealnog tipa, tumači društvo, koje je, po svojim bitnim karakteristikama, počiva na posve različitoj logici. Racionalnost kapitalističkog sistema se tako uzima kao standard na osnovu kojeg se ocenjuje socijalističko društvo (i u tom smislu su zaključci do kojih će doći, manje-više, samorazumljivi i pre same analize), svedočeći o suštinskoj neadekvatnosti teorijskog modela. Kao rezultat toga, autorka nacionalizam tumači kao odgovor na zahteve za teritorijalnom, funkcionalnom i ideološkom diferencijacijom, propuštajući da uvidi da se on javlja upravo kao njihova posledica, ali i da utvrdi istorijske izvore ove vrednosno-ideološke matrice i mehanizme njenog ponovnog jačanja.

Drugo stanovište, koje ćemo ovde prikazati, počiva pak na različitim teorijskim pretpostavkama, uvažavajući specifičnosti socijalističkog tipa društvenog poretka, ali i

²⁴⁵ Prema empirijskim nalazima, dok kojih je došao Mladen Lazić, popunjavanje redova pripadnika socijalističke nomenklature se, u prvim posleratnim godinama vršilo s obzirom na ratne zasluge i članstvo u partiji, dok su kasnije kriterijumi selekcije uključivali i stručnost i posedovanje visokoškolske diplome (Lazić, 1987). U svetlu ovih nalaza, koji nisu i jedini (videti u : Cvejić, 2006), jasno je da je ocena o dominaciji porodičnih i drugih primordijalnih kriterijuma selekcije pripadnika nomenklature, u najmanju ruku, preterana.

istorijskih okolnosti u kojima je dati sistem izgrađivan. Dok je pristup Vesne Pešić, kao što smo videli, statičan i ne uvažava činjenicu da jugoslovensko socijalističko društvo nije bilo monolitni, okamenjeni sistem, već i samo podložno promenama, videćemo da je Lazićev pristup nešto dinamičniji, iako ne i bez pristrasnosti koje potiču pre svega od prećutnog prihvatanja postavki teorije modernizacije koje se odnose na postuliranu poželjnost vrednosnih obrazaca razvijenih u okviru zapadnih kapitalističkih društava. Ipak, treba naglasiti da Lazićevo stanovište o modernizacijskim učincima socijalizma na vrednosno-ideološkom planu koje će ovde biti prikazano, vremenski prethodi konceptu vrednosno-normativne disonance (a čije su osnovne postavke ugrađene u temelj analize promene vrednosnih orijentacija u ovom radu i koje je već prikazano).

Ideju o sistemski indukovanoj nemogućnosti socijalističkog sistema da na vrednosnom planu dovede do onoga što se podrazumeva pod kapitalističkom modernizacijom društva, Lazić izvodi s obzirom na nešto drugačije sagledavanje ključnih karakteristika socijalističkog sistema (o čemu je bilo reči na prethodnim stranicama). Autorova osnovna teza je da su vrednosni obrasci karakteristični za socijalističko društvo homologni onima koji se uspostavljaju u okviru tradicionalnog društvenog poretka²⁴⁶. Uspeh socijalističke ideologije da bude brzo prihvaćena od strane stanovništva autor tumači time što se ona javlja kao "prirodni" nastavljajući patrijarhalne kolektivističke solidarnosti i autoritarnog mentaliteta (Lazić, 1995: 20).

Iz postavke o socijalizmu kao totalizujućem sistemu, unutar koga monopol na strateške odluke u svim podsistemima ima hijerarhijski organizovana partijska vrhuška, izvodi se teza o nemogućnosti organizovane artikulacije različitih političkih interesa svih društvenih slojeva (osim vladajućeg), kao ni formiranje alternativnih modela društvenog života u području kulture, usled dominacije odozgo nametnute ideologije (Lazić, 1995: 11). Hijerarhijska organizacija klase, ali i celog društva, izvodi se iz komandne regulacije kolektivno-vlasničke klase, koja se protezala na celokupnu reprodukciju društvenog života i na taj način onemogućavala razvoj lične autonomije (Lazić i Cvejić, 2009: 4). Lazić pri tome navodi da su hijerarhijsko uređenje društva (sa veoma izraženim kultom vođe) i represivne mere vladajuće nomenklature potpomagale inače rasprostranjenu

²⁴⁶ Sličnu tezu zastupa i Mira Bogdanović, koja ističe sličnost između marksističke ideologije i kolektivismu tradicionalnog patrijarhalnog poretka (Bogdanović, 1994: 40).

autoritarnost stanovništva. Istovremeno, seosko-plemenski talozi demokratije (oličeni u egalitarnoj orijentaciji), pothranjivali su podozrivost prema manifestnim oblicima nejednakosti, što je bilo u skladu sa zvanično proklamovanom idejom "uravnolovke". Egalitarni ideal je, smatra autor, potpomognut i izrazito širokim socijalnim funkcijama države, koje su daleko premašivale njene finansijske mogućnosti, dok je postuliranje opasnosti od spoljnih ideoloških neprijatelja, išlo ruku pod ruku sa podozrivošću prema okolini, kao jednom od ključnih elemenata ruralne svesti (Lazić, 2005: 22).

S druge strane, uvođenje elemenata tržišnog sistema i radničkog samoupravljanja (koje je samo u neznatnoj meri dovelo do delegiranja vlasti neposrednim proizvođačima na organizacionom nivou) i orijentacijom ne samo na rast već i na potrošnju, dovelo je do prodora određenih vrednosnih orijentacija koje su karakterisale modernizovana društva Zapada (otvorenost prema Zapadu, materijalizam, postignuće, vera u nauku), uz istovremeno opstajanje tradicionalističkih obrazaca (egalitarizma, autoritarnosti, patrijarhalnosti, kolektivizma) (Lazić i Cvejić, 2008: 111). Otvaranje prema svetu, posebno na polju kulture, dovelo je do stasavanja generacija mladih, urbanih, individualizovanih i obrazovanih, koje su, kako navodi autor, činile protivtežu "patrijarhalno-komunističkom kolektivitetu" (Lazić, 2005: 23). Međutim, uprkos prodorima modernosti (koji su, po pravilu, dolazili sa otvaranjem, bilo kulturnim bilo saobraćajni bilo ekonomskim, prema Zapadu), većina stanovništva ostala je tradicionalistički orijentisana. U momentu kada sistem zapada u legitimacijsku krizu, vladajuće grupacije izlaz traže u nacionalističkoj orijentaciji²⁴⁷, koja je suštinski imala tradicionalističko uporište i inkorporirala je neke od ključnih elemenata već prisutne tradicionalne svesti (kolektivizam, autoritarnost, anti-individualizam, kult vođe, zatvorenost prema svetu, patrijarhalnost) (Lazić, 2005: 24)²⁴⁸.

²⁴⁷ Razlozi zbog kojih se izlaz iz legitimacijske krize tako brzo našao u nacionalističkoj ideologiji je dublje istorijski utemeljen. Kako navodi Ivan Berend, nacionalizam je u regionu Centralne i Istočne Evrope konstantno prisutan od ranog 19. veka i uspešno je integrisan u državni socijalizam. Njegova očiglednost, koja se ispoljila krajem osamdesetih godina dvadesetog veka, posledica je nedovršenog procesa gradnje nacija, ali je, delimično i reakcija na očekivanu neizvesnot koju donosi individualistički kapitalizam (Berend, 2001: 418).

²⁴⁸ U sličnom tonu i Štompka (Piotr Sztompka) konstatuje da je socijalistički sistem predstavljao vid "lažne modernosti" (*fake modernity*), u okviru koga su na disharmoničan, kontradiktoran i nekoherentan način kombinovane nametnuta modernost sa elementima tradicionalnih institucija, uz u potrebu simboličkih ornamenata koji su imali za cilj imitaciju zapadnog modela (Sztompka, 1994: 137).

Iako nudi istoričniju i dinamičniju analizu, autor, kao što smo već napomenuli ipak polazi od idealnotipskih modela vrednosnih obrazaca karakterističnih za tradicionalna i moderna društva, te je gotovo primoran da socijalističku vrednosno-ideološku matricu svede na njenu homolognost sa tradicionalističkim, pre-modernim, obrascima i zajedno ih suprostavi modernim vrednostima, definisanim kao tipičnim za kapitalističke sisteme. Tako se formiranje "urbanih, obrazovanih generacija" ne tumači kao posledica strukturalnih promena nastalih u procesima industrijalizacije, urbanizacije, masovnog obrazovanja i profesionalizacije, već se ono, pre svega, pripisuje uticajima zapadne kulture kojima je jugoslovensko društvo nesumnjivo bilo izloženo. Na taj način se ne ostavlja mogućnost da se (barem neke) moderne vrednosti mogu javiti i kao rezultat socijalističke modernizacije²⁴⁹, odnosno da je, sa druge strane, dugotrajno opstajanje određenih tradicionalističkih obrazaca u predsocijalističkom periodu posledica specifičnog toka priključivanja analiziranih društava svetskom kapitalističkom sistemu. S obzirom da autor socijalizmu odriče modernizacijski razvojni karakter, zaključak koji se može izvesti je da vrednosti koje počivaju na reprodukciji ovog sistema društvenih odnosa, suštinski i nisu mogle da budu moderne, odnosno da je pojava modernih vrednosti u socijalizmu posledica, pre svega, uticaja koji su dolazili iz kapitalističkog okruženja. Drugim rečima, modernost se, u okviru ovog stanovišta, shvata kao inherentna kapitalističkom sistemu društvenih odnosa, odnosno kao fenomen koji se ne može definisati na apstraktan način i potom sameravati njegovo prisustvo u okviru različitih društvenih sistema. Ipak, autorovo stanovište ne ostaje statično, pa tako naglašava postojanje recipročnog uticaja vladajućeg sistema društvenih odnosa i kulturno-istorijskog nasleđa u procesu oblikovanja dominantnih vrednosnih obrazaca, nastojeći da pokaže na koji način određene systemske karakteristike podstiču ili onemogućavaju reprodukovanje vrednosnih obrazaca koji su se oblikovali tokom dugotrajnih istorijskih procesa.

Konačno, valja istaći da se autori, koji su se u manjoj ili većoj meri oslanjali na modernizacijsku paradigmu, nisu bavili pitanjem (ne)istovremenosti strukturalnih i

²⁴⁹ Ovde, na primer, valja imati na umu da je Aleks Inkeles pokazao kako skala opšte modernosti (koja meri stepen prisutnosti osobina moderne ličnosti) može naći adekvatnu primenu i u socijalističkim društvima, sugerišući, na taj način, da i ovaj sistem, pored kapitalističkog, može da generiše modernost (videti u: Inkeles & Smith, 1977).

vrednosno-ideoloških promena, koje je, čini se, od značaja za objašnjenje dugotrajnog preživljavanja određenih vrednosnih obrazaca, čak i onda kada se čini da nemaju uporište u aktuelnom sistemu društvene reprodukcije.

S obzirom na neophodnost nešto diferenciranijeg tumačenja modernizacijskih efekata socijalističkog sistema, te na potrebu da se istakne kontradiktornost normativnih rešenja karakterističnih za jugoslovenski socijalistički sistem – čiji su efekti neminovno bili prisutni na polju dominantnih vrednosti – ukratko ćemo se pozabaviti još jednim značajnim pokušajem da se sociološki razumeju i objasne obrasci formiranja vrednosnog sistema u jugoslovenskom socijalističkom društvu. Radi se o pristupu Josipa Županova koji je umnogome uticao na kasnija istraživanja vrednosti na ovim prostorima, a koji, i to treba naglasiti, takođe ne uspeva da izbegne šematizovane postavke teorija modernizacije. Naime, pošavši od dualne utemeljenosti jugoslovenske ekonomije, gde se kombinuju elementi tržišne regulacije sa društvenim vlasništvom i radnim kolektivima koji donose odluke ’’u ime društva’’, Županov konstruiše model modernizacijske teorije u okviru kojeg je naglasak na napetostima koje proishode iz modernizacijskih nastojanja elite (industrijalizacija, samoupravljanje, obrazovanje, urbanizacija) i tradicionalne kulture koja je pokazivala averziju prema preduzetničkom riziku (Sekulić, 2012: 233). Dok u kapitalističkoj ekonomiji preduzetničku ulogu imaju vlasnik preduzeća i/ili menadžer, u socijalističkom samoupravnom sistemu je ona pripala kolektivu i direktoru, pa Županov ovaj sistem naziva kolektivnim preduzetništvom (Županov, 1969). U sistemu zasnovanom na privatnom vlasništvu, preduzetnik, po definiciji, ulazi u preduzetnički rizik, dok je samoupravni sistem suočen sa problemom izbegavanja rizika kolektiva kojima je sistem namenio preduzetničku ulogu. Rasep koji se javlja na liniji onoga što je propisano i realno, tj. normativno-institucionalne strukture i načina na koji se ona realizovala u društvenoj stvarnosti, je osnova na kojoj Županov temelji svoju analizu dominantnih vrednosnih obrazaca. Županov, pri tom, povlači paralelu između radnih kolektiva i zadružnih porodica kao proizvodnih jedinica, iako napominje da je sličnost samo delimična, s obzirom na dominantni tip odnosa koji se u njima uspostavlja. Tako zadruga počiva na rodbinskim vezama, dok su radni kolektivi sačinjeni od migrantske radne snage, manje ili više oslobođene tradicionalnih veza. Ipak, naglašava, da je homolognost dva modela snažnija u slučaju manjih, lokalnih preduzeća koja svoju radnu

snagu regrutuju na lokalnom nivou, te se patrijarhalni i autoritarni obrasci suprostavljaju proklamovanim načelima demokratskog samoupravljanja.

Ključne vrednosti, koje Županov identifikuje kao deo tradicionalističkog vrednosnog obrasca, su egalitarizam - koji vrši pritisak ka uravnilovki i deluje protiv načela raspodele prema radu i učinku²⁵⁰ - autoritarnost i antiintelektualizam, dok se kao njegov antipod postuliraju modernističke vrednosti (sklonost ka preduzetničkom riziku, stimulisanje intelektualizma i pluralizma, otvorenost prema svetu, preferencija nagrađivanja prema zaslugi). Kao podlogu egalitarizma Županov (vodeći se antropološkim studijama Dunje-Rihtman Auguštin) navodi seljačku kulturu, koja se temelji na mentalitetu zatvorenosti, patrijarhalnosti, naglašavanju plemenski svesti, te nesklonosti proizvodnom radu (Županov, 1977), a kao ključnu tradicionalističku instituciju prepoznaje porodičnu zadrugu.

Ne treba posebno naglašavati da veći deo primedbi koje su iznete kada se radilo o stanovištima prethodno dvoje autora, važi i ovde. Ipak, za razliku od Lazića, koji u tržišnim eksperimentima prepoznaje element neracionalnosti koji vodi kontradiktornom normativnom utemeljenju sistema (iz kojeg po pravilu sledi i nemogućnost jedinstvenog vrednosnog utemeljenja, dodatno potpomognuto ostacima tradicionalističke svesti), Županov propušta da ovo uoči, pa tržišne reforme posmatra kao neupitne u procesu modernizacije, čija je realizacija, prema njemu, otežana opstajanjem tradicionalističkih vrednosti. Na taj način njegova analiza ostaje slepa nad činjenicom da je način reprodukcije dva sistema – kapitalističkog i socijalističkog – suštinski različit (kao i karakter društvenih odnosa koji se u njima formira), ne uspevajući da se odmakne od šematskih okvira tumačenja koje su dale teorije modernizacije, gde se modernizacijski naponi elita suočavaju sa tradicionalističkom svešću masa.

Na kraju treba spomenuti i nastojanje Duška Sekulića da, u okviru modernizacijskog stanovišta, ponudi jednu eklektičnu interpretaciju, koja donosi određene inovacijske elemente. Naime, oslanjajući se na radove Županova i Pantića, Sekulić nalazi da je osnovna suprotnost u okviru jugoslovenskog socijalističkog društva

²⁵⁰ Naime, u drugoj polovini 1950ih godina dolazi do promena u platnoj politici, napuštanja centralizovanog određivanja plate, te uvođenja sistema naplate prema učinku, čime je utvrđivanje visine nadnica razdvojeno od količine utrošenog vremena. Ova vrsta reforme predstavljala je oblik tržišne regulacije nametnute odozgo, kojim je trebalo podstaći takmičenje samoupravljača, ne samo unutar, već i među radnim mestima (Unkovski-Korica, 2014).

ona koja prati sukob između modernizacije (industrijalizacija, urbanizacija, sekularizacija, rodna ravnopravnost) i totalitarno-autoritarnog karaktera političkog sistema. Situaciju komplikuje ideološka podela koja nastaje u okviru same socijalističke doktrine, na etatističku i samoupravnu struju, koju autor interpretira kao ponovljeni sukob tradicionalizma i modernizma. Konačno, treća linija sukoba je ona koja se razvija između socijalizma (ovde se dve struje socijalističke ideologije homogenizuju) i antisocijalizma. Imajući na umu ove različite dimenzije duž kojih se odvijaju sukobi, dolazi do preklapanja između različitih vrednosno-ideoloških orijentacija, koja ne dozvoljavaju jednostavne idealno-tipske koncepte (pa se tako, primera radi, samoupravni socijalizam preklapa sa nekim dimenzijama liberalne orijentacije) (Sekulić, 2012: 247). Iako je Sekulićevo stanovište neka vrsta iskoraka u odnosu na modele u kojima se tradicionalne vrednosti direktno ili indirektno izvode iz karakteristika socijalističkog sistema društvenih odnosa (Županov), odnosno reinterpetiraju iz ugla zakona reprodukcije socijalističkog sistema (Lazić), a modernost apriorno pripisuje kapitalističkom obliku društvenog razvoja (koji se posmatra kao manje ili više monolitan sistem čiji su efekti neprotivrečni), on ne uspeva da objasni poreklo temeljnih sukoba koje identifikuje u okviru socijalističkog sistema (a koji generišu različite vrednosti), niti ih jasnije povezuje sa dubljim istorijskim procesima.

* * *

Kao što je na početku poglavlja o socijalističkom periodu naglašeno, stanovište od kojeg se u ovom radu polazi, počiva na dve hipoteze. Prva je vezana za istorijske procese dugog trajanja, koji su usloveli dugotrajan opstanak i ukorenjenost tradicionalističkih vrednosti, koje se pojavljuju kao trans-sistemska ili trans-istorijska vrednosno-ideološka matrica. Njena reprodukcija u promenjenim istorijskim okolnostima pojavljuje se: a) bilo usled postojanja homologije između nekih bitnih elemenata na kojima je izgrađen socijalistički sistem društvenih odnosa sa prethodnim sistemom (ovde se pre svega misli na autoritarni karakter političkog sistema, ali i na centralnu ulogu države u ekonomskim procesima), b) bilo usled unutrašnjih protivrečnosti socijalističkog uređenja (koje je proizvodilo decentralizujuće tendencije i nacionalističke oblike

mobilizacije), ili c) kao posledica nesaglasnosti između onoga što je ideološki postulirano i normirano sa praktičnom primenom (ovde se, pre svega, misli na ideologiju rodne ravnopravnosti, čija je manifestna funkcija bila ukidanje patrijarhalnih društvenih odnosa, ali se, kao nenameravana posledica javlja reprodukovanje patrijarhata u javnoj sferi plaćenog rada). Osim autoritarnosti, koja je bila ugrađena u institucionalni okvir na kojem je počivao socijalistički sistem društvenih odnosa (i stoga se može govoriti o njenom dvojakom karakteru – trans-istorijskom i sistemskom), druge dve vrednosno-ideološke matrice nisu svoje direktno izvorište imale u institucionalno-normativnom okviru sistema (niti su bile deo "normativne ideologije" – up. Malešević, 2004), ali su, usled specifičnih društveno-istorijskih okolnosti opstajale kao latentne vrednosne matrice (odnosno kao deo "implicitne kulture"- up. Županov, 1977). Međutim, u situaciji političke i ekonomske krize, koja je, sledstveno proizvodila krizu legitimnosti sistema (tokom druge polovine osamdesetih godina), sistemski indukovana autoritarnost olakšavala je diseminaciju i šire utemeljenje nacionalističke ideologije kao novog legitimacijskog uporišta vladajuće grupe, podržanu oživljavanjem šireg tradicionalističkog kompleksa vrednosti (između ostalih i patrijarhalnosti). Na taj način, autoritarnost, nacionalizam i patrijarhalnost se pojavljuju kao deo, u datim istorijskim okolnostima, jedinstvenog tradicionalističkog sindroma.

Druga hipoteza, od koje smo pošli, je da socijalizam, u svom idealno-tipskom obliku, na institucionalno-normativnom planu nije podupirao reprodukovanje ekonomskog i političkog liberalizma kao dominantnih vrednosnih matrica (usled dominacije komandno-planske regulacije ekonomije i autoritarno-hijerarhijske organizacije političkog sistema – do sličnih zaključaka dolazi i Sekulić, 2014: 176). Međutim, specifična priroda jugoslovenskog socijalističkog sistema, koja je, nakon raskida sa Staljinom, počivala na samosvojnom putu samoupravnih i tržišnih reformi, proizvodila je normativno-institucionalna rešenja koja su bila u suprotnosti sa osnovnom logikom reprodukcije sistema. Kao posledica ovih reformi, dolazi do reprodukovanja vrednosno-ideoloških orijentacija koje ne samo da nisu jednoznačno podupirale sistem, već su vodile njegovom legitimacijskom potkopavanju. Naime, dok su procesi političke decentralizacije vodili delimičnoj liberalizaciji sistema, ali i usponu nacionalizma (koji će, krajem osamdesetih godina završiti u zahtevima za formiranjem višepartijskog

sistema u okviru podeljenih nacionalnih država), ekonomska decentralizacija je imala dvojake efekte: uvođenje tržišnih reformi i nastojanja tehnokratskih delova nomenklature da dobiju veću autonomiju u odnosu na vrh nomenklature, vodili su reprodukciji ekonomskog liberalizma kao vrednosne matrice koja je karakterisala delove vladajuće klase. S druge strane, normativnom ideologijom su procesi ekonomske decentralizacije pravdani većim učešćem radnika u kontroli nad procesima proizvodnje, pothranjujući opstanje egalitarističko-kolektivističkog sindroma. Kao što je u procesima političke decentralizacije liberalizam bivao združen sa nacionalizmom, tako je i ekonomska liberalizacija proizvodila oprečne vrednosno-ideološke matrice, koje su pripadnici nomenklature instrumentalizovali u cilju očuvanja sopstvenih pozicija. Iako je ova protivrečnost suštinski bila ugrađena u same temelje samoupravnog socijalizma, smanjena efikasnost sistema i gubitak legitimacijske potpore omogućili su da snažnija orijentacija na tržište (ideološki pravdana većom autonomijom neposrednih proizvođača) prevlada krajem osamdesetih godina.

Imajući ovo na umu, jasno je da pristup proučavanju vrednosnih orijentacija koji je ovde primenjen, nastoji da izbegne shematizovane postavke u kojima se socijalizmu apriorno pripisuje reprodukcija tradicionalističkih vrednosti, a kapitalizmu modernih. Kao što je istorijskom analizom pokazano, specifične istorijske okolnosti u kojima su se razvijala društva Hrvatske i Srbije (a koje možemo odrediti kasno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu na periferijskim osnovama i zakasnelu modernizaciju), ne dozvoljavaju nam da jednoznačno primenimo teorijske postavke modernizacijskih teorija: predratna, periferijska kapitalistička modernizacija kao što smo videli, teško da je dovela do snažnijeg utemeljenja i dominacije modernih vrednosti (koje se tipično vezuju za razvijena zapadna kapitalistička društva). Naprotiv, specifičan oblik kapitalističkog razvoja, koji je počivao na konzerviranju neizdiferencirane društvene strukture i dominaciji političkog podsistema nad ostalim, omogućio je opstajanje i dublje ukorenjivanje tradicionalnih vrednosti tipičnih za prirodne seoske zajednice (koje postaju deo implicitne kulture). Na ovaj način, tradicionalne vrednosti se u konkretnim istorijskim okolnostima, pojavljuju kao opšti okvir koji je određivao granice normativno-institucionalnih aranžmana u promenjenim sistemskim okvirima (uprkos nastojanju elite da izvrše reolucionisanje zatečenih društvenih odnosa), određujući njihov trans-istorijski

karakter. S druge strane, specifična periferijska kapitalistička modernizacija nije uspela da nametne dominaciju vrednosti koje se smatraju tipičnim legitimacijskim uporištima za ovaj sistem društvenih odnosa – ekonomski i politički liberalizam (paradoksalno, njihovo će ponovno oživljavanje postati moguće tek kada, tokom samoupravnih eksperimenata, dođe do uvođenja tipično kapitalističkih normativnih rešenja).

2.3. Post-socijalistička transformacija

Procesi post-socijalističke transformacije predstavljaju najneposredniji društveno-istorijski okvir promene vrednosnih orijentacija društava Srbije i Hrvatske, koje su posle sloma socijalističkog društvenog poretka. Kao što je istorijskom analizom pokazano, tradicionalističke vrednosne orijentacije (autoritarnost, nacionalizam i patrijarhalnost) su, usled istorijskih procesa dugog trajanja koji su potpomagali njihovu reprodukciju, postale manje ili više deo implicitne (podrazumevajuće) kulturne matrice (Kroeber & Kluchohn, 1952), dobijajući, na taj način, trans-istorijski karakter. S druge strane, ekonomski i politički liberalizam, usled delovanja istih dugotrajnih društveno-istorijskih procesa (a koje deskriptivno označavamo zakasnelom modernizacijom), nisu dobili snažnije normativno-institucionalno utemeljenje, koje bi omogućilo njihovo reprodukovanje kao dominantnih ideološko-legitimacijskih elemenata vladajućih sistema društvenih odnosa (naravno, ovo ne znači da date vrednosti, kao što smo pokazali, nisu bile prisutne među određenim društvenim grupama). Promene koje su usledile s raspadom socijalističkog sistema društvenih odnosa u pravcu pluralizacije političkog sistema i ekonomske regulacije na tržišnim osnovama (odnosno uspostavljanje kapitalističkog društvenog poretka), upravo su bile posledica unutrašnjih protivrečnosti i legitimacijske krize socijalizma, ali i uspostavljanja društvenih grupa koje su se profilisale kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa, omogućivši da se, na društveno-istorijskom planu, pomenute vrednosne orijentacije konstituišu kao dominantne.

Ukoliko je socijalistički sistem društvene reprodukcije imao manje-više jednoznačne efekte na razvojne procese i domete modernizacije srpskog i hrvatskog društva, raspad zemlje i nastanak novih država odredio je ponovno razdvajanje njihovih

razvojnih putanja. Usled posebnih razvojnih puteva (iako, kao što ćemo videti, ne i značajno različitih), u daljem toku izlaganja ponovo ćemo se vratiti komparativnom metodu, nastojeći da utvrdimo specifične karakteristike transformacije dva društva i njihove efekte na promenu dominantnih vrednosnih orijentacija. Mada je socijalistički sistem društvenih odnosa, kao početna tačka transformacije i neposredno institucionalno nasleđe, zajednički za dva društva, dublje ukorenjeni istorijski kulturni modeli ponovo će doći do izražaja, podstičući, ograničavajući ili oblikujući efekte praktično-političkih mera usmerenih ka transformaciji sistema.

2.3.1. Različita stanovišta o karakteru i ishodima post-socijalističke transformacije

Pre nego što počnemo analizu aktuelnog društvenog konteksta promene vrednosnih orijentacija u savremenim društvima Hrvatske i Srbije, neophodno je osvrnuti se na opšte teorijske koncepte o procesima post-socijalističke transformacije, utoliko pre što neki od njih nastaju upravo kao savremene revizije teorija modernizacije (Sztompka, 1994: 140). S obzirom da je nastanak ovih teorija vezan za nastojanja da se objasne razvojne perspektive postsocijalističkih društva u kontekstu ideološkog trijumfa zapadnog oblika modernizacije zasnovanog na tržišno-demokratskim principima, ne treba da čudi ideološka jednostranost i naivnost pojedinih pristupa. Klasifikacija ovih stanovišta, međutim, nije izvodiva samo na osnovu ideološkog prefiksa, već ona prati i jednu fundamentalniju podelu u okviru pristupa nauci o društvu: podelu na prezentistički (statički) i istorijski (dinamički) usmerenu sociologiju (Lazić, 2005: 120). Najopštije, možemo govoriti tri relativno različita pristupa analizi preobražaja društava srednje i istočne Evrope, u okviru kojih se, između ostalog, razlikuje i sam pojam kojim se definišu dati procesi: "klasična tranzitologija", pristup "zavisnosti od pređenog puta" (Dobry, 2000: 4) i transformacijsko stanovište (Lazić, 2000; Lazić, 2005).

U okviru prvog, "tranzitološkog", stanovišta, pojam koji se upotrebljava da bi se opisali procesi preobražaja centralno- i istočnoevropskih zemalja je tranzicija. Ujedno, ovo je, u okviru dobrog dela nauke, ali i u vannaučnom diskursu, pojam koji se najčešće upotrebljava kao samorazumljiv, iako najviše opterećen ideološkim sadržajima. Pojmom

tranzicije implicira se, naime, neizbežno uključivanje postsocijalističkih društava u istorijske tokove koji su zacrtani pedesetak godina ranije u okviru teorija modernizacije, a iz kojih su ova društva, privremeno bila isključena. Koristeći analogiju sa istorijski specifičnim preobražajem društava južne Evrope i Latinske Amerike (Dobry, 2000: 3; Linc i Stepan, 1998), ishodi procesa tranzicije unapred su određeni u vidu društava tržišne demokratije, nadovezujući se na taj način na preskriptivnost i jednolinearnost starijih teorija modernizacije (Lazić, 2005: 120; Brunnbauer, 2001: 4). Pri tome, objašnjenja analiziranih procesa dobijaju često teleološki karakter, dodatno diskreditujući ovaj teorijski pristup ne samo kao ideološki opterećen, već kao i metodološki neadekvatan (Brunnbauer, 2001: 4). Međutim, osnovni cilj "tranzitološke" paradigme i nije nužno bio teorijsko objašnjenje procesa koji su zahvatili istočnu i centralnu Evropu, s obzirom da je njen potencijal bio pre svega mobilizatorskog karaktera, i očitavao se u sferi praktične političke delatnosti (Dobry, 2000: 5; Lazić, 2005: 121). Optimistična predviđanja ove paradigme²⁵¹, koja su se ubrzo pokazala neosnovanim, trijumfalizam kojim je teorija bila obojena, pre naglašavanje uloge aktera promena na uštrb strukturnih karakteristika, te redukcionistički shvaćena jednolinearna shema razvoja, bili su dovoljni razlozi za kritičko razmatranje "tranzitološke" paradigme, te za pojavu alternativnih teorijskih pristupa.

Post-socijalistička realnost, koja je, barem prvih godina transformacije, bila daleko od "obećanog raja", inspirisala je pojavu relativno nove paradigme "zavisnosti od pređenog puta" (*path dependency*) (Stark, 1992; Dobry, 2000: 4), koja se razvila u sklopu šire teorijske paradigme novog institucionalizma, a koja, doduše, ostaje u okrilju teorija modernizacije, ali ovoga puta, njihove revidirane verzije (u tom smislu jednolinearni evolucionizam biva zamenjen multilinearom paradigmom, dok se endogenim činiocima u tumačenju promena pridružuju i egzogeni). U okviru ove paradigme naglašavaju se istorijske specifičnosti društava koja se nalaze u procesu promene, pa se tako govori o različitim oblicima komunizma, ali i o različitim

²⁵¹ U svom političkom aspektu, ona je podrazumevala institucionalne reforme u pravcu izgradnje društva široke političke participacije (višepartijski sistem, održavanje slobodnih izbora i mogućnost smenjivosti vlasti na izborima, reforme pravosudnog sistema, medijske slobode, itd.), dok je u ekonomskoj sferi model podrazumevao makroekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju cena, privatizaciju, i restrukturiranje privrede.

institucionalnim oblicima kapitalizma, kao krajnjeg ishodišta procesa promene²⁵² (Lazić, 2005: 121). Pluraliteti oblika transformacije pojavljuju se na dva nivoa: kao razlike u razvojnim putanjama između različitih društava, ali i unutar istog društva (usled razlika u tempu i vrsti transformacijskih procesa koji se odvijaju u pojedinim društvenim podsistemima, koje su retko sinhronizovane i harmonizovane – up. Stark, 1992: 18). U okviru ovog pristupa glavni pravac promene ne dovodi se u pitanje, ali pozitivni ishodi nisu nužno zagarantovani (pored različitih oblika komunizma, neki od zagovornika ovog pristupa navode specifičnosti nacionalnih institucija u proteklih nekoliko vekova kao referentne okvire koji određuju ograničeni broj mogućih varijeteta ishoda promene) (Dobry, 2000: 58). Od novijih teorija modernizacije direktno se preuzima postulat o zavisnosti razvojnih perspektiva, varijeteta modela i ishoda promene od specifičnih karakteristika društva koje ulazi u procese transformacije, kao i od prepreka i otpora koji se javljaju na tom razvojnom putu.

S druge strane, iako nastalo kao odgovor na ideološki opterećen tranzitološki pristup, ovo stanovište takođe nije lišeno ideološke upotrebe. Naime, naglašavanjem specifičnih karakteristika nacionalnih institucija i strategija razvoja (na primer, videti u Ekiert & Hanson (eds.), 2003), dati pristup suštinski pruža nacionalnim elitama, s jedne strane, teorijsko opravdanje ”uspešne” praktične politike, a s druge strane, služi kao putokaz za odabir i implementaciju određenih strategija promene u određenim fazama razvoja (u tom smislu se govorilo o određenim, nacionalnim modelima transformacije). I ovaj teorijski pristup pretrpeo je brojne kritike, pre svega, zbog prenaplašavanja specifičnosti istorijskog razvoja pojedinih društava (koje su, na teorijskom planu, otežavale dolaženje do ikakvih sumarnih zaključaka i do iscertavanja zajedničkih karakteristika razvojnih modela u različitim društvima), prenebregavanja uticaja spoljnih faktora na procese promena (pre svega se misli na uticaj zapadnih političkih i

²⁵² Ideja o različitim oblicima kapitalizma svakako nije nova ni nepoznata u sociološkoj teoriji (o tome su još u 19. veku pisali Marx i Weber, a potom i Gerth i Mills i drugi autori). U okviru savremenih debata o prirodi kapitalizma, najpoznatija je teorija koju su razvili Hall i Soskice – *Varieties of Capitalism* (Hall & Soskice, 2001), a potom nadograđivali razni autori (Coates, 2005; Amable, 2003), iako tipologija koju je ova teorija nudila nije u potpunosti mogla da obuhvati promene koje su se dešavale u post-socijalističkim zemljama. Usled istorijske nerazvijenosti nekih temeljnih institucija kapitalizma (i pratećih institucija u okviru političkog podsistema), Lane naglašava da pri proučavanju post-socijalističkih društva ne samo da treba imati na umu tip kapitalističkog poretka koji se uspostavlja, nego i stepen u kojem su tipični kapitalistički elementi prisutni i razvijeni (pored alternativnih, koji su preostali iz prethodnog poretka) (Lane, 2007: 21).

ekonomskih institucija, ali i vladinih i nevladinih organizacija), uticaja opšteg razvojnog okvira savremenog sveta (globalizacije), ali i razlika u shvatanju temporalnosti i dubini istorijskih uvida (Lazić, 2005: 121; Dobry, 2000: 58)²⁵³. Konačno, nastale kao odgovor na polovične uspehe (ili u nekim slučajevima neuspehe), odnosno značajne razlike između postsocijalističkih društava u pogledu dostignutog nivoa reformi, ove su teorije posegle za objašnjenjima koje su u istraživački fokus stavljala određene kulturne specifičnosti datih društava, odnosno vrednosno-ideološke orijentacije kao potencijalne prepreke reformskih napora elita. Za razliku od tranzitološkog stanovišta, u kojem se proces promena posmatra kao projekat društvenih elita, ova teorija naglašava da društvena promena nije nužno ni proces koji je iniciran odozgo, niti je uvek rezultat delovanja širih društvenih grupa, već pre rezultat interakcije, u okviru kojeg elite oblikuju i modifikuju transformacijske modele u zavisnosti od odgovora (ili anticipiranih odgovora) podređenih društvenih grupa. Delanje elita je, na taj način, u značajnoj meri oblikovano percepcijama tranzicionih troškova različitih društvenih grupa, te je analitički fokus ove teorije pre svega na resursima (podstičućim i otežavajućim) koji elitama stoje na raspolaganju u sprovođenju tranzicionih politika (pri tome, ovi resursi ne moraju nužno biti ekonomski, već mogu podrazumevati i istorijski modifikovane modele medijacije između države i društva) (Stark, 1992: 19).

Konačno, treći pristup promenama u postsocijalističkim zemljama bi bio transformacijski, u okviru kojeg se ne implicira smer promena, kao ni njihov krajnji ishod, već, pre svega, procesualnost i neizvesnost (Brunnbauer, 2001: 4). Izvor neizvesnosti toka i ishoda procesa promene je, s jedne strane, okvir koji nameće kapitalističko okruženje i koji je zajednički za sva društva koja se transformišu, ali i specifičnost istorijske prošlosti svake od pojedinačnih zemalja, u okviru kojih se, kao relevantne, spajaju opšte i pojedinačne razvojne tendencije, s druge strane. Kapitalistički sistem, na krilima procesa globalizacije, nameće jedinstvene sistemske karakteristike, ali i specifičan i konkretan ekonomsko-politički normativni okvir, i kao takav se pojavljuje kao promenljiv na istorijskom planu, ali i kao trajno hijerarhijski organizovan sistem.

²⁵³ Treba napomenuti da se kao komplementarna paradigmi "zavisnosti od pređenog puta" navodi Huntingtonova koncepcija "sukoba civilizacija", čija bi dosledna primena na promene istočno- i centralnoevropskih zemalja podrazumevala konfrontacije i razlike u modelima tranzicije s obzirom na dominantne religijsko-kulturne tradicije (Lazić, 2005: 121).

Delimično na tragu svetsko-sistemske teorije, transformacijsko stanovište tumači procese promena postsocijalističkih društava kao njihovu reintegraciju u svetski kapitalistički sistem, gde se globalizacija pojavljuje kao jedan od uzroka procesa reintegracije, koji povratno, sa svoje strane, utiče na njenu dalju stimulaciju. Pošto je svetski kapitalistički sistem hijerarhijski organizovan, integracija pojedinih postsocijalističkih društava odvija se na različitim nivoima te hijerarhije, zavisno od specifičnih karakteristika prethodnog istorijskog razvoja (socijalistička i pretsocijalistička prošlost), ali i postojanja aktera promena, unutrašnjih resursa i spoljnih faktora (interesa zapadnih sila). Na ovaj način se profilišu i različiti modeli i ishodi procesa transformacije, u okviru kojih može doći do uspešne reintegracije neke zemlje u kapitalistički poredak bez izgradnje tržišne ekonomije i demokratskog političkog poretka (Lazić, 2005: 122). Za razliku od prva dva pristupa, koji naglašavaju endogene procese promena, poslednji se fokusira i na spoljašnje činioce okruženja, ostavljajući krajnji ishod transformacije ipak donekle fiksiranim (integracija u svetski kapitalistički sistem bilo na periferijskom bilo na poluperiferijskom nivou). Unutrašnje specifičnosti društva koje se transformiše određuju, pri tom, samo delimično nivo na kojem će se reintegracija izvršiti, pa se, na taj način, i uloga aktera promene sužava u ograničene okvire.

2.3.2. Karakteristike post-socijalističke transformacije u Srbiji i Hrvatskoj

2.3.2.1 Faza usporene/blokirane transformacije

Najneposredniji kontekst proučavanja vrednosnih orijentacija, njihovog održavanja i promene, su aktuelni procesi transformacije postsocijalističkih društava Srbije i Hrvatske, odnosno novi tip društvenih odnosa i načina reprodukcije društva koji se uspostavljaju sa krahom socijalističkog sistema. Međutim, kao što i sam pojam transformacije implicira, radi se o procesu u okviru kojeg krajnji ishod nije izvestan, odnosno, koji se karakteriše rastakanjem starih i formiranjem novih društvenih odnosa. Brzina i ishod transformacije i konačna prevalencija jednog (u datim istorijskim okolnostima – kapitalističkog) sistema društvenih odnosa, pri tom, zavise od određenih

strukturnih i akterskih pretpostavki, ali i od (manje ili više promenljivih i dinamičnih) spoljašnjih činilaca (u ovom slučaju to je svetski kapitalistički sistem koji je tokom 1980-ih godina ušao u fazu neoliberalne regulacije (videti u: Harvi, 2010) i potrebe za ekspanzijom, odnosno novi sistem međunarodne ravnoteže moći nastao s padom Berlinskog zida).

2.3.2.1.1 Problemi demokratske konsolidacije

Pri razmatranju problema promena u okviru političkog podsistema u post-socijalističkim društvima Hrvatske i Srbije, tokom prvog perioda transformacije, neophodno je, kao što je već naglašeno, ispitati strukturne i akterske pretpostavke koje su otežavale uspostavljanje demokratskog političkog poretka, kao i specifičnosti (unutrašnjih i spoljnih) okolnosti u kojima se transformacija odvijala. Osnovna linija argumentacije je da je proces konsolidacije demokratskog političkog poretka, uprkos formalnim institucionalnim promenama u pravcu uspostavljanja pluralističkog političkog sistema, bila otežana: 1. nerazvijenošću civilnog društva koje bi služilo kao nezavisna kontrolna instanca protiv uzurpacije vlasti; 2. relativno slabim iskustvom aktera (političkih elita) i stanovništva sa demokratskim institucijama i procedurama (uz već pomenutu rasprostranjenost autoritarne svesti); 3. ratnim sukobima, usled kojih se primarna politička mobilizacija vršila na nacionalističkim osnovama; i 4. specifičnim međunarodnim položajem u kojem su se našle dve države, a koji je, u Hrvatskoj delovao u vidu snažnijeg pritiska da se izvrši demokratizacija političkog poretka (usled nešto ranijeg otpočinjanja pregovora oko pristupanja Evropskoj uniji), dok je u Srbiji međunarodna politička i ekonomska izolacija, omogućavala vladajućoj grupaciji da, upotrebom represivnih i ideoloških aparata, uspostavi dominaciju nad značajnim delom društvenih procesa.

Za razliku od socijalističkog sistema društvene reprodukcije, u okviru kojeg je vladajuća grupacija, uz pomoć kontrole nad svim važnim društvenim procesima, izvršila totalizaciju posebnih društvenih podsistema (Lazić, 1994), period post-socijalističke transformacije doveo je do njihovog ponovnog razdvajanja. Ovo suštinski znači da su se stvorili društveno-istorijski uslovi da svaki od tri ključna podsistema – politički,

ekonomski i kulturni – u sklopu opštih procesa društvene reprodukcije kojima su bili podvrgnuti, razvija svoju autonomnu logiku reprodukcije i tempo preobražaja, otvarajući, ponovo, pitanje (ne)sinhronizovanosti promena u različitim društvenim segmentima. Naime, post-socijalistička transformacija oba društva počinje institucionalno-normativnim promenama u okviru političkog podsistema, uvođenjem višepartijskog sistema i održavanjem (slobodnih) izbora, 1990. godine. Kao i u prethodnom, ne-socijalističkom talasu modernizacije, institucionalne promene u političkoj sferi su se odvijale znatno brže od onih u ekonomskoj sferi. Ujedno, čitav proces praćen je raspadom zajedničke zemlje, pa se radilo i o završetku procesa konstituisanja nacionalnih država započetog pre više od jednog veka. Za tok našeg izlaganja bitno je to da je raspadom zemlje i konstituisanjem zasebnih država, i pored zajedničke polazne tačke (jugoslovenskog socijalističkog sistema), došlo do razdvajanja razvojnih putanja dva društva, omogućavajući lokalnim elitama da kreiraju sopstvene strategije transformacije.

Iako je, na formalnom planu, post-socijalistička transformacija oba društva bila praćena relativno brzom institucionalizacijom i legitimizacijom temeljnih demokratskih načela i ustanovljavanjem političkog pluralizma²⁵⁴ (višepartijski sistem, politička participacija građana oličena u vidu prava glasa na slobodnim izborima, mogućnost smenjivosti vlasti na izborima, ustavom ograničena vladavina, stvaranje institucionalnog i legitimacijskog okvira za slobodno organizovanje i delovanje organizacija civilnog sektora i nezavisnih medija), ostvarivanje ovih načela u praksi praćeno je brojnim zloupotrebama, koje su nove režime svrstavali daleko od konsolidovanih demokratija²⁵⁵. Pored toga, formalno ustanovljavanje demokratskih institucija i političkog pluralizma nije bilo praćeno postojanjem adekvatne demokratske političke kulture, koja bi počivala na poštovanju političkih i drugih prava građana, kompromisnom rešavanju sukoba (umesto nasilja), relativno visokom nivou interpersonalnog poverenja, širokoj legitimaciji demokratskog poretka u okviru kojeg je građanima data mogućnost da utiču na formulisanje vladine politike, itd. (Almond & Verba, 1980), odnosno koja bi podržavala

²⁵⁴ Na ovom mestu nema prostora da se ulazi u definisanje demokratije i debate koje su na tu temu vođene između predstavnika različitih shvatanja, s obzirom da o tome postoji obimna literatura (videti: Schumpeter, 1950; Lipset, 1960; Dahl, 1982; O'Donnell & Schmitter, 1986; O'Donnell, 1996; Linc & Stepan, 1998 i druga dela).

²⁵⁵ Kao jedno od empirijskih merila konsolidovane demokratije najčešće se navodi "test dve konsekutivne smene vlasti" (Dawisha, 1997: 43), koji ni Hrvatska ni Srbija ne bi prošle, sve do 2000. godine. Ipak, o nešto detaljnijoj teorijskoj elaboraciji ovog pojma, videti u Linc & Stepan, 1998.

normalno funkcionisanje demokratskih političkih institucija (Parrott, 1997: 22). Konačno, uz relativno tanko demokratsko istorijsko iskustvo (ograničeno na kratak međuratni period, tokom kojeg je, kako navodi Bunce (1995), demokratsko ruho prikrivalo autoritarnu prirodu režima), demokratizacija dva društva, kao, uostalom, i većine drugih istočnoevropskih zemalja, bila je suočena sa problemom aktera koji bi se profilisali kao nosioci demokratskih promena (Parrott, 1997: 11). Usled toga, kako su upozoravali Przeworski (1991) i Olson (1993), rasla je verovatnoća da tranzicione elite oblikuju demokratske političke institucije na način koji bi maksimizirao njihove užegrupne interese (pri tome, što je neravnoteža moći između suprostavljenih grupa bila veća, to je rasla mogućnost uzurpacije novoformiranih institucija), što se u značajnoj meri i dogodilo.

Ipak, politička, kao uostalom celokupna društvena transformacija postsocijalističkih društava, nije se najednom desila. Ona je svoje neposredne uzroke imala u dinamici odnosa republičkih elite (i sledstveno, elita i opozicionih, ali i širih grupa čije je ubrzano formiranje usledilo nakon liberalizacije sistema), koja je karakterisala socijalistički sistem tokom osamdesetih godina (o čemu je u prethodnom poglavlju podrobnije bilo reči). Iako su u oba društva procese post-socijalističke transformacije i, konkretno, uvođenje višepartijskog sistema, inicirali pripadnici socijalističke nomenklature (usled unutrašnjih i spoljnih pritisaka), na prvim višepartijskim izborima, u Hrvatskoj (1990) dolazi do smene vladajuće grupacije, za razliku od Srbije u kojoj je republično partijsko rukovodstvo uspelo da se održi na vlasti, ovog puta na novim legitimacijskim osnovama. Predstavnicima i jedne i druge partije koje su dobile većinu na prvim višepartijskim izborima – HDZ-a u Hrvatskoj i SPS-a u Srbiji – iskazivali su rezerve prema političkom pluralizmu, a sopstveno prihvatanje istog objašnjavali kao vid političkog pragmatizma i odgovor na zahteve koji su dolazili spolja – up. Cohen, 1997; Sekulić, 2014; Gredelj, 2000). Dok se vladajuća grupacija u Srbiji našla u kontradiktornoj poziciji odbrane kontinuiteta sopstvene pozicije vlasti u situaciji u kojoj socijalistički sistem ubrzano gubi legitimacijsku osnovu, u Hrvatskoj je novi društveni sistem (zasnovan na tržišnoj ekonomiji i političkom pluralizmu) uspešno postuliran kao cilj transformacije upravo zbog njegove instrumentalizacije u procesu

rešavanja nacionalnog pitanja²⁵⁶ (up. Berend, 2001: 355). Imajući u vidu odnos elita i širih društvenih grupa prema prethodnom sistemu, jasno je zbog čega je proces transformacije u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, iako spor i sa dosta oscilacija (naročito onih izazvanih ratnom situacijom), imao relativno jasno usmerenje, potpomognuto postojanjem društvenog konsenzusa oko krajnjeg ishoda (up. Sekulić, 2014; Štulhofer, 1998). S druge strane, masovna mobilizacija stanovništva u Srbiji nije počivala samo na kolektivističko-demagoškoj matrici nacionalizma, već je sadržavala i snažne elemente egalitarizma, zadržavajući strukturalnu homolognost sa dotada vladajućom socijalističkom ideologijom (Lazić, 2011: 69). Ovo je dovelo do relativno dugotrajnog perioda u okviru kojeg su koegzistirali elementi dva sistema, bez jasne prevage jednog od njih, ali i bez konsenzusa o poželjnosti krajnjeg ishoda (nešto kasnije ćemo pokazati kako je upravo ovakvo stanje pogodovalo maloj grupi članova bivše nomenklature da izvrši konverziju političkih u organizacione i ekonomske resurse i na taj način zadrži elitne pozicije u društvu).

Da rezimiramo, u iniciranju političke (i ekonomske) transformacije dva društva, ključnu ulogu su imali pripadnici socijalističke nomenklature. Međutim, usled različitog izbornog uspeha pripadnika nomenklature, implementaciju političkih reformi su, u dva društva, vršili akteri čija je pozicija počivala na različitim strukturnim pretpostavkama: u Hrvatskoj je ova uloga pripala nekadašnjim opozicionim snagama, dok je u Srbiji došlo do kontinuiteta grupacije na vlasti. S obzirom na navedene razlike u pogledu aktera koji su izvršili promenu, i legitimacijska uporišta novih vladajućih elita morala su biti drugačija: u Hrvatskoj su se temeljila na kritici socijalističkog poretka (koja je uspešno spajana sa nacionalističkom mobilizacijom i ideologemom o povratku među evropske "civilizovane" narode), dok su u Srbiji počivala na pokušajima da se uspostavi kontinuitet sa nekim elementima prethodnog sistema (na političkom planu, Miloševićev režim je

²⁵⁶ Dodajmo ovome i to da je u Hrvatskoj proces post-socijalističke transformacije praćen napuštanjem ideje jugoslovenstva i njenom zamenom evropejstvom. Kako navodi Duško Sekulić, etnički nacionalizam u Hrvatskoj i Sloveniji, sa svojom antikomunističkom dimenzijom, išao je ruku pod ruku sa idejom da su ove zapadne republike bliže Zapadnoj Evropi, odnosno da pripadaju jednom drugačijem civilizacijskom krugu od "istočnih" naroda. Na taj način je etnonacionalizam, barem u prvom periodu nakon raspada zajedničke države, bio združen sa naglašenim evropejstvom (Sekulić, 2014: 99), potpomažući, na idejno-političkom planu, procese transformacije i njihovo izjednačavanje sa evro-integracijama (post-socijalistička se transformacija shvatala kao povratak hrvatskog društva civilizacijskom okviru kojem "prirodno" pripada).

nastojao da svoj nacionalistički diskurs zakloni iza deklarativnog zalaganja za ideju očuvanja kontinuiteta Jugoslavije, dok je na ekonomskom planu, svoju poziciju gradio kroz demagogiju zaštite interesa radnika).

Uprkos akterskim razlikama, oba režima su sopstvena legitimacijska uporišta temeljila na nacionalističkoj mobilizaciji širih društvenih grupa. Upravo je ratna situacija (u Srbiji dodatno praćena međunarodnom izolacijom) omogućila održavanje vladajućih grupacija na vlasti tokom čitave desete decenije dvadesetog veka, i to: 1. oslanjanjem na nacionalistički diskurs kako bi legitimisali svoju vladavinu (pri tome, tokom prve polovine devedesetih godina, oba režima su uživala nesumnjivo široku podršku stanovništva), i 2. korišćenjem vanrednih okolnosti u kojima su se našle dve države, kako bi derogirali rad krhkih demokratskih institucija i delimično suspendovali neka od temeljnih građanskih prava (primera radi, oba režima počivala su na koncentraciji vlasti u rukama vladajućih ličnosti - Tuđmana i Miloševića (up. Antić, 1995; Zakošek, 1993), snažnoj kontroli nad represivnim državnim aparatima – vojskom, policijom i bezbednosnim službama, na gušenju medijskih sloboda i ograničenoj nezavisnosti delovanja sudske vlasti, menjanju izbornih pravila u skladu sa sopstvenim interesima - up. Cohen, 1997 i Miller, 1997; pored toga, odbijanjem da priznaju pobjedu opozicije na lokalnim izborima, 1995. u Hrvatskoj i 1996. u Srbiji, oba režima su nastojala da suspenduju demokratske procedure izbora onda kada to nije bilo u njihovom ličnom interesu, itd.). Ratna situacija i raspad države praćen etničkim sukobima, omogućili su, na taj način, snažnu mobilizaciju stanovništva na nacionalističkim osnovama, omogućivši vladajućim grupacijama u oba društva da održavaju svoje pozicije pomoću "paternalističkih, polu-autoritarnih" režima (Cohen, 1997: 84). Pri tome, snažna nacionalistička orijentacija institucionalno je posredovana od strane crkvi, medija, ali i vodećih naučnih ustanova (Dragović-Soso, 2004), dok je masovno prihvatanje nacionalističke ideologije bilo potpomognuto već narečenom i više puta empirijski utvrđenom široko rasprostranjenom autoritarnošću stanovništva, koja podrazumeva spremnost da se slede zahtevi koji dolaze sa društvenog vrha (Lazić, 2005: 53-54; Šiber, 2005). U takvoj situaciji vladajućim grupacijama, koje su na nacionalističkom talasu izgradile legitimacijsku osnovu svoje vlasti, bilo je moguće da kontrolišu neke od ključnih društvenih sfera (medije, sudstvo, policijski aparat), i što je još važnije, da,

koristeći svoju političku poziciju, kontrolišu brzinu i način ekonomske transformacije i izvrše konverziju političkih u ekonomske resurse (up. Lazić, 2000: 30; Cohen, 1997: 90).

Snazna nacionalna homogenizacija na etničkim osnovama suštinski je otežavala razvoj pluralističkog društva, u okviru kojeg bi interesi različitih društvenih grupacija bili artikulirani u obliku raznovrsnih ideoloških paradigmi i institucionalizovani u vidu političkih organizacija (stranaka), vodeći "asimetričnim stranačkim mobilizacijama" (up. Henjak, 2011). Ukoliko se poslužimo terminologijom Stepana i Linca (Linc & Stepan, 1998), nije došlo do formiranja nezavisnog političkog i civilnog društva, kao neophodnih arena u konsolidaciji demokratskog poretka. Postavljanjem nacionalnog pitanja kao centralnog, politička arena je apsorbovala sve druge društvene sukobe (naravno, treba reći da ni u drugim postsocijalističkim društvima, ekonomska pitanja nisu predstavljali centralne teme oko koji su se vodile političke borbe u prvim godinama transformacije – up. Kitschelt et al. 1999). Situacija etničkih konflikata je, na taj način, proizvodila etničku homogenizaciju društava, onemogućavajući da drugi oblici društvenih podela dobiju svoju političku artikulaciju (razlika je u tome što je nacionalno pitanje u Hrvatskoj "zatvoreno" 1995. godine, preuzimanjem državne kontrole nad teritorijama koje su držali pripadnici srpske etničke manjine, dok je Srbija bila suočena sa nizom otvorenih nacionalnih pitanja, koja su proizvodila etničke konflikte, otežavajući jasno definisanje državnih granica i teritorije, te održavajući nacionalno pitanje u stalnom – manifestnom ili latentnom – političkom fokusu). U situaciji u kojoj su se vladajuće grupacije, u oba društva, uspešno nametnule i bivale prepoznate kao (manje ili više ekskluzivni) čuvari ("ugroženih") nacionalnih interesa, a civilno polje bilo nedovoljno razvijeno i razdrobljeno, formiranje efikasne opozicije, koja bi predstavljala realnu pretnju na izborima, bilo je teško očekivati. Uspostavljanje demokratskih procedura je u ovim društvima suštinski bilo združeno sa autoritarnom vladavinom ("takmičarski autoritarizam" – up. Vladislavljević, 2010: 14), gde dolazi do čestih uzurpacija uspostavljenih demokratskih institucija i kršenja demokratskih pravila. Rešavanjem (ili delimičnim odlaganjem rešavanja) nacionalnog pitanja i prestankom neposredne ratne opasnosti, druge društvene podele došle su u fokus političkih borbi (ekonomske, socijalne, regionalne), omogućavajući opozicionim partijama da uzdrmaju neprikosnovenost vladajućih garnitura (u Hrvatskoj, na lokanim izborima 1995. godine, a

u Srbiji 1996.), da bi do (prve!) smene vlasti u post-socijalističkom periodu, u oba društva, došlo tek 2000. godine.

Ovome treba dodati i različitu poziciju koju su dva društva imala u okviru međunarodne zajednice: naime, nova hrvatska vladajuća elita je svoju poziciju gradila na kritici socijalizma (i u tom smislu se preporučivala kao poželjan partner međunarodne zajednice u situaciji kada je socijalizam odlazio sa istorijske pozornice), dok se sastav srbijanskog rukovodstva u odnosu na socijalistički period praktično nije promenio (niti je, za razliku od reformistički usmerenih rukovodstava Slovenije i Makedonije, iskazivao jasan ideološki otklon od prethodnog sistema), utičući na dominantnu percepciju ovog režima kao atavizma prošlih vremena (naravno, ovakvoj percepciji je nesumnjivo doprinela i spoljnopolitička orijentacije prema Rusiji). Ratna situacija i neskrivena vojna umešanost Srbije u sukobe na teritorijama Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dodatno su otežali njenu poziciju na međunarodnom planu, vodeći je u gotovo desetogodišnju međunarodnu izolaciju, koja će, između ostalog, odrediti specifičan tok transformacije ovog društva. Dok je relativna otvorenost Hrvatske prema Zapadu i rano zadobijanje podrške zapadnih saveznika (pre raspada Jugoslavije) otvarala mogućnost da ovo društvo nešto ranije otpočne pregovore vezane za procese evrointegracije (što je, sa svoje strane, vodilo jačanju međunarodnih pritisaka ka institucionalnim reformama koje bi bile usaglašene sa evropskim normativima, kao i ka striktnijoj kontroli implementacije demokratskih procedura), međunarodna izolacija je pružala širi manevarski prostor pripadnicima vladajuće elite u Srbiji da kontrolišu i usmeravaju transformacijske procese u skladu sa sopstvenim interesima (uključujući i povremenu primenu represivnih mera prema predstavnicima civilnog društva i opozicionih partija). Uslovi za demokratizaciju političkog poretka su, na taj način, nešto ranije stvoreni u Hrvatskoj nego u Srbiji, omogućavajući da liberalno-demokratska načela u ovom društvu dobiju svoje snažnije i dublje utemeljenje.

2.3.2.1.2 Diskursi retraditionalizacije

U poglavlju, posvećenom promenama u političkoj areni tokom socijalističkog razdoblja, naglašeno je da je uspon nacionalizma, kao nove ideološko-legitimacijske osnove vladajućih elita, bio praćen snažnim procesima retraditionalizacije, u kojima su

ključnu ulogu imale različite grupacije koje su delovale u okviru novoprobudjenog civilnog društva – pre svega, nacionalistički i konzervativno orijentisani intelektualci i religijske organizacije. Sa raspadom zemlje, praćenim snažnom mobilizacijom stanovništva na nacionalističkim osnovama, i etničkim konfliktima koji su usledili, proces retradicionalizacije dobio je još snažnije utemeljenje. Postuliranjem nacije kao temeljne identitetske osnove širih društvenih grupa (Sekulić, 2014), izvršena je politička homogenizacija stanovništva, brišući ili stavljajući u drugi plan sve druge društvene razlike, pre svega klasne i ideološke. Čitav proces praćen je snažnim istorijskim revizionizmom i reinvijom prošlosti (u okviru kojeg su bila primetna nastojanja da se izvrši pre svega političko pomirenje ideološki podeljenih blokova – up. Cohen, 1997; Miller, 1997; Stojanović, 2011; Biondich, 2003: 57), kao i nastojanjem da se homogenizacija izvrši putem konstruktivizma i esencijalizacije karakteristika vlastitih nacija (Sekulić, 2014). Retradicionalizacija, pri tome, nije bila samo nus-efekat centriranja nacionalističkog diskursa, već jedna od strategija vladajućih elita u procesu zadobijanja i očuvanja vlasti (doduše, treba napomenuti da je ova strategija bila uočljivija kod hrvatskog političkog rukovodstva, dok je u Srbiji, ona snažnije obeležavala rad intelektualne opozicije – up. Hodžić, 2008).

Probuđena nacionalna osećanja i politizacije nacija išle su ruku pod ruku sa obnovom religioznosti, ali i novim mestom koje su religijske organizacije dobile u novoformiranim državama. O značaju religije za formiranje nacionalnog identiteta i markiranje granica među etničkim grupama na ovim prostorima već je bilo reči (ovaj je značaj utoliko veći ukoliko se radi o istorijski i jezički srodnim narodima koji su naseljavju iste teritorije ili imaju pretenzije prema istim teritorijama). Usled činjenice da je (prisilna) sekularizacija stanovništva tokom socijalističkog perioda marginalizovala verske ustanove (Radić i Vukomanović, 2014: 180), njihova antisistemska orijentacija činila ih je "prirodnim" saveznikom pro-nacionalističkih, disidentskih grupa. Delajući u proširenom području slobode, koje se otvorilo tokom osamdesetih godina (a koje je dovelo do značajnog uspona religioznosti stanovništva – up. Radić i Vukomanović, 2014: 180; Sekulić i Šporer, 2006: 1), crkvene organizacije su faktički revitalizovane (up. Zrinščak et al., 2014: 133), posluživši nacionalistički orijentisanim opozicionim grupama da instrumentalizuju i politizuju religiju (up. Henjak, 2011: 33), potpomažući bujanje

nacionalističkih osećanja (naravno, treba napomenuti da su i same crkve pribegavale instrumentalizaciji religije i naglašavanju njene uloge u održanju nacionalnog identiteta i organskog jedinstva nacije, ne bi li ojačale sopstvenu poziciju i redefinisale politiku države prema crkvi – up. Radić i Vukomanović, 2014: 183). Crkve su, na taj način, dobile istaknuto mesto u novoformiranim državama (iako ni u jednoj nije narušeno načelo razdvajanja crkve od države), zasnovano na principima saradnje i podrške između države i crkve (Zrinščak et al., 2014: 133). Dok je ovaj ”savez” države i Katoličke crkve u Hrvatskoj vrlo brzo institucionalizovan u vidu uvođenja verske nastave u školama (1991. godine), usled očuvanja prividnog kontinuiteta sa jugoslovenskim, socijalističkim nasleđem, vladajuća elita u Srbiji nije se odlučila na sličan korak, što će kasnije usloviti i podršku Crkve opozicionim političkim partijama i pokretima (slično, različit odnos dve države prema crkvi bio je vidljiv i kada se radilo o restituciji nacionalizovane crkvene imovine, do koje u Hrvatskoj dolazi 1998. godine a u Srbiji tek desetak godina kasnije). Ipak, treba reći da su i Katolička crkva u Hrvatskoj i Srpska pravoslavna crkva u Srbiji, u novim oklonostima, uživale značajnu finansijsku podršku dveju država.

O uticaju koji je narastajuća religioznost imala na retraditionalizaciju ovih društava naširoko je pisano (Sekulić, 2014; Norris, 2004; Inglehart, 1997; Inglehart and Welzel, 2005). Ipak, nije zgoreg napomenuti da je snažna identifikacija religije sa etničkom pripadnošću potpomagala revitalizaciju nacionalizma, ali i konzervativnu reinterpretaciju nekih drugih društvenih odnosa, a pre svega rodni, omogućavajući patrijarhalnoj interpretativnoj matrici da zauzme jedno od centralnim mesta u javnim diskursima. U nacionalističkim diskursima političkih, intelektualnih i crkvenih elita, uloga žene je temeljno reinterpretirana u odnosu na socijalistički period: od zahteva za snažnijom ekonomskom i političkom emancipacijom žena došlo se do redukcije njihove uloge na biološke funkcije rađanja i brige o deci (up. Papić, 1999: 180). ”Demografska obnova” ratom ugroženih nacija zahtevala je od žena da se priklone novom reproduktivnom režimu (Irvine & Sutlović, 2015: 65), koji je podrazumevao redukciju tokom socijalizma stečenih prava žena da odlučuje o rađanju (najglasniji zahtevi za zabranom abortusa su, pri tome, dolazili iz redova religijskih organizacija – Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve). Militantni nacionalistički diskursi podrazumevali su naturalizaciju rodni uloga, dodeljujući muškarcima mitologizovanu ulogu ratnika,

odnosno redukujući ženin "prirodni" prostor na privatnu sferu porodice i brige o deci. Nacija je, na taj način, shvatana kao vrsta organski utemeljene zajednice, u kojoj su rodne uloge oblikovane prema modelu patrijarhalne porodice (Lilly & Irvine, 2002: 111). Romantizovanje tradicionalnih seljačkih zajednica i striktnih moralnih kodova (i seksualnih praksi) nisu samo predstavljali vid nastojanja da se očuva institucija porodice (i da joj se dodeli novo mesto u procesu nacionalne obnove), već su imali funkciju političke kontrole, gde se "seksualnost transponuje u nacionalnu pripadnost" (Mostov, 2001: 96) i ujedno rekonceptualizuje i nacionalni i rodni identitet. Nova uloga koju je žena dobila u okviru nacije imala je za cilj da napravi dvostruku demarkaciju: naspram etničkog "Drugog", i u odnosu na socijalistički model žene.

Nacionalistički diskursi nisu samo podrazumevali kreiranje i povlačenje linija etničke demarkacije na nivou kulturno-simboličkih obeležja (gde je religijska različitost poslužila kao primarni marker, dok se jezička sličnost nastojala prevazići jezičkim politikama koje su podrazumevale negiranje istojezičnosti i konstruisanje novih jezičkih standarda – up. Kordić, 2010), već su one dobijale i šire, civilizacijsko utemeljenje, koje je lokalne etničke sukobe trebalo da digno na nivo istorijske neizbežnosti. Dominacija katoličke religije i istorijske veze sa Habsburškom monarhijom poslužile su u Hrvatskoj kao osnov za povlačenje civilizacijskih granica između "civilizovanog" Zapada (kojem Hrvatska "prirodno" pripada) i "orijentalnog" i "varvarskog" Istoka, u čijem se krugu nalazi srpski narod (up. Sekulić, 2014). Ako je ustanovljavanje religijskih i jezičkih simbola trebalo da istakne etničku različitost, njihovo pozicioniranje u šire civilizacijske okvire imalo je za cilj isticanje kulturno-simboličke superiornosti jedne nacije nad drugom, prateći linije već utabanog orijentalističkog i balkanizacijskog diskursa (videti: Todorova, 1999; Said, 2008). S druge strane, u okviru srpskog nacionalističkog diskursa, religijska srodnost poslužila je kao osnov snažnog identifikovanja srpske nacije sa pravoslavno-slovenskim kulturnim krugom, koji se interpretirao kao nekompatibilan sa zapadnom civilizacijom i idejama evropskog prosvetiteljstva i racionalnosti. Odbacivanje modernizacijskih tekovina zapadne civilizacije (demokratije, individualizma, kapitalizma, ideologije ljudskih prava, itd., ali i komunizma), išlo je ruku pod ruku sa nastojanjem da se srpska kulturna posebnost reinterpretira i reinvenira u tradicionalističkom i konzervativnom ključu (up. Gredelj, 2000), dobijajući, kod

pojedinih autora, obrise rasističke i fašističke ideologije²⁵⁷. Bujanje tradicionalističkih diskursa koji su odbacivali elemente zapadne modernizacije – političkog pluralizma ili tržišne racionalnosti – svoju je političku upotrebu dobilo kao vid opravdanja za blokiranje sistemskih promena od strane vladajuće društvene grupacije.

Dugotrajno opstajanje nacionalističkog diskursa kao centralne ose putem koje se vršila legitimacija sistema, potpomagalo je reprodukovanje i drugih tradicionalističkih vrednosti (up. Ilišin, 2008: 62). Već je naglašeno da je masovno prihvatanje nacionalizma bilo posredovano rasprostranjenom autoritarnom svešću čija je reprodukcija, sa svoje strane, bila omogućena autoritarnim karakteristikama socijalističkog sistema društvenih odnosa, ali i autoritarnim karakterom postsocijalističkih režima (Šiber, 2005). S druge strane, kolektivistička matrica na kojoj je počivao nacionalizam i sama je omogućavala opstanak političkog poretka koji je sadržavao elemente autoritarnosti. Uz to, naglašena nacionalna homogenizacija na tradicionalističkim osnovama potpomagala je opstajanje patrijarhalnog poimanja rodni odnosa, omogućavajući trans-sistemske utemeljenje tradicionalističkih vrednosnih orijentacija.

Ipak, treba naglasiti da su, usled specifičnosti transformacije dva društva, uslovi koji su omogućavali reprodukovanje tradicionalističke vrednosno-ideološke matrice bili različiti. Naime, već je naglašeno da je Hrvatska znatno ranije od Srbije "rešila" nacionalno pitanje, ugrađivši ga, pri tome, u temelje sopstvene državnosti. Na taj način stvoreni su uslovi da nacionalistička matrica postane centralno legitimacijsko uporište režima, ali i deo političkog *mainstream*-a. Drugim rečima, usled činjenice da je nacionalistička ideologija bila relativno uspešna matrica na temelju koje je Hrvatska stekla nezavisnost, ona je postala normalizovani i podrazumevajući deo javnog, "državotvornog" diskursa. Upravo su ova normalizacija nacionalizma među gotovo svim društvenim grupacijama, rešavanje nacionalnog pitanja i prestanak neposrednih ratnih konflikata, vodili situaciji "razvodnjenog konteksta"²⁵⁸, u kojoj su drugi oblici političkih podela (regionalni, na primer) počeli da dobijaju na značaju. "Normalizacijom" stanja u društvu nakon prestanka rata, u situaciji u kojoj je "pobednički nacionalizam" postao

²⁵⁷ U Gredeljevoj studiji o vrednosnim orijentacijama u Srbiji (2000), kao najznačajniji savremeni antimodernizacijski profašistički ideolozi ističu se Dragoš Kalajić i Dragoslav Bokan.

²⁵⁸ Up. Sekulić, 2014, gde se ovaj termin koristi pri objašnjavanju opadajućeg značaja religioznosti u Hrvatskoj, tokom perioda post-socijalističke transformacije, za reprodukovanje drugih tradicionalističkih vrednosti.

neupitan (a time i integralni deo političkih programa većine partija), vladajuća grupacija je postepeno gubila svoje legitimacijsko uporište, sa porastom značaja pre svega nerešenih ekonomskih problema društva, dok je sama nacionalistička ideologija postepeno gubila značaj za reprodukovanje drugih tradicionalističkih vrednosti (a, prvenstveno patrijarhalnosti).

Srbija je, s druge strane, bila opterećena nizom nerešenih nacionalnih pitanja (počev od umešanosti u vojne sukobe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, preko pitanja statusa Kosova i Metohije koje je eskaliralo u drugoj polovini devedestih godina, do odnosa sa Crnom Gorom u okviru državne zajednice), omogućavajući režimu da svoje legitimacijsko uporište obnavlja na nacionalističkim osnovama (naravno, dugotrajna neuspešnost režima da reši ova pitanja, između ostalog je doprinela njegovom padu, 2000. godine), ali i da vrši česte suspenzije demokratskih političkih prava (primera radi, kontrola nezavisnih medija i opozicionih grupa na univerzitetima uz pomoć restriktivnih zakona iz 1998. godine). Nacionalistička mobilizacija u Srbiji nije se, odvijala na osnovu državotvornog pitanja (podsetimo da je Srbija svoju državnost imala i pre formiranja Jugoslavije), već se, pre svega, oslanjala na uspostavljanje kontinuiteta sa "slavnom" prošlošću. Drugim rečima, dok je nacionalizam bio u temelju hrvatskog državotvornog projekta, u Srbiji se on snažnije oslanjao na očuvanje kontinuiteta sa tradicionalnim istorijskim institucijama (te je, u tom smislu, predstavljao i snažnijeg generatora drugih tradicionalističkih vrednosti).

2.3.2.1.3 Ekonomska transformacija

Koncentracije političke i ekonomske moći u rukama malobrojnih grupacija koje su se nalazile na čelu novoformiranih država (u Srbiji se radilo o pripadnicima nekadašnje kolektivno-vlasničke klase koji uspevaju konverzijom resursa da se profilišu kao značajan deo nove ekonomske elite, zajedno sa novonarastajućim preduzetničkim slojem, čija je pozicija počivala na akumulaciji kapitala uz pomoć, legalnih, ilegalnih i polu-legalnih aktivnosti; u Hrvatskoj se pripadnicima bivše, kolektivno-vlasničke klase, masovnije pridružuju i preduzetnici iz dijaspore, koji su finansijski potpomagali vladajuću stranku, ali i "ratni preduzetnici"- up. Lazić, 2000: 43; Hodžić, 2008: 122;

Cohen, 1997: 91), omogućila im je da uslove sopstvene reprodukcije nametnu kao uslove reprodukcije celog društva. Dominacija jedne grupacije koja nastoji da što više uspori procese transformacije u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, kako bi mogla nesmetano da izvrši konverziju resursa na što široj osnovi, omogućena je zastojom u razvoju ili blokadom nekih od ključnih institucija društva (sudstva, pravnog sistema, itd.). S druge strane, ratna situacija, pravna nesigurnost i ekonomski krah, doveli su do bujanja crne ekonomije i polulegalnih ekonomskih aktivnosti (u Srbiji su te aktivnosti pospešene ekonomskim sankcijama), koje su pripadnicima ratno-profiterskih i kriminalnih grupacija omogućili "prvobitnu akumulaciju" kapitala (kasnije reinvestiran u legalne delatnosti), a većem delu stanovništva bile jedina preostala strategija ekonomskog preživljavanja (videti u: Babović i Cvejić, 2002). Pojedini autori će, u nastojanju da definišu sistem koji se na taj način formirao posegnuti za Veberovim konceptom *političkog kapitalizma* - kojim se opisuje sistem zasnovan na takmičenju ekonomskih aktera za povlastice i privilegije koje dodeljuje uzak sloj vladajuće grupacije (Antonić, 1993; Arandarenko, 2000; Županov, 2002; Sekulić & Šporer, 2000) - pa čak i za nešto radikalnijim pojmovima *neopatrimonijalizma* i *patrimonijalnog klijentelizma* (Katunarić, 1995; Ilišin, 2008), odnosno *ortačkog kapitalizma* (Franičević, 2002).

Specifičan karakter ovih promena nije doneo radikalnu izmenu u sastavu onih koji su zauzimali elitne položaje (cirkulaciju elita), već je, upravo suprotno, doveo do njene „adaptivne rekonstrukcije“ (Lazić 2000; Hodžić, 2008), tokom koje, kako je to ranije Marx primetio, dolazi do saveza između društvenih slojeva u usponu (u ovom slučaju preduzetničke elite sastavljene od ratnih profitera i kriminalaca, ali i drugih grupacija, koje su zahvaljujući bliskosti sa vladajućim političkim krugovima ili koristeći neregularne ekonomske uslove, uspele da steknu ekonomski kapital) sa članovima već ustanovljene (političke) elite (Botomor 2008: 68), koja je uspešno konvertovala ranije akumulisane organizacijske resurse u ekonomsku i političku dominaciju prilagođenu novom tipu društvenog poretka (Lazić 2000; Sekulić & Šporer, 2000; Katunarić, 1995: 267). Ipak, suština zavisnost novih ekonomskih elita od politički dominantne grupacije, heterogenost sastava, neizvesno privredno okruženje i uslovi poslovanja, usloveli su da se ova grupacija teško mogla, pogotovo u relativno kratkom vremenskom periodu, konsolidovati kao zasebna društvena klasa, te su neki autori, dosta naivno, požurili da

proglase nastanak *kapitalizma bez kapitalista* (na primer, Eyal, Szelenyi & Townsley, 1998). S druge strane, interes ovih grupacija za stabilizacijom političke i pravne situacije (a posebno za sigurnošću privatne svojine), kao i međunarodne zajednice za pacifikacijom regiona, odrediće potrebu za promenom režima u obe države i intenziviranje transformacijskih procesa (Lazić, 2005).

Dakle, prvi period postsocijalsitičke transformacije oba društva obeležen je rastakanjem starog, komandno-planskog sistema društvenih odnosa i uvođenjem elemenata sistema zasnovanog na političkom pluralizmu i tržišnoj ekonomiji, odnosno kapitalističkih društvenih odnosa. Na institucionalnom nivou, ovaj proces je započeo već osamdesetih godina, prvo spolja diktiranim programom "ekonomske stabilizacije", kojim se postepeno prelazilo na tržišnu regulaciju ekonomije, a potom i zakonskim rešenjima kojima je ozakonjeno privatno vlasništvo (Zakon o radnim odnosima, 1988.) i stvorene pretpostavke za transformaciju društvenog vlasništva (Savezni zakon o privatizaciji iz 1990. godine, nakon kojeg su i Srbija i Hrvatska, tokom 1991., donele sopstvene, republičke zakone o privatizaciji). Ove institucionalne promene nisu bile praćene istim legitimacijskim utemeljenjem u dva društva. Naime, dok su tržišne reforme u Srbiji predstavljene kao produbljivanje radničkog samoupravljanja kroz neizbežnu modernizaciju, odnosno kao tzv. tržišni socijalizam (gde se Milošević uspešno nametnuo ne samo kao čuvar nasleđa jugoslovenske revolucije, nego i kao zaštitnik radničkih prava – up. Musić, 2013: 17), nova hrvatska elita nije morala da vrši slične ideološke maneuvre da bi dobila saglasnost širih društvenih grupa za otpočinjanje reformi: tržišne reforme, zajedno sa uspostavljanjem višepartijskog sistema, predstavljale su nerazdvojni paket mera kojima se pravio otklon od jugoslovenskog socijalističkog nasleđa, te oko koga je postignut širok društveni konsenzus, pobedom HDZ-a na izborima. Razgradnjom "samoupravnog" socijalističkog sistema i potiskivanjem društvenog vlasništva, komandni karakter sistema zamenjen je političkom dominacijom novih elita (koje su, svojim sastavom – u Srbiji znatno izraženije nego u Hrvatskoj (up. Lazić, 2011 i Hodžić, 2008) – zadržale kontinuitet sa starom kolektivno-vlasničkom klasom, iako su se društvene osnove njene reprodukcije promenile). Pri tome, etatizacijom nekadašnjeg društvenog vlasništva, elite su, u oba društva, faktički zadržale kontrolu i nad ekonomskim resursima zemlje, što im je omogućilo da izvrše konverziju političkih i

organizacionih resursa u privatno vlasništvo. Privatizacija se, na taj način, pojavljuje kao primarni mehanizam vladajućih elita za akumulaciju kapitala, odnosno preraspodelu vlasništva u sopstvenu korist (Lazić, 2011: 72), te njihovo etabliranje kao nove bužoaske klase (Hankiss, 1990).

Proces transformacije društvenog vlasništva, tokom prve tranzicione decenije, pokazivao je određene sličnosti u dva društva: promenama zakonske regulative, tempo, obuhvat i modeli privatizacije su se menjali u skladu sa interesima vladajuće grupacije; privatizaciju je pratio proces "tihu etatizacije", kojim je kontrola vladajuće grupacije nad ekonomskim resursima postala ogoljena; tokom prvog talasa samo je mali broj preduzeća privatizovan, dok su velika, strateška preduzeća ostala pod kontrolom države (o specifičnostima privatizacije u Srbiji i Hrvatskoj, videti: Zec i Živković, 1997; Franičević, 1999; Štulhofer, 1998). Ipak, za razliku od Srbije, u kojoj je vladajuća elita usporavala procese privatizacije (poništanjem izvršenih privatizacija i zakonskim odredbama kojima vlasnička transformacija nije bila obavezujuća za preduzeća, a obuhvat preduzeća koja su mogla biti privatizovana ograničen - up. Uvalić, 2010; Zec & Živković, 1997), u Hrvatskoj je, nakon 1994. godine došlo do njenog ubrzanja (up. Cohen, 1997: 90), da bi do 1995. godine svega 11% ukupnog broja preduzeća ostalo u većinskom državnom vlasništvu (sa 44% potpuno i 45% delimično privatizovanih preduzeća - up. Gregurek, 2001: 167). Uprkos razlikama u tempu i modelima privatizacije, tendencije koje su se ispoljile u procesima privatizacije u dva društva bile su slične: usled dominacije političkih elita nad ekonomskom sferom, vlasnička transformacija je poslužila za prvobitnu akumulaciju kapitala nove ekonomske elite (u Srbiji je ona mahom bila sastavljena od predstavnika nekadašnje nomenklature, koji su zadržali direktorske pozicije - a potom ih iskoristili u procesima unutrašnje privatizacije za preuzimanje vlasništva nad preduzećima, ratnih profitera i novonarastajućeg sloja tajkunskih preduzetnika, dok su u Hrvatskoj, pored pomenutih grupacija, značajnu ulogu dobili i preduzetnici iz dijaspore, bliski vladajućoj stranci - up. Bartlett, 2003; Sekulić & Šporer, 2000; Cohen, 1997: 90). Novi tip društvenih odnosa koji se oblikovao u velikoj meri je počivao na sprezi između države i novih vlasnika kapitala, gde se nova ekonomska elita formira na bazi političke lojanosti (Sekulić & Šporer, 2000; Katunarić, 1995). Ipak, usled produžene državne (odnosno, direktne političke) kontrole nad

ekonomskim resursima u Srbiji u odnosu na Hrvatsku, prvu fazu ekonomske transformacije karakteriše blokiranost – u slučaju Srbije, odnosno usporenost - u Hrvatskoj. Drugim rečima, tip kapitalističkih odnosa koji se oblikovao u ovim društvima (gde je tržišna regulacija ekonomije bila poduprta manje ili više snažnom državnom intervencijom, širokim diskrecionim ovlašćenjima vladajućih struktura, u ekonomskim procesima u Srbiji i dominacijom državnog nad privatnim vlasništvom²⁵⁹), značajno je odudarao od idealno-tipskih - tržišno-liberalnog i tržišno-koordinisanog - modela (up. Hall & Soskice, 2001), vodeći uspostavljanju državocentričnog kapitalizma, u slučaju Srbije (Lazić & Pešić, 2012), odnosno tajkuskog (političkog, ortačkog) kapitalizma, u slučaju Hrvatske (Sekulić & Šporer, 2000; Franičević, 2002)²⁶⁰. Kapitalizam se, na taj način, u uslovima periferijskog priključivanja globalnoj podeli rada, pojavljuje kao ’’ekonomska kristalizacija države’’ (Mann, 1993: 322).

Uporedo sa procesima vlasničke transformacije, koji će oblikovati novu strukturu društvenih odnosa, post-socijalistička transformacija gotovo svih istočnoevropskih društava praćena je snažnim padom ekonomskih aktivnosti i industrijske proizvodnje, nezaposlenošću, siromaštvom i padom društvenog standarda (Berend, 2001: 362). Usled rata i gubitka unutrašnjih tržišta nastalog raspadom zemlje, društva Srbije (dodatno opterećeno ekonomskim sankcijama i međunarodnom izolacijom) i Hrvatske (koja u prvim godinama transformacije nije imala kontrolu nad jednim delom svoje teritorije) bila su još drastičnije pogođena. Tako ukupan BDP Hrvatske u 1993. godini iznosi svega 49,2% od vrednosti iz 1990., stopa industrijske proizvodnje pada na 56,2%, stopa nezaposlenost raste za 157,3% (i iznosi 15,7%), stopa investicija opada na svega 17,6%, a stopa inflacije raste na neverovatnih 1150% (Vojnić, 1994; Cohen, 1997: 110; EBRD, 1998). Istovremeno, podaci za Srbiju pokazuju još drastičnije ekonomske posledice:

²⁵⁹ Do 2000. godine, državni i mešoviti sektor privrede učestvovali su u ukupnim prihodima Hrvatske sa svega 40%, dok je udeo državnog sektora u BDP-u Srbije iste godine iznosio 60% (EBRD, 2001).

²⁶⁰ Iako treba naglasiti da sintagma državocentrični (ili državno kontrolisani) kapitalizam vrlo lako može biti primenjena i na Hrvatsku, odnosno barem jedan period njene transformacije. Naime, podaci za 1995. godinu pokazuju da je u Hrvatskoj, naizgled, izvršena dramatična promena strukture vlasništva: naime, svega 1,8% od broja svih preduzeća ostalo je u državnom vlasništvu (doduše zapošljavajući još uvek gotovo 1/3 svih zaposlenih), 94,6% preduzeća je bilo u privatnom vlasništvu (zapošljavajući 40,5% zaposlenih), a ostatak – 3% - u mešovitom sektoru (sa 35,3% zaposlenih). Međutim, kako Sekulić i Šporer (2000) navode, radilo se o koncentraciji vlasništva u državnim rukama (kroz državno i mešovito vlasništvo), u kojima je ostalo svega 4,8% ukupnog broja preduzeća, ali i više od dve trećine od ukupnog broja zaposlenih.

1993. godine beleži se pad u BDP za 72.9%, u odnosu na 1990. (Uvalić, 2010: 54), pad industrijske proizvodnje za 77% (Uvalić, 2010: 54; Mrkšić, 2000: 254); povećanje stope nezaposlenosti na 23,1% (Uvalić, 2010: 55)²⁶¹; pad realnih zarada od 76% u odnosu na 1991. (Vujović, 1995: 92); hiperinflaciju koja je 1993. iznosila neverovatnih 116500000000000% (Uvalić, 2010: 54). Pored toga, u obe države rastu javni izdaci za vojsku, uz istovremeni kolaps poreskog sistema, naročito izražen u Srbiji (up. Uvalić, 2010: 55; Nestić i dr., 2001: 238). Ovako drastični efekti transformacije zahtevali su državnu intervenciju, pre svega u oblasti redistribucije dobara, kako bi se šok ravnomerno rasporedio na sve slojeve (Mrkšić, 2000: 260), čime je, i pored proklamovanog prelaza na tržišnu privredu, državni paternalizam u oblasti ekonomije i dalje opstajao²⁶².

Međutim, za razliku od Hrvatske, koja neopterećena sankcijama i ekonomski otvorena za spoljašnje uticaje (up. Lazić & Cvejić, 2010), već od 1994. godine beleži ekonomsku stabilizaciju i porast većine makro-ekonomskih indikatora razvoja (doduše, koji ni 2000. godine nisu ni izbliza bili na nivou iz 1990. godine; up. Nestić i dr., 2001; EBRD, 2001), usled međunarodne izolacije, drastičnog pada privrednih aktivnosti, ali i uopšteno, usled nižeg dostignutog stepena ekonomske modernizacije, ekonomski oporavak Srbije je značajno kasnio²⁶³. Kao posledica toga, institucionalizacija elemenata tržišne privrede u Hrvatskoj, iako usporena ratnim prilikama, imala je brži tempo nego u Srbiji (o efektima institucionalnih tržišnih reformi dva društva, u ovom periodu, videti EBRD, 2001), u kojoj su, s druge strane, bili stvoreni uslovi za relativno dugotrajno paralelno egzistiranje elemenata tržišne, državno regulisane i sive i crne ekonomije (up. Lazić & Cvejić, 2010). S druge strane, iako su masovna otpuštanja viška radne snage u Hrvatskoj, takođe zahtevala snažne mere državne redistributivne politike (čije je

²⁶¹ Iako treba naglasiti da ovu brojku treba uzeti sa rezervom, s obzirom da je od 1993. godine otpuštanje radnika bilo zakonski zabranjeno, te je na taj nači kreirano "gomilanje rada", prikrivajući stvarni nivo nezaposlenosti (Arandarenko, 2000: 360).

²⁶² Primera radi, umesto liberalizacije tržišta, u Srbiji država donosi niz administrativnih mera kojima su regulisane ekonomske aktivnosti: selektivno zamrzavanje cena, limitiranje i kontrola zarada, zaštita preduzeća od bankrota, zabrana otpuštanja radnika, direktno subvencioniranje preduzeća pogođenih embargom putem emisije novca, itd. (up. Uvalić, 2010: 63; Arandarenko, 2000: 360).

²⁶³ Prema procenama Evropske banke za rekonstrukciju i razvoj, BDP u 2000. godini je u Hrvatskoj iznosio 80% nivoa iz 1989. godine, a u Srbiji 47%; godišnji nivo inflacije je iznosio 6,2% u Hrvatskoj, naspram 60,4% u Srbiji; udeo stranih direktnih investicija je u Hrvatskoj bio višestruko veći nego u Srbiji; Hrvatska je značajno prednjačila u institucionalnim reformama, naročito onim koje se odnose na liberalizaciju cena i tržišta, privatizaciju, povećanje kompetitivnosti privrede, reforme finansijskog sektora i fiskalne politike, itd. (EBRD, 2001).

spровоđenje, usled masovnih prevremenih penzionisanja²⁶⁴, uglavnom bilo usmereno preko penzionih fondova i mera materijalne potpore namenjene ratnim veteranima), postepeni ekonomski oporavak Hrvatske i porast društvenog standarda vodili su smanjenim potrebama za snažnom redistributivne uloge države, kakva je postojala u Srbiji. Pri tome, iako podaci pokazuju da je ovde, kao i u Srbiji, posebno tokom ratnih godina, cvetala (od države tolerisana) siva ekonomija (čiji je udeo u BDP-u, sredinom 1990-ih, iznosio 25%), njen je obim bio znatno slabiji (u istom periodu udeo sive ekonomije u BDP-u Srbije iznosio je i celih 50%) i u konstantnom padu od sredine devedesetih godina (Lazić & Cvejić, 2010: 11). Međutim, i pored navedenih razlika u brzini i efektima ekonomske transformacije i privrednog oporavka, u oba društva je smena vladajućih režima, i konačna prevalencija novog sistema društvenih odnosa usledila tek kada je došlo do formiranja koalicije širih društvenih grupacija (mahom preduzetnika i stručnjačkih srednjih slojeva, ali u dobroj meri i industrijskog radništva) čiji su se interesi za normalizacijom političkog i ekonomskog života podudarili (mada su motivi za to bili posve različiti).

Konačno, ovde treba naglasiti da je proces ekonomske transformacije iskazivao određene specifičnosti kada se radi o rodnoj dimenziji. Naime, već je naglašeno da su tokom socijalističkog perioda, uz pomoć mera koje su sprovedene "odozgo", žene masovno ušle u sferu plaćenog rada, uz istovremeno opstajanje rodne podele uloga u sferi neplaćenog kućnog rada (što je za posledicu imalo "dvostruku opterećenost žena"). Period post-socijalističke transformacije je u oba društva doveo do drastičnog pada ekonomskih aktivnosti i porasta nezaposlenosti, naročito se nepovoljno odrazivši na položaj ženske radne snage. Naime, u oba društva se, tokom početnih godina transformacije beleži nešto snažniji pad zaposlenosti među ženskom nego među muškom radnom snagom, da bi se ovaj trend, u manjoj ili većoj meri nastavio tokom čitave dekade (uporediti: Tomić-Koludrović, 2015: 109; Kolin, 2010; Blagojević, 2002). Uporedo sa padom u stopama zaposlenosti, dolazi do snažnijeg angažovanja celokupnog stanovništva, a pogotovo žena, u "sivoj" ekonomiji, ishodeći u tzv. "trostrukoj opterećenosti žena" (Tomić-Koludrović, 2015: 108), kao i do snažnijeg diferenciranja muške i ženske radne snage prema nivou

²⁶⁴ U Hrvatskoj je značajan broj zaposlenih, tokom prvih godina transformacije, isključen iz proces rada, pa je tako broj penzionera u periodu 1991-1995 gotovo udvostručen (Hodžić, 2005: 550).

primanja (doduše, ovo je, makar delimično, bila posledica rodne segregacije čiji se počeci vezuju uz socijalistički period, gde su žene, po pravilu, bile snažnije zastupljenje u onim sektorima ekonomije u kojima su plate bile niže, kao i u javnom sektoru - up. Galić i Nikodem, 2009: 255; Milić, 2006), koji je naročito teško bio pogođen ekonomskim kolapsom). Post-socijalistička transformacija se karakteriše i postepenim povlačenjem države iz sfere socijalne zaštite, dvostruko pogodivši žene: s jedne strane, redukcijom ovih aktivnosti, snažnije je pogođena ženska radna snaga, koja je mahom bila zaposlena u sektoru socijalne zaštite; sa druge strane, upravo su žene mahom bile korisnice ovih usluga, te ih je njihova redukcija ostavile bez adekvatne institucionalne potpore i uslovila reaktiviranje tradicionalnih socijalnih mreža. Uvođenjem tržišta kao osnovnog regulatora ekonomskih aktivnosti, bez adekvatnih institucionalnih promena koje bi olakšale poziciju žena, post-socijalistička transformacija je, na taj način, dovela do relativnog pogoršanja njihovog društveno-ekonomskog položaja.

2.3.2.1.4 Obrasci društvene (re)stratifikacije društava Srbije i Hrvatske u periodu usporene/blokirane transformacije

Proces transformacije podrazumeva, barem delimično, promenjene uslove u kojima se vrši reprodukcija sistema, što ne ostaje bez svojih posledica na planu strukturiranja društva, tj. osnovnih društvenih grupa. Na ovom mestu nema potrebe za detaljnom analizom, pa će, stoga, biti pomenuti samo najosnovniji obrasci restratifikacije. Kao što je rečeno, početne godine transformacije (u Hrvatskoj je ovaj period trajao nešto kraće nego u Srbiji) obeležene su ekonomskim krahom i opštim osiromašenjem, koje je pogodilo (iako ne linearno) sve društvene slojeve i dovelo do polarizacije društva na malobrojnu grupu koja se obogatila i ostatak stanovništva čiji je materijalni standard značajno opao (up. Vujović, 1995; Mrkšić, 2000; Cohen, 1997). Ova polarizacija nije dovela do brisanja klasno-slojnih razlika, koje su opstajale, ali su se, u promenjenim okolnostima, obrasci i mehanizmi njihovog ispoljavanja promenili.

Post-socijalistička transformacija je, usled promene načina reprodukcije društvenih odnosa, nužno predstavljala i proces konstituisanja novog klasnog sistema. Ove su promene (koje su, iako ne identične, bile u značajnoj meri slične u dva društva, uz

izuzetke, koji se mogu pripisati specifičnostima njihove transformacije) započele već u okviru socijalističkog sistema društvenih odnosa, krajem osamdesetih godina, onda kada su sukobi oko dominantnih položaja unutar nomenklature, manje ili više uspešno predstavljeni kao pitanje nacionalnog, odnosno državnog opstanka (Lazić, 2011: 71). Kao što je već rečeno, pitanje sistemske promene, u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, u Hrvatskoj je shvatano kao sredstvo nacionalnog oslobođenja, i na tom osnovu je i izvršena široka mobilizacija stanovništva. S obzirom da su u ovom procesu bile uspešnije opozicione (disidentske) grupe, one će predstavljati i glavnu regrutnu bazu za pripadnike nove političke elite (regrutacija ekonomske elite, pri tome, prvenstveno će se vršiti iz redova niže pozicioniranih članova nekadašnje nomenklature, stručnjačkih slojeva, ali i iz vansistemske kategorije privatnika, te delova nekadašnje političke emigracije) (Hodžić, 2008: 117). S druge strane, primarni impulsi ka otpočinjaju sistemskih promena u Srbiji su dolazili od strane srednjih slojeva i intelektualne opozicije (koja će, kao i u Hrvatskoj, zajedno sa pripadnicima stručnjačkih grupacija i bivšim pripadnicima nomenklature postati glavna regrutna baza za novu političku elitu – up. Lazić, 2011), iako će republičko partijsko rukovodstvo (motivisano spolja nametnutom nužnošću promena u globalnom kapitalističkom okruženju) vrlo brzo i samo usvojiti datu strategiju, stavljajući se na čelo transformacijskih procesa (otuda je u Srbiji, u odnosu na Hrvatsku, u značajnijoj meri prisutan personalni kontinuitet u sastavu političke elite tokom devedesetih godina, te Lazić (2000), s pravom, govori o "adaptivnoj rekonstrukciji elita"). U oba društva je totalizujući društveni monopol nomenklature zamenjen političkom dominacijom nove vladajuće grupacije, kojim je, kako je već naglašeno, osigurana kontrola nad ekonomskim resursima (up. Lazić, 2011: 71), iako treba naglasiti da je novi sistem društvenih odnosa tendencijski vodio pluralitetu elita, shodno razdvajanju kontrole nad ključnim društvenim podsistemima i promenjenim osnovama na kojima se vršila reprodukcija vladajuće grupe, odnosno tipu resursa na osnovu kojih se sticao ili održavao vladajući položaj (up. Lazić, 2000). Na taj način pripadnici bivše nomenklature bili su u prilici da izvrše konverziju organizacionih ili političkih resursa u ekonomski kapital, pri čemu je glavni mehanizam redistribucije vlasništva predstavljao proces privatizacije (pri tome, treba naglasiti da je ovaj mehanizam, u prvom periodu post-socijalističke transformacije, bio značajniji za

redistribuciju bogatstva na novim osnovama u Hrvatskoj nego u Srbiji, u kojoj će on dobiti na značaju nakon 2000. godine, kada dolazi do ubrzane vlasničke transformacije preduzeća). Pored toga, usled rata (koji je neposredno zahvatio teritoriju Hrvatske) i međunarodne izolacije u vidu ekonomskih sankcija (kojima je bila izložena Srbija), putem, od strane država tolerisane (ili u nekim slučajevima i podsticane), upotrebe polulegalnih i ilegalnih sredstava (koja su uključivala ilegalni uvoz nafte, cigareta, oružja, itd., ali i direktnu pljačku), deo nove ekonomske elite izvršio je takozvanu prvobitnu akumulaciju kapitala, koji je potom investiran bilo u kupovinu državnih preduzeća, bilo u pokretanje sopstvenih privatnih preduzeća. Konačno, novu ekonomsku elitu su, sačinjavali i uspešni privatni preduzetnici, koji su iskoristili ekonomski povoljno okruženje tokom prve polovine devedesetih (građanski rat i hiperinflaciju – up. Lazić, 2011: 76) za osnivanje sopstvenih preduzeća i akumulaciju kapitala (pri tome, veliki deo ove grupacije u Hrvatskoj sačinjavali su povratnici iz dijaspore, koji su, usled bliskosti sa vladajućom partijom, imali povlašćeni položaj u privatizaciji preduzeća ili u dobijanju poslova sa državom (Sekulić & Šporer, 2000)). U meri u kojoj su turbulentni politički i ekonomski uslovi u dva društva omogućili jezgru kapitalističkih klasa u nastajanju da izvrše prvobitnu akumulaciju kapitala, oni su kasnije postali prepreka za njegovu normalnu reprodukciju (naročito u Srbiji, koja se nalazila u ekonomskoj izolaciji). Pored toga, Srbiju je pratila još jedna specifičnost: naime, jedan deo nove ekonomske elite bio je zainteresovan za smenu režima i normalizaciju ekonomskih odnosa kako bi se proširena reprodukcija kapitala nesmetano odvijala (naravno, ovakva motivacija delimično je ishodila i iz činjenice da je njihova uspešnost na "tržištu" u značajnoj meri bila ugrožena nelojalnom konkurencijom koja je dolazila iz redova vladajućoj partiji bliskih preduzeća); međutim, deo elite (mahom direktora državnih preduzeća i delova aparata vlasti) koji još uvek nije stigao da konvertuje svoje resurse u privatni kapital, kao i oni koji su kapital stekli na nelegalan način (u strahu od mogućih preispitivanja porekla kapitala), bio je zainteresovan za očuvanje postojećeg režima (up. Lazić, 2011: 76). Ovi suprotstavljeni interesi delova ekonomske elite (koji su, pri tome, karakterisali i hrvatsko društvo) imali su različite implikacije po opstanak režima na vlasti. Naime, tek onda kada je većinski deo ove grupacije imao interes ka normalizaciji tržišne ekonomije (i očuvanja sigurnosti privatnog vlasništva), vladajući režimi su smenjeni.

Druga društvena grupacija koja je od značaja za proces demontiranja socijalističkog sistema društvenih odnosa i formiranje kapitalizma, u oba društva, bili su srednji slojevi (sastavljeni od kategorija nižih rukovodilaca, stručnjaka, ali i novoformirane grupe sitnih preduzetnika). Naime, ako vladajuće grupacije predstavljaju glavnog delatnog aktera u procesu sistemske promene (u oba društva, kao što smo videli, zametke nove vladajuće grupacije treba tražiti u pripadnicima socijalističke nomenklature, iako joj se pridružuju i pripadnici drugih – pre svega srednjoklasnih – grupacija), manje ili više uspešno namećući svoju interpretaciju društvene realnosti širim društvenim grupama, uloga srednjih slojeva je u ovom procesu pre svega medijatorska. Oni se pojavljuju ili kao aktivni kreatori novog legitimacijsko-ideološkog uporišta (organski intelektualci, u gramšijevskom smislu), ili kao njegovi pasivni diseminatori (tradicionalna inteligencija). Uloga srednjih slojeva u ovim procesima samo je donekle različita u dva društva: naime, dok su u Hrvatskoj oni bili mobilisani od strane opozicionih grupacija, na nacionalističkoj i antisocijalističkoj osnovi, u Srbiji su se delovi vladajuće nomenklature nametnuli kao predvodnici sistemskih promena i mobilizatori širih društvenih grupa – između ostalih i srednjih slojeva (amortizujući i pasivizirajući njihov opozicioni potencijal). Interesi ovih grupacija ka uspostavljanju sistema zasnovanog na tržišnoj ekonomiji i političkom pluralizmu ishodili su iz činjenice da su one u socijalizmu iskazivale težnju ka autonomnoj upotrebi resursa kojima su raspolagali, a koja je u datim istorijskim okolnostima (akutna ekonomska kriza), pored ograničenja koja su ishodila iz dominantne logike društvene reprodukcije, dodatno otežavana neefikasnošću ekonomskog sistema. Prihvatanjem vrednosno-ideoloških obrazaca kapitalističkog okruženja (individualizma, liberalizma, takmičenja, meritokratskog zasnivanja društvene hijerarhije, itd. – up. Lazić, 2011: 235), u značajnoj meri omogućenih i usled privredne i kulturne otvorenosti jugoslovenske države prema Zapadu, one su imale ključnu ulogu u delegitimaciji socijalističkog društvenog poretka (služeći, pri tome, kao glavni rezervoar za popunjavanje redova nove političke elite – up. Hodžić, 2008; Lazić, 2011). Uspostavljanjem novog sistema društvenih odnosa, na tržišnim i pluralističkim osnovama, stvoreni su i novi uslovi za reprodukciju ove grupacije, omogućivši u socijalizmu marginalizovanoj kategoriji privatnih vlasnika da se pojavi kao jezgro nove srednje klase, pored ”starih” slojeva stručnjaka i nižih rukovodilaca.

Međutim, iako su srednji slojevi (pri tome, u početnim godinama transformacije oni se svakako nisu mogli konstituisati kao homogena društvena grupacija) predstavljali glavnog "partnera" vladajuće grupacije u razgradnji elemenata starog i uspostavljanju i stabilizaciji novog sistema društvenih odnosa, usled specifičnih okolnosti u kojima se odvijala transformacija dva društva, pogotovo tokom prve polovine devedesetih godina, samo je mali deo srednjoklasnih grupacija uspeo da kapitalizuje svoju podršku promenama (mahom, usled bliskosti sa vladajućim partijama, dolazi do njihovog uspona bilo među vladajuću političku elitu, bilo među preduzetničke grupacije – up. Hodžić, 2008; Lazić, 2011). Za stručnjački deo ove grupe, transformacija je donela dramatično pogoršanje materijalnog standarda (naročito u Srbiji - up. Vujović, 1995), iako su im na raspolaganju stajali resursi kojima druge – pre svega niže pozicionirane - grupacije nisu raspolagale (nasleđene materijalne beneficije iz prethodnog sistema, kulturni i socijalni kapital), dok su sitni preduzetnici bili drastično pogođeni pogoršanjem materijalnog standarda svih društvenih grupa i posledično smanjenom potrošnjom. Drugim rečima, ukoliko je data grupacija igrala aktivnog saveznika vladajuće elite u uspostavljanju novog sistema društvenih odnosa, usporavanje, odnosno blokada post-socijalističke transformacije ih je opredelila za većinsko uskraćivanje iste podrške (naročito onda kada su goruća pitanja nacionalne ugroženosti bila manje-više rešena ili barem odložena). Manifestan otklon srednjih slojeva od vladajućih, Tuđmanovog i Miloševićevog, režima, dobijao je svoje izraze u opadajućoj podršci na izborima (up. Cohen, 1997; Hodžić, 2008; Lazić, 2011), ali i u masovnim uličnim protestima (u Srbiji su svakako najmasovniji bili višemesečni protesti zbog nepriznavanja rezultata lokalnih izbora 1996. godine, u kojima su mahom učestvovali pripadnici srednjih slojeva – up. Lazić, ed. 1999., a u Hrvatskoj masovne demonstracije zbog zabrane rada opozicione radio stanice *Radio 101*, iste godine). Konačno, srednja klasa će, zajedno sa delovima nove ekonomske elite, u oba društva, predstavljati glavnu snagu promene režima 2000. godine (naravno, uz tu razliku što je do ove promene u Srbiji došlo kombinacijom izbora i masovnih protesta, pa je angažovanje srednjih slojeva bilo znatno neposrednije, dok je u Hrvatskoj, nakon smrti Tuđmana, opozicija mirnim putem preuzela vlast), pojavljujući se i kao najznačajniji nosioci liberalnih vrednosti.

Ukoliko su vladajuće grupacije i srednji slojevi predstavljali inicijatore sistemskih promena i diseminatore nove (kapitalističke) ideološko-vrednosne matrice, radnička klasa, kao sistemski podređena, resursno deprivirana i u značajnoj meri višestruko atomizovana grupacija u socijalističkom sistemu (o čemu je nešto rečeno u prethodnim poglavljima, a detaljnije videti u: Lazić, 1987; Lazić, 2011), nije uspevala da iznedri značajnije oblike kolektivne akcije koji bi se zasnivali na zaštiti ili unapređenju njenih užegrupnih interesa. Ipak, ni ona nije ostala po strani u procesu razgradnje socijalističkog poretka, pojavljujući se, prvenstveno, kao glavna mobilizacijska baza koju su predstavnici vladajuće grupacije koristili u ostvarivanju sopstvenih interesa. U oba društva, mobilizacija radništva je prvenstveno počivala na nacionalističkim osnovama, a u Srbiji dodatno podržana populističkim ideologemama o produbljivanju radničkog samoupravljanja i očuvanju socijalne pravde. S obzirom da je jugoslovenski samoupravni sistem svoje legitimacijsko uporište crpeo iz proklamovane (iako u praksi slabo ostvarivane) radničke kontrole nad proizvodnjom, te da se zanimalo na "zaštiti interesa radničke klase" (navedeno prema Lazić, 2011: 77), pitanje na koje treba odgovoriti je kakav je splet interesa ili okolnosti motivisao ovu grupaciju za uspostavljanje novog tipa poretka zasnovanog na principima takmičenja, individualne inicijative/rizika, i tržišta kao glavnog regulatora ekonomskih aktivnosti (a koji, po definiciji, nije podržavao njihove interese). U odgovoru na ovo pitanje, poćićemo obrnutim logičkim sledom – dakle, ne od strukturne pozicije ove grupe, već od vrednosnih orijentacija, koje su, doduše, i same dobrim delom generisane mestom društvene grupe u društvenoj strukturi. Naime, ideološka matrica na osnovu koje se osiguravala podrška radništva socijalističkom sistemu bila je prvenstveno egalitaristička (podržana izraženom autoritarnošću stanovništva, ali i nekim realnim pokazateljima poboljšanja uslova života ove grupacije, koje je usledilo nakon uvođenja tržišnih elemenata u ekonomiju i snažne orijentacije na potrošnju, 1960-ih godina). Ovo suštinski znači da se data grupacija, na vrednosnom planu, karakterisala specifičnom mešavinom vrednosnih orijentacija – od naglašenog prisustva kolektivističko-egalitarnog sindroma (Županov, 1996), preko još uvek prisutnih tradicionalističkih vrednosti (autoritarnosti i patrijarhalnosti), do vrednosti koje su direktno protivrečile logici reprodukcije sistema (materijalizam ili vrednost postignuća – up. Pantić, 1977). Ovome treba dodati i nacionalizam, kao novo legitimacijsko uporište elita,

koji je dodatno podržavao i jačao reprodukciju tradicionalističkih vrednosnih obrazaca. Upravo ovo kontradiktorno vrednosno-ideološko (a u suštini i sistemsko) utemeljenje pripadnika radničkih grupacija tokom socijalističkog perioda, omogućavalo je njihovu mobilizaciju za promene u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog pluralizma, uz istovremeno jačanje tradicionalističkih obrazaca. Materijalno deprivilegovano (naročito nakon ekonomske krize koja postaje manifestna osamdesetih godina), organizaciono i politički atomizovano radništvo, čije je vrednosno-ideološko opredeljenje bilo manje ili više konfuzno (pri tom, ista vrednosna konfuzija bila je prisutna u gotovo svim društvenim slojevima – up. Sekulić, 2014; Lazić & Cvejić, 2007), pružilo je masovnu podršku novim/starim elitama za uspostavljanje novog društvenog poretka, i to primarno na osnovu nacionalističke mobilizacije ojačane obećanjima o izlasku iz ekonomske krize putem tržišne modernizacije (pri tome, razlika je u tome što je Tuđman nudio oporavak kroz tržišne reforme ka kapitalističkom društvenom poretku, dok je Milošević date reforme predstavljao kao tržišni socijalizam). Drugo pitanje na koje valja odgovoriti odnosi se na razloge zbog kojih je ova grupacija, zajedno sa poljoprivrednicima, pre svega u Srbiji, a ništa manje ni u Hrvatskoj, predstavljala snažno uporište vladajućeg režima, uprkos tome što se njena materijalna, i ukupna društvena pozicija, drastično (i apsolutno i relativno – up. Mrkšić, 2000; Vujović, 1995) pogoršala tokom prvih godina transformacije, svrstavajući je među "gubitnike tranzicije". U nastojanju da odgovore na ovo pitanje, Lazić i Cvejić (2010) navode sledeće razloge:

a) snažna redistributivna uloga države (u Srbiji vršena pomoću limitiranja razlika u prihodima, zabrane otpuštanja radnika i kontrole cena, a u Hrvatskoj uz pomoć materijalne potpore ratnim veteranima i ublažavanjem drastičnih posledica masovnih otpuštanja prevremenim penzionisanjem), kojom se nastojalo da se amortizuje drastično osiromašenje pre svega nižih društvenih slojeva, i društveno diferenciranje. Na taj način, vladajući režimi su se (uspešno) nametali kao kao "zaštitnici prava radnika";

b) tolerisanjem sive ili čak crne ekonomije kao jedinog izvora prihoda značajnog dela stanovništva (pri tome, jedan od izvora sive ekonomije predstavljao je povratak na poljoprivrednu proizvodnju i korišćenje širokih srodničkih mera podrške, dok je drugi podrazumevao uključivanje u ilegalne ili polulegalne trgovinske lance), i jedna i druga

država su nastojale da izbegnu još drastičnije posledice ekonomskog kraha (s tim da je, kao što je već rečeno, udeo sive i crne ekonomije u Hrvatskoj bio niži nego u Srbiji);

c) uz pomoć autoritarne političke kontrole, vladajuće grupacije (u oba društva) uspele su da fragmentiraju radničku klasu, pre svega, kontrolišući sindikate (pri tome, u Srbiji se mahom radilo o kontroli nasleđene sindikalne mreže iz socijalističkog perioda, dok je u Hrvatskoj uspostavljena nova mreža radničkih organizacija, mahom bliskih vladajućoj partiji), što je uslovalo značajan pad u broju članova, a time i redukovane mogućnosti za organizovanje kolektivne akcije (ovome svakako treba dodati i to da je u okolnostima globalne delegitimacije socijalističkog sistema društvenih odnosa, organizacija interesa radništva u okviru levičarskih političkih organizacija, faktički bila nepostojeća);

d) usled nacionalističke masovne mobilizacije stanovništva, u situaciji neposredne ili posredne ratne umešanosti, socijalno nezadovoljstvo stanovništva je preusmeravano na ‘‘spoljne’’ neprijatelje.

Na taj način, radnički slojevi su tokom prvih godina transformacije i ekonomski i politički pasivizirani, ne učestvujući direktno u sukobima vladajućih grupacija i srednjih slojeva, iako su manje ili više stabilno pružali podršku vladajućim strukturama (pre svega na izborima, a samo iznimno i u masovnim javnim okupljanjima koje je organizovao vladajući režim, pre svega u Srbiji). Usled specifičnog toka procesa sistemskog preobražaja (ali i istorijskog nasleđa), stvoreni su uslovi za reprodukciju tradicionalističkih vrednosnih orijentacija (nacionalizma, autoritarnosti i patrijarhalnosti), poduprtih egalitarističko-kolektivističkim vrednostima koje su generisale i ekonomska kriza i mesto date grupacije u novom sistemu društvene reprodukcije, ali i autoritarni tip političkog poretka, koji se održavao upravo uz pomoć nacionalističke legitimacije.

Konačno, sitni poljoprivrednici, sistemski marginalizovana grupa, čiji se udeo tokom socijalističke modernizacije smanjivao, a ekonomski i politički značaj opadao, nisu se direktno uključivali u razgradnju socijalističkih društvenih odnosa. Odbranivši svoje pravo privatnog vlasništva u socijalizmu, oni nisu bili posebno motivisani da se aktivno uključuju u transformacijske procese. S druge strane, usled marginalizovanog društvenog položaja, ni vladajuće elite nisu računale na njihovu masovnu mobilizaciju (iako to ne znači da joj nisu bili podložni, pogotovo kada se radilo o nacionalističkim

mobilizacijama). Stabilna podrška koju su davali vladajućim režimima, tokom perioda transformacije, naročito u Srbiji, ishodila je pre svega iz činjenice da se njihov relativni društveni položaj, usled blizine izvora hrane, u situaciji kada ona postaje ograničeno i retko dobro, relativno poboljšao (up. Vujović, 1995; Mrkšić, 2000). Pri tome, ova je podrška bila utoliko izvesnija što su autoritarni oblici društvene kontrole bili izraženiji, a nacionalistički diskursi prisutniji. Usled relativne očuvanosti tradicionalističkih obrazca života na selu, ova se grupacija pojavljuje kao primarni nosilac tradicionalističkih vrednosti, čije je ispoljavanje bilo potpomognuto vladajućom nacionalističkom ideologijom. Njihova sistemski generisana marginalna pozicija, koja je ishodila u pasivnom saučestvovanju u transformacijskim procesima, teško da je mogla doprineti značajnijem širenju liberalnih vrednosnih orijentacija.

* * *

Da rezimiramo, proces post-socijalističke transformacije oba društva je, naročito u prvom periodu, bio obeležen ambivalentnim tendencijama, koje su ishodile iz paralelnog opstojanja elemenata starog i novog društvenog sistema, te još uvek prisutnih vrednosno-ideoloških naslaga iz prošlosti: višepartijski sistem i ustanovljavanje demokratskih institucija bez stvarne demokratizacije društva; napuštanje komandno-planske ekonomije i uvođenje privatnog vlasništva bez potpune i transparentne privatizacije; uvođenje mehanizma tržišta kao regulatora ekonomskih aktivnosti, uz naglašenu redistributivnu ulogu države; uvođenje koncepta vlasti koja je smenjiva na izborima, uz opstajanje autoritarnih struktura, itd. Iako je proces transformacije dva društva pokazivao značajne sličnosti (samoupravni socijalizam kao početna tačka preobražaja; nacionalistička mobilizacija stanovništva koja je završila u građanskim ratovima i uspostavljanju autoritarnih političkih režima; usporenost sistemskih promena, koje su se odvijale pod kontrolom političkih oligarhija; masovna konverzija resursa nekadašnjih pripadnika socijalističke nomenklature izvršena putem procesa privatizacije; formiranje nove preduzetničke elite, bilo uz pomoć polu- i ilegalnih ekonomskih aktivnosti, bilo usled korišćenja povoljne ekonomske konjunktore, uključujući i bliskost sa vladajućim režimom; dramatično opadanje ekonomskih aktivnosti tokom početnih

godina transformacije, i pad materijalnog standarda stanovništva, delimično izazvan i prelaskom na tržišnu privredu, uslovljavajući snažnu redistributivnu ulogu države, itd.), važno je ukazati i na razlike:

a) naime, Hrvatska je, istorijski gledano, ranije otpočela sa procesima modernizacije, što je uslovalo viši stepen ekonomskog razvoja u odnosu na Srbiju i bolje početne pozicije za uspešnu transformaciju (up. Lazić & Cvejić, 2010);

b) mada je u oba društva bila prisutna konverzija političkih i organizacionih resursa nekadašnjih pripadnika nomenklature, personalni kontinuitet je bio znatno izraženiji u Srbiji nego u Hrvatskoj (naročito kada se radilo o sastavu novih političkih elita);

c) iako su političke oligarhije, u oba društva, svoju vlast zasnivale na nacionalističkoj legitimaciji, njena osnova nije bila ista: u Hrvatskoj je nacionalizam, sticanjem samostalnosti, postao "pobednička ideologija", ugrađena u same temelje državnosti i sistemski podržavan (na primer, davanjem privilegija "borcima" ili uvođenjem velikog broja državnih praznika i slavnih datuma koji su vezani za proces sticanja nezavisnosti), te na taj način i "normalizovan"; u Srbiji je, s druge strane, nacionalistička mobilizacija bila okrenuta ka "odbrani" etničkog srpskog stanovništva u drugim delovima bivše Jugoslavije, podrazumevajući direktan ili indirektan angažman države u ratnim sukobima (a deklarativno iskazivan kao nastojanje da se očuva kontinuitet sa Jugoslavijom), kao i ka nastojanju da se uspostavi kontinuitet sa "slavnom" istorijskom prošlošću (pri tome, usled ratnih poraza, uspešnost penetracije ove ideološke matrice među sve društve slojeve nije bila tako evidentna, kao u Hrvatskoj);

d) tokom čitavog razdoblja devedesetih godina, Srbija je bila pod snažnom međunarodnom političkom i ekonomskom izolacijom, dok je Hrvatska uživala međunarodnu političku podršku, koja ju je učinila otvorenijom za spoljne, političke, kulturne i ekonomske, uticaje;

e) kao rezultat toga, ekonomska stabilizacija Hrvatske otpočela je već sredinom devedestih godina, omogućivši joj ranije pristupanje procesu evrointegracija;

f) iako su u oba društva bili pod kontrolom političke oligarhije, procesi privatizacije odvijali su se znatno brže u Hrvatskoj nego u Srbiji, podržani relativno širokim konsenzusom stanovništva o neophodnosti ekonomskih reformi;

g) kao posledica toga, udeo privatnog sektora u ukupnoj strukturi ekonomije, bio je značajno viši u Hrvatskoj nego u Srbiji;

h) usled međunarodne izolacije, ekonomski oporavak Srbije tekao je dosta sporije, uslovljavajući opsežniju i dugotrajniju redistributivnu ulogu države;

i) iako je siva ekonomija bila prisutna u oba društva, njen je obim bio izraženiji u strukturi privrede Srbije (pri tome, usled međunarodne izolacije i sporog ekonomskog oporavka, udeo sive ekonomije je i znatno sporije opadao u Srbiji nego u Hrvatskoj).

Opisane ambivalentne tendencije, koje su karakterisale procese sistemskih promena u društvima Hrvatske i Srbije, zajedno sa specifičnim društveno-istorijskim nasleđem, ishodile su u tendencijom oblikovanju protivrečnih vrednosno-ideoloških obrazaca na kojima su počivala:

1. Usled živog socijalističkog nasleđa, opstajali su kolektivističko-egalitarni obrasci i samoupravni mentalitet (naročito među radničkim slojevima, za koje je proces transformacije značio drastično pogoršanje uslova života). Ipak, usled činjenice da su oblici mobilizacije radništva za sistemske promene bili unekoliko različiti u dva društva (u tom smislu što se Milošević manje-više uspešno nametnuo kao "zaštitnik prava radnika", predstavljajući reforme kao produblјivanje samoupravne privrede na tržišnim osnovama, dok je Tuđman nacionalističku mobilizaciju povezivao sa otklonom od socijalizma), te da su mere državne redistributivne politike bile znatno izraženije u Srbiji (pothranjujući ideje o redistributivnoj pravdi), nije teško pretpostaviti da su i date vrednosti bile nešto prisutnije u Srbiji nego u Hrvatskoj.

2. Autoritarni karakter političkog sistema pothranjivao je već izraženu raširenost individualne autoritarnosti kod stanovništva.

3. Nacionalistička legitimacija vladajuće elite, zajedno sa ratnim zbivanjima i autoritarnim karakterom vlasti, tendencijski su vodili širenju nacionalističke orijentacije među stanovništvom.

4. Nacionalizam je u značajnoj meri pospešivao širenje i reprodukovanje i drugih tradicionalističkih vrednosti, najpre, religijskog ekskluzivizma, potom organicističko shvatanje nacije, mitologizacija sopstvene prošlosti, i ne manje bitno,

jačanje patrijarhalne svesti, koja je i sama imala svoje dublje društveno-istorijsko utemeljenje.

5. Systemske promene u pravcu uspostavljanja političkog pluralizma vodile su, s druge strane, institucionalizaciji vrednosti koje se vezuju za razvijena demokratska društva: individualizam, postignuće, racionalnost, svest o smenjivosti vlasti i mogućnosti njenog pozivanja na odgovornost, aktivna participacija u političkom životu, itd. S obzirom da su inicijatori i glavni učesnici sistemskih promena bili delovi vladajućih grupacija i srednji slojevi, nije teško pretpostaviti da su upravo ove grupacije bile i nosioci vrednosti političkog liberalizma.

6. Slično, ustanovljavanje tržišnih institucija i privatnog vlasništva, zajedno sa temeljnim restrukturiranjem društva, na legitimacijskom planu su omogućili širenje ekonomskog liberalizma. S obzirom da je čitav jedan sloj – preduzetnički – svoju reprodukciju dugovao upravo ovim sistemskim promenama, nije teško pretpostaviti da je on bio i najsnažniji zagovornik ekonomskog liberalizma. Systemske promene u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, na taj način su generisale i odgovarajuće vrednosti, kojima su se legitimisale one društvene grupe čija je reprodukcija počivala na datim osnovama.

7. Pored pomenutih procesa koji su se odvijali na unutar društvenom planu, vrednosne orijentacije i njihova promena bivale su podvrgnute dejstvu širih globalnih društvenih procesa. Naime, tokom osamdesetih godina 20. veka, u globalnim okvirima dolazi do promena u vladajućoj društvenoj paradigmi. Umesto nekadašnjih jakih država blagostanja, ekonomska regulacija zapadnoevropskih zemalja sve više je dobila obrise neoliberalnog modela (Harvi, 2010), postulirajući neupitnost slobodnog tržišta i povlačenja države iz neposrednog učešća u ekonomskim aktivnostima, ali i iz regulacije ekonomskih procesa. Uporedo sa tim, legitimacijska kriza socijalističkog poretka, osnažila je neprikosnovenost tržišnog modela privrede i države zasnovane na političkom pluralizmu. Globalna ideološka prevalencija kapitalizma i demokratije (koji su inspirisali pojedine autore da proglase "kraj istorije"- up. Fukujama, 2002) označili su nužnost, ali i poželjne pravce promene nekadašnjih socijalističkih društava. Ova globalna dominacija liberalne (političke i ekonomske) ideološke paradigme svakako nije mogla da ostane bez svog odjeka na unutrašnjem planu društava koja su prolazile kroz procese transformacije,

ukotvljujući se kao normativi kojima dati procesi treba da se povinuju. Pri tome, nije teško pretpostaviti da što je društvo bilo otvorenije u procesu transformacije, a sami efekti preobražaja vidljiviji, to je širenje liberalnih vrednosti moralo da bude izraženije. Uzmemo li u obzir efekte ovih globalnih kretanja i sam tok transformacije dva društva, nije teško zaključiti da je, usled snažnije otvorenosti prema svetu, ali i vidljivijih pozitivnih efekata transformacije, raširenost dominantne globalne ideologije u Hrvatskoj morala da bude izraženija nego u Srbiji.

8. Konačno, pored opisanih procesa, sa snažnijim prodorom kapitalističkih društvenih odnosa, savremena društva su izložena procesu "kulture univerzalizacije" (Wallerstein, 1990), koju neki autori još nazivaju kulturnom modernizacijom (Inglehart & Welzel, 2005), a čiji se efekti, između ostalog, ispoljavaju i kroz širenje ideologije ljudskih prava, kosmopolitizaciju, promenjenu prizmu sagledavanja odnosa među polovima, kritičnost prema autoritetima, itd. Upravo ova izloženost globalnim modernizacijskim procesima, prisutna i u vreme socijalističkog poretka (up. Zakošek, 1993: 8), pojavljuje se kao "kontrateža" retradicionalizaciji na nacionalističkim i organicističko-klerikalnim osnovama, uslovljavajući njima suprotne tendencije. Naravno, jasno je da delovanju ovih faktora nisu svi društveni slojevi podjednako izloženi: modernizacija vrednosnih sistema, po pravilu se dešava brže među onim društvenim slojevima koji su snažnije uključeni u obrazovne procese (Inkeles, 1968), odnosno koji su u prilici da imaju češće i raznovrsnije kontakte sa ljudima i idejama. Drugim rečima, modernizacijski procesi su izraženiji kod stručnjačkih i vladajućih grupacija, u odnosu na hijerarhijski niže društvene slojeve.

Dakle, manje ili više jasna usmerenost transformacijskih procesa u Hrvatskoj, odnosno neizvesnost ishoda u Srbiji tokom poslednje dekade 20. veka, navelo nas je da opisane promene imenujemo usporenom transformacijom, u prvom slučaju, odnosno blokiranom, u drugom (Lazić, 2000; Lazić, 2005). Pobeda opozicionih snaga tokom 2000. godine je u oba društva označila i nešto snažniju usmerenost ka intenziviranju i dovršenju procesa transformacije, koja se, iz sadašnje perspektive, pokazala kao konsolidacija kapitalističkog sistema društvenih odnosa i njihova reintegracija u globalne tokove svetskog kapitalističkog sistema. Deblokada, odnosno ubrzavanje transformacije je, na taj način, završila kao dovršetak tranzicije iz real-socijalističkih u kapitalistička

društva (o prirodi kapitalističkih odnosa, koji su se, pri tom, uspostavili, biće kasnije reči), a čitav proces je bio praćen postepenim konstituisanjem i konsolidacijom grupacija koje će se pojaviti kao nosioci novog sistema društvene reprodukcije.

2.3.2.2 Konsolidacija kapitalističkih društvenih odnosa

Prva smena režima nakon otpočinjanja procesa postsocijalističke transformacije dogodila se gotovo istovremeno u društvima Hrvatske i Srbije, 2000. godine. Ovu godinu, uslovno uzimamo kao početnu tačku ubrzanja, odnosno deblokade transformacijskih procesa (uslovno, jer je ona označila političku promenu, iako je ekonomska stabilizacija, pre svega u Hrvatskoj, a u određenoj meri i u Srbiji, počela par godina ranije). Ipak, promenom režima, uspostavljeni su i politički preduslovi za manje ili više nesmetanu konsolidaciju novog tipa poretka. S druge strane, prikaz transformacijskih procesa koji su usledili nakon promene režima nužno će biti vremenski ograničen: naime, pošto je druga komparativna tačka u kojoj ćemo ispitivati promene vrednosnih orijentacija situirana u kraj 2003. i početak 2004. godine, za nas će biti relevantni oni procesi koji su se dešavali do tog momenta, iako u nekim slučajevima striktno razgraničenje neće biti moguće.

2.3.2.2.1 Konsolidacija demokratskih institucija

Kao što je naglašeno, fazom deblokirane (u slučaju Srbije), odnosno ubrzane (u slučaju Hrvatske) transformacije, označićemo (samo uslovno) period nakon 2000. godine, kada u oba društva dolazi do prve smene režima. S obzirom da je u Hrvatskoj smena izvršena mirnim putem, smrću predsednika Tuđmana i pobedom opozicije na izborima, njena je putanja (kada je o političkom podsistemu reč) pratila razvojni tok koji je bio tipičan i za druga post-socijalistička društva (obeležjen povratkom reformisanih komunista na vlast, a potom periodičnim smenama različitih blokova partija – up. Lazić & Cvejić, 2010: 12). Kao što je u jednom od ranijih poglavlja naglašeno, politička promena režima u Hrvatskoj bila je moguća onda kada je ”nacionalno pitanje” izgubilo

svoj apsolutni prioritet (završetkom rata i preuzimanjem kontrole države nad svim delovima svoje teritorije, te stvaranjem etnički homogene države – up. Ilišin, 2008: 62), odnosno kada su drugi vidovi društvenih podela i sukoba dobili svoju političku artikulaciju (naravno, ovo ne znači da su se nacionalistički diskursi i oblici socijalne mobilizacije potpuno povukli iz javne i političke sfere)²⁶⁵. Pobjeda socijal-demokrata na izborima (koji su se, svojom "levičarskom" predizbornom retorikom, predstavljali kao zaštitnici radničkih interesa, iako će kasnije i sami sprovesti neoliberalne reforme –up. Lazić & Cvejić, 2010: 11) označila je novu dinamiku političkih sukoba koji su se sada vodili oko ekonomskih i socijalnih pitanja (iako su, treba i to napomenuti, gotovo sve političke partije, u situaciji ugroženosti legitimacije sopstvene vladajuće pozicije, posezale za nacionalističkom retorikom). Kao glavni akteri ovih promena pojavljuju se srednji stručnjački slojevi i preduzetnici, zainteresovani za snažnije uključivanje zemlje u evropske integracije, ubrzanje ekonomskih reformi, te liberalizaciju političkog sistema, odnosno za učvršćivanje uslova koji bi vodili reprodukciji/poboljšanju njihovog društvenog položaja, iako su im se, razočarani posledicama tržišnih reformi i povučeni opozicionim obećanjima, jednokratno priključivali i radnički slojevi (koji, doduše, i dalje ostaju glavna regrutna baza prisatlica desničarskih partija) (up. Šiber, 2005: 329). Slično kao i u Srbiji, jedan deo preduzetničke elite, čije poslovanje nije bilo vezano za povlastice koje je pružala vladajuća partija, takođe je bio zainteresovan za promenu režima, ubrzanje tržišnih reformi i uspostavljanje uslova za lojanu konkurenciju (Bartlett, 2003).

Promena vlasti označila je početak konsolidacije demokratskog poretka, praćenu poštovanjem demokratskih procedura i institucija, liberalizacijom medijskog prostora, boljom zaštitom manjinskih i ljudskih prava, itd., što je, u krajnjoj liniji rezultiralo dobijanjem statusa kandidata za priključenje Evropskoj Uniji, 2001. godine. Pri tome, većina započetih demokratskih procesa nastavljena je i nakon povratka (reformisanog) HDZ-a na vlast, 2003. godine, gde se proces evrointegracija pokazao kao najsnažniji jamac dovršetka demokratske konsolidacije, iako ovo nije podrazumevalo odsustvo

²⁶⁵ Saradnja Hrvatske sa Haškim tribunalom i izručivanja generala ovom sudu, vodili su povremenim podgrevanjima nacionalističke atmosfere, što je, u krajnjoj liniji, ishodilo u povratku desničarske HDZ na vlast 2003. godine (Šiber, 2006: 349). S druge strane, nacionalistički diskursi podržavani su srodnim političkim podelama, kao što su odnos prema prošlosti (a naročito prema Drugom svetskom ratu) ili odnos prema religioznosti i stavovima koje propagira Crkva (a koja se mahom odnose na tradicionalistička shvatanja porodičnih odnosa) (up. Henjak, 2011: 34).

povremenih iskliznuća vlasti prema autoritarnom modelu vladavine (Ilišin, 2008: 61). Pa ipak, uprkos ovom nesumnjivom napretku prema uspostavljanju demokratskog političkog sistema, Ilišin (2008: 63) upozorava da je dugotrajna ne-demokratska tradicija usloвила sporije formiranje demokratske političke kulture (u kojoj je još uvek bila naglašena politička autoritarnost, prihvatanje koncepta "vodeće umesto pluralističke elite", netolerantan odnos prema manjinama, izražena etnička distanca, itd.) Konačno, relativno kratkotrajan period transformacije iznedrio je političke elite koje su, neretko odražavajući personalni kontinuitet sa položajima u socijalističkoj nomenklaturi, imale slabo ili nikakvo iskustvo sa funkcionisanjem demokratskih institucija, što je za posledicu imalo uzurpaciju demokratskih procedura, kao i stvaranje klijentelističkog sistema društvenih odnosa, u kojem se političke stranke bore za kontrolu nad ključnim društvenim resursima i zaštitu svojih "kastinskih" privilegija (up. Ilišin, 2008; Bartlett, 2003).

S druge strane, smena vlasti koja se desila u Srbiji 2000. godine nije pratila ovaj "evolutivni" obrazac. Naime, usled činjenice da je Miloševićev režim počivao na formalno demokratskim procedurama i institucijama (pre svega, na parlamentarnim izborima, na kojima je ova partija dobijala većinsku podršku ili jepravila koalicije), uz korišćenje represivnih (policije i vojske), sudskih i ideoloških (medija) državnih aparata za održavanje na vlasti i osiguravanje podrške, i njegova smena je morala biti kombinacija parlamentarnih i vanparlamentarnih sredstava (pobeda opozicije na parlamentarnim izborima, koju je režim priznao tek nakon snažnog pritiska na masovnim uličnim protestima) (up. Lazić, 2011: 63). Gubitak masovne podrške stanovništva režim je doživeo nakon uvlačenja zemlje u rat sa znatno nadmoćnijim neprijateljima, koji je predstavljao vrhunac decenijskog "mrcvarenja" u ekonomskoj i političkoj izolaciji, praćenih drastičnim osiromašenjem i padom životnog standarda. Masovnu osnovu pobune stanovništva činili su srednji društveni slojevi, koji su prvenstveno nastojali da kapitalizuju sopstvene (ekonomske i kulturne) resurse u tržišno organizovanoj ekonomiji (imajući pred sobom iskustvo srednjih klasa iz zemalja u kojima je transformacija znatno ranije počela, a u kojima se one pojavljuju kao "dobitnici tranzicije"), uz značajnu podršku pripadnika preduzetničkih grupacija (koje će, nakon izbora, na bazi povlastica koje budu dobili, formirati novu ekonomsku elitu). Za razliku od ostalih istočnoevropskih kapitalističkih "revolucija", u Srbiji je ona dovršena uz aktivno učešće i u interesu

nastajuće kapitalističke klase, koja je nastojala da institucionalno-normativno učvrsti uslove svoje reprodukcije. Poslednje uporište Miloševićevog režima ostali su penzioneri i seljaštvo, uz delove niskoobrazovanih grupacija (up. Lazić, 2011: 65-67), koji će do 2000. godine činiti manjinu glasačkog tela. Konačno, pozicija radništva je bila ambivalentna: oni su, s jedne strane bili suočeni sa poražavajućim efektima (po sopstveni materijalni i ukupni društveni položaj) Miloševićeve vladavine, a s druge strane očekivale su ih ekonomske reforme koje su vodile dramatičnom smanjenju sigurnosti zaposlenja i mogućnosti pronalaska novog (uprkos obećanom ekonomskom oporavku). Drugim rečima, neoliberalne tržišne reforme potencijalno su vodile daljem pogoršanju njihovog klasnog položaja, usled čega ova grupacija ostaje manje-više po strani u protestima koji su vodili promeni režima (pri tome, njihovo dalje relativno pogoršanje materijalnog položaja, u odnosu na stručnjačke i preduzetničke slojeve, tokom procesa deblokirane transformacije, činiće ih pogodnim za političke mobilizacije na nacionalističkim osnovama).

Promenom Miloševićevog režima, dolazi do postepenog uključivanja Srbije u međunarodni poredak, zasnovan na pluralističkom političkom sistemu i tržišnoj ekonomiji. Promena režima je suštinski ubrzala restauraciju kapitalističkih društvenih odnosa, sprovođenjem neoliberalnih reformi pod manje ili više strogim nadzorom Evropske unije. Na taj način, Srbija se, sa značajnim zakašnjenjem, priključila svetskom kapitalističkom sistemu, na perifernim osnovama. Međutim, usled nerešenog pitanja Kosova, nejasnih teritorijalnih granica zemlje, "neadekvatne" saradnje sa Haškim tribunalom, zajedno sa zakasnelim institucionalnim reformama i ekonomskim razvojem, procesi evrointegracija su se odvijali sporo i sa (još uvek!) neizvesnim ishodom.

S obzirom da nove političke elite nisu mogle da računaju na čvrstu i stabilnu podršku birača (naročito nakon talasa neoliberalnih reformi), niti na upotrebu represivnih državnih aparata (čija je lojalnost još uvek bila podeljena tokom prvih godina deblokirane transformacije), formira se sistem zasnovan na partijskoj patronaži (Pešić, 2007) (koji podrazumeva međusobnu borbu političkih partija za kontrolu nad javnim resursima, koje koriste kako bi se održale na vlasti), i političkog klijentelizma, gde dolazi do specifične sprege novih političkih elita i kapitalističke klase (Antonić, 2006a, Pešić, 2007, Vladislavljević, 2010). Učvršćivanje nove klijentelističke mreže izvršeno je uz pomoć

procesa privatizacije, s tim da je, ulaskom stranog kapitala, ona proširena i restrukturisana (pored nacionalne, kao deo klijentelističke mreže pojavljuje se sada i kompradorska buržoazija, kao agent "transnacionalne kapitalističke klase") (Antonić, 2006a; Antoniće, 2006b).

Dosta je pisano o tome kako uspostavljanje formalnih demokratskih institucija i procedura ne znači nužno i uspostavljanje liberalnog demokratskog sistema (Antonić i Pavlović, 2007; Molnar, 2012), usled čestih zloupotreba i *ad hoc* interpretacija pravila, u skladu sa interesima vladajućih elita ili sa pritiscima koji su dolazili spolja. Stoga, Molnar (2012: 65) konstatuje kako je legitimacijska matrica "demokratije po evropskom modelu" od većine političkih aktera u Srbiji, nakon promena režima, bivala operacionalizovana kroz nepovezani konglomerat praktičkih problema koje je trebalo rešavati na putu evropskih integracija, ishodeći u formiranju "totalne pluralističke partijske države" (Molnar, 2009), odnosno "modernizacijske diktature" (Molnar, 2010). Slično kao i u Hrvatskoj, uspostavljanje demokratskih institucija i procedura, nije nužno i nedvosmisleno vodilo i uspostavljanju demokratskog karaktera vlasti, utoliko pre što su se nove političke elite suočavale sa mnoštvom problema (nacionalnih, ekonomskih, socijalnih, itd.), čije je rešavanje zahtevalo kršenje demokratskih procedura i snažnu redistributivnu ulogu države (naravno, jasno je da je pred Srbijom bio znatno teži put nego pred Hrvatskom, koja je sa reformama ranije počela, uživajući značajnu međunarodnu podršku). Ovome treba dodati i činjenicu da je uspostavljanje liberalne demokratije u Srbiji u značajnoj meri bilo otežano sporim promenama u kulturnoj sferi, omogućavajući preživljavanje autoritarne političke kulture, zasnovane na nekritičkom poštovanju autoriteta, netolerantnosti prema drugom i drugačijem, slabo razvijenoj kulturi dijaloga, itd. (o empirijskim nalazima, videti u: Pantić & Pavlović, 2006).

Ukoliko bismo hteli da pobrojimo sličnosti i razlike između dva društva u pogledu razvojnih tendencija u političkom podstistemu, tokom kratkog vremenskog perioda koji je usledio nakon promena režima do kraja 2003. godine, neophodno je istaći sledeće:

a. prva smena vladajućeg režima u Hrvatskoj je izvedena mirno, na izborima (doduše, čitav proces je olakšan otvaranjem političkog prostora koji je nastupio Tuđmanovom smrću), dok je u Srbiji režimska smena izvršena kombinacijom institucionalnih i vaninstitucionalnih političkih borbi;

b. dolaskom reformisanih komunista na vlast, politička "tranzicija" Hrvatske pratila je tipičnu putanju karakterističnu za druga istočnoevropska društva (naravno, sa zakašnjenjem); u odnosu na dati model, Srbija "kasni" čitavih deset godina, s obzirom da je tek s pobedom opozicije, 2000. godine, došlo do smene političke garniture koja je bila na vlasti i tokom socijalističkog perioda (pri tome, u svakom narednom izbornom ciklusu, izbore su dobijale koalicije koje su pripadale različitim ideološko-političkim blokovima, iako osnovni pravac promena, u pravcu sprovođenja neoliberalnih reformi, nije doveden u pitanje);

c. promena režima je u oba društva bila moguća onda kada nacionalna pitanja nisu više imala centralnu ulogu u generisanju političkih sukoba, odnosno kada u prvi plan izbijaju pitanja ekonomskog razvoja i socijalnih posledica tranzicije;

d. ovo ne znači da se oblici nacionalne integracije i mobilizacije nisu pojavljivali i nakon smene režima; međutim, oni više nisu mogli da predominantno oblikuju linije političkih podela;

e. nešto brži razvoj demokratskih političkih institucija i institucionalnih reformi u pravcu uspostavljanja konsolidovanog kapitalističkog društvenog poretka u Hrvatskoj, ishodilo je, između ostalog, i iz znatno povoljnije pozicije ove zemlje u međunarodnoj zajednici i ranijeg otpočinjanja procesa evrointegracija;

f. u oba društva, promena režima nije bitno uticala na tip odnosa koji se formirao između političke i ekonomske sfere, potpomažući održavanje klijentelističkih mreža (u promenjenom sastavu) i zloupotrebe javnih resursa u interesu partija i njihovih klijenata, ali i oblikovanje novih ekonomskih elita u snažnoj sprezi sa političkim elitama;

g. Srbija je, u odnosu na Hrvatsku, "kasnila" i kada se radilo o uspostavljanju odnosa između države i crkve – naime, tek nakon promene režima dolazi do uvođenja veronauke u škole, što je potencijalno otvaralo vrata novom krugu retradicionalizacije, koja je sada dobijala socijalizacijski karakter;

h. akteri koji su najjaktivnije učestvovali u režimskim promenama predstavljali su srednje (stručnjačke i preduzetničke slojeve), podržane novim političkim elitama u nastajanju, i relativno ambivalentnim odnosom radničke klase;

i. dovršetak konsolidacije demokratskog političkog sistema, nije bio praćen razvojem adekvatne političke kulture, ostavljajući mogućnost da vladajuće grupacije, s

vremena na vreme, vrše uzurpaciju demokratskih institucija ili procedura (naravno, ove uzurpacije bile su, u oba društva, dvostruko limitirane: s jedne strane, pobjedničke partije/koalicije uspostavljale su vlade sa tesnim većinama, onemogućivši uspostavljanje autoritarnih tipova vladavine kakvi su postojali u prethodnom periodu, dok su procesi evrointegracija predstavljali vid spoljašnjeg pritiska ka poštovanju demokratskih procedura – up. Beširević, 2012).

2.3.2.2 Ekonomska stabilizacija i neometana restauracija kapitalističkih odnosa

Ambivalentnost procesa post-socijalističke transformacije tokom devedesetih godina, stavila je, kao što smo imali priliku da vidimo, društvene naučnike pred težak zadatak definisanja novog tipa poretka koji se uspostavljao. Dok su se jedni i dalje kretali u okvirima tranzicijske paradigme (Zec), drugi su nastojali da definišu novi tip kapitalističkih odnosa koji se uspostavljao, a koji je značajano odudarao od zapadnog modela. Međutim, ni među njima nije bilo slaganja, pa tako nailazimo na različite termine: državocentrični kapitalizam (Lazić), tajkunski kapitalizam (Sekulić i Šporer; Bartlett), politički kapitalizam (Antonić, Arandarenko, Sekulić & Šporer), ortački kapitalizam (Franičević); kapitalizam bez kapitalista (Eyal, Szelenyi & Townsley), periferijski kapitalizam (Lazić). itd. No, ako je prva dekada preobražaja ostavljala neke sumnje u krajni ishod procesa (naročito kada se radilo o Srbiji), u drugoj joj više nije bilo mesta - novi (kapitalistički) sistem društvenih odnosa je ulazio u fazu konsolidacije i čvršćeg utemeljenja, iako je po karakteru bio daleko od liberalnog modela.

Gotovo da je nesporno da se sva bivša socijalistička društva procesom transformacije reintegrišu u svetski kapitalistički sistem, naravno na različitim pozicijama. U okviru ovog procesa dolazi do stvaranja društava koja su, u manjoj ili većoj meri, zavisna kako od stranih investicija, tako i od podrške međunarodnih finansijskih i trgovinskih institucija (MMF-a, Svetske banke, Evropske banke za rekonstrukciju i razvoj, Svetske trgovinske organizacije, itd.). Čitav proces je poduprt političko-vojnom integracijom ovih zemalja u okvire Evropske unije i NATO pakta. U tom smislu možemo govoriti o zavisnim ekonomijama, čija je pozicija poluperiferijska ili

periferijska, zavisno od momenta otpočinjanja procesa transformacije, zatečene strukture privrede, kapaciteta ili interesne usmerenosti nacionalnih elita da sprovedu institucionalne reforme, jačine prepreka na koje su nailazile u tom procesu (i samim tim visine rizika koji je odbijao ili privlačio strane investiture), stvaranju povoljne klime za tržišno poslovanje i ulaganje, itd. (naravno, spisak relevantnih činilaca je znatno duži).

Sa ubrzanjem (neoliberalnih) reformi (nakon 2000. godine u Srbiji, i nešto ranije u Hrvatskoj) - oličenih u privatizaciji, izgradnji institucija tržišta i pravne države, monetarnoj i finansijskoj stabilizaciji, restrukturiranju privrede, kreiranju povoljne klime za strane investicije, spremnosti da se slede saveti MMF-a, liberalizaciji cena, otvaranju tržišta, kontroli inflacije koja deluje destimulativno za izvozno orijentisane grane a stimulatивно za uvozne, itd. (rečju, svemu onome što je predviđeno ‘‘vašingtonskim konsenzusom’’ i kroz šta su prošle ekonomije drugih bivših socijalističkih zemalja desetak godina ranije) - jasno je da su ekonomije dva društva krenule putem integracije sa razvijenim zemljama, ali u poziciji zavisnih članova²⁶⁶. Ipak, ovde treba istaći i neke razlike²⁶⁷: Hrvatska počinje nešto ranije sa ovim procesom od Srbije, a njena politička pozicija u međunarodnim okvirima je bila daleko bolja (ne treba zaboraviti da će Hrvatska već 2003. započeti proces pridruživanja Evropskoj uniji, da bi joj u 2013. pristupila – što je suštinski značilo dodatni pritisak ka stvaranju komplementarnih institucija - dok je članstvo Srbije i dalje neizvesno). Srbija je, sa druge strane, sa

²⁶⁶ Primera radi, proces reformi u Srbiji faktički je otpočeo gašenjem četiri najveće banke u Srbiji (koje su bile pod kontrolom države) i privatizacijom preostalog dela bankarskog sektora, tako da je ovaj sektor, zajedno sa sektorom osiguranja, gotovo u potpunosti prepušten stranom kapitalu (Lazić, 2011; Lazić i Pešić, 2012).

²⁶⁷ S obzirom na ranije otpočinjanje sa sistemskim reformama, praćenih slabijim unutrašnjim preprekama, uz povoljnije spoljne podsticaje, Hrvatska je pokazivala nešto bolji ‘‘napredak’’ (definisano prema (neo)liberalnim kriterijumima) u institucionalnim promenama, nego Srbija. Primera radi, u Hrvatskoj je, 2003. godine, udeo privatnog sektora u BDP-u iznosio 60% (uz 60% učešća u ukupnoj radnoj snazi), naspram 45% u Srbiji (EBRD, 2004); usled povoljne kreditne politike (koja će, doduše, završiti u krizi bankarskog sektora), Hrvatska je u značajnoj meri poboljšala uslove za razvoj srednjih i malih preduzeća (EBRD, 2004; Bartlett, 2007: 210); proces privatizacije je u Hrvatskoj dalje odmakao, iako su veliki strateški monopoli ostali u državnom vlasništvu (videti ocene procesa privatizacije u: EBRD, 2004); udeo stranih direktnih investicija je 2003. godine u Srbiji bio ispod proseka za zemlje Zapadnog Balkana (Uvalić, 2010: 158), iako će, nakon institucionalnih reformi, na osnovu udela stranih direktnih investicija u budžetu, Srbija do 2005. godine prevazići Hrvatsku (Bartlett, 2008); za razliku od Srbije, u Hrvatskoj je, do 2004. izvršena kompletna liberalizacija cena (EBRD, 2004); iako ni u jednoj od dve države nije došlo do potpunog uspostavljanja tržišta baziranog na slobodnoj konkurenciji, ocene reformi koje je Hrvatska sprovela nešto su bolje od onih koje se odnose na Srbiju (videti: EBRD, 2004); za razliku od Srbije, Hrvatska je do 2004. godine izvršila reformu penzionog sistema, uvevši privatne penzione fondove (EBRD, 2004), itd.

stabilizacijom političke vlasti i monetarno-financijske situacije postala poželjnija destinacija za strane investitore zbog niže cene rada i podsticaja koje je država davala, te je njen razvoj u značajnoj meri vezan za strani kapital (Lazić, 2011: 59) i, posledično, rizike koje nose konjunktorni potresi na svetskim tržištima. Ovi, manje-više, različiti faktori su suštinski imali sličan efekat – stvaranje zavisnih (polu)periferijskih ekonomija²⁶⁸, koje trpe spoljašnji pritisak ka kreiranju komplementarnih institucija zapadnim tržišnim ekonomijama, odnosno gde se integracija sa razvijenim ekonomijama osigurava se uz pomoć zavisnosti od stranog vlasništva nad najznačajnijim industrijskim kompleksima, ali i od međunarodnih finansijskih institucija.

Procesi ekonomskog restrukturiranja i prelazak na tržišnu privredu, podrazumevali su ubrzanje i dovršavanje vlasničke transformacije ekonomije. Kao što je u prethodnom odeljku naglašeno, Hrvatska je znatno ranije od Srbije otpočela sa masovnijim procesima privatizacije (u okviru kojih je značajnu ulogu imala nova preduzetnička elita čija je pozicija umnogome zavisila od političkih veza sa vladajućim režimom), dok je intenziviranje privatizacije u Srbiji otpočelo tek nakon 2001. godine. Uprkos razlikama u tempu, a donekle i u glavnim akterima privatizacionih procesa (da se podsetimo, u Hrvatskoj se, pri konstituisanju nove ekonomske elite, pojavljuje nekadašnja politička emigracija, pored bivših pripadnika nomenklature i preduzetnika), vlasnička transformacija je u dva društva bila obeležena sličnim problemima. Naime, čitav proces je u oba društva bio praćen brojnim malverzacijama, koje su ishodile u revizijama i poništavanju izvršenih vlasničkih transformacija (Uvalić, 2010; Bartlett, 2008: 66). Tako je, u Srbiji, gotovo četvrtina izvršenih privatizacija do 2009. godine, poništena zbog zloupotreba (Uvalić, 2010), a među onima koje nisu poništene nezanemariv je broj neuspešnih privatizacija. Slične pojave pratile su i procese privatizacije u Hrvatskoj, u kojoj je, nakon donošenja novog zakona o privatizaciji (2001) izvršena revizija oko 2000 privatizovanih preduzeća, među kojima je gotovo 4/5 bilo neregularno (Bartlett, 2008: 66). U oba društva, procesi privatizacije su doveli do preraspodele bogatstva i bogaćenja uske skupine ljudi, sa jedne strane, odnosno, do

²⁶⁸ Uzevši u obzir da se, na institucionalnom planu, Hrvatska karakterisala visokom sigurnošću zaposlenih, aktivnim (iako slabim) socijalnim dijalogom, visokim stopama izdvajanja za zdravstvenu zaštitu (i nešto nižim za obrazovanje), Bartlett (2007) je, koristeći Amableovu klasifikaciju, svrstava u zemlje koje se približavaju kontinentalno-evropskom modelu kapitalizma.

masovnog otpuštanja radnika, sa druge (vidi u: Peračković, 2002). Suštinski se radilo o procesu dovršenja konverzije resursa nekadašnjih pripadnika nomenklature (naročito u Srbiji), ali i uvođenju nelegalno ili polulegalno stečenog novca u legalne tokove.

Posledice strukturnih ekonomskih reformi su bile relativno slične u dva društva. „Divlja privatizacija, je u Srbiji bila praćena opadanjem ekonomskih aktivnosti, padom ukupne zaposlenosti i porastom udela nezaposlenih²⁶⁹. Nova radna mesta koja su otvorena s rastom privatnog sektora i ‘greenfield’ stranih investicija, dodatno stimulisana subvencijama države vlasnicima kapitala, nisu uspela da amortizuju gubitke radnih mesta nastalih nakon restrukturiranja i privatizacije preduzeća (Lazić & Pešić, 2012: 104), te stoga dolazi do opstajanja sive ekonomije, i to u znatno većem obimu nego u drugim istočnoevropskim zemljama – up. Lazić & Cvejić, 2010). Reforme su praćene postepenom deregulacijom pojedinih segmenata tržišta, uporedo sa komercijalizacijom oblasti koje su nekada pripadale dominantno javnom sektoru (na primer, komercijalizacija sektora telekomunikacija ili delimična komercijalizacija visokog obrazovanja). Konačno, reforme su u Srbiji praćene i redukcijom radnih prava²⁷⁰, koje su, združene sa rastućim stopama nezaposlenosti (pospešenim masovnim otpuštanjem radnika iz privatizovanih preduzeća) i neefikasnim sindikalnim organizovanjem, imale pogubne posledice po društveno-ekonomski status radništva.

Slične efekte reforme su proizvodile i u Hrvatskoj, s tim da su se, usled njihovog ranijeg otpočinjanja, negativne posledice nešto ranije ispoljile, ne dobijajući tako dramatičnu formu kao u Srbiji. Mada se u prvim godinama nakon režimskih promena beleži pad stopa nezaposlenosti²⁷¹, njihov se nagli porast registruje nakon 2008. godine, koja označava početak jedne od najdužih kapitalističkih recesija do sada. Sindikalne organizacije su fragmentirane i mahome neefikasne, iako postoji jasna linija podele na

²⁶⁹ Primera radi, u periodu od 2000. do 2006. godine, stopa ukupne zaposlenosti je u Srbiji opala sa 59,2% na 49,85%, dok je stopa nezaposlenosti porasla sa 13,3% na 21,0% (Stubbs & Zrinščak, 2009: 293).

²⁷⁰ Kulminacija ovog procesa se u Srbiji dogodila donošenjem Zakona o radu iz 2014. godine, kojim je omogućeno nesmetano širenje oblika fleksibilnog i prekarnog rada.

²⁷¹ Podaci pokazuju da je u periodu od 2000. do 2006. godine, stopa nezaposlenosti opala sa 17,1% na 11% (prosečne stope u zemljama EU su u istim godinama iznosile 8,7% i 8,2%) . S druge strane, ukupna zaposlenost je, u istom periodu, porasla sa 51,3% na 55,6% , te iako je bila znatno ispod evropskih proseka za date godine, ona je i dalje najveća kada se upoređi sa ostalim zemljama Zapadnog Balkana (Izvor: EUROSTAT, navedeno prema: Stubbs & Zrinščak, 2009: 293). Prema podacima EBRD (2004), stopa nezaposlenosti u Hrvatskoje je 2003. godine iznosila 14,1%, a u Srbiji 28,9%).

sindikate u javnom i privatnom sektoru (gde su prvi znatno efikasniji u zaštiti prava radnika od drugih) (Franičević, 2011). Ipak, stepen zakonske zaštite radnih prava je ostao relativno visok²⁷². Usled efikasne naplate poreza i stabilizacije fiskalnog sistema, u Hrvatskoj su javni izdaci znatno viši nego u Srbiji (oko 50% u Hrvatskoj, naspram 43% BDP-a u Srbiji u 2004. godini – up. Bartlett, 2010; 147; Uvalić, 2010:144), uslovljavajući veći nivo ulaganja u zdravstvo, socijalnu zaštitu i obrazovanje (videti u: Bartlett, 2010: 148).

Konačno, uprkos (neo)liberalnim reformama, u oba društva dolazi do opstajanja elemenata ekonomske regulacije koji su bili tipični za komandno-planske socijalističke ekonomije i njihovo ugrađivanje u tržišni sistem. Pri tome, hibridni karakter se može javiti kao privremena faza na putu konsolidacije “čisto kapitalističkih” modela, ili može predstavljati relativno trajnu karakteristiku sistema (koja je utoliko izvesnija ukoliko i dominantni oblici globalne kapitalističke regulacije prolaze kroz procese unutrašnjih promena, što se, na koncu i dogodilo nakon ekonomske krize u 2008. godini). Hibridni karakter postsocijalističkih društava Hrvatske i Srbije, u smislu paralelnog opstajanja normativno-institucionalnih aranžmana karakterističnih za dva sistema, se najviše očitava u činjenici da se država pojavljuje kao nosilac vlasničkih prava (kolektivni preduzetnik i monopolist u pojedinim sektorima ekonomije), ali i u relativno snažno očuvanoj redistributivnoj ulozi (koja se ogleda u očuvanom sistemu socijalne zaštite, odloženom, iako ne i u potpunosti zaustavljenom procesu redukcije radnih prava i deregulacije tržišta rada (Lazić & Pešić, 2012; Franičević, 2011; Bartlett, 2010), sporoj liberalizaciji cena roba i usluga, usporenoj reformi penzionog sistema. Konačno, pored preduzetničke i redistributivne uloge, država se pojavljuje i kao mreža podrške privatnom sektoru ekonomije, mahom uz pomoć mera subvencija, podsticaja, garantovanja kredita, tolerisanja neplaćanja fiskalnih obaveza, ali i donošenjem zakonskih rešenja kojim se štite interesi pojedinih privatnih preduzeća (Lazić & Pešić, 2012: 128). Oportuni karakter ovakvih mera ogleda se u tome što vladajuće grupacije, s jedne strane, kupuju socijalni mir u nadi da će zadržati/privući glasače i obezbediti sebi još jedan mandat na narednim

²⁷² Podaci su dostupni na sajtu Saveza samostalnih sindikata Hrvatske (<http://www.sssh.hr/hr/static/podrucja-rada/radno-pravo-46>).

izborima, uz istovremeno nastojanje da uz pomoć ekonomske elite poprave finansijsku poziciju svoje partije.

Na ovom mestu treba spomenuti da hibridni model nije sam po sebi prepreka za uključivanje društva u svetski kapitalistički sistem (naprotiv, u pojedinim slučajevima je i poželjan), iako procesi evropskih integracija, zbog zahteva za komplementarnošću institucionalno-normativnih okvira zemalja članica, deluju u pravcu njegove transformacije ka čisto kapitalističkom modelu. Pri tome, treba naglasiti da je, usled ranijeg otpočinjanja reformskih procesa, podržanih slabijim unutrašnjim preprekama, odnosno podsticanih povoljnijom međunarodnom pozicijom i ranijom integracijom u Evropsku Uniju, institucionalno-normativna transformacija hrvatskog društva u pravcu uspostavljanja kapitalističkog sistema društvenih odnosa tekla nešto brže i imala vidljivije efekte nego u srpskom društvu, što ukazuje na privremeni karakter hibridnog sistema, odnosno na postepenu konsolidaciju kontinentalno-evropskog modela kapitalizma u Hrvatskoj (videti: Amable, 2003). S druge strane, kasno otpočinjanje sa institucionalnim reformama u Srbiji, zajedno sa slabijim rezultatima ekonomskog oporavka i restrukturiranja privrede i neizvesnim procesom evro-integracija, tendencijski vodi okamenjivanju hibridnog karaktera sistema u Srbiji (koje je utoliko izvesnije što globalni ekonomski sistem zapada u krize, koje na legitimacijskom planu proizvode privremena napuštanja neo-liberalnih oblika tržišne regulacije).

S obzirom na opisane promene u političkoj i ekonomskoj areni, jasno je da je period nakon 2000. godine, u oba društva, obeležen procesima novog klasnog strukturisanja, koji su otpočeli u prethodnoj deceniji (s rastakanjem komandnoplanskih odnosa, i njihovom postepeno zamenom odnosima kapitala), prateći opšte obrasce karakteristične i za druga post-socijalistička društva (Lazić, 2011: 63). Već je napomenuto da su procesi privatizacije omogućili pripadnicima nekadašnje nomenklature da izvrše konverziju političkih i organizacionih resursa u ekonomski kapital (pri tome, ovaj proces je bio naglašeniji u Srbiji, gde je nekadašnja nomenklatura uspela da se održi na vlasti čitavu deceniju nakon raspisivanja prvih izbora, i na taj način kontroliše procese ekonomske transformacije; s druge strane, usled pobede opozicionih snaga u Hrvatskoj, u procesima konverzije resursa nisu učestvovali viši ešaloni nekadašnje nomenklature, već pre svega oni koji su zauzimali srednje rukovodeće pozicije – up. Hodžić, 2008), da bi,

zajedno sa novoformiranim slojem krupnih preduzetnika (čije se poreklo, takođe donekle razlikuje u dva društva: pored ratnih profitera i preduzetnika koji se nisu oslanjali na političke mreže lojalnosti, a koji su bili karakteristični za oba društva, u Hrvatskoj se pojavljuju i delovi nekadašnje političke emigracije čije su ekonomske pozicije umnogome bila određene uz pomoć veza sa Tuđmanovim režimom) izvršena "adaptivna rekonstrukcija" (Lazić, 2000) nove ekonomske elite. S obzirom da se privatizacija u Hrvatskoj većim delom odigravala tokom devedesetih godina, glavna procesa konverzije resursa i rekonstituisanja nove ekonomske elite već je bila završena do 2000. godine (nije zgoreg ponovo pomenuti da je u procesu konstituisanja nove elite značajnu ulogu, kao uostalom i u Srbiji, imala država, koja je, protekcionističkim merama u ekonomiji, štitila privatne vlasnike krupnog kapitala od tržišnih potresa – up. Sekulić & Šporer, 2000). S druge strane, iako su se slični procesi odigravali i u Srbiji tokom devedesetih godina, da bi u periodu između 1996. i 2000. godine bila dovršena "prvobitna akumulacija kapitala", tek je sa ubrzanjem procesa privatizacije, nakon 2000. godine, nelegalno i polulegalno stečen kapital masovnije uveden u legalne tokove. Učvršćivanjem novog institucionalnog poretka, koji je garantovao vlasnička prava i ispunjenja ugovornih obaveza (i koji je, tendencijski, iako ne i u potpunosti, vodio isključivanju države iz neposredne regulacije ekonomskih aktivnosti), stvoreni su uslovi za stabilnu reprodukciju kapitala i konsolidaciju novog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa, na čijem se čelu nalazila nova ekonomska elita (Lazić, 2011: 65).

Ipak, jasno je da ova grupacija nije jedina bila interesno usmerena ka konsolidaciji kapitalističkih odnosa. Već je naglašeno da su srednji stručnjački slojevi imali važnu ulogu, kako u demonstriranju socijalističkog poretka (prvenstveno intelektualna opozicija), tako i u procesu smene Miloševićevog i Tuđmanovog režima. S promenom tipa poretka, osnova reprodukcovanja srednjoklasnih položaja – stručnjačkih, nižih rukovodećih i sitnopreduzetničkih – promenila se u odnosu na socijalistički period (i sada je mahom, iako ne i u potpunosti, bila vezana za tržišne mehanizme regulacije). Konsolidacija kapitalističkih odnosa otvarala je, na taj način, prostor za poboljšanje njihovog materijalnog položaja (i u apsolutnom i u relativnom smislu), odnosno za zadobijanje privilegovane društvene pozicije, te se ova klasa, zajedno sa novom ekonomskom elitom, u oba društva, pojavljuje kao perjanica (neo)liberalnih reformi.

Konsolidacija kapitalističkih odnosa je, sa druge strane, neminovno dovela do povećanja društvenih nejednakosti. Naime, proces sprovođenja neoliberalnih reformi podrazumevao je, u okviru procesa restrukturiranja i privatizacije preduzeća, otpuštanja viškova radne snage, što se najnepovoljnije odrazilo na manuelne radnike, čije su šanse za ponovno zaposlenje drastično sužene, a mere socijalne potpore države redukovane. Drugim rečima, rast nezaposlenosti, uz istovremeno postepeno povlačenje države iz sfere socijalne zaštite, vodilo je relativnom (iako ne i apsolutnom) pogoršanju materijalnog položaja ove grupacije. Ipak, treba naglasiti da su po radništvo negativni efekti privrednog restrukturiranja i institucionalne transformacije, usled ranijeg otpočinjanja sa reformama i privatizacijom, bili ranije vidljiviji u Hrvatskoj nego u Srbiji, te da je smena vladajuće HDZ na izborima 2000. godine, delimično usledila i kao reakcija širih društvenih grupa na ekonomske posledice reformi (za razliku od Srbije, gde je šira podrška režimskim promenama prvenstveno bila određena očekivanjima ka ubrzanju reformi i "normalizaciji" situacije u društvu).

Konačno, na ovom mestu, neophodno je ukratko izložiti sličnosti i razlike između dva društva u pogledu transformacije ekonomskih odnosa tokom (relativno kratkog) perioda konsolidacije kapitalističkog poretka koji je bio u fokusu našeg interesovanja:

1. Oba društva karakteriše relativno kasno priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu, koje se odvija na perifernim i zavisnim osnovama. Ipak, dok Srbija, usled jeftinije radne snage i podsticaja koje je nudila država, postaje zavisnija od stranog kapitala, a time i od konjunkturnih potresa na međunarodnim tržištima, zavisna pozicija Hrvatske je u većoj meri počivala na međunarodnim kreditima. U oba društva, ekonomski zavisna pozicija praćena je pritiscima da se izvrše reforme u pravcu konsolidacije tržišne ekonomije, kako bi se institucionalno-normativni sistemi učinili kompatibilnijim onim u razvijenim (evropskim) zemljama. Usled nešto ranijeg otpočinjanja sa priključivanjem svetskom kapitalističkom sistemu (zajedno sa bržim evrointegracijskim procesima) i snažnijoj (ekonomskoj i političkoj) otvorenosti prema svetu tokom devedesetih godina, institucionalne reforme u Hrvatskoj su bile nešto brže nego u Srbiji, što se odrazilo i na pokazatelje ekonomskog i društvenog razvoja.

2. Procesi privatizacije su, takođe, u oba društva praćeni brojnim malverzacijama i zloupotrebama, posluživši kako konverziji resursa i dovršetku procesa

prvobitne akumulacije, tako i uvođenju nelegalno stečenog kapitala u legalne tokove. Ipak, čitav proces je u Hrvatskoj otpočeo ranije nego u Srbiji, tako da su se i negativni efekti procesa vlasničke transformacije i privrednog restrukturiranja po šire društvene grupe (a naročito manuelno radništvo) ranije osetile.

3. Ekonomske reforme i proces transformacije doneli su nove obrasce klasnog strukturisanja, koji su se odvijali na sličan način kao i u ostalim postsocijalističkim društvima. Ipak, razlike između dva društva su vidljive kada se radi o akterima. Naime, dok je personalni kontinuitet vladajuće grupacije u Srbiji (u odnosu na socijalistički period) omogućio predstavnicima nomenklature da izvrše konverziju resursa, i da, zajedno sa ratnim profiterima, te nekadašnjim predstavnicima srednjih slojeva koji su postali privatni preduzetnici, rekonstituišu novu ekonomsku elitu (čija će se pozicija učvrstiti nakon smene Miloševićevog režima), u Hrvatskoj je ovo bilo moguće samo kada se radilo o srednjim i nižim ešalonima unutar bivše nomenklature, kojima se, pored pobrojanih grupacija koje se javljaju i u Srbiji, pridružuju predstavnici nekadašnje političke emigracije sa tesnim političkim vezama sa vladajućim režimom.

4. Uspostavljanje tesnih (interesno zasnovanih) veza između pripadnika političke i ekonomske elite, zajednička je karakteristika oba društva. Država se stoga pojavljuje u ulozi zaštite krupnog kapitala, dok se, istovremeno, postepeno povlači iz sfere socijalne zaštite.

5. Pored normativnih elemenata koji pripadaju tržišnom sistemu ekonomske regulacije, zadržavaju se neki elementi koji su zaostali iz socijalističkog perioda i adaptirani nešto drugačijim potrebama koje nameće novi sistem društvenih odnosa. Tako je, u oba društva, a posebno u Srbiji, tokom perioda konsolidacije kapitalističkih odnosa opstao relativno glomazan državni sektor ekonomije, koji je ujedno služio i kao resurs koji su partije na vlasti upotrebljavale ne bi li zadržale sopstvenu vladajuću poziciju, ali i kao oblik socijalne politike (kroz politiku kontrolisanih cena javnih usluga ili otvaranja novih radnih mesta, kojom je delimično apsorbovana rastuća nezaposlenost stanovništva).

*

*

*

Imajući pred sobom opisane procese promena u kratkom razdoblju koje je usledilo nakon deblokade/ubrzanja transformacijskih procesa u Srbiji i Hrvatskoj, jasno je da kontradiktornosti u normativnom ustrojstvu dva društva, iako ublažene, nisu potpuno iščezle (naročito kada je reč o ekonomskom podsistemu). Ova ambivalentnost je nužno morala imati posledice po vrednosno-ideološke obrasce, koji se adaptiraju promenjenom normativno-institucionalnom okruženju. Konsolidacija kapitalističkog poretka, kao što smo videli, ne mora nužno da prati obrasce koji se uspostavljaju u razvijenim zemljama kapitalističkog centra. Priključujući se sitemu globalne podele rada na (polu)periferijskim osnovama, post-socijalistička društva (Srbije i Hrvatske), uporedo sa stvaranjem institucionalnog okvira koji je komplementaran razvijenim ekonomijama, razvijaju, od stranog kapitala i međunarodnih finansijskih institucija, zavisne ekonomske sisteme, u okviru kojih država i dalje ostaje centralni ekonomski akter, ali se njena uloga, u odnosu na prethodni period, menja. Na taj način dolazi do formiranja hibridnih sistema, u kojima koegzistiraju bazično tržišni odnosi i pluralistički politički sistemi, uz zadržavanje normativnih elemenata iz prethodnog, socijalističkog perioda, adaptiranih i reinterpretiranih u skladu sa novim tipom društvene reprodukcije.

Uporedo sa sistemskim promenama, oba društva prolaze kroz procese "kulturne univerzalizacije", u okviru kojih dolazi do hegemonog učvršćivanja ideoloških postulata kojima se legitimiše reprodukcija globalnog kapitalističkog sistema (u okviru diskursa teorija modernizacije, govori se o širenju postmodernih ili postmaterijalističkih vrednosti – up. Inglehart & Welzel, 2005; Inglehart, 1997). Iako nacionalističke i tradicionalističke ideološke matrice i dalje ostaju prisutne u javnim diskursima, one, usled činjenice da su (na duge staze) nekompatibilne sa novim sistemom reprodukcije društvenih odnosa, gube svoje centralno legitimacijsko uporište, otvarajući prostor za nove oblike društvene integracije (koji prate liberalnu ideološku matricu individualnih prava i sloboda, tolerancije različitosti, otvorenosti prema novim iskustvima, kritičnosti prema autoritetima, uvažavanje rodne ravnopravnosti, itd.).

Ukoliko pokušamo da sagledamo na koji način su sistemske promene u periodu deblokirane/ubrzanje transformacije u dva društva oblikovale vrednosno-ideološke obrasce, jasno je da su na delu dva procesa koji se međusobno prožimaju: a. prvi je sistemska transformacija, koja vodi uspostavljanju dominacije normativno-

institucionalnog okvira tipičnog za kapitalističke sisteme, uz zadržavanje elemenata starog sistema društvenih odnosa (što u, krajnjoj liniji, vodi uspostavljanju hibridnog tipa poretka, karakterističnog za društva kapitalističke (polu)periferije); b. snažnije uključivanje u međunarodne političke i ekonomske tokove, obeleženo je procesom usaglašavanja kulturnih obrazaca sa dominantnim globalnim ideološko-vrednosnim okvirima, koje se, u konkretnim istorijskim okolnostima, iskazuje samo kao tendencijsko (usled specifičnog karaktera društvenih sistema koji se uspostavljaju, a koji odudaraju od zapadnih modela, kao i usled specifičnih okolnosti koje obeležavaju transformacijske procese – a koje možemo podeliti u procese kratkog (ratni sukobi, drastični pad ekonomskih aktivnosti i osiromašenje širih slojeva stanovništva tokom devedesetih godina, kao i međunarodna izolacija u Srbiji), srednjeg (socijalistički poredak kao početna tačka sistemske promene) i dugog trajanja (zakasnela kapitalistička modernizacija, tokom predratnog perioda) – tradicionalističke vrednosne matrice opstaju, uporedo sa procesima "kulturne univerzalizacije" i širenjem "modernih" vrednosti). Drugim rečima, procesi post-socijalističke transformacije, u konkretnim istorijskim okolnostima proizvode vrednosne promene koje nisu jednoznačne: naime, sa ubrzanjem transformacijskih procesa, normativno-institucionalne promene tendencijski vode postepenoj dominaciji vrednosnih obrazaca koji su tipični za kapitalistički sistem društvenih odnosa (ekonomskog i političkog liberalizma); s druge strane, zadržavanje i reinterpretacija "starih" normativnih rešenja u okviru novog sistema društvenih odnosa predstavljaju osnovu na kojoj se reprodukuju vrednosti tipične za prethodni, socijalistički poredak (pri tome, njihov je opstanak utoliko snažniji, ukoliko su posledice sistemske transformacije drastičnije po šire društvene grupe, a alternativne ideološke utopije još uvek nisu formulisane). Ukratko, specifična sistemska transformacija, koja se temelji na kontradiktornim normativnim rešenjima (primera radi, prelazak na tržišnu privredu je u oba društva bio praćen zadržavanjem relativno snažne redistributivne i socijalne uloge države; privatizacija državnog vlasništva je, naročito u Srbiji, bila obeležena uporednim rastom javne administracije; deregulacija i komercijalizacija pojedinih sektora ekonomije, praćena je preteranom regulacijom drugih, pre svega strateških sektora, kao što je, na primer, elektroprivreda, itd.), te nejednaka distribucija benefita i posledica sistemskih promena na pojedine društvene grupe (koja proizvodi "tranzicione dobitnike" i

"gubitnike"), tendencijski ne vodi jednoznačnim vrednosno-ideološkim utemeljenjima sistema, već koegzistenciji vrednosnih sistema koji se temelje na značajno drugačijim sistemskim pretpostavkama (ekonomski i politički liberalizam nasuprot autoritarnom kolektivismu i redistributivnom etatizmu).

Drugi proces, čije se dejstvo ispoljava na promenu vrednosnih obrazaca, i koji, takođe, nije jednoznačan, je proces kulturne univerzalizacije. Naime, uključivanje u svetski kapitalistički sistem podrazumeva ne samo institucionalne promene, kojima se usklađuju i čine komplementarnim normativni poretki u zemljama centra i (polu)periferije, nego i nametanje ideološke hegemonije centra na temelju koje se održava opstanak globalnog kapitalističkog sistema i nejednakosti koje on proizvodi. U svom neposrednom obliku, ona se javlja kao ideologema o "kraju istorije", odnosno kao ideja o bezalternativnosti tržišne ekonomije i političkog pluralizma, tj. kapitalističkog poretka. Međutim, proces kulturne modernizacije, koje još Veber definisao kao ključni pratilac razvoja racionalnog kapitalizma, podrazumeva širenje racionalizacije, sekularizacije i oslobađanja od crkvenih autoriteta, a u savremenom kontekstu i širenje ideja kosmopolitizma, tolerancije različitosti, rodne ravnopravnosti, ekološke svesti, ideologije ljudskih prava, vere u naučno dolaženje do istine, itd. Uključivanje u svetski kapitalistički sistem, čija je globalna dominacija evidentna tokom čitavog 20. veka (pa su stoga procesi "kulturne univerzalizacije" delatni i u okviru socijalističkih društava, i to utoliko više, što su konkretna društva bila otvorenija prema Zapadu), označio je snažniju izloženost postsocijalističkih društava efektima "kulturne modernizacije". Međutim, uporedo sa ovim globalnim procesima, specifični karakter transformacije dva društva, obeležen ratnim konfliktima i drastičnim pogoršanjem materijalne situacije značajnog dela stanovnika, vodio je oblicima društvene integracije koji su svoj oslonac nalazili u nacionalističkim i patrijarhalno-tradicionalističkim ideološkim matricama. Drugim rečima, simultano sa globalnim procesima kulturne univerzalizacije, u lokalnim kontekstima Srbije i Hrvatske dolazi do ideološke retradicionalizacije javnih diskursa. S ubrzanjem transformacijskih procesa, uspostavljanjem jasnih demokratskih procedura, relativnom normalizacijom parlamentarne aktivnosti, razvojem civilnog sektora i, doduše relativne, slobode medija, u oba društva stvoreni su uslovi za prekid sa dotadašnjim autoritarnim strukturama vlasti i

naglašenim državnim paternalizmom. Uporedo sa tim, pomeranjem fokusa političkih sukoba sa nacionalnih pitanja na ekonomske i socijalne podele, oslabili su (iako nisu potpuno eliminisani) i impulsi koji su omogućavali reprodukovanje tradicionalističkih vrednosnih matrica.

Efekti dva opisana procesa nisu mogli biti u potpunosti jednoznačni u ispitivanim društvima, niti s obzirom na različite društvene grupacije. Prvo, jasno je da je sa nešto ranijim otpočinjanjem transformacijskih procesa, normativna transformacija hrvatskog društva bila snažnija, odnosno da je hibridni karakter institucionalnih rešenja u manjoj meri bio prisutan u odnosu na društvo Srbije. Drugim rečima, vrednosna ambivalentnost, koja je ishodila iz kontradiktornog utemeljenja normativno-institucionalnog sistema u Hrvatskoj, nije u toj meri bila izražena kao u susednom društvu. S druge strane, društveno strukturisanje, koje se odvija na temelju novih društvenih odnosa, očitava se kroz različito prihvatanje novih normativno-institucionalnih rešenja i disonance koja se javlja na vrednosno-normativnoj liniji. Tako su normativna rešenja karakteristična za sisteme političkog pluralizma, tržišne ekonomije i razvijenog civilnog društva, bila u skladu sa interesima pojedinih društvenih grupa (pored pripadnika ekonomske i političke elite, tu su svakako još i stručnjaci i sitni preduzetnici) – i istovremeno pospešena pritiskom koji je dolazio od strane međunarodnih institucija – proizvođači usaglašavanje vrednosnih obrazaca sa vladajućim normama. Analizirajući empirijske podatke za Srbiju, Lazić i Cvejić (2004; 2007) prepoznaju pobrojane grupacije kao nosioce vrednosti koje se tipično vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa (politički i ekonomski liberalizam), a do sličnih nalaza dolaze i Sekulić (2014) i Hodžić (2008), kada se radi o Hrvatskoj. Ujedno, usled snažnije izloženosti globalnim modernizacijskim procesima, modernizacijski efekat institucionalnih promena u sferi vrednosti je navidljiviji kod ovih grupacija (Lazić i Cvejić, 2004). S druge strane, interes slojeva koje autori prepoznaju kao tranzicione gubitnike - poljoprivrednika, manuelnih radnika, penzionera, te delova službeničke grupacije – nije se podudarao sa rešenjima na kojima su počivale sistemske promene, te su dominantne vrednosti ovih slojeva (autoritarni kolektivism i redistributivni etatizam kao atavizmi socijalističkog tipa poretka), pokazivali nesaglasnost sa dominantnim normativnim rešenjima (Lazić & Cvejić, 2007). Istovremeno, strukturna pozicija ovih društvenih grupacija uslovljavala je sužene okvire

izloženosti modernizujućim izvorima socijalizacije (visokom obrazovanju, urbanim stilovima života, itd.), te je kod njih primetan nešto viši stepen nacionalističke i tradicionalističke orijentacije (Lazić i Cvejić, 2004).

Da rezimiramo, u ovom radu, analiza promena vrednosnih orijentacija tokom perioda post-socijalističke transformacije u dva društva, počiva na dve opšte hipoteze: usled zakasnele modernizacije i delovanja istorijskih procesa dugog trajanja, tradicionalističke vrednosne orijentacije – autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam – dobijaju dublje, transistemske, utemeljenje, postajući (doduše, u različitom stepenu) deo implicitne kulture dva društva. Pokazali smo da je zakasneli i skromnih dometa (predratni) pokušaj kapitalističke modernizacije na periferijskim osnovama, počivao na ambivalentnom normativno-institucionalnom sistemu (svakako vredi spomenuti autoritarni karakter političkog poretka, snažni državni intervencionizam u ekonomiji, način uređenja države u kojem dominacija jedne etničke grupe proizvodi nacionalističke i separatističke težnje drugih, slaba industrijalizacija, usled koje najveći deo stanovništva ostaje okovan u tradicionalističkim okvirima života na selu, itd.). Homologija između ključnih elemenata na kojima je počivao socijalistički sistem društvenih odnosa i predratnog, tradicionalističkog poretka (autoritarni tip poretka, državni intervencionizam u ekonomiji, norma egalitarne raspodele dobara, itd), uz određene karakteristike načina na koji je bio utemeljen jugoslovenski socijalistički sistem (pre svega se misli na procese decentralizacije čiji su efekti bili daleko od jednoznačnih), obezbedila je preživljavanje tradicionalističkih vrednosti u sistemu u kojem one nisu bile deo dominantne ideologije. Konačno, raspad zemlje u građanskim ratovima, praćen uspostavljanjem autoritarnih režima, utemeljenih na nacionalističkim mobilizacijama stanovništva, i ekonomskim kolapsom koji je značajno usporio tržišne reforme, uslovljavajući očuvanje intervencionističke i redistributivne uloge države u ekonomiji, omogućili su da tradicionalističke vrednosti opstanu i u drugom pokušaju kapitalističke modernizacije dva društva (naravno, jasno je da je njihov dugotrajan opstanak u značajnoj meri posledica sporosti transformacijskih procesa, odnosno usporenih normativno-institucionalnih reformi u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog pluralizma; isto tako, nije teško pretpostaviti da će opstajanje tradicionalističkih vrednosti biti snažnije u društvu Srbije, u kojem su reforme tekle sporije, a rezultati bili slabije vidljivi).

Na drugoj strani, pokazano je da usled specifičnog, državno-centričnog oblika kapitalističke modernizacije, tokom predratnog perioda nije moglo da dođe do dubljeg utemeljenja tipično kapitalističkih vrednosti – ekonomskog i političkog liberalizma (pre svega, usled slabosti društvenih slojeva čiji se društveni položaj reprodukovao na kapitalističkim osnovama, odnosno njihovog neuspeha da u dominantno tradicionalnom društvu nametnu sopstvenu ideološku matricu kao hegemonu). Usled ambivalentnih normativno-institucionalnih aranžamana u okviru jugoslovenskog samoupravnog socijalizma (koji je počivao na uvođenju elemenata tržišta i konkurencije između preduzeća, usvajanju modela zapadnog potrošačkog društva, kulturnoj otvorenosti prema Zapadu, itd.), tipično kapitalističke vrednosti političkog i ekonomskog liberalizma našle su svoje nosioce među srednjim stručnjačkim i marginalnim preduzetničkim slojevima, ali i među delovima socijalističke nomenklature (pogotovo kod tehnokratskih delova vladajuće grupacije). S obzirom da su date grupacije, resursno i strukturno, bile jedine u položaju da organizuju kolektivnu akciju (pre svega se misli na delove nomenklature), u momentu krize socijalističkog sistema i ugroženosti njihove vladajuće pozicije na socijalističkim osnovama, one se pojavljuju kao grupacije koje će najaktivnije delovati u pravcu razgradnje starog sistema društvenih odnosa i utemeljenja kapitalističkog poretka (naravno, uz podršku širih društvenih grupa, koja je dobijena, pre svega, na nacionalističkim osnovama). To znači da su se ponovo stvorili istorijski uslovi da ekonomski i politički liberalizam, kao sistemski utemeljene vrednosti, postanu dominantne vrednosno-ideološke matrice. Ipak, usled specifičnosti post-socijalističke transformacije u dva društva i sporosti, odnosno blokade institucionalnih reformi, nije teško pretpostaviti da tipično kapitalističke vrednosne orijentacije ostaju ograničene na one društvene grupacije koje uspevaju da poboljšaju svoj društveni položaj u novom sistemu društvene reprodukcije. Tendencijski, što reforme (odnosno institucionalno-normativne promene) u pravcu uspostavljanja političkog pluralizma i tržišne ekonomije više odmiču, a pozitivni (makar i minimalni) efekti promena bivaju vidljiviji širim društvenim grupama, to je veća verovatnoća da će i tipično kapitalističke vrednosti biti šire prihvaćene. Naravno, iz ovoga, kao logična sledi još jedna pretpostavka: hegemonija kapitalističkih vrednosti biće uspostavljena i/ili čvršće utemeljena u onim društvima u kojima su reforme brže i uspešnije. Drugim rečima, nije teško pretpostaviti da će date

vrednosti dobiti širu podršku u hrvatskom u odnosu na društvo Srbije. Konačno, što globalni kapitalistički poredak bude češće i dublje zapadao u krize, dovodeći u sumnju dominantni vid ekonomske i političke regulacije, to su veće šanse da u tranzicionim društvima opstanu tipično socijalistički elementi ekonomske regulacije (državno vlasništvo, snažna redistributivna uloga države, državni protekcionizam, itd.), naročito ako su reforme tek polovično sprovedene.

3. Metodološki okvir analize

3.1 Metodološki plan analize

Proučavanje vrednosnih orijentacija u društvima Srbije i Hrvatske u periodu post-socijalističke transformacije zasniva se na sekundarnoj analizi empirijskih podataka, dobijenih putem anketnih istraživanja populacija Srbije i Hrvatske (ali i drugih zemalja u okviru regiona) na reprezentativnim uzorcima, koja su realizovana 1989. (*Društvena struktura i kvaliteta života*) i 2003. godine (*Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije*). Osnovni cilj analize sastoji se u utvrđivanju rasprostranjenosti vrednosnih orijentacija patrijarhalnosti, nacionalizma, autoritarnosti, političkog i ekonomskog liberalizma među ispitanicima u okviru četiri uzorka, kako bismo, na osnovu tih informacija, bili u stanju da donosimo zaključke koji se odnose na populacije dve zemlje u dve vremenske tačke. S obzirom da se koriste empirijski podaci iz istraživanja rađenih 1989. godine (u momentu kada stari, socijalistički sistem doživljava kolaps) i 2003. godine (kada proces post-socijalističke transformacije dva društva ponovo dobija jasan pravac i življi tempo), jedan od ciljeva analize biće da se utvrdi da li je došlo, i u kojoj meri, do promene dominantnih vrednosnih obrazaca u periodu post-socijalističke transformacije. U obe vremenske tačke će, pri tom, biti moguće porediti društva Srbije i Hrvatske i na taj način testirati modernizacijsku i sistemsku hipotezu, gde prva opstajanje tradicionalističkih vrednosti objašnjava procesima zakasnele modernizacije, dok druga podrazumeva da tokom perioda post-socijalističke transformacije, usled relativno dugotrajne koegzistencije elemenata starog (komandnoplanskog) i novog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa, dolazi do reprodukovanja disonance između normativnog i vrednosnog sistema, i, posledično, do vrednosne nekonzistentnosti (kako na individualnom, tako i na nivou društvenih kolektiviteta).

S obzirom na relativno složen komparativni okvir analize, u kojem se pojavljuju dve poredbene ose – sinhrona (između dva društva u istoj tački razvoja) i dijahrona (unutar istog društva, ali u dve različite vremenske tačke), kao i dve grupe vrednosnih

orijentacija koje se javljaju kao predmet našeg proučavanja – trans-sistemske i sistemske, analiza je nužno patila od niza metodoloških ograničenja. Neka će biti pobrojana:

1. radi se o sekundarnoj empirijskoj analizi, što znači da instrumenti nisu bili u potpunosti dizajnirani tako da se vrši komparativna vremenska analiza niti dosledna provera hipoteza od kojih smo pošli u ovoj analizi;
2. ovo znači da je izbor proučavanih vrednosnih orijentacija nužno predstavljao kompromis između teorijsko-kontekstualnog razmatranja proučavanih fenomena i dostupnih empirijskih podataka;
3. kao posledica toga, i operacionalizacija odabranih vrednosnih orijentacija nužno je bila ograničena samo na neke od teorijski izdvojenih dimenzija proučavanih pojmova;
4. s obzirom da su podaci iz 2003. godine bili znatno bogatiji empirijskom građom nego oni iz 1989. godine, analiza je vršena u dva koraka: u prvom koraku komparativna dijahrona i sinhrona analiza vršena je na redukovanom setu podataka (empirijskih iskaza koji mere ispitivane vrednosne orijentacije), koji su bili prisutni u obe baze podataka; u drugom koraku, analiza je vršena na znatno širem (teorijski adekvatnijem i empirijski pouzdanijem) setu empirijskih iskaza, doduše, samo na podacima iz 2003. godine. Na taj način bilo je moguće proveriti zaključke koji su dobijeni analizom redukovanih skala, ali i dopuniti nalaze uvođenjem novih dimenzija ispitivanih pojava u analizu;
5. pošto je analiza pretpostavljala ne samo ispitivanje promene u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija (u dva društva) tokom perioda post-socijalističke transformacije, nego i ispitivanje efekata određenih socio-demografskih obeležja i njihovu eventualnu promenu, izbor i operacionalizacija ovih činilaca takođe su bili ograničeni dostupnim empirijskim podacima;
6. konačno, s obzirom da je osnovni cilj analize ispitivanje promene dominantnih vrednosnih orijentacija tokom perioda post-socijalističke transformacije, dosledna analiza pretpostavljala je skeniranje stanja tokom perioda blokirane transformacije. Ipak, usled nepostojanja dostupnih empirijskih podataka za dva društva (koji bi, pri tome, bili uporedivi), ova vrsta analize, koja bi nam pružila

dragocena saznanja o promenama ispitivanih vrednosti u jednom specifičnom razvojnom periodu, je nažalost, izostala (naravno, treba napomenuti i to da je pretpostavka od koje se krenulo podrazumevala da se vrednosti relativno sporo menjaju, te da bi, čak i da smo raspolagali empirijskim podacima za period "blokirane"/"usporene" transformacije, rezultati ukazivali na relativno male promene u odnosu na početnu godinu analize).

Da ponovimo, analiza počiva na testiranju dve opšte hipoteze:

- hipoteza o zakasneloj modernizaciji na perifernim osnovama služi nam za objašnjenje dugotrajnog opstanka tradicionalističkih vrednosti – autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma (za koje smo pretpostavili da sačinjavaju jedinstveni tradicionalistički sindrom), koje se pojavljuju kao trans-istorijske i trans-sistemske vrednosti. Kao najznačajniji indikator efekta modernizacije korišćemo stepen obrazovanja ispitanika, dok će kao pomoćni indikatori (koji nisu nužno vezani samo za uticaj modernizacijskih činilaca) biti korišćeni starost (kroz koju se reflektuju različiti socijalizacijski modeli kojima su izložene različite generacije ispitanika), mesto stanovanja i religioznost ispitanika;
- sistemska hipoteza koja pretpostavlja da je reprodukcija vrednosti političkog i ekonomskog liberalizma posledica karakteristika aktuelnih sistema društvenih odnosa, čija promena (tokom perioda post-socijalističke transformacije), pod pretpostavkom sporije promene u kulturnom podsistemu u odnosu na politički i ekonomski, dovodi do nesaglasnosti između novog normativnog i starog vrednosnog sistema, proizvodeći disonancu. Kao najznačajnija strukturna varijabla, kroz koju se prelama efekat vladajućeg sistema društvenih odnosa, odabrana je klasna pripadnost ispitanika. Vrednosno-normativna disonanca se, u situaciji korenite transformacije sistema, u okviru koje se menjaju osnovne pretpostavke na kojima počiva reprodukcija osnovnih društvenih klasa, na grupnom (klasno-slojnom) planu, ispoljava kao vrednosna (ne)konzistentnost i vrednosna homogenost/heterogenost.

Pored klasne pripadnosti, stepena obrazovanja, starosti, religioznosti i veličine mesta stanovanja, brojna istraživanja (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995; Halman and Voicu, 2010) su pokazala da se određena demografska obeležja, pre svega pol, mogu pokazati bitnim prediktorima pojedinih vrednosnih orijentacija, te ćemo i njih uključiti u

analizu, nastojeći da utvrdimo da li se potencijalno utvrđene veze između ispitivanih obeležja i njihovih činilaca, pod uticajem pola, menjaju.

S obzirom na izložene hipoteze, izlaganje specifičnih teorijsko-hipotetičkih konceptualizacija, operacionalizacija mernih instrumenata i rezultata analize empirijskih podataka biće podeljeno u dve celine: u prvoj će fokus biti na analizi transistemskih, tradicionalističkih vrednosnih orijentacija – autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma, dok će u drugom delu analize biti ispitivane sistemske vrednosti politički i ekonomski liberalizam. U okviru ovih celina biće testirane i dve opšte hipoteze – modernizacijska i teza o vrednosno-normativnoj disonanci.

3.2 Podaci

Sekundarna analiza podataka koji će biti korišćeni u analizi dominantnih vrednosnih obrazaca društava Srbije i Hrvatske, oslanjaće se, kao što je već rečeno, na dva istraživanja anketnog tipa: *Društvena struktura i kvaliteta života*, iz 1989. i *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije*, iz 2003. godine. Prvo istraživanje, iz 1989. godine, sprovedeno je na teritoriji SFRJ, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Uzorak je dizajniran kao kvotni za svaku republiku i pokrajinu zasebno, uz posebnu proceduru primenjenu na slovenačkom uzorku (Hodžić, 1991). Veličina uzorka za svaku jedinicu (republiku ili pokrajinu) određena je s obzirom na brojčani udeo u osnovnom skupu. Ukupan uzorak brojao je 13 422 ispitanika, i pored radno-aktivnog stanovništva, obuhvatio je penzionere, zaposlene u privatnom sektoru i izdržavana lica. Iz osnovnog uzorka su, za potrebe ovog rada, ekstrahovana dva poduzorka, jedan za Hrvatsku, i drugi koji je sastavljen ponovo iz dva poduzorka, spojenih u celini, za populacije Srbije i Vojvodine. Kosovski poduzorak isključen je iz analize zbog dosledne komparacije sa uzorkom iz 2003. godine. Poduzorak za populaciju Hrvatske brojao je 2 510 ispitanika, raspoređenih u 18 opština, dok je poduzorak za Srbiju (zajedno sa Vojvodinom) brojao 4 602 ispitanika, raspoređenih u 29 opština.

Istraživački projekat *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije*, iz 2003/04. godine, sproveden je u nekoliko zemalja Zapadnog Balkana

(Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Albaniji, Srbiji i Kosovu- opširnije videti u: Simkus, 2007) . Sve pomenute zemlje tretirane su kao zasebne jedinice, kako bi se dobili reprezentativni (stratifikovani) uzorci. Iz zajedničkog uzorka, ekstrahovana su dva poduzorka, za Srbiju i Hrvatsku. S obzirom da je Kosovo tretirano kao posebna jedinica, ono nije ušlo u poduzorak za Srbiju. Iz oba uzorka isključili smo posebne poduzorke za nacionalne manjine, kako ne bi remetili reprezentativnost osnovnih uzoraka. Uzorak za Hrvatsku obuhvatao je 2 500 ispitanika, dok je uzorak za Srbiju brojao 2 997 ispitanika. Zbog velikog broja pitanja, svaki od uzoraka podeljen je u dve kategorije, A i B, u okviru kojih postoji jezgro zajedničkih pitanja i pitanja koja su specifična samo za ispitanike iz datog poduzorka. Oba poduzorka su napravljena tako da budu reprezentativna za populacije datih država, s tim da se svaki sastojao od približno polovine od ukupnog broja ispitanika.

Pet vrednosnih orijentacija, koje su predmet ove analize, autoritarnost, patrijarhalnost, nacionalizam, ekonomski i politički liberalizam, biće merene putem stepena pristajanja ispitanika uz empirijske iskaze, koji su dati u obliku petočlane Likertove skale. Analiza pojedinačnih vrednosnih orijentacija počivaće na konstruisanju mernih instrumenata – skala, kako bi zaključivanje bilo što pouzdanije. S obzirom da će o načinu operacionalizacije konkretnih vrednosnih orijentacija više biti reči u posebnim poglavljima, na ovom mestu nema potrebe zadržavati se na načinu konstruisanja mernih instrumenata, jer će oni biti detaljno obrazloženi.

Struktura uzoraka na kojima je vršena analiza ukazuje na određene neravnomernosti (kako na međuuzoračkom nivou, tako i s obzirom na karakteristike ispitivanih populacija), čije je ispravljanje bilo otežano usled nemogućnosti konstruisanja pondera kojima bi se vršilo uravnotežavanje uzorka po svim ispitivanim obeležjima (videti strukturu uzoraka u Tabeli 3.1).

Tabela 3.1: Struktura uzoraka, s obzirom na pol, starost ispitanika, veličinu mesta stanovanja, klasno-slojnu pripadnost, religioznost i stepen obrazovanja, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Obeležje	Atributi	1989		2003	
		Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Pol	Muški	58,0	62,3	42,6	48,8
	Ženski	42,0	37,3	57,4	51,2
Starost	Do 29 godina	20,0	20,9	19,3	20,5
	30-44	36,3	38,0	29,0	27,1
	45-59	26,5	26,3	25,6	26,5
	60 i više	17,2	14,8	26,2	26,0
Obrazovanje	Bez škole	20,5	18,7	13,0	13,0
	Osnovna škola	11,4	13,2	12,9	17,3
	Srednja škola	49,6	41,5	53,9	52,5
	Više i visoko obrazovanje	16,7	24,6	20,3	17,2
Mesto stanovanja	Selo	33,9	33,4	34,4	35,8
	Mali grad	15,3	33,2	18,3	9,6
	Srednji grad	17,3	9,6	19,2	25,2
	Veliki grad	11,7	10,4	10,6	12,8
	Glavni grad	21,8	13,3	17,5	16,5
Klasno-slojna pripadnost ²⁷³	Sitni poljoprivrednici	33,3	40,5	7,4	10,1
	NKV radnici	11,8	8,6	14,6	13,1
	KV radnici	29,9	19,8	34,6	27,1
	Prelazni sloj	11,1	10,3	20,7	26,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	11,3	10,0	11,8	14,4
	Niži rukovodioci i sitni preduzetnici	1,2	1,0	4,8	3,7
	Politička i privredna elita	1,4	9,8	6,1	5,3
Religioznost	Nereligiozni	18,4	19,9	97,2	94,5
	Religiozni	81,6	80,1	2,8	5,5

²⁷³ Klasno-slojna pripadnost ispitanika operacionalizovana je na osnovu radnih mesta i obrazovanja ispitanika. Kao nosioci klasnog položaja tretirana su domaćinstva, pri čemu je korišćen dominacijski princip (domaćinstvu je pripisivana klasa onog člana/članice koji/a zauzima najviši položaj). Penzionerima i nezaposlenima koji su ranije imali posao pripisivan je položaj na osnovu prethodnog radnog mesta, dok su trajno nezaposleni, domaćice i studenti klasifikovani prema položaju supružnika, odnosno roditelja (ako sa njima žive u istom domaćinstvu) (opširnije o tome u: Lazić i Cvejić, 2004).

3.3 Tehnike obrade podataka i analize

Analiza vrednosnih orijentacija i njihove promene tokom perioda post-socijalističke transformacije počivaće na merama deskriptivne statistike, kako bi se utvrdio stepen rasprostranjenosti (i eventualne promene) ispitivanih vrednosnih orijentacija na nivou celokupnih uzoraka. U drugom koraku analize, uz pomoć Hi-kvadrat testa i odgovarajućih mera asocijacije, ispitiće se nezavisni efekat odabranih socio-demografskih činilaca na ispitivane vrednosti, da bi u sledećem koraku, putem regresionih modela, analiza počivala na ispitivanju kontrolisanog efekta datih nezavisnih varijabli, kao i utvrđivanju njihovog pojedinačnog determinističkog značaja, ali i celokupnog eksplanatornog efekta konstruisanih modela. U posebnom delu analize, efekat pojedinačnih varijabli na klastere vrednosnih orijentacija biće ispitivan pomoću strukturalnih jednačina. Pri konstruisanju mernih instrumenata (skala), uz pomoć eksplorativne faktorske analize proveravano je da li se dati empirijski iskazi mogu koristiti kao indikatori ispitivanih vrednosnih orijentacija (uz neminovnu analizu pouzdanosti pri konstruisanju skala), dok je pomoću konfirmatorne analize glavnih komponenti vršena redukcija većeg broja komponenti na pojedinačne dimenzije (koje su, u vidu regresionih faktorskih skorova, korišćene kao zavisne varijable u regresionim modelima).

4. Trans-sistemske vrednosne orijentacije: autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam kao delovi tradicionalističkog sindroma

Istorijsko-kontekstualnom analizom društvenih odnosa koji su se, tokom više od dva veka, razvijali i oblikovali društva Srbije i Hrvatske, pokazali smo da je opstajanje autoritarnosti, patrijarhalne orijentacije i nacionalizma posledica istorijskih procesa dugog trajanja, omogućavajući im da, u sadejstvu sa specifičnim faktorima koji dolaze iz aktuelnog društvenog okruženja, postanu manje ili više integralni delovi različitih društveno-ekonomskih sistema. S obzirom na to, ove se vrednosne orijentacije pojavljuju i kao trans-istorijske i kao trans-sistemske. Takođe, pokazano je kako je reprodukcija svake od datih vrednosti dodatno bila podržana delovanjem i opstankom drugih dveju vrednosno-ideoloških paradigmi, sačinjavajući zajedno korpus tradicionalističkih vrednosti. U ovom delu rada nastojaćemo, stoga, da utvrdimo koliki je bio stepen rasprostranjenosti tradicionalističkih vrednosnih orijentacija tokom socijalističkog perioda, da li je i u kojoj meri došlo do promena u tom pogledu tokom perioda post-socijalističke transformacije; da li se tri vrednosne orijentacije zaista pojavljuju kao povezani sistem vrednosti; koji su (socio-demografski) faktori čije delovanje u najvećoj meri objašnjava njihovu rasprostranjenost, odnosno da li u pogledu stepena njihove rasprostranjenosti postoji razlika između ispitivanih društava.

4.1 Autoritarnost

U istorijsko-kontekstualnom delu analize već je bilo reči o tome da se autoritarnost pojavljuje i kao karakteristika sistema društvenih odnosa, oblikujući ih na specifičan način, ali i kao karakteristika individualne ili grupne svesti. Ove dve dimenzije nisu međusobno razdvojene, jer dugotrajno opstajanje autoritarnih institucija ili odnosa moći, po pravilu deluje na taj način da uslovljava individualne ili grupne adaptacije datom sistemu odnosa, motivišući upravo reprodukovanje oblika mišljenja i delanja koji se i sami karakterišu autoritarnim svojstvima (koje, potom, sa svoje strane podržavaju i legitimišu autoritarni društveni sistem). Kada se autoritarni karakter pripisuje društvenim

sistemima, tada se najčešće on suprotstavlja demokratskim društvima. Međutim, kada se vezuje za individualne karakteristike, tada su objašnjenja znatno složenija i mnogoznačnija (Kuzmanović, 1995: 61).

Upravo ova veza između autoritarnog karaktera društva i odgovarajućih ličnih karakteristika, doduše u jednom specifičnom društvenom kontekstu – nacističke Nemačke, podstakla je brojne autore (Adorna, Froma, Rajha, i druge) da se pozabave psiho-socijalnim uslovima nastanka totalitarnih društvenih sistema. U datim razmatranjima, posebno mesto imala su nastojanja da se na socio-psihološkom planu definišu karakteristike autoritarne ličnosti, odnosno da se, u konkretnim empirijskim istraživanjima izvrši operacionalizacija datog pojma i stvore manje ili više univerzalni meri instrumenti. Iako se prvobitno autoritarnost vezivala za karakteristike ličnosti koje se razvijaju u fašističkim društvenim režimima, brojni autori (Lipset, Rokeach, Eysenck, itd.) nastojace da prošire sadržaj datog koncepta, vezujući ga za karakteristike ličnosti koje se razvijaju u bilo kom obliku nedemokratskog poretka (Eysenck, 1960; Rokeach, 1960), ili za karakteristike određenih društvenih grupa, koje su, usled svoje socijalne, materijalne ili kulturne deprivacije sklone razvijanju autoritarnih ideologija (Lipset, 1959). Najznačajnija savremenu rekonceptualizacija pojma autoritarnosti vezuje se za rad Roberta Oltemejera (Robert Altemeyer), kod kojeg se ovaj pojam ne odnosi na karakteristike ličnosti već na skup usklađenih stavova prema određenim pitanjima (Altemeyer, 1996).

4.1.1 Različita shvatanja autoritarnosti

Prvo značajnije, doduše teorijsko-konceptualno, razmatranje autoritarnosti vezuje se za rad Eriha Froma (Erich Fromm, 1957) i njegovo psihoanalitičko određenje pojma autoritarnog karaktera. Kao početnu odrednicu autoritarne ličnosti, on navodi da se radi o osobama koje nisu sposobne da se oslone same na sebe, odnosno da misle i delaju nezavisno od drugih. Na analitičkom nivou, on razlikuje dva tipa autoritarnih karaktera: pasivno-autoritarni i aktivno-autoritarni. Dok se prvi karakteriše mazohističkom submisivnošću, koja na podsvesnom nivou, razvija potrebu za pripadanjem većim društvenim grupama ili identifikovanjem sa "velikim" ličnostima i idejama za koje

veruje da poseduju osobine ili karakteristike koje on sam nema (a koje će usvojiti upravo datom pripadnošću ili identifikacijom), aktivno-autoritarni karakter se odlikuje, posve suprotno, sadističkim tendencijama, koje se pothranjuju osećajem kontrole nad potčinjenima. Ove dve karakteristike, za Froma, predstavljaju dve strane iste medalje: naime, čim izgubi moć ili osećaj kontrole, autoritarna ličnost ispoljava svoju mazohističku crtu karaktera. Dakle, autoritarni odnosi podrazumevaju hijerarhijski raspored pozicija sa kojih delaju pojedinci ili grupe, gde dolazi do zloupotrebe moći i autoriteta, kao i do ograničavanja slobode onih koji su niže u hijerarhiji položaja, odnosno do nekritičke submisivnosti i potčinjavanja autoritetu onih koji se nalaze na nižim hijerarhijskim pozicijama. Ova kontradiktornost (represija, dominancija i agresivnost, s jedne strane, i submisivna, nekritička poslušnost, s druge strane), koja je objedinjena u istoj osobi ili je pak sindrom koji se pripisuje pripadnicima određene društvene grupe, moguća je stoga što je autoritarno ponašanje relaciono po svom karakteru, a njegove dimenzije se ispoljavaju zavisno od hijerarhijske pozicije onoga prema kome je dato delanje usmereno. Autoritarna dominantnost i submisivnost su nerazdvojne karakteristike, koje ishode iz nekritičkog odnosa prema autoritetu i principu hijerarhije, i kao takve, prema Fromu, mogu biti deo individualnog ili društvenog karaktera (From, 1963: 94). Ukoliko se radi o autoritarnosti kao društvenom karakteru, tada govorimo o strukturi koja je zajednička većini članova određene grupe, koja se obrazuje pod uticajem dominantne kulture, odnosno života u istim ili sličnim okolnostima, kada dolazi do formiranja određenih vrednosno-normativnih rešenja koja pogoduju razvoju ove strukture (Kuzmanović, 1995: 73).

Pored značaja uticaja ranog iskustva u porodičnom okruženju za formiranje autoritarnog karaktera, From ističe uronjenost porodice i njene socijalizacijske funkcije u širi društveni okvir, predstavljajući sponu između određenih karakteristika društvenog sistema i razvoja adekvatne ličnosti. Na ovaj način, karakteristike autoritarne ličnosti ne mogu se isključivo izvoditi iz psihodinamskih procesa koji se odvijaju tokom socijalizacije, već se naglašava kako je i sama porodica agens dominantnog društvenog sistema ili kulture. From ovaj fenomen vezuje za tipove poredaka u kojima, nasuprot racionalnim demokratskim načelima (gde postoji kritička evaluacija sposobnosti i efekata vladavine), vlast počiva na iracionalnim osnovama (u čijoj je osnovi emotivno zasnovana

submisivnost), odnosno šire, za društvene i ekonomske okolnosti u kojima se razvijanje autoritarnih struktura ličnosti pojavljuje kao jedan od mehanizama "bektva od slobode" (Fromm, 1984: 103).

U određenju mehanizama bektva od slobode From polazi od procesa individuacije, koji se odigrava na individualno-psihološkom, ali i na društveno-istorijskom planu. Na individualno-psihološkom planu, ovaj proces se očitava kao razvoj sopstvene individualnosti, dok se na društvenom planu povezuje sa istorijskim procesom oslobađanja od ekonomskih i političkih stega, čiji se počeci mogu trasirati u okviru Renesanse i Reformacije, a koji svoj vrhunac dostižu u modernim društvima monopolističkog kapitalizma. Proces sticanja slobode je, prema Fromu, dvostrukog karaktera: s jedne strane, on označava oslobađanja od stega koje su ograničavale čovekovu slobodu i pruža mogućnost za aktivan odnos u razvoju sopstvenih potencijala; s druge strane, on čoveka lišava osećaja sigurnosti i pripadanja, koje su obezbeđivale iste one institucije koje su ga lišavale slobode. Autoritarnost, pored rušilaštva i konformizma, predstavlja mehanizam koji se razvija usled osećaja nesigurnosti i izdvojenosti, karakterističnog za moderna društva. Za njega autoritarnost nije karakteristika premodernih društva, već se upravo razvija kao jedna od posledica procesa društvene individuacije, karakteristične za moderno doba (Fromm, 1984: 23)²⁷⁴.

Iako je Fromova koncepcija autoritarnost ostavila značajnog traga na kasniju razradu i operacionalizaciju datog pojma koju će izvršiti Adorno (Theodor Adorno) i saradnici, njegova razmatranja ostaju manje ili više u domenu filozofske spekulacije, bez adekvatne empiriske provere (Mihić, Bodroža & Čolović, 2009: 112). Za razliku od Fromovog teorijsko-spekulativnog razmatranja autoritarnosti, Adorno i saradnici su nastojali da na empirijski način zasnuju istraživanje odnosa karakteristika ličnosti i društvenih stavova, udarajući temelje modernoj političkoj psihologiji. U okviru svojih istraživanja, oni su počeli sa ispitivanjem predrasuda, tačnije antisemitizma, da bi kasnije

²⁷⁴ Fromovo shvatanje da društveni stavovi imaju značajne funkcije u razvoju ličnosti, među prvima je prihvatio američki psiholog Abraham Maslov. Za njega izučavanje autoritarnosti predstavlja polje u kojem se ukrštaju sociološki i psihološki koncepti. U svojoj studiji *Autoritarna karaktera struktura* (1943), Maslov je identifikovao društvene situacije u kojima se manifestuju autoritarne odlike ličnosti, iako je naglašavao da nije svaki vid submisivnosti nužno vezan za autoritarnost (Norris, 2005: 4-5).

došli do nalaza da su antisemitizam i etnocentrizam tesno povezani sa političko-ekonomskom dimenzijom konzervativizam-liberalizam (Kuzmanović, 1995: 63-64). U studiji *Autoritarna ličnost* (1950.), autori su nastojali da pokažu kako je sindrom stavova, nazvan antidemokratska orijentacija (kao svojevrsni eufemizam za fašizam), koji čine antisemitizam, etnocentrizam (sa primesama rasizma) i političko-ekonomski konzervativizam, determinisan specifičnom osobinom ličnosti – autoritarnošću (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson & Sanford, 1950). U okviru svog istraživanja, Adorno i saradnici su razvili skalu autoritarnosti (F skalu), koja meri postojanje karakteristika autoritarne ličnosti. Na ovaj način, oni su autoritarnost koncipirali kao višedimenzionalni fenomen, koji se odlikuje sledećim karakteristikama: 1. konvencionalizam, 2. autoritarna submisivnost, 3. agresivnost, 4. antiintraceptivnost, 5. poštovanje vlasti i pozitivan odnos prema njoj, 6. destruktivnost i cinizam, 7. korišćenje mehanizama projekcije, 8. rigidnost mišljenja, sklonost stereotipijama i 9. preterano interesovanje za seksualne nastranosti (Rot, 1994: 319).

Kao i From, i Adorno i saradnici su ponudili psihodinamsko objašnjenje (oslanjajući se na psihonalitičku koncepciju), potraživši njene korene u ranoj socijalizaciji u okviru porodice, odnosno u vaspitnom stilu koji karakteriše roditeljska strogost, nedoslednost i emocionalna hladnoća²⁷⁵. Negativni porivi (agresivnost) koji su prvobitno usmereni na roditelje, bivaju potisnuti, da bi se kasnije, mehanizmima projekcije, usmerili prema spoljnim objektima, najčešće manjinskim ili ugroženim grupama (Mihić, Bodrža, Čolović, 2009: 113), uz razvijanje rigidne organizacije ličnosti koja u obruču drži potisnute impulse. Takva osoba usvaja moralističke stavove, a svoju agresivnost racionalizuje i usmerava ka drugima (Kuzmanović, 1995: 65-66).

Za našu temu je od značaja činjenica da *Berklijska studija* (*Berkley Study*) Adorna i saradnika, autoritarnost, kao karakteristiku ličnosti, povezuje sa nizom drugih, međusobno povezanih društvenih stavova, koji sačinjavaju sindrom antidemokratske orijentacije. Pored antisemitizma, kojem su najviše pažnje posvetili, Adorno i saradnici u ovaj sindrom ubrajaju i etnocentrizam (kao ideologiju koju karakteriše vrednovanje predstavnika sopstvene grupe ili nacije (odnosno, rase) superiornijim ili vrednijim od pripadnika drugih grupa), kao i politički i ekonomski konzervativizam (Rot, 1994: 317).

²⁷⁵ Šiber ovu vrstu socijalizacije vezuje za patrijarhalne odnose u porodici (Šiber, 1989: 132).

Sve tri komponente antidemokratske orijentacije autor su merili posebno konstruisanim mernim instrumentima (A-S skala, E-skala i PEC skala), nastojeći da ih dovedu u vezu sa autoritarnom strukturom ličnosti (merenu F-skalom).

Iako se *Berklijska studija* nesumnjivo smatra jednim od najznačajnijih i najuticajnijih pristupa proučavanju autoritarnosti, ona je pretrpela i brojne kritike. Pored metodoloških prigovora, koji su se odnosili na nereprezentativnost uzorka na osnovu kojeg je dokazivana povezanost dve dimenzije, najveći broj kritika odnosio se na način konstrukcije instrumenta (jednosmerna formulacija iskaza), te na izostavljanje nekih bitnih kontrolnih varijabli (kao što su obrazovanje ili stepen inteligencije) (Rot, 1994: 320-322). Ipak, najozbiljniji prigovor odnosio se na preveliko pridavanje važnosti psihološkim karakteristikama za formiranje stavova i rigidnost psihodinamskog tumačenja uzroka autoritarnosti (koje, za razliku od Froma, ne uzima u obzir karakteristike šireg društvenog sistema), što je objašnjenje date pojave učinilo suviše psihologističkim (Kuzmanović, 1995: 66). Rot, takođe, navodi da je logički neopravdana generalizacija koja manifestovanje antidemokratske orijentacije nepobitno uzima kao dokaz autoritarne ličnosti, i obratno, pokazujući da se iz postojanja određenih osobina ličnosti ne može uvek zaključiti o postojanju antidemokratske orijentacije (Rot, 1994: 323). Šils (Shils) je kritiku usmerio na činjenicu da se skalom ispituje "autoritarna desnica", ali da autori propuštaju da pojam autoritarnosti prošire i na "autoritarnu levicu" (pri tome, njegova koncepcija "autoritarne levece" manje-više je odbačena usled neuspelog pokušaja da se skala konstruiše razlaganjem elemenata socijalističke ideologije –up. Šiber, 1989: 134).

U Srbiji su Rot i Havelka među prvima primenili originalnu Adornovu F skalu u istraživanju učenika srednjih škola (Rot & Havelka, 1973). Oni su dobili neke od najviših do tada zabeleženih prosečnih rezultata na svetu. Međutim, njihovo objašnjenje ovih rezultata ukazuje na nedovoljnu diskriminatornost pojedinih tvrdnji, ali i na neadekvatnost psihodinamskog objašnjenja. Naime, neke od tvrdnji koje su uključene u F skalu predstavljaju uverenja koja su tipična za tradicionalističke i patrijarhalne kulture, odnosno predstavljaju deo opšteg pogleda na svet unutar određenih društava (Rot i Havelka, 1973: 115). Drugim rečima, radi se o uverenjima koja su karakteristična za pojedine socijalne sredine, koja se usvajaju putem direktnog socijalnog učenja (Rot &

Havelka, 1973: 158). Autori smatraju da nisu u pitanju duboko usađene crte ličnosti, koje se formiraju u odbrambenoj identifikaciji sa strogim roditeljem, nego se radi o normalno usvojenim uverenjima, koja se mogu promeniti, sa promenom sredine. Usled činjenice da njihovi nalazi sugerišu da se autoritarne karakteristike tipično javljaju kod pojedinaca koji nemaju dovoljno široko (naročito humanističko) obrazovanje, autori potvrđuju svoju tezu da se radi o stavovima koji su podložni promeni (Rot & Havelka, 1973: 154).

Slajući se sa Rotom i Havelkom, u objašnjenju visoke autoritarnosti koja je sedamdesetih godina prošlog veka zabeležena među učenicima u Srbiji, Kuzmanović (1995: 70-73) nastoji da proširi kulturalističko objašnjenje. Naime, pored tradicionalnog karaktera dominantne kulture, on smatra da treba uzeti u obzir i tip vladajućeg društvenog poretka. Za njega, autoritarni karakter socijalističke ideologije, u okviru koje je došlo do spoja tradicionalnih i savremenih vidova autoritarnosti, nije doveo do uklanjanja tradicionalnih autoriteta, već do njihove supstitucije u politički i ideološki relevantnim sferama. On navodi kako su neki oblici tradicionalne autoritarnosti tokom socijalističkog perioda zaista potisnuti, ali na autoritaran način. Autoritarni karakter političkog sistema i ideologije na kojem je počivao, smatra Kuzmanović, doprineli su održavanju autoritarne orijentacije stanovništva, i to neposredno (forsirajući određene obrasce ponašanja) i sistemski (socijalizacijom mladih putem obrazovnog sistema u autoritarnom ideološkom ključu). Ključno konceptualno pitanje koje je ishodilo iz ovih domaćih kritika Adornove skale je da li se njome zaista mere osobine ličnosti ili se radi o svojstvima društvene sredine koja se reflektuju kroz stavove pojedinaca? Drugim rečima, da li je autoritarnost psihološki fenomen ili se radi o sociološkom problemu? U nastojanju da da odgovor na ovo pitanje, Kuzmanović se služi Fromovim konceptualnim razlikovanjem individualnog i društvenog karaktera. Naime, za Froma je društveni karakter suština karakterne strukture, koja je zajednička za većinu članova iste kulture, dok je individualni karakter onaj deo karakterne strukture na osnovu kojeg se pojedinci razlikuju. Mada su Adorno i saradnici tvrdili da F-skala meri sindrom crta individualnog karaktera, ispostavilo se, smatra Kuzmanović, da je ispitivala pre elemente zajedničkog, društvenog karaktera (Kuzmanović, 1995: 73).

Jedna od dilema, koja se pojavila u specifičnom hladnoratovskom kontekstu, odnosila se na to da li se F-skalom može meriti autoritarnost levičarskih ideologija ili je

ona pogodna samo za merenje nedemokratske orijentacije tipične za desničarske sisteme i ideologije (što je i bila osnovna intencija njenih autora)? U skladu sa svojom koncepcijom o hijerarhijskoj organizaciji stavova (po kojoj se specifične reakcije na pojedine situacije objedinjuju u mišljenjima i mnjenjima, ovi u stavovima, a stavovi u ideologijama), Hans Ajzenk je bio mišljenja da odnos između crta ličnosti i ideologije nije tako linearan kao što su Adorno i saradnici sugerisali. On je pretpostavio da je političko, ali i uopšte socijalno, ponašanje ljudi moguće objasniti uz pomoć kombinacije dva faktora: ideološkog (u vidu prihvaćenih političkih stavova) i trajnih osobina ličnosti koje dolaze do izražaja pri političkom opredeljivanju. Na taj način, osim psiholoških, on nastoji da uvede i društvene faktore pri objašnjenju autoritarnosti. Njegova je teza da su autoritarne ličnosti (koje odlikuje netolerantnost i psihološka grubost) sklone prihvatanju i krajnje desnih (fašističkih) i krajnje levih (komunističkih) političkih stavova. Polazeći od učenja o dva temperamenta – nežnom, osetljivom, introvertnom i tolerantnom, s jedne strane, i žilavom, grubom, ekstravertnom, odnosno netolerantnom, s druge strane, on je konstruisao T skalu, kojom je ispitivao crte ličnosti projektovane na socijalne pojave (Eysenck, 1960; Kuzmanović, 1994). Na osnovu ukrštanja odgovora dobijenih na ovoj skali sa rezultatima na skali koja se odnosi na političke stavove (izražene kroz osu konzervativizam-liberalizam), Ajzenk dolazi do zaključka da se može govoriti o opštoj dispoziciji ličnosti ka tolerantnosti (odnosno netolerantnosti), kao i da ta opšta dispozicija vodi prihvatanju radikalnih političkih stavova. Analizirajući opredeljivanje za pojedine partije u Engleskoj, on je, nasuprot Adornu i saradnicima, zaključio da su komunisti, po svojim osobinama ličnosti (odnosno, temperamentu) slični fašistima, odnosno da obe grupacije pokazuju istu, autoritarnu strukturu ličnosti (Eysenck, 1960). Nastojeći da svoje rezultate protumači s obzirom na Adornovu F skalu, on zaključuje da je datom skalom moguće meriti autoritarnu strukturu ličnosti i kod fašista i kod komunista, te da nema opravdanja da ova skala zadrži svoje ime (Rot, 1994: 327).

Teorijski novum koji je donela Ajzenkova koncepcija odnosi se na pojmove nedovoljne socijalizacije, odnosno preterane socijalizacije. Naime, za njega je bitno pitanje čime su determinisane agresivnost, rigidnost i sklonost dominaciji. Proces socijalizacije se odvija pod uticajem dva faktora: opseg u kojem društvo (pomoću agenasa socijalizacije) deluje na pojedinca i socijabilnost samog pojedinca odnosno

brzina kojom usvaja norme. Ajzenk nastoji da dokaže kako socijabilnost uglavnom zavisi od temperamenta, gde ekstrovertne ličnosti teže primaju uticaje sredine, za razliku od introvertnih koji su podložniji socijalizaciji. Potom, on nastoji da pokaže kako postoji razlika u trajanju i intenzitetu socijalizacije kojima su izložena deca u različitim društvenim klasama. Ako se socijalizacija shvati kao proces u kojem se menja način izražavanja agresivnosti, tada, Ajzenk zaključuje, da pripadnici radničke klase, usled slabije izloženosti socijalizacijskim procesima, češće ispoljavaju agresivnost i netoleranciju. Kritikujući ovo stanovište, Šiber (1989: 136) naglašava da su dominantne norme u jednom društvu prvenstveno norme vladajuće klase, koje ona nastoji da, putem socijalizacije, nametne kao opšte. Agresivnost koja se ispoljava tada može biti vid otpora potlačenih grupacija prema dominantnom poretku, a ne karakteristika ličnosti.

Ajzenkova koncepcija autoritarnosti je, pored ove, pretrpela brojne kritike. Pre svega, kritičari su zamerili da T skala, koja bi trebalo da meri crte ličnosti, nije nezavisna od ideoloških sadržaja, pa tako pristalice komunističke ideologije daju odgovore koji se ocenjuju kao netolerantni upravo na onim stavkama čiji je sadržaj suprotan komunističkoj ideologiji - na primer, o religiji (Kuzmanović, 1995: 67; Rot, 1994: 327). Kasnija istraživanja, rađena u SAD (Adorno) i Velikoj Britaniji (Rokeach), o stepenu autoritarnosti pristalica različitih političkih stranaka, nisu dali rezultate koji bi podržali Ajzenkovu tezu da se F skalom može meriti autoritarnost pristalica levih političkih ideologija (Rot, 1994: 327). Međutim, iako odbacuje Ajzenkovo stanovište o F skali, Rokič smatra da to i dalje ne znači da pristalice radikalno levih ideologija ili članovi partija ne pokazuju znake autoritarnosti: naprotiv, kod pristalica svih partija mogu se naći ove crte ličnosti. Slažući se sa Adornom da F skala meri autoritarnost krajnje desnice, Rokič se zalagao za kreiranje instrumenta kojim bi se merila opšta autoritarnost, a da bi to bilo moguće, naglašavao je značaj strukture uverenja (odnosno načina mišljenja), a manje njihovog sadržaja. Na taj način, bazični koncept koji bi predstavljao autoritarnost, ne bi smeo da se vezuje za neki poseban sistem uverenja (Rokeach, 1960). Rokič ga, stoga naziva dogmatizmom, a definiše kao zatvorenost, odnosno otvorenost svesti (*close-or open-minded*), koja se ispoljava kroz sklonost preterano krutog pridržavanja sopstvenih uverenja, odnosno nesklonost da se saslušaju i uvažavaju drugačiji argumenti.

S obzirom da je Rokič zamislio autoritarnost kao način mišljenja, apstrahovan od konkretnih sadržaja, konstruisanje adekvatnog mernog instrumenta nije bilo lako, niti lišeno kontroverzi. Zbog teškoća da se izradi skala čiji bi iskazi bili formulisani nezavisno od bilo koje ideologije, kritičari su predlagali da osnovni kriterijum za procenjivanje autoritarne ličnosti ne bude čvrstina uverenja, već uslovi pod kojima se data uverenja menjaju. Tako Braun (Brown) smatra da ukoliko do promene uverenja dolazi pod uticajem nekog autoriteta, tada imamo posla sa autoritarnošću; neuautoritarna ličnost bi se, s druge strane, odlikovala promenom uverenja samo na osnovu logički obrazloženih argumenata i podataka (Rot, 1994: 328; Kuzmanović, 1995: 67).

Među savremenim rekonceptualizacijama Adornovog pojma autoritarnosti, izdvaja se stanovište kanadskog psihologa Boba Oltemejera, koji je konstruisao novu skalu autoritarnosti, sa izbalansiranim stavkama i boljim metričkim karakteristikama, ponudivši novo objašnjenje ovog fenomena, koje se, međutim, nije oslanjalo na psihoanalitičku teoriju (Petrović, 2001). Njegovi naponi su rezultirali u konstruisanju skale desničarske autoritarnosti (*right-wing authoritarianism*), pri čemu se termin desničarska ne odnosi na konkretne ideologije, već se određuje spram postojećih, ustanovljenih autoriteta. U Oltemejerovoj koncepciji, autoritarnost se po prvi put razdvaja od osobina ličnosti, odnoseći se na skup usklađenih stavova prema određenim pitanjima. Pojam desničarske autoritarnosti obuhvata tri grupe stavova, koji su međusobno povezani: autoritarna submisivnost (koja grubo odgovara Fromovom pojmu autoritarnog mazohizma, a odnosi se na submisivnost prema uspostavljenim autoritetima određenog društva), autoritarna agresivnost (koja se iskazuje kao opšta agresivnost prema objektima čije je ispoljavanje odobreno od strane autoriteta), i konvencionalizam (shvaćen kao privrženost konvencijama prihvaćenim od društva i autoriteta, i stoga srodan pojmu konzervativizma) (Altemeyer, 2003). Nastanak i razvoj autoritarnosti on objašnjava uz pomoć teorije socijalnog učenja (gde je najvažnija uloga roditelja, ali i detetovog bližeg ili šireg okruženja – na primer, škole ili medija). S obzirom da nastaje u procesu socijalnog učenja, autoritarnost nije nepromenljiva karakteristika pojedinaca, već se na nju može uticati tokom života.

Iako je Oltemejerovo istraživanje predstavljalo značajni inovativni iskorak u psihološkim konceptualizacijama autoritarnosti, treba reći da je i ono pretrpelo kritike.

Najznačajnija se odnosi na činjenicu da je, poistovetivši je sa skupom međusobno povezanih stavova (koji ne predstavljaju karakteristike ličnosti), Oltemejerova koncepcija autoritarnost teško razlučiva od srodnih konstrukata, kao što su konzervativizam, nacionalizam, dogmatizam ili religioznost (Petrović, 2003). Iako se ne radi o identičnim sindromima stavova, kritičari navode da postoji visok stepen preklapanja, koji sugerise da se radi o različitim aspektima jedinstvenog fenomena (Mihic, Bodrža, Čolović, 2009).

Mada je većina psiholoških pristupa nastojala da autoritarnost poveže sa crtama ličnosti (koje se u manjoj ili većoj meri razvijaju u određenim socijalnim kontekstima), postoje i stanovišta koja ovaj fenomen vezuju za pripadnost grupi. Džon Dakit (John Duckitt) je tako povezivao autoritarnost sa intenzitetom grupne identifikacije i težnjom pojedinaca da održe koheziju grupe kojoj pripadaju. U njegovoj koncepciji, suprotan pol autoritarnosti je libertarizam: dok autoritarnost predstavljaju uverenja da lične potrebe, stavovi i vrednosti članova grupe treba da budu u funkciji kohezije grupe i njenih potreba, libertarizam označava suprotno stanovište – da potrebe grupe treba da budu što više u funkciji autonomije individualnih članova. Na taj način, autoritarnost se dovodi u usku vezu sa nacionalizmom. Iako Dakit ostaje pri ideji da je autoritarnost individualna dispozicija, scena na kojoj se ta dispozicija ispoljava se menja: naime, ona postaje relevantna samo kada su u pitanju shvatanja o odnosima koji postoje među grupama (Petrović, 2003).

U svojoj konceptualizaciji autoritarnosti, Dakit se oslanjao na Tajfelovu (Henri Tajfel) teoriju socijalnog identiteta, prema kojoj grupe kojima pojedinci pripadaju pružaju okvir za samoodređenje. Prema ovom stanovištu, pozitivni socijalni identitet zasnovan je na odgovarajućim poređenjima između vlastite i relevantnih drugih (tuđih) grupa (Tajfel & Turner, 1979, navedeno prema Petrović, 2003). Osobe "čiji je društveni identitet ugrožen, traže način za njegovom obnovom kroz pozitivno diferenciranje unutarne skupine i omalovažavanje izvanjskih skupina" (Sekulić, 2014: 326). Dakit smatra da su veći izgledi da ove grupne razlike budu preuveličane upravo kod autoritarnih osoba (Petrović, 2003: 110).

Konačno, u sklopu koncepcija koje autoritarnost tesno povezuju sa prirodom društveno-političkog sistema koji se uspostavlja, izdvaja se stanovište Imanuela Toda (Emmanuel Todd). Baveći se autoritarnim režimima Latinske Amerike, on iznosi tezu da

etnocentrizam ne mora nužno da bude sastavni deo fenomena autoritarnosti (Todd, 1990). Izvor autoritarnosti se ne traži u psihološkim procesima koji dovode do formiranja autoritarne ličnosti (a koji se mahom svode na psihodinamska objašnjenja o potisnutoj agresiji prema roditeljima i njenoj projekciji na druge grupe), već se, donekle na tragu Fromovih ideja, predlaže jedan kulturološko-antropološki pristup prema kojem određeni odnosi u porodici, kao rezultat ukupne tradicije pojedinih zajednica i društava, formiraju autoritarne odnose. Jednom formirane osobine pripadnika pojedinih društava deluju na dominaciju određenih idejnih orijentacija, pa i na sam društveni poredak. Procesi latentne i implicitne socijalizacije stvaraju, na taj način, psihološke pretpostavke za određena politički relevantna ponašanja. U ovoj koncepciji naglašavaju se različiti odnosi i interakcije unutar porodice, kao ključni za razvoj određenih osobina i stavova: tako je odnos između roditelja i dece ključan za formiranje nezavisnih, odnosno osoba podložnih autoritetu, dok su lateralni odnosi – među braćom i sestrama – relevantni za formiranje dominantnog shvatanja (ne)jednakosti. S obzirom da su odnosi koji se formiraju unutar porodice prisutni od ranog detinjstva i percipiraju se kao nešto što je neupitno i samo po sebi razumljivo, porodica predstavlja arenu u okviru kojoj se određuju temeljne koncepcije društvenih odnosa, te koji predstavljaju modele ponašanja tokom života. Obrazovni sistem samo može kasnije potvrđivati te obrasce, ili ih u manjoj ili većoj meri modifikovati, ali ih retko kada može promeniti.

Tod predlaže dvodimenzionalnu koncepciju autoritarnosti, gde jednu osu predstavlja dimenzija jednakost-nejednakost, a drugu autoritarnost-nezavisnost. Na osnovu opsežnog izučavanja popisnih i istorijskih podataka iz različitih delova Evrope i sveta, on je izvršio klasifikaciju porodica s obzirom na predložene dimenzije (apsolutno nuklearna porodica, egalitarno-nuklearna porodica, višegeneracijska porodica, nepotpuna višegeneracijska porodica i proširena porodica) (Todd, 1990: 36-40). U kulturama u kojima dominira autoritarna nejednakost, karakteristične su višegeneracijske porodice (u kojima najstariji sin nastavlja da živi sa roditeljima, ima veća prava i odgovornosti od ostalih braće i sestara, nasleđuje imovinu, ali se podvrgava autoritetu oca). Ove porodice su tipične za srednjoevropske zemlje, i za njih vrede nalazi klasične teorije autoritarnosti i njene povezanosti sa etnocentrizmom. U kulturama u kojima dominira nezavisnost kombinovana sa jednakošću, porodice se odlikuju favorizovanjem individualizma i

nezavisnosti svojih članova (apsolutno nuklearne porodice). Međutim, s obzirom da u ovim porodicama postoji stalna borba lateralnih srodnika za očuvanjem egalitarnog položaja, pojavljuje se svojevrsni oblik anarhije, koja predstavlja temelj diktatorskih režima (tipičnih za zemlje Latinske Amerike i pojedine mediteranske zemlje). Autoritarnost u ovim kulturama podjednako odlikuje i levičarske i desničarske režime, i nije nužno povezana sa etnocentrizmom. U kulturama u kojima postoji kombinacija nezavisnosti i nejednakosti dominiraju egalitarno nuklearne porodice. Temelj nejednakosti je u odlukama roditelja o podeli imovine među decom. Tipične su za društva SAD, Australije i severozapadne Evrope, a odlikuje ih dominacija individualizma i liberalizma. Konačno, autoritarna jednakost je tipična za proširene porodice, u kojima postoji podjednaka podela imovine među decom, uz čvrst autoritet oca, kojem deca duguju poslušnost i nakon ženidbe i ostanka u porodici porekla. Preneseni na polje politike, ovi odnosi su tipični za totalitarne i egalitarne poretke (Kina, Rusija, Srbija, itd.) (Todd, 1990).

Iako je Todovoa opšta ideja o povezanosti tipa društvenog poretka, dominantnih obrazaca porodičnih odnosa i razvoja određenih karakteristika ličnosti i stavova korisna i heuristički plodna (pogotovo za temu našeg istraživanja i način na koji se autoritarnost može konceptualizovati na sociološkim osnovama), njegovo je istraživanje pretrpelo brojne kritike, pogotovo zbog izrazito simplicističkih i arbitrarnih klasifikacija kulturnih područja, ali i zbog neosnovanih generalizacija na osnovu kojih je čitave kulture ili društva sveo na jedan dominantan tip porodičnih odnosa ili političkog poretka (Rijpma & Carmichael, 2013).

Kao što je iz prethodnog (nužno nepotpunog) pregleda jasno, u psihologiji i srodnim interdisciplinarnim područjima, razvijeno je mnoštvo teorijskih pristupa i mernih instrumenata za procenu autoritarnosti i bliskih koncepata. Pored konceptualne raznolikosti koja se odnosi na sadržaj autoritarnog sindroma, nema slaganja ni oko toga da li se radi individualnim (trajnim) karakteristikama ličnosti (odnosno karaktera), ili se radi o stavovima i oblicima ponašanja koji su usvojeni tokom socijalizacije putem socijalnog učenja. Takođe, kada se radi o ovom drugom stanovištu, autori se razlikuju s obzirom na to da li jednom usvojene i naučene obrasce mišljenja objašnjavaju kao nepromenljive ili se oni mogu menjati tokom života. Konačno, nema slaganja ni oko toga

koji su ključni izvori autoritarnosti: da li se radi o psihodinamskim procesima koji se odvijaju na relaciji roditelj - dete, ili je krajni izvor tip kulture i društvenog sistema u okviru kojeg se vrši socijalizacija jedinke (a gde se porodica, škola ili druge institucije pojavljuju kao agensi putem kojih se vrši transfer vladajućih društvenih uverenja na pojedince). Savremeni uvidi dodatno komplikuju situaciju, time što sugerišu da je autoritarnost istorijski, ali i situaciono "osetljiv" fenomen (primera radi, Melon je pokazao da se nivo autoritarnosti povećava u kriznim periodima – up. Petrović, 2003: 108 i Sekulić, 2014: 329, dok su neke druge studije utvrdile da nivo autoritarnosti raste pod uticajem spoljašnjih političkih i socijalnih pretnji - up. Feldman & Stenner, 1997). Konačno, i u okviru domaćih psiholoških studija pokazano je da je autoritarnost istorijski promenljiva, detektujući značajan pad u prosečnom nivou autoritarnosti populacije Srbije za samo godinu dana nakon petooktobarskih promena (Biro, Mihić, Milin i Logar-Đurić, 2002). Upravo ova osetljivost sadržaja konstrukta autoritarnosti na istorijske i društvene promene nameće potrebu za nešto drugačijim određenjem ovog koncepta.

4.1.2 Konceptualizacija autoritarnosti

Određenje autoritarnosti koje ćemo koristiti u ovoj analizi biće konceptualizovano na sociološki način. Naime, kao što je u teorijskom okviru rečeno, vrednosne orijentacije predstavljaju sindrome ili skupove stavova koji se oblikuju s obzirom na određena područja života, a čiji su primarni nosioci pojedinci. Međutim, s obzirom da se formiranje stavova odvija u socijalnoj sredini, gde se različite društvene institucije pojavljuju kao agensi socijalizacije (porodica, škola, mediji, itd.), i s obzirom da intenzitet i oblik izloženost ovim institucijama varira u odnosu na pripadnost određenim društvenim grupama (od kojih su svakako sociološki najznačajnije društvene klase, a potom i rodna ili pripadnost starosnim grupama), tada se stavovi i vrednosne orijentacije pojavljuju kao kategorije koje su varijabilne, zavisno od tipa društvenog poretka i dominantnog karaktera odnosa u njemu, ali i s obzirom na druga (sociološka) obeležja (pa se, tako, mogu proučavati i na agregatnom, grupnom nivou). Naravno, jasno je da se ove varijacije mogu tražiti i s obzirom na neke karakteristike ličnosti, kao i u kombinaciji psiholoških i društvenih faktora; međutim, te vrste varijacija neće biti predmet ove analize.

Da bismo izbegli konceptualne nejasnoće, autoritarnost se ovde shvata kao skup usvojenih stavova i načina mišljenja, koji se formiraju tokom široko shvaćenog procesa socijalizacije (u okviru porodice, obrazovnih institucija, putem medija, itd.), a koji predstavljaju relativno trajnu (mada ne i nepromenljivu) karakteristiku pojedinaca. S obzirom da se dati stavovi i načini mišljenja usvajaju tokom procesa socijalnog učenja, izvor autoritarnosti nećemo tražiti u psihodinamskim procesima, već u karakteristikama dominantnog sistema društvenih odnosa, koji svoj izraz dobija u institucionalno-normativnom sistemu. Drugim rečima, izvor autoritarnosti treba tražiti u autoritarnom karakteru dominantnih društvenih odnosa, koji se uspostavljaju kao oblik kontrole vladajuće društvene grupacije nad procesima društvene reprodukcije, ali i u akumuliranom istorijskom iskustvu, koje se očituje u formi dominantne (u našem slučaju tradicionalističke) kulturne matrice. Na taj način, ona se javlja i kao sistemski uslovljena, ali i kao trans-sistemska i trans-istorijska društvena pojava. S obzirom da su različite društvene grupe izložene različitim izvorima i oblicima socijalizacije, te da je njihova recepcija tradicionalne kulturne matrice različita (i kreće se od nekritičkog prihvatanja do manje ili više potpunog odbacivanja), pretpostavićemo da autoritarnost može u značajnoj meri da varira na međugrupnom nivou (s obzirom na klasno-slojnu pripadnost, pol, mesto stanovanja, starost, obrazovni nivo itd.). Na taj način, autoritarnost se može proučavati na mikro-sociološkom nivou, gde je fokus na odnosu pojedinca i njegove uže ili šire društvene sredine, na mezo-nivou, gde se autoritarnost pojavljuje kao fenomen koji karakteriše pojedine društvene grupe (i suprotstavlja ih ili diferencira u odnosu na druge), i na makro-nivou, kada se ona javlja kao karakteristika društvenog sistema ili kulture. Bitno je istaći da odnos individue, društvenih grupa, institucija koje se pojavljuju kao agensi socijalizacije i dominantnog sistema društvenih odnosa nije jednoznačan: naime, autoritarni karakter društvenog sistema ili tradicionalne kulture, preko socijalizacijskih agenasa oblikuju autoritarne stavove ili načine mišljenja manjeg ili većeg broja pojedinaca; međutim, ukoliko veliki broj pojedinaca u društvu, ili u okviru pojedinih društvenih grupa, usvoji date stavove i načine mišljenja, tada oni povratno potpomažu reprodukciju autoritarnog poretka i kulture.

Konačno, već je naglašeno da je ponekad teško sadržajno razlučiti autoritarnost od srodnih koncepata – etnocentrizma (odnosno nacionalističke orijentacije), patrijarhalnosti, konzervativizma ili nedemokratske orijentacije (ne radi se, naravno, o iscrpnom spisku srodnih pojmova). S obzirom da će posebna poglavlja ovog rada biti posvećena vrednosnim orijentacijama patrijarhalnosti i nacionalizma (kao dimenzijama koje, u konkretnom istorijsko-društvenom okviru, zajedno sa autoritarnošću tvore deo tradicionalističkog sindroma), na ovom mestu je neophodno definisati sadržaj pojma autoritarnosti (koji će nužno morati da bude redukovan, kako ne bi došlo do preklapanja sa pomenutim srodnim konceptima). Imajući na umu Fromovu distinkciju između autoritarne submisivnosti i agresivnosti, Kuzmanović (1995: 75) izdvaja dve centralne dimenzije autoritarnosti:

1. nekritički odnos prema autoritetima i hijerarhijskoj organizaciji društvenih odnosa (bilo da se radi o slepoj poslušnosti, odnosno zalaganju nosioca autoriteta za bespogovorno potčinjavanje);

2. autoritarna netolerantnost prema onima koji krše autoritarni red i hijerarhijsko ustrojstvo društva, ali i prema manjinskim grupama.

Ipak, treba napomenuti da u našoj interpretaciji autoritarnost ne predstavlja sklonost fašističkoj (ili socijalističkoj) ideologiji, već pre svega stavove koji se odnose na percipiranje i bespogovorno prihvatanje hijerarhijske prirode društvenih odnosa. Iako se često, kao prateće dimenzije autoritarnosti, izdvajaju rigidnost i konvencionalizam, Kuzmanović odbacuje potrebu za uključivanjem ovih dimenzija kao posebnih komponenti, jer su one sadržinski bliske autoritarnoj netolerantnosti (više o argumentaciji u prilog tome, videti u: Kuzmanović, 1995: 75-76).

4.1.3 Operacionalizacija autoritarnosti

S obzirom da istraživanje promene vrednosnih orijentacija u društvima Srbije i Hrvatske, tokom perioda post-socijalističke transformacije, u ovom radu počiva na sekundarnoj analizi podataka dobijenih putem dva, manje-više nezavisna istraživačka projekta, operacionalizacija autoritarnosti nužno je ograničena mogućnošću dosledne komparativne analize i dostupnošću empirijskih iskaza. Naime, s obzirom da je istraživanje iz 1989. godine sadržavalo znatno manji broj iskaza koji se odnose na

ispitivanje vrednosnih orijentacija od onog iz 2003. godine, pri komparativnoj analizi je bilo moguće ispitivati autoritarnost na jako ograničenom broju varijabli. Stoga smo se odlučili da sprovedemo analizu u dva koraka: u prvom će operacionalizacija autoritarnosti počivati na redukovanom broju komparabilnih iskaza, kako bismo imali mogućnost dosledne komparacije u dve vremenska tačke; a, u drugom koraku, na osnovu podataka iz 2003. godine, iskoristili smo veći broj dostupnih iskaza, da bismo konstruisali teorijski adekvatniji i pouzdaniji merni instrument.

Redukovana skala autoritarnosti, pri tome, pokriva samo prvu dimenziju ove pojave, koju je predložio Kuzmanović - nekritički odnos prema autoritetima i hijerarhijskoj organizaciji društvenih odnosa, dok "proširena" skala za podatke iz 2003. godine, obuhvata i dimenziju koja meri autoritarnu netolerantnost. Operacionalizacija redukovane skale autoritarnosti izvršena je na osnovu sledećih empirijskih iskaza²⁷⁶:

1. Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave

2. Dve su vrste ljudi na svetu – jaki i slabi

3. Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima

Konfirmatornom analizom glavnih komponenti je u sva četiri poduzorka izdvojen po jedan faktor čija je vrednost latentnog korena bila veća od 1 (potvrđujući našu pretpostavku da se dati iskazi okupljaju oko jedne latentne dimenzije), sa zadovoljavajućim faktorskim punjenjima (videti Tabelu 4.1.a). S obzirom na to, formirane su jednodimenzionalne skale autoritarnosti u sva četiri poduzorka, i to tako da viši skorovi označavaju snažniju autoritarnost²⁷⁷, a niski rezultati neautoritarnu orijentaciju.

²⁷⁶ Sva tri iskaza su data u obliku Likertove skale, gde viši skorovi označavaju snažniju autoritarnu orijentaciju.

²⁷⁷ Skale su bile sastavljene od po 3 varijable (empirijska iskaza koja mere autoritarnost), sa minimalnim mogućim brojem poena 3 i maksimalnim 15. Teorijska aritmetička sredina na skalama je iznosila 9. Visina Konbahove alfe nije dostigla željeni nivo od 0,7 ni u jednom od uzorka, što je dobrim delom posledica činjenice da je broj ajtema u skali bio mali.

Tabela 4.1.a: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i visina Konbahove alfe za varijable koje mere autoritarnost u uzorcima za Srbiju i Hrvatsku 1989. i 2003. godine

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Vrednost latentnog korena		1,705	1,710	1,688	1,624
Procenat objašnjenosti varijanse		56,83	57,01	56,27	54,12
Visina faktorskih punjenja	Bez vođe je ...	0,755	0,705	0,762	0,746
	Dve su vrste ...	0,740	0,756	0,753	0,667
	Najvažnija stvar ...	0,766	0,801	0,736	0,789
Pouzdanost skale	Konbahova alfa	0,619	0,629	0,609	0,574

Proširena skala autoritarnosti, koja je pored autoritarne submisivnosti i agresivnosti uključivala i treću dimenziju, autoritarnu netolerantnost, formirana je samo za podatke za 2003. godinu (i stoga nije bila deo komparativne analize). Obuhvatala je sledeće empirijske iskaze:

1. *Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave*
2. *Dve su vrste ljudi na svetu – jaki i slabi*
3. *Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima*
4. *Čovek ima sve što mu je potrebno kada je zemlja jaka*
5. *Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati*

Konfirmatornom faktorskom analizom potvrđena je naša pretpostavka da se dati iskazi, u oba uzorka, mogu redukovati na jednu latentnu dimenziju (videti visine latentnog korena i procenat objašnjenosti varijanse u Tabeli 4.1.b). S obzirom na to, formirane su proširene jednodimenzionalne skale autoritarnosti, kod kojih je, kao i u prethodnom slučaju, viši rezultat označavao snažniju autoritarnost (vrednosti Konbahove alfe za dve skale videti u Tabeli 4.1.b).

Tabela 4.1.b: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i visina Konbahove alfe za varijable koje mere autoritarnost u uzorcima za Srbiju i Hrvatsku, 2003. godine (proširena skala autoritarnosti)

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		2,152	2,196
Procenat objašnjenosti varijanse		43,04	43,38
Visina faktorskih punjenja	Bez vođe je svaki narod kao...	0,745	0,745
	Dve su vrste ljudi na svetu,...	0,647	0,555
	Najvažnija stvar za decu je ...	0,720	0,729
	Čovek ima sve što mu je potrebno ...	0,641	0,648
	Homoseksualci nisu bolji od ...	0,499	0,596
Pouzdanost skale	Konbahova alfa	0,670	0,668

4.1.4 Hipoteze

Pored opšteg hipotetičkog okvira, koji se odnosi na generalne pretpostavke o dejstvu zakasnele modernizacije i sistemskih činilaca na rasprostranjenost i promenu ispitivanih vrednosnih orijentacija (gde je autoritarnost svrstana, zajedno sa patrijarhalnom i nacionalističkom orijentacijom, u grupu tradicionalističkih vrednosti), na ovom mestu neophodno je bliže precizirati pretpostavke na kojima se zasniva analiza autoritarnosti:

1. S obzirom na relativno visok nivo autoritarnosti koju su, doduše uz pomoć nešto drugačijih mernih instrumenata, detektovala ranija istraživanja u jugoslovenskom socijalističkom društvu (na primer Rot i Havelka, 1973), pretpostavka od koje se polazi je da je autoritarna orijentacija predstavljala dominantnu vrednosnu matricu u osvita raspada socijalističkog poretka. Naime, autoritarni karakter datog sistema društvenih odnosa, zajedno sa dugotrajnim opstajanjem tradicionalističke kulturne matrice (potpomognutim posezanjem vladajućih elita za alternativnim vidovima legitimacije sopstvene dominantne pozicije uz pomoć nacionalizma), predstavljali su široki okvir političke socijalizacije pojedinaca i društvenih grupa, koji je pogodovao reprodukciji

autoritarnih oblika mišljenja (uprkos nastojanjima da se društvo modernizuje, na socijalističkim osnovama).

2. Hipoteza o zakasneloj modernizaciji sugerise da je nešto viši stepen dostignutog društveno-ekonomskog razvoja u Hrvatskoj nego u Srbiji (a čiji su koreni trasirani u specifičnim razvojnim putanjama u prošlosti), dovoljan razlog za pretpostavku da će i stepen autoritarnosti hrvatske populacije biti nešto niži u odnosu na građane Srbije.

3. Ukoliko je socijalistički sistem društvenih odnosa predstavljao zajednički kontekstualni okvir društva Srbije i Hrvatske (čiji je efekat na reprodukciju autoritarnosti bio manje ili više jednoznačan), raspad zemlje i unekoliko različiti putevi post-socijalističke transformacije označili su ne samo opštu promenu kontekstualnog okvira, nego i potencijalno različite efekte novog sistema društvenih odnosa na ispitivana društva. Efekti post-socijalističke transformacije na reprodukciju autoritarnosti morali su biti dvojaki: s jedne strane, njen specifični karakter (raspad zemlje i građanski ratovi) je odredio usporavanje transformacijskih procesa u pravcu restauracije kapitalizma (uz naglašenu nacionalističku retoriku domaćih elita, opstajanje autoritarnog karaktera vlasti, ali i međunarodne izolacije, koja je karakterisala Srbiju), dok je, sa druge strane, zakasnelo priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu (na perifernim osnovama) označavalo i snažniju izloženost procesima kulturne univerzalizacije koji su delovali u pravcu širenja demokratske političke kulture. Ipak, ratna situacija i ekstremna ekonomska deprivacija većeg dela stanovništva u dve države, naročito tokom prve polovine devedesetih godina, pored dugotrajnih istorijskih i sistemskih faktora, označavali su i potencijalno rastući značaj kontekstualnih činilaca reprodukcije autoritarnosti. Ukratko, ovi različiti činioci, čije dejstvo nije bilo jednoznačno, onemogućavaju nedvosmisleno formulisanje hipoteze o opadajućem, odnosno rastućem trendu u pogledu rasprostranjenosti autoritarnosti tokom perioda post-socijalističke transformacije. Ipak, usled činjenice da su, raspadom socijalističkog sistema društvenih odnosa, relativno kruti normativno-institucionalni okviri i socijalizacijski modeli zamenjeni novim (koji, u teoriji, počivaju na principima demokratičnosti i pluraliteta), te da je razvoj novih tehnologija omogućio da šire društvene grupe budu snažnije izložene raznovrsnim kulturnim uticajima (i na taj način prevaziđu ograničavajuće efekte karaktera rada, tipa socijalnih kontakata koji se uspostavljaju na radnom mestu, ali i šire, veličine mesta

stanovanja, dostignutog stepena obrazovanja ili materijalnog položaja), pretpostavićemo da je period post-socijalističke transformacije doneo blago opadanje autoritarnosti u oba ispitivana društva.

4. Iako su u oba društva procesi transformacije bili usporeni u odnosu na bivše socijalističke države Centralne i Istočne Evrope, u Hrvatskoj su se oni svakako odvijali brže nego u Srbiji (naročito nakon prekida ratnih dejstava na njenoj teritoriji i postepenog otpočinjanja procesa pridruživanja Evropskoj Uniji, koji je ujedno označio i budniji nadzor evropskih institucija nad procesima institucionalnih reformi u Hrvatskoj). S druge strane, sukcesivni direktni ili indirektni angažman Srbije u ratovima do kraja devedesetih godina, koji je političkim elitama omogućavao da sopstvenu vladajuću poziciju održavaju uz pomoć nacionalističke mobilizacije i proizvođenja diskursa o neophodnosti odbrane nacionalnih interesa, te decenijska međunarodna izolacija Srbije (praćena drastičnim osiromašenjem većeg dela stanovništva i ekonomskom nesigurnošću), odredili su nešto drugačiji tok promena u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici. S obzirom na ove razlike, pretpostavili smo da će stepen rasprostranjenosti autoritarnosti tokom perioda post-socijalističke transformacije nešto brže opadati u Hrvatskoj nego u Srbiji.

5. S obzirom na opštu pretpostavku na kojoj počiva ova analiza o različitim socijalizacijskim modelima kojima su izložene društvene grupe, a koje ishode iz karaktera rada i njihove pozicije u društvenoj strukturi, starosti, stepena obrazovanja, pola i veličine mesta stanovanja, stepen rasprostranjenosti autoritarne orijentacije nužno varira ne samo na individualnom, nego i na međugrupnom nivou. Stoga smo, kada se radi o korelatima autoritarnosti, u oba ispitivana perioda, pošli od sledećih pretpostavki:

6.a. Veća autonomija na radnom mestu (koja može da ishodi bilo iz pozicije koju ispitanik zauzima u hijerarhiji radne organizacije ili iz karaktera stručnih kvalifikacija kojima raspolaže), tendencijski vodi slabije izraženoj autoritarnosti kod kategorija stručnjaka i političkih i ekonomskih rukovodilaca (pri tome, nije teško pretpostaviti, kada se radi o dve poslednje grupacije, da što je pozicija u hijerarhiji viša, to je i autonomija u radu izraženija, a autoritarnost niža). S druge strane, zauzimanje nižih hijerarhijskih pozicija, te niži stepen stručnih znanja i kompetencija manuelnih radnika nedvosmisleno nas navode na hipotezu o snažnije izraženoj autoritarnosti kod ovih kategorija (kojima se,

tendencijski, priključuju i nemanuelni radnici). Promenjeni karakter reprodukovanja društvenih grupacija tokom perioda post-socijalističke transformacije, naročito kada se radi o vladajućoj i delovima srednje klase (uz neminovnu delimičnu promenu njihovog sastava i tendencijsko razdvajanje poslednje grupacije od direktnog učešća u vladajućem aparatu), navodi nas na pretpostavku o nešto snažnijem opadanju autoritarnosti kod njihovih pripadnika, nego kod nižih društvenih slojeva;

6.b. Snažnija izloženost modernizujućim efektima obrazovnog sistema vodi razvijanju racionalno-kritičkog mišljenja, te nije teško pretpostaviti da će sa stepenom obrazovanja i autoritarnost opadati;

6.c. Veličina mesta stanovanja određuje broj, gustinu i raznovrsnost socijalnih kontakata, ali i izloženost različitim kulturnim modelima, te stoga nije teško pretpostaviti da što veličina mesta prebivališta raste, to su uslovi za razvijanje autoritarnih stavova slabiji. Pri tome, pretpostavićemo da efekat veličine mesta stanovanja raste što je tehnološki i saobraćajno-komunikativni nivo razvijenosti društva niži. Drugim rečima, veličina mesta stanovanja biće snažniji prediktor autoritarnosti tokom socijalističkog perioda nego u periodu post-socijalističke transformacije;

6.d. Pripadnost različitim starosnim kategorijama nužno označava i razlike u socijalizacijskim modelima kojima su pojedinci i grupe bili izloženi, naročito tokom formativnog perioda ličnosti. S obzirom da su starije generacije u većoj meri bile izložene autoritarnim obrascima socijalizacije (naročito kada se radi o primarnoj, porodičnoj socijalizaciji), nije teško pretpostaviti da sa starošću ispitanika tendencijski raste i autoritarnost (pri tome, kao i kod obrazovanja, pretpostavićemo da efekat ovog faktora ostaje relativno stabilan tokom perioda sistemskog preobražaja);

6.e. Pol ispitanika ne predstavlja samo prostu biološku, nego i socijalnu kategoriju, koja je određena prirodom socijalno konstruisanih uloga koje se dodeljuju muškarcima i ženama u društvu. Zavisno od tipa dominantnog rodnog režima, društvene konstrukcije muškosti, odnosno ženskosti i karaktera uloga koji im se dodeljuje može da varira. Iako je u socijalističkom periodu učinjen značajan napor u nastojanju da se patrijarhalno

poimanje ovih uloga zameni jednakopravnim, tradicionalistička društvena matrica ne samo da nije nestala, već je dodatni reprodukcijski impuls dobila obnovom tradicionalističkih društvenih formi u sklopu nacionalne homogenizacije i mobilizacije stanovništva, krajem osamdesetih godina. Usled različitih socijalizacijskih modela koje tradicionalne kulture nameću muškarcima i ženama (a gde se ženama dodeljuje submisivna uloga), nije teško pretpostaviti da će pripadnost ženskom polu označavati i nešto snažniju inklinaciju ka autoritarnim stavovima (naročito kada je u pitanju dimenzija autoritarne submisivnosti).

6.f. Poslednji korelat autoritarnosti, čiji će efekat biti predmet ispitivanja, je religioznost ispitanika. Naime, već je naglašeno da je period legitimacijske krize socijalističkog sistema bio obeležen proširivanjem područja slobode, što je svoje efekte imalo i na promenjen odnos prema religiji i ulozi verskih organizacija. U sklopu sveopšteg procesa buđenja nacionalnih svesti u Jugoslaviji, religija je dobila posebno važno, gotovo stožerno mesto, u etničkim podelama. Nije stoga teško pretpostaviti da izražena autoritarnost ispitanika ide ruku pod ruku sa obnovljenom religioznošću, kao deo istog tradicionalističkog sindroma (naravno, ovome treba dodati i to da sama struktura religijskog mišljenja počiva na manje ili više čvrstom dogmatizmu, doprinoseći, na taj način, snažnijem razvoju autoritarnosti).

4.1.5 Rezultati analize: promene u stepenu autoritarnosti tokom perioda post-socijalističke transformacije

Rezultati dobijeni u okviru dva poduzorka, 1989. godine – hrvatskog i srpskog – svedoče da je, tokom finalne faze dezintegracije socijalističkog sistema, autoritarnost bila izrazito visoka, o čemu svedoče i prosečni rezultati dobijeni na skali autoritarnosti, koji znatno prevazilaze teorijski prosek (videti Tabelu 4.2). Drugim rečima, nekritički odnos prema autoritetu i shvatanje društvenih odnosa kao hijerarhijski organizovanih široko su bili rasprostranjeni među populacijama dve jugoslovenske republike, svedočeći o jačini društveno-istorijskih činilaca koji su delovali na formiranje autoritarnih obrazaca mišljenja kao dominantnih. Naime, već je naglašeno da je visok nivo autoritarnosti

zabeležen i u drugim istraživanjima vršenim tokom socijalističkog perioda (Rot & Havelka, 1973), svedočeći o dubokoj ukorenjenosti tradicionalističke kulturne matrice i socijalizacijskih modela koji su opstajali uprkos socijalističkoj modernizaciji. S druge strane, totalizacijski karakter kontrole vladajuće klase nad svim društvenim procesima, proizvodio je institucije čije je utemeljenje takođe počivalo na autoritarnom i hijerarhijskom karakteru društvenih odnosa (uprkos tome što je jednakost predstavljala ključni deo eksplicitne ideologije). Međutim, ovde treba ukazati i na još jedan, društveno-aktuelni faktor, čije je dejstvo takođe moglo da utiče na zabeleženi relativno visok stepen autoritarne orijentacije. Naime, u kontekstualnom delu analize, već je obrazloženo na koji način je nacionalistička mobilizacija stanovništva, tokom kraja šezdesetih, a potom i u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog veka, bila poduprta rasprostranjenom autoritarnom svešču, proizvodeći širenje tradicionalističkih ideja i vrednosti. Ipak, jasno je da odnos nabrojanih vrednosno-ideoloških orijentacija nije mogao biti jednosmeran: izražena autoritarnost stanovništva olakšala je pripadnicima vladajuće klase da izvrše mobilizaciju na nacionalističkim osnovama; međutim, jednom kada je nacionalistička orijentacija bila široko prihvaćena, ona je sama postala generator dalje retradicionalizacije (u čijem su širenju odlučujuću ulogu imali određeni intelektualni krugovi, ali i tradicionalističke institucije, kao što je crkva), pojačavajući efekte tradicionalističke kulture na reprodukovanje autoritarnosti. Drugim rečima, konkretni aktuelni društveni procesi snažno su uticali na sadejstvo sistemskih i društveno-istorijskih činilaca, dodatno pojačavajući rasprostranjen visok nivo autoritarnosti stanovništva.

Nasuprot našoj pretpostavci da će, usled nešto višeg dostignutog stepena (pre svega ekonomske) modernizacije u Hrvatskoj²⁷⁸ i nešto snažnije otvorenosti prema spoljnim kulturnim uticajima (koja je ishodila iz njene geografske pozicije), autoritarna orijentacija u ovoj republici bivše SFRJ biti niža nego u susednoj Srbiji, ispostavilo se, na

²⁷⁸ Primera radi, prema popisnim podacima iz 1981. godine, U Hrvatskoj je 50,1% stanovništva živelo u gradskim naseljima (naspram 49,9% u mešovitim i seoskim), dok je isti procenat za Srbiju iznosio 46,5% (Miljković, 1982). Pored nešto manjeg udela gradskog stanovništva, i ekonomski pokazatelji Srbije bili su lošiji nego za Hrvatsku: tako je indeks dobijen stavljanjem u odnos BDP-a po glavi stanovnika sa jugoslovenskim prosekom (100), 1989. godine iznosio 126,26 za Hrvatsku, dok je isti indeks za Srbiju bio 91,51 (odnosno, 103,62 za užu Srbiju, bez Kosova i Vojvodine; u Vojvodini je ovaj indeks bio 119,28 - up. Vojnić, 1995: 78-81). Stopa nezaposlenosti je 1989. iznosila 8,0% u Hrvatskoj, a 15,6% u užoj Srbiji (u Vojvodini je ova stopa iste godine iznosila 13,6% - up. Woodward, 1995: 384).

osnovu t testa, da razlika na nivou dva poduzorka u pogledu prosečnih rezultata na skali, nije statistički značajna. Drugim rečima, čini se da su 1989. godine na delu bili isti društveno-istorijski činioci koji su stanovništvo Srbije i Hrvatske "gurali" u pravcu snažne autoritarne orijentacije, uprkos liberalizaciji socijalističkog sistema (koja je krajem osamdesetih godina bila više nego evidentna, kako u političkoj, tako i u kulturnoj i ekonomskoj sferi)²⁷⁹. Međutim, imamo li u vidu da su oba društva krajem osamdesetih godina bila zahvaćena snažnim talasom nacionalističke mobilizacije, tada teza o sadejstvu tradicionalističkih vrednosti dobija na značaju.

Period post-socijalističke transformacije doneo je značajne sistemske promene za oba ispitivana društva, pre svega u pogledu dominantnog oblika reprodukcije društvenih odnosa. Totalna kontrola socijalističke nomenklature nad društvenim procesima zamenjena je - i ovo je karakteristika oba društva - dominacijom političke elite nad ekonomskim procesima. Postepena izgradnja novog, kapitalističkog sistema društvenih odnosa, ipak, nije dovela do stvarne demokratizacije društva, i pored toga što je institucionalna transformacija političkog podsistema sprovedena najbrže. Uprkos ustanovljavanju političkog pluralizma, širokoj participaciji stanovništva na izborima, mogućnosti smenjivosti vlada na izborima i nesmetanog delovanja civilnog sektora društva, deklarativnoj nezavisnosti sudske vlasti od izvršne, itd., proces post-socijalističke transformacije Hrvatske i Srbije je doveo do ustanovljavanja polu-autoritarnih režima, koji su se održali na vlasti čitavu deceniju nakon prvih izbora, pre svega, usled činjenice da su obe države učestvovalе u međunacionalnim ratnim sukobima. Nacionalna pitanja postaju tako okosnica političkih sukoba, a one – u oba slučaja, vladajuće - grupacije koje su se uspešno nametnule kao zaštitnice nacionalnih interesa, mogle su da računaju na široku podršku građana (naravno, usled kritičkih glasova koji su dolazili iz civilne sfere ili od strane opozicionih partija, ideološka hegemonija vladajućih grupacija – mahom održavana uz pomoć kontrole nad masovnim medijima - bivala je podržana i snažnom kontrolom nad državnim represivnim aparatima). Nacionalistička mobilizacija je, na taj način, potpomagala održavanje

²⁷⁹ Primera radi, Duško Sekulić, analizirajući podatke dobijene u empirijskim istraživanjima na teritoriji Hrvatske, ukazuje na porast individualne autoritarnosti u stavovima, počev od 1985. godine (kada je bila najniža), uz istovremenu liberalizaciju stavova koji se odnose na karakter političkog sistema (videti: Sekulić, 2011: 46).

autoritarnih političkih poredaka, ujedno doprinoseći reprodukciji tradicionalističke kulturne matrice i sveukupnoj retradicionalizaciji društava. Imajući ovo na umu, ne treba da čudi što je stepen autoritarnosti stanovništva, u oba društva, samo neznatno opao nakon četrnaest godina, pokazujući da se i dalje radi o preovlađujućem načinu mišljenja.

Tabela 4.2: Rezultati na iskazima koji mere autoritarnost, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

Empirijski iskazi koji mere autoritarnost		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave	Potpuno neslaganje	13,8	3,7	13,7	3,5
	Umereno neslaganje	4,0	11,2	4,4	11,2
	Neodlučnost	7,5	15,3	7,5	9,4
	Umereno slaganje	15,2	44,5	14,4	46,1
	Potpuno slaganje	59,2	25,3	60,0	29,8
Dve su vrste ljudi na svetu – jaki i slabi	Potpuno neslaganje	22,0	9,8	21,7	7,8
	Umereno neslaganje	6,5	18,2	6,4	25,7
	Neodlučnost	13,3	16,1	14,1	12,5
	Umereno slaganje	17,7	39,4	16,1	40,9
	Potpuno slaganje	40,4	16,5	41,7	13,1
Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima	Potpuno neslaganje	21,4	5,1	24,1	4,6
	Umereno neslaganje	9,0	14,8	9,1	18,6
	Neodlučnost	3,9	17,0	4,8	10,8
	Umereno slaganje	19,7	39,5	18,9	42,7
	Potpuno slaganje	46,1	23,5	43,1	23,3
Prosečni skorovi na skali autoritarnosti		11,11	10,72	11,00	10,74

Ipak, pogledamo li strukturu odgovora na sva tri iskaza (Tabela 4.2), videćemo da je do određenih promena ipak došlo: naime, u oba uzorka dolazi do opadanja udela ispitanika koji su se pozicionirali na ekstremnim polovima (naglašeno autoritarni i naglašeno neautoritarni), odnosno do njihove snažnije koncentracije oko umerene (ne)autoritarnosti. Drugim rečima, udeo izrazito autoritarnih ispitanika je opao, ali je

opao i udeo izrazito neautoritarno orijentisanih. Ovo govori o potencijalno promenjenim uzročnim spletovima koji su delovali na autoritarnost u dve posmatrane godine. Naime, ukoliko je tokom socijalističkog perioda jedan deo stanovništva bio snažnije izložen modernizacijskim učincima obrazovnog sistema i kulturnog otvaranja prema svetu (i konsekvntno, slabije izložen uticajima tradicionalističke kulture), proces post-socijalističke transformacije doveo je svojevrsnog nivelisanja stanovništva: usled snažnijeg kulturnog otvaranja i prodora savremenih tehnologija, značajan deo stanovništva dolazi u dodir sa drugačijim kulturnim uticajima, ublažavajući socijalne nejednakosti koje su tom smislu ranije postojale; s druge strane, ovo je kulturno otvaranje bilo veoma ograničeno (a u Srbiji, usled sankcija, i fizički ograničeno), onemogućavajući snažniji otklon od rigidnih formi mišljenja. Drugim rečima, širenje masovnih medija i tehnološke promene imale su dvojak efekat: one su vodile eksponiranju širokih slojeva stanovništva (selektivnim) spoljnim kulturnim uticajima, uz istovremenu snažnu nacionalističku mobilizaciju na temelju ugroženosti nacionalnih interesa. Reprodukcijska autoritarnog načina mišljenja se, na taj način, održavala prvenstveno pomoću masovnih medija, kao ključnih socijalizacijskih agenasa, tokom datog perioda, potpomažući opstanak autoritarnog političkog poretka. Naravno, ovo ne znači da i druge društvene ustanove – porodica, represivni aparati, crkvene organizacije, političke partije, obrazovni sistem, itd. – i same nisu u značajnoj meri doprinosile održavanju autoritarne svesti, i to dvojako: prvo, one se pojavljuju kao agensi diseminacije vladajuće društvene svesti, koja se, potom, u procesu socijalizacije usvaja i internalizuje od strane individualnih aktera; drugo, radi se o institucijama koje su u manjoj ili većoj meri morale i same biti organizovane shodno hijerarhiji uloga i položaja (kako bi sistem mogao nesmetano da se reprodukuje), čije je dovođenje u pitanje povlačilo formalne i neformalne sankcije (pri tome, što je mesto svake pojedinačne ustanove u institucionalnoj mreži bilo bliže epicentru autoritarne kontrole – a u ovom slučaju se radi o političkoj areni - za pretpostaviti je da je i njeno ustrojstvo uloga i položaja u snažnijoj meri pratilo dominantni autoritarni model).

Iako je proces post-socijalističke transformacije dva društva tekao sličnim, ali ne i identičnim putanjama i jednakim tempom, čini se da je autoritarni karakter prvih

postsocijalističkih režima, zajedno sa snažnim pritiskom ka unutar-društvenoj homogenizaciji na nacionalnim osnovama, presudno uticao na ispoljavanje manje-više sličnih tendencija kada se radi o rasprostranjenosti autoritarnih oblika mišljenja. Naime, rezultati pokazuju (Tabela 4.2) da ni 2003. godine nema statistički značajne razlike u pogledu prosečnih rezultata na skalama autoritarnosti u hrvatskom i srpskom poduzorku. Drugim rečima, suprotno našim predviđanjima, usporeniji (odnosno, blokirani) karakter post-socijalističke transformacije u Srbiji i nešto sporija demokratizacija političkog sistema, zajedno sa dugotrajnijim opstajanjem nacionalnog pitanja kao temeljne okosnice političkih sukoba, nisu značajnije uticali na jačanje autoritarne svesti u odnosu na Hrvatsku (naravno, jasno je da ove razlike i nisu mogle da ispolje usled kratkog trajanja vremenskog perioda, u okviru kojeg Hrvatska otpočinje sa nešto ubrzanijim tempom razvoja, ali i usled činjenice da je hrvatska politička elita, zajedno sa delovima inteligencije, i tokom ovog perioda posezala za nacionalizmom kao glavnim integrativnim ideološkim elementom). Međutim, treba reći da, i pored zabeleženog pada u oba društva, autoritarnost je 2003. godine i dalje bila izrazito rasprostranjena: s obzirom da su dobijeni empirijski proseci na skalama od 10,72 za Hrvatsku i 10,74 za Srbiju i dalje daleko iznad teorijske aritmetičke sredine, jasno je da je daleko više od polovine populacije dva društva iskazivalo umerenu ili naglašenu autoritarnost. Istovremeno, ovi rezultati svedoče u korist naše hipoteze da autoritarnost u društvima Hrvatske i Srbije ima trans-sistemske, odnosno trans-istorijske karaktere, postajući integralni deo kulturno-istorijske tradicije, čije je opstajanje podstaknuto karakteristikama konkretnih društveno-istorijskih sistema (naravno, jasno je da raširena autoritarnost stanovništva zauzvrat potpomaže ustanovljavanje i održavanje režima koji počivaju na autoritarnoj vladavini).

4.1.6 Pojedinačni efekat socio-demografskih činilaca autoritarnosti: klasne pripadnosti, obrazovanja, mesta stanovanja, religioznosti, starosti i pola ispitanika

Pretpostavka od koje smo krenuli u analizu je da će autoritarnost u svim poduzorcima varirati s obzirom na klasno-slojnu pripadnost ispitanika, starost, stepen obrazovanja, pol i mesto stanovanja, odnosno da će ove varijable predstavljati statistički

značajne korelate ispitivane vrednosne orijentacije. Već je naglašeno da u ovom radu polazimo od shvatanja prema kojem autoritarnost predstavlja skup stavova koji se usvajaju putem učenja, tokom procesa socijalizacije (u porodici, kroz obrazovni sistem, putem medija, ali i u okviru drugih institucija). Drugim rečima, ne samo da ovi stavovi nisu nepromenljivi, već mogu da variraju shodno različitim socijalizacijskim uticajima kojima su izloženi pojedinci. S obzirom da dati socijalizacijski efekti nisu jednoznačni za sve društvene grupe, tada se varijacije u pogledu stepena autoritarnosti ispoljavaju na međugrupnom nivou, predstavljajući specifične karakteristike određenih realno postojećih kolektiviteta ili socio-demografskih kategorija.

Pošto su u fokusu našeg interesovanja oblici grupisanja koji nastaju kao posledica dominantnog načina društvene reprodukcije, tada se *klasno-slojna pripadnost* ispitanika pojavljuje kao početna tačka ispitivanja odnosa dominantnog sistema društvenih odnosa, kulturno-istorijske tradicije i promene vladajućih vrednosnih obrazaca. Naime, gotovo da ne treba posebno naglašavati da se uloge i položaj pripadnika različitih društvenih grupacija u konkretnim sistemima društvenih odnosa razlikuju. Na osnovu položaja koje pojedinci zauzimaju u procesima proizvodnje društvenog života, od kojih je svakako najznačajnija sfera materijalne proizvodnje, izvodi se njihova klasno-slojna pozicija. Pripadnost određenim društvenim klasama u značajnoj meri određuje izloženost određenim socijalizacijskim sadržajima, potpomažući ili predstavljajući prepreku za razvoj određenih vrednosnih orijentacija, stavova, načina mišljenja, itd. Pedesetih godina prošlog veka Martin Lipset iznosi tezu da uslovi života karakteristični za niže društvene slojeve, odnosno radničku klasu, kao što su niži stepen obrazovanja, socijalna izolacija, ekonomske i društvene nesigurnosti (koja se odražavaju na konfliktni karakter porodičnih odnosa), u većoj meri pogoduju razvoju autoritarnih karakteristika - slabije tolerancije prema pripadnicima drugih društvenih grupa, tradicionalizma, moralnog konzervativizma, itd. (Lipset, 1959: 490-492). Iako je ova teza, u nizu istraživanja gotovo u podjednakoj meri potvrđivana koliko je i opovrgavana (kritičari su mahom ukazivali na neadekvatnu operacionalizaciju i autoritarnosti i društvenih klasa u Lipsetovom originalnom istraživanju), ideja na kojoj se temelji svakako je od koristi za našu analizu. Naime, rezultati istraživanja ukazuju da u sva četiri poduzorka postoji

statistički značajna povezanost između klasno-slojne pripadnosti i broja poena osvojenih na skali autoritarnosti (pogledati rezultate Hi-kvadrat testa i mere asocijacije Kramerov V u Tabeli 4.3). Ova povezanost iskazuje i određene pravilnosti: naime, ukoliko izuzmemo kategoriju sitnih preduzetnika i nižih rukovodioca (naročito u poduzorcima iz 1989. godine), gotovo da postoji linearna veza između nivoa autoritarne orijentacije i položaja sloja unutar društvene hijerarhije. Drugim rečima što grupacija zauzima niži klasni položaj, to je autoritarnost izraženija. Drugi važan nalaz koji pokazuju podaci iz 1989. godine je da su sve klasno-slojne kategorije, osim pripadnika političke i privredne elite i stručnjaka, većinski pokazivale autoritarnost, ali i da je poredak različitih klasno-slojnih grupacija u pogledu postignutih rezultata na skali autoritarnosti, identičan u dva uzorka (videti rezultate u Tabeli 4.3).

Tabela 4.3: Klasno-slojna pripadnost i prosečni rezultati na skali autoritarnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Klasno-slojna pripadnost	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	7,14	9,91	8,12	9,60
Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	10,41	9,87	11,27	9,74
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	7,41	9,50	8,83	9,28
Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	9,71	10,21	10,80	10,39
KV radnici	11,66	11,07	11,55	11,15
NKV radnici	12,37	11,66	12,12	11,78
Sitni poljoprivrednici	12,08	11,44	11,77	11,88
Prosek	11,11	10,72	11,00	10,74
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	662,325 (0,000)	251,115 (0,000)	738,455 (0,000)	443,711 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,210 (0,000)	0,138 (0,000)	0,164 (0,000)	0,166 (0,000)

Pri objašnjenju dobijenih rezultata svakako treba imati na umu da se kroz varijablu klasnog položaja prelama efekat obrazovanja i mesta stanovanja ispitanika, odnosno da slabija izloženost modernizacijskim efektima obrazovnog sistema i snažnija socijalna izolovanost stanovništva koje živi u seoskim i manjim gradskim sredinama povećava verovatnoću usvajanja autoritarnih stavova. Ukrštanjem klasno-slojnih

položaja ispitanika i stepena obrazovanja, u uzorcima iz 1989. godine, otkriva nam da kategorija nekvalifikovanog radništva, kod koje je i u Hrvatskoj i u Srbiji zabeležen i najviši stepen autoritarnosti, ujedno ima i najnepovoljniju obrazovnu strukturu: naime, 72,4% ovih ispitanika u hrvatskom poduzorku i gotovo 80% u srpskom, dostiže samo osnovnoškolski nivo obrazovanja. Druga kategorija kod koje je zabeležen izrazito visok stepen autoritarnosti 1989. godine – sitni poljoprivrednici – takođe pokazuju relativno nepovoljnu obrazovnu strukturu, ali i specifičnost u pogledu mesta stanovanja: naime, ovo je jedina slojna kategorija u okviru koje se, u oba uzorka, beleži nadpolovična zastupljenost seoskog stanovništva. Drugim rečima, one kategorije koje su najslabije bile izložene modernizacijskim efektima obrazovnog sistema, odnosno čiji je opseg socijalnih kontakata u najvećoj meri bio ograničen veličinom mesta stanovanja, iskazivale su 1989. godine u oba društva najviši stepen autoritarnosti. Pored ove dve grupacije, relativno visok stepen autoritarnosti (iznad teorijskog proseka) karakterisao je još i grupacije KV radnika, prelazni (službenički) sloj, ali i niže rukovodioce i sitne preduzetnike. Ukoliko je objašnjenje rezultata koji se odnose na radničke i prelazne grupacije manje više samorazumljivo (u obe klase je modalna obrazovna kategorija srednji stepen stručne spreme, što ih čini izloženijim modernizujućim efektima obrazovanja od pripadnika kategorija nemanuelnih radnika i poljoprivrednika; s druge strane, pozicija koju zauzimaju u okviru podele rada teško da im ostavlja ikakvog prostora za razvoj radne autonomije, čineći ih potpuno zavisnim od sprovođenja odluka koje dolaze sa viših društvenih instanci), pri interpretaciji nalaza koji se odnosi na kategoriju nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika treba dodati i sledeće: ova grupacija sastojala se iz dve kategorije čije su pozicije u socijalističkom sistemu bile znatno drugačije; dok su sitni preduzetnici predstavljali vansistemsku i manje-više marginalnu grupaciju, niži rukovodioci su suštinski bili integralni (hijerarhijski najniži) deo vladajućeg aparata, čiji je rad bio sistemski po svom karakteru (opširnije o tome videti u: Lazić, 1987: 52-56). Drugim rečima, niži rukovodioci su, svojim mestom u podeli rada, direktno učestvovali u reprodukciji socijalističkih društvenih odnosa. Usled nepostojanja autonomije u radu, moć koju su pripadnici ove grupacije dobijali na osnovu pozicije koju su zauzimali, bila je rezidualnog karaktera: na pozicije su dolazili naimenovanjem, a sami nisu imali mogućnost nikoga da naimenuju. Ipak, da se radi o grupi koja je bila integralni deo

vladajućeg aparata svedoči podatak iz našeg istraživanja da su njeni pripadnici, pored direktora i političara, u najvećem procentu bili članovi Komunističke partije Jugoslavije (80% u hrvatskom poduzorku i 51% u srpskom). Ukratko, radi se o grupaciji čija je sistemska pozicija počivala na izvršavanju i sprovođenju zahteva koji su dolazili sa viših instanci društvene hijerarhije, odnosno "administriranje odlukama i ljudima" (Lazić, 1987: 53). S obzirom da su odnosi unutar državnog aparata, partije i radnih organizacija bili organizovani na strogo hijerarhijski način, relativno visok stepen autoritarnosti date grupacije izvodi se, pre svega, na osnovu mesta koje je zauzimala i uloge koju je obavljala u ukupnoj društvenoj podeli rada.

Najniži stepen autoritarnosti, u oba uzorka su iskazivali pripadnici vladajuće i grupacije stručnjaka (one su, ujedno, i jedine kategorije u kojima je manjinski deo njihovih pripadnika prihvatao stavove koji mere autoritarnost). Pri interpretaciji ovih rezultata, i ovde je nužno pratiti nekoliko linija argumentacije. Prvo, radi se o grupacijama koje je karakterisao najviši stepen obrazovanja (sa preko 90% visokoobrazovanih pripadnika dve grupe u oba uzorka), što je nužno uslovilo i naj snažniju izloženost ovih grupa modernizujućim efektima obrazovnog sistema, a pogotovu visoko obrazovanja. Drugo, radi se o grupama koje su bile koncentrisane u velikim gradovima, što znači da su intenzitet, širina i raznovrsnost njihovih socijalnih kontakata morali biti izraženiji nego kod ostalih grupacija. Treće, radilo o grupacijama, koje su, s obzirom na materijalni položaj, nematerijalne privilegije, vrstu društvenih kontakata i ukupan način života, u značajnoj meri bile otvorenije prema kulturnim uticajima koji su dolazili sa Zapada. Četvrto, iako je karakter rada dve grupe počivao na različitim pretpostavkama, u oba slučaja on je podrazumevao određen stepen autonomije u radu (kod pripadnika političke ili ekonomske elite ograničena autonomija ishodila je iz pozicije koju su zauzimali, a kod stručnjaka iz činjenice da su posedovali stručna znanja), omogućavajući im da delimično izađu van okvira hijerarhijski institucionalizovanih odnosa u sferi rada. Konačno, ove dve grupacije izdvajale su se od ostalih još po jednom obeležju: naime, njihovo je klasno poreklo bilo najpovoljnije, pogotovo kada se radilo o kategoriji stručnjaka, sa više od 1/3 pripadnika ove kategorije čiji su očevi pripadali

srednjoj ili vladajućoj klasi. Drugim rečima, uticaj tradicionalističkih socijalizacijskih modela u porodici porekla je kod ovih grupacija bio najmanji.

Period post-socijalističke transformacije označio je promenjene uslove na osnovu kojih se vršila reprodukcija dominantnog sistema društvenih odnosa i načina društvenog strukturisanja. S jedne strane, ovo je označilo promene u sastavu pojedinih klasa, a s druge strane, tamo gde do promena u sastavu nije došlo, osnovni mehanizmi reprodukovanja klasnog položaja su se izmenili. Iako je na nivou poduzorka zabeležen blagi pad u prosečnim rezultatima na skali autoritarnosti, ovaj pad nije linearno pogodio sve društvene slojeve, i to u oba poduzorka. Naime, nasuprot očekivanjima, pad u prosečnim rezultatima zabeležen je među nižim društvenim slojevima (osim kod kategorije poljoprivrednika u srpskom poduzorku), te kod kategorija sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, dok je, paradoksalno, kod vladajuće grupacije i stručnjaka, period post-socijalističke transformacije doneo porast u pogledu prosečnog stepena pristajanja uz stavove koji mere autoritarnost. Drugim rečima, zabeležena je konvergencija među višim i nižim društvenim grupacijama u pogledu nivoa autoritarnosti, doprinoseći smanjenju broja izrazito autoritarnih, ali i redukciji broja ekstremno neautoritarno orijentisanih ispitanika. Uporedimo li vrednosti mera asocijacije za sva četiri poduzorka, u Srbiji primećujemo relativnu postojanost u pogledu povezanosti klasno-slojne pripadnosti ispitanika i stepena autoritarnosti, dok je za Hrvatsku karakteristično drastično opadanje jačine ove veze (pogledati vrednosti Kramerovog V u Tabeli 4.3). Ova tendencija koncentrisanja ispitanika ka sredini skale je na agregatnom, klasno-slojnom nivou, donela još jednu važnu novinu: za razliku od socijalističkog perioda kada su stručnjaci i pripadnici nomenklature u većini predstavljali neautoritarne društvene grupe, četrnaest godina kasnije, nijedna grupacija, u oba poduzorka, nije većinski iskazivala neautoritarnu orijentaciju (drugim rečima, kod svih kategorija je empirijski prosek bio veći od teorijskog).

Promene su se desile i kada se radi o poretku grupacija prema stepenu autoritarnosti. Naime, dok je 1989. godine najniži stepen autoritarnosti bio zabeležen kod vladajuće grupacije, četrnaest godina kasnije autoritarnost je najslabije bila izražena kod pripadnika stručnjačke grupacije, a njima se, uz predstavnike vladajuće grupacije, sada

pridružuje i kategorija privatnih preduzetnika i nižih rukovodilaca. Razloge za konvergenciju stručnjačkog i preduzetničkog sloja treba tražiti pre svega u promenjenom sastavu potonje grupacije u odnosu na socijalistički period. Nekada marginalizovana i vansistemska kategorija, tokom procesa konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa ona je uspeła u značajnoj meri da popravi svoju materijalnu i ukupnu društvenu poziciju (videti u: Lazić, 2011; Sekulić & Šporer, 2000). Drugim rečima, ova se grupacija, prema nekim drugim karakteristikama, približavala stručnjačkom sloju (ne samo da se njen materijalni položaj poravio, nego se i obrazovna struktura promenila, sa nešto većim udelom visokoobrazovanih). S druge strane, i uslovi reprodukcije kategorije nižih rukovodilaca značajno su izmenjeni. Nekada postavljeni naimenovanjem, oni su u socijalizmu predstavljali rubne delove vladajuće grupacije, čija je pozicija bila determinisana članstvom u vladajućoj partiji; u kapitalističkom sistemu društvenih odnosa, njihova je pozicija snažnije određena stručnim kvalifikacijama nego političkom podobnošću. Ukratko, niži rukovodioci više ni formalno nisu bili deo vladajuće grupacije. S obzirom na promenu dominantnog oblika regulacije ekonomije, opstanak nemalog broja preduzeća (naročito onih u privatnom vlasništvu) postao je zavistan od uspešnosti na tržištu, tendencijski menjajući način i stilove upravljanja, odnosno postepeno napuštanje autoritarnih i uvođenje demokratsko-participativnih oblika vođstva (o nekim naznakama da je do ovih promena došlo, videti na primerima studija slučaja stranih i domaćih preduzeća u Srbiji i Hrvatskoj – Pešić, 2011; Čengiđ, 2012; Vućinić-Nešković, 2012; Erdei & Mareš, 2012).

Ako su, tokom socijalističkog perioda, najveći stepen autoritarnosti pokazivali nekvalifikovani radnici (na čijoj je masovnoj podršci počivao socijalistički poredak), situacija se, tokom perioda post-socijalističke transformacije nije značajnije izmenila: zajedno sa sitnim poljoprivrednicima, oni i dalje, u oba društva, ostaju grupacije u kojima se beleži najviši stepen rasprostranjenosti autoritarnih pogleda na društvo. S obzirom da se radi o grupacijama čiji se materijalni položaj i obrazovna struktura nisu drastičnije promenili tokom ispitivanog perioda, nalazi govore u prilog Lipsetovoj tezi o ekonomskoj, obrazovnoj i uopšte društvenoj deprivaciji nižih društvenih slojeva, koja pogoduje razvoju autoritarnosti.

Druga varijabla za koju se pretpostavljalo da će uticati na značajnije varijacije u pogledu stepena autoritarnosti predstavljalo je *obrazovanje* ispitanika. Naime, kako su istraživanja Ingleharta i saradnika pokazala (Inglehart, 1997; Inglehart and Welzel, 2005), obrazovanje predstavlja jedan od najčvršćih prediktora pristajanja uz vrednosti karakterističnih za moderna društva. Naši rezultati jednoznačno potvrđuju ovu hipotezu: naime, ne samo da postoji linearna veza između stepena obrazovanja ispitanika i autoritarnosti, nego je ovo i najsnažniji pojedinačni prediktor autoritarne orijentacije (pogledati visinu Kramerovog V u Tabeli 4.4). Drugim rečima, što je izloženost socijalizacijskim uticajima obrazovnog sistema veća, to je verovatnoća usvajanja i zadržavanja autoritarnih stavova manja.

Tabela 4.4: Stepen obrazovanja ispitanika i prosečni rezultati na skali autoritarnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Obrazovanje ispitanika	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Bez škole	12,20	12,11	12,44	12,23
Osnovna škola	12,77	11,96	12,42	11,88
Srednja škola	11,09	10,54	11,19	10,53
Više i visoko obrazovanje	7,85	9,57	8,69	9,22
Prosek	11,11	10,72	11,00	10,74
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	658,531 (0,000)	291,714 (0,000)	815,384 (0,000)	481,989 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,296 (0,000)	0,202 (0,000)	0,245 (0,000)	0,238 (0,000)

Međutim, pored gotovo linearnog karaktera odnosa dve varijable (izuzetak su ispitanici sa osnovnom školom), karakterističnog za oba poduzorka u 1989. godini, uočavaju se i određene specifičnosti. Ukoliko uporedimo podatke u dva uzorka, uočićemo da iako su kategorije visokoobrazovanih ispitanika većinski iskazivale neautoritarnu orijentaciju (sa empirijskim prosekom koji je bio ispod teorijskog), efekat visokog obrazovanja se snažnije ispoljio u hrvatskom poduzorku (pa tako visokoobrazovani ispitanici u ovoj republici beleže znatno niži skor na skali autoritarnosti nego u Srbiji – videti Tabelu 4.4). S druge strane, raspon između ispitanika sa osnovnom

školom (kao najautoritarnijom kategorijom u oba uzorka) i visokoobrazovanih (kao najmanje autoritarne kategorije) nešto je veći u hrvatskom poduzorku nego u srpskom, uslovljavajući veću varijansu, a time i snažniji efekat obrazovanja (što se potvrđuje i na osnovu jačine Kramerovog V).

Rezultati dobijeni četrnaest godina kasnije ukazuju da je obrazovanje i dalje najjači pojedinačni prediktor stepena autoritarnosti, odnosno da je veza između dva obeležja sada potpuno linearna – najviši stepen autoritarnosti karakteriše, u oba poduzorka, ispitanike koji nemaju završenu školu, a najniži visokoobrazovane. Efekat obrazovanja je u poduzorcima za Srbiju iskazivao relativnu stabilnost tokom vremena, dok je u Hrvatskoj zabeležen pad u jačini ovog prediktora. Za razliku od socijalističkog perioda, kada su visokoobrazovani ispitanici većinski iskazivali neautoritarnu orijentaciju, sada je i ova kategorija, u oba poduzorka, probila barijeru većinski autoritarne orijentacije. Ovaj porast autoritarnosti visokobrazovane populacije, pri tome je snažniji u hrvatskom poduzorku nego u srpskom. Istovremeno, stepen autoritarnosti najnižih obrazovnih kategorija opada, s tim da je ovaj pad, u oba poduzorka, izraženiji kod kategorije ispitanika sa završenom osnovnom školom. Dobijeni rezultati svedoče o tome da sa postepenom uobličavanjem političkog liberalizma kao dominantne ideološke matrice, efekat obrazovanja na javljanje autoritarne orijentacije slabi upravo zato što ona postaje "normalizovana" vrednosno-ideološka orijentacija u okviru širih društvenih grupa.

Nastojeći da utvrdimo kako se ispoljava efekat obrazovanja ispitanika na stepen autoritarnosti s obzirom na uticaj tradicionalne kulture (koja je u ovom slučaju merena religioznošću ispitanika²⁸⁰), ukrstili smo, putem tabela kontingencije, ove tri varijable. U sva četiri poduzorka (za obe zemlje, u dve ispitivane godine) je primećena ista pravilnost: ukoliko je ispitanik ateista, efekat stepena obrazovanja na nivo autoritarnosti raste. Pri tome, ovaj efekat je izraženiji u hrvatskim poduzorcima (za obe godine), nego u srpskim, i pokazuje, u oba društva, tendenciju porasta: tako je 1989. godine 52,3% visokoobrazovanih religioznih ispitanika u hrvatskom poduzorku iskazivalo neautoritarnu orijentaciju, naspram 66,9% nereligioznih; u poduzorku za Srbiju je ovaj razlika bila

²⁸⁰ Religioznost ispitanika je izvedena preko pitanja o konfesionalnoj pripadnosti. Svi ispitanici koji su sebe svrstali u određenu konfesionalnu grupu su tretirani kao religiozni, dok su oni koji su se deklarirali kao ateisti tretirani kao nereligiozni. Ovde ipak treba imati dozu opreza, jer pripadnost kategoriji ateista može biti povezano i sa tada još uvek vladajućom sekularnom ideologijom, dok religioznost, u post-socijalističkom kontekstu, može biti izraz novog konformizma..

nešto manja - 42,8% religioznih sa visokim obrazovanjem je odbacivalo stavove koji mere autoritarnost, naspram 48,4% nereligioznih; u poduzorku za Hrvatsku, iz 2003. godine, odnos religioznih i nereligioznih visokoobrazovanih ispitanika koji su iskazivali neautoritarnu orijentaciju bio je 32,6% naspram 68%, a u poduzorku za Srbiju 39% nasuprot 53,7%.

S obzirom da *mesto stanovanja* čini teritorijalni okvir uspostavljanja društvenih veza i kontakata, nije teško pretpostaviti da njegova veličina u značajnoj meri određuje broj, karakter i raznovrsnost socijalnih odnosa koje pojedinci ili društvene grupe uspostavljaju sa svojim okruženjem, ali i karakter samog okruženja. Robert Merton (1968) je ukazivao na važnost mesta stanovanja kao strukturalne komponente koja utiče na vrednosti i stavove individualnih ispitanika. U okviru dihotomne podele na parohijalno-lokalne i kosmopolitski orijentisane pojedince, on ističe značaj ograničenosti iskustava i kontakata koji se javljaju u kontekstima različitih lokalnih zajednica. Na sličan način, u ovom istraživanju poći će se od pretpostavke da veličina mesta stanovanja u značajnoj meri određuje ne samo broj, širinu i raznovrsnost društvenih kontakata, već i vrste socijalizacijskih modela i institucionalnih formi kojima su pojedinci izloženi. Drugim rečima, redukovana raznovrsnost društvenih odnosa i institucionalnih formi, tipična za manje teritorijalne zajednice, neizbežno vodi dugotrajnijem opstanku tradicionalnih kulturnih oblika.

Iako jačina veze između ove strukturalne varijable i stepena autoritarnosti nije toliko jaka kao kod klasne pripadnosti ili obrazovanja, njeno postojanje, u sva četiri poduzorka, ukazuje na ispravnost naše pretpostavke: u seoskim zajednicama, gde su se održali tradicionalni uslovi života i oblici privređivanja, odnosno u kojima je prisustvo tradicionalističkih kulturnih obrazaca snažnije, i autoritarne tendencije su jače izražene. S druge strane, treba naglasiti da veza nije u potpunosti linearnog karaktera, naročito kada se radi o podacima iz 1989. godine: veliki grad kao mesto stanovanja bio je snažniji prediktor autoritarne orijentacije nego mali ili srednji grad (isti nalaz ipak nije bio potvrđen i na podacima dobijenim četrnaest godina kasnije – videti Tabela 4.5).

Umesto opadajućeg značaja veličine mesta stanovanja, period post-socijalističke transformacije je doveo do njegovog porasta (uprkos razvoju tehnologija u sferi medija i komunikacije, koje su, tendencijski, vodile prevazilaženju skučenosti životnih okvira manjih teritorijalnih zajednica). Efekat "kosmopolitske" kulture glavnog grada, kao modernizujućeg činioca društvenog života pokazao je stabilnost u slučaju Hrvatske, i opadajući značaj u Srbiji: podaci za 1989. godinu govore da je 45,6% stanovnika Beograda pokazivalo neautoritarnu orijentaciju, dok ih je četrnaest godina kasnije u ovoj kategoriji bilo 38%; s druge strane, udeo neautoritarnih ispitanika, stanovnika glavnog grada Hrvatske, je tokom vremena ostao faktički nepromenjen (31,4%²⁸¹ u 1989. i 32,6% 2003. godine). Ipak, treba imati na umu da je efekat mesta stanovanja u značajnoj meri bio "kontaminiran" uticajem obrazovanja, odnosno da je veći udeo visokoobrazovane populacije u gradovima pomerao rezultate na skali autoritarnosti na dole, i obratno (o značaju efekta obrazovanja svedoči primer visoke autoritarnosti zabeležene kod stanovnika velikih gradova u Hrvatskoj 1989. godine, kod kojih je, ujedno udeo visokoobrazovane populacije iznosio 13,9%, znatno niže nego za manje i srednje gradove).

Ne treba posebno obrazlagati da je *religioznost* jedna od ključnih karakteristika tradicionalističke svesti. Već je rečeno da je porast značaja religije i verskih organizacija na prostorima bivše Jugoslavije bio u tesnoj vezi sa legitimacijskom krizom socijalizma, ali i kritikama socijalističkog poretka koje su dolazile kako iz liberalnog, tako i nacionalističkog tabora. Dok je za prve obnavljanje značaja religioznosti predstavljalo vid osvajanja prostora slobode i širenja civilnog sektora, za druge je ona označavala obnovu potisnutih nacionalnih tradicija. Drugim rečima, "nova religioznost" je u sebi sublimirala i liberalnu i nacionalističku liniju kritike socijalističkog poretka, postajući deo društvenog *mainstream-a*, a time i oblik novog konformizma. Međutim, u meri u kojoj je nacionalistička linija kritike socijalizma nadvladavala i apsorbovala liberalnu, obnova značaja religioznosti je i sama dobijala izrazito nacionalističku funkciju, postajući

²⁸¹ Ipak treba napomenuti da je ukrštanjem podataka o stepenu obrazovanja i mestu stanovanja utvrđeno da u podacima iz 1989. godine postoji izrazita disproporcija u udelu visokoobrazovanih stanovnika Beograda i Zagreba (52,7% ispitanika iz Beograda ima više i visoko obrazovanje, nasuprot 24,3% ispitanika iz Zagreba), što je verovatno presudno uticalo na nešto viši udeo neautoritarnih ispitanika u Beogradu. U uzorcima iz 2003. godine, obrazovna struktura ispitanika iz prestonice je izbalansirana, sa 36,6% visokoobrazovanih u Zagrebu i 33,5% u Beogradu.

sastavni deo tradicionalističke ideološke matrice na osnovu koje je vršena nacionalna homogenizacija i masovna mobilizacija stanovništva (ne treba posebno isticati da je ratna situacija dodatno pojačala ovu vrstu funkcionalne upotrebe religije, kojoj su donekle doprinele i same verske organizacije, nastojeći da svoju poziciju u društvu unaprede upravo putem oportunog podržavanja nacionalističkih diskursa).

Tabela 4.5: Veličina mesta stanovanja ispitanika i prosečni rezultati na skali autoritarnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Veličina mesta stanovanja	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Selo	12,10	11,33	12,05	11,43
Mali grad	10,48	11,04	10,82	11,19
Srednji grad	10,24	10,76	10,21	10,85
Veliki grad	11,46	9,82	11,27	10,03
Prestonica	10,24	9,73	9,17	9,40
Prosek	11,11	10,72	11,00	10,74
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	182,349 (0,000)	201,305 (0,000)	438,617 (0,000)	307,694 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,135 (0,000)	0,148 (0,000)	0,154 (0,000)	0,165 (0,000)

O značaju religioznosti ispitanika kao prediktora autoritarnosti nedvosmisleno svedoče podaci dobijeni za Srbiju i Hrvatsku u dve ispitivane godine (pogledati visinu Kramerovog V u Tabeli 4.6, za sva četiri poduzorka). Pri tome, ovaj efekat je, u oba društva, pokazivao relativnu stabilnost tokom perioda transformacije, iako je zabeleženo blago opadanje varijacija u prosečnim rezultatima na skali autoritarnosti u dvema kategorijama. Ipak, za razliku od podataka za Hrvatsku gde ne dolazi do značajnijih pomeranja u prosečnim rezultatima za ispitivane kategorije, podaci za Srbiju svedoče o opadanju autoritarnosti religioznih ispitanika i njenom porastu kod nereligioznih, tokom perioda post-socijalističke transformacije. Drugim rečima, religioznost je u Srbiji tokom socijalističkog perioda bila značajniji indikator tradicionalističke orijentacije, dok je njeno "normalizovanje" u periodu koji je usledio, donekle umanjilo (iako ne i eliminisalo) prediktivnu moć autoritarne orijentacije.

Tabela 4.6: Religioznost ispitanika i prosečni rezultati na skali autoritarnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Religioznost	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Religiozni	11,48	11,39	10,91	10,58
Ateisti	9,47	9,44	8,51	9,15
Prosek	11,11	10,72	11,00	10,74
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	148,104 (0,000)	124,215 (0,000)	257,479 (0,000)	133,219 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,243 (0,000)	0,237 (0,000)	0,238 (0,000)	0,219 (0,000)

Konačno, u posljednjem segmentu ovog dela analize, ispitivali smo efekte socio-demografskih činilaca, *pola* i *starosti*, na stepen autoritarnosti. Dok se prva varijabla pokazala kao slab prediktor ispitivane vrednosne orijentacije (osim u slučaju Srbije, u 2003. godini, kada vrednost Kramerovog V, iako relativno niska, dostiže statističku značajnost - videti Tabelu A.3 u Apendiksu), individualni efekat starosti pokazao se statistički značajnim. Gotovo da nije neophodno naširoko obrazlagati značaj pripadnosti određenim starosnim kategorijama ispitanika za stepen autoritarnosti. Naime, oblici socijalizacije (pogotovo primarne i sekundarne) drastično se razlikuju kod starosnih kohorti, prelamajući u sebi strukturne promene kroz koje je prolazilo jugoslovensko društvo tokom poslednjih šezdesetak godina (od kojih je verovatno najznačajniji efekat obrazovanja), kao širi kontekst razvoja autoritarnih karakteristika ličnosti.

Najznačanija pravilnost koja se uočava na osnovu dobijenih rezultata je gotovo linearni karaktera veze, u sva četiri poduzorka, koji jasno ukazuje na to da što je starost ispitanika veća, to i rezultat na skali raste. S druge strane, podaci pokazuju da prediktivni značaj ove varijable na stepen autoritarnosti nije tako visok kao kod obrazovanja, klasne pripadnosti ili religioznosti (videti visinu Kramerovg V u Tabeli 4.7). Dalje, nijedna starosna kategorija, u sva četiri poduzorka, nije prešla granicu većinske neautoritarnosti, iako je period post-socijalističke transformacije za sve starosne grupe doneo linearno smanjenje u prosečnim rezultatima na skali, koje je najizraženije bilo kod najmlađih ispitanika. Mada tokom perioda post-socijalističke transformacije dolazi do promene u

obrazovnoj strukturi najstarije i ujedno najautoritarnije populacije (sa prevalencijom ispitanika bez završene osnovne škole), ova promena, suprotno našim predviđanjima, ne dovodi do porasta nivoa autoritarnosti date grupacije, već naprotiv, do opadanja.

Iako podaci svedoče o izrazitoj autoritarnosti na nivou celokupnih uzoraka, razlike između starosnih grupacija, pogotovo dve krajnje, svedoče o postojanju generacijskih razlika koje se mogu protumačiti različitim uslovima u okviru kojih se odvijala socijalizacija pripadnika ovih kategorija. Naime, ukrštanjem varijabli starost i veličina mesta rođenja (u uzorcima za 1989. godinu), postaje jasno da više od 70% stare populacije, u oba poduzorka, potiče sa sela, naspram nešto više od 40% mlade populacije. Socijalizacija starijih generacija se stoga odvijala u okviru tradicionalnog normativno-institucionalnog okvira, koji je podrazumevao strogo hijerarhizovane položaje unutar porodice, ali i izvan nje, u javnoj sferi. Paternalistički oblik privatne (porodične) i javne vlasti, koji je dugo vremena karakterisao oba društva, ostavio je svoj trag u tradicionalističkim vrednosnim obrascima, kojima su pripadnici starijih generacija bili izloženiji. S druge strane, nešto liberalniji karakter jugoslovenskog socijalizma, otvorenost prema svetu i izloženost uticajima koji su dolazili iz zapadne Evrope (pre svega preko kulturnih sadržaja, ali i usled mogućnosti nesmetanog putovanja u inostranstvo), te viši stepen obrazovanja mlade populacije (u hrvatskom poduzorku preko 55.0%, a u srpskom preko 60% starije populacije ima završenu osnovnu školu ili uopšte nema završenu školu) verovatno su uticali na nešto viši stepen tolerancije i otvorenosti kod mlade populacije. Ovome treba dodati da je veliki deo mlade populacije socijalizovan u normativno-institucionalnom poretku koji je odavno izašao iz tradicionalnih okvira, te da je uticaj kulturne tradicije na ove ispitanike bio manji.

Tabela 4.7: Starost ispitanika i prosečni rezultati na skali autoritarnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Starost ispitanika	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Do 29 godina	10,58	9,68	10,46	9,89
30-44	10,54	10,42	10,58	10,44
45-59	11,70	10,76	11,35	10,78
60 i više	11,99	11,78	12,21	11,72
Prosek	11,11	10,72	11,00	10,74
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	128,559 (0,000)	228,849 (0,000)	173,487 (0,000)	232,966 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,131 (0,000)	0,177 (0,000)	0,112 (0,000)	0,166 (0,000)

S druge strane, period post-socijalističke transformacije obeležen je snažnijim otvaranjem svih starosnih kategorija prema kulturnim uticajima koji su dolazili iz spoljašnjeg okruženja (delimično usled promene karaktera sistema, ali prvenstveno zbog tehnoloških inovacija u oblasti medija i komunikacija, koji su raznovrsne sadržaje približili i onim kategorijama stanovništva čiji se život odvijao u relativnoj socijalnoj izolaciji). Drugim rečima, opšti proces kulturne univerzalizacije, karakterističan za širenje kapitalističkih društvenih odnosa, morao je imati svoje (makar ograničene) efekte na napuštanje tradicionalističkih obrazaca mišljenja. Promenjeni globalni, ali i kontekstualni uslovi, na taj način su doveli do toga da mlađe generacije budu izložene znatno drugačijim socijalizacijskim modelima (pogotovo tokom formativnog perioda) nego generacije njihovih roditelja ili starijih ispitanika, o čemu svedoči i zabeleženi pad u autoritarnosti kod najmlađih kategorija. Konačno, rezultati ukazuju na postojanje gotovo identičnih tendencija u dva društva, koje se oslikavaju i s obzirom na starosne kategorije, te koje, suprotno našim očekivanjima, svedoče o tome da unekoliko (iako ne i potpuno) različite putanje post-socijalističke transformacije nisu dovele do značajnijih razlika kada se radi o stepenu rasprostranjenosti autoritarne orijentacije na nivou dva društva.

4.1.7 Kontrolisani efekat socio-demografskih činilaca autoritarnosti

Pored pojedinačnog efekta ispitivanih socio-demografskih obeležja autoritarnosti, nastojali smo da utvrdimo kako se menja njihov uticaj kada se kontroliše efekat drugih varijabli u modelu. Stoga je urađena je regresiona analiza, gde je zavisnu varijablu predstavljao stepen autoritarnosti ispitanika (dat u obliku regresionih faktorskih skorova), a kao nezavisne su uvedene sledeće varijable: indikatorska varijabla za muški pol (kategorija ženski pol je referentna), starost ispitanika (merena u godinama), indikatorske varijable za mali, srednji, veliki i glavni grad (uz selo kao referentnu kategoriju), indikatorska varijabla za ateiste (uz religiozne kao referentnu kategoriju), stepen obrazovanja ispitanika (meren godinama formalnog školovanja), kao i indikatorske varijable za NKV radnike, KV manuelne radnike, nemanuelne i samozaposlene sa srednjom školom, stručnjake, niže rukovodioce i sitne preduzetnike, kao i za klasu političara, direktora i krupnih preduzetnika (sa sitnim poljoprivrednicima kao referentnom kategorijom)²⁸². Procenat objašnjenosti varijanse je u hrvatskom poduzorku za 1989. godinu bio nešto viši nego u srpskom (27,9% naspram 20,0% - videti vrednosti R^2 u Tabeli 4.8), ukazujući na veću prediktivnu moć analiziranih nezavisnih varijabli.

²⁸² Prvobitno, u regresioni model uključeno je i članstvo ispitanika u Komunističkoj partiji kao nezavisna varijabla, ali usled slabe statističke značajnosti ovog prediktora i njegove irelevantnosti za nivo autoritarnosti u 2003. godini, nije ostala u modelu.

Tabela 4.8: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojim se meri autoritarnost (kao zavisnu varijablu), Hrvatska i Srbija 1989.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0.279			Srbija R ² = 0.200		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,030	-0,011	0,598	-0,091	-0,043	0,014
Srednji grad	-0,201	-0,076	0,000	-0,221	-0,065	0,000
Veliki grad	0,030	0,010	0,626	0,112	0,034	0,030
Glavni grad	-0,128	-0,053	0,014	-0,285	-0,097	0,000
Nereligiozni	-0,274	-0,106	0,000	-0,205	-0,082	0,000
NKV ne/manuelni radnici	0,212	0,068	0,001	0,261	0,073	0,000
KV manuelni radnici	0,218	0,100	0,000	0,261	0,104	0,000
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,276	-0,087	0,000	0,145	0,044	0,005
Stručnjaci	-0,642	-0,203	0,000	-0,205	-0,062	0,001
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,017	-0,002	0,919	0,218	0,022	0,101
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,632	-0,075	0,000	-0,387	-0,115	0,000
Muški pol	-0,143	-0,071	0,000	-0,043	-0,021	0,145
Obrazovanje	-0,058	-0,234	0,000	-0,048	-0,204	0,000
Starost	0,006	0,085	0,000	0,008	0,113	0,000

Regresioni modeli za 1989. godinu potvrđuju neke od nalaza prethodne analize: kada se drže pod kontrolom efekti ostalih varijabli u modelu, kao najznačajniji prediktor autoritarnosti izdvaja se stepen obrazovanja ispitanika, i to u oba poduzorka (videti vrednosti standardizovanih koeficijenata Beta u Tabeli 4.8), a veza između dve varijable je obrnuto proporcionalna (što više raste izloženost obrazovnom sistemu, to autoritarnost opada). Pored stepena obrazovanja, snažan prediktor autoritarnosti u hrvatskom poduzorku predstavlja i pripadnost stručnjačkoj grupaciji (u odnosu na poljoprivrednike kao referentnu kategoriju), potom pripadnost kategorijama NKV i KV radnika, prelaznom (službeničkom) i elitnom sloju (s tim da je u prva dva slučaja veza pozitivna, a kod druga dva negativna). Jedina klasno-slojna kategorija, koja se, prema stepenu autoritarnosti ne razlikuje od sitnih poljoprivrednika, su niži rukovodioci i sitni preduzetnici. Ostali statistički značajni prediktori za hrvatski poduzorak su religioznost ispitanika (i to tako da sa pripadnošću kategoriji nereligioznih raste verovatnoća neautoritarne orijentacije), veličina mesta stanovanja (samo za kategorije ispitanika koji žive u gradovima srednje veličine i prestonici, u odnosu na stanovnike sela), starost (i to

očekivano, kako raste starost povećava se i autoritarnost), te pol ispitanika (gde pripadnost kategoriji muškog pola uslovljava i nešto niži stepen autoritarne orijentacije). S druge strane, u poduzorku za Srbiju jedine varijable koje nisu pokazale statističku značajnost su pol ispitanika i pripadnost kategoriji nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika (u odnosu na sitne poljoprivrednike). Za razliku od hrvatskog poduzorka, gde je pripadnost stručnjačkoj grupaciji (kada se pod kontrolom drže obrazovanje, starost ili veličina mesta stanovanja) snažan prediktor neautoritarne orijentacije, u uzorku za Srbiju, iako statistički značajna, ona gubi na snazi (videti vrednosti Bete u Tabeli 4.8).

U regresionim modelima za 2003. godinu (sa istim prediktorima autoritarnosti kao i u modelima za 1989. godinu), beleži se pad procenta objašnjenosti varijanse za hrvatski poduzorak, odnosno rast kod podataka dobijenih za Srbiju (videti vrednosti R^2 u Tabeli 4.9), ukazujući da je tokom perioda post-socijalističke transformacije došlo do promene u efektima ispitivanih faktora (i to tako da je njihov značaj porastao u objašnjenju autoritarnosti ispitanika iz Srbije, odnosno opao za hrvatski poduzorak). Iako obrazovanje ostaje najznačajniji prediktor u objašnjenju autoritarnosti u Srbiji (pri tome, efekat ove varijable raste u odnosu na 1989. godinu), u Hrvatskoj se beleži njegov opadajući značaj. Pri tome, najznačajniji prediktor autoritarnosti u hrvatskom poduzorku u 2003. godini predstavlja starost ispitanika, čiji efekat raste, kao i efekat religioznosti. Međutim, podaci pokazuju i to da klasni položaj gubi na značaju, pa tako statističku značajnost beleži samo pripadnost dvema kategorijama manuelnog radništva u odnosu na sitne poljoprivrednike (pri tome, efekat ovih prediktora je pozitivan ukazujući na snažniju autoritarnost), a isti nalaz važi i za veličinu mesta stanovanja. Drugim rečima, modernizujući efekti kulturne univerzalizacije, koja je neizbežan pratilac priključivanja društava svetskom kapitalističkom sistemu, relativizuju uticaj veličine teritorijalnih zajednica, mesta pojedinaca i grupa u sferi rada, pa čak i obrazovanja, dok rastući značaj dobijaju drugi oblici socijalizacije (čiji se efekat prelama kroz pripadnost starosnim grupama).

S druge strane, podaci za Srbiju pokazuju drugačije tendencije: naime, kao što je već rečeno, efekat obrazovanja ovde raste, ukazujući na još uvek snažan modernizacijski uticaj ovog vida društveno-političke socijalizacije. Pored toga, beleži se i rast prediktivnog značaja starosti na nivo autoritarnosti ispitanika, ali i glavnog grada kao

mesta stanovanja (u odnosu na selo). Za razliku od hrvatskog poduzorka, u kojem se beleži opadajući značaj klasnog položaja ispitanika, statistička značajnost ovog prediktora se u Srbiji još uvek registruje (pogotovo kada je reč o pripadnosti srednjoklasnim kategorijama stručnjaka, sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca - gde autoritarnost opada u odnosu na sitne poljoprivrednike, ili manuelnom radništvu - kod kojeg se beleži porast u odnosu na referentnu kategoriju).

Tabela 4.9: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojim se meri autoritarnost (kao zavisnu varijablu), Hrvatska i Srbija 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0.184			Srbija R ² = 0.246		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,009	-0,004	0,865	0,040	0,012	0,498
Srednji grad	0,048	0,018	0,398	-0,017	-0,007	0,709
Veliki grad	-0,202	-0,062	0,004	-0,216	-0,072	0,000
Glavni grad	-0,268	-0,100	0,000	-0,465	-0,174	0,000
Nereligiozni	-0,721	-0,123	0,000	-0,409	-0,093	0,000
NKV ne/manuelni radnici	0,198	0,069	0,006	0,063	0,021	0,312
KV manuelni radnici	0,219	0,103	0,001	0,126	0,055	0,028
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,006	-0,002	0,936	-0,035	-0,015	0,555
Stručnjaci	-0,097	-0,030	0,268	-0,228	-0,079	0,003
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,052	-0,011	0,627	-0,227	-0,042	0,024
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,082	0,019	0,428	-0,114	-0,025	0,221
Muški pol	0,011	0,005	0,782	-0,095	-0,047	0,004
Obrazovanje	-0,045	-0,180	0,000	-0,057	-0,233	0,000
Starost	0,012	0,198	0,000	0,010	0,165	0,000

Rezultati prikazanih analiza ukazuju na nekoliko značajnih nalaza:

1. U osvit raspada socijalističkog sistema društvenih odnosa beleži se visok nivo autoritarnosti populacija dveju bivših jugoslovenskih republika, sa dobijenim empirijskim prosecima na skali koji su znatno viši od teorijskih (ipak, usled nepostojanja potpuno komparabilnih podataka za druge zemlje²⁸³, teško je iznositi validne zaključke o relativnom stepenu autoritarnosti);

²⁸³ Naime, ni u okviru *European Value Study*, niti u okviru *World Value Survey* bazama podataka za talase istraživanja koja su rađena krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, nema dovoljno

2. Ovi nalazi govore u prilog opštoj hipotezi o uslovljenosti vrednosnih orijentacija karakteristikama dominantnog sistema društvenih odnosa (autoritarni karakter socijalističkog sistema), ali i dugotrajnim opstajanjem određenih kulturno-istorijskih tradicija koje vremenom postaju deo implicitne kulture (u slučaju društava Hrvatske i Srbije radi se, pre svega, o tradicionalističkoj kulturnoj matrici, čije je žilavo preživljavanje, uprkos nastojanjima da se izvrši modernizacija društva na socijalističkim osnovama i razbiju tradicionalni okviri života, omogućena pre svega strukturalnom homolognošću pred-socijalističkog i socijalističkog društvenog poretka, ali i kontradiktornom prirodom jugoslovenskog socijalističkog sistema, koja je generisala dezintegracijske impulse, pospešujući traženje novih legitimacijskih oslonaca vladajućih elita u elementima tradicionalističke kulture - up. Lazić, 2005);

3. Usled dugotrajnog opstanka autoritarnosti kao jedne od dominantnih vrednosnih orijentacija (istraživanja su, kao što je rečeno, pokazala da se radilo o rasprostranjenoj orijentaciji i sedamdesetih godina prošlog veka – up. Rot & Havelka, 1973), ona dobija trans-sistemska, odnosno trans-istorijska karakter, o čemu svedoči i podaci dobijeni četrnaest godina kasnije (gde, uprkos sistemskim promenama, opstaje visok nivo autoritarnosti, i to u obe proučavane populacije);

4. S obzirom da se stepen obrazovanja pokazao kao najznačajniji činilac autoritarnosti 1989. godine, potvrđena je teza o modernizujućem efektu obrazovanja. Industrijalizacija (iako zasnovana na socijalističkoj, komandno-planskoj ekonomiji) nosila je sa sobom kidanje tradicionalnih okvira života, urbanizaciju, potrebu za kvalifikovanom radnom snagom, širok obuhvat stanovništva sistemom obrazovanja, i, na taj način, na duge staze vodila dominaciji onih vrednosnih obrazaca koji su bili u skladu sa procesima racionalizacije i individualizacije. Autoritarni karakter sistema vlasti mogao je doprineti opstajanju ove orijentacije kod određenih društvenih grupa (pre svega onih čiji se tradicionalni okvir života nije u značajnoj meri promenio, odnosno tamo gde su se nove strukture lako "nakalemile" na stare), i to u onoj meri i do onog stepena do kog je i sam tip vlasti bio funkcionalan i doprinosa reprodukciji vladajuće društvene grupacije.

komparabilnih iskaza kako bismo napravili skalu identičnu onoj koja je korišćena u ovom istraživanju, i uporedili dobijene vrednosti sa drugim evropskim državama.

Međutim, na duge staze, promene u smeru industrijalizacije neminovno su vodile širenju onih vrednosnih obrazaca koji su u suprotnosti sa tradicionalnim normativnim rešenjima.

5. Društveni kontekst post-socijalističke transformacije doneo je manje ili više radikalnu promenu legitimacijske osnove sistema, čiji karakter nije više nosio obeležja komandno-planske privrede i jednopartijske vlasti. Ipak, iako je, uvođenjem višestranačkog političkog poretka i principa smenjivosti vlasti, sistem izgubio neka obeležja autoritarnosti, paternalistički karakter vlasti ne samo da je tokom prvog perioda transformacije društva i dalje opstajao, nego je dobio i ogoljenije forme (primer je dominacija političke elite nad sferom ekonomske reprodukcije kroz kontrolisanje procesa privatizacije, ali i putem uspostavljanja klijentelističkih mreža zavisnosti između političke i nove ekonomske elite). Ratna situacija i nacionalistička mobilizacija, s jedne strane, te opšte osiromašenje i povratak tradicionalističkim oblicima integracije (naglašen značaj proširenog srodstva kao mreže podrške u kriznim situacijama egzistencijalne ugroženosti), omogućili su dalje opstajanje tradicionalističkih vrednosnih obrazaca, a sa njima i autoritarnosti.

6. Dugotrajnom opstanku autoritarnosti tokom socijalističkog perioda, specifična post-socijalistička transformacija, pored sistemskih i istorijskih faktora, pridružuje i uzročno dejstvo društveno-aktuelnih (odnosno situacionih) činilaca (pre svega nesigurnost izazvanu ratnom situacijom i drastičnu ekonomsku deprivaciju stanovništva kao posledicu smanjenja ekonomskih aktivnosti usled rata, sankcija, gubitka nekadašnjih tržišta, ali i ekonomskog kolapsa);

7. Suprotno našoj hipotezi da će usled nešto boljih pokazatelja ekonomske razvijenosti Hrvatske u odnosi na Srbiju tokom socijalističkog perioda, odnosno bržeg tempa post-socijalističke transformacije, tokom devedesetih godina prošlog veka, stepen autoritarnosti u ovom društvu biti niži, i to u oba ispitivana perioda, ispostavilo se da statistički značajne razlike u pogledu prosečno dostignutog nivoa autoritarnosti dva društva nema. Drugim rečima, čini se da su razlike u nivou dostignutog stepena ekonomskog i političkog razvoja 2003. godine bile još uvek nedovoljne da bi se njihov efekat odrazio na promene u vrednosnoj sferi, ali i poništio posledice zakasnele modernizacije;

8. Ipak, iako u pogledu stepena raširenosti autoritarnih pogleda na svet nema razlike između dva društva, ona se javlja kada se radi o korelatima ove vrednosne orijentacije: naime, za razliku od Srbije, u Hrvatskoj beležimo opadanje značaja i klasne pripadnosti i stepena obrazovanja i veličine mesta stanovanja na dostignut nivo autoritarnosti, uz rastući značaj starosti ispitanika i religioznosti.

9. Porast značaja religioznosti treba tumačiti u kontekstu porasta opšte religioznosti stanovništva (koja je primetna na globalnom planu, a u društvima koja su u procesima post-socijalističke transformacije, porast religioznosti donekle je povezan i sa sticanjem sloboda koje su im tokom socijalističkog perioda bile uskraćene), koja je, barem donekle, povezana sa poštovanjem tradicionalnih oblika autoriteta (uporediti sa Marinović-Jerolimov, 2005: 291). U društvima nastalim raspadom bivše Jugoslavije, gde su nacionalne podele blisko povezane sa religioznim, porast religioznosti vezan je uz nacionalno-kulturne oblike identifikacije, te možemo govoriti o korpusu pojava koje idu jedna uz drugu: nacionalizam, tradicionalna religioznost i jačanje tradicionalnih autoriteta (uporediti sa Labus, 2005: 385 i Vrcan, 2005: 96). U situaciji kada se jedan sistem raspada, a drugi još uvek nije uspeo da se konstituiše, dolazi do istovremenog opstajanja starih oblika kolektivne integracije, uz istovremeno oblikovanje novih, ovoga puta na nacionalnim i religijskim osnovama. Umesto klasne integracije, ona se vrši na nacionalnoj osnovi, a nekadašnji primat socijalističke ideologije biva sada zamenjen nacionalističkom. U tom smislu možemo govoriti o homologiji klasno i nacionalistički zasnovanih oblika integracije, kao kolektivističkih i zasnovanih na poštovanju vrhovnih autoriteta (Šiber, 2005: 274). Izrazito visok nivo autoritarnosti (koji je naročito, i to konstantno, izražen među grupacijama koje su niskoobrazovane, pripadaju manuelnim i seljačkim slojevima, ali i starijem stanovništvu, socijalizovanom u okvirima tradicionalističkog predsocijalističkog i autoritarnog socijalističkog sistema) označava i veću spremnost stanovništva ka prihvatanju odozgo nametnute nacionalističke ideologije. Činjenica da su nacionalistički pokreti delovali u simbiozi sa institucijama tradicionalnih religija na ovim prostorima, objašnjava zbog čega je religioznost ispitanika, kao prediktor autoritarnosti, dobila na značaju

4.1.8 Činioci autoritarnosti u 2003. godini (proširena skala autoritarnosti)

U drugom delu analize autoritarnosti, fokus ćemo usmeriti samo na podatke za 2003. godinu. Naime, kao što je već naglašeno, empirijski podaci iz ove godine su dozvoljavali da uz pomoć pouzdanijeg mernog instrumenta donosimo zaključke o stepenu rasprostranjenosti autoritarne orijentacije, i na taj način proverimo neke od zaključaka koji su doneti na osnovu redukovane skale autoritarnosti u prethodnom delu analize. Formiranjem nove (proširene) skale autoritarnosti (čiji se raspon sada kretao od 5 do 25, sa teorijskim prosekom 15), dobili smo prosečne rezultate za dva poduzorka koji i dalje svedoče o visokom stepenu rasprostranjenosti autoritarne orijentacije: prosek za populaciju Hrvatske iznosio je 16,61, a Srbije 17,37. Ipak, uključivanjem nove dimenzije pri konstruisanju mernog instrumenta dobijamo nalaz koji se donekle razlikuje od onog dobijenog putem redukovane skale: naime, ovoga puta javlja se statistički značajna razlika između dva uzorka u pogledu prosečnih rezultata²⁸⁴. Drugim rečima, kada se submisivnosti i agresivnosti pridruži dimenzija koja meri netolerantnost, tada hipoteza o nešto snažnijoj izraženoj autoritarnosti u Srbiji nego u Hrvatskoj, kao posledici usporenog procesa post-socijalističke transformacije (praćenog međunarodnom izolacijom i okolnostima koje su omogućile "produženu" političku mobilizaciju stanovništva na nacionalističkim osnovama) dobija svoju empirijsku potvrdu.

U nastojanju da utvrdimo da li se menja efekat ispitivanih korelata autoritarnosti (kada se pod kontrolom drže efekti ostalih varijabli u modelu), urađena je regresiona analiza, sa standardizovanim faktorski skorovima kao zavisnom varijablom, i starošću, obrazovanjem, indikatorskim varijablama za mesto stanovanja, klasnu pripadnost, religioznost i pol kao nezavisnim varijablama. Rezultati pokazuju da se pri korišćenju istih nezavisnih varijabli kao i kod redukovane skale autoritarnosti, procenat objašnjivosti varijanse, u oba uzorka, povećava. Drugim rečima, pobrojane nezavisne varijable sada objašnjavaju 23,5% (za hrvatski uzorak), odnosno 28,7% (za srpski) varijacija na skali autoritarnosti. S druge strane, nema velikih promena kada se radi o ključnim prediktorima autoritarne orijentacije: naime, starost je i dalje statistički

²⁸⁴ Vrednost t statistike je -7,003, Sig. 0,000.

najznačajniji regresor u hrvatskom uzorku (iako efekat ovog faktora, kao i obrazovanja, raste – videti vrednosti standardizovanog koeficijenta Beta za date prediktore u Tabeli 4.10), dok je poredak u srpskom uzorku obrnut-efekat obrazovanja je nešto veći od efekta starosti ispitanika (uz rast jačine efekta starosti u odnosu na redukovanu skalu). Pored ove dve varijable, statistički značajan prediktor autoritarnosti, u oba uzorka, ostaje i religioznost ispitanika, iako značaj ovog prediktora opada u odnosu na redukovanu skalu. Drugim rečima, religioznost u većoj meri određuje prisustvo autoritarne submisivnosti i agresivnosti, ali je efekat ove varijable na javljanje autoritarne netolerantnosti suprotan. Efekat veličine mesta stanovanja je faktički ostao nepromenjen u odnosu na redukovanu skalu autoritarnosti (uporediti vrednosti koeficijenta Beta u Tabelama 4.9 i 4.10), kao i kada se radi klasnoj pripadnosti (uz izuzetak pripadništva kategoriji sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca, u odnosu na sitne poljoprivrednike, čiji se efekat sada gubi). Da rezimiramo, kada se dvema bazičnim dimenzijama autoritarnosti – submisivnosti i agresivnosti – doda i treća - netolerantnost, uticaj stepena obrazovanja i godina starosti počinje da raste, dok efekat religioznosti opada. Pripadnost elitnim (privrednim i političkim) kategorijama, u odnosu na referentno seljaštvo, kada se pod kontrolom drže efekti obrazovanja, starosti i mesta stanovanja, suštinski ne vodi većem odbacivanju autoritarne orijentacije (kako su sugerisali nalazi o pojedinačnim efektima nezavisnih varijabli kada se ostali korelati ne drže pod kontrolom). S druge strane, pripadnost kategorijama manuelnih radnika (i to KV u oba uzorka, odnosno NKV u hrvatskom uzorku) povećava verovatnoću autoritarne orijentacije, u odnosu na poljoprivrednike, dok pripadnost kategoriji stručnjaka, u uzorku za Srbiju, ima suprotan efekat i vodi smanjenju autoritarne orijentacije (pri tome, isti nalaz ne vredi i za Hrvatsku)²⁸⁵.

²⁸⁵ S obzirom da su podaci za 2003. godinu to omogućavali, u posebnom regresionom modelu je ispitivan efekat levo-desne političke orijentacije ispitanika (merenu kroz samoprocenu ispitanika na jedanaestočlanom skali, gde je 0 označavala krajnje levu, a 10 krajnje desnu orijentaciju), kada se ostale varijable kao i u prikazanom modelu drže pod kontrolom. Efekat je bio statistički značajan u hrvatskom poduzorku (Beta = 0,166, Sig. 0,000), sugerišući da desna politička orijentacija vodi snažnijem prihvatanju autoritarnosti (što je u skladu sa Adornovom tezom), dok se u uzorku za Srbiju nije pokazala statistički značajnim prediktorom. Nezavisan efekat članstva u Komunističkoj partiji Jugoslavije nije bio statistički značajan ni u jednom od dva uzorka.

Tabela 4.10 Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri autoritarnost, Hrvatska i Srbija 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,235			Srbija R ² = 0,287		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,039	-0,015	0,466	0,013	0,004	0,822
Srednji grad	-0,022	-0,008	0,686	-0,071	-0,031	0,102
Veliki grad	-0,225	-0,069	0,001	-0,297	-0,099	0,000
Glavni grad	-0,301	-0,112	0,000	-0,519	-0,194	0,000
Nereligiozni	-0,804	-0,137	0,000	-0,505	-0,115	0,000
NKV ne/manuelni radnici	0,195	0,068	0,005	0,057	0,019	0,351
KV manuelni radnici	0,230	0,109	0,000	0,145	0,063	0,009
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	0,014	0,005	0,844	-0,019	-0,008	0,745
Stručnjaci	-0,106	-0,033	0,208	-0,206	-0,071	0,005
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,005	-0,001	0,960	-0,176	-0,033	0,072
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,154	0,035	0,124	-0,129	-0,028	0,154
Muški pol	0,028	0,014	0,450	-0,044	-0,022	0,170
Obrazovanje	-0,053	-0,214	0,000	-0,057	-0,230	0,000
Starost	0,013	0,230	0,000	0,013	0,214	0,000

4.2 Patrijarhalna vrednosna orijentacija

Patrijarhalnost je vrednosna orijentacija koja se povezuje sa širim korpusom tradicionalističkih orijentacija, u koje svrstavamo još i nacionalizam, autoritarnost, kolektivizam, itd. Radi se o "sindromu", koji je karakterističan za društva koja su kasnila u procesima modernizacije, odnosno gde se modernizacija odigravala pod znatno drugačijim pretpostavkama nego u razvijenim zapadnim društvima. S druge strane, to ne znači da se patrijarhalni društveni poredak ne reprodukuje i u razvijenim (pre svega, kapitalističkim) društvima, već da oblik i obrasci njegovog opstajanja, te mehanizmi reprodukcije, bivaju različiti od onih u slabije razvijenim društvima.

4.2.1 Različita stanovišta o patrijarhatu u okviru feminističke teorije

Zavisno od teorijske orijentacije, patrijarhat se, kao sistem društvenih odnosa, istorijski i strukturalno vezuje za različite tipove društava. U okviru društvenih teorija koje se oslanjaju na marksistički feminizam, patrijarhalnost se gotovo isključivo vezuje za kapitalistički sistem društvenih odnosa, te se, na taj način, utemeljuje u oblasti proizvodnje, s tim da se osnovni antagonizam između klasa, reflektuje i na odnose između polova (Walby, 1990). S druge strane, autori i autorke koji su svoja proučavanja bazirali na istorijskim analizama, dokazivali su da patrijarhalni odnosi čine jedan od osnovnih vidova odnosa u tradicionalnim društvima, za koja su karakteristične prirodna privreda i oblici organizovanja u okviru lokalnih, proširenih srodničkih grupa (Denič, 1988). Treća grupa autora i autorki izbegava da veže patrijarhat za bilo koji, istorijski specifičan, oblik društva, već ga definiše relativno nezavisno od njih, ostavljajući mogućnost da se na osnovu idealno-tipske konstrukcije svaki tip društva samerava u pogledu stepena rasprostranjenosti patrijarhalnih odnosa.

Prema Volbijevoj, određenja patrijarhata kao sistema društvenih odnosa, variraju s obzirom na teorijske perspektive u okviru široko definisane feminističke teorije. Ona izdvaja četiri perspektive, koje će i ovde biti prikazane: radikalnu feminističku teoriju, marksistički feminizam, liberalni feminizam i teoriju dualnih sistema (Walby, 1990: 2-7).

U okviru radikalne feminističke teorije rodnih nejednakosti vlada uverenje da patrijarhat, kao najsveobuhvatniji, najpostojaniji i univerzalni sistem dominacije, ne može da se svede na neki drugi sistem društvenih odnosa (na primer, kapitalistički). Muška dominacija nad ženama prožima sve nivoe društvenih odnosa, a osnova ove dominacije je apropijacija ženske seksualnosti i ženskog tela, koja, u okviru nekih od shvatanja, podrazumeva i muško nasilje nad ženama. Društveno konstruisane seksualne prakse podrazumevaju institucionalizaciju heteroseksualnosti, oko koje se vrši organizovanje rodnih odnosa i definisanje rodnih uloga. Esencijalizam i biološki redukcionizam radikalnih teorija (gde se patrijarhat izvodi iz bioloških datosti, a pre svega iz upotrebe fizičke sile od strane muškaraca), te tendencija ka univerzalnoj primeni iznetih postavki na sve istorijske periode i sva društva, smanjuje kapacitete ove teorije kada dođe do razumevanja istorijskih promena, odnosno uticaja strukturalnih karakteristika društava na rodne odnose (Ricer, 2009: 314; Walby, 1990: 3).

Feminističke teorije, koje se u okviru bazičnih postavki oslanjaju na marksističku misao o društvu, odriču patrijarhatu samosvojnost, povezujući ga sa kapitalističkim sistemom društvenih odnosa. Muška dominacija nad ženama se tumači kao derivat dominacije kapitala nad radom, a strukturalne pretpostavke kapitalističkog sistema, na kojima počiva ekonomska eksploatacija jedne klase od strane druge, određuju prirodu rodnih odnosa (Walby, 1990: 4). Ukoliko su osnovne postavke marksističkih feministkinja iste ili barem slične, pri njihovoj daljoj razradi dolazi do diferenciranja stanovišta. U jednom delu ovih teorija se porodica percipira kao glavna arena reprodukcije rodnih nejednakosti, koje nastaju kao posledica potražnje kapitala za neplaćenim ženskim radom u domaćinstvu. Tako se navodi da je funkcija porodice da na svakodnevnoj bazi opslužuje kapital na taj način što obezbeđuje besplatnu reprodukciju radne snage. U procesu reprodukcije radne snage (obezbeđivanje prehrane i odeće za radnike, reprodukcija novih generacija radnika), glavnu ulogu ima neplaćeni ženski rad. Održavanje rodne podele rada unutar porodice, na taj način se pokazuje korisnim upravo za reprodukciju kapitala (Ricer, 2009: 318; Walby, 1990: 4). U okviru marksistički orijentisanih teorija javljaju se i nešto drugačija, u manjoj meri ekonomistički orijentisana, tumačenja patrijarhata. Tako Mišel Baret (Michelle Barrett) navodi da su rodni odnosi definisani pre svega putem nametnutih diskursa muškosti i ženskosti, koji se

ne mogu direktno redukovati na proizvodne odnose koji se uspostavljaju u okviru kapitalističkog sistema (Barrett, 1980). Ipak, bilo da je u okviru ovog pristupa naglasak na materijalističkoj analizi klasnih odnosa ili da se postuliraju ideološko-kulturni diskursi kao osnova patrijarhata, marksistički orijentisane teorije često ostaju usko fokusirane na kapitalizam (kao osnovu iz koje izrasta patrijarhat), ne uspevajući da objasne rodne nejednakosti koje se javljaju u drugim društvenim sistemima.

Za razliku od marksističkog feminizma, liberalni feminizam poreklo rodnih nejednakosti svodi na nizove svakodnevnih deprivacija, koje se, u najvećoj meri očitavaju u sferama zaposlenja i obrazovanja, ne uspevajući pri tome da ih snažnije strukturalno utemelje. Osnova na kojoj izrastaju ove deprivacije su predrasude prema ženama, koje se vezuju za područje vrednosti i stavova. Tako se patrijarhalnost, u duhu teorija modernizacije, tumači kao vrednosna orijentacija koja opstaje kao tradicionalistička neresponsivnost na promenjene rodne odnose. S obzirom da se polazi od pretpostavke da sa procesima modernizacije nastupaju i promene u pravcu povećanja rodnih jednakosti, patrijarhalne vrednosti se smatraju indikatorom neadaptiranosti na promenjene okolnosti. Ovaj pristup je bazično empirijski orijentisan na proučavanje vrednosti i realnih uslova ženskog zaposlenja i rodne podele kućnog rada, mada ne uspeva da da adekvatna objašnjenja uzorka nastanka i mehanizama održavanja patrijarhalnih odnosa, niti međusobne povezanosti oblika u kojima se patrijarhat javlja (Walby, 1990: 5).

Sinteza marksističkog i radikalnog feminističkog pristupa, u okviru teorije dualnih sistema, predstavlja pokušaj da se izbegne isključivost analitičkog fokusa na patrijarhat, kao samostalni sistem, odnosno redukcija patrijarhata na kapitalizam. Analiza rodnih nejednakosti se, u okviru ovog pristupa, sužava na savremene forme, a njihovi uzroci se traže u strukturama i kapitalističkog i patrijarhalnog sistema. Međutim, ni u okviru ovog pristupa nema monolitnosti stanovišta, te se teoretičarke međusobno diferenciraju s obzirom na to da li su kapitalizam i patrijarhat spojeni u jedan sistem, ili se pak radi o dva, analitički različita, ali empirijski nerazdvojiva sistema. Među zastupnicama prvog pristupa česta je teza da su kapitalizam i patrijarhat čvrsto međusobno povezani u simbiotsku celinu, gde zakonsko-regulativni poredak dobija patrijarhalni predznak, dok je ekonomski sistem kapitalistički po svom karakteru. Promene u jednom delu ovog

kapitalističko-patrijarhalnog sistema izazivaju promene u ostalim delovima, pa tako, na primer, porast udela žena u sferi plaćenog rada, koji je rezultanta kapitalističke ekspanzije i potrebe za radnom snagom, sa svoje strane dovodi do jačanja pritiska ka političkim promenama, uz narastajuće kontradikcije koje prate položaj žena, dvostruko opterećenih i neplaćenim kućnim i plaćenim profesionalnim radom (Eisenstein, 1984; Walby, 1990: 5; Pejtmen, 2001: 46). U okviru drugog pristupa, kapitalizam i patrijarhat se tretiraju kao analitički zasebni sistemi, gde se ekonomski nivo analize oslanja na istraživanje kapitalističkog sistema odnosa, dok se patrijarhat posmatrao kao psihološka struktura, koja se formira i održava u sferi podsvesnog (Walby, 1990: 5; Pejtmen, 2001: 46). Stanovište Hajdi Hartman (Heidi Hartmann), tako, podrazumeva neophodnost analitičke odvojenosti patrijarhata i kapitalizma, iako smatra da patrijarhat niti je samo ideologija, niti se može svesti na nivo podsvesnog, već ima svoju materijalnu bazu u muškoj kontroli pristupa žena javnoj sferi plaćenog rada. Osnova ove kontrole je dominacija muškaraca unutar porodice, koja sužava mogućnosti žena da steknu ekonomsku samostalnost putem angažmana u javnoj sferi profesionalnih aktivnosti. Za Hartmanovu, kapitalistički sistem je taj koji se prilagođava patrijarhatu, a ne obratno, te stoga interesi muškaraca i kapitalista kao grupnih aktera ne moraju nužno biti identični (Hartmann, 1979).

Za razliku od potonjih teorija, koje savremeni patrijarhat vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa ili se bave patrijarhalnim odnosima u kapitalističkim društvima, stanovište Silvije Volbi (Sylvije Walby) je nešto diferenciranije. Naime, Volbijeva definiše patrijarhat kao sistem društvenih praksi i struktura u okviru kojih muškarci dominiraju nad ženama, čineći osnov za eksploataciju žena (Walby, 1990: 20). Radi se o sistemu društvenih odnosa koji je istorijski promenljivog karaktera, pa tako u okviru svakog konkretnog društva postaje moguće da se odredi stepen i oblik patrijarhata. Stepem patrijarhalnosti se odnosi na intenzitet rodnih nejednakosti u okviru važnijih društvenih struktura, dok se pod oblikom patrijarhata misli na različite tipove odnosa koji se uspostavljaju između ovih struktura. Volbijeva pravi razliku između dva oblika patrijarhata: privatnog i javnog, gde je privatni patrijarhat utemeljen na proizvodnji koja se obavlja unutar domaćinstva, dok je osnovni oblik dominacije u okviru javnog patrijarhata onaj koji se dešava u javnoj sferi, iako domaćinstvo ostaje i dalje arena u kojoj se reprodukuju rodne nejednakosti. U okviru privatne sfere, kontrola nad ženama je

direktna i personalizovana, dok u javnoj sferi ona teži da bude indirektna i bezlična. Privatni patrijarhat se održava, pre svega, ograničavanjem izlaska žena u javnu sferu, a pre svega, u sferu plaćenog rada. U okviru javnog patrijarhata pak, ženama je dozvoljen pristup javnoj sferi, ali je njihov položaj podređen u odnosu na muškarce. Dihotomija privatni-javni patrijarhat nije samo strukturalna po svom karakteru, već ima i dijahronu dimenziju: naime, po pravilu, društva istorijski prolaze prvo kroz fazu privatnog, a potom kroz fazu javnog patrijarhata. Ovaj prelaz nije, pri tome, jasan, već se radi o kontinuumu, gde različite društvene grupa, u okviru istog društva, mogu reprodukovati odnose koji odgovaraju dvema različitim formama patrijarhata.

Nastojeći da objasni tip odnosa koji se uspostavlja u okviru modernih, kapitalističkih i socijalističkih društava, gde preovlađuju elementi javne forme patrijarhata, Volbijeva pravi razliku između dva tipa javnog patrijarhata-onog u čijoj osnovi je razvoj tržišta rada i forme u okviru koje je državna intervencija ta koja dovodi do ženinog izlaska u sferu plaćenog rada. Prva forma javnog patrijarhata karakteristična je za Sjedinjene Američke Države, dok se druga forma najčešće sreće u okviru socijalističkih društava (zapadnoevropske države blagostanja se raspoređuju na lestvici između ova dva tipa). Za razliku od razvijenih kapitalističkih zemalja, gde je izlazak žena u javnu sferu plaćenog rada posledica povećane potrebe za jeftinom radnom snagom (gde su ženska politička prava uporedo sticana borbom ženskih pokreta), u socijalističkim zemljama je država ta koja pravno omogućuje, a ideološki podstiče rodne jednakosti i ženino prisustvo u javnoj sferi.

Teza Volbijeve o dva tipa patrijarhata koji istorijski slede jedan nakon drugog i uslovno prate dihotomiju tradicionalno-moderno društvo, donekle je u skladu sa Inglehartovom revidiranom teorijom modernizacije. Prema Inglehartovoj tezi, rodne jednakosti, individualna autonomija i demokratija čine korpus koji je povezan sa nivoom društveno-ekonomskog razvoja (Inglehart and Welzel, 2005: 2). Modernizacijski procesi se odigravaju u dve faze: u okviru prve faze dolazi do promene pretežno agrarnih u industrijska društva, dok se u drugoj fazi industrijska društva transformišu u postindustrijska. Dok je za prvu fazu proizvodno-ekonomski faktor predstavljao ključni uzročni element transformacije, u drugoj fazi, on gubi na značaju, a primat dobijaju kulturni faktori, među kojima je i promena dominantnih vrednosnih orijentacija. Ako ovo

primenimo na sferu rodnih odnosa, tada u prvoj fazi dolazi do masovnog izlaska žena u javnu sferu plaćenog rada, dok je u drugoj, postindustrijskoj fazi (koju, kako navodi autor, većina društava još uvek nije dostigla) dolazi do premeštanja fokusa na povećanje nivoa rodnih jednakosti (Inglehart and Norris, 2003: 5).

4.2.2 Konceptualizacija patrijarhalnosti

Pri proučavanju patrijarhalnih vrednosnih orijentacija u društvima koja su relativno kasno otpočela sa procesima modernizacije, teorijski okvir marksistički orijentisanih feministkinja, koje patrijarhat svode na kapitalistički sistem društvenih odnosa nije u stanju da pruži adekvatna objašnjenja opstajanja patrijarhalnih odnosa, s obzirom na to da su u ovim društvima kapitalistički odnosi tokom dugotrajnog perioda istorijskog razvoja tek rudimentarno bili prisutni. Stoga je neophodno osloniti sa na pristupe koji su nešto senzibilniji na istorijske specifičnosti razvoja datih društava. Tako je čitav niz studija iz oblasti socijalne istorije, sociologije i etnologije, ukazivao na korene patrijarhalnih odnosa u tradicionalnoj, prirodnoj, stočarskoj poljoprivrednoj delatnosti, odnosno plemenskoj društvenoj organizaciji i, naročito, tradicionalnoj strukturi srodničkih grupa i porodice koje opstaju kao posledica prirodnog tipa proizvodnje u okviru pastoralnih društava (Kazer, 2002: 66; Erlich, 1964: 349; Rihtman-Auguštin, 1984; Mitterauer, 2001).

Studije, u kojima se proučavanje patrijarhata vezivalo uz analizu specifičnih okolnosti društveno-ekonomskog i političkog razvoja, odriču univerzalan karakter rodnoj podeli rada. Tako Mihael Mitterauer (Michael Mitterauer) navodi da rodna podela rada nije striktna u svim preindustrijskim društvima. Nepostojanje jasne podele sfera na privatnu i javnu onemogućava da se napravi distinkcija između neplaćenog kućnog rada žena i kućne zanatske proizvodnje (bilo da se ona obavlja kako bi se zadovoljile sopstvene potrebe bilo da se radi o proizvodnji za tržište) ili trgovačke delatnosti. Slična je situacija i kada se analiziraju poljoprivredno-ratarske kulture, gde su plaćeni i neplaćeni kućni rad međusobno srasli, a rodna podela uloga nije uvek konsekventno sprovedena (Mitterauer, 2001: 42-48). Za veliki deo evropskog prostora, usled dominacije ratarsko-poljoprivrednih, odnosno zanatsko-trgovačkih aktivnosti (bilo da se radilo o

naturalnoj ili tržišnoj proizvodnji), te agrarno-tehničkih inovacija koje su se desile u poljoprivrednoj proizvodnji tokom 15. i 16. veka, proširena srodnička grupa i mnogočlano domaćinstvo prestaju da budu karakteristična forma porodične organizacije (Miterauner, 2001: 150). Nuklearna porodica, koja je, eventualno, okupljala i služinčad, veoma rano postaje tipičan "evropski" obrazac, a mogućnost prodaje imanja omogućio je kidanje veza sa širom srodničkom grupom i organizaciju porodice po principu neolokaliteta (Kazer, 2001: 26). Striktna, rodno definisana podela rada u Zapadnoj Evropi, na taj način se vezuje tek za jasno odvajanje privatne i javne sfere, odnosno za prodor kapitalističkih društvenih odnosa i konstituisanja tržišta plaćenog rada.

Patrijarhalno društveno uređenje, sa relativno striktnom rodnom podelom uloga, patrilinernom organizacijom srodstva i patrijarhalnim karakterom vlasti, vezuje se, pre svega, za one oblasti u okviru kojih se očuvalo pastoralno stočarstvo (Miterauner, 2001: 146; Kazer, 2001). Geografski prostor Balkanskog poluostrva, dugo vremena se karakterisao upravo ovom vrstom društvene organizacije, u čijem se centru nalazi proširena srodnička grupa, kao tipična forma organizacije domaćinstva. U prvom delu ovoga rada je opširnije dat istorijski kontekst dugotrajne nemogućnosti hrvatskog i srpskog društva da se modernizuju, kao i opstajanja tradicionalističkih institucija proširene porodične zadruge i patrimonijalne vlasti. Proširena porodica ili zadruga se tako smatra jednom od ključnih institucija u okviru koje dolazi do reprodukcije patrijarhalnog tipa društvenih odnosa. Kao tipičan oblik organizacije domaćinstva većine balkanskih naroda, zadruge se održavaju do druge polovine 20. veka, iako treba reći da se već u 19. veku primećuje značajan pad njihovog broja, naročito pospešen prodorom robno-novčane privrede (Erlich, 1964; Kazer, 2002). Prošireno porodično domaćinstvo i patrilinerni sistem srodstva nastali su u kontekstu pastoralnog stočarstva, a putem seoba su se proširili sa planinskih na nizijske predele. Patrijarhalni karakter ove vrste organizacije ishodi iz nekoliko elementa: središnja osa oko koje se organizuju odnosi je nejednaka raspodela moći muškaraca i žena, s jedne strane, odnosno hijerarhija koja se uspostavlja i među muškarcima i ženama s obzirom na kriterijum starosti (princip seniorata), s druge strane (Kazer, 2002: 65, Erlich, 1964: 321). Nejednaka raspodela moći praćena je podelom uloga među polovima, gde posebno mesto zauzima rodno obeležena podela kućnih poslova, u okviru koje se muški i ženski poslovi nejednako vrednuju (Rihtman-

Auguštin, 1984: 170). Zastupanje domaćinstva u javnoj sferi isključivo je rezervisano za muškarce, čime žene bivaju trajno vezane za privatnu sferu domaćinstva i porodice. S obzirom na kolektivni karakter vlasništva nad svojinom i nemogućnost individualnog prenosa prava vlasništva (koji se u Srbiji, za razliku od Hrvatske, održao sve do Drugog svetskog rata), ženama je onemogućeno sticanje bilo pravne bilo ekonomske nezavisnosti od muškarca (muža, oca ili drugog muškog srodnika) (Kazer, 2002: 66).

S obzirom na patrijarhalni karakter organizacije društvenih odnosa, koji proističe iz specifičnog istorijskog razvoja, rodno definisane nejednakosti su vidljive pre svega u okviru domaćinstva (ili onoga što će kasnije postati isključiva sfera privatnosti). Naturalni karakter proizvodnje i patrilokalna organizacija života činile su domaćinstvo i porodicu gotovo isključivim okvirom života, u okviru kojeg se zadovoljavala većina potreba članova domaćinstva, te stoga nema jasne razdvojenosti privatne sfere neplaćenog i javne sfere plaćenog rada. Tek sa prodorom robnovčane privrede, te uvođenjem moderne činovničke vlasti, dolazi do razbijanja tradicionalnih okvira života (Erlich, 1964: 435), odnosno do postepenog odvajanja privatne sfere neplaćenog i javne sfere plaćenog rada. Prodor tržišne privrede, a posebno uspostavljanje tržišta rada i potreba za mobilnošću radne snage, te prelazak sa stočarstva na uzgoj biljnih kultura, tokom druge polovine 19. veka (Čalić, 2004), doveli su do postepenog raspada porodičnih zadruga i formiranja užih porodičnih grupa kao tipičnih jedinica oko kojih se organizuje domaćinstvo. Raspad zadruga nije praćen odgovarajućim tempom promena kada se radi o društvenim odnosima, pa je patrijarhalna hijerarhija prema polovima i starosti i dalje opstajala (Erlich, 1964: 371). Dok su u okviru porodične zadruge rodne nejednakosti bile lokalizovane unutar sfere domaćinstva (koje je, doduše, za značajan deo stanovništva i dalje predstavljao, u velikoj meri, i jedini okvir života), sa raspadom porodičnih zadruga i prodorom robno-novčane privrede, dolazi do podele privatne i javne sfere, i to na taj način da je privatna sfera neplaćenog rada pripala ženama, dok je javna sfera plaćenog rada postala prostor gotovo ekskluzivno rezervisan za muškarce. Ipak, treba naglasiti da se, sa razvojem urbanih centara i daljim širenjem robno-novčane privrede, tradicionalni patrijarhalni poredak postepeno raspadao, iako rodne nejednakosti nisu nestale.

U okviru jugoslovenskog socijalističkog društva, posleratno temeljno restrukturiranje privrede putem industrijalizacije i urbanizacije dovelo je do povećane potrebe za radnom snagom, te je kao posledica ovih promena, ali i promena u zakonskim okvirima, podržanih zvaničnom ideologijom, došlo do masovnog izlaska žena na tržište plaćenog rada. Država ne samo da je zakonski omogućila i ideološki podsticala rodne ravnopravnosti, već je, preuzimajući neke od tradicionalno ženskih funkcija u okviru socijalnih ustanova, sekularizacijom društva i uvođenjem obaveznog osnovnog obrazovanja, podsticala izlazak žena u javnu sferu (Brajdić-Vuković, Birkeund and Štulhofer, 2007: 34)²⁸⁶. Socijalistički sistem je, na taj način, nesumnjivo, doveo do značajnih pomaka u pogledu ukidanja pretpostavki za postojanje privatnog patrijarhata, omogućivši ženama da se obrazuju, rade i budu politički aktivne. Međutim, rodne nejednakosti nisu time nestale, već je njihov fokus pomeren sa privatne u javnu sferu. Žene su u većoj meri bile opterećene radnim satima, slabije su plaćene od muškaraca, a patrijarhalna raspodela uloga prema polovima ne samo da nije nestala iz privatne sfere, već postoje dokazi da se prelila i u sferu plaćenog rada²⁸⁷. Tako istraživanja koja su tokom osamdesetih godina rađena sugerišu da su žene, zavisno od republike, činile od svega 22.98% (na Kosovu) do 46.08% (u Sloveniji) ukupne radne snage, ali i da je struktura njihovih zaposlenja bila izrazito nepovoljna: naime, žene su tradicionalno masovno zapošljavane u onim industrijskim granama koje su bile slabo plaćene (tekstilna i industrija kože), a što je udeo žena u nekoj industriji rastao, prosečne plate su se u toj industrijskoj grani smanjivale. Ova pravilnost je posebno dobijala na značaju kako je nivo potrebnih kvalifikacija u datoj industrijskoj grani rastao (Milić, 1994; Šporer, 1985).

Međutim, iako je socijalistički sistem bio modernizujući u pogledu podizanja nivoa rodni ravnopravnosti, treba imati na umu da su se u oba društva, srpskom i

²⁸⁶ Kao što je u istorijskom delu analize već rečeno, uporedo sa sticanjem prava na rad i obrazovanje, žene u okviru socijalističkog sistema stekle i politička prava, od kojih je, svakako najznačajnije pravo glasa. Takođe, zakonima o braku i porodici, koji su doneti u prvoj posleratnoj godini, muškarci i žene su izjednačeni prema svojim pravima i obavezama, a ženama je zakonski priznata puna poslovna sposobnost i ekonomska nezavisnot. Razvod braka je liberalizovan, a kasnijim zakonskim aktima, abortus je zakonski dozvoljen (Božinović, 1996: 148-160).

²⁸⁷ Prema podacima iz 1965. godine, ukupan broj radnih sati žena iznosio je od 60 do 70, od čega je 20 do 30 sati otpadalo na neplaćeni kućni rad. U proseku, radna nedelja žena, merena u broju radnih sati, bila je duža od radne nedelje muškaraca, a ako se ovi podaci uporede sa onima iz razvijenih, kapitalističkih zemalja, sa jakim državama blagostanja, dobija se veoma sumorna slika. Tako su žene u Zapadnoj Nemačkoj ili Velikoj britaniji u proseku radile 54 sati nedeljno (Brunnbauer, 2002: 223).

hrvatskom, naročito u seoskim, pasivnim krajevima, dugo vremena održavale tradicionalne institucije, koje su počivale na patrijarhalnom sistemu odnosa (pre svega se misli na proširene, višegeneracijske porodice, gde postoje jasna hijerarhija i strogo utvrđene uloge među polovima). Tradicionalna podela uloga polova tako je podrazumevala da je ženina primarna uloga biološka reprodukcija novih članova domaćinstva, kojoj će se, tokom perioda post-socijalističke transformacije, a u sklopu ideoloških poziva ka nacionalnoj homogenizaciji, pridružiti uloga kulturne reprodukcije nacije (Papić, 1999: 159). Zaokret ka tradicionalističkom poimanju uloga polova u društvu, koji je karakterisao polje javnog diskursa tokom devedesetih godina, išao je pod ruku sa nacionalističkim legitimacijskim utemeljenjem vladajućih grupacija, iako je značajna podrška, dolazila i od strane nekih od ključnih društvenih institucija (naučnih, medijskih i verskih).

Pored toga, prvi period post-socijalističke transformacije obeležen je izrazitim padom ekonomskih aktivnosti, što je posledica rata, a u Srbiji i međunarodnih sankcija, kao i restrukturiranja privreda i prelaska sa sistema komandno vođene ekonomije na tržišnu. Ovo je praćeno padom zaposlenosti stanovništva, opštim osiromašenjem, ali i redukcijom socijalnih usluga koje je država pružala zaposlenim ženama i onim kategorijama stanovništva koje su bile zaposlene u sivoj i crnoj zoni ekonomije (UNICEF, 1999). Ovo sužavanje usluga socijalne podrške ženama, u Srbiji je za posledicu imalo obnovu srodničkim mreža, ali i rastuću tendenciju ka retradicionalizaciji porodične strukture (Milić, 2006), dok je u Hrvatskoj dovelo do nešto uočljivijih razvojnih tendencija koje su tipične za razvijene evropske zemlje "druge modernosti" – pluralizacije porodičnih formi, odnosno do formiranja novih tipova porodičnih odnosa, uz opstajanje tradicionalnog porodičnog modela (Tomić-Koludrović, 2015: 201)

* * *

Konceptualizacija patrijarhalne vrednosne orijentacije u ovom radu oslanjaće se na dihotomiju Silvije Volbi, koja razlikuje reprodukovanje patrijarhalnih odnosa u privatnoj i javnoj sferi društvenih odnosa. Na osnovu ove teorijske konceptualizacije, izdvajaju se dve dimenzije patrijarhalnih vrednosnih orijentacija:

1. *privatni patrijarhat*, koji se odnosi na reprodukcija rodni uloga u okviru sfere porodice i domaćinstva, gde je naglasak na strogoj podeli muških i ženskih poslova na privatnu i javnu sferu;
2. *javni patrijarhat*, dimenzija u okviru koje se percepcija nejednakih rodni uloga odnosi na javnu sferu plaćenog rada.

4.2.3 Operacionalizacija patrijarhalne vrednosne orijentacije

Na osnovi izdvojenih dimenzija, a u skladu sa dostupnim empirijskim iskazima, i ovog puta smo se odlučili na analizu u dva koraka. Naime, u prvom koraku konstruisana je skala patrijarhalnosti sa redukovanim brojem empirijskih iskaza koji se pojavljuju u sva četiri poduzorka, omogućavajući dosledno horizontalno i temporalno poređenje. S obzirom da je ovom operacionalizacijom obuhvaćena samo prva dimenzija-privatni patrijarhat, u drugom koraku analize, doduše, samo na podacima iz 2003. godine, uključivanjem dodatnih empirijskih iskaza, konstruisana je još jedna skala, koja meri stepen prihvatanja vrednosti koje se odnose na rodnu podelu uloga u javnoj sferi, a koja nam je poslužila kao kontrolno metodološko oruđe za proveru rezultata dobijenih na redukovanoj skali, ali i za dopunjavanje dobijenih nalaza. ‘Redukovana’ skala patrijarhalnosti (skala privatnog patrijarhata) je konstruisana na osnovu sledećih iskaza:

1. *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac,*
2. *Većina poslova u domaćinstvu, po svojoj prirodi, više odgovara ženama,*
3. *Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč,*
4. *Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.*

Svi iskazi su dati u obliku petočlane Likertove skale, gde viši rezultati označavaju patrijarhalnu, a niski nepatrijarhalnu orijentaciju (kao i u slučaju autoritarnosti, radi se o jednodimenzionalnim skalama). Konfirmatornom analizom glavnih komponenti utvrđeno je da se u sva četiri uzorka analizirani empirijski iskazi mogu redukovati na jednu

latentnu dimenziju, te su stoga formirane skale patrijarhalne orijentacije (sa zadovoljavajućim vrednostima Kronbahove alfe – videti Tabelu 4.11.a).

Tabela 4.11.a: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i visina Konbahove alfe za varijable koje mere patrijarhalnost u uzorcima za Srbiju i Hrvatsku 1989. i 2003. godine

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Vrednost latentnog korena		2,154	2,650	2,271	2,546
Procenat objašnjenosti varijanse		53,847	66,249	56,785	63,645
Visina faktorskih punjenja	Ako je u braku...	0,668	0,822	0,687	0,803
	Većina poslova...	0,752	0,831	0,770	0,809
	Dobro je da...	0,744	0,725	0,774	0,774
	Muškarcima su...	0,766	0,870	0,779	0,805
Pouzdanost skale	Konbahova alfa	0,710	0,828	0,745	0,812

U drugom koraku analize, koji se odnosio samo za podatke iz 2003. godine, na raspolaganju smo imali veći broj empirijskih iskaza koji mere patrijarhalnu orijentaciju:

1. *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac,*
2. *Većina poslova u domaćinstvu, po svojoj prirodi, više odgovara ženama,*
3. *Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč,*
4. *Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti;*
5. *Muškarci su bolji menadžeri od žena;*
6. *Univerzitetsko obrazovanje je važnije za dečake nego za devojčice;*
7. *U celini uzev, muškarci su bolje političke vođe od žena;*
8. *Ukoliko poslodavac treba da otpusti radnike, bolje je da budu otpuštene žene koje imaju muževe nego muškarci.*

Stoga je prvo urađena eksplorativna faktorska analiza (metod ekstrakcije: *Maximum likelihood*; metod rotacije: *Varimax*), ne bi li utvrdili oko koliko latentnih dimenzija se okupljaju iskazi. U oba poduzorka, i za Srbiju i za Hrvatsku, analizom su izdvojena dva faktora čija je vrednost latentnog korena bila veća od 1, i identično raspoređivanje iskaza na dva faktora, koja smo nazvali privatni i javni patrijarhat. Da bi bili u potpunosti sigurni da se zaista radi o dve zasebne dimenzije, dodatno je urađena i konfirmatorna analiza glavnih komponenti (čiji su regresioni faktorski skorovi sačuvani kao zasebne varijable koje mere privatni i javni patrijarhat), kojom je potvrđen prethodni nalaz²⁸⁸. Stoga je pristupljeno formiranju dveju skala, privatnog i javnog patrijarhata (gde je skala privatnog patrijarhata bila identična onoj koja je korišćena u komparativnom delu analize - vrednosti Kronbahove alfe za date skale, videti u Tabeli 4.11.b).

Tabela 4.11.b Faktorska analiza i visina Konbahove alfe za varijable koje mere privatni i javni patrijarhalnost u uzorcima za Srbiju i Hrvatsku, 2003. godine

		Hrvatska		Srbija	
Faktori (1. privatni, 2. javni patrijarhat)		1	2	1	2
Vrednost latentnog korena		3,490	1,450	3,473	1,271
Procenat objašnjivosti varijanse		43,621	18,129	43,410	15,885
Visina faktorskih punjenja	Ako je u braku jedan ...	0,744		0,713	
	Većina poslova u domaćinstvu...	0,766		0,733	
	Dobro je da. u braku postoji ...	0,574		0,608	
	Mušarcima su bliskije javne...	0,798		0,664	
	Muškarci su bolji menadžeri...		0,688		0,718
	Univerzitetsko obrazovanje...		0,671		0,533
	U celini uzev, muškarci su ...		0,685		0,674
	Ukoliko poslodavac...		0,428		0,453
Pouzdanost skale	Konbahova alfa	0,828	0,743	0,812	0,728

²⁸⁸ Pri konfirmatornoj analizi glavnih komponenti za iskaze koji mere javni patrijarhat, u oba je poduzorka izdvojen po jedan faktor (EV za Hrvatsku je iznosio 2,243, a za Srbiju 2,183), uz procenat objašnjivosti varijanse 56,077% u hrvatskom uzorku, odnosno 54,570% u srpskom. Za iskaze koji mere privatni patrijarhat konfirmatorna analiza glavnih komponenti je urađena u prethodnom koraku analize.

Korelacionom analizom utvrđen je visok stepen kvantitativnog slaganja varijacija između dve skale u oba uzorka (r je uhrvatskom uzorku iznosio 0.611, a u srpskom 0,688). Obe skale su bile sastavljene od po četiri empirijska iskaza, sa minimalnim brojem od 4 poena i maksimalnim od 20, uz teorijski prosek 12.

4.2.4 Hipoteze

S obzirom na duboku ukorenjenost patrijarhalnih društvenih odnosa u kulturnim tradicijama dva naroda, jasno je da se radi o delu šireg tradicionalističkog vrednosnog sindroma, čije uzroke treba tražiti u istorijskim procesima dugog trajanja, s jedne strane, u normativno-institucionalnim obrascima koji su deo datog sistema društvenih odnosa, s druge, ali i u aktuelnom društveno-istorijskom kontekstu. Kao i kod autoritarnosti, u istorijskoj analizi smo nastojali da pokažemo koji su uslovi omogućili da dati vrednosno-ideološki obrazac dobije trans-istorijske karakteristike, postajući, u manjoj ili većoj meri, deo implicitne kulture dva društva. S obzirom da su podaci iz 1989. godine dozvoljavali formiranje skale koja meri stepen pristajanja uz stavove koji se odnose na rodnu podelu uloga u privatnoj, ali ne i u javnoj sferi, hipoteze koje se odnose na uporedni temporalni okvir (promene u dominantnim vrednostima tokom perioda transformacije) nužno će biti ograničene samo na ovaj segment reprodukovanja patrijarhalne ideologije:

1. Iako je socijalistički sistem društvenih odnosa u značajnoj meri unapredio položaj žena, omogućivši im masovan izlazak u sferu plaćenog rada, uz pravljenje jasnog ideološkog reza sa tradicionalnim poimanjem uloga polova, on nije uspeo da eliminiše rodne nejednakosti. Ne samo da su patrijarhalni obrasci opstajali kada se radi o privatnoj sferi domaćinstva i porodice, nego se patrijarhalni sistem reprodukovao i okviru javne sfere plaćenog rada, o čemu svedoče već pomenuta istraživanja Željke Šporer ili Anđelke Milić. Osnovna pretpostavka od koje se polazi je da su patrijarhalne društvene vrednosti (odnosno onaj njihov segment koji se odnosi na rodne uloge u okviru privatne sfere) predstavljale široko rasprostranjenu orijentaciju u osvit raspada socijalističkog perioda (1989.).

2. Iako je socijalistički sistem proizvodio manje ili više jednoznačna normativno-institucionalna rešenja, njihov se efekat morao razlikovati na različitim

teritorijalnim celinama zemlje, s obzirom na zatečeno društveno-istorijsko nasleđe. Naime, u istorijskom delu analize je pokazano da je očuvanje patrijarhalnih odnosa dobijalo čvršće normativno i institucionalno utemeljenje u (predsocijalističkoj) istorijskoj tradiciji društva Srbije (što je bilo u tesnoj vezi sa nešto sporijim prodorom tržišnih odnosa i očuvanjem nediferencirane društvene strukture, u kojoj je dominiralo sitno seljaštvo), u odnosu na hrvatsko, te nije teško dokazati da patrijarhalna ideološko-vrednosna matrica nije podjednako bila deo implicitne kulture oba društva. Stoga ćemo pretpostaviti da će se razlika u pogledu stepena rasprostranjenosti patrijarhalnih vrednosti očitavati u dva društva čak i onda kada su bila deo zajedničke državne zajednice (1989.), i to tako da će snažnija rasprostranjenost ove vrednosne orijentacije biti prisutna u društvu Srbije.

3. Period post-socijalističke transformacije je bio obeležen snažnim ideološkim zaokretom u odnosu na socijalistički period. Centralnu ideološku ulogu u procesima društvene integracije i homogenizacije dobila je nacionalistička ideologija, praćena snažnom retraditionalizacijom javnih diskursa. Ideja rodne ravnopravnosti i ženske emancipacije, kao sastavni deo socijalističke ideologije, ubrzo je zamenjena novom (pre svega biološko-reproduktivnom) ulogom koja je ženi dodeljivana u procesima biološke i kulturne obnove nacije, praćenu obnovom tradicionalističkih poimanja rodničkih odnosa kao hijerarhijskih (Milić, 1996: 175). Drugim rečima, ako je socijalizam, na ideološkom i normativno-institucionalnom planu omogućio emancipaciju žena i masovni izlazak u javnu sferu plaćenog rada, period post-socijalističke transformacije je vodio suprotnoj tendenciji – njenom zatvaranju u privatnu sferu neplaćenog rada i brige o deci i domaćinstvu (pri tome, ovaj proces nije bio samo ograničen na ideološku sferu javnih diskursa, već je, u procesu opšteg osiromašenja, ali i prelaska na tržišnu ekonomiju redukcija institucionalne socijalne potpore dovela do još izraženije "dvostruke opterećenosti" žena, ali i do obnove tradicionalnih vidova socijalne podrške oličenih u proširenom srodstvu). S druge strane, pored ili uprkos ovom snažnom talasu retraditionalizacije, priključivanje post-socijalističkih društava svetskoj podeli rada na kapitalističkim osnovama, kao što je i ranije naglašavano, neminovno vodi kulturnoj univerzalizaciji (Wallerstein, 1990) i širenju dostignutih "civilizacijskih" standarda Zapada na "nerazvijena" društva (Elijas, 2001). Drugim rečima, na delu je bio i

suprotan proces socijalizacije čitavih društvenih grupa (a pogotovo mlađih generacija) u "modernizacijskom" ključu (videti: Inglehart, 1997). S obzirom na ova dva kontradiktorna procesa pretpostavićemo da stepen rasprostranjenosti patrijarhalne orijentacije pokazuje tokom perioda post-socijalističke transformacije stagnaciju ili čak blago opadanje (s obzirom da je 2003, godine, kada je rađeno istraživanje na čijim podacima je bazirana analiza, nacionalističko-tradicionalni diskurs polako gubio svoju centralnu integrativnu ulogu).

4. Imajući na umu da je društvo Hrvatske nešto ranije otpočelo sa procesima društveno-ekonomskih reformi u pravcu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa, te da je snažnije bilo izloženo procesima kulturne univerzalizacije, nije teško pretpostaviti da će pad u stepenu pristajanja uz patrijarhalnu orijentaciju biti nešto izraženiji ovde nego u društvu Srbije, odnosno da će se pretpostavljena razlika iz socijalističkog perioda, sada dodatno uvećati.

5. Konačno, jasno je da recepcija tradicionalističkih kulturnih obrazaca nužno varira s obzirom na izloženost modernizujućim (socijalističkim i kapitalističkim) socijalizacijskim obrascima različitih društvenih grupa. Stoga ćemo pretpostaviti da će u oba ispitivana perioda klasa ispitanika, obrazovanje, pripadnost starosnim grupama, veličina mesta stanovanja, religioznost i pol delovati kao statistički značajni korelati date vrednosne orijentacije.

5.a. Tešnja vezanost nižih društvenih klasa za tradicionalne obrasce života (naročito sitnog seljaštva), kao i snažnija ekonomska deprivacija koja uslovljava oslanjanje na tradicionalne vidove socijalne podrške (pre svega, kod manuelnog radništva), usloviće izraženije pristajanje ovih slojeva uz patrijarhalne vrednosti, i to u oba ispitivana perioda. Pri tome, treba pretpostaviti i to da što više širi društveni slojevi budu izloženi opštim procesima retradicionalizacije i ekonomskog osiromašenja, tokom perioda transformacije, to će se klasne razlike u pogledu patrijarhalne orijentacije smanjivati.

5.b. Nije teško pretpostaviti da će se efekat obrazovanja pokazati kao modernizujući i relativno stabilan tokom perioda transformacije. Drugim rečima, poći ćemo od pretpostavke da što je izloženost obrazovnim procesima duža, to će potiskivanje

tradicionalističkih kulturnih obrazaca biti snažnije. Pri tome, izloženost obrazovnom procesu ne dovodi samo do produbljivanja znanja o prirodi i karakteru odnosa koji se uspostavljaju u društvu, raščinjavajući uvrežene predstave o biološkim datostima i ukazujući na društveni i promenljiv karakter konstruisanih rodni uloga, već vodi i širenju iskustava, kojima se razbijaju tradicionalistički okviri uspostavljanja rodni odnosa.

5.c. Starost ispitanika neminovno označava različite socijalizacijske kontekste, obrasce i modele kojima su izloženi pripadnici starosnih grupa, reflektujući ključne systemske i istorijske promene kroz koje društvo prolazi. Nije stoga teško pretpostaviti da će starije generacije, čija se primarna socijalizacija odvijala u tradicionalističkim društvenim okvirima (tokom pretsocijalističkog i tokom prvih godina socijalističkog perioda) snažnije ispoljavati patrijarhalnu orijentaciju, u odnosu na pripadnike mladih generacija (naravno, ovome treba dodati i pretpostavku da su stariji ispitanici u većoj meri skloniji da ispolje otpor promenama).

5.d. S obzirom da patrijarhalne vrednosti nisu sadržajno "neutralne", te da imaju snažne implikacije po realne životne uslove pripadnika različitih polova, jasno je da se pol mora uzeti u obzir kao jedan od ključnih korelata ispitivane vrednosne orijentacije. Uprkos Burdijeovoj tezi o internalizaciji patrijarhalni odnosa, tipičnoj kod žena u tradicionalnim društvima (Burdije, 2001), pretpostavićemo da pripadnost ženskom polu snažnije određuje odklon od prihvatanja patrijarhalni vrednosti, kao i relativnu stabilnost efekta ovog faktora u dva ispitivana perioda.

5.e. Mesto stanovanja, kao teritorijalni okvir uspostavljanja društvenih odnosa, nužno determiniše njihov broj, gustinu, raznovrsnost i karakter. Drugim rečima, što su teritorijalni okviri društvenog života skućeniji, to su, po pravilu, i pogledi na svet jednostraniji. Stoga ćemo pretpostaviti da će patrijarhalna vrednosna orijentacija naročito biti izražena u seoskim zajednicama, odnosno, da će njena rasprostranjenost opadati sa povećanjem veličine mesta stanovanja. S druge strane, što razvoj modernih tehnologija i komunikacija više napreduje, što su šire društvene grupe više izložene modernizujućim uticajima popularne kulture i medija, nije teško pretpostaviti da će efekat

veličine mesta stanovanja na prihvatanje patrijarhalnih vrednosti opadati. Drugim rečima, naša je hipoteza da će ovaj faktor gubiti na svom uticaju kako proces globalizacije bude odmicao.

5.f. Konačno, čini se da nema potrebne podrobno opisivati značaj religioznosti (a posebno tradicionalne) kada se radi o stavovima o ulozi polova u porodici i društvu. O snažnom prediktivnom značaju ove varijable za raširenost patrijarhalne vrednosne orijentacije dosta je pisano na osnovu empirijskih istraživačkih nalaza (primera radi, podaci dobijeni u okviru *World Value Survey* jasno govore u prilog date teze – videti Alexander & Welzel, 2011; Inglehart & Norris, 2003). Pri tome, Stark (1996) ističe da prediktivni značaj ovog faktora zavisi umnogome od kontekstualnih činilaca. "Kontekstualna hipoteza", formulisana na osnovu Starkovih nalaza, sugeriše da prediktivna sposobnost religioznosti u postsocijalističkom kontekstu raste, usled porasta opšte religioznosti u populaciji (Sekulić, 2014: 217). Iako neki autori (na primer, Sekulić, 2014) nude individualistička objašnjenja ove teze (porast religioznosti je posledica prikrivanja "prave" religioznosti u socijalizmu, koja se "oslobađa" onda kada nestane društveni pritisak), mi ćemo nastojati da pretpostavljeni porast značaja ovog prediktora u postsocijalističkom kontekstu objasnimo nacionalističkom upotrebom religijskih doktrina u cilju nacionalne homogenizacije na ekskluzivističkim i organicističkim osnovama. Drugim rečima, ispitaćemo pretpostavku da religioznost ispitanika vodi snažnijoj patrijarhalnoj orijentaciji, kao i da efekat ovog faktora tokom perioda transformacije raste.

4.2.5 Rezultati analize: promene u stepenu prihvatanja patrijarhalne vrednosne orijentacije u Srbiji i Hrvatskom tokom perioda post-socijalističke transformacije

Kao što je napomenuto, u komparativnom delu analize, rezultati koje ćemo izneti ograničeni su na iskaze koji se odnose na percepciju rodnih uloga u okviru sfere domaćinstva i porodice (privatni patrijarhat). Deskriptivnom analizom podataka dobijenih 1989. godine, utvrđen je izrazito visok stepen patrijarhalne orijentacije, u oba

poduzorka, o čemu svedoče prosečni rezultati na skali patrijarhalne orijentacije, koji značajno prevazilaze teorijski prosek (koji je za datu skalu iznosio 12 – videti Tabelu 4.12). Drugim rečima, iako je socijalistički period društvenog razvoja, na normativno-institucionalnom i ideološkom planu, doneo značajan napredak, kada je u pitanju položaj žena, on nije uspeo da iskoreni tradicionalnu percepciju rodnih uloga. Ne samo da je široko rasprostranjena percepcija rodnih odnosa u porodici kao hijerarhijskih, već dominiraju i stavovi o prirodnosti rodne podele rada unutar domaćinstva, kao i o podeli muških i ženskih sfera na javnu i privatnu. Ukratko, sledimo li stanovište Silvije Volbi, prema kojem istorijski prvo dolazi do eliminacije rodnih nejednakosti u privatnoj sferi (što bi, grubo uzev, označavalo prelaz iz tradicionalnih u moderna društva), da bi u sledećoj fazi došlo do njihove postepene redukcije i u okviru javne sfere, društva Srbije i Hrvatske, krajem osamdesetih godina, nisu uspela da pređu ovaj prag modernosti. O ovome svedoči i podatak da je na svakom od analiziranih iskaza, modalni odgovor, u oba poduzorka, bio onaj koji označava potpuno slaganje sa patrijarhalnim stavom. Imajući pred sobom ove podatke, jasno je da je patrijarhalnost predstavljala vrednosno-ideološku matricu koja je imala duboko istorijsko utemeljenje u dva društva, postajući deo implicitne kulture čija je promena bila spora, uprkos nesumnjivo modernizujućem dejstvu normativnih i ideoloških rešenja koje je doneo tada aktuelni, socijalistički, sistem društvenih odnosa (ali i globalni proces kulturne univerzalizacije, kojem je, usled otvorenosti prema Zapadu, jugoslovensko socijalističko društvo bilo snažnije izloženo od ostalih socijalističkih republika).

Tabela 4.12: Rezultati na iskazima koji mere patrijarhalnu orijentaciju, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

Empirijski iskazi koji mere patrijarhalnu orijentaciju		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac	Potpuno neslaganje	8,7	8,0	12,6	6,4
	Umereno neslaganje	3,3	19,8	4,4	21,6
	Neodlučnost	2,4	10,8	2,9	6,9
	Umereno slaganje	13,6	43,1	14,0	43,5
	Potpuno slaganje	72,0	18,3	66,2	21,5
Većina poslova u domaćinstvu, po svojoj prirodi, više odgovara ženama	Potpuno neslaganje	12,3	5,6	12,6	4,8
	Umereno neslaganje	6,3	16,4	7,7	17,7
	Neodlučnost	2,5	11,9	3,4	9,0
	Umereno slaganje	19,5	49,9	20,6	50,2
	Potpuno slaganje	59,3	16,2	55,7	18,3
Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč	Potpuno neslaganje	33,2	18,9	26,2	11,9
	Umereno neslaganje	8,9	33,9	7,2	31,4
	Neodlučnost	4,5	15,7	4,2	10,8
	Umereno slaganje	16,0	22,5	16,5	31,4
	Potpuno slaganje	37,3	9,0	45,6	14,5
Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti	Potpuno neslaganje	20,3	9,2	19,8	7,1
	Umereno neslaganje	8,3	23,4	8,0	25,6
	Neodlučnost	10,6	15,7	10,0	16,9
	Umereno slaganje	22,5	37,4	20,6	39,7
	Potpuno slaganje	38,2	14,2	41,7	10,1
Prosečni skorovi na skali patrijarhalnosti		15,09	12,93	15,20	13,34

Teza o nešto snažnije izraženoj patrijarhalnoj orijentaciji u Srbiji, u odnosu na Hrvatsku, kao posledica specifičnog istorijskog razvoja dva društva (gde su patrijarhalni odnosi u Srbiji dobijali znatno snažnije normativno-zakonsko utemeljenje), tek se delimično potvrdila: naime, iako je prosečni rezultat na skali patrijarhalne orijentacije nešto niži u hrvatskom u odnosu na srpski poduzorak, t testom je utvrđeno da ova razlika nije statistički značajna. Drugim rečima, razlike koje su postojale u pogledu

institucionalizacije patrijarhalnih odnosa tokom dužeg perioda istorijskog razvoja, u socijalističkom su periodu praktično nivelisane, što se odrazilo i na dominantne percepcije rodnih uloga i odnosa.

Period post-socijalističke transformacije doneo je značajne promene u pogledu stepena rasprostranjenosti patrijarhalne vrednosne orijentacije, posebno u okviru hrvatskog društva. Naime, prosečni rezultati na skali patrijarhalne orijentacije ukazuju da je, kada je o Hrvatskoj, a u nešto manjoj meri i Srbiji, reč, došlo do približavanja teorijskom proseku i granici koja označava većinsko prihvatanje patrijarhalne orijentacije (videti Tabelu 4.12). Drugim rečima, uprkos snažnom otklonu od socijalističke ideologije i procesima retradicionalizacije, uključivanjem u svetski kapitalistički sistem (čija reprodukcija, na duže staze, ne može da počiva na održavanju tradicionalnih rodnih obrazaca usled sve veće potrebe uključivanja žena na tržište rada i održavanja rezervne armije jeftine radne snage), dolazi do ubrzane vrednosno-ideološke modernizacije, makar kada je reč o percepciji rodnih odnosa u privatnoj sferi domaćinstva. Međutim, ukoliko bliže pogledamo strukturu odgovora, primetno je da dolazi do pomeranja ka sredini skale (na tri od četiri iskaza, u oba poduzorka, modalna kategorija više nije potpuno, već umereno slaganje sa stavom), uz opadanje udela izrazito patrijarhalnih, ali i izrazito nepatrijarhalnih ispitanika. Drugim rečima, dok procesi kulturne modernizacije (povezani sa snažnijim otvaranjem prema svetu) deluju u pravcu otupljivanja ekstremno tradicionalističkih stavova, suprotni procesi retradicionalizacije su usloveli otklon od liberalnog poimanja rodnih uloga (pri tome, ova tendencija je karakteristična za oba društva). Stoga ne čudi da je, i pored zabeleženog pada u prosečnim rezultatima, većinska orijentacija, u oba uzorka, 2003, godine i dalje bila patrijarhalna.

U skladu sa našom pretpostavkom, nešto ranije otpočinjanje sa reformskim procesima u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, i uključivanje u međunarodnu podelu rada, koja je sa sobom neminovno donosila i diseminaciju kulturnih uticaja sa Zapada (u Srbiji su, pri tome, dati procesi bili otežani gotovo decenijskom međunarodnom izolacijom), usloveli su nešto veći pad u stepenu rasprostranjenosti patrijarhalnih vrednosti tokom perioda transformacije. Kao posledica ovih razvojnih specifičnosti tokom perioda post-

socijalističke transformacije, a za razliku od 1989. godine kada zabeleženi jaz u prosečnim rezultatima u dva uzorka nije pokazivao statističku značajnost, podaci za 2003. godinu pokazuju suprotno²⁸⁹, iako treba reći da zabeležena razlika nije velika, te da je indikator određenih tendencija čije ispoljavanje valja pratiti tokom dužeg vremenskog perioda (nešto veće razlike su zabeležene samo na iskazu *Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč*).

4.2.6 Činioci patrijarhalne orijentacije

U ispitivanju činilaca patrijarhalne orijentacije pošlo se od opšte pretpostavke da njena rasprostranjenost varira s obzirom na određena socio-demografska obeležja (pol, starost, stepen obrazovanja, veličinu mesta stanovanja, klasnu pripadnost ili religioznost). Kroz *klasno-slojni* položaj ispitanika, kao strukturalne kategorije, prelamaju se efekti drugih faktora (obrazovanja, mesta stanovanja, materijalnog položaja, karaktera rada, itd.), čineći ga verovatno najkompleksnijim korelatom različitih vrednosnih orijentacija. U ovom delu analize nastojaćemo da utvrdimo koliki je efekat klasno-slojne pripadnosti na stepen rasprostranjenosti patrijarhalne vrednosne orijentacije, kada se ne drže pod kontrolom pomenuta obeležja. U skladu sa našom pretpostavkom, najviši stepen patrijarhalne orijentacije 1989. godine je, u oba uzorka, zabeležen kod sitnih poljoprivrednika (videti Tabelu 4.13), grupacije kod koje se, usled zadržavanja određenih tradicionalističkih društvenih odnosa i života u (društveno) skućenim seoskim okvirima, najviše zadržao tradicionalistički pogled na svet i hijerarhijsko poimanje rodnih uloga. Slično, izrazito visok nivo patrijarhalne orijentacije zabeležen je i kod kategorija manuelnog radništva – KV i NKV, a u poduzorku za Srbiju, i u okviru grupacije sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca (kod kojih je prosečni rezultat na skali viši nego kod radnika i približava se onom koji je zabeležen kod sitnih poljoprivrednika). Ovako visok stepen patrijarhalnosti zabeležen kod sitnih preduzetnika u srpskom poduzorku može se protumačiti činjenicom da 56.3% pripadnika ove klase potiče sa sela, naspram svega 24.1% ispitanika iz iste klase u hrvatskom poduzorku. Socijalizirajući efekat ruralne sredine i tradicionalnih okvira života bi u ovom slučaju

²⁸⁹ Pri testiranju hipoteze o postojanju statistički značajne razlike u prosečnim rezultatima na skali patrijarhalne orijentacije u dva uzorka, zabeležena je vrednost t statistike od -3,829, Sig. 0,000.

trebalo da bude eksplanatorna varijabla. Međutim, pripadnici svih klasa u srpskom poduzorkusu 1989. godine većinski poticali sa sela, tako da efekat mesta rođenja očigledno nije odlučujuć za objašnjenje ovako visokog stepena patrijarhalnosti sitnih preduzetnika. Takođe, iako je modalna obrazovna kategorija ove klase srednje obrazovanje, ona i dalje ima povoljniju obrazovnu strukturu od svih drugih klasa, osim stručnjaka i pripadnika elite, te ni faktor obrazovanja ne može da objasni dobijene rezultate²⁹⁰. S obzirom da su ovi nalazi specifični za Srbiju, možemo pretpostaviti da visok rezultat na skali patrijarhalnosti nije posledica delovanja opštih faktora društvenog konteksta, već posebnih činilaca koji su odgovorni za obrasce formiranja ove klase u okviru društvu Srbije: jedan od mogućih odgovora je i taj što je kod ispitivane klasno-slojne kategorije u Srbiji zabeležen relativno visok udeo supružnika (mahom se radi o suprugama) koji pripada kategoriji poljoprivrednika (47,9%, nasuprot 37,9% u uzorku za Hrvatsku), svedočeći o opstajanju tradicionalne podele rada u okviru domaćinstva kod ove kategorije ispitanika (pri tome, slični procenti su uzorku za Srbiju zabeleženi i kod kategorija manuelnog radništva).

S druge strane, najniži stepen patrijarhalne orijentacije je 1989. godine, u oba uzorka, zabeležen kod stručnjačkih i službeničkih grupacija (pri tom, dok je prva grupacija obeležena prevalencijom visokoobrazovanih ispitanika, drugu je, u oba uzorka, karakterisao dvotrećinski udeo žena), iako se ni kod jedne od pomenutih grupacija ne registruje većinska nepatrijarhalna orijentacija. Pri tome, treba napomenuti i to da je, ako izuzmemo grupaciju sitnih preduzetnika i nižih rukovodioca, poredak društvenih slojeva u pogledu zastupljenosti patrijarhalnih stavova u dva uzorka 1989. godine bio identičan.

²⁹⁰ Ukrštanjem varijabli koje mere stepen obrazovanja i patrijarhalnosti, dobijamo da 77.8% visokoobrazovanih ispitanika iz ove kategorije spada u grupu izrazito patrijarhalnih.

Tabela 4.13: Klasno-slojna pripadnost ispitanika i prosečni rezultati na skali patrijarhalnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Klasno-slojna pripadnost	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	13,47	11,58	14,14	11,33
Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	13,72	11,21	16,02	12,35
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	12,37	10,97	12,75	11,59
Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	12,84	11,97	13,36	12,53
KV radnici	15,56	13,30	15,64	13,82
NKV radnici	15,72	14,10	15,75	15,05
Sitni poljoprivrednici	16,23	14,81	16,17	15,61
Prosek	15,09	12,93	15,20	13,34
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	392,026 (0,000)	315,526 (0,000)	445,568 (0,000)	415,342 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,161 (0,000)	0,153 (0,000)	0,127 (0,000)	0,161 (0,000)

Podaci dobijeni četrnaest godina kasnije pokazuju da patrijarhalna orijentacija, kod svih klasno-slojnih kategorija, i to u oba uzorka, opada. Ipak, najznačajnija zastupljenost ovih stavova je i dalje prisutna kod sitnih poljoprivrednika, grupacije čiji se uslovi života suštinski nisu značajno promenili tokom analiziranog perioda post-socijalističke transformacije. Poredak grupacija ostaje manje-više identičan kao i 1989. godine, s tim da kategorija sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca (čije su se struktura i način reprodukcije u značajnoj meri promenile u odnosu na socijalistički period) u hrvatskom uzorku sada pokazuje niži stepen patrijarhalnosti od službenika i političke i privredne elite (jedino su stručnjaci manje patrijarhalni), dok se u srpskom uzorku nalaze odmah iza stručnjaka i pripadnika političke i privredne elite (videti Tabelu 4.13). Značajna razlika u odnosu na podatke iz 1989. godine je ta što u hrvatskom uzorku čak četiri (elitni sloj, dva srednjoklasna i prelazni sloj), a u srpskom dve klasno-slojne kategorije (stručnjaci i elita) iskazuju većinsku nepatrijarhalnu orijentaciju (sa zabeleženim empirijskim prosecima koji su ispod teorijskog), ukazujući na tendencijsko širenje nepatrijarhalne orijentacije sa vrha društvene hijerarhije ka njenim nižim delovima. Uporedimo li jačinu povezanosti dve varijable, videćemo da se u hrvatskom

društvu beleži blagi pad u jačini efekta klasnog-slojnog položaja na stepen prihvatanja patrijarhalne orijentacije, dok je za Srbiju karakterističan suprotan proces porasta značaja klasne pripadnosti (videti visine Kramerovog V u Tabeli 4.13).

Druga varijabla za koju se pretpostavilo da će u značajnom stepenu determinisati stav ispitanika prema rodnoj podeli uloga u domaćinstvu je *obrazovanje*. Rezultati pokazuju da u sva četiri poduzorka postoji relativno jaka veza između dve varijable, s tim da se u oba društva beleži blagi porast u jačini veze (videti visinu Kramerovog V u Tabeli 4.14). Ukoliko se skoncentrišemo na podatke iz 1989. godine, uočićemo neke zajedničke karakteristike u dva uzorka: prvo, veza je linearna po karakteru, i drugo ona je inverzna – kako raste obrazovanje, tako opada stepen pristajanja uz patrijarhalne stavove. I pored značajnog efekta stepena obrazovanja, nijedna obrazovna kategorija (a pre svega se misli na visokobrazovane ispitanike) ne uspeva da se, prosečnim skorom na nerekodovanoj skali, spusti ispod granice koja je zacrtana teorijskom aritmetičkom sredinom. To suštinski znači da su sve obrazovne kategorije većinski patrijarhalno orijentisane, iako su razlike među njima veoma uočljive. Tako svega 2.2% ispitanika iz hrvatskog poduzorka koji nemaju završenu osnovnu školu spadaju u dve kategorije nepatrijarhalno orijentisanih, odnosno 93.3% ovih ispitanika je patrijarhalno orijentisano (od toga 82.2% izrazito patrijarhalno). Slično je i sa ispitanicima bez škole u srpskom poduzorku, iako razlika između dva pola na skali nije u ovoj meri drastična. Raspon na skali je nešto veći u hrvatskom nego u srpskom poduzorku, sugerišući da ispitanici bez obrazovanja iz hrvatskog poduzorka u nešto većem stepenu iskazuju patrijarhalnost nego ista kategorija u srpskom poduzorku (prosečni skorovi za ovu kategoriju su 18.11 u hrvatskom, odnosno 17.66 u srpskom poduzorku). S druge strane, visokoobrazovani ispitanici iz srpskog poduzorka su u nešto većem procentu skloniji da pristanu uz stavove koji se odnose na tradicionalnu ulogu polova nego ispitanici istog stepena obrazovanja iz hrvatskog uzorka (prosečni skorovi su 13.24, naspram 12.77). Ova razlika između visokoobrazovanih ispitanika nije toliko uočljiva u "donjem" delu skale, gde su skoncentrisani nepatrijarhalno orijentisani, već se ona iskazuje, pre svega kroz nešto značajniju koncentraciju hrvatskih ispitanika iz ove obrazovne kategorije u okviru modaliteta neodlučni.

Faza snažnijeg prodora kapitalističkih društvenih odnosa je, sa druge strane, praćena opadanjem u stepenu patrijarhalne orijentacije kod svih obrazovnih kategorija (uz opstajanje linearnog karaktera veze između dve varijable). Modalna obrazovna kategorija – ispitanici sa srednjom školom, zajedno sa visokoobrazovanima, sada u hrvatskom poduzorku, iskazuju većinsku nepatrijarhalnu orijentaciju, dok je u srpskom poduzorku ovo još uvek karakteristično samo za najobrazovanije ispitanike. Iako je i tokom socijalističkog perioda obrazovanje predstavljalo snažan faktor diferencijacije ispitanika u pogledu percepcije rodnih uloga, ono, tokom perioda transformacije, još više dobija na značaju.

Tabela 4.14: Obrazovanje ispitanika i prosečni rezultati na skali patrijarhalnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Obrazovanje ispitanika	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Bez škole	18,11	15,76	17,66	15,90
Osnovna škola	17,11	14,72	17,05	15,24
Srednja škola	14,47	11,45	14,80	12,76
Više i visoko obrazovanje	12,77	11,24	13,24	11,51
Prosek	15,09	12,93	15,20	13,34
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	381,016 (0,000)	415,251 (0,000)	547,876 (0,000)	477,695 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,225 (0,000)	0,237 (0,000)	0,201 (0,000)	0,237 (0,000)

Gotovo da nema potrebe ponovo objašnjavati značaj pripadnosti različitim starosnim generacijama za percepciju rodnih uloga u okviru porodice i domaćinstva. Dovoljno je samo pomenuti da usled činjenice da se procesi socijalizacije tokom vremena odvijaju u znatno različitim širim društvenim kontekstima i institucionalnim okvirima, internalizacija vrednosnih sadržaja i normi varira. Pretpostavka da tradicionalni društveni okvir socijalizacije starijih generacija vodi formiranju pogleda na svet koji je i sam tradicionalistički, a promena relativno spora, dobija svoju potvrdu u nalazima naših istraživanja: naime, rezultati u sva četiri poduzorka pokazuju da što je *starost* ispitanika

veća, to raste i verovatnoća pristajanja uz stavove koji mere prihvatanje patrijarhalne orijentacije. Drugim rečima, između skale koja meri patrijarhalnu orijentaciju i starosti ispitanika uspostavlja se gotovo linearna veza. Kao i kod obrazovanja, i ovde nijedna starosna grupacija 1989. godine ne uspeva da se spusti ispod granice većinske patrijarhalne orijentacije. Raspon rezultata je, pri tome, neznatno širi u srpskom poduzorku, što znači da su najmlađi ispitanici u nešto manjem stepenu iskazivali patrijarhalnu orijentaciju od svojih vršnjaka u Hrvatskoj, dok se kod najstarijih beleži snažnija patrijarhalna orijentacija (opet, u odnosu na ispitanike iz iste starosne kategorije u hrvatskom poduzorku).

Jačina veze između starosti i patrijarhalne orijentacije tokom godina post-socijalističke transformacije raste, i to u oba poduzorka (pogledati Kramerov V u 4.15), iako ne dostiže onaj nivo koji je zabeležen kod obrazovanja. Kao i u prethodnom periodu, utvrđeno je da se radi o linearnoj vezi, s tim da ovoga puta najmlađa starosna kategorija ispitanika, u oba uzorka, uspeva da pređe granicu većinski nepatrijarhalne orijentacije (pri tome, radi se o grupaciji koja je u najvećoj meri bila izložena modernizujućim socijalizacijskim uticajima u promenjenom društvenom kontekstu). Ipak, tehnikom parcijalne korelacione analize utvrđeno je da inače relativno umereno jaka korelacija između starosti ispitanika (izraženoj u godinama starosti) i rezultata na skali patrijarhalnosti (r za hrvatski poduzorak u prostoj linearnoj korelaciji je iznosio 0.323, a za srpski 0.270) opada kada se kontroliše efekat obrazovanja (merenog pomoću godina formalnog školovanja)²⁹¹ (pri tome, sličan nalaz je dobijen i kada se radi o podacima za 1989. godinu)²⁹², što znači da "čist" efekat ove varijable nije tako visok kako se isprva činilo (podrobnija analiza o uticaju ispitivanih faktora, kada se ostale relevantne varijable drže pod kontrolom, sledi poglavlju sa regresionim modelima).

²⁹¹ Pirsonov r je u hrvatskom uzorku iznosio 0.199, a u srpskom 0.178.

²⁹² U prostoj linearnoj korelaciji r je u hrvatskom poduzorku iznosio 0.195, a u srpskom 0.219. Nakon kontrolisanja efekta obrazovanja, r opada u hrvatskom uzorku na 0.118, a u srpskom na 0.113.

Tabela 4.15: Starost ispitanika i prosečni rezultati na skali patrijarhalnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Starost ispitanika	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Do 29 godina	14,14	11,45	13,93	11,82
30-44	14,36	12,18	14,68	12,91
45-59	16,05	13,06	16,15	13,67
60 i više	16,26	14,73	16,63	14,72
Prosek	15,09	12,93	15,20	13,34
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	172,151 (0,000)	273,556 (0,000)	289,841 (0,000)	275,124 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,151 (0,000)	0,193 (0,000)	0,145 (0,000)	0,180 (0,000)

Efekat *veličine mesta stanovanja* na usvajanje i reprodukovanje patrijarhalnih vrednosti pokazuje izvesne razlike u dva ispitivana perioda. Naime, podaci iz 1989. godine pokazuju kako sa veličinom mesta stanovanja patrijarhalnost opada, uz oscilaciju koja se beleži kod stanovnika velikih gradova (kod kojih su prosečni skorovi na skali nešto viši od onih zabeleženih kod susedne kategorije stanovnika gradova srednje veličine). S druge strane, podaci dobijeni 2003. godine ukazuju na promenu tendencija kada se radi o temporalnom, ali i lateralnom (međudruštvenom) poredbenom nivou. Naime, dok u hrvatskom poduzorku beležimo linearan pad u prihvatanju patrijarhalne orijentacije sa porastom veličine mesta stanovanja, u poduzorku za Srbiju ova linearna veza biva poremećena time što stanovnici prestonice sada u većoj meri prihvataju patrijarhalne vrednosti od stanovnika velikog grada (iako se u obe kategorije, kao i u hrvatskom uzorku, beleži većinski nepatrijarhalna orijentacija). Drugim rečima, period post-socijalističke transformacije je za stanovnike hrvatske prestonice doneo drastičniji pad u stepenu prihvatanja rodne podele uloga u porodici (pri tom, treba imati na umu da je viši prosečni rezultat zabeležen 1989. godine kod stanovnika Zagreba u odnosu na stanovnike Beograda delimično i posledica povoljnije obrazovne strukture ispitanika iz prestonice Srbije). S druge strane, iako kod većine kategorija u 2003. godini nema drastičnih razlika na međudruštvenom nivou, to ne važi i za stanovnike sela: naime, jaz koji je zabeležen 1989. godine, je tokom perioda post-socijalističke transformacije

produbljen (videti Tabelu 4.16). Konačno, dok je jačina veze između mesta stanovanja i skale patrijarhalnosti ostala tokom vremena relativno stabilna, kada se radi o društvu Hrvatske, kod populaciju Srbije beleži se porast, svedočeci, suprotno našoj pretpostavci, o rastućem značaju teritorijalnih okvira društvenog života za vrednosno-ideološko diferenciranje stanovništva (pogledati promene u visini Kramerovog V u Tabeli 4.16).

Tabela 4.16: Veličina mesta stanovanja i prosečni rezultati na skali patrijarhalnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Veličina mesta stanovanja	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Selo	16,44	13,93	16,81	14,67
Mali grad	14,90	13,28	14,84	13,92
Srednji grad	14,45	12,58	14,06	13,08
Veliki grad	14,71	11,96	14,64	11,79
Prestonica	13,85	11,56	13,30	11,81
Prosek	15,09	12,93	15,20	13,34
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	230,599 (0,000)	230,844 (0,000)	429,693 (0,000)	338,041 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,152 (0,000)	0,156 (0,000)	0,153 (0,000)	0,173 (0,000)

Pri ispitivanju uticaja *religioznosti* stanovništva na percepciju rodnih uloga krenuli smo od dve opšte hipoteze: prvo, da se radi o obeležju čiji će efekat u socijalističkom društvenom kontekstu biti relativno snažan; i drugo, da će njegov značaj i dalje rasti tokom perioda transformacije, kako upotreba religijskih simbola i doktrina bude snažnije povezivana sa oblicima nacionalističke homogenizacije i ideološke retradicionalizacije. Opravdanost prve pretpostavke potvrđena je rezultatima analize: između dve varijable uspostavlja se, u oba poduzorka, relativno snažna veza (videti visinu Kramerovog V za 1989. godinu u Tabeli 4.17), jasno ukazujući na to da religioznost predstavlja snažan faktor diferenciranja ispitanika u pogledu prihvatanja tradicionalističkih stavova (pri tome, jačina korelacione veze ne opada značajnije kada se

pod kontrolom drži starost ispitanika, iako se značajan pad detektuje pri kontrolisanju efekta obrazovanja)²⁹³.

S druge strane, suprotno našoj pretpostavci, period post-socijalističke transformacije je doneo pad u pogledu stepena jačine veze između dve varijable, i to u oba uzorka. Iako religioznost i dalje predstavlja značajnu karakteristiku diferenciranja patrijarhalnih od ispitanika čija je percepcija rodних uloga znatno liberalnija, u situaciji "razvodnjenog konteksta" (Sekulić, 2014: 218), gde dolazi do opšteg porasta religioznosti u društvu, ova varijabla gubi na svom determinističkom efektu (pri tome, ovaj pad značajnosti je nešto drastičniji u hrvatskom nego u srpskom uzorku). Ipak, treba reći i to da, i pored zabeleženog pada u stepenu patrijarhalne orijentacije u obe kategorije – religioznih i nereligioznih ispitanika, samo kod ove druge je 2003. godine, u oba uzorka, zabeležena većinska nepatrijarhalna orijentacija.

Tabela 4.17: Religioznost ispitanika i prosečni rezultati na skali patrijarhalnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Religioznost	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Religiozni	15,53	13,13	15,66	13,48
Ateisti	13,18	11,38	13,33	11,34
Prosek	15,09	12,93	15,20	13,24
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	134,036 (0,000)	38,775 (0,000)	218,619 (0,000)	88,968 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,232 (0,000)	0,130 (0,000)	0,219 (0,000)	0,173 (0,000)

Konačno, ne treba posebno obrazlagati značaj *pola* za diferenciranje stavova o rodnim ulogama u okviru privatne sfere domaćinstva i porodice. Shodno našoj pretpostavci, radi se o relativno jakom korelatu patrijarhalnosti, na šta ukazuju i rezultati

²⁹³ Visina Pirsonovog r u prosto linearnoj korelaciji religioznosti ispitanika (merenoj pomoću indikatorske varijable za religiozne ispitanike) i rezultata na skali patrijarhalnosti iznosio je za hrvatski poduzorak -0.209, a za srpski -0.203. Kada se pod kontrolom drži starost, jačina veze opada na -0.197 (Hrvatska) i -0.190 (Srbija), dok, kontrolisanjem efekta obrazovanja, jačina veze opada na -0.150 (Hrvatska) i -0.125 (Srbija).

analize²⁹⁴. Ipak, kako opšti nivo patrijarhalnosti u dva društva opada, tako i deterministički efekat polne pripadnosti gubi na značaju, ne menjajući značajno tendenciju koja se ispoljila tokom socijalističkog perioda: pripadnost muškom polu ujedno označava i snažniju patrijarhalnu orijentaciju. S druge strane, opšti pad patrijarhalnosti, ni u jednom od dva društva, nije bio dovoljno snažan da bi se većinski nepatrijarhalna orijentacija ispoljila kod pripadnica ženskog pola. Drugim rečima, iako je stepen prihvatanja tradicionalističkog vrednosnog okvira izraženiji kod muškaraca nego kod žena, žene i dalje, u 2003. godini, ostaju većinski patrijarhalno orijentisane.

Tabela 4.18: Pol i prosečni rezultati na skali patrijarhalnosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003. godina

Pol	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Muški	15,90	13,66	16,18	13,97
Ženski	13,98	12,40	13,57	12,73
Prosek	15,09	12,93	15,20	13,24
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	131,068 (0,000)	82,960 (0,000)	373,643 (0,000)	97,664 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,229 (0,000)	0,184 (0,000)	0,285 (0,000)	0,186 (0,000)

4.2.7 Kontrolisani efekat socio-demografskih činilaca patrijarhalnosti

Kao i kod autoritarnosti, u ovom segmentu analize ćemo proveriti neke od dobijenih nalaza o korelatima patrijarhalne orijentacije pomoću nešto preciznije tehnike: naime, putem regresione analize nastojaćemo da proverimo da li se i na koji način menja efekat ispitivanih faktora patrijarhalne orijentacije, kada se kontroliše efekat drugih korelata. Zavisna varijabla u regresionim modelima su standardizovani faktorski skorovi koji mere patrijarhalnost, dok su kao nezavisne uvedene sledeće varijable: indikatorska

²⁹⁴ Pirsonov r za jačinu veze između pola (merenog indikatorskom varijablom za muški pol) i skale patrijarhalnosti iznosio je 1989. godine u hrvatskom uzorku 0,216, a u srpskom 0,276. Četnaest godina kasnije, stepen kvantitativnog slaganja dve varijable opada, i iznosi 0,160 u hrvatskom, odnosno 0,161 u srpskom poduzorku.

varijabla za muški pol (kategorija ženski pol je referentna), starost ispitanika (merena u godinama), indikatorske varijable za mali, srednji, veliki i glavni grad (uz selo kao referentnu kategoriju), indikatorska varijabla za ateiste (uz religiozne kao referentnu kategoriju), stepen obrazovanja ispitanika (meren godinama formalnog školovanja), kao i indikatorske varijable za pripadnost klasno-slojnim kategorijama (sa sitnim poljoprivrednicima kao referentnom kategorijom). U regresionim modelima za 1989. godinu, procenat objašnjivosti varijanse iznosi 21,6% u hrvatskom, odnosno 21,1% u srpskom poduzorku, ukazujući na gotovo jednaku prediktivnu moć nezavisnih varijabli u dva društva.

Najznačajniji prediktor patrijarhalne orijentacije je, u oba društva, bio stepen obrazovanja ispitanika (čiji je efekat bio nešto veći u hrvatskom poduzorku - videti vrednosti Bete u Tabeli 4.19), potvrđujući Inghartovu tezu o modernizujućem efektu ovog činioca na percepciju rodni odnosa u društvu. Kada se pod kontrolom drže efekti ostalih varijabli u modelu, visoka prediktivna moć se beleži i kada se radi o polu ispitanika (čija se vrednost standardizovanog koeficijenta Beta u srpskom poduzorku bliži onoj koja je zabeležena za stepen obrazovanja, dok u hrvatskom ostaje nešto niža). Sledeći prediktori koji se izdvajaju prema značaju su religioznost i starost ispitanika (pri tome, u oba slučaja, nešto snažniji efekat se beleži u hrvatskom poduzorku). Kod svih pobrojanih prediktora, efekat se ispoljava u pretpostavljenom smeru.

Razlike koje se javljaju na nivou dva poduzorka odnose se na kategorije veličine mesta stanovanja i klasno-slojne pripadnosti. Naime, dok u hrvatskom poduzorku jedino kategorija glavnog grada (u odnosu na selo kao mesto stanovanja) determiniše niži stepen patrijarhalne orijentacije, podaci dobijeni za populaciju Srbije ukazuju na postojanje determinističkog efekta svih kategorija mesta stanovanja, osim velikog grada. Drugim rečima, čini se da je modernizacija rodni odnosa na selu u većoj meri bila prisutna u društvu Hrvatske, nego Srbije, uslovljavajući da ovaj faktor izgubi svoju prediktivnu moć kada je reč o rasprostranjenosti patrijarhalnih vrednosti. S druge strane, kada je reč o klasno-slojnoj pripadnosti, rezultati protivreče prethodnom nalazu, pogotovo kada se radi o društvu Srbije: naime, ukoliko se drže pod kontrolom efekti ostalih varijabli, patrijarhalnost raste kod KV radnika (u oba uzorka), ali i kod NKV radnika, kategorije

sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca i pripadnika ekonomske i političke elite (samo u srpskom uzorku), u odnosu na referentnu kategoriju sitnih poljoprivrednika. Ovaj nalaz zahteva dodatnu interpretaciju: naime, podaci ukazuju na to da je, barem kada je o dve poslednje kategorije reč, unutarstojna rodna struktura u značajnoj meri asimetrična, sa izrazitom dominacijom muških ispitanika. Ipak, iako dobijeni nalazi sugerisu da se prisustvo patrijarhalnih odnosa u javnoj sferi reflektuje na stavove o rodnim ulogama unutar porodice, podaci za Hrvatsku (u kojoj je zabeležena slična unutarstojna rodna asimetrija) ne podržavaju ovu tezu. Jasno je, stoga, uzroke dobijenih nalaza ne možemo tražiti u delovanju nekih opštih činilaca konstituisanja klasnih odnosa u Jugoslaviji, već pre u specifičnim činiocima karakterističnim za Srbiju.

Tabela 4.19: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri patrijarhalnost (privatni patrijarhat), Hrvatska i Srbija, 1989.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,216			Srbija R ² = 0,211		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,026	0,009	0,657	-0,077	-0,036	0,037
Srednji grad	-0,103	-0,039	0,071	-0,238	-0,070	0,000
Veliki grad	-0,110	-0,035	0,084	-0,079	-0,024	0,123
Glavni grad	-0,180	-0,074	0,001	-0,240	-0,082	0,000
Nereligiozni	-0,350	-0,136	0,000	-0,232	-0,093	0,000
NKV ne/manuelni radnici	0,130	0,042	0,057	0,170	0,048	0,001
KV manuelni radnici	0,213	0,098	0,000	0,198	0,079	0,000
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,118	-0,037	0,111	0,001	0,000	0,991
Stručnjaci	-0,003	-0,001	0,967	0,012	0,003	0,847
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,136	-0,014	0,430	0,293	0,030	0,026
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,128	0,015	0,426	0,165	0,049	0,007
Muški pol	0,345	0,170	0,000	0,495	0,240	0,000
Obrazovanje	-0,068	-0,275	0,000	-0,058	-0,249	0,000
Starost	0,007	0,100	0,000	0,006	0,093	0,000

Regresioni modeli koji su rađeni na podacima dobijenim četrnaest godina kasnije ukazuju da eksplanatorni efekat istih nezavisnih na stepen patrijarhalnosti beleži blagi porast (procenat objašnjenosti varijanse je u hrvatskom uzorku iznosio 23,3%, a u

srpskom 23,7% - videti Tabelu 4.20). Stepen obrazovanja i dalje ostaje najsnažniji prediktor tradicionalističkog shvatanja rodnih uloga, s tim da efekat ove varijable, u oba uzorka, beleži pad u odnosu na 1989. godinu. S druge strane, deterministički značaj starosti ispitanika raste, te sada ova varijabla postaje snažniji prediktor patrijarhalne orijentacije od pola ili religioznosti (pri tome, prediktivni značaj pola u hrvatskom uzorku raste u odnosu na 1989. godinu, dok u srpskom uzorku beleži drastičan pad, koji doduše, ne ide ispod nivoa statističke značajnosti). Iako značaj religioznosti u oba poduzorka opada, ona sada, za razliku od socijalističkog perioda, postaje značajniji prediktor patrijarhalnosti u društvu Srbije u odnosu na Hrvatsku.

Do određenih promena došlo je i kada se radi o prediktivnom značaju mesta stanovanja. Naime, u hrvatskom poduzorku, pored glavnog grada i kategorija velikog grada dobija deterministički značaj kada je reč o percepciji rodnih uloga (delujući u pretpostavljenom smeru u odnosu na ispitanike sa sela), dok je u Srbiji efekat svih kategorija mesta stanovanja statistički značajan, osim kada se radi o malom gradu. Na drugoj strani, efekat klasno-slojne pripadnosti se takođe menja: naime, u oba uzorka se pokazuje da nema značajne razlike u stepenu patrijarhalne orijentacije između sitnih poljoprivrednika i dve kategorije manuelnog radništva, a u Srbiji i između pripadnika političke i privredne elite (i referentnih sitnih poljoprivrednika). Promenjen klasno-slojni sastav i način reprodukcije kategorije sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca uslovio je da sada i pripadnost ovoj kategoriji (u odnosu na referentno seljaštvo) povećava verovatnoću nepatrijarhalne orijentacije.

Tabela 4.20: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri patrijarhalnost (privatni patrijarhat), Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,233			Srbija R ² = 0,237		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,064	-0,025	0,225	-0,051	-0,015	0,396
Srednji grad	-0,046	-0,018	0,399	-0,144	-0,063	0,001
Veliki grad	-0,140	-0,043	0,037	-0,326	-0,109	0,000
Glavni grad	-0,171	-0,064	0,004	-0,312	-0,117	0,000
Nereligiozni	-0,258	-0,044	0,020	-0,300	-0,068	0,000
NKV ne/manuelni radnici	-0,057	-0,020	0,406	0,076	0,025	0,229
KV manuelni radnici	-0,049	-0,023	0,426	0,045	0,020	0,429
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,236	-0,093	0,001	-0,161	-0,070	-0,008
Stručnjaci	-0,344	-0,107	0,000	-0,163	-0,056	0,032
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,314	-0,066	0,002	-0,092	-0,017	0,366
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,227	-0,051	0,024	-0,281	-0,061	0,003
Muški pol	0,377	0,188	0,000	0,278	0,140	0,000
Obrazovanje	-0,056	-0,225	0,000	-0,056	-0,227	0,000
Starost	0,111	0,196	0,000	0,010	0,161	0,000

Pokušamo li sada da interpretiramo dobijene rezultate u svetlu pretpostavki od kojih se krenulo, jasno je da će neki od zaključaka izvedeni na osnovu deskriptivne analize morati da budu korigovani:

1. Ono što je nesporno i suštinski potvrđuje početnu hipotezu je da je period post-socijalističke transformacije doveo do značajnog opadanja u stepenu rasprostranjenosti patrijarhalnih vrednosti, svedočeći o modernizacijskom dejstvu kulturne univerzalizacije, kao posledice priključivanja svetskom kapitalističkom sistemu.

2. Ipak, čini se da je usled dugotrajno nataloženog istorijskog iskustva, patrijarhalna vrednosna matrica postala deo implicitne kulture dva društva, zadržavajući trans-sistemske karakter i odolevajući radikalnim promenama. U prilog ove teze svedoči nalaz da je i pored zabeleženog pada u stepenu rasprostranjenosti, patrijarhalna orijentacija, 2003. godine, i dalje bila dominantna među populacijama Srbije i Hrvatske (naravno, ovome treba dodati i kontekstualne činioce koji doprineli reprodukciji patrijarhalnosti, a koji su ishodili iz nacionalističke mobilizacije stanovništva dva

društva, dobijajući na značaju naročito u situacijama direktne ili indirektne umešanosti dveju država u ratne sukobe na nacionalnim osnovama).

3. Iako je pretpostavka bila da je patrijarhalnost snažnije ukorenjena u istorijskoj tradiciji društva Srbije, te da će, usled toga, ova vrednosna orijentacija biti izraženija u srpskom nego u hrvatskom uzorku, svoju empirijsku potvrdu ona je dobila samo kada se radilo o podacima iz 2003. godine: naime, očito je da su ideološka i normativno-institucionalna rešenja u socijalističkom sistemu proizvodila jednoznačan efekat u dva društva, te statistički značajna razlika u prosečnim skorovima na skali koja meri tradicionalističko shvatanje rodnih uloga unutar privatne sfere u dva uzorka izostaje.

4. S druge strane, razlika u stepenu pristajanja uz patrijarhalnu orijentaciju (nevelika, ali statistički značajna) između populacija ispitivanih društava, 2003. godine, dozvoljava različita tumačenja: jedno je da su se postojeće razlike u stepenu ukorenjenosti tradicionalističkih vrednosti u istorijskoj tradiciji dva društva ispoljile u postsocijalističkom kontekstu (onda kada je jednoznačni efekat socijalističke ideologije prestao da deluje); drugo moguće tumačenje je da je razlika koju beležimo nakon četrnaest godina transformacije posledica unekoliko različitih razvojnih putanja, a pre svega nešto bržeg otpočinjanja procesa restauracije kapitalističkih odnosa i integracije u svetsku kapitalističku podelu rada (koja je, sa svoje strane, morala imati efekte kada se radi o procesima kulturne transformacije) u okviru hrvatskog društva (naravno, ne treba posebno pominjati da je moguće i da su oba objašnjenja istovremeno tačna). Ipak, treba napomenuti i ovo: s obzirom da je razlika koja se ispoljila na međudruštvenom nivou relativno mala, te da nijedno društvo nije uspelo da pređe prag većinski nepatrijarhalne orijentacije, validnost ovih nalaza i objašnjenja bi valjalo testirati na (vremenski) novijim podacima.

5. Kada je reč o efektima ispitivanih socio-demografskih obeležja, treba naglasiti da deskriptivna analiza sugerise postojanje manje-više sličnih tendencija u dva društva tokom vremena. Ipak, razlike se ispoljavaju kada se efekat datih prediktora posmatra tako što se pod kontrolom drže ostali korelati. Regresiona analiza tako pokazuje da je stepen obrazovanja najснаžniji i najstabilniji prediktor ispitivane vrednosne orijentacije, potvrđujući tezu o (gotovo univerzalno) modernizujućem efektu obrazovanja, praćen polnom pripadnošću, starošću i religioznošću (pri tome, efekat prve dve varijable tokom vremena raste, dok se kod poslednje beleži pad, iako ona i dalje

ostaje statistički značajna), i to u oba ispitivana društva. S druge strane, prediktivni značaj klasno-slojne pripadnosti i veličine mesta stanovanja pokazuje varijacije, kako u vremenskom, tako i međudruštvenom poredbenom kontekstu (pri tome, i onda kada se efekat ovih varijabli ispolji, on ne dostiže nivo obrazovanja, starosti, pola ili religioznosti).

4.2.8 Privatni i javni patrijarhat: korelati patrijarhalnosti u 2003. godini

Ukoliko se prethodni deo analize odnosio na stavove ispitanika (i njihovu promenu) kada se radi o percepciji rodnih odnosa unutar privatne sfere porodice i domaćinstva, sledeći segment posvećen je stavovima koji se odnose na hijerarhijsku raspodelu uloga u okviru javne sfere (plaćenog rada). Kao što je naglašeno, usled ograničenja koja su ishodila iz nedostupnosti adekvatnih podataka u istraživanju iz 1989. godine, analiza vrednosnih orijentacija koje se odnose na rodne uloge u javnoj sferi biće ograničena na podatke dobijene 2003. godine. Poredbeni okvir će, ipak, biti dvostruk i počivaće na komparaciji rezultata dobijenih na skali javnog patrijarhata u dva ispitivana društva – hrvatskom i srpskom – ali i na unutar društvenom planu (poređenjem rezultata na skalama privatnog i javnog patrijarhata).

Rezultati deskriptivne analize ukazuju da je rasprostranjenost patrijarhalnih vrednosti koje se odnose na rodne odnose u javnoj sferi, u oba ispitivana društva, ne samo manja u odnosu na privatnu sferu, nego i da one ne predstavljaju dominantnu vrednosnu matricu (empirijski proseci na skali javnog patrijarhata niži su od teorijskih-videti Tabelu 4.21). Drugim rečima, suprotno tezi Volbijeve, prema kojoj u savremenim društvima intenzitet patrijarhalnih odnosa u porodičnoj sferi jenjava, da bi ključno mesto njihovog reprodukovanja postala javna sfera, rezultati naše analize ukazuju da porodica i domaćinstvo i dalje ostaju primarne sfere reprodukovanja patrijarhata. Učinci socijalističke modernizacije (a posebno snažna industrijalizacija i urbanizacija, te razvoj obrazovnog sistema), ali i ideološki raskid sa zatečenim tradicionalističkim formama zavisnosti, omogućili su snažniji prodor žena u javnu sferu plaćenog rada (podržanog institucionalizacijom mreža socijalne podrške u vidu ustanova dečije, socijalne i zdravstvene zaštite), označivši napredak u pogledu dostignutog stepena ravnopravnosti

žena i muškaraca (o čemu je već bilo reči u istorijskom delu studije). Ipak, kao što su i istraživanja rađena u socijalističkom periodu ukazivala, masovni ulazak žena u sferu proizvodnog rada nije bio praćen adekvatnim redefinisanjem rodni uloga unutar privatne sfere, ishodeći u "dvostruko opterećenosti" žena (Milić, 1981). Odozgo nametnuta ideologija rodne ravnopravnosti (zajedno sa rastućom potrebom za novom radnom snagom tokom procesa industrijskog razvoja), svoje je modernizujuće efekte tokom socijalističkog perioda imala u onim sferama društvenog života koje su bile pod manje ili više direktnom kontrolom državnih aparata. Međutim, transformacija zatečenih tradicionalističkih obrazaca rodni odnosa tekla je znatno sporije u onim sferama čiji je razvoj bio "zaklonjen" od direktne intervencije državnih ideoloških aparata (i to uprkos tome što su normativna rešenja kojima se uređivala oblast porodičnih odnosa bila liberalna po svom karakteru). Drugim rečima, uprkos ideološkim proklamacijama, proces podružljavanja porodičnih funkcija (koje su, usled opstajanja tradicionalističkih odnosa, i dalje mahom obavljale žene), tekao je relativno sporo, potpomažući i sam, na taj način, održavanje patrijarhalnih obrazaca unutar privatne sfere porodice i domaćinstva (pri tome, treba naglasiti da je opstajanje ovih odnosa bilo izraženije u onim društvenim grupacijama čiji se okvir društvenog života tokom socijalističkog perioda nije značajnije promenio - sitnog seljaštva, ali i kod onih grupacija kod kojih izlazak žena u javnu sferu plaćenog rada nije bio praćen adekvatnim materijalnim podsticajima, kojim bi se potpomoglo razaranje ustaljenih tradicionalističkih obrazaca - radništva, pre svega). Oblici društvene diferencijacije, karakteristični za jugoslovenski socijalizam, na taj način su, i sami predstavljali generator reprodukcije patrijarhalnih porodičnih odnosa, i to mahom u okviru onih društvenih grupa čija je pozicija ostajala vansistemska (a ustaljeni porodični obrasci manje ili više konzervirani) ili gde su društveno-ekonomski podsticaji iz javne sfere plaćenog rada bili nedovoljni da bi se izvršila modernizacija rodni odnosa u porodici²⁹⁵. Ukratko, rodna ravnopravnost, kao deo eksplicitne socijalističke ideologije, ali i kao posledica praktično-političkih mera i ekonomske nužnosti, u značajnijoj meri je

²⁹⁵ Tako Anđelka Milić (1981: 157), na osnovu analize popisnih podataka iz 1971. godine, koji su pokazivali znatno niži udeo radno aktivnih žena u nepoljoprivrednim domaćinstvima u odnosu na poljoprivredna, ukazuje na to da je strukturalni preobražaj društva i prelaz na nepoljoprivredna zanimanja stanovništva, uprkos tome što je značajnom delu žena omogućio izlazak u javnu sferu plaćenog rada, za nemali broj značio i ostajanje u tradicionalnoj ulozi domaćice.

napredovala u javnoj sferi plaćenog rada, dok je privatna sfera ostajala i dalje većinski organizovana u skladu sa tradicionalističkim obrascima.

Ukoliko je socijalistički sistem predstavljao istorijski kontekst liberalizacije rodni uloga u javnoj sferi tokom 20. veka u dva društva, i početnu tačku transformacije sistema u pravcu restauracije kapitalističkih odnosa, u interpretaciji dobijenih nalaza, valja se, ipak, osvrnuti i na aktuelne procese post-socijalističke transformacije, kao neposrednog društvenog konteksta u okviru kojeg se oblikuju rodni odnosi i formuliše njihova ideološko-vrednosna percepcija. Već je naglašeno da je, kada se o ideološkoj sferi radi, dati proces bio praćen snažnim nacionalističkim i retradicionalizujućim diskursima, u okviru kojih je izvršena redefinicija uloge žena u odnosu na socijalističke ideološke pozicije (i njeno ponovno vezivanje za privatnu sferu biološke reprodukcije, koja je, u nacionalističkom diskursu, dobijala obeležje biološke i kulturne reprodukcije nacije). S druge strane, i o ovome je bilo reči, liberalizacija javnog (medijskog prostora), prodor novih komunikacijskih tehnologija, te snažnije otvaranje društava ka ideološkim sadržajima sa Zapada (čiji je prodor bio otežan samo kada se radilo o onim segmentima koji su ugrožavali dominaciju vladajuće grupacije), išli su uporedo sa procesima uspostavljanja tržišne ekonomije i priključivanja međunarodnoj podeli rada na periferijskim osnovama (pri tome, ovo treba još jednom napomenuti, čitav proces se nešto brže odigravao u Hrvatskoj nego u Srbiji). Prvi period transformacije, obeležen ratovima, ekonomskim kolapsom, drastičnim padom ekonomskih aktivnosti, cvetanjem sive ekonomije, redukcijom državne institucionalne podrške porodicama, drastičnim padom životnog standarda, itd., imao je nužno svoje posledice po položaj svih društvenih grupa, te nužno i žena. Posmatrano sa stanovišta individualnih aktera, čini se da je upravo dramatična ekonomska deprivacija, naročito nižih društvenih slojeva, i neophodnost da se što veći broj odraslih članova domaćinstava uključi u sferu plaćenog rada, najčešće kroz dodatne poslove u sivoj ekonomiji, uslovlila da percepcija rodni uloga u javnoj sferi ne dobije karakteristične tradicionalističke interpretativne oblike. Drugim rečima, egzistencijalna nužnost velikog dela stanovništva delovala je u pravcu neophodnosti održavanja što većeg nivoa ekonomske aktivnosti domaćinstava (što je nužno uključivalo i ženske članove), i suprotno pretpostavkama, tendencijski vodila

prihvatanju liberalnih stavova kada je reč o rodnim ulogama u javnoj sferi. S druge strane, isti ovi procesi, u situaciji kraha institucionalnog sistema socijalne podrške, vodili su retradicionalizaciji porodičnih formi, uz oslanjanja na instituciju proširenog srodstva, (Milić 2009: 15; Bobić 2003: 10), odrazivši se, posledično, na dominantnu poželjnost tradicionalističkih, patrijarhalnih rodnih obrazaca unutar porodice.

S obzirom da nacionalistička ideološka matrica u načelu nije nespojiva sa kapitalističkim društvenim odnosima, potrebe kapitala za slobodnom armijom (ženske), i po pravilu, jeftinije radne snage, koja se naročito ispoljila sa deblokadom, odnosno ubrzanjem transformacijskih procesa, olakšale su dublje ukorenjivanje ideologije rodne ravnopravnosti, kao integralnog dela savremene zapadne matične (*mainstream*) kulture (uz opstanak ideološko-vrednosne dominacije tradicionalističkog karaktera rodnih odnosa u okviru privatne sfere). Drugim rečima, tradicionalistička i nacionalistička ideološka matrica, kojima je redefinisana uloga žene u procesu proizvodnje nacije, na kratke staze, nije nespojiva sa kapitalističkom ideologijom rodne ravnopravnosti (u dužem vremenskom periodu, one su naravno nespojive u meri u kojoj je i kapitalizam nespojiv sa agresivnim nacionalizmom i duboko ukorenjenim tradicionalizmom, uslovljavajući njegovo povlačenje u prikrivene forme), sve dotle dokle njihova koegzistencija ostaje u različitim sferama društvenog života (svakako, ne treba posebno obrazlagati argumentaciju marksističkih feministkinja da kapitalistički sistem društvenih odnosa ne samo da koegzistira nego i potpomaže reprodukovanje patrijarhalnih odnosa unutar porodice, gde žene, kroz besplatan i tržišno nevalidiran kućni rad, preuzimaju teret reprodukovanja muške radne snage i time snižavaju troškove kapitalističke proizvodnje). Rečju, ideološko-vrednosna matrica liberalizacije rodnih uloga u javnoj sferi, u sklopu priključenja dva društva međunarodnoj kapitalističkoj podeli rada na periferijskim osnovama, išla je ruku pod ruku sa održavanjem tradicionalističkih rodnih odnosa u privatnoj sferi.

Tabela 4.21: Rezultati na iskazima koji mere patrijarhalnu orijentaciju (javni patrijarhat), Hrvatska i Srbija, 2003. godina

Empirijski iskazi koji mere patrijarhalnu orijentaciju		Hrvatska	Srbija
Muškarci su bolji menadžeri od žena	Potpuno neslaganje	19,5	10,8
	Umereno neslaganje	38,5	43,9
	Neodlučnost	18,6	14,2
	Umereno slaganje	17,6	23,5
	Potpuno slaganje	5,8	7,7
Univerzitetsko obrazovanje je važnije za dečake nego za devojčice	Potpuno neslaganje	30,5	21,9
	Umereno neslaganje	48,9	54,8
	Neodlučnost	10,8	9,2
	Umereno slaganje	7,6	11,3
	Potpuno slaganje	2,3	2,8
U celini uzev, muškarci su bolje političke vođe od žena	Potpuno neslaganje	19,7	10,3
	Umereno neslaganje	34,3	29,0
	Neodlučnost	18,4	12,1
	Umereno slaganje	21,3	35,9
	Potpuno slaganje	6,3	12,6
Ukoliko poslodavac treba da otpusti radnike, bolje je da budu otpuštene žene koje imaju muževe nego muškarci.	Potpuno neslaganje	11,8	10,0
	Umereno neslaganje	26,9	26,9
	Neodlučnost	24,7	18,5
	Umereno slaganje	28,6	34,1
	Potpuno slaganje	8,0	10,5
Prosečni skorovi na skali patrijarhalnosti		10,01	11,06

Konačno, na ovom mestu valja se vratiti međudruštvenom poredbenom okviru: naime, opšta pretpostavka od koje se krenulo je da je patrijarhalna vrednosno-ideološka matrica, usled specifičnosti u istorijskom razvoju dva društva, dublje bila ukorenjena u okviru kulturne tradicije srpskog društva. Na osnovu ove opšte pretpostavke, izveli smo hipotezu da će stepen patrijarhalne orijentacije hrvatskog društva, tokom perioda post-socijalističke transformacije, kao posledica sadejstva razlika u kulturno-istorijskom nasleđu i aktuelnom kontekstu društvenih odnosa, biti nešto niži u

odnosu na društvo Srbije. Na primeru privatnog patrijarhata ova je hipoteza dobila svoju empirijsku potvrdu, a rezultati analize postignutih prosečnih skorova na skali javnog patrijarhata ne govore suprotno. Ukratko, pretpostavljena razlika se ispoljila i kada se radi o stavovima o rodnim odnosima u privatnoj i u javnoj sferi, iako, treba naglasiti da, uprkos statističkoj značajnosti, navedeni jaz nije veliki (videti proseke u Tabeli 4.21), i ne dozvoljava izvođenje oštrih zaključaka o razlikama u pogledu modernizacije društvene svesti dva društva.

Regresionim modelom nastojali smo da utvrdimo da li se jačina pretpostavljenih korelata javnog patrijarhata razlikuje u dve društva, ali i u odnosu na privatni patrijarhat. Ono što odmah upada u oči je da isti prediktori znatno slabije objašnjavaju varijacije na skali javnog nego privatnog patrijarhata (videti visine koeficijenata determinacije u Tabeli 4.22 i uporediti ih sa onima u Tabeli 4.20); da broj statistički značajnih prediktora opada, kao i da je efekat statistički značajnih prediktora znatno slabiji. Ipak, uporede li se dobijeni modeli, jasno je da statistički najznačajniji prediktori i privatnog i javnog patrijarhata ostaju isti (uz razlike u pogledu redosleda, i već pomenutih jačina efekata): stepen obrazovanja ispitanika, starost, i pol (pri tom, efekti pobrojanih prediktora se ispoljavaju u pretpostavljenom smeru).

S druge strane, klasno-slojna pripadnost ispoljava svoj efekat samo kada se uporede kategorije NKV radnika i sitnog seljaštva, u srpskom uzorku (gde pripadnost prvoj kategoriji ujedno označava i snažniju patrijarhalnost), odnosno prelaznog sloja i seljaštva u hrvatskom uzorku (gde je tendencija obratna – pripadnost službeničkim profesijama označava i snažniju inklinaciju ka nepatrijarhalnim vrednostima). Za razliku od Srbije gde su sve kategorije mesta stanovanja pokazale statističku značajnost, kada se uporede sa referentnom kategorijom seoskih naselja (pri tome, efekat različitih kategorija mesta stanovanja je negativan), u hrvatskom uzorku se jedino glavni grad pokazao statistički značajnim prediktorom date vrednosne orijentacije. Konačno, iako je religioznost bila slab, ali i dalje statistički značajan prediktor privatnog patrijarhata u 2003. godini, njegov efekat se potpuno gubi kada je reč o javnom patrijarhatu, svedočeći o tome da je reprodukcija rodnih (ne)jednakosti u javnoj sferi slabije povezana sa tradicionalističkom vrednosnom matricom i činionicima njenog održavanja.

Tabela 4.22: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri patrijarhalnost (javni patrijarhat), Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,096			Srbija R ² = 0,112		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,005	0,003	0,894	-0,137	-0,057	0,002
Srednji grad	-0,058	-0,032	0,156	-0,078	-0,049	0,021
Veliki grad	-0,067	-0,030	0,181	-0,121	-0,058	0,004
Glavni grad	-0,111	-0,060	0,011	-0,163	-0,087	0,000
Nereligiozni	0,049	0,012	0,550	-0,051	-0,016	0,356
NKV ne/manuelni radnici	-0,003	-0,002	0,948	0,170	0,080	0,000
KV manuelni radnici	-0,079	-0,054	0,086	0,078	0,048	0,073
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,103	-0,058	0,048	-0,048	-0,029	0,297
Stručnjaci	-0,101	-0,046	0,108	0,020	0,010	0,728
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,091	-0,028	0,237	-0,133	-0,035	0,083
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,091	-0,030	0,223	0,051	0,016	0,475
Muški pol	0,170	0,123	0,000	0,113	0,081	0,000
Obrazovanje	-0,020	-0,116	0,000	-0,029	-0,166	0,000
Starost	0,006	0,160	0,000	0,005	0,118	0,000

4.3 Nacionalistička orijentacija

Vrednosna orijentacija koja je, u konkretnom društveno-istorijskom kontekstu, u bliskoj vezi sa autoritarnošću i patrijarhalnošću, i koja zajedno sa njima tvori korpus tradicionalističkih vrednosnih orijentacija je nacionalizam. No, pre nego što bude prikazana operacionalizacije ove vrednosne orijentacije, neophodno je nešto reći o njenoj teorijskoj konceptualizaciji i određenju u okviru društvenih nauka. Naime, nacionalizam, kao ideološko-vrednosna orijentacija, tesno je povezan sa pojmom nacije. U okviru sociologije i srodnih disciplina nema slaganja oko toga šta se podrazumeva pod nacijom, a sledstveno, ni pod nacionalizmom, niti su uvek jasna razgraničenja između datog pojma i srodnih koncepata etniciteta i rase.

4.3.1 Različita određenja etniciteta, nacije i nacionalizma

Problemom nacije kao društvenog kolektiviteta, među prvima se, u okviru nauke o društvu, bavio Veber, definišući je kroz subjektivno verovanje u zajedničko poreklo pripadnika jedne zajednice, koje se temelji na običajima, istorijskim sećanjima ili sličnosti u spoljnom izgledu (Veber, 1976, I). Prema ovom određenju, radi se o društvenoj konstrukciji, koja nije utemeljena u objektivnim kriterijumima, a nacionalni identitet se izgrađuje na osnovu razlike u odnosu na pripadnike drugih grupa (Putinja i Stres-Fenar, 1997: 41). Verovanje u zajedničko poreklo, koje stoji u osnovi etničke vezanosti, ipak nije dovoljno da bi došlo do formiranja nacije, već je neophodno da postoji konkretna socijalna i politička akcija koja bi do nje dovela (Malešević, 2004b: 25). Bitan činilac u Veberovom određenju nacije je zajednički interes pojedinaca koji se svrstavaju u istu nacionalnu grupu, pa se tako nacija određuje kao politička zajednica, gde se racionalno udruživanje pretvara u etničku srodnost koja dobija simboličke karakteristike na osnovu kojih se crpi lojalnost, ali i na osnovu koje se pojedincima pripisuje određeni prestiž. Drugim rečima, jednom formirane, nacije funkcionišu i kao statusne grupe (koje se u odnosu na druge statusne grupe razlikuju upravo na osnovu uverenja o postojanju zajedničkog porekla, te stoga članstvo u njima postaje naslednog karaktera) (Veber, 1976, I: 326). Određenjem nacije kao statusne grupe, Veber

objašnjava njen instrumentalni značaj u borbi za materijalne ili političke interese, u okviru koje se grupna homogenizacija i zatvaranje prema drugim grupama vrši na osnovu neke kulturne karakteristike (postojanja zajedničkog jezika, istorije, religije, itd.), čije se postojanje tokom vremena može naglašavati ili institucionalizovati. Suprotstavljenost drugim grupama, ekonomska, politička i simbolička dominacija nad njima, ipak, prema Veberu, počiva na grupnoj monopolizaciji prestiža.

Ukoliko je pojam nacije nudio mogućnosti za različita tumačenja tokom 19. veka, kada i počinju naučna razmatranja ove pojave, situacija se nije znatno promenila ako imamo u vidu novije koncepte. Naime, devetnaestovekovnu misao obeležila su dva različita viđenja nacije: romantičarsko, koje se razvilo u okviru nemačke tradicije, i racionalističko, koje je počivalo na tekovinama Francuske buržoaske revolucije. Ova dva koncepta donekle koincidiraju sa različitim načinima formiranja nacija, odnosno stvaranja nacionalnih država. Dok se u okviru nemačke romantičarske tradicije naglašava organsko jedinstvo nacionalnog kolektiviteta, koje počiva na zajedničkom mitskom srodstvu i vezanosti za određenu teritoriju, u okviru racionalističkih koncepata nacija se posmatra, pre svega, kao politička zajednica, koja počiva na kulturnom i političkom jedinstvu građana.

U okviru novijih razmatranja nacije i etniciteta, razlikuje se nekoliko teorijskih pristupa (mada treba napomenuti da je kratak pregled teorija koji je dat na ovom mestu daleko od iscrpne klasifikacije²⁹⁶). Kao tri osnovna teorijsko-istraživačka pristupa nacionalizma izdvajaju se primordijalne, modernističke i konstruktivističke teorije (videti u: Bakić, 2006), koje će, na ovom mestu, sažeto biti prikazane.

Iz nemačke romantičarske tradicije razvija se primordijalistički pristup, u okviru kojeg se etnički identitet tumači kao izvorni i fundamentalan, ukorenjen u zajedničkim fizičkim karakteristikama, plemenskoj ili verskoj pripadnosti pripadnika određene grupe. Ove karakteristike se prenose s generacije na generaciju, i na taj način se održava veza sa zajedničkim precima. Iz ovog pretpostavljenog biološkog korena često izvire misteriozni i neobjašnjivi kvaliteti, koji se pripisuju sopstvenoj etničkoj grupi. Za pojedine pripadnike ove struje, etnički identitet je primaran zato što predstavlja osnovu za

²⁹⁶ Opširnije o različitim teorijama o etnicitetu, naciji i nacionalizmu videti u: Putinja i Stref-Fenar, 1997; Malešević, 2004b; Bakić, 2006.

zadovoljavanje nekih od temeljnih ljudskih potreba, a pre svega potrebe za pripadanjem i samopoštovanjem (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 101). U okviru jedne od varijanti primordijalističkih shvatanja, nacija se poistovećuje sa etničkom grupom, kao trans-istorijska, nepromenljiva, prvobitna i najvažnija društvena grupa, kojoj pojedinac pripada rođenjem i iz koje ne može da istupi svojom voljom. Iz ovih se postavki potom izvodi da je nacionalizam "prirodno" svojstvo čoveka (Bakić, 2006: 233). Drugi, savremeniji pristupi – primera radi, Gercov (Clifford Geertz) ili Šilsov (Edward Shills) – etničku vezanost smatraju unapred datom, moćnom i sveprožimajućom društvenom vezom (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 98), ali smatraju da ova svojstva nisu karakteristična za etničku vezu po sebi, već je takvom doživljavaju i osećaju članovi etničkih zajednica. Drugim rečima, oni su ti koji svojoj etničkoj zajednici pripisuju iskonski kvalitet, gde etničke veze logički i vremenski prethode svim drugim vezama. Za savremene primordijalne pristupe je, ipak, karakteristično to što etničkim zajednicama ne pripisuju nepromenljiv karakter, već naprotiv, naglašavaju njihovu istorijsku promenljivost (Bakić, 2006: 233).

Iako je primordijalistički pristup pretrpeo znatne kritike (najčešće navođeni argument se odnosi na neistoričnost datog pristupa, odnosno propuštanje da se sagleda da etnička veza, sama po sebi, nema apsolutni prioritet u socijalnoj identifikaciji, već je njen značaj plod konkretnih istorijskih okolnosti), njegov uticaj na potonje teorije nije zanemariv: usled podložnosti nacionalističkoj ili rasističkoj instrumentalizaciji, neke od varijanti ovih teorija poslužile su kao osnov konzervativno-romantičarskom nacionalizmu, a u svojoj biologističkoj varijanti, i kao osnov za rehabilitaciju postavki devetnaestovekovnog socijaldarvinizma, ali i kao vid ideološke legitimacije reakcionarnih političkih pokreta (na primer, nacionalsocijalizma). Sve varijante date teorije uglavnom negiraju razlike između nacije i etničke zajednice dosledno ih poistovećujući (Bakić, 2006: 233).

Teorije mnogovekovnog postojanja nacija naglašavaju njihov trans-istorijski karakter, ističući da je postojanje ove vrste grupne vezanosti karakteristično za sve istorijske epohe. U okviru perenialističke varijante date teorije, naglašava se istorijski kontinuitet modernih nacija na temelju etničkih veza i oblika kolektivnog identiteta koji sežu do feudalnog ili čak i antičkog doba. Iako zastupnici ovog stanovišta priznaju

moderni karakter nacionalizmu, pojavu nacija situiraju u dubokoj prošlosti (Bakić, 2006: 234). U drugoj varijanti ovih teorija, nacije se posmatraju kao reke ponornice, odnosno kao kolektiviteti koji nastaju i nestaju tokom istorije (Smith, 2000: 34-35), uz česte istorijske diskontinuitete. Konačno, u trećem, kombinovanom pristupu, nacije se poistovećuju sa etničkim zajednicama, uz naglašavanje da je nemoguće hronološki utvrditi kada etnička grupa postaje nacija. Međutim, upravo je ovo poistovećivanje nacija i etničkih zajednica predstavljalo osnov za kritiku teorija o mnogovekovnom postojanju nacija, koje ostaju slepe za osobenosti različitih istorijskih epoha i načina na koji se u okviru njih strukturiraju posebni oblici kolektivnih identiteta (Bakić, 2006: 235).

Sledeću veliku grupu teorija o nacijama predstavljaju modernistički pristupi, u okviru kojih se nacije posmatraju kao oblici kolektivne identifikacije nastali u moderno doba (kao proizvod "štamparskog kapitalizma", u Andersonovoj verziji, odnosno industrijalizacije, u Gelnerovoj). Ove teorije naglašavaju da su modernizacijski procesi – industrijalizacija, obavezno osnovno obrazovanje, pojačana društvena pokretljivost, sekularizacija, urbanizacija i demokratizacija političkog života – usloveli nastanak nacionalizma kao ideologije, da bi potom došlo do izumevanja, odnosno konstruisanja nacija (up. Gelner, 1997; Hobsbom i Rejndžer, 2002). U procesu konstruisanja nacija, prema predstavnicima ovog shvatanja, ključnu ulogu ima država ili makar prethodno postojanje nekog oblika političke autonomije. S obzirom da se naglašava da nacije nastaju tamo gde postoji pravna jednakost građana, predstavnici ove teorije, kao ključnu istorijsku prekretnicu za razvoj nacija u političkoj areni, vide Francusku buržoasku revoluciju (videti: Gelner, 1997).

Najčešće zamerke upućene modernističkim teorijama odnose se na zanemarivanje postojanja etničkih veza i preneglašavanju političkih na uštrb kulturnih činilaca u oblikovanju nacije. Tako, u najboljem slučaju, modernisti (na primer, Hobsbom), priznaju postojane proto-nacionalnih veza, koje služe kao osnov razvijanja nacionalističkih ideologija (Bakić, 2006: 237-238). Za Hobsboma, ipak, ne postoji nužna veza između teritorija na kojima nastaju nacionalne države i oblika proto-nacionalnih vezanosti, iako naglašava da određena svojstva (na primer, zajednički jezik, pismo, religija, mitovi, itd.) mogu biti osnova na kojoj izrasta nacionalistička propaganda (Hobsbom i Rejndžer, 2002: 65-70).

Hronološki, prve modernističke teorije nacije nastaju u okviru teorija modernizacije, u kojima se naglašava da sa društvenim razvojem, industrijalizacijom, urbanizacijom, uvećanom društvenom pokretljivošću, racionalizacijom društvenih institucija, masovnom pismenošću, učestalijim kontaktima između razvijenih i tradicionalnih društva, dolazi do razvijanja kosmopolitskih identiteta i odbacivanja starih, tradicionalističkih formi kolektivne identifikacije (u kakve, prema njima, spade etnička – up. Ilić & Cvejić, 1997: 30). Etnička identifikacija se, u okviru ovih teorija, vezuje za postojanje tradicionalističkih društvenih struktura, a pre svega za seoske društvene zajednice. Kulturni tradicionalizam tako postaje osnov za nacionalnu mobilizaciju. Ipak, ove teorije naglašavaju da sa procesima industrijalizacije, kulturne i geografske suprotnosti zamenjuju funkcionalni sukobi, koji odražavaju interese različitih društvenih grupa koje se formiraju s obzirom na položaj u društvenoj strukturi. Etničko prožimanje različitih grupa i veze koje se među njima formiraju s prodorom tržišnih odnosa, povećanom pokretljivošću i urbanizacijom, dovode do povećane etničke trpeljivosti. Na taj način, one grupacije koje su snažnije uključene u savremene tokove modernizacije (mladi, stanovnici gradova, visoko obrazovani, itd.), predstavljaju delove društva koji se naj snažnije odupiru tradicionalističkim oblicima društvene svesti, odbacujući predmoderne oblike kolektivne vezanosti (Hodson, Sekulić, Massey, 1994: 1535-1536).

Druga velika grupa teorija koje se vezuju za modernistički pristup, su instrumentalne teorije nacije. Nastao kao kritika primordijalnih, ali i modernizacijskih teorija, ovaj pristup naglašava snažnu vezu između formiranja etničkih grupa i prodora tržišnih odnosa. U okviru značajnog dela ovi teorija, etnicitet se shvata kao izraz zajedničkih interesa, pa pripadnost određenoj etničkoj grupi može imati instrumentalnu, ali i mobilizatorsku ulogu u procesu osvajanja bilo političke vlasti bilo ekonomskih resursa. Etnički identitet, na taj način, podstiče grupnu solidarnost, s jedne strane, ali i prikriva zajedničke specifične interese zbog kojih se vode političke borbe, s druge strane. Etničke grupe se definišu kao veštački stvorene i održavane zarad pragmatične koristi, a njihova instrumentalizacija treba da posluži kako bi se postigli kolektivni ili individualni ciljevi. Etnički konflikti, stoga, imaju podjednako racionalnu osnovu kao i klasni sukobi, s tim da se mobilizacija vrši uz pomoć snažnih emocija, koje su povezane sa

primordijalnim i iracionalnim oblicima privrženosti (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 109). U okviru ove grupe stanovišta diferenciraju se pristupi teorije racionalnog izbora (a u okviru njih, teorije etničkog takmičenja) i teorije unutrašnjeg kolonijalizma (etničke segregacije)

Prema prvim, etničke grupe se obrazuju onda kada pojedinci nastoje da zadobiju određene resurse (materijalne, političke ili društvene), do kojih ne uspevaju da dođu uz pomoć individualnih strategija. Za razliku od teorija modernizacije, koje predviđaju da sa procesima industrijalizacije dolazi do opadanja značaja etničkog i nacionalnog identiteta, ove teorije nastoje da pokažu suprotno – modernizacija stvara povoljne uslove za jačanje etničkog poistovećivanja i nacionalnu mobilizaciju. Sledeći Veberov metodološki nominalizam, predstavnici date teorije u etničkim grupama vide zbir pojedinačnih racionalnih delovanja usmerenih u pravcu zadobijanju retkih dobara u situaciji ekonomskog i političkog takmičenja (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 113-114). Ponovo, za razliku od teorija modernizacije, koje u međuetničkim prožimanjima vide podsticaj za širenje etničke tolerancije, teorije etničkog takmičenja tvrde suprotno – tamo gde postoji više grupa, neminovno dolazi do etničke netrpeljivosti, posebno kod pripadnika dominantne grupe prema manjinskim grupama (Hodson, Sekulić, Massey, 1994: 1537). Sa druge strane, kako veličina i snaga najvećeg takmičara (centra ili jezgra) narasta, tako pokušaji organizovanog otpora tom centru bivaju uspešniji ako su organizovani oko identiteta većih razmera. U revidiranoj verziji teorije (Belanger & Pinard, 1991, prema Bakić, 2006), etničko takmičenje dovodi do sukoba samo ako se ono doživljava kao nepošteno, dok nepoštena utakmica vodi sukobu ukoliko ne postoji međuzavisnost etničkih grupa koja bi donosila korist obema stranama. Ipak, za razliku od starijih teorija, nove naglašavaju da su akcije koje vode etničkom takmičenju uvek kolektivne po svom karakteru, kao i da su dobra oko kojih se vode sukobi takođe kolektivna (npr. politička prava, regionalne ili etničke zastupljenosti u privredi, grupni status koji se odnosi na kulturu i jezik, itd.) (Bakić, 2006: 238-239).

Teorije etničkog takmičenja i same su pretrpele brojne kritike, počev od činjenice da nisu bile u stanju da objasne iracionalne izbore (na primer, individualna žrtvovanja za naciju ili dugotrajno egzistiranje nekih manjinskih etničkih grupa izvan borbi za resurse) (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 108-112). Druga primedba odnosi se na metodološki nominalizam prisutan kod većeg dela ovih teorija, pa se, tako, nacionalizam poistovećuje

sa individualnim aktivnostima racionalnih aktera. Ipak, revizijom teorije, koju su načinili Belanžeova i Pinar, njena je eksplanatorna moć porasla, naročito usled isticanja kolektivnog karaktera akcije koju proizvodi etničko takmičenje, ali i kolektivnog karaktera aproprijacije resursa oko kojih se takmičenje odvija (Bakić, 2006: 239).

Druga grupa teorija u okviru instrumentalnih pristupa su teorije unutrašnjeg kolonijalizma (ili etničke segregacije), koje naglašavaju da sa procesima modernizacije dolazi do povećanja nejednakosti u raspodeli resursa unutar društava, uzrokujući podelu nacionalnog prostora na centar i periferiju. Kao posledica toga, dolazi do kulturne podele rada između centra i periferije, koja tvori stratifikacijski sistem zasnovan na etničkim osnovama. Kolektivna mobilizacija etniciteta se tada javlja kao sredstvo društvenih borbi, gde strukturalne karakteristike modernih društava, ali i narasle nejednakosti (ne samo ekonomske nego i političke) i diskriminacija, vode etničkim sukobima, odnosno gde etnička vezanost dovodi do stvaranja specifičnog oblika solidarnosti koji nastaje kao odgovor na pomenute nejednakosti i diskriminaciju. Na taj način, društvene nejednakosti (koje se donekle poklapaju sa linijama etničkih podela) stvaraju uslove za nastanak secesionističkih pokreta, dok je solidarnost koja se razvija na etničkim osnovama često posledica objektivnih ekonomskih činilaca (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 115; Bakić, 2006: 40). Ipak, kulturne razlike koje nastaju između grupa formiranih na osnovu nejednake raspodele resursa moraju biti relativno oštre, kako bi dobile svoj politički izraz. U protivnom, manjinskoj grupi preči asimilacija (Ilić & Cvejić, 1997: 30). Zaprečena pokretljivost podređene grupe, u situaciji kada se društvo razvija i stvara strukturne uslove za socijalni uspon, prema Gelneru, vodi nacionalističkom zahtevu za podudaranjem nacije i države, odnosno etnički motivisanom separatizmu (Gelner, 1997: 110).

Za razliku od teorija modernizacije, koje u etničkim oblicima kolektivne mobilizacije vide izraz opstajanja tradicionalističkih (pred-modernih) društvenih struktura i arhaične svesti, instrumentalne teorije polaze od suprotnog stanovišta: etnička vezanost i grupna solidarnost koja se na osnovu nje iskazuje javljaju se u situacijama društvenih sukoba kojima je u osnovi borba za određene resurse. Politička mobilizacija na osnovu etničkih oblika identifikacije, stoga, predstavlja izraz modernosti. Dok marksističke teorije posmatraju nastanak društvenih klasa kao izraz ekonomskog

determinizma, kod instrumentalnih teorija on proizvodi etničke grupacije, koje se, neretko, preklapaju sa klasama (Bakić, 2006: 240). Ipak, prenaglašavajući racionalni – reakcioni momenat pri objašnjenju nastanka i reprodukovanja etničkih grupa, time što insistiraju da su one proizvod ‘racionalne’ reakcije na promene u institucionalnim odnosima i strukturama, instrumentalne teorije odbacuju tezu da se etnička osećanja i vezanost reprodukuju uz pomoć mehanizama socijalizacije, zanemarujući, pri tome, niz empirijskih socio-psiholoških nalaza o povezanosti etničke pripadnosti i stereotipa koji se formiraju o drugim etničkim ili nacionalnim grupama (a koji se prenose upravo u procesu socijalizacije). Dalje, kritičari su naglašavali problematičnost tvrdnji ove teorije koje su vezivale nacionalizam za procese industrijalizacije (pokazujući na istorijskim primerima da je pojava nacionalizma u nekim slučajevima prethodila industrijalizaciji, a u drugim je nastupila tek po okončanju industrijalizacije, prelaskom u postindustrijsko društvo). Konačno, ovim teorijama se zamera i to što nisu bile u stanju da objasne nastanak i reprodukovanje etničke solidarnosti i identiteta kod onih grupa koje opstaju van situacija međuetničkih sukoba, ali i to što su, usled insistiranja na ekonomskim uzrocima i racionalnim oblicima delanja, zapostavili druge oblike determinizama i tipova delanja (a posebno one zasnovane na emocionalnoj komponenti) koji uzrokuju nastanak ovih kolektiviteta (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 117; Bakić, 2006: 241).

Teorija koja nastoji da spoji modernističko i instrumentalno stanovište o naciji je pristup naciji i nacionalizmu koji razvija Ernest Gelner. Naime, Gelner naglašava instrumentalnu upotrebu nacije, gde moderni nacionalizam koristi latentne snage kulturnih grupa u situaciji kada nejednakosti u pogledu ritma industrijalizacije među različitim zajednicama dovode do osetljivosti na kulturne ili druge vrste podela zaostalih iz agrarnog perioda razvoja društava. Suštinski, pojam nacije vezuje se za pojavu modernih država, odnosno za Francusku buržoasku i industrijsku revoluciju. Tako Gelner poreklo nacije izvodi iz strukturalnih promena koje su se dogodile sa procesom industrijalizacije. Tip društvene strukture koji je karakterističan za industrijska društva, dovodi do pomeranja čitavih masa stanovništva, koje su nekada pripadale diskontinuiranim nižim kulturama, u sferu sekularizovanih, homogenizovanih i normama podvrgnutih visokih kultura koje prenose ne samo elite nego i specijalizovane obrazovne ustanove podržane od strane centralne vlasti. Homogenizovana visoka kultura postaje

potom osnova na kojoj se temelji jedinstvo nacije, pružajući, na taj način, okvir za pojavu nacionalizma (Gelner, 1997: 61-93).

Kao oblik spoja perenialističkog i modernističkog pristupa naciji, izdvaja se etnosimbolistički pristup Entoni Smita. On pravi razliku između etnički i građanski zasnovanih nacija, povezujući ih sa različitim oblicima nacionalne identifikacije (demotskim i civilnim). Etnički zasnovane nacije se formiraju na osnovu postojanja zajedničkih istorijsko-mitoloških i kulturnih elemenata, ali i na povezanosti sa određenom istorijskom teritorijom i osećajem solidarnosti koje proizilazi iz pomenutih elemenata, uz pomoć vernakularne mobilizacije stanovništva (Smith, 1991: 40). Kod nacija zasnovanih na građanskom principu, ključni element je postojanje političke zajednice, koja podrazumeva određenu teritoriju, kao i zajednička prava i dužnosti, te zajedničke karakteristike kulture, najčešće oličene u jeziku. One mahom nastaju putem birokratske inkorporacije (Smith, 1991: 22). Način konstituisanja nacije, prema Smitu, određuje karakteristike etničkog identiteta, pa tako demotski identitet počiva na kulturnim komponentama, dok se građanski identitet zasniva na formalnim komponentama državljanstva, poštovanja zakona, itd. Ipak, Smitov koncept nastanka nacija ne ostaje statičan, već suprotno, naglašava da početne istorijske pretpostavke nastanka nacija tokom vremena, a usled delovanja procesa modernizacije (gde se izdvajaju jačanje nacionalne države, rast državne administracije, vojske, obrazovnog sistema, sredstava masovne komunikacije itd., zajedno s jačanjem kapitalističke tržišne ekonomije), bivaju podvrgnute promenama, stvarajući uslove za učvršćivanje civilnih komponenti nacionalnog identiteta (ili do transformacije kulturnih komponenti u civilne - na primer, jezik). Bez obzira na koji su način formirane, nacije koje su "učvršćene" u okvirima nacionalnih država, sve snažnije bivaju podvrgnute logici reprodukcije državnih aparata, kao i univerzalizujuće tržišne ekonomije, što jača one komponente identiteta koje osiguravaju njihovu nesmetanu reprodukciju (Lazić & Pešić, 2015). Neke kulturne komponente nacionalnog identiteta pripadaju istorijskim pojavama „dugog trajanja“ – kao što je ideja zajedničkog etničkog porekla – dok druge preuzima i reprodukuje država (na modifikovanoj osnovi, kao u slučaju jezika). Rezultat tog dvostrukog procesa je da se nacionalni identitet u savremenim nacionalnim državama pojavljuje kao raznovrsna i promenljiva mešavina pomenutih komponenti (Smith, 2009).

Na osnovu navedenih definicija nacije i nacionalnog identiteta, Smit nastoji da odredi nacionalizam, ponovo kombinujući političku dimenziju i kulturne elemente: nacionalizam je vrsta "ideološkog pokreta za postizanje i održavanje autonomije, jedinstva i identiteta u ime populacije za koju neki njeni pripadnici smatraju da predstavlja stvarnu ili potencijalnu naciju" (Smith, 1991: 119).

Etnosimbolički pristup stavlja naglasak na proučavanje etnoistorije modernih nacija, dajući odgovor na pitanje zašto se baš od nekih etničkih grupa stvaraju nacije, a od nekih drugih ne (Smith, 2000: 66). Osnovna razlika između teorije mnogovekovnog postojanja nacije i etnosimboličkog pristupa je u insistiranju na razlici između etničke grupe i nacije, te na istoričnosti etnosimboličkog pristupa, koji je osetljiv na razlike između različitih istorijskih epoha. S druge strane, iako prihvataju da građanske nacije nastaju sa razvojem tržišnih odnosa i kapitalizma (kao i da, usled delovanja procesa modernizacije, dolazi do učvršćivanja civilnih na račun kulturnih komponenti nacionalnog identiteta), u okviru ove teorije ne prihvata se radikalni rez koji su modernisti skloni da prave između modernog i predmodernog vremena, već nastoje da pokažu kontinuitet između etničkih grupa i nacija, kao i između različitih vidova nacionalnog identiteta (Bakić, 2006: 244). Smit je kritičan prema modernističkim i konstruktivističkim teorijama, koje zanemaruju etničko nasleđe kao osnov na kojem nacionalistički intelektualci i državni birokratski aparati vrše etničku homogenizaciju i mobilizaciju stanovništva. S druge strane, kritičari ovog pristupa ističu da je zanemarena uloga države u objašnjenju nastanka nacije, kao i racionalno delanje određenih društvenih aktera, zasnovano na interesu.

U savremenim izučavanjima nacija i etničkih grupa ističe se i interakcionistički pristup, koji je razvio Frederik Bart (Frederick Barth). Naglasak se stavlja na procesualni karakter etničkih grupa, gde se ove potonje posmatraju kao tipovi organizacija zasnovanih na samopripisivanju etničkih obeležja od strane pojedinaca. Samopripisana pripadnost određenoj etničkoj kategoriji mora biti kontinuirano potvrđivana u okviru društvenih odnosa, što podrazumeva održavanje granica etničkih grupa, putem kulturno varijabilnih etničkih distinkcija. Stvaranje etničkih distinkcija se, na taj način, odvija kroz konstruisanje dihotomnih kategorija onih koji pripadaju i onih koji ne pripadaju datoj etničkoj grupi, u okviru procesa društvene interakcije, te se stoga, na analitičkom nivou,

etnički identiteti ne razlikuju od bilo koje druge forme kolektivnog identiteta (Putinja i Stref-Fenar, 1997: 125; Bakić, 2006). Drugi interakcionisti (primera radi, Jenkins) ističu procese kategorizovanja i klasifikacije pri formiranu etničkih identiteta, gde kategorija etničke pripadnosti unapred definiše očekivanja u pogledu ponašanja, kulturnih resursa i modela delovanja članova odgovarajućih grupa. U tom smislu etničke kategorije pružaju svojim pripadnicima orijentire za delanje usmereno prema drugim pojedincima i grupama, ali i legitimnost takvog delanja (Putinja i Stref-Fenar, 1997: 129). Interakcionistički usmereni teoretičari odbacuju svaku koncepciju nacije kao iskonske društvene grupe koja se formira na osnovu unutrašnjih kvaliteta svojstvenih etničkim grupama (jezik, religija, pismo, običaji i tradicija, kolektivno sećanje, boja kože i položaj očiju, itd.). Pobrojane karakteristike predstavljaju samo resurse na osnovu kojih intelektualci ili drugi agensi (školski sistem, vojska, štampa, industrijski sistem) konstruišu nacionalističke ideologije. Ipak, na tragu Veberovih ideja, naglašava se značaj konteksta u kojem se etničke razlike javljaju (i koji ne moraju nužno biti vezani za industrijska društva), a koji mogu doprineti javljanju ili jačanju postojećih etničkih veza (ratovi, politička nestabilnost višetničkih imperija ili drugih političkih zajednica, društvena potčinjenost određenih društvenih grupa, takmičenje grupa za retka dobra, itd.). Usled procesualnog karaktera etničkih grupa, na tragu Zimelovih ideja, ističe se da je njihova najbitnija osobina granica koja ih odvaja od drugih etničkih grupa i time određuje identitet njenih članova (Malešević, 2004b: 25). Ove granice se održavaju zahvaljujući ograničenom skupu kulturnih karakteristika, a trajnost etničkih grupa, u susretu sa drugim, zavisi od postojanosti izabranih kulturnih crta. Ipak, naglašava se da kulturni sadržaj koji u datom kontekstu tvori jednu etničku grupu ne mora da pokazuje kontinuitet pri definisanju granica date grupe. Bitno je samo da postoji neprekinuti organizacioni kontinuitet koji omeđuje granice pripadnosti grupi, uprkos promenljivom kulturnom sadržaju (Bakić, 2006: 250). Interakcionisti stoga naglašavaju značaj situacione analize etničkih identiteta (Putinja & Stref-Fenar, 1997: 131).

Osnovna linija kritike interkcionističke teorije odnosi se na zapostavljanje analize etničkih svojstava (sadržaja) koja služe za uspostavljenje granica među etničkim grupama stvaranje čvršćih etničkih identiteta i njihovo politizovanje u različitim društvenim kontekstima (Bakić, 2006: 250). Iako je istoričniji od instrumentalnih teorija i osetljiviji

na procese dugog trajanja, on i dalje ostaje u okvirima metodološkog nominalizma, ne uspevaјуći da objasni na koji način dolazi do usaglašavanja individualnih aktera u situacijama samopripisivanja etničke identifikacije.

U okviru savremenih rekonceptualizacija interakcionističkog pristupa ističe se stanovište Rodžersa Brubakera (Rogers Brubaker), koje nastoji da konceptualizaciju etničkog zasnuje bez unapred pretpostavljene "grupnosti". Naime, za njega "grupnost" nije datost ili unapred određena karakteristika etniciteta, već varijabla, koja varira ne samo na međugrupnom, već i na unutargrupnom nivou. Ove varijacije su zavisne od konkretnih istorijskih konteksta (primera radi, u situacijama konflikta, kao što su Zimel ili Kozer naglašavali, dolazi do pojačavanja unutrašnje kohezije grupe). Sledeći Dženkinsa, Brubaker nastoji da pokaže kako etnicitet ne deluje nužno samo preko pripadnosti određenoj grupi, već i na osnovu kategorizacija, shema, susreta i razgraničenja prema drugima, te putem identifikacija, jezika, priča, institucija, organizacija, mreža i događaja (Brubaker, 2004). Drugim rečima, za razumevanje etniciteta, "grupnost" nije univerzalni, a time ni teorijski najadekvatniji okvir, iako u nizu situacija on to može biti. Etnicitet, kao uostalom nacija ili rasa, predstavljaju relacije, procesualne fenomene koji proizilaze iz širokog spektra socijalnih, kulturnih i psiholoških procesa (Sekulić, 2014: 48). Pojam etničke ili nacionalne skupine je stoga kategorija koja se uspostavlja u političkoj praksi, ali nije isto što i analitička kategorija. Rečju, interpretacije realnosti koje kreiraju akteri ne bi trebalo da budu uzete zdravo za gotovo kao analitičke kategorije. Na taj način, pravi se razlika između ideoloških koncepata i teorijskih kategorija. Etnički fenomeni nisu stoga realno postojeće kulturne forme koje se prenose u polje političkog, već se radi o društvenim fenomenima koji su nerazdvojno povezani sa socijalnim, ekonomskim i političkim strukturama koje utiču na to kako se etnicitet ili nacija izražavaju i kakav im se društveni značaj pridaje. Etnički ili nacionalni identiteti nisu stoga objektivno postojeći fenomeni, koje treba razotkriti ili dovesti na površinu, već su proizvod specifičnih okolnosti. Brubakerova koncepcija etniciteta bez "grupizma" ima za cilj da se otarasi "balasta koji se na njega nadovezuje u diskursu nacionalističkih ideologija i u svakodnevnom diskursu upotrebe tog pojma" (Sekulić, 2014: 49). Na taj način se izbegava esencijalizam, koji određene karakteristike etniciteta ili nacija posmatra kao zadate, objektivno postojeće, fiksne ili agregatne

fenomene. Drugim rečima, u njegovoj se koncepciji etničnost ili nacionalnost negiraju kao varijabla koja jednoznačno određuje grupna ili individualna ponašanja. Etnički identiteti su performativni, fluidni, procesualni, oni se stvaraju i rastvaraju, te stoga i ne mogu predstavljati objektivne fenomene. Ipak, kako naglašava Sekulić (2014: 50), odbacivanje "grupnosti" etničkog i nacionalnog nema za cilj da se negira socijalna realnost etničke ili nacionalne grupe, već predstavlja odbacivanje implicitnih i eksplicitnih značenja koja se vezuju za pojam etničkog ili nacionalnog.

S druge strane, kritičari naglašavaju da se odbacivanjem "grupnosti" odbacuje i sam pojam grupe. Nastojanje da se u okviru nauke izbegnu pojmovi preuzeti iz svakodnevnih životnih prakse ili iz ideoloških diskursa, a kojima se esencijalizuju određene karakteristike, završava, na taj način, u odbacivanju gotovo celokupnog kategorijalnog aparata društvenih nauka. Pri tome, odbacivanjem "grupnosti" etničkih ili nacionalnih skupina, teško da mogu biti objašnjeni dinamički aspekti društvenih odnosa koji se formiraju na temelju ovih karakteristika (Sekulić, 2014: 51-52).

Sledeća grupa savremenih teorija etniciteta i nacije predstavljaju postmoderni ili konstruktivistički pristupi, među čije se predstavnike ubrajaju neomarksistički autori Benedikt Anderson i Erik Hobsbawm (pri tome, iako se njihovi koncepti, u značajnoj meri, poklapaju sa modernističkim stanovištima, usled naglašavanja konstruktivističke prirode nacija i etničkih grupa, svrstani su među postmoderne pristupe). I jedan i drugi autor smatraju da je nacija zamišljena zajednica koja počiva na izmišljenoj naraciji, konstruisanoj i održavanoj od strane intelektualaca (Anderson, 1998: 17; Hobsbawm, 1990). Izmišljanje (nacionalnih) tradicija u Hobsbawmovo interpretaciji, odnosno zamišljanje nacionalne zajednice, u Andersonovoj, stoje u osnovi svih velikih naracija na koje se nacionalizam oslanja, a zadatak društvenih naučnika je da dekonstruišu ove ideološke konstrukte, ali i same nacije. U drugoj varijanti postmodernističke teorije nacije, koju nude Ernesto Laclau (Ernesto Laclau) i Šantal Muf (Chantal Mouffe), oslanjajući se na Gramšijev koncept kulturne hegemonije, nacije se shvataju kao oblik diskursa koji potiče iz shvatanja celokupne stvarnosti kao društveno konstruisane i tekstualno izražene, te stoga i promenljive, ne-nužne i zavisne od intelektualno-političkog delanja kulturnih hegemonija, i u krajnjoj liniji slučajne (kontingentne) (Bakić, 2006: 247).

Zamerke koje su upućene ovom pristupu svode se na primedbe koje se generalno upućuju postmodernim teorijama. Pre svega, saznanji relativizam koji ih karakteriše poriče mogućnost sistematskog traganja za objektivnim i proverljivim znanjem u društvenim naukama, negirajući i samu opravdanost postojanja ovih nauka. Druga vrsta zamerke je poistovećivanje nacionalističkog diskursa i nacije kao društvene realnosti, putem kojeg se zanemaruje činjenica da iako su pojedini nacionalistički diskursi, kao interpretacije realnosti, promenljivi, zavisno od istorijsko-društvenog konteksta, postoje i oni etnički mitovi koji se veoma postojani, i koji svedoče o prisustvu relativno trajnih struktura društvene stvarnosti koje se datim mitovima pravdaju. Drugim rečima, trajnost i postojanost pojedinih etničkih mitova izvodi se iz trajnosti struktura čije postojanje interpretiraju (Bakić, 2006: 247-248).

Imajući na umu ove različite pristupe, neophodno je osvrnuti se na različita određenja nacionalizma. U nauci o društvu cirkuliše mnoštvo različitih tipologija nacionalizama (pogledati u: Bakić, 2006; Hejvud, 2005), te na ovom mestu nema potrebe prikazivati iscrpne klasifikacije određenja datog pojma. Svakako, jedna od najpoznatijih podela je onaj koja tipove nacionalizama izvodi iz istorijskih modaliteta formiranja nacija, a koju je razvio Hans Kon (Hans Kohn, 1961). Naime, Kon razlikuje politički nacionalizam, koji počiva na pojmu građanstva i etnički (kulturni) nacionalizam, koji se oslanja na zajedničku tradiciju, uverenje o zajedničkom srodstvu i trajne vezanosti za određenu teritoriju. Dok se etnički nacionalizam odlikuje organskim i mističnim shvatanjem nacije (i karakterističan je za društva Istočne, Srednje i Jugoistočne Evrope), politički nacionalizam se zasniva na racionalnom određenju nacije kao zajednice pravno jednakih građana (i kao takav, karakteriše društva Zapadne Evrope i SAD). Prvi je zasnovan na nemačkoj romantičarskoj tradiciji, a drugi na Prosvetiteljstvu; prvi je bio proizvod nekolicine intelektualaca u društvima u kojima nisu bili razvijeni srednji slojevi, dok je drugi bio proizvod građanstva; prvi se razvio kao autoritaran nacionalizam (usled malobrojnosti vladajuće grupacije), dok je drugi najčešće počivao na parlamentarnoj demokratiji (Smith, 1991: 130). Zapadni model nacionalizma oslanjao se na istorijski određenu teritoriju, pravno-političku zajednicu i građansku javnost. Kod njega se gubi razlika između zajednice građana i nacije, a nastaje delatnošću državnih birokratskih aparata (pre svega, vojske i škole) (Smith, 1991: 26). Na drugoj strani, etnički

nacionalizam nastaje u okviru višetničkih imperija (na primer, Habzburške ili Otomanske), gde nije postojalo jasno razgraničenje teritorija koje bi bile nesumnjivo označene kao nacionalne. Usled toga, u nacionalnoj mobilizaciji stanovništva, često je pozivanje na istorijsku prošlost, kako bi se uspostavio kontinuitet sa stvarnim ili imaginarnim precima. Osnovni nosioci nacionalističkih ideja nisu državni aparati, već se on oblikovao delatnošću malobrojnih intelektualaca, uz naglašavanje značaja zajedničkog jezika, običaja, religije ili istorijske prošlosti. Usled naglašavanja kontinuiteta sa istorijskom prošlošću, pripadnost naciji je zauvek data (rođenjem) i nepromenljiva, pa se iz toga izvodi organsko jedinstvo i povezanost nacije (Smith, 1991: 27). Shodno tome, nacija se posmatra kao velika porodična grupa, u kojoj se sunarodnici percipiraju kao braća ili sestre, a u nacionalne vođe se projektuje paternalistički autoritet oca. Etnički nacionalizam se, na analitičkom nivou, javlja u dve podvrste (koje su u stvarnosti često isprepletane), kao krvni i kao kulturni nacionalizam. Dok prvi insistira na krvnoj povezanosti pripadnika nacije i postojanju zajedničkih predaka, drugi počiva na kulturnim karakteristikama – zajedničkom jeziku, običajima, religiji, istorijskoj prošlosti.

Iako Konova tipologija predstavlja plodno analitičko oruđe za razvrstavanje nacionalizama, u realnosti dolazi često do preklapanja elemenata kulturnog i političkog nacionalizma, ili do (istorijske) promene dominantnog karaktera nacionalnog identiteta, na šta je ukazao Smit (1991). On takođe ukazuje kako je sumnjiva tvrdnja da su buržoaski slojevi uvek bili pobornici racionalnog nacionalizma, navodeći primer nemačkih industrijalaca i pangermanski etnički misticizam (Smith, 1991: 28, 130). Konačno, ovoj klasifikaciji se upućuje kritika da esencijalizuje osobine nacionalizama, karakteristične za društva Zapadne i Istočne Evrope, ali i da ima normativan karakter, te da nije vrednosno neutralna (Subotić, 2004).

Oslanjajući se na Konovu tipologiju, Smit deli nacionalizme na etničke i teritorijalne, dalje je razrađujući u zavisnosti od toga da li se nacionalistički pokreti javljaju pre ili posle sticanja nacionalne nezavisnosti. Iako se data tipologija načelno oslanja na glavne modele nastanka nacija, koji prate linije razgraničenja zapadno- od istočnoevropskih naroda, Smit je oprezan i ukazuje da dva tipa nacionalizama ne treba strogo vezivati za određena geografska područja. Teritorijalni nacionalizam se, tako vezuje, za teritorijalne i građanske nacije, te kada se pojavljuje pre sticanja nacionalne

nezavisnosti, mahom dobija antikolonijalni karakter, dok se u slučaju pojave nakon sticanja nacionalne nezavisnosti, uglavnom javlja u procesu proširenja teritorijalnih nacija na nove kolonijalne teritorije i njihovu asimilaciju, prvenstveno kao integracionistički pokret. Etnički nacionalizam se javlja kod nacija koje se formiraju na etničkom principu. Kada se pojavljuje pre sticanja nacionalne nezavisnosti, mahom se radi o pokretu koji je usmeren na stvaranje nacija u okviru velikih imperija ili višenacionalnih država država (na primer, u Habzburškoj ili Otomanskoj imperiji, ali i u okviru SFRJ), pa stoga dobija oblik secesionističkog nacionalizma. S druge strane, kada se pojavljuje nakon formiranja države, tada je usmeren na teritorijalna proširenja van granica države i formiranje većih etničkih nacija (na temelju kulturne i etničke bliskosti naroda koji naseljavaju date teritorije), te dobija oblik iredentističkog, odnosno pan-nacionalističkog pokreta (Smith, 1991: 82-83).

Konačno, pored navedenih tipologija, valja se osvrnuti i na Gellnerovo tumačenje nacionalizma i tipologiju koju izvodi iz različitih kontekstualnih okvira modernizacije evropskih društava. Vezujući pojavu ovog fenomena za industrijska društva, u okviru kojih se društveni odnosi i uloge permanentno redefinišu u skladu sa zahtevima funkcionalne podele rada, dok se inertne, stare društvene strukture zamenjuju novim i dinamičnim, on naglašava da je stabilna reprodukcija društva zavisila od postojanja standardizovanih jezičko-kulturnih simbola, opšteg pristupa obrazovanju, proširenih mogućnosti komunikacije nezavisnim od socijalnog konteksta, itd. Drugim rečima, postojanje ‘visoke kulture’ koja je u agrarnim društvima predstavljala karakteristično obeležje viših društvenih slojeva, u industrijskom društvu po prvi put postaje sveprožimajuća, operativna kultura celog društva (Gellner, 1996: 107). Formiranjem standardizovanog i sveobuhvatnog obrazovnog sistema, koji je bio neophodan da bi se zadovoljio ovaj funkcionalni imperativ reprodukcije industrijskog društva, država i kultura stupaju u tesnu vezu. Tako se, putem obrazovnog sistema vrši kulturna homogenizacija, da bi iz novouspostavljene zajedničke kulture sama država crpela svoj legitimitet. Drugim rečima, nacionalizam nastaje onda kada dođe do nametanja ‘visoke’ kulture privilegovanih društvenih grupa ostatku društva, uz izražen zahtev za poklapanjem kulturnih i političkih granica. Njegova ‘materijalistička teorija’ izvodi nacionalizam iz osnovnih načela na osnovu kojih društvo osigurava sopstvenu

materijalnu samoreprodukciju (Gellner, 1996: 110). Na ovaj način Gelner redukuje heterogeno istorijsko i političko iskustvo na superstrukturni epifenomen tranzicije agrarnih u industrijska društva (Subotić, 2004: 185). Međutim, retorika nacionalizma, kako navodi Gelner, obrnuto je povezana sa društvenom realnošću na kojoj izrasta: naime, iako je njegovo mesto društvo (Gesellschaft), on se poziva na zajednicu (Gemeinschaft) (Gellner, 2001, navedeno prema: Subotić, 2004: 186).

Gelner je nastojao da ovu opštu shemu nastanka nacionalizma istorizuje, polazeći od činjenice da su se procesi modernizacije odvijali neravnomerno, nesinhronizovano i neujednačenim tempom u različitim delovima sveta. Političke i društvene okolnosti, u kojima se vršila industrijalizacija različitih društava dramatično su varirale, pa je i, za nacionalizam ključna, dinamika odnosa između "visoke kulture" i zatečenog premodernog okvira bila različita (Gellner, 2002: 41). Na osnovu neravnomernosti u ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju, Gelner razlikuje četiri zone, odnosno pojasa, u okviru evropskog kontinenta, kao rodniha mesta različitih istorijskih tipova nacionalizama.

U prvoj zoni, koja obuhvata zemlje koje su se razvile na obalama Atlantika, u prednacionalističkom dobu dolazi do formiranja stabilnih dinastičkih država, čije su granice obuhvatale relativno homogene kulturne oblasti. Prilagođavanje političkih jedinica kulturnim granicama je u ovoj zoni bilo jednostavno, pa se nacionalizam ovde poklapa sa teorijskim modelom koji je Gelner izložio u svojim ranijim delima, i predstavlja nametanje "visoke" kulture seoskoj populaciji.

Istočno od zone dinastičkih država, nalaze se politički fragmentisane države, praćene postojanjem kodifikovanih, samosvesnih visokih kultura čija je primarna težnja bila usmerena ka obezbeđivanju jedinstvenog političkog okvira. Tipičan za Nemačku ili Italiju, nacionalizam je ovde imao integrativno-političku, a ne funkciju kulturne unifikacije različitih društvenih slojeva. Osnovni cilj je predstavljalo stvaranje nacionalne države, a tek onda i okončanje procesa kulturne homogenizacije (odnosno pretvaranja seljaka u "Nemce" ili "Italijane").

Treća zona obuhvata Centralnu i Istočnu Evropu, gde se nacionalizam pojavljuje u još složenijoj konstelaciji političkih, ekonomskih i kulturnih okolnosti. Naime u okviru velikih imperija – Habzburške i Otomanske – gde se javlja teritorijalna izmešanost

kultura koje nisu imale uokvirujuću političku jedinicu, nacionalizam je imao dve funkcije: da stvori "visoku" kulturu i dovede do formiranja sopstvene države. Malobrojna kulturna elita, koristeći se zatečenim narodnim (mahom usmenim) kulturama, vrši normiranje i standardizaciju "visoke kulture", da bi u sledećem koraku istakla zahtev za sopstvenom državom. Pozivajući se na slavnu istorijsku prošlost, intelektualna elita je nastojala da zasnuje zahtev za političkom samostalnošću, istovremeno stvarajući osnov za potonje razlikovanje "istorijskih" i "neistorijskih" nacija. U oba slučaja, kako navodi Gelner, nacionalizam nije bio zasnovan na postojećoj političkoj vlasti (Gelner, 1997: 87-93). Konačno, na krajnjem istoku evropskog kontinenta (koji je do Oktobarske revolucije bio integralni deo treće zone, a nakon formiranja socijalističke države, opstaje kao posebna zona), nacionalizam se javlja u okviru zemalja koje nastaju dovršetkom procesa raspadanja sovjetske države, iako je njegov pravac razvoja i dalje otvoren.

Iako je Gelner isticao vrednosnu neutralnost svoje tipologije, ona je kritikovana, pre svega zato što, u značajnoj meri obnavlja Konovu podelu na politički i kulturni nacionalizam, esencijalizujući istorijska iskustva u nepromenljive karakteristike građanskog i etničkog nacionalizma. Podelom na četiri zone, primarna teza o značaju društveno-ekonomskih faktora za nastanak nacionalizma gubi na značaju, a u prvi plan dolaze politički faktori. Konačno, primedbe su upućene i samoj teoriji nastanka nacionalizma: metodološka kritika naglašava da se shvatanjem nacionalizma kao nužnog pratioca procesa modernizacije, njegova pojava izdiže na nivo sociološke zakonitosti; sadržajno-istorijska kritika, navođenjem primera nastanka nacionalizma pre otpočinjanja procesa modernizacije (na primer, na Balkanu), dovodi u pitanje teza o materijalističkoj uslovljenosti pojave nacionalizma; potom, ističe se i da su periferni nacionalizmi u delovima velikih imperija nastajali bez ikakvog oslanjanja na državne aparate (školstvo ili vlast), već suprotno, u protivstavu prema imperijalnim vlastima; konačno, ističe se i da funkcionalnost nacionalizma za reprodukovanje industrijskog društva ne objašnjava i njegovo poreklo, itd. (Subotić, 2004: 189-193).

4.3.2 Konceptualizacija nacionalizma

Kao ideologija koja nastaje u pokušaju da se nacionalni i politički princip spoje u jedno, odnosno kroz nastojanje da dođe do podudaranja državnih i kulturnih/etničkih granica (Gelner, 1997: 11), nacionalizam ne samo da nudi osnovu za grupni identitet, već ovu identifikaciju vezuje za osećanje da se radi o naročito važnom dostignuću. Ukoliko nacionalna identifikacija postane dominantna nad drugim vidovima kolektivne ili individualne identifikacije, radi se, kako navodi Hobsbawm, o isključivom nacionalizmu, koji dobija formu desničarskog pokreta i javlja se zajedno sa ksenofobijom i fundamentalizmom, odnosno isključivošću, netolerancijom, šovinizmom, etnocentrizmom i rasizmom (Hobsbawm, 1990: 168). U isključivom nacionalizmu dolazi do oživljavanja shvatanja etniciteta koji se temelji na verovanju u kontinuitet "krvi i tla", uz neretko pozivanje na mitove, gde se uspostavljaju zamišljene veze sa zajedničkim precima i teritorijom. Pojava ove vrste nacionalizma u savremenim društvima, prema Gidensu, svedoči o regresiji na tradicionalno društvo, gde neprevladana prošlost dominira nad sadašnjošću i budućnošću (navedeno prema: Golubović (ur.), 1995: 138).

U nastojanju da objasni istorijski kontekst javljanja savremenih etničkih nacionalizama, Erik Hobsbawm naglašava postojanje sličnosti između nacionalističkih pokreta devetnaestog i kasnog dvadesetog veka. U oba slučaja, nacionalizam se, barem u početku, javlja kao defanzivna reakcija na opasnost od društvene transformacije i pojave liberalnog kapitalizma koji uništava tradicionalne oblike solidarnosti i veze među ljudima u zajednici, zamenjujući ih ličnim interesom (Hobsbawm, 1990). Defanzivan karakter nacionalizma u periodu transformacije analogan je antizapadnjačkoj nacionalističkoj reakciji kasnog devetnaestog veka, gde su predstavnici liberalnog kapitalizma, gotovo po pravilu, prepoznati kao stranci ili kao predstavnici domaće "kosmopolitske" nomenklature (Berend, 2001:419).

S druge strane, nacionalizam ne mora nužno da nastane kao spontana defanzivna reakcija na liberalni kapitalizam, već, kao što se pokazalo na primeru socijalističkih društava, novo legitimacijsko uporište vladajućih nomenklatura, u situaciji slabljenja ideoloških potki na kojima se održavao stari (socijalistički) sistem društvenih odnosa. U tom smislu Bžežinski (Brzezinski) i Mihnjik (Michnik) navode da "nacionalno

diktatorski” režimi post-socijalističke transformacije predstavljaju neizbežnu, poslednju fazu u ”progresivnom rasturanju marksističko-lenjinističkih sistema” (Michnik, 1996, navedeno prema: Berend, 2001: 148), dok Marlo (Marlot) i Popper (Popper) smatraju da nacionalističke diktature nisu poslednje faze komunizma već pre reakcija na neuspeli komunizam. Konačno, Berend navodi da nacionalizam niti je poslednja faza komunizma, niti reakcija na neuspeli komunizam, već da je ideologija reakcionarnog populizma, sa nacionalističkim kursom, predstavljala suštinsku karakteristiku staljinističke forme socijalizma, te da je nacionalizam u Centralnoj i Istočnoj Evropi stalno prisutan od devetnaestog veka naovamo (Berend, 2001: 148).

Pri interpretaciji sloma socijalističkog sistema u Jugoslaviji, Sekelj navodi da nacionalizam prati sistemski indukovane sukobe republičkih političkih elita, koji nastaju usled suštinski različitih materijalnih interesa federalnih jedinica i podele federalnog plena. Prema Sekelju, nacionalizam je, u krajnjoj instanci, posledica krize modernizacije koja zahvata gotovo sva društva na sličnom stepenu razvoja, ali i strukturalno sistemskih rešenja koja su sastavni deo socijalističkog sistema. Ovi sukobi republičkih elita, koji dobijaju nacionalistički kurs, tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka se odvijaju bez uključivanja šire javnosti i uz jasna pravila o tome ko je poslednja instanca koja razrešava konflikte. Sa smrću vrhovnog vladara i nemogućnošću socijalističkog sistema da odgovori adekvatno na krizu modernizacije, republičke političke elite u nacionalističkoj politici traže novo legitimacijsko uporište, uz uvlačenje širih masa u političke sukobe (Sekelj, 1990: 215).

U odgovoru na pitanje kako je masovna mobilizacija stanovništva na bazi nacionalističke ideologije bila moguća, u okviru društva u kojem je dugo vremena bila dominantna, doduše odozgo nametnuta, ideologija *bratstva i jedinstva*, Lazić navodi nekoliko razloga. Manifestna ideologija komunističkog internacionalizma je, trajno latentno, a u nekoliko navrata i otvoreno, bila praćena nacionalističkom ideologijom. Na taj način se uspostavlja kontinuitet sa dugoročnim istorijskim nacionalističkim tendencijama prisutnim na ovim prostorima (od austrougarskog programa širenja na jugoistok, preko srpskog državnog programa, nacionalno-oslobodilačkih težnji Hrvata, Slovenaca i Makedonaca, do muslimanske reminiscencije na Otomansko carstvo). Održavanje nacionalističke ideologije u doba socijalizma je, prema autoru, karakterisalo

ipak manjinsku grupu stanovništva. U meri u kojoj je sistem zapadao u krize, alternativnim vrednosno-ideološkim matricama je bilo lakše da se nametnu kao nova legitimacijska uporišta vladajućih elita. Međutim, pored nastojanja pripadnika vladajućih hijerarhija da mobilizacijom i huškanjem medijskih, crkvenih i kvazi-intelektualnih krugova, odozgo nametnu nacionalističku ideologiju, autor navodi da su postojali preduslovi koji su delovali tako da prihvatanje nacionalističke vrednosne matrice bude moguće i odozdo. Kao jedan od najvažnijih preduslova navodi se raširena autoritarnost većine stanovništva, koja je "odgovorna" za bespogovorno prihvatanje ideja koje su dolazile sa vrha društvene hijerarhije. Pored ovog, najznačajnijeg uzroka, autor navodi i nekoliko sekundarnih činilaca u vidu tipologije nacionalizama i njihovih izvora: interesno zasnovan karijerni nacionalizam (koji se javlja kao preduslov društvenog uspona), odbrambeni nacionalizam nacionalnih manjina (koji se javlja usled osećaja ugroženosti), osvetnički nacionalizam (koji se javlja kao posledica ličnih ratnih tragedija), te konfomistički nacionalizam (čije javljanje je posledica nekritičkog prihvatanja stavova okoline) (Lazić, 2005: 46-49).

Slično, i Golubović navodi nekoliko činilaca koji su olakšali širenje nacionalizma u Jugoslaviji, pred raspad države: 1. nasleđe tradicionalne kulture i patrijarhalno društvo, koji opstaju usled jednostranosti procesa modernizacije; 2. nasleđe autoritarnog socijalističkog režima, koji je pojedince pretvarao u masu i činio ih lakim plenom populističkih pokreta (autoritarnost se tako javlja i kao poželjan tip ličnosti, i kao opšte stanje duha u društvu); duboka društvena i ekonomska kriza, kao intervenišuća varijabla, koja je dovela u pitanje interese srednje klase, ali i ugrozila egzistencijalne uslove života širih društvenih slojeva (stvarajući uslove za projektovanje nezadovoljstva materijalnom situacijom u agresiju usmerenu prema drugim etničkim grupama), uz istovremeno nastojanje da se novi izvor sigurnosti (makar i iluzorne), u nestabilnoj situaciji, nađe u identifikaciji sa onima koji poseduju moć (Golubović, 1995: 145)²⁹⁷.

²⁹⁷ Svakako treba napomenuti da, pored ovih, manje-više strukturalnih objašnjenja širenja i reprodukovanja nacionalizma, postoje i objašnjenja koja korene nacionalizma traže u drugim činiocima. Primera radi, Robert Kaplan zastupa tezu u postojanju etničke mržnje, objašnjavajući nasilan kraj Jugoslavije i eksplozivne sukobe dugotrajno porisnutim istorijskim sećanjem tokom perioda socijalizma. Prema njegovom tumačenju, raspad socijalističke države predstavljao je okidač za nasilje, koje je dobilo multiplikujući efekat upravo zahvaljujući tome što je etnička netrpeljivost bivala potiskivana. Ono što je, prema datom shvatanju, sprečavalo da etnička mržnja eskalira u sukobe tokom socijalističkog perioda, su autoritarna priroda sistema (kao unutrašnji faktor) i hladnoratovska ravnoteža moći koja je potencijalno

Donekle na tragu prikazanih stanovišta, u koncepciji koja se zastupa u ovom radu, pojava vrednosno-ideološke orijentacije nacionalizma u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske vezuje se za najmanje tri činioca:

1. istorijske procese dugog trajanja, u okviru kojih dolazi do povlačenja etničkih granica u procesu raspada velikih imperija – Habsburške i Otomanske - i formiranja nacionalnih država (uz nepostojanje jasne teritorijalne omeđenosti etničkih skupina koje plediraju na sopstvenu političku zajednicu);
2. specifične karakteristike jugoslovenskog socijalističkog sistema, gde se nacionalizam javlja kao pratilac procesa teritorijalne decentralizacije vladajuće društvene grupacije, a potom i legitimacijske (i ekonomsko-političke) krize sistema (i to kao nova ideološka osnova reprodukovanja vladajućih pozicija republičkih rukovodstava, gde procesi nacionalne homogenizacije i mobilizacije širih društvenih grupa bivaju olakšani raširenom autoritarnošću stanovništva);
3. za situacije međunacionalnih sukoba, koje su završavale u građanskim ratovima i nastojanjima da se odrede teritorijalne (i kulturne) granice novonastalih (nacionalnih) država, a koje nastaju i kao posledica nacionalizma, ali i kao kontekst u kojem se ova ideologija snažnije reprodukuje.

Drugim rečima, dok protivrečnosti koje su karakterisale socijalistički sistem društvenih odnosa u Jugoslaviji predstavljaju neposredni uzrok pojave nacionalizma (te se kao njegov glavni nosilac pojavljuju delovi nomenklature), opstajanje tradicionalističke kulturne matrice (u okviru koje je ključna raširena autoritarnost širih

vodila spoljnoj intervenciji u slučaju međuetničkih sukoba (kao spoljni faktor). Kada je socijalistička država dovoljno oslabila, a pre no što je demokratski poredak mogao da se uspostavi, dolazi do eksplozije unutrašnjih rivalstava (Kaplan, 1993; navedeno prema: Sekulić, 2014: 283-284). Problem sa ovim stanovištem je, kako navodi Sekulić, taj što mu nedostaje empirijska potvrda: pre svega, nema indicija da je tokom socijalističkog perioda dolazilo do međuetničkih sukoba, koje bi autoritarna država morala da drži pod kontrolom: Ovo naravno, ne isključuje opstajanje dugotrajne kolektivne memorije kao potencijalnog izvora mobilizacije. Međutim, da bi kolektivni mitovi bili aktivirani i usmereni na etnopolitičke ciljeve, neophodna je bila pojava šovinističkih elita, koje su iskoristile svoju moć za etničku mobilizaciju stanovništva, a u cilju pridobijanja legitimnosti na nacionalističkim osnovama (Sekulić, 2014: 284-285). Drugim rečima, Kaplanova teza pomaže nam da shvatimo šta je bio osnov etničke mobilizacije (pri tome, kolektivno sećanje je često i samo podložno istorijskom revizionizmu), ali ne i zbog čega i kako je došlo do eskalacije nacionalizma, niti ko su bili ključni akteri u ovom procesu (što nas, ponovo, vraća strukturnim i sistemskim činiocima).

društvenih slojeva) se javlja kao faktor koji je omogućio njegovu široku prihvaćenost u društvu (naročito među nižim društvenim slojevima), dok se etnički konflikti pojavljuju i kao posledica nacionalizma (koji je delovao u sadejstvu sa drugim faktorima), ali i kao kontekst koji omogućava njegovo dalje širenje i reprodukovanje.

Iako polazimo od stanovišta da je nacionalizam relativno moderna društvena pojava, te da njene korene treba tražiti u istorijskim procesima koji su obeležili devetnaestovekovni razvoj, usled činjenice da je njegovo oblikovanje, na ovim prostorima dobijalo formu etničkog, isključivog nacionalizma, uz snažno pozivanje na dublju istorijsku prošlost i njenu nekritičku glorifikaciju, te da je, usled specifičnih društveno-istorijskih okolnosti (rigidni karakter socijalističke ideologije, koji nije uspevao da ponudi adekvatna rešenja u situaciji prelaza na tržišni model ekonomije i pluralistički politički sistem), širenje ove ideološke matrice podrazumevalo i reinterpretaciju drugih (unutar)društvenih odnosa u tradicionalističkom ključu, ovu smo vrednosno-ideološku orijentaciju svrstali u tradicionalističke. Na taj način, zajedno sa autoritarnošću (kao preduslovom koji omogućava nacionalističku mobilizaciju) i patrijarhalnošću (pomoću koje se određene karakteristike tradicionalnog patrijarhalnog sistema društvenih odnosa užljebljuju u etnički specifične kulturne okvire), nacionalizam se javlja kao deo tradicionalističkog društvenog sindroma, čija je pojava, kako ćemo pokazati trans-istorijska i transistemska. Drugim rečima, tradicionalizam nije nužno vezan za određeni sistem društvenih odnosa (socijalistički ili kapitalistički), već, u specifičnim istorijskim okolnostima može predstavljati pratioca i jednog i drugog sistema. Naravno, na duže staze, reprodukovanje ovih sistema dolazi u koliziju sa pojedinim elementima tradicionalističkog vrednosno-ideološkog korpusa (primera radi, nacionalizam, kao partikularistička ideologija, se suprotstavlja bazično kosmopolitiskom usmerenju socijalističke doktrine, ugrožavajući same legitimacijske temelje sistema; autoritarnost je, sa druge strane, nesaglasna sa kapitalističkim oblicima društvene reprodukcije, koji u osnovi podrazumevaju nesmetanu političku reprezentaciju pluraliteta interesa i zaštitu privatne svojine od svojevolskih poteza vlasti; dok je patrijarhalna orijentacija - makar kada se radi o onoj njenoj varijanti koja se odnosi na privatnu sferu - u nesaglasju i sa jednim i sa drugim sistemom društvene reprodukcije, i to sa kapitalističkim jer otežava liberalizaciju tržišta rada, odnosno sa socijalističkim, jer se

suprotstavlja osnovnom načelu na kojem počiva – društvenoj jednakosti), koja se razrešava bilo postepenim isčezavanjem ili povlačenjem tradicionalističkih vrednosti, bilo tako što one služe kao poluga systemske promene (tako se pojava nacionalizama u socijalističkim režimima suzbija uz pomoć represivnih državnih i ideoloških aparata, jer u suprotnom, njihovo bujanje ugrožava legitimitet sistema i potencijano vodi njegovom rušenju; s druge strane, iako kapitalistički poretki mogu, određeno vreme, da funkcionišu u političkim režimima koji počivaju na autoritarnom sistemu vladavine, na duge staze, usled ugroženih interesa kapitala, ovi režimi nisu u stanju da opstanu; konačno, iako i jedan i drugi sistem tendencijski vode iskorenjivanju "privatnog patrijarhata", uz reprodukciju patrijarhalnih odnosa u javnoj sferi plaćenog rada, razlika je u tome što "javni patrijarhat" nije u ideološkom nesaglasju sa kapitalizmom, te u tom smislu može opstajati kao njegov dugotrajni pratilac, dok isto ne važi za socijalistički poredak).

Kao deo tradicionalističkog sindroma, širenje nacionalizma je u Srbiji i Hrvatskoj tokom perioda post-socijalističke transformacije, bilo omogućeno rasprostranjenom autoritarnošću stanovništva, ali ga je, istovremeno i podsticalo (naročito usled postojanja situacije etničkog konflikta i spoljašnje ugroženosti grupa). S druge strane, usled činjenice da je etnički nacionalizam počivao na pozivanju na slavnu istorijsku prošlost (podrazumevajući postojanje nekakve političke zajednice koja se oformila na određenoj teritoriji, gde se realizam grupe retrospektivno projektuje u davnu prošlost i istovremeno naturalizuje – videti: Gelner, 1997: 74), i tradicionalne institucije koje se vezuju za "svetlo doba" nacionalne istorije (videti: Smith, 1991: 7), njegovo širenje je išlo ruku pod ruku sa širim procesima retradicionalizacije (koji svoj izraz dobijaju u patrijarhalnoj ideološkoj interpretaciji rodnih odnosa u javnim diskursima dva društva, a koja se, uprkos socijalističkoj modernizaciji, održavala naročito u sferi porodičnih odnosa, ali i u obnovljenom značaju religioznosti, desekularizaciji i institucionalnoj ulozi koju dobijaju crkve u procesima nacionalne homogenizacije).

Razumevanje konteksta u okviru kojeg dolazi do uspona nacionalističke vrednosne orijentacije i njenog šireg prihvatanja među društvenim grupama, ostalo bi nekompletno bez razmatranja unutrašnje strukture na kojoj počiva. Kao što je u poglavlju o autoritarnosti naglašeno, pojedine socijalno psihološke teorije koje su se bavile konceptualizacijom ovog sindroma, tesno su ga povezivale sa etnocentrizmom i

kolektivizmom. U principu, nacionalizam je, kao oblik identifikacije, nerazdvojno povezan sa kolektivizmom, redukujući sve druge individualne i grupne identitete na nacionalni. Kao takav (a pogotovo u svojoj etničkoj varijanti), on stavlja grupu iznad pojedinca, a vođu iznad naroda (Supek, 1992: 131). Usled toga, postoji strukturalna homolognost između nacionalističke i drugih oblika kolektivističkih orijentacija, kao što je, na primer, klasna (iako ovoj potonjoj nedostaje, kako naglašava Smit, emocionalna komponenta, ali i kulturno-simbolička osnova – vidi: Smith, 1991: 5-6).

Druga komponenta, koju naglašavaju Tajfel i Turner (Tajfel & Turner, 1979), ali i Fredrik Bart (Barth, 1969), jeste kategorizacija članova i ne-članova grupe i određivanje granice pripadanja (koja se formira u situacijama susreta sa drugim grupama). Ova kategorizacija počiva na izboru atributa na osnovu kojih se vrši razgraničenje, te pripisavanja određenih (po pravilu) pozitivnih vrednosti odlikama sopstvene grupe, a negativnih onima koje su svojstvene drugim grupama. Na taj način, (etnički) nacionalizam često operiše dihotomnim kategorijama, koje se formiraju na relaciji mi-
oni, gde se prvima pripisuju superiorni kvaliteti, na osnovu kojih se potom vrši homogenizacija članova grupe (za čijom potrebom dolazi u situaciji kada grupni susreti dobiju formu sukoba, uz naglašen osećaj spoljne ugroženosti grupe) (up. Golubović, 1995: 140). Na toj osnovi, dolazi do stvaranja etničkih stereotipa, gde je pridavanje određenih (često uprošćenih) atributa pojedinim narodima ili grupama, praćeno afektivnom reakcijom, te stoga ostaju rigidni i teško promenljivi (Rot, 1994: 400).

Nacionalna (grupna) homogenizacija, po pravilu ide zajedno sa potrebom za snažnim vođom, sa kojim se, doduše, članovi grupe ne mogu potpuno identifikovati, usled osećanja distance između podanika i vođe, neophodnog za održavanje autoriteta putem stalne strepnje od kazne (Fromm, 1984). S druge strane, izražavanjem privrženosti i naklonosti prema autoritetu (odnosno vođi), postiže se osećaj sigurnost podanika, ali i održava iluzija participacije u vlasti. Usled naglašene emocionalne komponente na kojoj počiva nacionalizam, a koja obezbeđuje privrženost sopstvenoj grupi i poslušnost prema vođi, ova vrednosna orijentacija je, po svojoj unutrašnjoj strukturi, bliska autoritarnosti.

U Fromovoj psihoanalitičkoj interpretaciji, ona počiva na potrebi nerazvijenog ega da se svidi svom super-egu, koje ostaje spoljno i neinternalizovano, dok se unutrašnji sukob projektuje u konflikt među nacionalnim grupama (Fromm, 1984: 60). Drugim

rečima, unutrašnji konflikt se projektuje na međudruštvene odnose, a mržnja racionalizuje uz pomoć stereotipnih stavova (Supek, 1992: 192). Sopstvena nacija se tako posmatra kao jedini moralni parametar, dok se drugim grupama *a priori* pripisuju negativne osobine i značenja. Stoga, isključivi nacionalizam, kao jedna od varijanti etničkog nacionalizma, kako konstatuje Golubović (1995: 141), po pravilu, predstavlja agresivnu ideologiju.

4.3.3 Operacionalizacija nacionalističke orijentacije

U operacionalizaciji nacionalističke vrednosne orijentacije, pošli smo od teze da se, na području bivše Jugoslavije, nacionalizam javio, pre svega, u formi etničkog nacionalizma. Supstrat na koje je počivao predstavlja pozivanje na kulturne komponente (kao što su jezik, religija, običaji, institucije), a čiji je odabir istorijski varijabilan, i zajedničku (stvarnu ili izmišljenu) istorijsku prošlost (u čijem se središtu nalazi neki oblik političke zajednice). Međutim, kao što je već rečeno, formiranje etničkog identiteta i formulisanje nacionalističke ideologije, uvek je određeno konkretnim istorijskim situacijama, odnosno susretima sa pripadnicima drugih grupa kada dolazi do formulisanja kriterijuma pripadanja ili ne-pripadanja grupi, vrednovanja atributa na osnovu kojih se vrši formulisanje granice i stvaranje etničkih stereotipa. Drugim rečima, nacionalistička ideologija ima dva aspekta: jedan koji se odnosi na odnos prema sopstvenoj grupi (naciji, etniji), i drugi kojim se definiše odnos prema drugim grupama (nacijama ili etnicitetima), i koji je, najčešće, situaciono uslovljen.

Na taj način, izdvojili smo dve dimenzije nacionalističke orijentacije²⁹⁸:

1. Nacionalistički organicizam, kojim se naglašava kulturno i biološko jedinstvo nacije, shvaćene kao organske zajednice, a čiji se temelji traže u dubljoj istorijskoj prošlosti (za koju se vezuju određene političke, strukturne i institucionalne karakteristike). Drugim rečima, u okviru ove dimenzije, naglašava se organsko jedinstvo pripadnika nacije, a koreni tog jedinstva traže se u onom

²⁹⁸ Iako neće biti predmet naše analize, treba pomenuti da se u sociološkim i socio-psihološkim istraživanjima često pojavljuje još jedna dimenzija nacionalističke orijentacije – stepen etničke distance, čija je operacionalizacija standardizovana u okviru Bogardusove skale.

delu istorijske prošlosti u kojem savremene podele pripadnika nacije (klasne, religijske, jezičke, teritorijalne) nisu postojale (bez obzira na to da li se radi o pozivanju na realne ili izmišljene istorijske činjenice). Otuda je za ovaj aspekt nacionalističke orijentacije karakteristično pozivanje na tradicionalne strukture i institucije, ali i nastojanje da se izvrši homogenizacija nacije na osnovu brisanja svih drugih oblika diferencijacije;

2. Nacionalistički ekskluzivizam, kojim se definiše stepen vezanosti za sopstvenu nacionalnu (etničku) grupu, ali i odnos prema drugim etničkim ili nacionalnim grupacijama, koji je, po pravilu, određen konkretnim društveno-istorijskim kontekstom. Ova dimenzija se delimično poklapa sa etnocentrizmom (s tim da je ovaj drugi pojam znatno širi, jer obuhvata i prosuđivanje pripadnika drugih nacija na osnovu vrednosnih atributa sopstvene grupe).

Operacionalizacija datih dimenzija je, u komparativnom okviru, bila ograničena dostupnošću komprabilnih empirijskih iskaza. Usled toga smo, kao i kod prethodnih dimenzija tradicionalističke orijentacije, pristupili analizi u dva koraka:

- a. u prvom je operacionalizacija nacionalizma izvršena uz pomoć ograničenog broja dostupnih iskaza koji su dati u dve baze podataka, i na osnovu kojih je bilo moguće izvršiti doslednu komparaciju u dve vremenske tačke. Na taj način, dobili smo redukovanu skalu nacionalističke orijentacije koja je dozvoljavala donošenje zaključaka o promeni u stepenu rasprostranjenosti ove orijentacije u dva društva tokom perioda post-socijalističke transformacije;
- b. u drugom koraku analize, usled većeg broja dostupnih empirijskih iskaza u bazi podataka iz 2003. godine, operacionalizacija nacionalizma je izvršena doslednije, pomoću dve skale – nacionalističkog ekskluzivizma i nacionalističkog organicizma. Na osnovu datih mernih instrumenata bilo je moguće donošenje pouzdanijih zaključaka o stepenu rasprostranjenosti različitih dimenzija nacionalističke orijentacije, doduše, samo u periodu konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa, istovremeno omogućavajući da se proverí validnost zaključaka donetih na osnovu redukovane skale.

Redukovana skala nacionalističke orijentacije (koja obuhvata samo dimenziju nacionalističkog ekskluzivizma), formirana je na osnovu sledećih empirijskih iskaza:

1. Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi,
2. Svaka nacija mora imati sopstvenu državu,
3. Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije,
4. Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje.

Skala je formirana kao jednodimenzionalna, i to tako da viši skorovi označavaju nacionalističku orijentaciju, a niži rezultati nenacionalističku. Opseg rezultata na skali kretao se od 4 do 20, sa teorijskim prosekom 12 (koji ujedno predstavlja granicu većinski nacionalističke i nenacionalističke orijentacije). Pre formiranja skale, izvršena je konfirmatorna analiza glavnih komponenti, kako bi mogli da utvrdimo da li se iskazi zaista okupljaju oko jednog faktora. Rezultati analize za sva četiri uzorka, kao i vrednosti Kronbahove alfe, kojom je testirana pouzdanost skale, dati su u Tabeli 4.23.a.

Tabela 4.23.a: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i visina Konbahove alfe za varijable koje mere nacionalističku orijentaciju (redukovana skala) u uzorcima za Srbiju i Hrvatsku 1989. i 2003. godine

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Vrednost latentnog korena		1,939	2,210	1,715	2,005
Procenat objašnjenosti varijanse		48,486	55,238	42,882	50,120
Visina faktorskih punjenja	Nacionalno mešoviti...	0,721	0,805	0,663	0,748
	Svaka nacija mora ...	0,656	0,455	0,480	0,412
	Čovek se može ...	0,788	0,854	0,790	0,838
	Među nacijama....	0,607	0,791	0,648	0,757
Pouzdanost skale	Konbahova alfa	0,639	0,756	0,553	0,691

S obzirom da su podaci za 2003. godinu nudili veći broj empirijskih iskaza kojima je bilo moguće meriti stepen pristajanja uz nacionalističku vrednosnu orijentaciju, na osnovu eksplorativne faktorske analize (metod ekstrakcije: *Maximum Likelihood*; metod rotacije: *Varimax*), u oba uzorka, izdvojena su dva faktora oko kojih su se dati iskazi

okupljali²⁹⁹, a koje smo nazvali nacionalističkim ekskluzivizmom i nacionalističkim organizmom. Radi se o sledećim iskazima:

a. Nacionalistički ekskluzivizam:

- 1. Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi,*
- 2. Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje,*
- 3. Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije,*
- 4. U odabiru supružnika treba uzeti u obzir nacionalnu pripadnost,*
- 5. Nikada neću moći da oprostim pripadnicima drugih nacija koji žive u ovoj zemlji ono što je učinjeno za vreme rata, i ne želim da imam ikakve veze sa njima.*

b. Nacionalistički organizam:

- 1. Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg poverenja;*
- 2. Seljak je najbolji zaštitnik nacije,*
- 3. Narod koji ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne,*
- 4. Svoje dostojanstvo stičemo tako što se borimo za našu zemlju,*
- 5. Prošlost našeg naroda mora svima biti sveta,*
- 6. Svaki pedalj ove zemlje mora svima nama biti svet.*

Nakon razvrstavanja iskaza putem faktorske analize i izdvajanja po dve latentne dimenzije (u oba uzorka), za svaku od dimenzija urađena je konfirmatorna analiza glavnih komponenti (čiji su rezultati prikazani u Tabeli 4.23b). Pre formiranja skala testirana je njihova pouzdanost (visinu Kornbahove alfe videti u: Tabeli 4.23b). Skala nacionalističkog ekskluzivizma brojala je 5 empirijskih iskaza, imala raspon od 5 do 25, i teorijski prosek 15 (u odnosu na redukovanu skalu na osnovu koje vršena komparabilna analiza za dve godine ova skala je sadržala dva nova iskaza). Skala nacionalističkog organizma sastavljena je na osnovu 6 empirijskih iskaza, sa rasponom poena od 6 do 30 i teorijskim prosekom 18. Visina korelacije između dve skale je u hrvatskom uzorku bila

²⁹⁹ U hrvatskom uzorku vrednost latentnog korena za dva faktora je iznosila 4,193 i 1,865, a u uzorku za Srbiju 3,562 i 1,891.

relativno visoka ($r = 0,507$), dok je u srpskom bila nešto niža ($r = 0,362$). Kao i ostalim slučajevima, skale su koncipirane kao jednodimenzionalne gde su viši rezultati označavali snažniju nacionalističku orijentaciju (pri tome, teorijski prosek je označavao granicu većinski nacionalističke orijentacije).

Tabela 4.23.b: Konfirmatorna analiza glavnih komponenti i visina Konbahove alfe za varijable koje mere nacionalističku orijentaciju (skale nacionalističkog eskskluzivizma i nacionalističkog organizma) u uzorcima za Srbiju i Hrvatsku, 2003. godine

		Hrvatska		Srbija	
		NACEKSK	NACORG	NACEKSK	NACORG
Vrednost latentnog korena		2,655	3,098	2,531	2,771
Procenat objašnjivosti varijanse		53,092	51,626	50,6111	46,184
Visina faktorskih punjenja	Nacionalno mešoviti ...	0,785		0,732	
	Među nacijama se može ...	0,830		0,802	
	Čovek se može osećati ...	0,764		0,707	
	U odabiru supružnika ...	0,661		0,662	
	Nikada neću moći da ...	0,573		0,664	
	Zajedničko poreklo ...		0,515		0,502
	Seljak je najbolji zaštitnik ...		0,619		0,640
	Narod koji ne poštuje		0,712		0,678
	Svoje dostojanstvo ...		0,743		0,625
	Prošlost našeg naroda...		0,840		0,788
	Svaki pedalj ove zemlje...		0,826		0,798
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,826	0,832	0,812	0,795

4.3.4 Hipotetički okvir analize

U skladu sa opštom hipotezom o nacionalizmu, kao delu tradicionalističkog sindroma, čije je masovno širenje i reprodukovanje, u konkretnom post-socijalističkom kontekstu društava Srbije i Hrvatske, bilo posledica različitih faktora (istorijskih, sistemskih, kontekstualnih, itd.), na ovom mestu iznećemo specifične hipoteze na kojima je počivala analiza nacionalističke vrednosne orijentacije.

1. Usled činjenice da je socijalistička ideologija počivala na ideji *bratstva i jedinstva*, uprkos tome što su republička rukovodstva, u situaciji sistemske krize, nastojala da novi izvor legitimacije sopstvene vladajuće pozicije potraže u nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva (potpomognuta delovima intelektualne opozicije), pretpostavićemo da je krajem 80-ih godina nacionalistička vrednosna orijentacija bila relativno snažno prisutna, iako ne i kao dominantna vrednosno-ideološka matrica.
2. S obzirom da je srpsko republičko rukovodstvo, krajem 80-ih godina prošlog veka, vršilo masovnu mobilizaciju stanovništva koristeći nacionalističku retoriku kako bi se obračunalo sa suparničkim grupama unutar partije ("anti-birokratska revolucija"), za razliku od Hrvatske, gde su u nacionalističkoj mobilizaciji prednjačile, pre svega, opozicione intelektualne i disidentske grupe, pretpostavićemo da će, u datom periodu, nešto viši stepen prihvaćenosti nacionalističke vrednosne orijentacije biti zabeležen u Srbiji u odnosu na Hrvatsku.
3. Period post-socijalističke transformacije, obeležen građanskim ratovima, nerešenim nacionalnim i državno-teritorijalnim pitanjima, svakako je doprineo širenju rasprostranjenosti nacionalističke vrednosne orijentacije. Ipak, usled činjenice da u momentu kada je rađeno drugo istraživanje, na čije se podatke oslanjamo (2003. godine), nacionalno pitanje, iako prisutno, nije predstavljalo ključnu osu političkih sukoba, pretpostavićemo da porast u stepenu rasprostranjenosti nacionalističke vrednosne orijentacije nije bio u toj meri snažan da ona postane dominantna vrednosno-ideološka matrica.
4. S obzirom da je proces post-socijalističke transformacije označio ujedno i formiranje samostalnih država (nastalih raspadom SFRJ), te da je za neke od njih (u našem slučaju, Hrvatsku) ovo označavalo krajnji cilj nacionalističkih programa (usmerenih ka sticanju državnosti), nacionalistička orijentacija je dobijala široku podršku sada ne samo kao novi oblik legitimisanja vladajuće grupacije, već i kao deo šireg idejnog procesa "oslobađanja" od "stega" opresivnog, socijalističkog režima, koji je išao ruku pod ruku sa sticanjem državne samostalnosti. Na taj način, (etnički) nacionalizam je, u Hrvatskoj, bivao ugrađen u same temelje

novostečene državnosti, čija je reprodukcija bivala potpomognuta građanskim ratom koji se vodio na njenim teritorijama (pri čemu je pobjeda u ratu predstavljala plodno tlo za ugradnju nacionalizma u institucionalne strukture nove države, kroz privilegovani status koji je dodeljen bivšim učesnicima u ratu). Rešavanje državnog pitanja u Hrvatskoj, na taj način, jeste stvorilo pretpostavke za uklanjanje nacionalnog pitanja kao centralne ose oko koje se vode politički sukobi, iako je, istovremeno, ugrađivanjem nacionalizma u same temelje državnosti, omogućen dugotrajan (manifestan ili latentan) opstanak ove ideološke matrice u javnom diskursu (određujući, u krajnjoj liniji, granice tolerisanja kritičkog odnosa prema nacionalizmu). Srbija je, s druge strane, usled nacionalističke politike Miloševićevog režima, pretrpela snažne posledice (međunarodnu izolaciju, drastično osiromašenje građana, snažan priliv izbeglica, umešanost u niz građanskih ratova, koji je, pored materijalnih, podrazumevao i nemale ljudske gubitke, itd.). Drugim rečima, dok je hrvatski nacionalizam bio "pobednički" (što, paradoksalno, stvara uslove za njegovu dalje reprodukciju), u Srbiji je on bio ideologija "poraza". Na taj način, promena režima, 2000. godine, donekle je bila posledica razočarenja stanovništva usled političke, ekonomske i uopšteno društvene pogubnosti nacionalističke politike. Nacionalno pitanje, barem privremeno, biva stoga sklonjeno sa dnevnog reda u okviru srbijanskog javnog diskursa (iako, naravno, ne u potpunosti, s obzirom da je atmosfera povremeno, kao uostalom i u Hrvatskoj, bivala podgrejavana nacionalističkim diskursima u situacijama hapšenja haških optuženika). Imajući ovo u vidu, pretpostavićemo da će stepen rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije u Srbiji 2003. godine biti nešto niži nego u Hrvatskoj

5. Konačno, na ovom mestu neophodno je iscrtno pretpostavljene linije determinističkog uticaja socio-demografskih činilaca na stepen rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije. S obzirom da je reprodukcija nacionalizma uslovljeno istorijskim procesima dugog trajanja, sistemskim i aktuelno-društvenim činocima, jasno je da njihov efekat na pojedine strukturne i demografske kategorije nije bio jednoznačan.

5.a. Pre svega, pretpostavićemo da pojava i reprodukovanje nacionalizma nije bila u podjednakoj meri zastupljena kod svih klasno-slojnih kategorija. Naime, već je naglašeno da su ključnu ulogu u širenju nacionalističke ideologije imali delovi socijalističke nomenklature zajedno sa delovima srednje klase. Ipak, jasno je da se vladajuće grupacije u socijalizmu javljaju i kao zastupnici zvanične ideologije (koja je, na eksplicitnom planu, bila izrazito nenacionalistička). Drugim rečima, pretpostavićemo da će javno iskazivanje ove vrednosno-ideološke matrice, tokom socijalističkog perioda, biti najmanje zastupljeno kod pripadnika nomenklature (uprkos činjenici da su upravo delovi ove grupacije predstavljali ključne inicijatore nacionalističke mobilizacije stanovništva). S druge strane, nije teško pretpostaviti da će najveći stepen rasprostranjenosti nacionalizma biti zabeležen među onim grupama koje su predstavljale bazu masovne nacionalističke mobilizacije – radništva, ali i kod sitnog seljaštva, gde se nacionalizam pojavljuje kao deo šireg tradicionalističkog sindroma (čije je reprodukovanje opstalo usled činjenice da su procesi socijalističke modernizacije imali slabiji efekat u seoskim sredinama, dodatno "podgrejano" opštim diskursima retradicionalizacije). Jasno je da slične procese treba očekivati i u periodu post-socijalističke transformacije, s tim da će pretpostavljeni stepen nacionalističke orijentacije vladajućih grupacija i apsolutno i relativno rasti (usled činjenice da prestaje da deluje pritisak vladajuće nenacionalističke socijalističke ideologije).

5. b Kao deo tradicionalističkog sindroma, stepen rasprostranjenosti nacionalističke vrednosne matrice (naravno, u obliku etničkog, isključivog nacionalizma) u značajnoj je meri određen delovanjem opštih procesa modernizacije, čiji se efekat najjasnije iskazuje kroz izloženost obrazovnom sistemu. Drugim rečima, pretpostavićemo da u oba ispitivana perioda snažnija i dugotrajnija izloženost obrazovanju vodi slabijoj rasprostranjenosti nacionalizma.

5. c Izloženost nacionalističkim sadržajima tokom procesa socijalizacije varira u različitim generacijama, pa se kroz ovu varijablu, kao što je i ranije naglašeno, prelamaju strukturne promene u društvu. Drugim rečima, pretpostavićemo da će nacionalizam biti najslabije rasprostranjen kod onih generacijskih kohorti čija je socijalizacija bila u najvećem stepenu obeležena delovanjem nenacionalističke

socijalističke ideologije (misli se, pre svega na srednje generacije), dok će nešto viši stepen biti zabeležen kod starijih i kod mladih ispitanika (kod prvih usled manje ili više neposrednih iskustava sa Drugim svetskim ratom, u kojem su eskalirali etnički motivisani sukobi, a kod drugih usled snažnije izloženosti narastajućoj nacionalističkoj mobilizaciji u periodu primarne i sekundarne socijalizacije s kraja 80-ih i toko 90-ih godina).

5. d. Usled činjenice da je mesto stanovanja u tesnoj vezi sa nekim strukturnim karakteristikama društva (gde se život u selu prvenstveno vezuje sa poljoprivrednom aktivnošću i relativno slabim efektima modernizacijskih procesa), nije teško pretpostaviti da će i ova varijabla imati uticaj na stepen rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije. Ipak, jasno je da efekat ove varijable neće biti linearan: naime, pretpostavićemo da će, pored stanovnika sela, relativno visok udeo nacionalistički orijentisanih ispitanika biti prisutan i u većim gradovima, u kojima je visoka koncentracija manuelnog radništva, odnosno gde je masovna nacionalistička mobilizacija stanovništva bila neposrednija.

5.e. Već je naglašeno da je nacionalistička mobilizacija stanovništva tesno povezana sa obnovom tradicionalne religioznosti. Stoga nije teško pretpostaviti da će efekat ovog faktora na stepen rasprostranjenosti nacionalističke vrednosne orijentacije biti relativno snažan, naročito u socijalističkom periodu. S druge strane, kako udeo religioznih bude rastao, tokom perioda post-socijalističke transformacije, jasno je da će i efekat ovog faktora jenjavati.

5.f. Nema mnogo razloga da se pretpostavi da će pol ispitanika u značajnoj meri odrediti stepen nacionalističke orijentacije. Ipak, usled činjenice da je nacionalistička ideologija, zajedno sa širim procesima retradicionalizacije društava, snažnije isticala ratničku kulturnu matricu (koja predstavlja osnov primarne rodne socijalizacije dečaka), pretpostavićemo da će stepen prihvaćenosti nacionalizma biti nešto viši kod muške nego kod ženske populacije, odnosno da će žene biti sklonije umerenijim sudovima.

4.3.5 Promene u stepenu rasprostranjenosti nacionalističke vrednosne orijentacije tokom perioda post-socijalističke transformacije

Analiza promena u stepenu rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije u društvima Srbije i Hrvatske tokom perioda post-socijalističke transformacije počivala je na redukovanoj skali nacionalizma (koja odgovara dimenziji nacionalističkog ekskluzivizma). Drugim rečima, ispitivani su vezanost za sopstvenu naciju i odnos prema drugim nacijama. U početnoj tački analize, koja se odnosi na socijalistički period, na svim iskazima, i to u oba ispitivana društva, se beleži većinska nenacionalistička orijentacija (sa modalnim odgovorima koji ukazuju na većinsko neslaganje sa stavom na tri od četiri iskaza – videti Tabelu 4.24). Drugim rečima, prosečni empirijski dobijeni rezultati na skali koja meri nacionalističku orijentaciju znatno su ispod teorijskog proseka (12), ukazujući na snažan otklon od nacionalističke ideologije. Imajući ove rezultate pred sobom, jasno je da uprkos posezanju republičkih elita za nacionalizmom kao alternativnom osnovom legitimacije sopstvene vladajuće pozicije, u situaciji legitimacijske krize sistema, prihvaćenost ove vrednosno-ideološke matrice nije bila većinska. Na taj način je, opšta hipoteza od koje se pošlo, o trans-sistenskoj prirodi nacionalizma, donekle dovedena pod znak pitanja.

Naime, iako nema sumnje da je nacionalizam bio prisutan kao latentna ideološka matrica (za kojom su posezali vladajući slojevi i delovi intelektualne opozicije zarad ostvarenja sopstvenih užegrupnih ciljeva), dominantna socijalistička ideologija *bratstva i jedinstva* i dalje je predstavljala osnov za integraciju stanovništva na elementima koji nisu podrazumevali etničke karakteristike. Dalje, oba društva je karakterisala etnička heterogenost³⁰⁰, odnosno dugotrajna istorija suživota različitih etničkih grupacija (koja je, između ostalog, ishodila u relativnoj rasprostranjenosti nacionalno mešovitih brakova), čije diferenciranje nije pratilo stratifikacijske podele (primera radi, podaci dobijeni na osnovu ovog istraživanja ukazuju da ne postoje sistematske razlike u pogledu društvenog položaja pripadnika određenih etničkih grupa u okviru ispitivanih društava). Uprkos decentralističkim tendencijama i sukobima među republičkim elitama, socijalistički

³⁰⁰ Prema podacima koje je, na osnovu istog istraživanja iz 1989. godine, analizirao Sekulić (2014: 317), indeks etničke heterogenosti je u Hrvatskoj i Vojvodini bio relativno visok (0,61 i 0,45), odnosno, nešto niži u užoj Srbiji (0,27).

normativno-institucionalni poredak i tesne veze među pripadnicima različitih naroda, uspostavljene na mikro-društvenom planu tokom perioda zajedničkog života, delovali su u pravcu snažnog odbacivanja etničkog ekskluzivizma. Ipak, naznake poremećenih međunacionalnih odnosa, očitavaju se u odgovorima na iskazu *Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje*, gde, za razliku od ostalih iskaza, beležimo 50,9% ispitanika u hrvatskom, odnosno 57,8% u srpskom poduzorku koji iskazuju delimično ili potpuno slaganje sa stavom.

Iako rezultati ukazuju na većinsku nenacionalističku orijentaciju u dva društva, ovo ne znači da se među njima nisu ispoljile razlike. Naime, skoncentrišemo li se na prosečne rezultate na skalama, jasno je da je nešto viši stepen rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije zabeležen u srpskom poduzorku (videti prosečne rezultate u Tabeli 4.24)³⁰¹. Usled kompleksnog determinističkog okvira koji određuje pojavu i rasprostranjenost nacionalizma, jasno je da tumačenje ovog nalaza ne može biti jednoznačno. Naime, na makro-društvenom planu, nešto viši stepen nacionalističke orijentacije u Srbiji ishodi iz činjenice da je nacionalistička ideološka matrica predstavljala novo ideološko utemeljenje pre svega srpskog republičkog rukovodstva (za razliku od Hrvatske, u kojoj su perjanice nacionalističkog pokreta bili predstavnici intelektualne i disidentske opozicije). Drugim rečima, nacionalističku mobilizaciju u Srbiji je vršila vladajuća grupacija, a usled izražene autoritarnosti stanovništva, prihvatanje ove ideološke matrice od strane širih društvenih grupa bilo je znatno olakšano. S druge strane, nešto viši stepen etničke heterogenosti u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju, te snažnija izraženost bliskih međuetničkih veza i smanjene kulturne distance (na mikro-društvenom nivou), uslovili su veću opreznost stanovnika Hrvatske prema nacionalističkoj retorici. S ovim u vezi, nemali udeo srpske etničke manjine u Hrvatskoj (u uzorku za Hrvatsku 12,5% ispitanika se izjasnilo kao Srbi, a još 8,9% kao Jugosloveni), u situaciji podgrejanih nacionalističkih strasti, dodatno je, kod pripadnika ove grupacije, izazivao otklon od nacionalističke retorike (pri tom, analiza je pokazala i to da je na svakom od analiziranih iskaza, u okviru hrvatskog poduzorka, stepen nacionalističke orijentacije bio viši kod većinske hrvatske populacije, u odnosu na Srbe i,

³⁰¹ Pri tome, t test je pokazao da se radi o statistički značajnoj razlici u prosečnim rezultatima između dva poduzorka ($t = -7,230$; Sig. 0,000).

posebno, Jugoslovane, uz sličnu tendenciju – veću rasprostranjenost nacionalističke orijentacije kod većinske populacije - zabeleženu i u srpskom poduzorku - videti Tabelu 4.25).

Tabela 4.24: Procenat ispitanika prema odgovorima na empirijskim iskazima koji mere nacionalističku vrednosnu orijentaciju, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Empirijski iskazi koji mere nacionalističku orijentaciju		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi	Potpuno neslaganje	66,9	13,0	59,0	18,4
	Umereno neslaganje	9,2	37,2	9,9	54,4
	Neodlučnost	6,0	21,0	7,3	10,6
	Umereno slaganje	9,4	21,7	12,0	13,6
	Potpuno slaganje	8,6	7,0	11,8	3,0
Svaka nacija mora imati sopstvenu državu	Potpuno neslaganje	60,9	12,9	74,1	9,6
	Umereno neslaganje	7,2	36,3	6,0	40,7
	Neodlučnost	11,8	19,4	7,2	13,1
	Umereno slaganje	7,0	23,4	4,6	27,4
	Potpuno slaganje	13,0	8,0	8,1	9,1
Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije	Potpuno neslaganje	57,0	10,6	39,7	11,5
	Umereno neslaganje	10,3	35,2	10,3	42,3
	Neodlučnost	7,5	21,3	8,3	12,1
	Umereno slaganje	11,8	25,1	17,2	26,1
	Potpuno slaganje	13,4	7,8	24,5	8,0
Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje	Potpuno neslaganje	25,8	5,2	21,7	7,0
	Umereno neslaganje	11,6	26,9	10,1	26,5
	Neodlučnost	11,8	23,7	10,4	14,7
	Umereno slaganje	22,5	35,8	23,0	43,2
	Potpuno slaganje	28,4	8,4	34,8	8,5
Prosečni skorovi na skali nacionalizma		9,18	11,41	9,90	11,05

Tabela 4.25: Etnička pripadnost i prosečni skorovi na skali nacionalističke orijentacije, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003.

Etnička pripadnost	1989		2003	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Jugosloveni	6,52	7,77	/	8,00
Srbi	7,45	10,31	9,26	11,38
Hrvati	9,85	7,31	11,58	7,52
Ostali	8,42	8,92	10,27	9,93
Prosek	9,18	9,90	11,41	11,15

Rezultati dobijeni petnaest godina kasnije (2003.) svedoče u prilog hipotezi o ratnim konfliktima kao generatorima snažnije izražene nacionalističke orijentacije. Naime, tokom perioda post-socijalističke transformacije beležimo porast nacionalizma u oba društva, s tim da je on bio izraženiji u Hrvatskoj nego u Srbiji, o čemu svedoče i prosečni rezultati dobijeni na skali nacionalističke orijentacije (Tabela 4.24). Kao i kod prethodno analiziranih vrednosnih orijentacija, i ovde se zapaža slična tendencija: kod odgovora na pojedinačnim iskazima smanjuje se udeo ispitanika u krajnjim kategorijama, odnosno beleži njihovo pomeranje ka sredinama skala. Ipak, za razliku od prethodnih vrednosnih orijentacija, gde je ovo pomeranje uslovalo niži stepen prihvatanja tradicionalističkih vrednosti, usled snažne koncentracije ispitanika na modalitetu izrazito nenacionalističke orijentacije u 1989. godini, pomeranje ka sredini skale je 2003. godine označilo porast nacionalizma. Međutim, za razliku od prethodno analiziranih tradicionalističkih vrednosti – autoritarnosti i patrijarhalne orijentacije – uprkos porastu, prosečni rezultati na skali ne prelaze granicu većinske nacionalističke orijentacije. Drugim rečima, ratni konflikti i otvorena nacionalna pitanja snažno su uticali na porast rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije u ispitivanim društvima, ali nedovoljno da bi se radilo o većinskoj vrednosnoj orijentaciji (u oba uzorka prosečni rezultat na skali nacionalističke orijentacije i dalje je ispod teorijskog proseka). Uočeno pomeranje ispitanika ka središnjim kategorijama, uprkos prosečnom porastu nacionalizma, označio je opadanje udela izrazito nenacionalistički, ali i izrazito nacionalistički orijentisanih

ispitanika. Ovo pomeranje koje je dovelo do opadanja udela ekstremno nacionalistički orijentisanih ispitanika možemo tumačiti, s jedne strane, činjenicom da zbog posrednih ili neposrednih negativnih iskustava u međuetničkim konfliktima, ispitanici nisu bili spremni da u potpunosti pristanu uz stavove koji potencijalno mogu doprineti stvaranju napetosti u odnosima sa drugim etničkim grupama. S druge strane, koncentracija u središnjim kategorijama može se smatrati posledicom tendencije ispitanika da daju socijalno poželjne odgovore, pa u situaciji kada nacionalistički diskurs prestaje da dominira javnom sferom, jenjava i spremnost da se stavovi zaoštre do ekstrema.

Snazniji porast nacionalizma zabeležen u društvu Hrvatske, u odnosu na Srbiju, svedoči u korist hipoteze da je, usled ugrađivanja nacionalizma u same temelje novostečene hrvatske državnosti, ova vrednosna matrica postala deo "pobedničkog sindroma", omogućivši njeno reprodukovanje i mimo situacija etničkih konflikata. Rečju, uprkos pomeranja fokusa unutar društvenih sukoba sa nacionalnih na druga nerešena pitanja, nacionalistička matrica ostaje kao latentna ideološka potka, kroz koju se prelamaju drugi sukobi (primera radi, pri mobilizaciji javnosti za rešavanje socijalnih problema ratnih veterana, po pravilu se upošljava nacionalistički diskurs). Srbija je, sa druge strane, u seriji etničkih sukoba, u kojima je direktno ili indirektno učestvovala, izašla kao "poražena" strana, te stoga efekti nacionalističke politike ne dobijaju u toj meri pozitivnu konotaciju kao u Hrvatskoj.

Period post-socijalističke transformacije doneo je promene i na mikrostrukturnom planu, koje su se reflektovale na stepen ekskluzivističke vezanosti za sopstvenu naciju: naime, dok je tokom socijalizma zajedničku državu i pojedinačne republike karakterisala relativno visoka stopa etničke heterogenosti, koja je vodila uspostavljanju tesnih odnosa i veza među pripadnicima različitih etničkih grupa tokom mirnodopskog perioda, ratni konflikti su doprineli masovnom izmeštanju stanovništva, kidanju uspostavljenih veza i promeni etničke strukture država (ovo je naročito karakteristično za Hrvatsku, pa tako u uzorku iz 1989. godine beležimo 73,8% ispitanika koji su se izjasnili kao etnički Hrvati, da bi 2003. godine ovaj udeo porastao na 91,5%; u Srbiji je zabeležena slična tendencija, ali ne u tako drastičnom obimu – udeo etničkih Srba je porastao sa 78,8% na 82,6%). Drugim rečima, u situaciji latentnog ili manifestnog etničkog konflikta, u kojoj raste udeo

većinske etničke grupe u odnosu na manjinske u jednom društvu, raste i prosečni stepen nacionalističke orijentacije (koja je, kao što su i rezultati ovog istraživanja pokazali, snažnija kod većinskih u odnosu na manjinske etničke grupacije - videti Tabelu 4.25). Drugim rečima, rezultati našeg istraživanja ukazuju na to se etnički ekskluzivizam snažno oblikuje ne samo kao posledica ideološke mobilizacije, koja, po pravilu, dolazi sa vrha društvene hijerarhije, već i kroz neposredno iskustvo suživota različitih etničkih grupacija i njihovih međusobnih odnosa.

4.3.6 Činioci nacionalističke orijentacije

Kao i kod prethodnih vrednosnih orijentacija, i ovde smo ispitivali efekat različitih sociodemografskih faktora na stepen rasprostranjenosti nacionalističkog ekskluzivizma. Pošli smo od pretpostavke da će *klasno-slojna pripadnost*, kao najobuhvatnija strukturna varijabla, uticati na stepen rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije ispitanika. Iako rezultati nisu u potpunosti potvrdili ovu hipotezu (u hrvatskom uzorku za 2003. godinu, ne postoji statistički značajna povezanost između klase i rezultata na skali nacionalizma – videti Tabelu 4.26), deskriptivna analiza pokazuje da se klase međusobno razlikuju prema stepenu prihvatanja nacionalističkog ekskluzivizma.

Podaci za 1989. godinu nedvosmisleno pokazuju da je, na nivou oba uzorka, najniži stepen nacionalizma zabeležen kod pripadnika vladajuće društvene grupacije, dok je najviši kod sitnih poljoprivrednika. Iako su pripadnici socijalističke nomenklature bili inicijatori nacionalističke mobilizacije stanovništva u unutarpartijskim sukobima, jasno je da su njihovi odgovori bili u skladu sa zvanično proklamovanom ideologijom *bratstva i jedinstva*, odnosno da su pripadnici ove grupacije davali odgovore koji su u datom momentu bili društveno poželjni i očekivani od nosilaca funkcija. S druge strane, sitno seljaštvo, kao grupa čiji su uslovi života u najmanjem stepenu bili promenjeni socijalističkom modernizacijom, te koja je, sledstveno, bila i najslabije, na ideološko-vrednosnom planu, integrisana u socijalističko društvo, predstavljala je stožera tradicionalističkih vrednosti (te otuda i relativno visok stepen nacionalističke orijentacije kod pripadnika ove grupe). Drugim rečima, one grupacije koje su predstavljale integralni

deo sistema (predstavnicima nomenklature i niži rukovodioci), u najvišem su stepenu reprodukovale vrednosti na kojima je dati sistem počivao, dok su marginalni društveni slojevi (pre svega, sitni poljoprivrednici), čija politička socijalizacija nije u toj meri bila uobličena socijalističkom ideologijom (a usled svog van-sistemskeg položaja nije ni trpela pritisak ka konformiranju vladajućoj ideologiji), u najvećem stepenu reprodukovali tradicionalističke vrednosne obrasce. S druge strane, relativno (iako ne i apsolutno) visok stepen nacionalističke orijentacije zabeležen kod manuelnog radništva svedoči o tome da je ova grupacija predstavljala bazu masovne mobilizacije stanovništva na nacionalističkim osnovama, koja je, kao što je više puta naglašeno, bila potpomognuta rasprostranjenom autoritarnošću.

Rezultati dobijeni petnaest godina kasnije svedoče o ispoljavanju donekle suprotnih tendencija u dva društva: naime, u Hrvatskoj opada značaj klasne pripadnosti pri determinaciji nacionalističke vrednosne orijentacije (videti značajnost Hi-kvadrat testa i mere asocijacije u Tabeli 4.26), dok u Srbiji raste. Drugim rečima, opšti porast nacionalizma je u Hrvatskoj doveo do ujednačavanja društvenih slojeva (što je u skladu sa našom pretpostavkom o pozitivnoj konotaciji koju ova vrednosno-ideološka matrica dobija ugrađivanjem u same temelje državnosti), za razliku od Srbije, u kojoj ista tendencija – porast nacionalizma – vodi snažnijoj klasno-slojnoj diferencijaciji.

Za razliku od 1989. godine, kada su ispitanici koji su pripadali delovima nomenklature iskazivali najsnažniji otklon od nacionalizma, u 2003. godini, vladajuća grupacija u oba uzorka, zauzima "srednje" pozicije, iskazujući snažniju nacionalističku orijentaciju od stručnjačkih i preduzetničkih slojeva (a u Srbiji i od prelaznog sloja), odnosno slabiju od manuelnog radništva i poljoprivrednika. Prestanak "pritiska" socijalističke ideologije ka iskazivanju stavova koji su u skladu sa vladajućom doktrinom (praćen etničkim konfliktima, a u Hrvatskoj i sticanjem državne samostalnosti) uslovlili su porast nacionalizma vladajućih elita; s druge strane, usled procesa evropskih integracija (koji podrazumeva spoljni pritisak ka pacifikaciji nacionalističkih retorika), nacionalistička orijentacija vladajućih elita ne prelazi granicu većinske vrednosne orijentacije.

S druge strane, porast u stepenu rasprostranjenosti nacionalizma naročito je snažan bio kod nižih društvenih slojeva: naime, sitni poljoprivrednici, u oba uzorka (a u Srbiji i NKV radnici) prešli su granicu teorijskog proseka, što znači da je kod ovih kategorija, u 2003. godini, nacionalizam predstavljao dominantnu vrednosnu orijentaciju. Imamo li na umu da je među pripadnicima ovih grupacija zabeležen i visok stepen autoritarne i patrijarhalne orijentacije, nema sumnje da se radi o stožerima tradicionalističkog vrednosnog sindroma. Njihova marginalna društvena pozicija (ekonomska, kulturna, pa čak i teritorijalna, za stanovnike sela), praćena manje ili više snažnim povećanjem relativne međuklasne distance tokom perioda post-socijalističke transformacije i drastičnim pogoršanjem materijalnog standarda, učinila je ove slojeve izopštenim iz kapitalističkih razvojnih procesa (za razliku od socijalističkog perioda, kada su radnici bili integralni deo sistema) i u najmanjoj meri izloženim opštim procesima (kulturne) modernizacije (kao neminovnog pratioca uključivanja u međunarodne ekonomske i političke tokove). Kao "gubitnici" u procesu transformacije, njihov se tradicionalizam javlja i kao oblik reakcione vrednosno-ideološke matrice na novi sistem društvenih odnosa u kojem su šanse datih grupa za poboljšanje uslova sopstvene egzistencije drastično sužene.

Konačno, srednji stručnjački i preduzetnički slojevi, ostaju najdoslednije pristalice netradicionalističkih društvenih vrednosti, iskazujući najmanju sklonost ka ekskluzivističkoj vezanosti uz sopstvenu naciju. Imajući u vidu da se radi o slojevima koji su najsnažnije izloženi obrazovnom sistemu (a time, posredno, i procesima kulturne modernizacije), te da reprodukcija njihove (privilegovane) društvene pozicije počiva na kapitalističkom sistemu društvenih odnosa (koji je, na duge staze, nekompatibilan sa etničkim nacionalizmom, iako ne i sa drugim formama - na primer, građanskim), jasno je da je njihova relativno snažna nenacionalistička orijentacija direktna ili indirektna posledica priključivanja dva društva globalnim okvirima međunarodne podele rada. Međutim, kao što je naglašeno, s obzirom da je dati proces praćen periferijalizacijom, efekti konsolidacije kapitalističkog poretka nisu bili isti na sve društvene grupacije, a time, posledično, i na dominantne oblike interpretacije društvene realnosti kod pripadnika datih grupa. Drugim rečima, širenje kapitalističkih društvenih odnosa vodi stvaranju i

reprodukovanju periferije ne samo na globalnom planu, već i na unutar društvenom nivou: društveni slojevi koji uspevaju da se integrišu u dati sistem, usvajaju vrednosne obrasce i načine interpretacije društvene realnosti koji su sa njim kompatibilni, dok, sa druge strane, one grupacije čija pozicija ostaje marginalizovana, ostaju van "dometa" procesa kulturne univerzalizacije (odnosno, modernizacije), pa reprodukovanje tradicionalističke vrednosno-ideološke matrice kod njih dobija specifičnu reaktivnu formu.

Tabela 4.26: Klasno-slojna pripadnost i rezultati na skali nacionalističke orijentacije, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Klasno-slojna pripadnost	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	6,89	10,72	8,25	10,68
Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	8,83	10,67	9,17	9,65
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	8,29	10,60	8,89	10,39
Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	8,26	11,19	9,19	10,54
KV radnici	9,39	11,62	10,05	11,12
NKV radnici	9,24	11,60	10,29	12,08
Sitni poljoprivrednici	9,69	12,87	10,58	12,17
Prosek	9,18	11,42	9,90	11,05
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	134,241 (0,006)	119,310 (0,054)	315,047 (0,000)	157,188 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,094 (0,006)	0,137 (0,054)	0,107 (0,000)	0,141 (0,000)

Drugi činilac za koji smo pretpostavili da će relativno snažno uticati na stepen ekskluzivističke vezanosti za sopstvenu naciju, je *obrazovanje*. Rezultati dobijeni u sva četiri uzorka ukazuju na ispravnost ove pretpostavke (videti vrednosti mera asocijacije u Tabeli 4.27). Iako podaci ukazuju da efekat obrazovanja nije u potpunosti linearan u svim uzorcima (pa tako u uzorku za Hrvatsku 2003. godine ispitanici sa osnovnom školom iskazuju veći stepen nacionalističke orijentacije od ispitanika bez škole), tendencija je manje više jasna: što je snažnija izloženost obrazovnom sistemu, pogotovo sekundarnom i tercijarnom, to je nivo isključive vezanosti za sopstvenu naciju niži.

Podaci iz 1989. godine su jednoznačni: sa porastom obrazovanja u oba uzorka opada i stepen rasprostranjenosti nacionalizma, nedvosmisleno ukazujući na modernizacijski efekat ovog faktora. Drugim rečima, nacionalističkoj su mobilizaciji tokom socijalističkog perioda u najvećem stepenu bili podložni slabije obrazovani ili neobrazovani ispitanici (koji su, u oba uzorka, zbirno činili gotovo jednu trećinu ispitanika). Ipak, i pored jasno izražene razlike među obrazovnim kategorijama, nijedna grupacija ne dostiže granicu koja označava većinsko prihvatanje nacionalizma (mada joj se ispitanici bez škole u srpskom poduzorku tesno približavaju).

Iako dolazi do porasta u stepenu ekskluzivističke vezanosti za sopstvenu naciju tokom perioda post-socijalističke transformacije, efekat stepena obrazovanja je 2003. godine pokazivao iste tendencije kao i deceniju i po ranije, praćen porastom u pogledu jačine veze (videti vrednosti mera asocijacije u Tabeli 4.27). Linearnost veze delimično je narušena u hrvatskom poduzorku (pa tako ispitanici sa osnovnom školom iskazuju veći stepen nacionalističke orijentacije nego oni bez škole), iako nema sumnje u to da snažnija izloženost obrazovnom sistemu i dalje vodi sniženim šansama za mobilizaciju na nacionalističkim osnovama. S obzirom na ove, ali i na rezultate koji se odnose na druge dve tradicionalističke vrednosne orijentacije, jasno je da je obrazovanje naj snažniji činilac kulturne modernizacije. S druge strane, slabija izloženost njegovom delovanju, uslovljavala je snažniju sklonost ekskluzivističkoj identifikaciji sa sopstvenom nacijom (pa tako kod ispitanika bez škole, u oba uzorka, i kod onih sa osnovnom školom, u hrvatskom uzorku, beležimo većinsku nacionalističku orijentaciju). Pri tome, treba imati na umu da je kod ispitanika sa nižim obrazovnim nivoom, zabeležen viši stepen autoritarnosti (što ih je činilo podložnijim nacionalističkoj mobilizaciji), ali i snažnija ekonomska deprivacija koju je donela restauracija kapitalističkih društvenih odnosa (usled redukovanih šansi na tržištu), pa se nacionalistička orijentacija ovih grupacija delimično javlja i kao vid reakcionarne ideologije.

Tabela 4.27: Obrazovanje i rezultati na skali nacionalističke orijentacije, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Obrazovanje ispitanika	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Bez škole	10,58	12,12	11,56	12,72
Osnovna škola	9,87	12,26	10,96	11,88
Srednja škola	8,98	11,32	9,71	10,71
Više i visoko obrazovanje	8,32	10,56	8,68	10,12
Prosek	9,18	11,42	9,90	11,05
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	120,835 (0,000)	73,142 (0,011)	304,015 (0,000)	146,270 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,127 (0,000)	0,145 (0,011)	0,149 (0,000)	0,188 (0,000)

Hipoteza o uticaju *starosti* ispitanika na stepen rasprostranjenosti nacionalizma potvrđena je samo na podacima za Srbiju, dok rezultai Hi-kvadrat testa sugerišu da ne postoji statistički značajna veza između starosnih kategorija i rezultata na skali nacionalizma ni u jednom od dva hrvatska uzorka (videti vrednosti Hi-kvadrat testa i mera asocijacije u Tabeli 4.28). Podaci za Srbiju ukazuju na to da efekat starosti raste 2003. godine u odnosu na 1989., uz sličnu tendenciju u obe ispitivane godine: što je starosna kategorija ispitanika viša, rezultat na skali nacionalizma se takođe povećava (uz mala odstupanja kod dve najmlađe kategorije u 1989. godini i dve središnje starosne kategorije u 2003. godini – videti Tabelu 4.28). Iako je verovatno da se kroz varijablu starosti prelamaju efekti drugih obeležja (pre svega, obrazovanja), nema sumnje da su najstariji ispitanici u najvećoj meri bili podložni nacionalističkoj mobilizaciji (što ne treba da čudi ako imamo u vidu da je i stepen prihvaćenosti druge dve tradicionalističke vrednosne orijentacije – autoritarnosti i patrijarhalnosti - kod ove kategorije bio relativno visok). Drugim rečima, radi se o kategoriji čija se socijalizacija u najvećoj meri odvijala u tradicionalističkom društveno-istorijskom okviru, odnosno, koja je slabije bila izložena opštim modernizacijskim procesima (ne treba posebno naglašavati da se radi o grupaciji čiji je stepen obrazovanja, u svim analiziranim uzorcima, bio najniži, ali ni zaboraviti, u literaturi opisan i empirijski potvrđen, starački konzervativizam koji se ispoljava kao otpor promenama i zalaganje za *status quo* – videti: Pollak, 1943: 176-179).

Tabela 4.28: Starost ispitanika i prosečni rezultati na skali nacionalističke orijentacije, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Starost ispitanika	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Do 29 godina	9,15	11,16	9,65	10,58
30-44	8,72	11,03	9,60	10,92
45-59	9,57	11,62	10,13	10,90
60 i više	9,59	11,80	10,61	11,75
Prosek	9,18	11,42	9,90	11,05
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	57,900 (0,155)	89,241 (0,000)	60,715 (0,103)	81,492 (0,002)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,088 (0,155)	0,080 (0,000)	0,132 (0,103)	0,140 (0,002)

Stepen rasprostranjenosti nacionalizma je, kako podaci pokazuju, pokazivao statistički značajnu povezanost sa veličinom *mesta stanovanja*, i to u obe ispitivane godine (pri tome, jačina veze pokazuje tendenciju blagog jačanja u Hrvatskoj i nešto izraženijeg u Srbiji, tokom perioda transformacije). Ipak, linearnost veze nije utvrđena, pa tako 1989. godine u hrvatskom uzorku najniži stepen nacionalističke orijentacije pokazuju ispitanici u gradovima srednje veličine, potom ispitanici u velikim i malim gradovima, dok je najviši stepen pristajanja uz nacionalistički ekskluzivizam prisutan kod stanovnika sela i glavnog grada. U poduzorku za Srbiju, poredak je nešto drugačiji, s tim da je, kao i u Hrvatskoj, najviši stepen pristajanja uz nacionalizam zabeležen kod stanovnika sela, a najniži kod onih čije je mesto prebivališta grad srednje veličine (ipak, za razliku od hrvatskog uzorka, u prestonici Srbije je rezultat na skali nacionalizma bio relativno nizak, što je, verovatno, posledica natprosečne zastupljenosti visokoobrazovanih ispitanika u poduzorku za Beograd – videti rezultate u Tabeli 4.29). Ukoliko pogledamo podatke za 2003. godinu, poredak se menja, utoliko što je u oba uzorka najniži stepen nacionalističke orijentacije zabeležen kod ispitanika koji dolaze iz velikih gradova, uz stanovnike sela kao najsnažnije pristalice ekskluzivističke vezanosti za sopstvenu naciju (pri tome, u uzorku za Srbiju, stanovnici sela su jedina kategorija koja prelazi granicu većinske nacionalističke orijentacije). Na osnovu rezultata nije teško zaključiti da su stanovnici sela stožeri nacionalističke vrednosne orijentacije, a usled

visokih rezultata zabeleženih i na skalama koje mere patrijarhalnost i autoritarnost, jasno je da se nacionalizam kod ove kategorije javlja kao deo šireg, tradicionalističkog sindroma (pri tome, treba imati u vidu i to da se radi o ispitanicima čiji je obrazovni nivo niži, a prosečna starost viša u odnosu na ostale kategorije). S druge strane, promenljivi poredak ostalih kategorija mesta stanovanja tokom ispitivanih perioda i između dva društva, ukazuje na dejstvo složenijih determinističkih spletova (etnički sastav i njegova promena tokom vremena, zahvaćenost datih gradova ratnim dejstvima, jačina neposredne nacionalističke propagande kroz kolektivna masovna okupljanja, itd.).

Tabela 4.29: Mesto stanovanja i prosečni rezultati na skali nacionalističke orijentacije, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Veličina mesta stanovanja	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Selo	10,04	11,87	11,04	12,11
Mali grad	8,92	11,41	9,61	10,16
Srednji grad	8,09	11,04	8,72	10,93
Veliki grad	8,66	10,84	9,76	9,99
Prestonica	9,17	11,24	8,73	10,34
Prosek	9,18	11,42	9,90	11,05
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	167,614 (0,000)	87,526 (0,027)	300,429 (0,000)	166,574 (0,000)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,129 (0,000)	0,138 (0,027)	0,128 (0,000)	0,174 (0,000)

Sledeći činilac, čiji smo individualni efekat na stepen nacionalističke orijentacije ispitivali, predstavlja *religioznost*. Gotovo da nema potrebe ponovno obrazlagati zbog čega se pošlo od pretpostavke da će religioznost ispitanika biti združena sa nacionalističkom orijentacijom. Dovoljno je reći da je nacionalistička mobilizacija stanovništva, tokom osamdesetih godina, u situaciji systemske i legitimacijske krize socijalizma (i oslabljene kontrole, naročito u okviru kulturne sfere), išla ruku pod ruku sa obnovom religioznosti. Podaci iz 1989. godine ukazuju na tačnost ove pretpostavke: naime, visina Kramerovog V (pogotovo u hrvatskom poduzorku – videti Tabelu 4.30) ukazuje na relativno visoku povezanost religioznosti i rezultata na skali nacionalističke orijentacije (pri tome, ova je veza snažnija nego ona koja je zabeležena kod obrazovanja),

najverovatnije usled značajne uloge crkava u nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva Hrvatske i Srbije. Drugim rečima, religioznost je, u socijalističkom periodu predstavljala snažnu indikaciju nacionalističke orijentacije. Iako podaci dobijeni petnaest godina kasnije svedoče da je religioznost i dalje snažna determinata nacionalističke orijentacije (pri tome, vrednost testa značajnosti u hrvatskom uzorku je visoka usled izrazito malog broja ispitanika koji su se deklarirali kao nereligiozni, a koji su dali odgovor na sva pitanja koja mere nacionalističku orijentaciju), sa širenjem religioznosti (usled smanjenog pritiska koji je usledio nakon raspada socijalizma, ali i dominacije tradicionalističkih javnih diskursa), značaj ovog faktora u oba uzorka opada (svedočeći u prilog već pomenutoj tezi "razvodnjenog konteksta").

Tabela 4.30: Religioznost i prosečni rezultati na skali nacionalističke orijentacije, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Religioznost	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Religiozni	9,72	11,76	10,24	11,18
Ateisti	6,83	9,14	8,50	9,79
Prosek	9,18	11,42	9,90	11,05
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	215,185 (0,000)	18,253 (0,309)	179,035 (0,000)	39,048 (0,001)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,293 (0,000)	0,135 (0,309)	0,189 (0,000)	0,171 (0,001)

Poslednji činilac, čiji je efekat na stepen ekskluzivističke vezanosti za sopstvenu naciju ispitivan, predstavlja pol ispitanika. Pri tome, podaci ukazuju da se pol pokazao značajnim činiocem nacionalizma samo u uzorku za Hrvatsku iz 1989. godine, gde su muškarci iskazivali veći stepen nacionalizma od žena. U ostalim uzorcima, pol ne određuje bitnije razlike u stepenu prihvatanja ispitivane vrednosne orijentacije (videti vrednosti Kramerovog V i prosečne rezultate na skalama u Tabeli 4.31).

Tabela 4.31: Pol i prosečni rezultati na skali nacionalističke orijentacije, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Pol	Hrvatska		Srbija	
	1989	2003	1989	2003
Muški	9,45	11,52	10,06	11,05
Ženski	8,81	11,30	9,63	11,05
Prosek	9,18	11,42	9,90	11,05
Hi-kvadrat test (<i>Chi-Square</i>)	36,508 (0,002)	9,965 (0,868)	29,201 (0,023)	15,253 (0,506)
Kramerov V (<i>Cramer's V</i>)	0,121 (0,002)	0,093 (0,868)	0,080 (0,023)	0,105 (0,506)

4.3.7 Kontrolisani efekat socio-demografskih činilaca nacionalističkog ekskluzivizma

Pored pojedinačnog efekta ispitivanih socio-demografskih obeležja nacionalističkog ekskluzivizma, nastojali smo da utvrdimo kako se menja njihov uticaj kada se kontroliše efekat drugih varijabli u modelu. U okviru regresione analiza, zavisnu varijablu predstavljala je skala nacionalističkog ekskluzivizma ispitanika (data u vidu regresionih faktorskih skorova), dok su, kao nezavisne, uvedene varijable čiji smo kontrolisani efekat ispitivali i u prethodnim slučajevima: indikatorska varijabla za muški pol (kategorija ženski pol je referentna), starost ispitanika (merena u godinama), indikatorske varijable za mali, srednji, veliki i glavni grad (uz selo kao referentnu kategoriju), indikatorska varijabla za ateiste (uz religiozne kao referentnu kategoriju), stepen obrazovanja ispitanika (meren godinama formalnog školovanja), kao i indikatorske varijable za NKV radnike, KV manuelne radnike, nemanuelne i samozaposlene sa srednjom školom, stručnjake, niže rukovodioce i sitne preduzetnike, kao i za klasu političara, direktora i krupnih preduzetnika (sa sitnim poljoprivrednicima kao referentnom kategorijom). Procenat objašnjenosti varijanse je u hrvatskom poduzorku za 1989. godinu bio nešto viši nego u srpskom (10,0% naspram 8,7% - videti vrednosti R^2 u Tabeli 4.32), iako, treba reći, da se radi o slabo prediktivnim modelima. Drugim rečima, standardni činiooci čiji smo kontrolisani efekat testirali i kod druge dve

skale koje mere tradicionalističku orijentaciju, u slučaju nacionalizma nisu pokazali približno isti združeni efekat (sugerišući da su neki drugi činioci, koji nisu deo ove analize, bolji prediktori ispitivane vrednosne orijentacije).

Regresioni modeli za 1989. godinu ukazuju na to da su prediktori nacionalističke orijentacije u dva društva unekoliko različiti. Naime, u hrvatskom uzorku se kao najznačajniji faktor nacionalizma izdvaja religioznost ispitanika, uz srednji i veliki grad (u odnosu na selo) kao mesto stanovanja, i pripadnost muškom polu (pri tome, kada se drže ostale varijable pod kontrolom, efekat obrazovanja, klasne pripadnosti ili starosti nije od značaja za determinaciju nacionalističke orijentacije); s druge strane, u uzorku za Srbiju, najznačajniji prediktor nacionalizma je bilo obrazovanje, uz mali, srednji i glavni grad, kao mesto stanovanja, religioznost, muški pol i pripadnost elitnoj kategoriji (u odnosu na sitne poljoprivrednike). Drugim rečima, podaci potvrđuju tezu iznesenu u kontekstualnom delu rada da je nacionalizam, krajem socijalističkog perioda, počivao na različitim osnovama u ispitivanim društvima: dok se u Hrvatskoj, on primarno javlja kao deo (srednjoklasnog) opozicionog pokreta u kojem su zahtevi za sistemskim promenama išli ruku pod ruku sa obnovom zahteva za nacionalnom emancipacijom (te se otuda nacionalistički ekskluzivizam javlja združen sa obnovom tradicionalne religioznosti u situaciji kulturne liberalizacije), u Srbiji je on primarno posledica nacionalističke mobilizacije širih društvenih grupa od strane dela republičke partijske elite (pa otuda obrazovanje igra značajnu "odbrambenu" ulogu pri determinaciji masovne baze na kojoj je počivala data mobilizacija).

Rezultati regresione analize unekoliko dovode u pitanje pretpostavke od kojih se krenulo, kada se radi o činiocima nacionalizma. Naime, podaci za Hrvatsku ukazuju da klasna pripadnost, obrazovanje ili starost nisu predstavljali statistički značajne prediktore ove vrednosne orijentacije (slično, u poduzorku za Srbiju, starost i sve kategorije klasne pripadnosti, osim one koja se odnosi na pripadnike nomenklature, ne predstavljaju značajne prediktore), sugerišući da je osnova na kojoj je nacionalizam tokom socijalističkog perioda počivao bila unekoliko različita od one na koju su se oslanjale druge dve tradicionalističke vrednosne orijentacije – patrijarhalnost i autoritarnost (čija je pojava u značajnoj meri determinisana obrazovanjem, starošću, i, donekle, klasnom

pripadnošću). Drugim rečima, čini se da su deterministički sklopovi koji su doveli do pojave i reprodukcija ove vrednosno-ideološke matrice bili znatno kompleksniji od onih koji su oblikovali druge tradicionalističke vrednosti (podaci, pri tome, ukazuju da su patrijarhalnost i autoritarnost u snažnijoj meri bili oblikovani procesima dugog trajanja, te otuda hipoteza o zakasneloj modernizaciji predstavlja adekvatniji objašnjavajući okvir za ove vrednosne orijentacije, dok su na nacionalizam snažnije uticali sistemski, kontekstualni i mikro-strukturni faktori, pa se data hipoteza pokazuje kao nedovoljna da bi objasnila njegovu pojavu i reprodukciju).

Tabela 4.32: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri ekskluzivistički nacionalizam, Hrvatska i Srbija, 1989.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,100			Srbija R ² = 0,087		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,096	-0,034	0,127	-0,188	-0,089	0,000
Srednji grad	-0,282	-0,107	0,000	-0,383	-0,113	0,000
Veliki grad	-0,247	0,079	0,000	-0,102	-0,031	0,065
Glavni grad	-0,046	-0,019	0,432	-0,249	-0,085	0,000
Nereligiozni	-0,618	-0,240	0,000	-0,250	-0,100	0,000
NKV ne/manuelni radnici	-0,041	-0,013	0,579	0,018	0,005	0,749
KV manuelni radnici	0,011	0,005	0,856	0,030	0,012	0,497
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,147	-0,046	0,065	-0,060	-0,018	0,276
Stručnjaci	-0,078	-0,025	0,385	-0,003	-0,001	0,959
Šitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,053	-0,006	0,772	-0,154	-0,016	0,278
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,241	-0,029	0,163	-0,152	-0,045	0,020
Muški pol	0,133	0,066	0,001	0,080	0,039	0,011
Obrazovanje	-0,007	-0,030	0,310	-0,031	-0,132	0,000
Starost	0,001	0,015	0,564	0,000	0,006	0,730

S druge strane, podaci dobijeni petnaest godina kasnije ukazuju na određene promene u determinističkim spletozima koji su delovali na reprodukciju nacionalizma, naročito kada se radi o hrvatskom društvu. Naime, podaci pokazuju da isti deterministički činiooci, koji su korišćeni u modeli za 1989. godinu, sada slabije objašnjavaju nacionalizam u hrvatskom uzorku, a nešto bolje u uzorku za Srbiju (videti vrednosti koeficijenata determinacije u Tabeli 4.33). Sem obrazovanja (čiji je efekat bio statistički

značajan, ali relativno slab), nijedan od ispitivanih činilaca u hrvatskom uzorku ne predstavlja statistički značajan prediktor nacionalizma, ukazujući da su neki drugi faktori, koji nisu dati u modelu, odlučujuće uticali na reprodukciju ove vrednosne orijentacije, prodirući gotovo ravnomerno u sve ispitivane društvene grupe ("opšti nacionalizam"). Najznačajniji prediktor nacionalizma u 1989. godini – religioznost – izgubio je svoj deterministički značaj tokom perioda post-socijalističke transformacije, ukazujući na ispravnost pretpostavke da je združeno iskazivanje nacionalizma i religioznosti tokom socijalističkog perioda predstavljalo posledicu "olabavljenog" ideološkog pritiska u situaciji legitimacijske krize sistema (kada je taj pritisak prestao, u situaciji "razvodnjenog konteksta", odnosno masovnog iskazivanja religioznosti, ovaj činilac nije više bio diskriminatoran pri razvrstavanju ispitanika na osnovu stepena nacionalističke orijentacije). S druge strane, obrazovanje ostaje najznačajniji prediktor nacionalizma, kada se radi o društvu Srbije, uz sve kategorije mesta stanovanja (u odnosu na selo) i religioznost, ukazujući na to da se ova vrednosna orijentacija reprodukuje kao deo tradicionalističkog društvenog sindroma (pa tako njena masovna baza ostaju slabije obrazovani i religiozni ispitanici, kao i stanovnici sela). Drugim rečima, ukoliko je objašnjenje pojave nacionalizma tokom socijalističkog perioda uključivalo šire determinističke sklopove, njegovo reprodukciju se, tokom perioda transformacije, u većoj meri uklapa u modernizacijsku hipotezu.

Tabela 4.33: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri ekskluzivistički nacionalizam, Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,028			Srbija R ² = 0,117		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,065	-0,007	0,841	-1,601	-0,139	0,000
Srednji grad	0,052	0,006	0,873	-0,737	-0,098	0,002
Veliki grad	-0,276	-0,023	0,511	-1,345	-0,138	0,000
Glavni grad	0,395	0,043	0,261	-0,908	-0,112	0,000
Nereligiozni	-2,453	-0,061	0,062	-0,875	-0,066	0,012
NKV ne/manuelni radnici	-0,677	-0,068	0,116	0,082	0,008	0,807
KV manuelni radnici	-0,164	-0,022	0,673	-0,081	-0,011	0,789
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,470	-0,054	0,283	-0,201	-0,027	0,532
Stručnjaci	-0,689	-0,059	0,201	0,428	0,044	0,300
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,782	-0,048	0,222	-0,943	-0,055	0,073
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,457	-0,029	0,471	0,589	0,040	0,228
Muški pol	0,401	0,057	0,079	-0,018	-0,003	0,916
Obrazovanje	-0,078	-0,091	0,040	-0,188	-0,223	0,000
Starost	0,004	0,022	0,574	0,004	0,019	0,509

Vratimo li se, sada, specifičnim hipotezama od kojih smo krenuli u analizu, valja reći sledeće:

1. Uprkos nastojanjima republičkih rukovodstava da na temelju nacionalističke mobilizacije zadrže vladajuće pozicije u društvu u situaciji legitimacijske krize socijalizma, ekskluzivistički nacionalizam nije, krajem osamdesetih godina, predstavljao dominantnu vrednosnu orijentaciju većeg dela stanovnika Hrvatske i Srbije. Zvanična ideologija *bratstva i jedinstva*, i dalje je, barem na deklarativnom planu, predstavljala ideološko-vrednosnu matricu koja je odlučujuće oblikovala stavove o međunacionalnim odnosima.

2. Ipak, nešto izraženiji stepen pristajanja uz nacionalističke stavove među ispitanicima iz Srbije, u odnosu na one iz Hrvatske, tokom socijalističkog perioda, verovatno je posledica činjenice da su nacionalističku mobilizaciju u ovoj republici vršili predstavnici vladajuće nomenklature, kod kojih je zabeležen znatno viši stepen nacionalističke orijentacije u odnosu na istu grupaciju u Hrvatskoj (pri tome, usled izražene autoritarnosti stanovništva, njeno je prihvatanje u Srbiji bilo snažnije među širim

društvenim grupama, o čemu takođe svedoče empirijski nalazi). Drugim rečima, u Srbiji je širenje nacionalizma poticalo sa vrha društvene hijerarhije, dok su s druge strane, nosioci nacionalizma u Hrvatskoj bili prvenstveno pripadnici disidentske i intelektualne opozicije, kojima nisu stajala na raspolaganju ista sredstva kao pripadnicima nomenklature, pa je stoga i efekat mobilizacije na nacionalističkim osnovama bio slabiji. Ovome treba dodati i nešto izraženiju etničku heterogenost Hrvatske, usled koje je mobilizacija stanovništva na nacionalističkim osnovama potencijalno predstavljala povod za međuetničke konflikte, što je, barem za neko vreme, uslovalo otklon od ove zapaljive retorike.

3. Tokom perioda post-socijalističke transformacije, koji je obeležen međuetničkim sukobima, stepen rasprostranjenosti nacionalističkog ekskluzivizma očekivano raste u oba društva, iako ne prelazi granicu većinske (dominantne) vrednosne orijentacije. Ipak, za razliku od socijalističkog perioda, snažnija nacionalistička orijentacija je sada zabeležena u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju, verovatno kao posledica efekata koje je doneo rat. Naime, usled neposrednosti etničkog konflikta, koji se vodio na većem delu njene teritorije, rat je u Hrvatskoj ishodio u snažnijem međuetničkom nepoverenju. S druge strane, efekti nacionalističke retorike i masovne mobilizacije stanovništva su bili različiti u dva društva: u Hrvatskoj je ona imala za posledicu sticanje državne samostalnosti, te se nacionalizam ovde pojavljuje kao ‘pobednička’, državotvorna ideologija; u Srbiji je, s druge strane, uključenost u nacionalne konflikte ishodila u međunarodnoj izolaciji i sveopštem ‘razaranju društva’, pa se nacionalizam pojavljuje kao ‘ideologija poraženih’, čije ispoljavanje, nakon režimskih promena, 2000. godine, dobija znatno negativniju konotaciju u javnim diskursima u odnosu na prethodni period.

4. Za razliku od autoritarnosti i patrijarhalne orijentacije, pri čijem je ispoljavanju bio vidljiv efekat modernizacijskih faktora (pre svega, kroz stepen obrazovanja i starost ispitanika), deterministički spletovi koji su delovali na pojavu i ispoljavanje nacionalizma su se razlikovali (pri tome, standardni regresori čiji smo efekat ispitivali kod ostalih vrednosnih orijentacija, u ovom su slučaju imali znatno slabiju eksplanatornu moć). Ove razlike su takođe bile vidljive i kada se radi o uporednom

okviru: između dva ispitivana društva, a delimično i kada se radi o komparaciji u dve vremenske tačke, efekat ispitivanih faktora se razlikovao. Dok je u Srbiji obrazovanje predstavljalo najznačajniju determinant ispoljavanja nacionalizma u oba vremenska perioda, svedočeći u prilog modernizacijskoj hipotezi, u Hrvatskoj, kontrolisani efekat ovog faktora tokom socijalističkog perioda, nije pokazivao statističku značajnost (najznačajniji regresor je, pri tome, bila religioznost). Suprotno našoj pretpostavci, kontrolisani efekat strukturne komponente – klasne pripadnosti - nije se pokazao statistički značajnim ni u jednom uzorku (osim u Srbiji, 1989., kod kategorije pripadnika nomenklature), svedočeći o tome da uzroci pojave i reprodukovanja nacionalizma prevazilaze relativno jednoznačne makro-, mezo- ili mikro-društvene spletove, zahtevajući kompleksniju sociološku analizu (za koju nam, nažalost, podaci kojima sada raspolazemo, ne daju dovoljno materijala). Nije bez značaja nalaz koji ukazuje da je religioznost tokom socijalističkog perioda predstavljala najsnažniji prediktor nacionalizma u Hrvatskoj i relativno snažan u Srbiji, da bi efekat ovog faktora tokom perioda transformacije u Hrvatskoj potpuno iščileo, a u Srbiji opao. Drugim rečima, u situaciji kada ona postaje masovna društvena pojava, njen diskriminatorni značaj za pojavu nacionalizma opada. Konačno, veličina mesta stanovanja pokazala se značajnim prediktorom nacionalizma u 1989. godini, u oba društva, a u Srbiji i 2003. godine, potvrđujući modernizacijsku tezu (stanovnici sela kao deo populacije koji je najslabije izložen modernizacijskim procesima), ali ukazujući i na moguća objašnjenja koja se odnose na mikrostrukturne procese, a koja posredno potvrđuju modernizacijsku tezu (niži stepen etničke heterogenosti u selima u odnosu na gradske sredine).

4.3.8 Činioci nacionalističkog ekskluzivizma i nacionalističkog organicizma u 2003. godini

Kao što je u uvodnom delu ovog poglavlja napomenuto, temporalni komparativni okvir analize nacionalističke orijentacije (i njene promene tokom perioda post-socijalističke transformacije) bio je određen raspoloživim empirijskim iskazima, te je stoga počivao na redukovanom setu varijabli kojima je meren stepen pristajanja uz ekskluzivističku vezanost za sopstvenu naciju. Međutim, s obzirom da su podaci iz 2003.

godine nudili bogatiju empirijsku građu i omogućavali obuhvatniju analizu nacionalističke vrednosne orijentacije, u drugom koraku analize formirane su dve skale – nacionalističkog ekskluzivizma (koja se u odnosu na redukovanu skalu razlikuje jer su joj pridodata dva nova iskaza) i nacionalističkog organicizma. Dok se prvom skalom meri odnos prema drugim nacijama, druga se odnosi na percepciju sopstvene nacije na osnovu kulturnih i bioloških kriterijuma. Pomoću analize rezultata na ovim skalama i odgovarajućih regresionih modela, bićemo u prilici da proverimo ispravnost zaključaka dobijenih na osnovu redukovane skale nacionalističkog ekskluzivizma u prethodnom koraku analize, ali i da dopunimo date nalaze uvidima u još jedan aspekt nacionalističke vrednosne orijentacije – organicističko poimanje nacije (uz, doduše, suženu mogućnost poređenja dva društva samo u jednoj godini).

Kao što je naglašeno, skala nacionalističkog ekskluzivizma je, u odnosu na redukovanu, proširena uključivanjem dodatnih iskaza (*U odabiru supružnika treba uzeti u obzir nacionalnu pripadnost i Nikada neću moći da oprostim pripadnicima drugih nacija koji žive u ovoj zemlji ono što je učinjeno za vreme rata, i ne želim da imam ikakve veze sa njima*), pa je tako teorijski prosek sada iznosio 15. Dobijeni empirijski proseci (14,0 za hrvatski uzorak i 13,23 za srpski) ukazuju na to da se dodavanjem novih iskaza osnovni nalaz ne menja: i dalje nacionalistički ekskluzivizam ne predstavlja dominantnu vrednosnu orijentaciju ni u jednom od ispitivanih društava, uprkos uključivanju tvrdnje koja direktno referiše na međunacionalne odnose u kontekstu ratnih zbivanja. Modalni odgovor na oba dodatna iskaza predstavlja kategorija umerenog neslaganja (videti Tabelu 4.34), što je u skladu sa tendencijom zabeleženom na ostalim iskazima koji su ušli u sastav skale (videti Tabelu 4.24). Ni na poredbenom planu, osnovni nalaz se nije promenio: i dalje je stepen pristajanja uz datu vrednosnu orijentaciju viši u hrvatskom nego u srpskom društvu.

Tabela 4.34: Struktura odgovora na dodatnim iskazima koji mere nacionalistički ekskluzivizam, Hrvatska i Srbija, 2003.

Empirijski iskazi koji mere nacionalistički ekskluzivizam		Hrvatska	Srbija
U odabiru supružnika treba uzeti u obzir nacionalnu pripadnost	Potpuno neslaganje	17,5	20,3
	Umereno neslaganje	39,6	45,8
	Neodlučnost	17,3	10,2
	Umereno slaganje	17,8	18,0
	Potpuno slaganje	7,8	5,7
Nikada neću moći da oprostim pripadnicima drugih nacija koji žive u ovoj zemlji ono što je učinjeno za vreme rata, i ne želim da imam ikakve veze sa njima	Potpuno neslaganje	10,2	12,7
	Umereno neslaganje	32,6	41,5
	Neodlučnost	32,0	20,0
	Umereno slaganje	15,8	18,8
	Potpuno slaganje	9,4	7,0

Međutim, struktura odgovora na iskazima kojima je mereno organicističko shvatanje sopstvene nacije i prosečni rezultati na formiranoj skali (Tabela 4.35) upućuju na nešto drugačije zaključke. Pre svega treba istaći da su se iskazi kojim je meren nacionalistički ekskluzivizam odnosili na stepen vezanosti za sopstvenu etničku grupu kroz suprotstavljanje drugim grupama, te se u tom smislu može govoriti o etničkoj netoleranciji (koja u ekstremnijim oblicima prelazi u etno-nacionalni šovinizam). Odnos prema sopstvenoj naciji se, kroz ove stavove, definiše putem negativnog odnosa prema drugim nacijama. S druge strane, u iskazima koji mere nacionalistički organicizam, odnos prema sopstvenoj naciji se ne određuje kroz percepciju drugog, već kroz pozitivnu identifikaciju sa elementima na kojima data nacija, u svojoj kulturološkoj interpretaciji, počiva: teritorijom, prošlošću, kulturom (ili običajima), zajedničkim poreklom ili tradicionalnim društvenim grupama. Drugim rečima, dok prva dimenzija nacionalizma počiva na negativnom određenju drugog, druga se zasniva na pozitivnom određenju sopstvene grupe, i ove dve dimenzije mogu, ali i ne moraju biti čvrsto povezane (o čemu, između ostalog, svedoči jačina korelacione veze između dve skale, koja u hrvatskom uzorku iznosi 0,507, a u srpskom 0,362). Dok je prva dimenzija pod snažnijim uticajem kontekstualnih faktora (međuetničkih odnosa, koji mogu biti varijablini u vremenu i prostoru), druga dimenzija ima snažnije utemeljenje u procesima dugog trajanja i načinu na koji je nacija utemeljena u istorijskoj prošlosti.

Imajući ovo u vidu ne čudi da su rezultati na skali nacionalističkog organicizma, u oba društva, iznad teorijskog proseka (18), i iznose 21,92 u hrvatskom i 22,73 u srpskom poduzorku. Drugim rečima, organicistička percepcija sopstvene nacije, kao središnji deo tradicionalističkog sindroma, predstavljala je dominantnu orijentaciju u ispitivanim društvima u periodu konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa. Ukoliko su rezultati na skali nacionalističkog ekskluzivizma ostavljali sumnju u pogledu trans-istorijskog karaktera nacionalizma, ova dimenzija jednoznačno govori u prilog datoj tezi. Dominantno nacionalistička legitimacija vladajućih elita, tokom perioda post-socijalističke transformacije, omogućila je, tokom socijalizma latentno prisutnoj, tradicionalističkoj matrici da postane dominantna vrednosno-ideološka osnova reprodukcije novog sistema društvenih odnosa.

Vratimo li se podacima, postaje jasno da u strukturi odgovora na pojedinačnim iskazima, u oba uzorka, dominira umereni slaganje sa ispitivanim stavovima (kao modalni odgovor). Uzmemo li u obzir i udeo ispitanika koji su iskazivali većinsko slaganje sa datim iskazima, dobijamo da na većini stavki, u oba uzorka, preko 50% ispitanika ispoljava nacionalističku orijentaciju (jedini izuzetak je iskaz koji se odnosi na zajedničko poreklo kao osnov poverenja, u hrvatskom uzorku – videti Tabelu 4.35). Prosečni rezultati na skalama, takođe, ukazuju na još jednu važnu promenu u odnosu na skalu nacionalističkog ekskluzivizma – stepen prihvatanja ove dimenzije nacionalizma sada je viši u Srbiji u odnosu na Hrvatsku (razlika je, pri tome, i statistički značajna³⁰²), ukazujući na tačnost pretpostavke o nešto snažnijem utemeljenju tradicionalističke vrednosno-ideološke matrice u istorijskoj tradiciji društva Srbije (iako treba reći da je ova razlika, i pored statističke značajnosti, relativno mala).

³⁰² Vrednost t statistike je -4,483, a značajnost 0,000.

Tabela 4.35: Struktura odgovora na iskazima koji mere organicističko poimanje sopstvene nacije, Hrvatska i Srbija, 2003.

Empirijski iskazi koji mere nacionalistički organizam	Hrvatska	Srbija	
Seljak je najbolji zaštitnik nacije	Potpuno neslaganje	3,7	2,5
	Umereno neslaganje	14,5	12,6
	Neodlučnost	23,1	15,7
	Umereno slaganje	38,5	36,4
	Potpuno slaganje	20,2	32,8
Narod koji ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne	Potpuno neslaganje	4,7	1,6
	Umereno neslaganje	17,8	14,5
	Neodlučnost	22,0	12,4
	Umereno slaganje	37,7	45,0
	Potpuno slaganje	17,8	26,5
Svoje dostojanstvo stičemo tako što se borimo za našu zemlju	Potpuno neslaganje	2,6	4,0
	Umereno neslaganje	8,1	17,0
	Neodlučnost	14,4	18,8
	Umereno slaganje	48,8	44,0
	Potpuno slaganje	26,1	16,1
Prošlost našeg naroda mora svima biti sveta	Potpuno neslaganje	1,9	1,6
	Umereno neslaganje	9,0	10,7
	Neodlučnost	20,6	13,0
	Umereno slaganje	42,8	48,3
	Potpuno slaganje	25,6	26,5
Svaki pedalj ove zemlje mora svima nama biti svet	Potpuno neslaganje	1,6	1,5
	Umereno neslaganje	6,3	7,1
	Neodlučnost	14,7	10,4
	Umereno slaganje	46,8	48,8
	Potpuno slaganje	30,7	32,2
Zajedničko poreklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg poverenja	Potpuno neslaganje	6,6	3,0
	Umereno neslaganje	26,3	13,6
	Neodlučnost	21,6	16,5
	Umereno slaganje	30,6	48,8
	Potpuno slaganje	14,9	18,1
Prosečni skorovi na skali nacionalističkog organizma	21,92	22,73	

U nastojanju da utvrdimo koji se činioci izdvajaju kao statistički značajni prediktori rezultata na skalama koje mere dve dimenzije nacionalizma, konstruisani su regresioni modeli, sa "standardnim" nezavisnim varijablama. U regresionom modelu gde je zavisna varijabla proširena skala nacionalističkog ekskluzivizma (data u obliku regresionih faktorskih skorova), promene su nezatne u odnosu na prethodni model (sa redukovanom skalom nacionalističkog ekskluzivizma kao zavisnom varijablom). Naime, u modelu za Hrvatsku, pored obrazovanja, kao značajni prediktori sada se javljaju i

starost ispitanika, kao i religioznost, uz blagi rast eksplanatornog značaja modela. Slično, u modelu koji je konstruisan u uzorku za Srbiju, pored obrazovanja, veličine mesta stanovanja i religioznosti, starost takođe postaje značajan prediktor (uporediti Tabelu 4.36 sa Tabelom 4.33). S obzirom na to da u oba modela obrazovanje ostaje najjači prediktor nacionalističkog ekskluzivizma, te da mu se sada pridružuju starost i religioznost ispitanika, opšti zaključak o delovanju činilaca modernizacije na porast nacionalističkog ekskluzivizma se ne menja (naravno, relativno nizak procenat objašnjenosti varijanse, koji se tek neznatno uvećao kod proširene skale, sugeriše da su neki drugi činioci, čiji efekat ovde nije ispitivan, odgovorni za neobjašnjeni deo varijacije na skali nacionalističkog organicizma).

Da rezimiramo, reprodukovanje nacionalističkog ekskluzivizma, i u socijalističkom periodu i tokom procesa post-socijalističke transformacije samo se delimično može objasniti modernizacijskim činiocima (obrazovanjem, religioznošću ili različitim socijalizacijskim efektima uslovljenim starošću ispitanika), dok je uticaj strukturalnih faktora (mesta društvenih grupa u procesu reprodukcije društvenog života), kada se ostali činioci drže pod kontrolom, statistički bez značaja. Efekat mesta stanovanja, koji je snažnije bio izražen u Srbiji nego u Hrvatskoj, ukazuje na barem dva moguća objašnjenja: jedno je ono koje je u skladu sa modernizacijskom hipotezom, a prema kojem oni delovi društva koji su slabije bili izloženi procesima modernizacije predstavljaju stožere tradicionalističkih vrednosti; drugo objašnjenje je mikro-strukturno i odnosi se na promenljiv etnički sastav naselja (etničku heterogenost), koji uslovljava gustinu i karakter kontakata različitih etničkih grupa, a koji, sa svoje strane, vode snažnijoj ili slabijoj etničkoj toleranciji³⁰³.

³⁰³ Kada se u regresioni model uvede pripadnost dominantnoj etničkoj grupi (kao nezavisna varijabla), uz držanje ostalih ispitivanih činilaca pod kontrolom, dobijamo neznatno viši procenat objašnjenosti varijanse (7,1% u hrvatskom uzorku i 16,1% u srpskom) i statističku značajnost datog prediktora (vrednost standardizovanog koeficijenta Beta za pripadnost dominantnoj etničkoj grupi u hrvatskom uzorku iznosi 0,163, a u srpskom 0,178). Rečju, pripadnost dominantnoj etničkoj grupi u datom društvu povećava verovatnoću pristajanja uz nacionalistički ekskluzivizam. S druge strane, testiran je i efekat kontekstualnog činioca koji je neposredno vezan za etničke konflikte (meren uz pomoć varijable "Da li ste bili primorani da se promenite mesto stanovanja usled ratnih konflikata"), koji se nije pokazao statistički značajnim prediktorm nacionalističkog ekskluzivizma.

Tabela 4.36: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri ekskluzivistički nacionalizam (proširena skala), Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,049			Srbija R ² = 0,141		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,038	-0,015	0,519	-0,455	-0,134	0,000
Srednji grad	0,040	0,016	0,504	-0,258	-0,112	0,000
Veliki grad	-0,096	-0,030	0,196	-0,446	-0,149	0,000
Glavni grad	-0,001	0,000	0,986	-0,324	-0,121	0,000
Nereligiozni	-0,594	-0,102	0,000	-0,294	-0,067	0,000
NKV ne/manuelni radnici	0,010	0,003	0,898	0,031	0,010	0,653
KV manuelni radnici	0,074	0,035	0,277	0,017	0,007	0,784
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	0,053	0,021	0,96	-0,075	-0,032	0,241
Stručnjaci	-0,032	-0,010	0,737	-0,052	-0,018	0,516
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,054	-0,012	0,635	-0,115	-0,021	0,284
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,034	-0,008	0,763	0,069	0,015	0,490
Muški pol	0,074	0,037	0,076	0,014	0,007	0,679
Obrazovanje	-0,030	-0,123	0,000	-0,050	-0,205	0,000
Starost	0,005	0,079	0,001	0,004	0,074	0,000

Ni regresioni modeli u kojima je zavisna varijabla skala nacionalističkog organizma nisu pokazali zavidnu eksplanatornu moć: naime, visina koeficijenta determinacije (videti Tabelu 4.37) ukazuje da je svega 5,7% varijanse u hrvatskom i 9,4% u srpskom uzorku objašnjeno pomoću nezavisnih varijabli u modelu. Ovakav rezultat ukazuje na to da činioci za koje smo pretpostavili da deluju na stepen rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija tek neznatno uspevaju da objasne reprodukovanje tradicionalističkog shvatanja sopstvene nacije (sugerišući da uzročne spletove koji u značajnijoj meri određuju prihvatanje ove vrednosne orijentacije treba tražiti u nekim drugim faktorima, ali i primenom drugačije metodologije). Iako je obrazovanje i dalje statistički značajan prediktor (u oba uzorka), najznačajniji efekat se ispoljio kod varijable koja meri starost ispitanika (takođe, u oba uzorka), ukazujući na različite socijalizacijske činioce kojima su bili izloženi pripadnici različitih generacija. Drugim rečima, modernizacijski efekat i dalje ostaje najznačajniji objašnjavajući faktor, s tim da glavni uzročni mehanizam više nije izloženost obrazovnom sistemu, već karakter društvenog sistema u kojem se odvijala socijalizacija starosnih kohorti. U prilog modernizacijskoj

hipotezi svedoči i to što je u oba uzorka zabeležena statistička značajnost veličine mesta stanovanja kao prediktora (doduše ne kod svih kategorija), ukazujući na to da stanovnici seoskih sredina i dalje ostaju nosioci tradicionalističkih vrednosti. Razlika koja se ispoljava na nivou dva uzorka odnosi se na efekat strukturnog činioca - klasne pripadnosti - gde pripadnost kategoriji kvalifikovanog manuelnog radništva u hrvatskom uzorku označava i nešto viši stepen pristajanja uz nacionalistički organicizam, u odnosu na sitne poljoprivrednike (pri tome, isti nalaz ne važi za Srbiju), kao i religioznosti ispitanika (koja sada ispoljava svoj efekat samo u modelu konstruisanom na podacima za Srbiju).

Da rezimiramo, iako podaci za 2003. godinu ukazuju da je nacionalistički organicizam bio većinski rasprostranjena vrednosna orijentacija među pripadnicima društava Srbije i Hrvatske, ispitivani prediktori su u stanju da nam ponude tek jedan deo odgovora o uzročnim splotovima koji je determinišu. Efekat modernizacije je i dalje vidljiv (ukazujući na ispravnost modernizacijske hipoteze), ali se glavni uzročni mehanizam menja: on se manje ispoljava kroz izloženost obrazovnom sistemu (što je, donekle i očekivano, imamo li na umu da školski kurikulumi neretko predstavljaju odraz dominantne ideologije u društvu), odnosno snažnije kao efekat karaktera sistema društvenih odnosa u kojem se odigravala socijalizacija različitih starosnih kategorija.

Tabela 4.37: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za standardizovane faktorske skorove kojima se meri nacionalistički organizizam, Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,057			Srbija R ² = 0,094		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	-0,127	-0,053	0,021	0,076	0,023	0,233
Srednji grad	-0,071	-0,029	0,210	-0,080	-0,036	0,094
Veliki grad	-0,171	-0,056	0,015	-0,270	-0,092	0,000
Glavni grad	-0,120	-0,048	0,050	-0,252	-0,096	0,000
Nereligiozni	-0,153	-0,028	0,185	-0,383	-0,089	0,000
NKV ne/manuelni radnici	0,125	0,047	0,081	0,023	0,008	0,733
KV manuelni radnici	0,155	0,078	0,015	0,065	0,029	0,285
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	0,104	0,044	0,149	0,026	0,011	0,689
Stručnjaci	0,041	0,014	0,638	-0,090	-0,032	0,269
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,021	-0,005	0,848	-0,150	-0,029	0,164
Političari, direktori, krupni preduzetnici	-0,058	0,014	0,576	0,002	0,000	0,984
Muški pol	0,011	0,006	0,781	0,054	0,028	0,121
Obrazovanje	-0,014	-0,060	0,040	-0,016	-0,067	0,014
Starost	0,010	0,176	0,043	0,011	0,185	0,000

4.4 Tradicionalistički sindrom

Opšta hipoteza na kojoj analiza počiva polazi od toga da autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam sačinjavaju tradicionalistički vrednosni sindrom, čije je opstajanje i reprodukovanje transistorijsko (i transsistemsko) po svom karakteru, odnosno čije dublje uzroke, pored kontekstualnih i sistemskih faktora treba tražiti, pre svega, u istorijskim procesima dugog trajanja. Regresionim analizama, u kojima je ispitivan efekat istog seta nezavisnih varijabli na skale koje mere pomenute vrednosne orijentacije (u društvima Hrvatske i Srbije, tokom socijalističkog i perioda post-socijalističke transformacije), nastojali smo da utvrdimo ne samo koji su najznačajniji prediktori datih vrednosnih orijentacija (i time objasnimo specifične uzročne spletove na kojima počivaju kao i njihovu eventualnu promenu), nego i da proverimo da li su isti uzročni činioци odgovorni za njihovu reprodukciju. Drugim rečima, pretpostavka od koje se pošlo je da ako tri vrednosne orijentacije predstavljaju deo istog "sindroma", tada i njihovi neposredni uzročni činioци ne bi smeli biti drastično različiti.

Da su tri vrednosne orijentacije deo istog sindroma svedoče rezultati korelacione analize, koji pokazuju da postoji statistički značajna povezanost tri (komparabilne) skale u sva četiri uzorka (Tabela 4.38). Ipak, rezultati ukazuju i na to da je stepen kvantitativnog slaganja varijacija snažniji između skala autoritarnosti i patrijarhalnosti, nego između dve skale i one koja meri nacionalizam. Drugim rečima, čini se da autoritarnost i patrijarhalnost čine jezgro tradicionalističkog sindroma, na čiju pojavu primarno utiču modernizacijski činioци, a u slučaju autoritarnosti i sistemski faktori, dok se nacionalizam, iako njegov integralni deo, reprodukuje i kao posledica širih i kompleksnijih (istorijskih, sistemskih i kontekstualnih) determinističkih spletova.

Rezultati korelacione analize indikuju ispoljavanje još jedne pravilnosti zabeležene na nivou dva društva: naime, jačina kvantitativnog slaganja varijacija između svih ispitivanih skala pokazuje tendenciju rasta tokom perioda post-socijalističke transformacije, ukazujući na njihovu čvršću integraciju u jedinstvenu vrednosno-ideološku matricu (pri tome, ovaj porast stepena povezanosti je zabeležen i kod nacionalističke orijentacije). Drugi važan nalaz je onaj koji se odnosi na poređenje dva društva: naime, ako je čvrstina veza između ispitivanih skala bila relativno ujednačena (u

dva društva) tokom socijalističkog perioda, period transformacije je doveo do nešto izrazitijeg učvršćenja datih veza u srbijanskom u odnosu na hrvatsko društvo, ukazujući na tendenciju vidljivije kristalizacije tradicionalističkog vrednosnog sindroma (videti Tabelu 4.38). Drugim rečima, čini se da je tradicionalistička vrednosna matrica tokom perioda transformacije bila ne samo rasprostranjenija u Srbiji, nego i čvršće integrisana u jedinstveni vrednosno-ideološki sindrom.

Tabela 4.38: Korelaciona matrica – komparabilne skale autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

Godina	Zemlja	Hrvatska			Srbija		
	Skala	Autoritarnost	Patrijarhalnost	Nacionalizam	Autoritarnost	Patrijarhalnost	Nacionalizam
1989	Autoritarnost	1	0,380 (0,000)	0,222 (0,000)	1	0,355 (0,000)	0,252 (0,000)
	Patrijarhalnost	0,380 (0,000)	1	0,268 (0,000)	0,355 (0,000)	1	0,324 (0,000)
	Nacionalizam	0,222 (0,000)	0,268 (0,000)	1	0,252 (0,000)	0,324 (0,000)	1
2003	Autoritarnost	1	0,444 (0,000)	0,281 (0,000)	1	0,457 (0,000)	0,307 (0,000)
	Patrijarhalnost	0,444 (0,000)	1	0,344 (0,000)	0,457 (0,000)	1	0,334 (0,000)
	Nacionalizam	0,281 (0,000)	0,344 (0,000)	1	0,307 (0,000)	0,344 (0,000)	1

Modeli strukturalnih jednačina, koje smo konstruisali tako da ispitamo efekat modernizacijskih činilaca – obrazovanja i religioznosti, kao neposrednih činilaca, i starosti, kao posrednog indikatora kroz koji se ispoljava efekat modernizacije – na stepen prihvatanja tri ispitivane vrednosne orijentacije – autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma – suštinski potvrđuju prethodni nalaz o slabijoj integrisanosti nacionalizma u tradicionalistički sindrom, pa tako pomenute nezavisne varijable u znatno većem stepenu objašnjavaju autoritarnost i patrijarhalnost nego nacionalizam (videti Tabelu 4.39 i Grafikone 4.1 - 4.4). Drugim rečima, čini se da uzročni mehanizmi pojave i reprodukovanja ovih vrednosnih orijentacija nisu, kako smo pretpostavili, isti: naime, dok su autoritarnost i patrijarhalnost u snažnijoj vezi sa modernizacijskim činiocima, čini se da je efekat ovih faktora na nacionalizam znatno slabiji. U prilog tome svedoči i dinamički aspekt ispitivanih vrednosnih orijentacija, pa se one razlikuju i kada se radi o

pravcu promene tokom ispitivanog vremenskog perioda. Tako, na stavovima koji mere autoritarnost, i naročito, patrijarhalnu orijentaciju, beležimo pad u 2003. godini u odnosi na 1989. dok kod nacionalizma imamo suprotnu tendenciju porasta (uprkos tome što nijedno od dva društva ne dostiže većinsku nacionalističku orijentaciju). Ipak, ovi nalazi nisu u toj meri neočekivani, ukoliko imamo na umu da je tokom ispitivanog perioda došlo do drastične promene društvenog konteksta (eskalacija etničkih sukoba u građanske ratove), čiji je najneposredniji efekat bio vezan za ekskluzivističko poimanje sopstvene nacije i etničku netoleranciju. Drugim rečima, iako dobijeni rezultati govore u prilog tome da je modernizacijska hipoteza valjana pri objašnjenju autoritarnosti i patrijarhalne orijentacije, ali ne i nacionalizma, kontekstualna analiza ukazuje na to da modernizacijsku hipotezu ne treba olako odbacivati, već da treba pratiti njenu valjanost u dužim vremenskim periodima (u kojima ispoljavanje kontekstualnih činilaca vodi međusobno balansiranjem efektu).

Tabela 4.39: Procenat objašnjenosti varijacije na skalama autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalizma pomoću združenog efekta obrazovanja, starosti i religioznosti, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

	1989			2003		
	Autoritarnost	Patrijarhalnost	Nacionalizam	Autoritarnost	Patrijarhalnost	Nacionalizam
Hrvatska	22	16	8	15	19	1
Srbija	15	12	6	21	19	7

S druge strane, od tri ispitivana indikatora modernizacije, efekat obrazovanja se pokazao statistički najznačajnijim (i to nesumnjivo kada se radi o autoritarnoj i patrijarhalnoj orijentaciji). Pri tome, efekat ovog faktora opada tokom perioda transformacije u hrvatskom društvu i to i kada se radi o patrijarhalnoj orijentaciji (vrednost standardizovanog regresionog koeficijenta opada sa -0,4 u 1989. na -0,31 u 2003. godini – videti Grafikone 4.1 i 4.3), i kada je reč o autoritarnoj orijentaciji (-0,31 u 1989. godini i -0,22 u 2003. godini). S druge strane, u uzorcima za Srbiju beležimo obrnutu tendenciju – rast efekta ovog indikatora na stepen pristajanja uz obe dimenzije tradicionalističke vrednosne orijentacije (-0,31 u 1989. i -0,35 u 2003. godini. kada se

radi o patrijarhalnoj orijentaciji, odnosno -0,22 u 1989. i -0,36 u 2003. godini, kada je reč o autoritarnosti - videti Grafikone 4.2 i 4.4). Dati nalazi ukazuju da je ne samo rasprostranjenost tradicionalističkih vrednosti u srbijanskom društvu bila snažnija u odnosu na hrvatsko nakon petnaest godina transformacije (ukazujući na to da se hrvatsko društvo nešto brže kreće ka post-tradicionalnom tipu društva – videti: Eisenstadt, 1973), nego i da je reprodukovanje ovih vrednosti u većoj meri oblikovano izloženošću obrazovnom sistemu. Drugim rečima, postoje indicije da je tokom prvih godina 21. veka hrvatsko društvo postepeno napuštalo dominantno tradicionalistički vrednosno-ideološki okvir, zahvaljujući snažnijem i bržem procesu društveno-ekonomskih promena i integracije u svetski kapitalistički sistem (pa je time i efekat obrazovanja, kao primarnog agensa modernizacijske socijalizacije, postepeno počeo da opada, označavajući postepeni prodor modernih vrednosti i među ispitanicima nižeg obrazovnog nivoa), dok se društvo Srbije još uvek nalazilo na razmeđi između dominantno tradicionalističkog i modernog tipa društvene integracije (u kojem je dejstvo ovog faktora snažnije diferenciralo tradicionalistički i netradicionalistički orijentisane ispitanike).

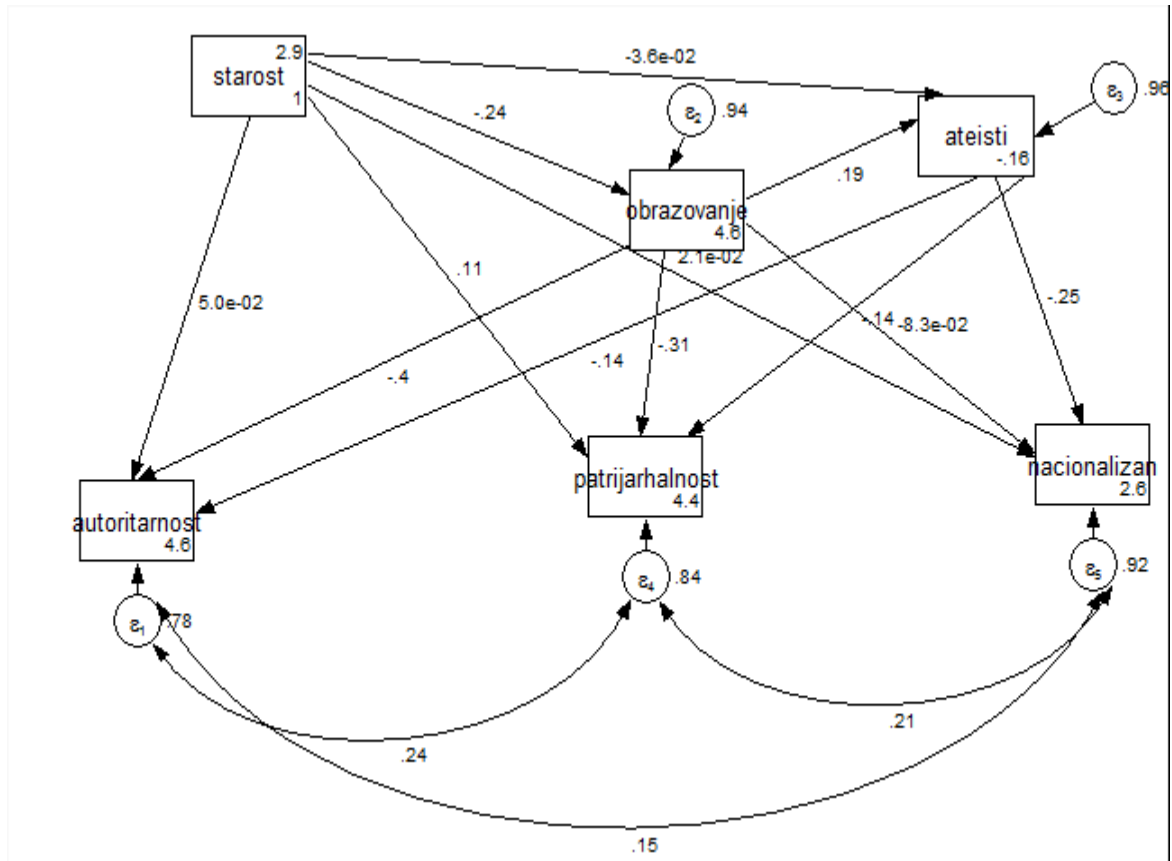
Sledeći interesantan nalaz odnosi se na efekat starosti, koji beleži rast, i to u oba društva, kada je reč o autoritarnoj orijentaciji (vrednosti standardizovanih regresionih koeficijenata iznose 0,05 i 0,19 u Hrvatskoj, odnosno 0,068 i 0,15 u Srbiji, za dve ispitivane godine), a u Hrvatskoj i kada se radi o patrijarhalnoj orijentaciji (tako se beleži skok sa 0,11 na 0,20- videti Grafikone 4.1 i 4.3). Iako je starost tek indirektni pokazatelj efekta modernizacije, koji se ispoljava preko socijalizacijskih modela kojima su izloženi pripadnici različitih generacija, čini se da njegovo dejstvo dobija na značaju kako data društva prolaze kroz tzv. procese "refleksivne modernizacije" (Beck, Giddens & Lash, 1994), odnosno priključuju se postepeno korpusu post-tradicionalnih društava. Drugim rečima, čini se da su mlađe generacije u znatno većoj meri bile izložene procesima kulturne univerzalizacije, uz pomoć različitih agenasa socijalizacije (školskog sistema, medija, porodice), tokom perioda post-socijalističke transformacije, nego generacije koje su stasavale tokom socijalističkog perioda.

S druge strane, efekat religioznosti na ispoljavanje patrijarhalne i autoritarne vrednosne orijentacije tokom vremena opada, i to u oba društva (osim u slučaju autoritarnosti, u uzorku za društvo Srbije, gde se uočava tek zanemariv pad u efektu – sa -

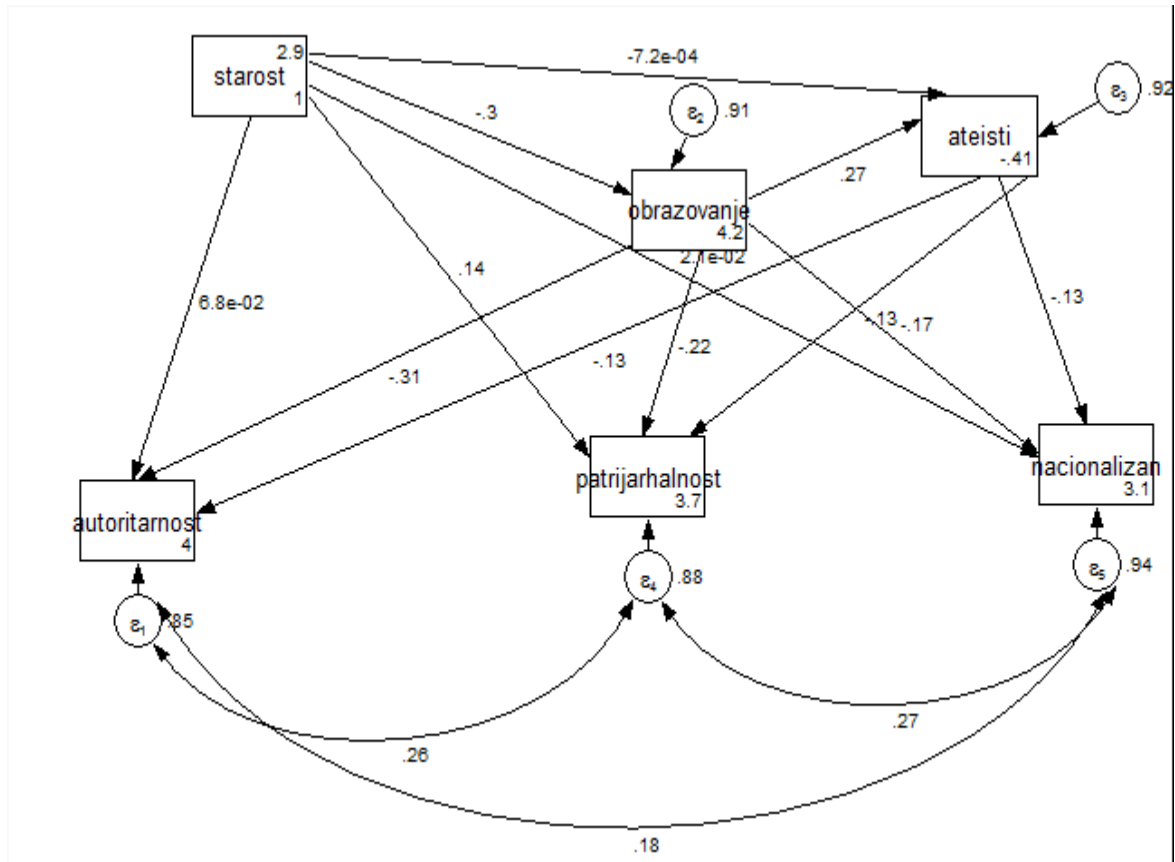
0,13, 1989. godine na -0,11, 2003. godine - videti Grafikon 4.4). Opadanje značaja religioznosti kao prediktora patrijarhalne i autoritarne orijentacije u skladu je sa nalazima koji su dobijeni u prethodnim koracima analize i potvrđuju hipotezu o "razvodnjenom kontekstu": naime, za razliku od socijalističkog perioda kada je karakterisala samo određene društvene grupe, tokom perioda post-socijalističke transformacije dolazi do prodora religioznosti u šire društvene slojeve, kao uostalom i u većini nekadašnjih socijalističkih društava (Marinović Jerolimov & Zrinščak, 2006: 281), predstavljajući vid "novog konformizma" (o ovome svedoči i nalaz da efekat stepena obrazovanja na religioznost drastično opada tokom posmatranog perioda, naročito u hrvatskom društvu – videti vrednosti standardnih regresionih koeficijenata u Grafikonima 4.1-4.4), te ovo obeležje gubi svoj prediktivni karakter kada je reč o tradicionalističkim vrednostima. Ujedno, pomenuti nalazi ukazuju na kontradiktorni karakter promena koje su obeležile proces post-socijalističke transformacije: one su, s jedne strane, vodile ideološko-vrednosnoj retradicionalizaciji, uz istovremen i paralelan proces modernizacije (do sličnog nalaza su, pri tome, došli i Sekulić, 2014 i Tomić-Koludrović, 2015, analizirajući vrednosne promene u Hrvatskoj).

Međutim, efekat obrazovanja nije tako snažan kada se radi o nacionalističkoj orijentaciji, pa se tako u 1989. godini, u uzorku za Hrvatsku, religioznost javlja kao primarni objašnjavajući činilac (gde vrednost standardizovanog regresionog koeficijenta iznosi -0,25 – videti Grafikon 4.1), a u uzorku za Srbiju je gotovo podjednak efekat obrazovanja i religioznosti (-0,17 i -0,13 – Grafikon 4.2). Pri tome, treba naglasiti da efekat obrazovanja u 2003. godini u Hrvatskoj drastično opada u apsolutnim, ali ne i u relativnim okvirima (standardizovani koeficijent iznosi -0,17 – videti Grafikon 4.3), dok u Srbiji raste i postaje najznačajniji modernizacijski prediktor nacionalizma (standardizovani regresioni koeficijent je -0,23 – Grafikon 4.4).

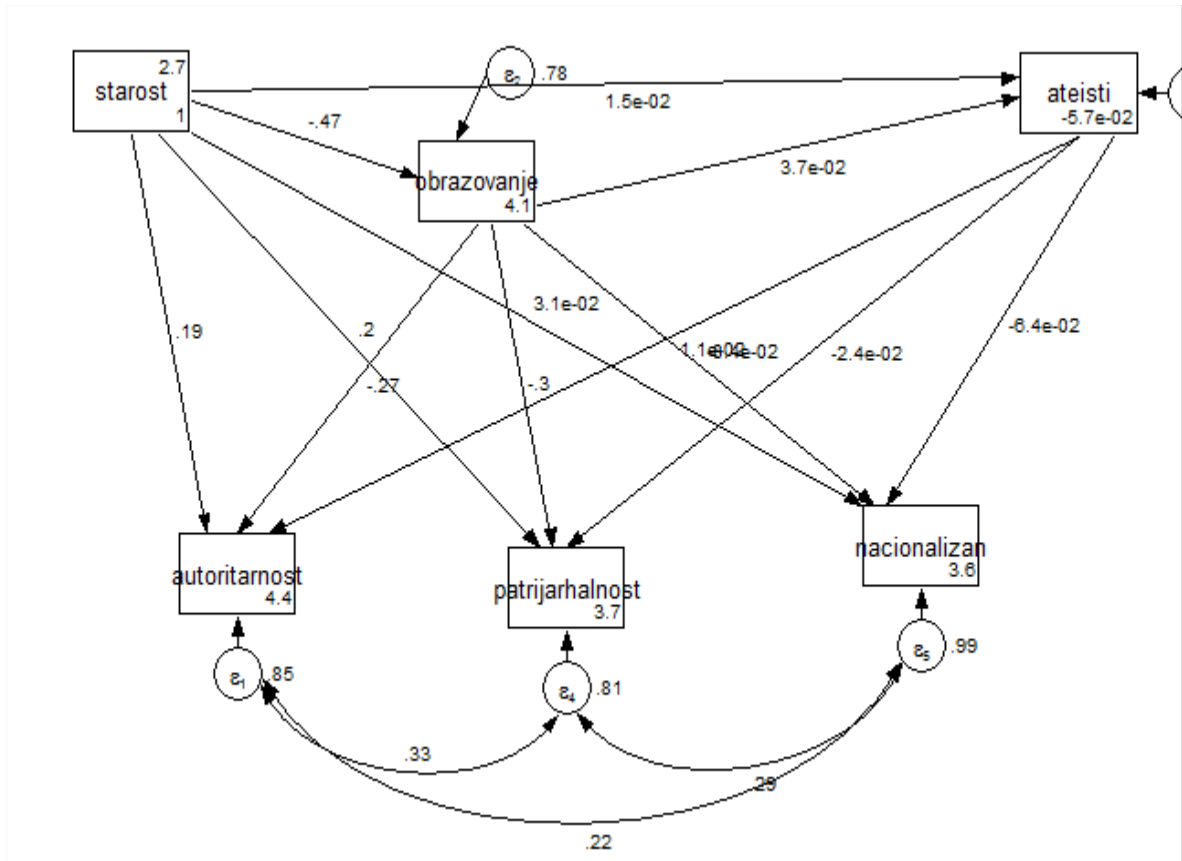
Grafikon 4.1: Model strukturalnog jednačnja (*Structural Equation Model*): standardizovane ocene efekta obrazovanja, starosti i pripadnosti kategoriji nereligioznih na autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam, Hrvatska, 1989.

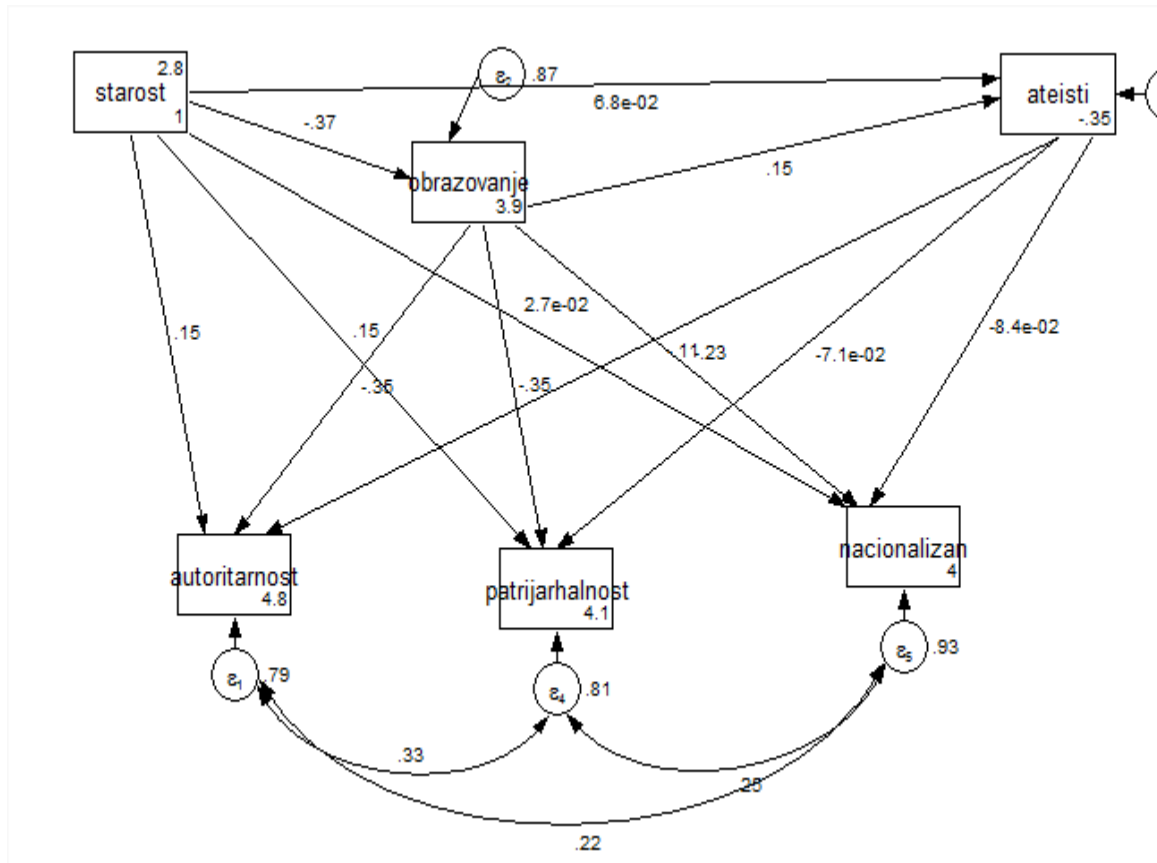
Grafikon 4.2: Model strukturalnog jednačnja (Structural Equation Model): standardizovane ocene efekta obrazovanja, starosti i pripadnosti kategoriji nereligioznih na autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam, Srbija, 1989.

Grafikon 4.3: Model strukturalnog jednačenja (Structural Equation Model): standardizovane ocene efekta obrazovanja, starosti i pripadnosti kategoriji nereligioznih na autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam, Hrvatska, 2003.

Grafikon 4.4: Model strukturalnog jednačnja (Structural Equation Model): standardizovane ocene efekta obrazovanja, starosti i pripadnosti kategoriji nereligioznih na autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam, Srbija, 2003.

Korelaciona analiza skala iz 2003. godine, koje su merile specifične dimenzije ispitivanih vrednosnih orijentacija (autoritarnost, privatni i javni patrijarhat, nacionalistički ekskluzivizam i organicizam), ukazuje, međutim, na izrazito visoku povezanost autoritarnosti i nacionalističkog organicizma (što i nije iznenađenje, s obzirom da se radi o dimenziji nacionalizma u čijem je fokusu specifičan tip vezanosti za sopstvenu naciju, koja nije neposredno određena etničkim konfliktima), ali i ostalih dimenzija tradicionalističkog sindroma (Tabela 4.40). Ponovo, nacionalistički ekskluzivizam predstavlja relativno najslabije povezanu varijablu (pri tome, njen najznačajniji korelat je u oba uzorka nacionalistički organicizam). Drugim rečima, organicističko poimanje sopstvene nacije predstavlja integralni deo tradicionalističkog

vrednosnog sindroma, dok je isključiva vezanost za sopstvenu naciju tek posredno deo iste vrednosno-ideološke matrice. Rezultati potvrđuju nalaze dobijene koreliranjem redukovanih skala: veći stepen kvantitativnog slaganja varijacija beleži se u uzorku za Srbiju u odnosu na Hrvatsku, svedočeći o čvršćoj integraciji i unutrašnjoj konzistentnosti tradicionalističkog vrednosnog sindroma. S obzirom da se autoritarnost, u oba uzorka, pokazala kao dimenzija koja je naj snažnije povezana sa svim ostalim dimenzijama tradicionalističkog sindroma, nema sumnje da ona čini jezgro ove vrednosne orijentacije.

Tabela 4.40: Korelaciona matrica – proširena skala autoritarnosti, skale privatnog i javnog patrijarhata, skale nacionalističkog ekskluzivizma i organicizma

Zemlja	Skale	Autoritarnost	Privatni patrijarhat	Javni patrijarhat	Nacionalistički ekskluzivizam	Nacionalistički organicizam
Hrvatska	Autoritarnost	1	0,485 (0,000)	0,412 (0,000)	0,381 (0,000)	0,601 (0,000)
	Privatni patrijarhat	0,485 (0,000)	1	0,611 (0,000)	0,369 (0,000)	0,371 (0,000)
	Javni Patrijarhat	0,412 (0,000)	0,611 (0,000)	1	0,321 (0,000)	0,328 (0,000)
	Nacionalistički ekskluzivizam	0,381 (0,000)	0,369 (0,000)	0,321 (0,000)	1	0,507 (0,000)
	Nacionalistički organicizam	0,601 (0,000)	0,371 (0,000)	0,328 (0,000)	0,507 (0,000)	1
	Autoritarnost	1	0,528 (0,000)	0,513 (0,000)	0,432 (0,000)	0,587 (0,000)
Srbija	Privatni patrijarhat	0,528 (0,000)	1	0,686 (0,000)	0,383 (0,000)	0,375 (0,000)
	Javni patrijarhat	0,513 (0,000)	0,686 (0,000)	1	0,397 (0,000)	0,333 (0,000)
	Nacionalistički ekskluzivizam	0,432 (0,000)	0,383 (0,000)	0,397 (0,000)	1	0,362 (0,000)
	Nacionalistički organicizam	0,587 (0,000)	0,375 (0,000)	0,333 (0,000)	0,362 (0,000)	1
	Autoritarnost	1	0,528 (0,000)	0,513 (0,000)	0,432 (0,000)	0,587 (0,000)

Ovaj nalaz dodatno je potvrđen pomoću modela strukturalnih jednačina, gde je ispitivan efekat starosti, obrazovanja i religioznosti (kao indikatora efekta modernizacije) na skale autoritarnosti (proširene), privatnog i javnog patrijarhata, nacionalističkog ekskluzivizma i nacionalističkog organicizma, na podacima za 2003. godinu. Rezultati analize pokazuju da se združenim efektom tri faktora najbolje objašnjavaju rezultati na skali autoritarnosti i privatnog patrijarhata, i to u oba društva, a najslabije rezultati na skali nacionalističkog ekskluzivizma. Drugim rečima, autoritarna orijentacija i

patrijarhalno poimanje uloga u privatnoj sferi čine jezgro tradicionalističkog sindroma. Pri tome, procenti objašnjivosti varijanse na skalama uz pomoć združenog efekta nezavisnih varijabli, ukazuju i na to da modernizacijska hipoteza nešto bolje ‘radi’ na podacima za Srbiju nego za Hrvatsku, naročito kada je reč o nacionalističkom ekskluzivizmu (čija je rasprostranjenost u Srbiji pod snažnijim uticajem modernizacije nego u Hrvatskoj – videti Tabelu 4.41).

Tabela 4.41: Procenat objašnjivosti varijacija na skalama autoritarnosti, privatnog i javnog patrijarhata, nacionalističkog ekskluzivizma i organicizma, uz pomoć združenog efekta starosti, obrazovanja i religioznosti, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Autoritarnost	Privatni Patrijarhat	Javni Patrijarhat	Nacionalistički ekskluzivizam	Nacionalistički organicizam
Hrvatska	22	19	16	3	9
Srbija	25	20	15	11	12

Modeli strukturalnog jednačenja takođe ukazuju na to da je obrazovanje najznačajniji pojedinačni prediktor (iz grupe modernizacijskih faktora) ispitivanih vrednosnih orijentacija, osim u slučajevima nacionalističkog organicizma (gde je efekat starosti, u oba društva, najznačajniji) i javnog patrijarhata u hrvatskom uzorku (u okviru kojeg je uticaj starosti gotovo izjednačen sa obrazovanjem – videti Tabelu 4.42 i Grafikone 4.5 i 4.6). I pored ovih odstupanja, obrazovanje ostaje statistički značajan prediktor svih ispitivanih vrednosnih orijentacija, ukazujući na stabilan (obrnuto srazmeran) efekat ovog indikatora modernizacije na pojavu i reprodukciju tradicionalističkog sindroma. Ipak, kao i u slučaju redukovanih skala, i ovde beležimo da je efekat obrazovanja na svim ispitivanim dimenzijama tradicionalističkog sindroma slabiji u Hrvatskoj nego u Srbiji, ukazujući na to da je proces kulturne univerzalizacije (i približavanje modelu "refleksivne modernizacije") nešto snažnije bio na delu u prvom društvu, te da je efekat školskog sistema, kao socijalizacijskog agensa, počeo da gubi na značaju.

Drugi važan nalaz koji sledi iz modela strukturalnog jednačenja ukazuje da religioznost nije ključni prediktor nijedne od ispitivanih dimenzija tradicionalističkog sindroma, kao i da je efekat ove varijable najslabiji od tri ispitivana faktora (kao što je ranije naglašeno, najverovatnije kao posledica široke rasprostranjenosti religioznosti

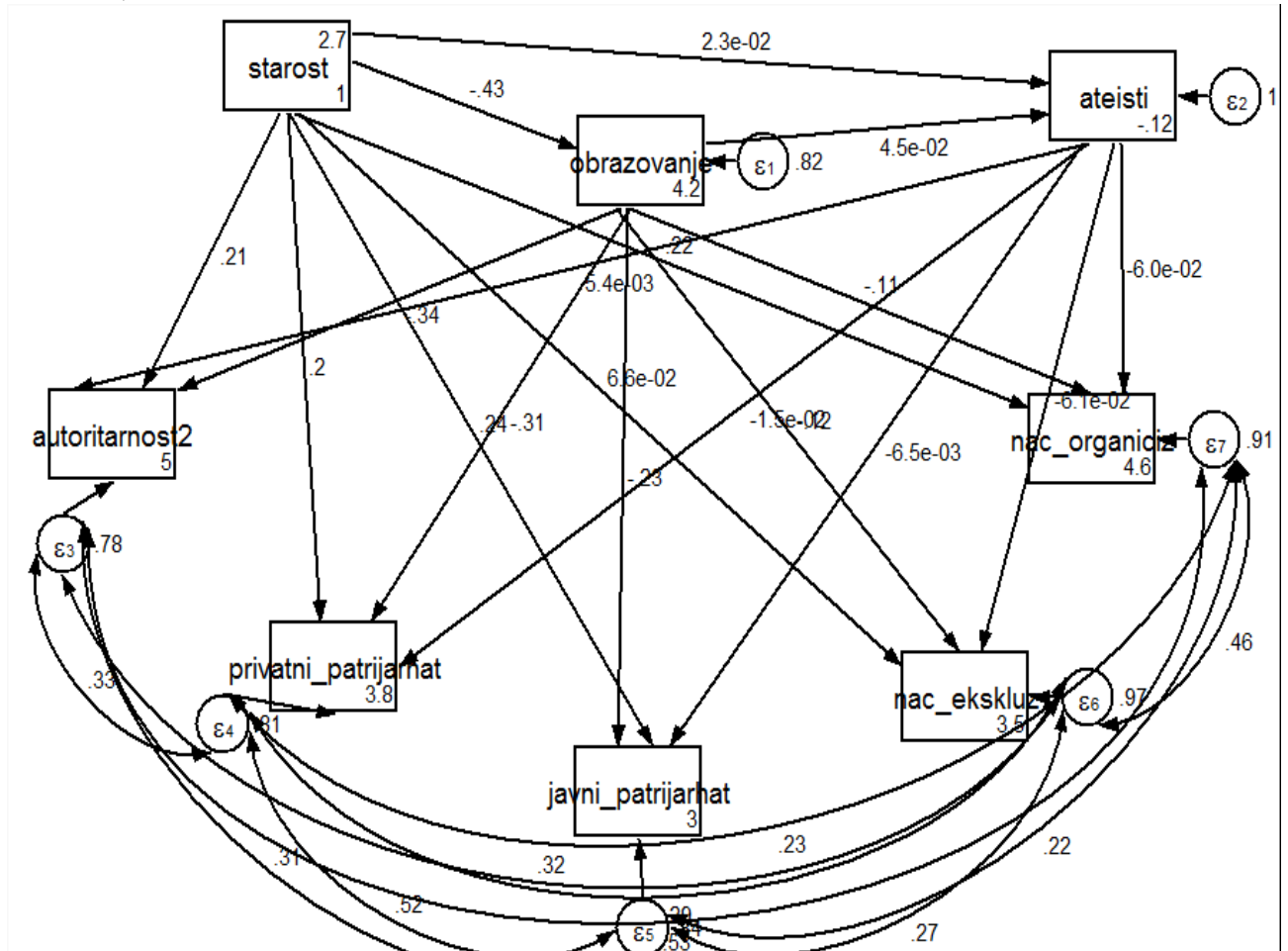
među svim društvenim grupama, koja je doprinela gubitku njenog diskriminatornog potencijala). Drugi važan nalaz je da je religioznost bila nešto jači prediktor gotovo svih ispitivanih dimenzija tradicionalizma u Srbiji u odnosu na Hrvatsku, što je, najverovatnije, posledica činjenice da se u Srbiji religioznost i dalje snažnije vezuje uz određene društvene grupe, dok je u Hrvatskoj prihvaćena kao *mainstream* orijentacija širih društvenih grupa (u prilog ovome svedoči slabija vezanost religioznosti uz obrazovanje u hrvatskom u odnosu na srpski uzorak – videti Tabelu 4.42).

Konačno, nalazi ukazuju da je starost u oba društva bila najsnažniji prediktor nacionalističkog organicizma, a u Hrvatskoj još i javnog patrijarhata. Prvi nalaz teško da je iznenađujuć, imajući u vidu sadržaj dimenzije nacionalističkog organicizma i činjenicu da je udeo sitnih seljaka među starijim generacijama (kod kojih su zabeleženi viši prosečni skorovi na skali) relativno najveći. Nešto snažnija uslovljenost (tradicionalističkog) poimanja rodni uloga u javnoj sferi starošću ispitanika, takođe je, više nego verovatno, određena tradicionalističkim okvirima života, kojima je izloženija starija (pre svega ruralna) populacija, ali i ranom socijalizacijom u okviru tradicionalističkih društvenih okvira. Konačno, ne manje važan nalaz je da je starost na svim ispitivanim dimenzijama bila nešto jači prediktor u hrvatskom nego u srbijanskom uzorku, ukazujući da je nešto ranije otpočinjanje sa procesima kulturnog, ekonomskog i političkog otvaranja prema Zapadu u Hrvatskoj tokom perioda transformacije, u većoj meri imalo efekta na mlađu populaciju, koja je bila snažnije izložen post-tradicionalnim kulturnim modelima (videti Tabelu 4.42 i Grafikone 4.5 i 4.6).

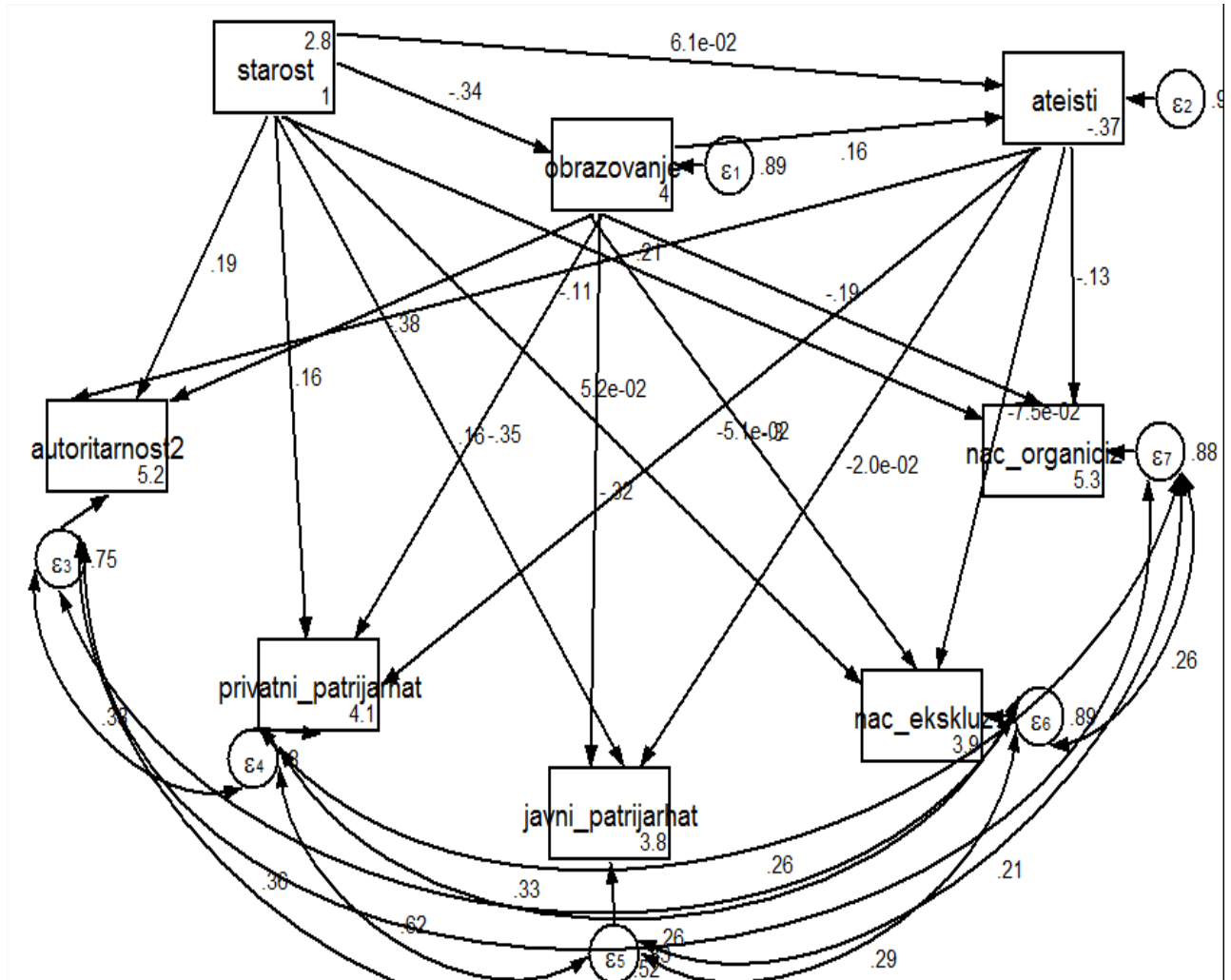
Tabela 4.42: Standardizovani koeficijenti u modelima strukturalnog jednačnja, Hrvatska i Srbija, 2003.

Zavisne varijable	Nezavisne varijable	Hrvatska		Srbija	
		Koeficijent	Sig.	Koeficijent	Sig.
Autoritarnost	Obrazovanje	-0,34	0,000	-0,38	0,000
	Nereligiozni	0,005	0,867	-0,11	0,000
	Starost	0,21	0,000	0,19	0,000
Privatni Patrijarhat	Obrazovanje	-0,31	0,000	-0,36	0,000
	Nereligiozni	0,02	0,641	-0,05	0,080
	Starost	0,20	0,000	0,16	0,000
Javni Patrijarhat	Obrazovanje	-0,23	0,000	-0,32	0,000
	Nereligiozni	-0,006	0,848	-0,02	0,504
	Starost	0,24	0,000	0,16	0,000
Nacionalistički ekskluzivizam	Obrazovanje	-0,12	0,002	-0,30	0,000
	Nereligiozni	-0,06	0,094	-0,08	0,013
	Starost	0,07	0,097	0,05	0,102
Nacionalistički organicizam	Obrazovanje	-0,11	0,003	-0,19	0,000
	Nereligiozni	-0,06	0,088	-0,13	0,000
	Starost	0,22	0,000	0,21	0,000
Obrazovanje	Starost	-0,43	0,000	-0,34	0,000
Nereligiozni	Obrazovanje	0,05	0,265	0,16	0,000
	Starost	0,02	0,577	0,06	0,067

Grafikon 4.5: Model strukturalnog jednačenja (Structural Equation Model): standardizovane ocene efekta obrazovanja, starosti i pripadnosti kategoriji nereligioznih na autoritarnost, privatni i javni patrijarhat, nacionalistički ekskluzivizam i organicizam, Hrvatska, 2003.

Grafikon 4.6: Model strukturalnog jednačenja (Structural Equation Model): standardizovane ocene efekta obrazovanja, starosti i pripadnosti kategoriji nereligioznih na autoritarnost, privatni i javni patrijarhat, nacionalistički ekskluzivizam i organicizam, Srbija, 2003.

5. **Sistemske vrednosti: politički i ekonomski liberalizam**

Za razliku od tradicionalističkih vrednosti - autoritarnosti, nacionalizma i patrijarhalne orijentacije - čiji smo nastanak i reprodukciju u društvima Srbije i Hrvatske nastojali da objasnimo uz pomoć istorijskih procesa dugog trajanja (koji su, u sadejstvu sa sistemskim i kontekstualnim činiocima, oblikovali njihov trans-istorijski, odnosno trans-sistemski karakter), politički i ekonomski liberalizam, usled delovanja istih činilaca dugog trajanja, nisu uspeali da se snažnije i trajnije utemelje u proučavanim društvima. Drugim rečima, primarni okvir za objašnjenje njihove reprodukcije u savremenim post-socijalističkim društvima treba tražiti u karakteristikama društvenih odnosa koji su uspostavljeni tokom perioda post-socijalističke transformacije, ali i u karakteru jugoslovenskog socijalističkog sistema, kao početne tačke društvenog preobražaja. S obzirom da se, na ovaj način, primarni uzročni značaj pridaje dominantnom karakteru društvenih odnosa koji se uspostavlja u okviru starog (socijalističkog), odnosno novog sistema (kapitalističkog), ove vrednosne orijentacije ćemo nazvati sistemskim. Mehanizmi njihove promene i reprodukcije će, pri tome, biti objašnjeni uz pomoć teorije vrednosno-normativne disonance, koja utvrđuje uslove pod kojima dolazi do nesklada između dominantnog normativno-institucionalnog sistema (kao izraza karaktera društvenih odnosa koji se u njemu uspostavljaju) i vrednosti, odnosno objašnjava mehanizme promene dominantnih vrednosti u kontekstu sistemskih promena.

Politički i ekonomski liberalizam predstavljaju vrednosti koje se tipično vezuju uz kapitalistički sistem društvenih odnosa (koji se, u svojoj idealno-tipskoj varijanti temelji na tržišnoj regulaciji ekonomije i političkoj demokratiji). S druge strane, početna tačka naše analize predstavlja socijalistički sistem, čije su osnovne (idealno-tipske) karakteristike komandno-planska regulacija ekonomije i autoritarni karakter vlasti. Normativni poredak koji ishodi iz dominantnog karaktera društvenih odnosa u socijalizmu generiše vrednosti koje su, po svom karakteru, suprotne političkom i ekonomskom liberalizmu: autoritarni kolektivizam i redistributivni etatizam. Široku rasprostranjenost ovih vrednosti tokom socijalističkog perioda potvrdila su brojna

empirijska istraživanja (Pantić, 1974; Županov, 1985; Sekulić, 2013). Međutim, jugoslovenski socijalistički sistem počivao je na specifičnim normativnim osnovama, gde se, pored dominantne komandno regulisane ekonomije pojavljuju elementi tržišne privrede (uz zadržavanje, iako u marginalnom obimu, privatnog vlasništva), ekonomske decentralizacije (delegiranje dela ovlašćenja sa centralnog administrativnog nivoa radnim kolektivima, u okviru kojih, putem samoupravnih institucija, na formalnom planu dolazi do participacije zaposlenih u odlučivanju), teritorijalna decentralizacija vladajuće partije (uz delegatski sistem odlučivanja), mogućnost nešto autonomnijeg delovanja u kuturnoj sferi, itd. (već je ranije objašnjeno da su ove specifičnosti bile posledica specifične pozicije jugoslovenskog socijalističkog rukovodstva nakon raskida sa staljinističkim nasleđem, koje je potvrdu svoje ideološke pravovernosti nastojalo da pronade u eksperimentalnim normativnim i institucionalnim formama, ali i posledica nemogućnosti socijalističke privrede da, nakon početnih uspeha, generiše zadovoljavajuće stope rasta i dinamični privredni razvoj u dominantno kapitalističkom okruženju). Drugim rečima, normativni okvir jugoslovenskog socijalističkog sistema bio je kontradiktorno utemeljen, pa se tako, pored dominantnih, socijalističkih vrednosti, pojavljuju i one koje se tipično vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa, proizvedeći nesaglasnosti između vrednosti i normi, koje su bile unutarstemske po svom karakteru.

Kriza socijalističkog sistema, koja svoje manifestne oblike dobija tokom osamdesetih godina, kako na globalnom, tako i na lokanom nivou, dovela je do stvaranja uslova za formiranje grupacija koje su se profilisale kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa (pre svega, radi se o pripadnicima vladajuće grupacije, koji su nastojali da obezbede trajnu kontrolu nad resursima kojima su raspolagali, kao i njihov međugeneracijski transfer). Njihovo delanje (vođeno specifičnim interesima koji svoj izraz dobijaju u oblikovanju alternativnog vrednosnog sistema) je, u situaciji krize, ubrzalo raspad socijalističkog sistema i otpočinjanje procesa transformacije društva, koji, u uslovima spoljašnje dominacije i (od sedamdesetih godina) globalne ekspanzije kapitalističkih odnosa nije ni mogao da dobije drugi oblik osim onog koji je diktiralo okruženje, u vidu uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog pluralizma. Drugim rečima, institucionalne promene (privatizacija, restrukturiranje i otvaranje privrede prema

spoljnim tržištima, uz istovremeno stvaranje uslova da mnogostruki interesi dobiju političku reprezentaciju, kroz uvođenje višestranačkog sistema, itd.) trebalo je da stvore preduslove za reprodukciju kapitala (up. Lazić, 2011: 162).

Normativne i institucionalne promene, koje su imale funkciju da olakšaju prodor kapitalističkih društvenih odnosa, morale su da dobiju adekvatno ideološko-legitimacijsko utemeljenje, ne bi li bile uspešne. Ključnu ulogu u uspostavljanju ideološke dominacije novog društvenog poretka imali su predstavnici nove političke i ekonomske elite (koje su se, makar delimično, po svom sastavu, razlikovale u Hrvatskoj i Srbiji), ali i srednji društveni slojevi (vođeni sopstvenim interesima), čija je uloga bila pre svega medijatorska u procesu diseminacije vladajućih ideja i njihovog utemeljenja među širim društvenim grupama. Međutim, ove institucionalno-normativne promene nisu mogle da budu brze, već su podrazumevale postojanje prelaznog perioda u okviru kojeg opstaju strukturalni i akterski elementi starog (socijalističkog) sistema. Drugim rečima, dominantni sistem društvenih odnosa se postepeno konstituisao na kapitalističkim osnovama (oslanjajući se na promenjenu normativno-institucionalnu strukturu, ali i na nove legitimacijske obrasce), uz istovremeno opstajanje elemenata starog sistema. Ovaj dualizam u normativno-institucionalnoj sferi rezultuje u paralelnom opstajanju novih, za kapitalizam karakterističnih, liberalnih vrednosti, i starih, socijalističkih (egalitarno-redistributivnih i kolektivističko-autoritarnih). U meri u kojoj novi sistem društvenih odnosa uspeva da se nametne kao dominantan, dolazi do napuštanja ranije usvojenih (socijalističkih) vrednosti delatnih pojedinaca i društvenih grupa, radi usaglašavanja sa novim (kapitalističkim) normama, odnosno do uklanjanja vrednosno-normativne disonance. Međutim, ukoliko novi društveni odnosi ne uspevaju da se nametnu kao dominantni, odnosno ukoliko dođe do manje ili više trajnog opstajanja normativno-institucionalnih obrazaca karakterističnih za oba sistema društvenih odnosa, tada ni vrednosti ne dobijaju jednoznačno utemeljenje. Dominantna ekonomska uloga države oličena u očuvanju redistributivnih normativnih obrazaca (ustanovljenih tokom socijalističkog perioda, ali u velikoj meri prisutnih i tokom predsocijalističkog perioda), omogućavala je opstanak i reprodukciju egalitarnih i etatističko-redistributivnih vrednosti (pri tome, u okolnostima međunarodne izolacije i rata, srbijanska elita je, putem

usporavanja procesa privatizacije i održavanjem dominacije državnog sektora ekonomije, imala u sopstvenim rukama značajnije resurse za sprovođenje redistributivnih mera od hrvatske). Na drugoj strani, paralelno širenje tržišnih mehanizama ekonomske regulacije (koji, kako navodi Lazić (2011: 182), imaju trojako utemeljenje: formiraju se iznutra, u procesu transformacije, bivaju nametnuti spolja, od strane dominantnog kapitalističkog okruženja, i u određenoj meri su već bili prisutni i tokom socijalističkog perioda) vodilo je reprodukciju liberalnih vrednosti. Pri tome, nešto brži proces privatizacije u Hrvatskoj (koji je vodio širenju tržišne ekonomije iznutra) i snažnija izloženost spoljašnjim pritiscima (kroz ranije uključivanje u globalne kapitalističke tokove razmene), morali su za posledicu imati i nešto brži (i širi) prodor liberalnih vrednosti u hrvatskom društvu. I u političkoj areni nailazimo na slične tendencije: naime, ustanovljavanje višepartijskog sistema i demokratskog institucionalnog poretka, tendencijski je vodilo reprodukciju liberalnih vrednosti (pri tome, nije potrebno posebno isticati da su određene osnove za širenje liberalnih vrednosti postojale i tokom socijalističkog perioda, oličene pre svega kroz različita institucionalna rešenja koja su počivala na principima "samoupravne demokratije", ali i usled opštijih procesa urbanizacije, otvorenosti prema svetu, širenja modernog obrazovnog sistema). Međutim, formalno uspostavljanje demokratskog poretka tokom perioda transformacije nije nužno vodilo i demokratskom karakteru vlasti: pomoću kontrole nad ekonomskim resursima, masovnom mobilizacijom stanovništva na nacionalističkim osnovama, zloupotrebom režimskih medija i represivnih aparata, vladajuće grupacije su se, u oba društva, čitavu deceniju održavale na vlasti, podstičući, na taj način reprodukciju autoritarnih i kolektivističkih vrednosti (svakako, i u ovom slučaju neophodno je naglasiti da je nešto snažnija otvorenost Hrvatske prema svetu i izloženost spoljnim pritiscima ka demokratizaciji društva, makar samo na formalnom planu, morala voditi i nešto snažnijem utemeljenju liberalnih vrednosti u odnosu na srbijansko).

Da rezimiramo, reprodukciju i obrasce promena u stepenu rasprostranjenosti političkog i ekonomskog liberalizma, kao i njihovih antipoda – autoritarnog-kolektivismu i redistributivnog-etatizmu, neophodno je tumačiti s obzirom na sistemske (odnosno normativne) okvire u kojima nastaju, kao i na strukturne i akterske činioce čije (interesno

zasnovano) delanje oblikuje pravce sistemskih promena. Njihov sistemski karakter posledica je, pre svega činjenice da se snažnije vezuju uz normativne poretke karakteristične za socijalistički, odnosno kapitalistički sistem društvenih odnosa (iako dugotrajni istorijski procesi mogu delovati u pravcu njihovog olakšanog reprodukovanja ili nestanka).

5.1 Politički liberalizam

5.1.1 Konceptualizacija

Široka terminološka upotreba pojma liberalizam i evolucija značenja kroz koju je prošao u svojoj relativno dugoj intelektualnoj istoriji svakako nam ne dozvoljavaju da na ovom mestu, imajući u vidu osnovne ciljeve i prirodu rada, damo potpun pregled mogućih određenja ovog pojma. Stoga ćemo, ukratko, ukazati na osnovna idejna načela na kojima počiva data doktrina, ali i na istorijski kontekst u kojem je nastala. Drugim rečima, nastojaćemo da ukažemo na to da je politički liberalizam bio nužno povezan sa širenjem kapitalističkog sistema društvenih odnosa i jačanjem buržoazije, kao njegovim nosiocem.

Iako počeci liberalnih ideja sežu još u vreme humanizma i renesanse, smatra se da je liberalna politička filozofija svoje jasno određenje dobila tek sa Prosvetiteljstvom, kao odgovor na apsolutističke forme dinastičkih vladavina³⁰⁴ (Tadić, 1972: 25-38). U svom nastanku, liberalizam je označavao koncept prema kojem je sloboda pojedinca njegovo prirodno pravo i predstavlja osnovu stabilnog političkog poretka. Međutim, ubrzo je koncept pravne slobode proširen na dva polja, političko i ekonomsko. Tako je engleski filozof Džon Lok (John Locke) smatrao da liberalizam počiva na dvema fundamentalnim idejama: na ideji o intelektualnoj slobodi (koja u sebe uključuje i slobodu savesti) i ekonomskoj slobodi (koja podrazumeva pravo na posedovanje i raspolaganje privatnom svojinom) (Lok, 2002). Upravo ovo razgraničenje koje je Lok ustanovio, omogućilo je razvoj liberalne misli u najmanje dva osnovna pravca. Ideja političkog liberalizma dalje je razvijana kroz teoriju prirodnog prava i društvenog ugovora, gde se pojam liberalizma proširuje sa individualnih sloboda pojedinaca (kao prava na samoaktuelizaciju) na pravo i slobodu političke participacije građana. Istovremeno, postavlja se zahtev za ograničenom vlašću države. Tako je Monteskje (Charles Montesquieu) smatrao da vlast treba ograničiti zakonima, trasirajući put ka modernim oblicima političke vlasti, koja prati liniju podele

³⁰⁴ Uspon i razvoj liberalnih ideja pratio je konstituisanje buržoaskog društva, odnosno uspostavljanje kapitalističkog načina reprodukcije društvenih odnosa. Uspon ovih ideja otpočinje u 17. i 18. veku, kada je feudalna vezanost za zemlju i gospodare još uvek prisutna, i kada apsolutistička država predstavlja dominantnu formu političkog organizovanja, a društvena struktura ostaje slabo izdiferencirana (Lazić, 2005: 100). Međutim, čim je građanstvo uspeo da oslobodi privatnu svojину i slobodnu konkurenciju od političkih ograničenja, delovanje ove grupacije prestaje da bude antidržavno. Privatnu svojину je trebalo zaštititi, a za takvu vrstu zaštite neophodan je bio državni poredak (Tadić, 1972: 234).

na zakonodavnu, sudsku i izvršnu, dok je Rusoova (Jean Jacques Rousseau) ideja o organskoj volji naroda (gde se koncept slobode proširuje sa individualnih na kolektive aktere) na intelektualnom planu otvorila vrata ka revolucionarnom osvajanju političkih sloboda i smeni apsolutne vlasti. Devetnaestovekovni razvoj ideje političkog liberalizma mahom se odnosio na proširenje političkih i društvenih participativnih prava i sloboda, kako individualnih, tako i kolektivnih aktera.

Mnoge od prvobitnih ideja i koncepata liberalizma doživeli su u drugoj polovini 20. veka svoje revizije, praćene redukcijom značenja univerzalnih vrednosti slobode, jednakosti i bratstva. Tako je ideja bratstva reinterpretirana kao jednakost šansi; sloboda je predstavljena kao oblik društvenog poretka koji počiva na principima predstavničke demokratije i političkog takmičenja, dok se interpretacija jednakosti svodi na sistem privatnog vlasništva, u okviru kojeg se podrazumeva princip isključivanja nevladnika (Lazić, 2005: 101). Konačno, suprotnost slobode i jednakosti, koja je dovela do podela u okviru liberalne misli i prakse u devetnaestom veku, u savremenim se raspravama, putem redukcije sadržaja liberalnih ideja u okvire demokratije i tržišta, gubi, čineći ove principe komplementarnim (Lazić, 2005: 102).

Ipak, Grej (1999: 8) smatra da je moguće izdvojiti zajedničke karakteristike u svim varijantama liberalne tradicije: 1. individualistička tradicija, koja ističe primat ličnosti nad kolektivitetom; 2. egalitarna tradicija, gde se svim ljudima pridaje isti moralni status, a razlikama u moralnoj vrednosti bića odriče relevantnost za pravni i politički poredak; 3. univerzalistička tradicija, kojom se afirmiše moralno jedinstvo ljudske vrste a specifičnim istorijskim asocijacijama i kulturnim formama pridaje tek sekundarni značaj; i 4. melioristička tradicija, koja se ispoljava kao zalaganje za mogućnost usavršavanja društvenih institucija i političkih uređenja.

Istorijski, liberalizam se povezuje sa pojavom kapitalizma i predstavlja izraz interesa buržoaske klase u usponu, koji su bili u suprotnosti sa etabliranom moći monarha i zemljišne aristokratije (Hejvud, 2005: 25). Liberalne ideje su isprva bile radikalne, i izraz zahteva za temeljnim reformama društva, pa su, neretko, dobijale revolucionarne oblike. Buržoaska klasa, koja ih je zastupala, dovođila je u pitanje božansko pravo monarha na neograničenu vladavinu, ekonomske i političke privilegije zemljišne aristokratije, ali i autoritet crkve, zalažući se za ustavnu, a potom i reprezentativnu vlast,

odnosno državno-političko uređenje koje bi počivalo na načelu pravne jednakosti, kao i sekularizaciju države. Ove ideje prvobitno su se pojavile u Velikoj Britaniji, da bi se, tokom 19. veka proširile i na ostatak Zapadne Evrope, SAD, a tokom 20. veka i na slabije razvijene zemlje. Danas, kako konstatuje Hejvud (2005: 26), liberalizam predstavlja dominantnu ideologiju industrijalizovanog zapada, čija su osnovna načela ugrađena u temelje demokratskog političkog poretka. Liberalizam je, istorijski, neizbežno povezan sa kapitalizmom, i u tome se manje ili više slažu i zagovornici i kritičari ove ideologije (primera radi, prema marksističkoj interpretaciji, liberalne ideje odražavaju ekonomske interese vladajuće klase; s druge strane, Hajek (Hayek) smatra da se liberalni demokratski politički sistem i poštovanje građanskih sloboda mogu razviti samo u kontekstu kapitalističkog ekonomskog poretka – videti: Hejvud, 2005: 27). Ipak, sa usponom buržoaskih slojeva, tokom 19. veka, i sam liberalizam se menjao, gubeći radikalni karakter i dobijajući neke odlike konzervativne doktrine (naročito kada je reč o ekonomskom liberalizmu, o čemu će kasnije biti više reči), kroz zalaganje za održavanjem postojećih (liberalnih) institucija. Sa razvojem industrijskog kapitalizma, mnoge ideje rane liberalne ideologije, doživele su, kao što je već naglašeno, reviziju, koja je naročito bila snažna kada se radilo o shvatanju uloge države u društvu (dok su raniji liberalni teoretičari - Spenser, Humbolt ili Nozik – up. Grej, 1999: 97- zagovarali tezu o što manjem uplitanju države u ekonomski život (ideja o minimalnoj državi, odnosno vladi), ograničavajući njenu ulogu na zaštitu prava i održavanje pravde, u modernim reinterpretacijama, kao što je, na primer, Rolsova (John Rawls), naglašava se odgovornost države u održavanju socijalnih institucija, odnosno njena redistributivna uloga u ekonomiji i društvu – up. Hejvud, 2005: 28; Grej, 1999: 98).

Iako se liberalizam najčešće povezuje sa demokratskom političkom vladavinom, Grej (1999: 97-99) naglašava da liberalizam pre počiva na ideji ograničene vladavine (koja može, ali i ne mora nužno biti povezana sa demokratskim uređenjem). Naime, on ukazuje da bez ograničenja, ni demokratska vlast ne može biti liberalna (jer predstavlja granicu za poštovanje druga dva liberalna načela - slobode i individualne autonomije). Drugim rečima, liberalizam pretpostavlja da nijedan sistem vladavine u kojem svojinska prava i slobode mogu da budu podvrgnuti reviziji privremene većine (makar ona bila i demokratska), ne zadovoljava liberalne kriterijume. Liberalna država, stoga, pretpostavlja

postojanje ustavne vladavine, u kojoj su prerogative države ograničene (i u tom smislu je od manjeg značaja kakav je oblik uređenja u pitanju – ustavna monarhija ili ustavna republika). Princip ustavno ograničene vladavine u okviru kojeg se poštuju lična sloboda i jednakost prava pojedinaca, za Greja je primarna karakteristika liberalizma, a tek potom dolaze kriterijumi kao što su podela vlasti na tri grane ili reprezentativnost parlamentarne vladavine. Iako se danas liberalizam najčešće vezuje uz demokratiju, Hejdvud (2005: 44), kao i Grej, ističe kontradiktornost koja se pojavljuje između dva koncepta: naime dok liberalizam podrazumeva ograničenu vladavinu, demokratija, po definiciji, ne podrazumeva ovaj element, već samo vladavinu naroda ili većine, koja, u krajnjoj liniji, može da ishodi u neograničenoj moći kolektiviteta (pa tako Džon Stjuart Mil govori o demokratskom totalitarizmu – videti u: Grej, 1999: 98). Ipak, čini se da su liberalno-demokratski sistemi (kao svojevrsne hibridne konstrukcije), krajem 20. veka odneli "pobedu" na istorijskoj pozornici, predstavljajući neku vrstu normativa u savremenim društvima. Hejdvud (2005: 44) ističe sledeće karakteristike/dimenzije liberalne demokratije: 1. indirektni i predstavnički oblik vlasti, u kojem se političke funkcije dobijaju na regularnim izborima (uz poštovanje načela političke jednakosti svih građana); 2. zasniva se na konkurenciji i odluci biračkog tela, što se obezbeđuje putem političkog pluralizma i tolerancije; 3. između države i građanskog društva postoji jasna odeljenost, koja se održava spoljnom i unutrašnjom kontrolom vlasti, ali i slobodnim organizovanjem autonomnih grupa i interesa, te tržišnom, odnosno kapitalističkom organizacijom ekonomskog života.

U teorijskoj konceptualizaciji dimenzija liberalizma, nastojaćemo da, kombinovanjem Hejvdovih i Grejovih klasifikacija osnovnih karakteristika ove ideološko-političke doktrine, izdvojimo neke od važnih dimenzija, na osnovu kojih će, potom biti moguća operacionalizacija liberalnih vrednosti:

1. individualizam: poštovanje slobode i autonomije pojedinaca nasuprot interesa kolektiviteta;
2. političko-pravna jednakost građana, koja ishodi u širokoj participaciji pri političkom odlučivanju, preko predstavničkih tela;
3. nužnost da monogostruki interesi dobiju adekvatnu političku reprezentaciju kroz višepartijski politički sistem;

4. ograničena vlast; ova dimenzija podrazumeva jasnu odeljenost grana vlasti, ali i slobodu organizovanja različitih organizacija i interesnih grupa čiji je cilj kontrola vlasti;
5. mogućnost smenjivosti vlasti na slobodnim i fer izborima.

5.1.2 Operacionalizacija

Pri operacionalizaciji liberalnih vrednosti, usled ograničenja nastalih zbog raspoloživih empirijskih podataka, nužno će doći do redukcije ispitivanih dimenzija. Relativno mali broj empirijskih iskaza, te pluralitet dimenzija obuhvaćenih njima, onemogućili su konstrukciju pouzdanih kompozitnih instrumenata kojima bi se merio stepen pristajanja uz politički liberalizam u komparativnoj perspektivi.

Usled malog broja uporedivih empirijskih iskaza, koji su dostupni u bazi podataka za 1989. godinu, redukovali smo komparativno ispitivanje stepena pristajanja uz liberalne vrednosti na sledeće iskaze (koji su transformisani tako da više vrednosti označavaju snažnije pristajanje uz politički liberalizam):

1. *Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih interesa* (dimenzija: individualizam);
2. *Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva* (dimenzija: političke slobode);
3. *Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti* (dimenzija: ograničena vlast);
4. *Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa* (dimenzija: politički pluralizam).

Eksplorativnom faktorskom analizom utvrđeno je da se dati iskazi, na podacima za 1989. godinu, okupljaju oko jedne dimenzije (vrednost latentnog korena za hrvatski uzorak je iznosila 1,492, uz 37,311% objašnjenosti varijanse, a za srpski 1,360, uz objašnjenost varijane od 33,992 %). Ipak, analizom pouzdanosti utvrđena je relativno niska konzistentnost među iskazima (vrednosti Konbahove alfe su iznosile 0,434 za

hrvatski i 0,340 za srpski poduzorak), onemogućavajući formiranje pouzdanog mernog instrumenta. Kada se radi o podacima za 2003. godinu, eksplorativnom faktorskom analizom utvrđeno je da se isti iskazi, u oba uzorka, okupljaju sada oko dva faktora, ponovo uz nisku pouzdanost skale, što je uslovalo da analiza političkog liberalizma ostane na nivou ispitivanja stepena slaganja ispitanika sa pojedinačnim iskazima.

Tabela 5.1 Korelaciona matrica iskaza koji mere politički liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska				Srbija			
		Intersi...	Sloboda..	Sudstvo.	Višepart.	Intersi...	Sloboda..	Sudstvo.	Višepart.
1989	Interesi ...	1	0,131	0,131	0,036*	1	0,109	0,052	-0,022*
	Sloboda ..	0,131	1	0,250	0,243	0,109	1	0,221	0,151
	Sudstvo ...	0,131	0,250	1	0,138	0,052	0,221	1	0,110
	Višepart...	0,036*	0,243	0,138	1	-0,022	0,151	0,110	1
2003	Interesi ...	1	0,127	0,091	-0,134	1	0,150	0,123	-0,082*
	Sloboda ..	0,127	1	0,369	0,146	0,150	1	0,309	0,136
	Sudstvo ...	0,091	0,369	1	0,165	0,123	0,309	1	0,122
	Višepart...	-0,134	0,146	0,165	1	-0,082*	0,136	0,122	1

* Veza nije statistički značajna

Korelaciona matrica navedenih iskaza (uz korišćenje Spirmanovog koeficijenta rangova – *rho*, Tabela 5.1) ukazuje na postojanje statistički značajnih (iako ne svih), ali ne i jakih veza među navedenim iskazima, potvrđujući prethodni nalaz i svedočeći o izrazitoj vrednosnoj nekonzistentnosti prisutnoj kod ispitanika, i to u obe ispitivane godine. Drugim rečima, iskazi čiji sadržaji, na teorijsko-konceptualnom nivou, predstavljaju deo jedinstvene liberalne matrice, ne dobijaju jednoznačno utemeljenje i interpretaciju u ispitivanim društvima.

Na osnovu korelacione matrice nije teško zaključiti da je iskaz koji meri individualističku orijentaciju najslabije povezan sa ostalim empirijskim iskazima, i to u oba uzorka i obe ispitivane godine, ukazujući na snažno prisustvo kolektivističke orijentacije, čak i kada su druge dimenzije političkog liberalizma izražene. Drugim rečima, snažna ukorenjenost kolektivističke orijentacije (kako usled delovanja istorijskih procesa dugog trajanja, tako i kao posledica karakteristika dominantnog sistema

društvenih odnosa i kontekstualnih društvenih činilaca), onemogućava jednoznačno i neprotivrečno konstituisanje liberalne vrednosno-ideološke matrice.

Drugi značajan nalaz odnosi se na rezultate dobijene 1989. godine: naime, ukoliko uporedimo vrednosti Spirmanovog koeficijenta u dva uzorka, hrvatskom i srpskom, tada postaje jasno da je nešto veći stepen unutrašnje konzistentnosti date vrednosne orijentacije bio prisutan u društvu Hrvatske (pri tome, iako ove razlike donekle opstaju i 2003. godine, one nisu više ni tako izražene, ni jednoznačne).

Ipak, kao i kod prethodnih vrednosnih orijentacija koje smo ispitivali, baza podataka za 2003. godinu nudila je nešto bogatiji empirijski materijal, koji je omogućio formiranje kompozitnog mernog instrumenta (skale političkog liberalizma/autoritarnog kolektivism), na temelju kojeg je bilo moguće pouzdanije zaključivati o stepenu rasprostranjenosti ove vrednosne orijentacije u ispitivanim društvima. Skala je formirana na osnovu četiri iskaza³⁰⁵:

1. *Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju;*
2. *Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti;*
3. *Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi;*
4. *Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi.*

Svi iskazi su transformisani tako da viši rezultati ukazuju na liberalnu orijentaciju. Konfirmatorna analiza glavnih komponenti je potvrdila da je moguće ova četiri iskaza redukovati na jednu dimenziju, dok su vrednosti Kronbahove alfe potvrdile da imamo relativno pouzdani merni instrument (videti vrednosti u Tabeli 5.2). Raspon skale je bio od 4 do 20, sa teorijskim prosekom 12.

³⁰⁵ Treba reći i to da je baza iz 2003. godine sadržavala znatno veći broj iskaza koji mere politički liberalizam, s tim da oni nisu, ni u jednom od dva uzorka, dobijali jednoznačno utemeljenje, te su morali da "otpadnu" iz analize.

Tabela 5.2: Konfirmatorna analiza glavni komponenti i analiza pouzdanosti za iskaze koji mere politički liberalizam/autoritarni kolektivism, Hrvatska i Srbija 2003.

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		1,863	1,894
Procenat objašnjivosti varijanse		46,585	47,343
Visina faktorskih punjenja	Potpuna sloboda govora vodi u dezorganizaciju	0,632	0,585
	Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora da služi interesima vlasti	0,757	0,779
	Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja ...	0,759	0,768
	Najbolje bi bilo kada bi sudstvo i državu kontrolisala...	0,562	0,597
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,665	0,685

5.1.3 Hipotetički okvir analize

U uvodnom delu ovog poglavlja, kao, uostalom i u teorijskom delu rada, izložene su osnovne postavke teorije vrednosno-normativne disonance, na osnovu koje smo izveli opšti hipotetički okvir promene i održavanja sistemskih vrednosti – političkog i ekonomskog liberalizma. Na ovom mestu neophodno je specifikovati hipoteze i primeniti ih na konkretne obrasce i činioce promene političkog liberalizma i njegovog vrednosnog antipoda autoritarnog kolektivism.

Socijalistički sistem društvene reprodukcije dominantno je počivao na totalizaciji sveukupne društvene kontrole od strane nomenklature, koja je ishodila u nepostojanju jasne odeljenosti društvenih podistema. Ustanovljeni dominantni normativno-institucionalni okvir, suštinski nije bio u skladu sa opštim karakteristikama političkog liberalizma: jednopartijski sistem bio je u suprotnosti sa načelom političkog pluralizma; iako su određeni mehanizmi unutrašnje kontrole vlasti postojali (pre svega unutar partije, u okviru koje se preispitivala ideološka pravovernost članova), spoljna kontrola od strane različitih interesnih i građanskih grupacija nije bila moguća (kao što nije postojala jasna odeljenost države i društva, niti mogućnost uspostavljanja autonomne civilne arene); ustanovljavanje vladajuće grupacije nije počivalo na širokoj političkoj participaciji stanovništva (putem slobodnih izbora); u osnovi, sistem je ideološki ustanovljen kao vladavina radničke klase, postavljajući klasu (a ne slobodnu i autonomnu individuu) kao

centralnu političku kategoriju; iako je na formalnom planu postojala odeljenost triju grana vlasti, ona je u praksi bila zamagljena, itd. Drugim rečima, po nekim svojim bitnim karakteristikama, politička arena (čija je izdvojenost ovde samo uslovna) je sadržavala odlike autoritarne vlasti, potpomažući reprodukovanje autoritarnih vrednosti i karakteristika ličnosti, dok je primarna osnova socijalne integracije počivala je na kolektivističkim oblicima društvene integracije.

S druge strane, jugoslovenska varijanta socijalističkog samoupravnog sistema odlikovala se i nekim specifičnim obeležjima, koja su ishodila u normativnim rešenjima čije je utemeljenje bilo u neskladu sa dominantnim normativno-institucionalnim okvirom. Vladajuća partija vrlo brzo, od relativno monolitne grupacije, postaje decentralizovana, sa vrhuškom nomenklature na centralnom nivou i policentričnim političkim sistemom, koji je pratio linije teritorijalne i etničke podele po republikama. Višepartijski sistem, kao ključno obeležje "građanskih demokratija" bio je nadomešten oblicima "samoupravne demokratije", pre svega, skupštinama samoupravnih interesnih zajednica i delegatskim sistemom (Sekulić, 2014: 176), a putem kojih su, makar na deklarativnom planu, građani neposredno učestvovali u procesima političkog odlučivanja (Tomic, 1974). Totalna dominacija vladajuće grupacije nije bila sprovedena u svim segmentima društvenog života: pored teritorijalne decentralizacije partije i uvođenja elemenata neposredne političke participacije – u političkoj areni, slični procesi su odlikovali i druga dva podsistema – ekonomski i kulturni (delegiranjem dela ekonomskih ovlašćenja centralne vlasti na radne kolektive, izvršena je funkcionalna decentralizacija partije, u ekonomskoj sferi, dok je, usled specifične međunarodne pozicije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u oblasti kulture opstajao relativno širok prostor autonomije u delanju i otvorenosti prema kulturnim uticajima koji su dolazili sa Zapada). Drugim rečima, specifična normativna rešenja, na kojima je počivao jugoslovenski samoupravni sistem, bila su u neskladu sa dominantnim oblikom društvene reprodukcije (a koji je počivao na totalnoj kontroli vladajuće grupacije nad svim društvenim procesima). Iz ovoga sledi da je socijalistički normativni sistem, pored vladajuće kolektivističko-autoritarne ideologije, potpomagao reprodukovanje vrednosnih orijentacija čije je sistemsko izvorište bilo u demokratskim (kapitalističkim) društvima – politički i ekonomski liberalizam (o kojem će, kasnije, opširnije biti reči).

Iz ovog kratkog izlaganja sledi prva hipoteza: iako politički liberalizam ne predstavlja dominantnu vrednosnu orijentaciju tokom socijalističkog perioda, možemo očekivati da će barem neke od njenih dimenzija biti prisutne među ispitanicima u oba poduzorka. Manja ili veća rasprostranjenost ove vrednosne orijentacije tokom socijalističkog perioda svedočiće o postojanju unutarsistemske vrednosno-normativne disonance.

S obzirom da se radi o sistenskoj vrednosnoj orijentaciji, odnosno da je njena pojava uslovljena, pre svega, protivrečnim normativnim rešenjima koje je proizvodio jugoslovenski samoupravni sistem, ne očekujemo da će se javiti bitne razlike u stepenu njene rasprostranjenosti na nivou dva uzorka, hrvatskog i srpskog (kada se radi, naravno, o podacima iz 1989. godine).

Slom socijalističkog sistema i proces post-socijalističke transformacije doneli su značajne sistemske promene, koje se ogledaju u promenjenom načinu reprodukcije dominantnih društvenih odnosa. Ipak, sam pojam transformacije podrazumeva da se nije radilo o nagloj promeni, već pre o procesu tokom kojeg elementi starog sistema društvenih odnosa opstaju, dok se, uporedo, elementi novog sistema konstituišu. Drugim rečima, period transformacije obeležen je normativnim rešenjima koja pripadaju i socijalističkom i kapitalističkom sistemu društvenih odnosa, čineći osnovu na kojoj se reprodukuju protivrečne društvene vrednosti. Nesklad koji se sada javlja na liniji vrednosti-norme nije više unutarsistemički po svom karakteru, već dobija karakteristike sistemske vrednosno-normativne disonance.

Među karakteristikama ovog procesa, koje su od značaja za politički podsistem, svakako treba izdvojiti razdvajanje triju društvenih pod sistema – političkog, ekonomskog i kulturnog, čija reprodukcija, iako neminovno užlebljena u dominantni karakter društvenih odnosa, dobija i neke specifične karakteristike. Ovo suštinski znači da razvojni procesi u ključnim društvenim arenama nisu neminovno bivali u potpunosti usklađeni, najavljujući brži ili sporiji tempo promena. Promene koje su se desile u političkom pod sistemu bile su, u suštini, najbrže: uvođenjem višestranačkog sistema, principa neposredne izbornosti vlasti na slobodnim izborima, mogućnost utemeljenja manje ili više autonomnog civilnog društva, itd., politički sistem je, u oba društva, načelno, konstituisan na načelima građanskog liberalizma. Međutim, s obzirom da se

promene u dominantnim vrednosno-kulturnim obrascima dešavaju znatno sporije od onih u političkom, pa čak i ekonomskom sistemu (up. Dahrendrof, 1990), promena u političkom sistemu proizvodila je, makar u početnim godinama transformacije, nesklad između novog dominantnog normativnog okvira i starih, socijalističkih vrednosti. Drugim rečima, da bi se sistem stabilno reprodukovao neophodno je da dođe do usaglašavanja dominantnih vrednosti sa vladajućim normativnim okvirom. Hipoteza koja iz ovoga sledi je da će period post-socijalističke transformacije biti obeležen porastom u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma.

S druge strane, kao što je naglašeno, promene u normativnom okviru dva društva nisu bile jednoznačne i instantne. Naime, iako je politički sistem nominalno počivao na nekim temeljnim načelima liberalnih demokratija, u praksi je on, tokom prvih godina transformacije, predstavljao ogoljenu dominaciju političke elite (pre svega nad ekonomskim procesima), sa elementima autoritarnog političkog poretka: putem upotrebe represivnih aparata, kontrole nad državnim medijima i povremenim zloupotrebama sudske vlasti, u situaciji etničkih konflikata, ekonomskog kolapsa, a u Srbiji i međunarodne izolacije, vladajuće grupacije su, u oba društva, uspevale da se održe na vlasti čitavu deceniju nakon održavanja prvih višepartijskih izbora (iako treba reći da je formalno, ovo održavanje na vlasti počivalo na izraženoj slobodnoj volji birača na izborima). Drugim rečima, iako je normativni sistem bio sazdan na načelima političkog liberalizma, prežici starog sistema društvenih odnosa (a pre svega nepostojanje adekvatnih mehanizama unutrašnje i spoljne kontrole vlasti, te slabost civilne arene i širih interesnih, pre svega ekonomskih, grupa koje bi se konstituisale na tržišnim osnovama), proizvodili su kontradikcije u samom normativnom sistemu, onemogućavajući jednoznačno utemeljenje političkog liberalizma kao dominantne vrednosno-ideološke matrice. Drugim rečima, prelazni karakter sistema (dodatno ojačan nastojanjima političke elite da usporavanjem ili zamrzavanjem reformskih procesa izvrši konverziju političkog i organizacionog kapitala u ekonomski) omogućavao je reprodukovanje i liberalnih i autoritarnih vrednosti.

Iako su neke od karakteristika post-socijalističke transformacije društava Srbije i Hrvatske iste (na primer, harizmatički vođa na čelu države, autoritarni karakter vlasti, zloupotreba režimskih medija i aparata prisile, integracija društva na nacionalističkim

osnovama, itd., o čemu je bilo reči u istorijsko-kontekstualnom delu ovog rada), razlika je ipak bilo. Kada je o političkoj areni reč, najupadljivija je ona koja se odnosi na činjenicu da je na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj pobedila (nacionalistički orijentisana) opozicija, sklonivši komuniste barem neko vreme sa vlasti. Na drugoj strani, reformisani komunisti su u Srbiji pobedili na prvim izborima, omogućivši, na taj način, personalni kontinuitet delova vladajuće grupacije i olakšano ovladavanje kontrolom nad društvenim procesima. Dalje, usled međunarodne izolacije, vladajuća grupacija u Srbiji je imala nešto širi prostor za usporavanje i blokadu sistemskih promena, bivajući izložena slabijoj kontroli međunarodnih institucija od vladajućih krugova u Hrvatskoj (što je, u krajnoj liniji, rezultiralo u usporavanju transformacije u Hrvatskoj i njenoj blokadi u Srbiji). Stoga, usled nešto bržih sistemskih reformi u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, pretpostavićemo da će stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma biti ovde neznatno izraženiji, tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka (2003.).

Sistemske promene su nužno povezane sa načinom društvenog strukturiranja. Naime, ako smo pošli od opšte hipoteze da su politički i ekonomski liberalizam sistemske vrednosti, tada je jasno da se kao njihovni osnovni nosioci pojavljuju one društvene grupacije čija se reprodukcija zasniva na kapitalističkom sistemu društvenih odnosa. Međutim, specifičan karakter jugoslovenskog socijalizma komplikuje ovaj bazični eksplanatorni okvir. Krenimo redom: već je naglašeno da je socijalistički sistem društvenih odnosa i sam počivao na relativno protivrečnim normativno-institucionalnim rešenjima, proizvodeći oprečne vrednosti. Drugim rečima, unutar-sistemska vrednosno-normativna disonanca je, tokom socijalističkog perioda, tenedencijski karakterisala sve društvene grupe.

S druge strane, u situaciji krize sistema (koja je, tokom osamdesetih godina dobijala najvidljivije posledice u ekonomskom podsistemu, ali nisu ništa manje vidljivi bili ni konflikti republičkih elita u političkoj areni), vladajuća legitimacijska osnova na kojoj sistem počiva takođe zapada u krizu, otvarajući prostor za profilisanje društvenih grupa koje bi bile nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa (uz uobličavanje/usvajanje vrednosti koje nisu u saglasnosti sa dominantnim normativnim poretkom i uz tendenciju postavljanja novih normi). Pretpostavka od koje polazimo je da su promene na vrednosnom planu tada bile ograničene samo na određene društvene

grupe, pre svega na pripadnike vladajuće, kolektivno-vlasničke klase (čije je interesno utemeljenje bilo dvojako: s jedne strane, njeni se članovi javljaju kao nosioci dominantnog sistema društvenih odnosa, te su, usled neophodnosti zadržavanja sopstvene dominantne pozicije, zainteresovani za očuvanje vrednosno-normativnih temelja na kojima reprodukcija sistema počiva; s druge strane, radi se o grupaciji čija je transgeneracijska reprodukcija otežana, usled individualnog, privremenog i nenaslednog karaktera vladajućih položaja, pa se ova grupacija javlja kao zainteresovana za uspostavljanje novog – kapitalističkog - sistema društvenih odnosa u kojem bi njihove vladajuće pozicije potencijalno dobile trajniji oblik i snažnije utemeljenje), ali i na srednje slojeve (koje su u novom sistemu društvenih odnosa videle mogućnost za proširenje autonomnog delovanja i održavanja, odnosno poboljšanja, sopstvenog društvenog položaja u odnosu na niže slojeve). Naravno, jasno je da je u oblikovanju alternativnog sistema društvenih odnosa kao društva zasnovanog na demokratskom političkom poretku i tržišnoj ekonomiji, presudan bio značaj spoljašnjih činilaca: globalna kriza socijalističkog sistema (koja je svoj izraz dobila u vidu Gorbačovljevih politika *Glasnosti* i *Perestrojke*) i dominacija kapitalističkog poretka, koji doživljava tokom osamdesetih godina novi uzlet sa neoliberalnim reformama (videti: Harvi, 2010). Dakle, pretpostavka je da se vrednosno-normativna disonanca pojavljuje u suton socijalističkog sistema, i to kao sistemska (i u tom smislu je karakteristična samo za one grupacije koje se pojavljuju kao nosioci alternativnog sistema društvenih odnosa – vladajuće i srednje slojeve), ali i kao unutarstemska (i kao takva karakteristična za sve društvene grupacije). S druge strane, pretpostavićemo da će pripadnost radničkim slojevima u snažnijoj meri uticati na odbacivanje liberalnih vrednosti, s obzirom da se ove grupacije javljaju kao nominalni (iako ne i stvarni) nosioci socijalističkog sistema društvenih odnosa.

Promena dominantnog sistema, tokom perioda post-socijalističke transformacije, vodi privremenom neskladu između novih normi i starih vrednosti. Ovaj nesklad (disonanca) više ne karakteriše dominantno pripadnike vladajućih i srednjeslojnih grupacija (s obzirom da je pretpostavka da su oni u većoj meri usvojili liberalne vrednosti već tokom socijalističkog perioda), već, pre svega, niže društvene slojeve, čije se dominantne socijalističke (kolektivističko-autoritarne) vrednosti sada imaju usaglašavati

sa novim normativnim sistemom. Ipak, usled dugotrajnog opstajanja elemenata starog socijalističkog i novog kapitalističkog sistema društvenih odnosa (koji se, kao što je naglašeno, u političkoj areni prvenstveno očitavaju kao politički pluralizam uz opstajanje autoritarnih tendencija), ne dolazi do jednoznačnog i relativno konzistentnog vrednosnog utemeljenja. Drugim rečima, potpuni sklad između normativno-institucionalnog i vrednosnog sistema predstavlja teorijski model, s obzirom na koji možemo pratiti manja ili veća odstupanja u društvenoj realnosti. Imajući to na umu, jasno je da se nesaglasnost između dominantnih normi i interiorizovanih vrednosti može desiti i usled unutrašnjih promena u okviru sistema, bez dovođenja u pitanje principa na kojima se temelji, kada različite, pa čak i kontradiktorne norme na kojima je sistem zasnovan, onemogućuju nedvosmisleno vrednosno utemeljenje i time proizvode unutar sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (Lazić & Pešić 2013). Dok u slučaju sistemski uslovljene disonance, promena vrednosne paradigme u okviru određene društvene grupacije potencijalno vodi promeni sistema društvenih odnosa i njegovih normativnih elemenata, u drugom slučaju vrednosno-normativna neusaglašenost ne samo da ne mora voditi sistemskim promenama, već može predstavljati integralnu (i relativno postojanu) karakteristiku sistema koja ishodi iz njegovog hibridnog karaktera (i u tom smislu je karakteristična za sve društvene grupe) (Pešić, 2014).

Konačno, pored sistemskih i strukturalnih činilaca, nije teško pretpostaviti da na stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma utiču i drugi faktori:

1. pre svih, obrazovanje ispitanika, kroz koje se prelama izloženost modernizacijskim uticajima (ili, u volerstinovskoj paradigmi, izloženost kulturnoj univerzalizaciji koja prati proces širenja svetskog kapitalističkog sistema), ali i klasni položaj (koji određuje već narečenu različitu interesnu usmerenost ispitanika), gde je za očekivati da viši stepen obrazovanja vodi snažnijem pristajanju uz liberalne vrednosti;
2. a potom, starosti ispitanika, gde su stariji ispitanici skloniji ispoljavanju konzervativnih tendencija, u vidu opiranja promenama, od mlađih (opširnije o ovome, videti u: Pollak, 1943: 176-179);
3. dalje, pretpostavka je da efekat veličine mesta stanovanja nije nužno jednoznačan: naime, jasno je da je, usled strukturalnih karakteristika, snažnija

koncentracija nisko obrazovane i starije populacije u seoskim sredinama, te iz toga sledi pretpostavka da će stanovnici sela u manjem stepenu pristajati uz liberalne vrednosti od stanovnika gradova. Dalje, efekti neposredne masovne mobilizacije stanovništva na temelju interesnih pluraliteta snažniji su velikim gradovima, pa stoga valja očekivati i veću rasprostranjenost ispitivane vrednosne orijentacije među njihovim stanovnicima. S druge strane, velike gradove karakteriše snažnija koncentracija industrijskog radništva, grupacije za koju se pretpostavlja da će u najvećem stepenu odbacivati liberalne vrednosti, te u tom smislu treba očekivati delovanje protivrečnih tendencija kada se radi o veličini mesta stanovanja;

4. s obzirom da je religioznost ispitanika, tokom socijalističkog perioda, bila u značajnoj meri povezana sa antisistemskim (i naglašeno nacionalističkim) tendencijama, logična pretpostavka bi bila da će ona, naizgled paradoksalno, determinisati nešto veći stepen prihvatanja liberalnih vrednosti (kada se radi o podacima iz 1989. godine). Ipak, usled činjenice da je religioznost, kao deo tradicionalističke matrice, snažnije povezana sa konzervativnom orijentacijom, pretpostavka od koje ćemo poći je da će izražena religioznost uticati na niži stepen prihvatanja liberalnih vrednosti. S druge strane, usled širenja religioznosti tokom perioda transformacije, pretpostavićemo da će efekat ovog činioca oslabiti;
5. konačno, pretpostavka je da pol neće u značajnoj meri odrediti stepen pristajanja uz politički liberalizam ni u jednom od ispitivanih perioda.

5.1.4 Promene u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma tokom perioda post-socijalističke transformacije

Pri ispitivanju promena u stepenu liberalne orijentacije pripadnika hrvatskog i srpskog društva tokom perioda post-socijalističke transformacije, a usled, kao što je već naglašeno, nemogućnosti konstruisanja pozdanijeg mernog instrumenta, analiza će nužno počivati na pojedinačnim empirijskim iskazima. Pre nego što počnemo analizu podataka,

neophodno je dati jedno metodološko razjašnjenje: naime, za razliku od korelacione analize (kod koje su iskazi transformisani tako da viši rezultati ukazuju na liberalnu orijentaciju), ovde su dati u svom originalnom obliku. Kod prva tri iskaza (data u Tabeli 5.3), slaganje sa stavom označava autoritarno-kolektivističku orijentaciju, dok kod četvrtog iskaza, usled načina na koji je formulisano pitanje, neslaganje sa stavom označava neliberalnu orijentaciju. Drugim rečima, viši rezultati kod prva tri iskaza ukazuju na autoritarno/kolektivističku orijentaciju, dok na poslednjem iskazu oni predstavljaju indikaciju snažnijeg pristajanja uz liberalizam.

Kod prvog iskaza, koji je merio stepen prihvatanja individualizma (odnosno, njegovog antipoda – kolektivističke orijentacije), podaci za 1989. godinu ukazuju na izrazitu kolektivističku orijentaciju ispitanika (sa 66,6% ispitanika u hrvatskom i 65,1% u srpskom poduzorku, koji se u potpunosti ili delimično slažu sa ponuđenim iskazom). Drugim rečima, kolektivistički karakter društvene integracije koja se vršila u okviru socijalističkog sistema društvenih odnosa (na klasnoj osnovi), zajedno sa istorijskim procesima koji su obeležili razvoj dva društva tokom protekla dva veka, a u okviru kojih je, usled slabe društvene diferencijacije, kolektivistička integracija vršena bilo na bazi strukturnih podela (seljaštvo nasuprot "pokondirenom" građanstvu, a u Hrvatskoj i plemstvu), bilo na osnovu kulturnih – religijskih i etničkih - karakteristika, uslovlila je relativno nizak stepen pristajanja uz jedan od temeljnih principa liberalne ideologije – individualizma.

Na drugoj strani, podaci za istu, 1989. godinu, ukazuju na relativno snažno prihvatanje druge dimenzije političkog liberalizma (političke slobode), izraženu kroz visok udeo ispitanika koji odbacuje tvrdnju da sloboda govora vodi društvo u dezorganizaciju (54,3% u hrvatskom i 45,6% u srpskom uzorku). Popuštanje autoritarne kontrole jugoslovenskog režima, pogotovo u kulturnoj sferi, tokom osamdesetih godina, zajedno sa normativnim sistemom, koji je na deklarativnom planu, isticao (samoupravne) demokratske principe političkog odlučivanja, odredili su da ova dimenzija političkog liberalizma postane gotovo dominantno rasprostranjena vrednosna matrica u okviru socijalističkih društava Hrvatske i Srbije. Ipak, podaci ukazuju i na to da se na međuuzoračkom nivou pojavljuje statistički značajna razlika u pogledu stepena pristajanja uz ispitivanu dimenziju političkog liberalizma (prosečni rezultati na ovoj skali

iznose 2,52 za Hrvatsku i 2,80 za Srbiju – videti Grafik 5.1), odnosno da je stepen njenog prihvatanja nešto snažniji u Hrvatskoj nego u Srbiji (iako, treba reći da razlike nisu dramatične).

Kada se radi o trećoj dimenziji političkog liberalizma – ograničenje vlasti (mereno stepenom pristajanja uz stav da sudstvo mora da služi vlasti), rezultati nisu jednoznačni: naime, i u hrvatskom i u srpskom uzorku, u osvit raspada socijalističkog sistema, uočava se relativno visok udeo i onih koji se slažu i onih koji se ne slažu sa datim stavom (49% naspram 40% u hrvatskom poduzorku i 46% naspram 41,5% u srpskom – videti Tabelu 5.3). Drugim rečima, pritisak dominantne (socijalističke) ideologije očigledno je, krajem osamdesetih godina, pokazivao znake posustajanja, dok su se, istovremeno, na vrednosnom planu, pomaljali obrisi novog sistema društvenih odnosa. Za razliku od prethodne dimenzije, gde je nešto viši stepen rasprostranjenosti liberalizma zabeležen u hrvatskom uzorku, ovde je situacija obrnuta: prosečni rezultati (3,13 u hrvatskom i 3,01 u srpskom poduzorku) ukazuju na nešto viši stepen liberalizma u srpskom poduzoku u odnosu na hrvatski.

Konačno, kada je reč o poslednjoj ispitivanoj dimenziji – političkom pluralizmu, merenom kroz stepen pristajanja uz iskaz da višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa – i ovde rezultati ukazuju da je politički liberalizam polako dobijao obrise nove dominantne ideološko vrednosne orijentacije (sa 57,5% ispitanika u hrvatskom i 58,8% u srpskom poduzorku koji su izrazili potpuno ili delimično slaganje sa datim iskazom), ukazujući na karakter promena koje su se ubrzo desile.

Imajući pred sobom ove rezultate, postaje jasnije zbog čega nismo dobili visok stepen pozdanosti pri ispitivanju unutrašnje konzistentnosti navedenih iskaza. Drugim rečima, ovi su nalazi potvrdili da se politički liberalizam, kao uostalom ni autoritarni kolektivism, uoči raspada socijalističkog sistema društvenih odnosa ne pojavljuju kao jednoznačno utemeljene i konzistentne ideologije, odnosno da je, usled kontradiktornog normativnog utemeljenja jugoslovenskog socijalističkog sistema, ali i postepenog uobličavanja novog sistema društvenih odnosa, jugoslovensko društvo karakterisala disonanca koja je bila i unutarsistemska i sistemska po svom karakteru. Dok su ispitanici, u oba ispitivana društva, prepoznavali i većinski se identifikovali sa nekim dimenzijama ispitivane vrednosno-ideološke matrice (političkim pluralizmom i slobodom govora),

prema drugima su pokazivali manji (odeljenost grana vlasti) ili veći stepen sumnje (individualizam). Stoga, i pored nemogućnosti da na osnovu pozdanijeg mernog instrumenta dođemo do agregiranih podataka o stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma pred sam krah socijalističkog sistema, nije teško zaključiti, na osnovu deskriptivne analize, da se radi o vrednosnoj matrici koja je bila široko rasprostranjena, iako još uvek ne i dominantna. Drugim rečima, vrednosno-normativna disonanca je bila prisutna, kada je o ovoj vrednosnoj orijentaciji reč, pre nego što je došlo do sistemskih promena (bilo kao efekat unutrašnje nekonzistentnosti socijalističkog normativnog sistema, bilo kao posledica formiranja alternativnog sistema društvenih odnosa), ukazujući na razloge zbog kojih se sistem tako brzo urušio. Takođe, gotovo da nema sumnje da, shodno našoj pretpostavci, nema bitnih razlika u stepenu rasprostranjenosti date vrednosne orijentacije u dva društva (uz manja variranja prisutna kod pojedinih iskaza), svedočeci u prilog (iako je potpuno ne dokazujući) opštoj hipotezi da je politički liberalizam vrednosna orijentacija čije je izвориšte, pre svega, dominantni (ili alternativni) sistem društvenih odnosa.

Podaci dobijeni petnaest godina kasnije potvrđuju drugu hipotezu: period post-socijalističke transformacije formalno je označio institucionalizaciju političkog pluralizma i demokratskog poretka (iako je u suštinskom pogledu proces političke demokratizacije tekao dosta usporeno, sa zadržavanjem nekih elemenata polu-personalne i autoritarne vladavine), što je za posledicu imalo postepeno usaglašavanje vrednosnog i normativnog sistema. Drugim rečima, u oba društva je došlo do snažnijeg utemeljenja gotovo svih dimenzija političkog liberalizma, osim one koja se odnosi na prihvatanje individualizma.

Tabela 5.3: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere politički liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

Empirijski iskazi koji mere liberalnu orijentaciju		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih	Potpuno neslaganje	16,1	6,9	15,2	4,0
	Umereno neslaganje	5,8	18,4	6,7	15,1
	Neodlučnost	11,4	20,6	12,3	14,2
	Umereno slaganje	17,6	39,2	17,7	47,7
	Potpuno slaganje	49,0	14,9	48,1	19,1
Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva	Potpuno neslaganje	43,9	22,1	36,3	12,1
	Umereno neslaganje	10,4	48,7	9,3	43,8
	Neodlučnost	13,5	16,5	15,2	17,0
	Umereno slaganje	14,5	9,8	16,7	21,7
	Potpuno slaganje	17,7	2,9	22,5	5,3
Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti	Potpuno neslaganje	32,7	34,1	34,8	19,8
	Umereno neslaganje	7,3	45,9	6,7	41,0
	Neodlučnost	11,1	9,8	12,5	6,7
	Umereno slaganje	12,8	7,9	14,6	23,6
	Potpuno slaganje	36,2	2,3	31,4	8,9
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa	Potpuno neslaganje	13,9	2,6	14,8	3,1
	Umereno neslaganje	5,8	6,3	5,9	12,7
	Neodlučnost	22,7	19,1	20,5	15,7
	Umereno slaganje	15,3	53,5	18,0	52,2
	Potpuno slaganje	42,2	18,5	40,8	16,3

Idemo redom. Kao što je rečeno, individualizam predstavlja jedinu dimenziju političkog liberalizma koja ni nakon petnaest godina post-socijalističkog iskustva ne dobija svoje dominantno utemeljenje u ispitivanim društvima. Ako su uzroci tome tokom socijalističkog perioda bili sistemski činoci i istorijski procesi dugog trajanja, u periodu post-socijalističke transformacije opstajanje kolektivističke orijentacije verovatno je posledica kolektivističkih formi novih društvenih integracija, koje su se, umesto na klasnim, sada odvijale pre svega na etno-nacionalnim osnovama. Drugim rečima, čini se da se kolektivistička dimenzija, za razliku od ostale tri, pojavljuje kao transisistemska ili trans-istorijska po svom karakteru, odnosno da je njeno dugotrajno održavanje posledica

sadejstva istorijskih, sistemskih i kontekstualnih društvenih činilaca. Ipak, treba reći da, i pored većinske kolektivističke orijentacije, u oba uzorka beležimo pad u stepenu pristajanja uz ovu vrednosnu dimenziju (videti Grafik 5.1), a posebno je važno istaći da, ponovo, u oba društva, dolazi do drastične preraspodele unutar kategorije kolektivistički orijentisanih ispitanika: naime, ukoliko je 1989. godine nemali deo njih pripadao kategoriji izrazito kolektivistički orijentisanih, petnaest godina kasnije beleži se značajan "transfer" iz grupacije "radikalnih" u "umerene" oponente političkog individualizma (Tabela 5.3).

Drugi važan nalaz odnosi se na lateralni poredbeni plan: naime, ako je tokom socijalističkog perioda razlika između dva društva prema stepenu odbacivanja individualističke orijentacije bila neznatna, ona je sada postala znatno izraženija (pa tako 54,1% ispitanika iz Hrvatske naspram 66,8% iz Srbije odbacuje individualističku vrednosnu dimenziju). Kao što smo i pretpostavili, razlike u tempu sistemskih promena u dva društva i stepenu otvorenosti prema Zapadu i uticajima kojima su bili izloženi, u sadejstvu sa istorijskim procesima dugog trajanja, usloveli su nešto snažnije odbacivanje individualizma među ispitanicima iz Srbije, nego među onima iz Hrvatske. Relativno snažna kolektivistička orijentacija, koja opstaje čak i onda kada dođe do promene dominantnog sistema, svedoči, stoga, o dubljoj ukorenjenosti date vrednosne matrice u kulturi jednog društva, koja se, zavisno od konkretnih društveno-istorijskih okolnosti, u većoj ili manjoj meri reprodukuje.

Iako, kada se radi o drugoj dimenziji političkog liberalizma - slobodi političkog izražavanja, beležimo porast u stepenu pristajanja, i to, opet, u oba ispitivana društva, kao i kod prethodnog iskaza, javlja se ista tendencija: umesto u krajnjim kategorijama skale, dolazi do "pomeranja" ka sredini, odnosno do njihovog koncentrisanja u okviru kategorije umerenih. Takođe, iako nema sumnje da sloboda govora predstavlja svojevrsni standard, ispod kojeg se ne ide, uverenost u njenu društvenu funkcionalnost je, nakon godina iskustva sa višepartijskim sistemom, uslovila znatno oprezniju podršku datom načelu. Isto kao i kod prethodne dimenzije, razlika u stepenu pristajanja uz ovaj iskaz na nivou dva društva, sada je, u odnosu na socijalistički period znatno veća, pa tako 70,8% ispitanika iz Hrvatske i 55,9% iz Srbije pokazuje liberalnu orijentaciju. Drugim rečima,

čini se da je srbijansko iskustvo sa višepartijskim sistemom i slobodom izražavanja koju je ovaj doneo, bilo znatno negativnije od hrvatskog.

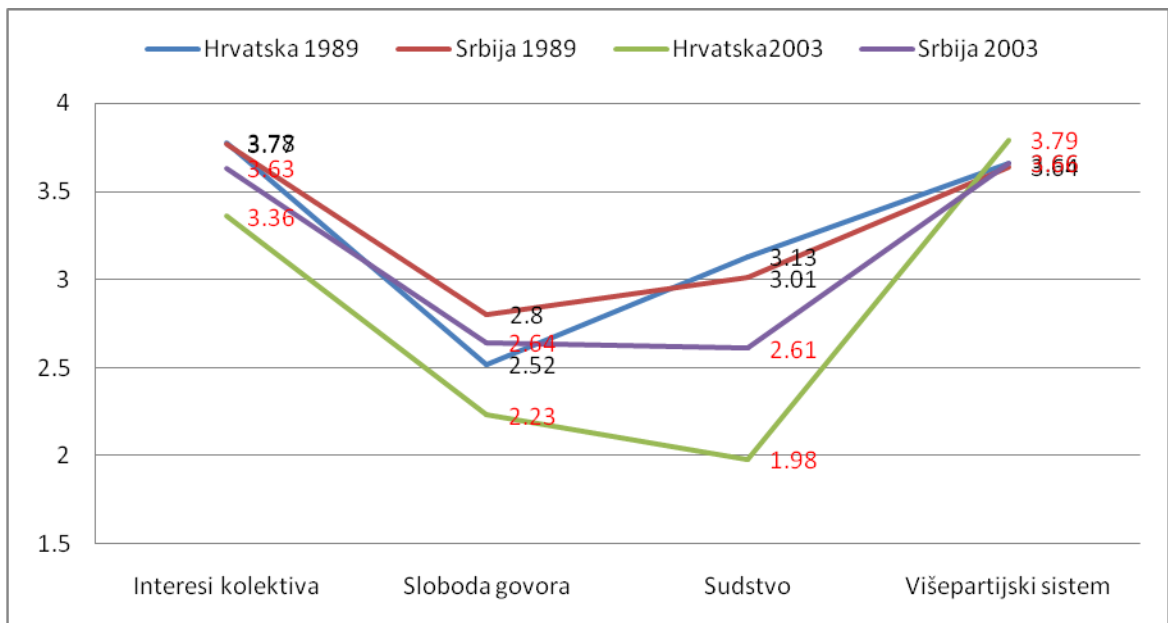
Treća dimenzija – kontrola valasti, merena pomoću stepena pristajanja uz stav da sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi vlasti, pokazuje naglašeno liberalnu orijentaciju u hrvatskom poduzorku (sa 80% ispitanika iz Hrvatske koji se delimično ili u potpunosti ne slažu sa iskazom) i većinsku, mada ne i tako ubedljivu, u srpskom uzorku (sa 60,8% ispitanika koji odbacuju navedeni iskaz). Čini se da je kod ovog iskaza razlika u stepenu liberalne orijentacije između dva društva najznačajnija, odnosno da ideja o podeli grana vlasti u Hrvatskoj predstavlja opšteprihvaćen standard, koji se gotovo ne dovodi u pitanje. Međutim, kao i kada se radi o prethodnim iskazima, u oba uzorka je primetno masovno pomeranje ispitanika ka sredini skale, uz najveću koncentraciju u okviru kategorije umerenog neslaganja s stavom.

Konačno, kada je o poslednjoj dimenziji reč – političkom pluralizmu - rezultati ukazuju da je u hrvatskom društvu došlo do blagog porasta u stepenu pristajanja uz iskaz da višepartijski sistem omogućuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, u odnosu na 1989. godinu, za razliku od Srbije koja beleži stagnaciju (pogledati prosečne vrednosti na Grafiku 5.1). Ipak, i pored toga, radi se o dominantno rasprostranjenoj dimenziji liberalne vrednosno-ideološke matrice (sa 72% ispitanika iz Hrvatske i 68,5% iz Srbije koji podržavaju iskaz). Dalje, rezultati ukazuju i na to da je jedino na ovoj dimenziji političkog liberalizma razlika u prosečnim rezultatima između dva uzorka relativno mala (i bez statističke značajnosti).

Osvrnemo li se na dobijene rezultate, jasno je da je period sistemskih promena doveo, makar na tri od četiri ispitivane dimenzije, do snažnijeg utemeljenja političkog liberalizma, odnosno do smanjenja vrednosno-normativne disonance. Drugim rečima, normativne promene koje su, makar samo tendencijski, vodile uspostavljanju političkog sistema na liberalno-demokratskim osnovama, uslovile su promene u vrednosnom sistemu većine pripadnika ispitivanih društava. Ovaj proces je, pri tome, znatno vidljiviji u hrvatskom nego u srpskom društvu, sugerišući da je pretpostavka o dinamici promena u političkoj areni (koja je bila nešto brža u Hrvatskoj nego u Srbiji) bila ispravna. Ipak, relativno visok stepen odbacivanja individualizma, kao temeljne vrednosti političkog liberalizma, svedoči o dugotrajnosti procesa vrednosnih promena, tokom kojeg su,

zavisno od konkretnog društveno-istorijskog konteksta (na primer, političke mobilizacije na nacionalističkim osnovama, dominantno prisutne tokom većeg dela posmatranog perioda post-socijalističke transformacije, i to u oba društva), neretko moguća i reverzibilna kretanja.

Grafik 5.1: Prosečne vrednosti na iskazima koji mere politički liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

5.1.5 Činioci političkog liberalizma

Pored opisanih generalnih tendencija u stepenu raspostranjenosti političkog liberalizma i njegove promene u ispitivanim društvima tokom perioda post-socijalističke transformacije, na ovom mestu valja se osvrnuti na činioce na osnovu kojih možemo da pratimo potencijalne razlike u stepenu pristajanja uz ispitivane dimenzije date pojave.

Kao što je najavljeno u hipotetičkom okviru, ispitivaćemo efekat klasno-slojne pripadnosti, obrazovanja, starosti, veličine mesta stanovanja, stepena religioznosti i pola ispitanika (pri tome, iako iz opšteg hipotetičkog okvira nije moguće izvesti pretpostavke

o značajnosti svih pobrojanih činilaca, a pre svega pola ispitanika, radi komparabilnosti i doslednosti, uvrstićemo ih u analizu). Na osnovu hi-kvadrat testa nastojaćemo da ispitamo da li su vrednosti ispitivanih obeležja (konkretnih faktora i odgovora ispitanika na pojedinačnim iskazima koji mere politički liberalizam) međusobno nezavisna, odnosno, ukoliko nisu, na osnovu mera asocijacije, ispitaćemo jačinu veze. Na taj način, bićemo u stanju da izdvojimo najznačajnije činioce posmatrane vrednosne orijentacije, a potom i da utvrdimo da li efekti ovih činilaca ostaju značajni kada se drugi faktori drže pod kontrolom. Ipak, za razliku od prethodnih vrednosnih orijentacija, kod kojih je bilo moguće formirati merne instrumente (skale) na osnovu kojih smo bili u prilici da donosimo pouzdanije zaključke o efektima različitih činilaca političkog liberalizma uz pomoć linearnih regresionih modela, ovde je, pomoću ordinalne regresione analize, ispitivan kontrolisani efekat datih činilaca na svaku od pojedinačnih varijabli koje mere po jednu dimenziju političkog liberalizma.

Imajući pred sobom teorijsko-hipotetički okvir koji koristimo pri objašnjenju promena sistemskih vrednosnih orijentacija – političkog i ekonomskog liberalizma, svakako se kao najznačajniji pretpostavljeni činilac izdvaja kategorija *klasno-slojnog položaja*, s obzirom da je njeno strukturisanje i reprodukovanje u direktnoj zavisnosti od tipa društvenih odnosa koji karakterišu vladajući poredak. Analiza ukazuje da je naša pretpostavka u značajnoj meri potvrđena: naime, pored obrazovanja, klasno-slojni položaj se pokazao kao statistički najznačajniji prediktor liberalne vrednosne orijentacije, i to u obe ispitivane godine i u oba društva (videti vrednosti Kramerovog V u Tabelama 5.4 – 5.7).

I druga pretpostavka od koje smo krenuli – da će politički liberalizam tokom socijalističkog perioda biti najizraženiji među pripadnicima vladajuće i srednje klase - takođe je potvrđena: naime, na svim iskazima, u oba društva, kod pripadnika ove dve klase, najveći je postotak slaganja sa iskazima koji mere liberalnu orijentaciju (pri tome, jedino kod dimenzije koja meri pristajanje uz individualističku orijentaciju, nijedna grupa ne dostiže nivo većinskog prihvatanja). Drugim rečima, pripadnici vladajuće i srednje klase su se manje ili više jasno profilisali kao nosioci novog sistema društvenih odnosa, u momentu kada je stari sistem bio u dubokoj strukturnoj i legitimacijskoj krizi. Međutim, podaci pokazuju da na dva od četiri iskaza, i pripadnici drugih društvenih klasa (pre

svoga sitni preduzetnici i niži rukovodioci, zajedno sa službenicima) uspevaju da pređu granicu većinskog prihvatanja liberalnih vrednosti, svedočeći i o uporednom delovanju unutarstemskih činilaca (kontradiktornosti u normativnom utemeljenju socijalizma) na rasprostranjenost liberalizma. Najniži stepem liberalizma je, pri tome, zabeležen kod kategorija NKV radnika, poljoprivrednika i KV radnika, grupacija koje su, čini se, ostale poslednje na braniku socijalističkih vrednosti.

Sledeći važan nalaz odnosi se na lateralno poređenje uzoraka u 1989. godini: naime, na sva četiri analizirana iskaza udeo liberalnih pripadnika vladajuće klase i srednjih stručnjačkih slojeva veći je u Hrvatskoj nego u Srbiji, svedočeći o tome da je u ovom društvu došlo do nešto bržeg konstituisanja nosilaca novog sistema društvenih odnosa. Istovremeno, suprotna tendencija je zabeležena kod kategorije sitnih poljoprivrednika: naime, na tri od četiri iskaza, pripadnici ove grupacije u Srbiji iskazuju snažnije pristajanje uz liberalne vrednosti od onih u Hrvatskoj.

Veći stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma tokom perioda post-socijalističke transformacije, u hrvatskom društvu, dovodi do značajnog pada efekta klasno-slojnog položaja. Drugim rečima, delovanje sistemskih faktora uslovljava postepeno saobražavanje vrednosti svih društvenih slojeva novom, liberalno-demokratskom normativnom okviru i očekivanom smanjenju vrednosno-normativne disonance. Nešto slabija rasprostranjenost političkog liberalizma u društvu Srbije uslovljava je da opadanje značaja efekta klasno-slojnog položaja ne bude u toj meri jednoznačno kao u Hrvatskoj (pad je zabeležen na dva od četiri iskaza, a na preostala dva porast i stagnacija - videti Tabele 5.4-5.7). Drugim rečima, što se systemske promene odvijaju sporije, to je izvesnije da će opstanak starih normativnih rešenja, uporedo sa novim, dobijati relativno trajan karakter, tvoreći hibridni sistem, koji proizvodi nekonzistentne i protivrečne vrednosti (odnosno, vrednosno-normativnu disonancu).

Podaci ukazuju na to da se u oba društva, "starim" nosiocila liberalnih vrednosti – elitama i srednjim stručnjačkim slojevima, sada pridružuju i sitni preduzetnici i niži rukovodioci, čija je reprodukcija sada snažnije vezana uz novi sistem društvenih odnosa. Nešto brži ekonomski razvoj Hrvatske i jasnije utemeljenje preduzetničkih slojeva u sistemu tržišne ekonomije i političke demokratije uslovljava su da ovaj sloj u Hrvatskoj postane najsnažniji branik liberalne doktrine (videti udeo liberalnih ispitanika u Tabelama

5.4-5.7); s druge strane, nešto snažnije izražen hibridni karakter ekonomskog sistema u Srbiji, nije mogao da dovede do tako jasnog interesenog utemeljenja date grupacije u tržišnom i demokratskom sistemu, pa stoga kod njenih pripadnika ne beležimo tako izraženo pristajanje uz politički liberalizam kao u Hrvatskoj. Na drugoj strani, došlo je do produblivanja razlika i između drugih klasno-slojnih grupacija na lateralnom poredbenom planu, pa se tako nešto snažnije izražena liberalna orijentacija sitnih poljoprivrednika iz Srbije, u odnosu na one iz Hrvatske, faktički istopila.

Tabela 5.4 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	27,8	35,0	20,9	23,6
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	27,6	40,8	35,4	19,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	41,5	33,7	32,6	30,4
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	25,9	27,1	25,6	18,6
	KV radnici	19,0	23,7	21,1	18,1
	NKV radnici	20,2	17,6	19,6	14,2
	Sitni poljoprivrednici	16,8	15,9	19,3	9,7
	Hi-kvadrat	84,789 (0,000)	48,133 (0,000)	49,102 (0,000)	56,220 (0,000)
	Kramerov V	0,184 (0,000)	0,148 (0,000)	0,103 (0,000)	0,143 (0,000)
Obrazovanje	Bez škole	6,7	12,3	18,1	5,6
	Osnovna škola	14,3	17,0	16,5	12,9
	Srednja škola	22,7	26,1	23,1	21,0
	Više i visoko obrazovanje	36,2	35,7	27,8	28,4
	Hi-kvadrat	83,888 (0,000)	65,338 (0,000)	50,002 (0,000)	87,093 (0,000)
	Kramerov V	0,183 (0,000)	0,166 (0,000)	0,105 (0,000)	0,173 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	15,6	17,5	18,4	13,3
	Mali grad	23,2	27,7	21,3	16,5
	Srednji grad	22,6	25,1	23,5	20,4
	Veliki grad	24,8	29,7	20,7	27,3
	Prestonica	28,9	34,1	32,7	24,2
	Hi-kvadrat	37,063 (0,000)	46,160 (0,000)	53,945 (0,000)	48,762 (0,000)
	Kramerov V	0,122 (0,000)	0,142 (0,000)	0,108 (0,000)	0,130 (0,000)
Starost	Do 29 godina	31,1	33,3	33,1	29,1
	30-44	25,8	29,6	23,3	23,2
	45-59	15,2	22,8	15,0	16,5
	60 i više	13,7	16,8	15,4	9,3
	Hi-kvadrat	67,326 (0,000)	46,567 (0,000)	122,945 (0,000)	95,997 (0,000)
	Kramerov V	0,104 (0,000)	0,140 (0,000)	0,163 (0,000)	0,182 (0,000)
Religioznost	Religiozni	20,4	23,5	21,0	18,2
	Ateisti	28,7	38,5	26,1	29,9
	Hi-kvadrat	15,135 (0,000)	7,744 (0,005)	11,386 (0,001)	13,481 (0,000)
	Kramerov V	0,078 (0,000)	0,059 (0,005)	0,050 (0,001)	0,069 (0,000)
Pol	Muški	21,4	24,8	20,6	17,1
	Ženski	22,7	25,7	24,2	20,9
	Hi-kvadrat	12,375 (0,015)	0,221 (0,638)	44,320 (0,000)	6,925 (0,008)
	Kramerov V	0,070 (0,015)	0,010 (0,638)	0,098 (0,000)	0,049 (0,008)

Drugi značajan činilac jačanja političkog liberalizma predstavlja stepen *obrazovanja* ispitanika. Naime, već je naglašeno da ovaj činilac predstavlja najznačajniji indikator izloženosti opštim procesima kulturne modernizacije, koji se u situaciji globalnog širenja svetskog kapitalističkog poretka ispoljavaju kao oblik kulturne univerzalizacije. Globalna kriza socijalističkog poretka, tokom osamdesetih godina prošlog veka, bila je praćena širenjem ideološke hegemonije zagovornika političkog liberalizma i tržišne ekonomije, utičući, između ostalih faktora, na slom socijalističkog bloka (što će, uostalom, usloviti kasniju neupitnost procesa post-socijalističke transformacije, koja se, kod tvrdih zagovornika tranzitološkog stanovišta, očitavala kao prelazak iz komandno-planskih i totalitarnih sistema u društva zasnovana na tržišnoj ekonomiji i demokratskom političkom poretku). Izloženost ovim globalnim promenama dominantnih ideoloških paradigmi jugoslovenskog socijalističkog društva bila je utoliko veća što se radilo o društvu u kojem je kontrola vladajuće grupacije nad totalitetom društvenih procesa bila znatno slabija nego u drugim socijalističkim režimima (naročito u kulturnoj sferi i posebno nakon Titove smrti). Drugim rečima, radilo se o društvu relativno otvorenom za ideološke uticaje koji su dolazili sa Zapada. Ovi su uticaji prodirali kroz kulturnu razmenu, različite oblike medija, ali i putem obrazovnih sadržaja, pogotovo u polju humanistike. Stoga, pretpostavlja se da je modernizujući efekat obrazovanja, pored opštih procesa racionalizacije, sekularizacije, otklona od anahronih oblika mišljenja, itd. koje je doneo, istovremeno bio povezan i sa latentnim širenjem dominantne ideološke matrice koja je dolazila sa Zapada (putem "skrivenog kurikuluma"). Imajući ovo u vidu, pošli smo od pretpostavke da će snažnija izloženost obrazovnom sistemu, u oba društva i oba ispitivana perioda, označiti i nešto viši stepen pristajanja uz politički liberalizam.

Podaci ukazuju na ispravnost ove pretpostavke. Naime, pored klasnog položaja, ovo je činilac čiji je efekat na stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma bio najveći, naročito kada se radi o podacima za 1989. godinu, da bi, tokom perioda post-socijalističke transformacije, sa snažnijim prodorom ove vrednosno-ideološke matrice, postepeno opadao. Najjači efekat ovog faktora u oba ispitivana društva, kada je reč o podacima dobijenim tokom socijalističkog perioda, beležimo na iskazu koji se odnosi na

prihvatanje višepartijskog sistema, dok je najslabiji na iskazu kojim se ispituje pristajanje uz individualističku orijentaciju (videti vrednosti Kramerovog V u Tabelama 5.4-5.7). Efekat ovog faktora je, pri tome, linearan, što znači da što je snažnija izloženost obrazovnom procesu, to je liberalna orijentacija rasprostranjenija. Konačno, treba reći i to da je visina efekta obrazovanja na ispitivane iskaze (tačnije, na tri od četiri iskaza) bila veća u hrvatskom nego u srpskom uzorku. Poređenjem udela liberalnih ispitanika u istim obrazovnim kategorijama u dva uzorka, jasno je da je efekat visokog obrazovanja na prihvatanje političkog liberalizma najsnažniji kod kategorije visokoobrazovanih ispitanika.

Kao što smo rekli, tokom perioda post-socijalističke transformacije dolazi do širenja ideologije političkog liberalizma, a uporedo sa tim do opadajućeg efekta obrazovanja. Ovaj nalaz je naročito karakterističan za Hrvatsku, u kojoj jačina veze između obrazovanja i svih ispitivanih iskaza opada (pri tome, najdrastičniji pad je zabeležen kod iskaza koji meri stepen pristajanja uz višestranački sistem). Podaci za Srbiju, s druge strane, ne pokazuju tako jednoznačne tendencije: naime, na dva od četiri iskaza efekat obrazovanja opada, na jednom se beleži blagi, a na jednom primetan porast u jačini efekta. Drugim rečima, nešto slabija penetracija liberalnih vrednosti u Srbiji, u odnosu na Hrvatsku, nije dovela do potpune eliminacije modernizacijskog efekta obrazovanja.

Treći činilac čiji smo efekat ispitivali je *starost*. Pretpostavka od koje smo krenuli je da će stariji ispitanici pokazivati nešto snažniji otklon od liberalnih vrednosti, kao posledica snažnijeg otpora ka promenama koji karakteriše starije doba. S obzirom da su liberalne vrednosti predstavljale relativni novum tokom socijalističkog perioda, iz osnove pretpostavke sledi da bi efekat starosti morao biti snažniji upravo kada se radi o podacima iz 1989. godine, u odnosu na one iz 2003. godine, odnosno, snažniji otpor starijih generacija morao je biti jači u inicijalnom periodu otpočinjanja procesa promena. Podaci ne potkrepljuju jednoznačno datu hipotezu. Naime, iako je efekat starosti vidljiv tokom socijalističkog perioda (mada ne u toj meri jak kao kod prethodna dva faktora) i iako nalazi potvrđuju tezu da su starije generacije inicijalno bile najmanje sklone da prihvate liberalne vrednosti, efekat ovog faktora ne opada tokom perioda transformacije, već naprotiv raste, i to u oba društva. Ipak, interesantan nalaz je da je linearnost veze, tokom

perioda transformacije, očuvana samo na prva dva iskaza, dok je, paradoksalno, na druga dva, kategorija koja u najmanjem stepenu prihvata liberalne vrednosti grupacija najmlađih ispitanika. Pod pretpostavkom da su mlađe generacije najviše sklone prihvatanju novina i promena, čini se da, nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa reformskim procesima, rezultati svedoče o potencijalnom zaokretu u vladajućim paradigmatama (gde mlađe generacije polako ukazuju na reverzibilnost procesa i novi ciklus promena, dok se starije generacije još uvek nisu u potpunosti prilagodile ni prethodnim promenama).

Sledeći činilac čiji smo efekat ispitivali je *veličina mesta stanovanja*. Već je naglašeno da nema razloga očekivati jednoznačni efekat ovog činioca: naime, iako seoske sredine, usled slabije obrazovne strukture, predstavljaju "logične" rasadnike otpora liberalnim reformama, visok udeo radništva (kao sloja koji je predstavljao osnovu na kojoj je počivala masovna podrška socijalističkom poretku), mogao bi da ima isti efekat kada se radi o gradovima. Podaci ukazuju da se radi o faktoru čiji je efekat evidentan, iako ne tako jak kao u slučaju obrazovanja i klasne pripadnosti, niti jednoznačan. Naime, nema sumnje da su stanovnici sela u najmanjem stepenu spremni da prihvate vrednosti političkog liberalizma, i to u obe ispitivane godine, u oba društva i na svim iskazima. Očekivan nalaz je i to da su stanovnici prestonih gradova, na većini iskaza (iako ne i na svim – videti Tabele 5.4-5.7), u najvećem stepenu bili skloni prihvatanju vrednosti političkog liberalizma. Međutim, poretci koji se uspostavljaju između krajnjih kategorija, variraju. Takođe, nema jednoznačnog zaključka ni kada se radi o jačini efekta na dva poredbena nivoa – lateralnom i temporalnom (na nekim iskazima je efekat snažniji u hrvatskom, a na nekim u srpskom uzorku; kada se posmatra temporalna dimenzija, a tendencija je ista u oba društva, na prvom iskazu beležimo porast značaja ovog faktora, na druga dva nema bitnih promena i na poslednjem opadajući značaj). Rečju, efekat veličine mesta stanovanja postoji, ali, kao što smo pretpostavili nije jednoznačan (s obzirom na nekonzistentnost nalaza, gotovo je izvesno da se kroz ovu varijablu prelamaju efekti drugih faktora. obrazovanja i klasnog položaja).

Tabela 5.5 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	75,0	83,9	68,2	69,2
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	75,9	81,3	56,3	63,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	78,2	82,4	62,8	72,3
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	61,5	72,5	44,9	61,1
	KV radnici	51,4	70,8	43,1	50,9
	NKV radnici	45,5	62,9	30,5	43,2
	Sitni poljoprivrednici	47,7	51,9	40,2	40,1
	Hi-kvadrat	109,371(0,000)	71,270 (0,000)	211,027(0,000)	113,620(0,000)
	Kramerov V	0,209 (0,000)	0,181 (0,000)	0,214 (0,000)	0,209 (0,000)
Obrazovanje	Bez škole	31,1	48,2	22,3	30,9
	Osnovna škola	42,0	63,0	33,6	41,9
	Srednja škola	55,2	72,1	44,9	59,0
	Više i visoko obrazovanje	77,1	84,5	64,9	74,1
	Hi-kvadrat	147,184(0,000)	124,810(0,000)	271,854(0,000)	184,325(0,000)
	Kramerov V	0,242 (0,000)	0,229 (0,000)	0,245 (0,000)	0,259 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	48,2	64,9	35,5	45,2
	Mali grad	57,8	69,8	45,7	57,4
	Srednji grad	59,0	73,2	53,0	60,0
	Veliki grad	50,3	76,3	52,6	67,2
	Prestonica	59,4	77,0	59,6	56,0
	Hi-kvadrat	26,212 (0,000)	26,030 (0,000)	131,596(0,000)	76,982 (0,000)
	Kramerov V	0,102 (0,000)	0,106 (0,000)	0,169 (0,000)	0,167 (0,000)
Starost	Do 29 godina	56,4	74,3	46,4	62,7
	30-44	58,8	74,8	47,0	59,1
	45-59	50,8	73,2	46,1	57,4
	60 i više	47,3	60,8	39,9	44,9
	Hi-kvadrat	20,229 (0,000)	38,828 (0,000)	10,749 (0,013)	46,807 (0,000)
	Kramerov V	0,090 (0,000)	0,128 (0,000)	0,098 (0,013)	0,131 (0,000)
Religioznost	Religiozni	52,4	69,6	42,9	55,3
	Ateisti	62,9	79,7	56,2	67,5
	Hi-kvadrat	16,738 (0,000)	3,016 (0,082)	51,563 (0,000)	8,925 (0,003)
	Kramerov V	0,082 (0,000)	0,037 (0,082)	0,050 (0,000)	0,058 (0,003)
Pol	Muški	58,7	72,4	48,2	58,4
	Ženski	48,0	69,6	41,2	53,6
	Hi-kvadrat	47,804 (0,000)	2,203 (0,138)	41,570 (0,000)	6,367 (0,012)
	Kramerov V	0,138 (0,000)	0,030 (0,138)	0,095 (0,000)	0,048 (0,012)

Efekat *religioznosti* na stepen prihvatanja liberalnih vrednosti znatno je jači u socijalističkom periodu, nego tokom perioda post-socijalističke transformacije. Iako su religiozni ispitanici svuda iskazivali slabiju spremnost ka prihvatanju liberalnih vrednosti, razlike koje su se ispoljavale nisu bile tako visoke kao kod prethodnih obeležja. Pri tome, i kod ove vrednosne orijentacije primetan je efekat "razvodnjenog konteksta": naime,

kako religioznost postaje snažnije utemeljena među širim društvenim grupama, tako njena diskriminatorna moć opada. Konačno, efekat religioznosti ne varira značajnije kada se radi o lateralnom poredbenom planu, odnosno, iste se tendencije ispoljavaju u dva društva, i to u oba posmatrana perioda.

Sličan zaključak se odnosi i na efekat pola ispitanika: relativno slab, iako statistički značajan uticaj, prisutan je tokom socijalističkog perioda (delujući tako da na svim iskazima, osim na prvom, muškarci ispoljavaju snažniju sklonost ka političkom liberalizmu), da bi se, nakon petnaest godina transformacije, istopio. Pri tome, gotovo iste tendencije su se ispoljile na lateralnom poredbenom planu, tako da je donošenje jednoznačnih zaključaka, kada se radi o ovom faktoru, otežano.

Tabela 5.6 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Sudstvo, u krajnjoj liniji, mora služiti interesima vlasti*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	75,0	84,1	64,4	74,7
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	44,8	92,4	35,4	65,0
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	69,7	86,8	59,8	76,7
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	46,4	84,4	41,3	68,6
	KV radnici	32,1	79,6	35,3	52,8
	NKV radnici	32,0	75,2	25,7	49,9
	Sitni poljoprivrednici	35,9	69,0	38,1	50,6
	Hi-kvadrat	161,258(0,000)	41,624 (0,000)	225,611(0,000)	122,257(0,000)
	Kramerov V	0,253 (0,000)	0,137 (0,000)	0,221 (0,000)	0,212 (0,000)
Obrazovanje	Bez škole	22,2	65,4	24,5	46,1
	Osnovna škola	26,4	74,3	30,8	49,8
	Srednja škola	40,1	81,9	39,3	62,3
	Više i visoko obrazovanje	67,4	87,2	61,0	76,4
	Hi-kvadrat	199,074(0,000)	64,391 (0,000)	257,267(0,000)	108,500(0,000)
	Kramerov V	0,282 (0,000)	0,164 (0,000)	0,238 (0,000)	0,194 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	32,8	75,9	33,0	54,8
	Mali grad	42,4	77,9	42,0	58,8
	Srednji grad	43,3	78,2	50,3	59,3
	Veliki grad	34,0	82,4	47,8	69,1
	Prestonica	48,3	89,5	50,8	70,2
	Hi-kvadrat	36,356 (0,000)	34,774 (0,000)	89,879 (0,000)	45,158 (0,000)
	Kramerov V	0,120 (0,000)	0,122 (0,000)	0,140 (0,000)	0,125 (0,000)
Starost	Do 29 godina	40,4	80,8	38,7	54,6
	30-44	41,8	83,8	42,6	64,4
	45-59	38,7	81,2	44,1	67,0
	60 i više	37,4	73,9	38,1	55,3
	Hi-kvadrat	2,998 (0,398)	21,074 (0,000)	10,600 (0,014)	35,680 (0,000)
	Kramerov V	0,035 (0,398)	0,094 (0,000)	0,098 (0,014)	0,112 (0,000)
Religioznost	Religiozni	37,2	78,9	39,0	60,6
	Ateisti	52,1	87,5	51,5	67,1
	Hi-kvadrat	34,778 (0,000)	2,765 (0,096)	47,171 (0,000)	2,647 (0,104)
	Kramerov V	0,118 (0,000)	0,035 (0,096)	0,102 (0,000)	0,031 (0,104)
Pol	Muški	41,3	81,0	44,2	65,6
	Ženski	38,1	79,3	37,1	56,0
	Hi-kvadrat	25,359 (0,000)	1,103 (0,294)	53,653 (0,000)	27,430 (0,000)
	Kramerov V	0,101 (0,000)	0,021 (0,294)	0,108 (0,000)	0,098 (0,000)

Tabela 5.7 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	91,7	77,3	81,1	72,7
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	69,0	87,5	60,4	77,8
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	84,2	73,5	77,8	76,0
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	65,1	74,4	57,8	66,7
	KV radnici	58,5	70,7	56,5	69,0
	NKV radnici	43,4	69,8	42,3	59,9
	Sitni poljoprivrednici	48,4	65,1	53,6	70,3
	Hi-kvadrat	160,699 (0,000)	10,046 (0,123)	228,776(0,000)	14,257 (0,027)
	Kramerov V	0,253 (0,000)	0,098 (0,123)	0,223 (0,000)	0,104 (0,027)
Obrazovanje	Bez škole	33,3	63,2	25,5	58,8
	Osnovna škola	40,0	73,0	47,1	65,5
	Srednja škola	61,2	71,1	57,7	68,2
	Više i visoko obrazovanje	82,9	77,6	79,0	77,7
	Hi-kvadrat	228,604(0,000)	8,984 (0,029)	313,735(0,000)	18,754 (0,000)
	Kramerov V	0,302 (0,000)	0,089 (0,029)	0,263 (0,000)	0,116 (0,000)
Veličina mesta stanovanja	Selo	47,9	65,2	49,5	65,5
	Mali grad	55,5	80,0	61,1	69,1
	Srednji grad	59,9	73,5	65,9	68,3
	Veliki grad	62,9	71,2	62,0	68,1
	Prestonica	69,3	79,1	69,0	74,7
	Hi-kvadrat	68,144 (0,000)	19,934 (0,001)	94,830 (0,000)	6,329 (0,176)
	Kramerov V	0,165 (0,000)	0,135 (0,001)	0,144 (0,000)	0,068 (0,176)
Starost	Do 29 godina	60,2	67,8	58,7	62,8
	30-44	61,3	68,9	62,0	70,5
	45-59	55,9	78,0	57,6	72,0
	60 i više	49,4	71,8	53,1	66,9
	Hi-kvadrat	18,953 (0,000)	9,191 (0,027)	17,228 (0,001)	7,315 (0,062)
	Kramerov V	0,087 (0,000)	0,090 (0,027)	0,061 (0,001)	0,073 (0,062)
Religioznost	Religiozni	57,2	72,4	56,3	68,5
	Ateisti	59,6	67,9	69,3	68,8
	Hi-kvadrat	0,920 (0,337)	0,547 (0,460)	50,677 (0,000)	0,001 (0,973)
	Kramerov V	0,019 (0,337)	0,022 (0,460)	0,106 (0,000)	0,001 (0,973)
Pol	Muški	62,8	72,3	62,8	72,0
	Ženski	50,5	71,5	52,3	65,0
	Hi-kvadrat	75,504 (0,000)	0,047 (0,829)	82,109 (0,000)	7,750 (0,005)
	Kramerov V	0,175 (0,000)	0,006 (0,829)	0,134 (0,000)	0,075 (0,005)

5.1.6. Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca političkog liberalizma

Pored pojedinačnog efekta ispitivanih faktora na stepen prihvatanja iskaza koji mere politički liberalizam, neophodno je utvrditi na koji način se on menja kada se ostali pretpostavljeni činiooci ove vrednosne orijentacije drže pod kontrolom. S obzirom da, kao

što je naglašeno, nismo mogli da formiramo jedinstven merni instrument kojim bismo merili stepen pristajanja uz politički liberalizam u dve godine, pomoću ordinalne regresione analize ispitivali smo efekat pojedinačnih činilaca na svaku od pojedinačnih (ordinalnih) varijabli koje mere neku od dimenzija ove vrednosne orijentacije (pri tome sve su varijable rekodovane tako da viši rezultati označavaju snažniju liberalnu orijentaciju). Kao kovarijate smo upotreбили starost i stepen obrazovanja (obe merene u godinama, pa stoga upotrebljene kao kontinuirane nezavisne varijable), dok su faktori veličina mesta stanovanja, klasna pripadnost, pol i religioznost ispitanika³⁰⁶. Treba napomenuti da vrednosti ocene parametara (*estimates*), priložene u modelima, označavaju ordinalne (*logit*) regresione koeficijente (*log-odds regression coefficient*), odnosno da pokazuju kolike su (*logit*) šanse da promenom vrednosti nezavisne varijable za jednu jedinicu, zavisna varijabla poraste za jedan stepen. Stepen značajnosti (dat u zagradama), računa se na osnovu Wald statistike i ukazuje na to koji su koeficijenti statistički značajni (na nivou značajnosti 0,05). Konačno, Nagelkerke, korigovani koeficijent determinacije, određuje koliki je procenat objašnjenosti varijanse zavisne varijable uz pomoć nezavisnih varijabli u modelu.

Kada se radi o nezavisnom efektu ispitivanih komponenti političkog liberalizma (kada se ostali prediktori drže pod kontrolom), podaci za 1989. godinu pokazuju da obrazovanje ostaje značajan prediktor svih iskaza (jedini izuzetak je iskaz koji meri individualističku orijentaciju u hrvatskom uzorku), i to u očekivanom smeru - što je stepen obrazovanja viši, to su veće šanse da ispitanik bude liberalno orijentisan (ponovo, osim na iskazu koji meri individualističku orijentaciju gde viši stepen obrazovanja vodi snažijoj kolektivističkoj orijentaciji – videti Tabelu 5.8).

Drugi činilac koji je ispoljio značajan efekat kada smo ispitivali pojedinačni efekat odabranih prediktora – klasno-slojna pripadnost – i dalje je pokazivao značajnost (kada se držao pod kontrolom efekat drugih varijabli), ali samo za određene kategorije klasnog položaja: naime, pripadnost kategorijama NKV i KV radnika, a kod pojedinih

³⁰⁶ S obzirom da u ordinalnoj regresionoj analizi softver (SPSS) automatski pretvara poslednje obeležje date nezavisne varijable u referentnu kategoriju, varijable su prethodno rekodovane tako da referentna obeležja koja smo koristili i u prethodnim regresionim modelima dobiju najveću vrednost i time automatski budu prebačena u referentnu kategoriju.

iskaza i službenika, povećava šanse da ispitanici budu pozicionirani na donjim delovima Likertovih skala, odnosno da iskažu autoritarno-kolektivističku orijentaciju u odnosu na sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju. Interesantan nalaz je da, osim u dva slučaja (kod iskaza koji se odnose na slobodu govora u hrvatskom i višepartijskog sistema u srpskom uzorku), šanse da stručnjaci iskažu snažniju liberalnu orijentaciju od sitnih poljoprivrednika su jednake nuli. Pripadnost sitno-preduzetničkim i nižim rukovodećim grupacijama ni na koji način ne utiče na šanse da ispitanik bude liberalnije orijentisan (u odnosu na sitne poljoprivrednike), dok pripadnost elitnim kategorijama uvećava šanse za pristajanje uz politički liberalizam, ali samo kada se radi o uzorku za Srbiju i samo za poslednja tri iskaza.

Efekat starosti je tek delimično značajan, i to u većoj meri u srpskom nego u hrvatskom uzorku. Ipak, smer uticaja ovog prediktora nije jednoznačan, pa tako sa starošću rastu šanse da ispitanici iz Srbije budu liberalnije orijentisani, kada je reč o dva poslednja iskaza. Slično je i sa polom: kontrolisani efekat ovog prediktora nije na svim iskazima značajan, a tamo gde jeste (osim u slučaju individualističke orijentacije za ispitanike iz Srbije), pripadnost muškom polu označava i snažnije pristajanje uz liberalnu orijentaciju. Religioznost menja šanse da ispitanik bude liberalno orijetisan samo na dva iskaza u hrvatskom uzorku (i to u oprečnim smerovima), dok su efekti različitih kategorija mesta stanovanja (tamo gde su statistički značajni), u potpunosti jednoznačni i ukazuju da je veći stepen liberalizma prisutan u gradovima nego u seoskim sredinama.

Tabela 5.8: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere politički liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 1989.

Zavisne varijable	Interesi kolektiva ...		Sloboda govora danas ...		Sudstvo u krajnjoj ...		Višepartijski sistem ...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Nagelkerke	0,066	0,068	0,085	0,067	0,092	0,068	0,102	0,070
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Starost	-0,028 (0,000)	-0,021 (0,000)	-0,006 (0,092)	0,000 (0,850)	0,002 (0,621)	0,010 (0,000)	0,004 (0,236)	0,004 (0,070)
Obrazovanje	-0,009 (0,540)	-0,024 (0,034)	0,082 (0,000)	0,052 (0,000)	0,090 (0,000)	0,078 (0,000)	0,107 (0,000)	0,070 (0,000)
Muški pol	-0,075 (0,350)	-0,222 (0,000)	0,361 (0,000)	0,134 (0,024)	0,048 (0,544)	0,078 (0,196)	0,420 (0,000)	0,259 (0,000)
NKV radnici	-0,771 (0,000)	-0,460 (0,000)	-0,300 (0,033)	-0,469 (0,000)	-0,368 (0,010)	-0,422 (0,000)	-0,172 (0,219)	-0,416 (0,000)
KV radnici	-0,773 (0,000)	-0,550 (0,000)	-0,425 (0,000)	-0,273 (0,001)	-0,600 (0,000)	-0,437 (0,000)	-0,119 (0,316)	-0,191 (0,024)
Službenici	-0,723 (0,000)	-0,444 (0,000)	0,042 (0,788)	-0,254 (0,016)	-0,086 (0,574)	-0,385 (0,000)	0,218 (0,159)	-0,254 (0,016)
Stručnjaci	0,339 (0,051)	0,092 (0,453)	0,480 (0,010)	0,225 (0,072)	0,312 (0,078)	-0,008 (0,948)	0,401 (0,027)	0,168 (0,187)
Sitni preduz./niži rukovodioci	-0,261 (0,465)	0,329 (0,218)	0,337 (0,378)	0,398 (0,148)	-0,132 (0,707)	-0,482 (0,072)	0,007 (0,985)	0,143 (0,604)
Elita	-0,306 (0,368)	-0,499 (0,000)	0,219 (0,554)	0,410 (0,001)	0,700 (0,060)	0,312 (0,018)	0,546 (0,143)	0,355 (0,007)
Mali grad	0,007 (0,956)	-0,047 (0,542)	0,073 (0,570)	0,061 (0,412)	-0,236 (0,053)	0,075 (0,322)	-0,030 (0,802)	0,126 (0,094)
Srednji grad	0,006 (0,590)	-0,075 (0,498)	0,042 (0,724)	0,302 (0,005)	-0,154 (0,191)	0,221 (0,039)	0,048 (0,685)	0,290 (0,007)
Veliki grad	0,262 (0,052)	-0,182 (0,101)	-0,172 (0,186)	0,250 (0,018)	-0,483 (0,000)	0,071 (0,506)	0,136 (0,302)	0,089 (0,406)
Prestonica	0,496 (0,000)	0,422 (0,000)	0,106 (0,359)	0,378 (0,000)	0,036 (0,748)	0,084 (0,426)	0,323 (0,005)	0,294 (0,006)
Nereligiozni	0,031 (0,761)	0,032 (0,668)	0,073 (0,475)	0,087 (0,235)	0,239 (0,016)	0,085 (0,245)	-0,428 (0,000)	-0,061 (0,412)

S druge strane, podaci za 2003. godinu pokazuju da sa širenjem političkog liberalizma, eksplanatorni efekat ordinalnih regresionih modela opada (pogledati vrednosti korigovanog koeficijenta determinacije u Tabelama 5.8 i 5.9). Ovo, suštinski, znači da efekat pojedinih prediktora, koji je statistički bio značajan 1989. godine, sada opada ili se potpuno gubi – primera radi, uticaj klasno-slojnog položaja. Ipak, važno je istaći sledeće: viši stepen političkog liberalizma zabeležen u hrvatskom uzorku znači da je ova vrednosno-ideološka matrica prodrla među veći deo populacije datog društva, te da

su varijacije među različitim grupama manje, a time i efekat ispitivanih faktora. Relativno slabiji prodor političkog liberalizma u srpskom društvu, tokom perioda transformacije, označio je i snažnije međugrupne varijacije i barem delimični opstanak značaja efekata pojedinih faktora. Kao najznačajniji prediktori izdvajaju se obrazovanje i starost ispitanika, i to u oba uzorka. Ipak, ako je efekat obrazovanja jednoznačan i u očekivanom smeru, isto ne važi i za starost (pogledati vrednosti ordinalnih regresionih koeficijenata za starost ispitanika u Tabeli 5.9). Interesantan nalaz je da je pol i dalje statistički značajan prediktor političkog liberalizma, ali samo u uzorku za Srbiju (na prvom iskazu pripadnost muškom polu povećava šanse da ispitanik odbacuje liberalizam, a kod ostalih iskaza je stvar obratna). Efekti mesta stanovanja i religioznosti ostaju sporadični i višeznačni.

Tabela 5.9: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere politički liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 2003.

Zavisne varijable	Interesi kolektiva ...		Sloboda govora danas ...		Sudstvo u krajnoj ...		Višepartijski sistem ...	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Nagelkerke	0,055	0,088	0,054	0,099	0,046	0,073	0,025	0,039
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Starost	-0,016 (0,000)	-0,023 (0,000)	-0,002 (0,610)	-0,009 (0,000)	-0,001 (0,769)	0,008 (0,003)	0,016 (0,001)	0,009 (0,020)
Obrazovanje	0,032 (0,036)	0,057 (0,000)	0,101 (0,000)	0,097 (0,000)	0,076 (0,000)	0,071 (0,000)	0,034 (0,142)	0,043 (0,048)
Muški pol	-0,155 (0,069)	-0,228 (0,002)	0,161 (0,067)	0,299 (0,002)	0,237 (0,375)	0,324 (0,000)	-0,001 (0,997)	0,364 (0,001)
NKV radnici	-0,242 (0,204)	-0,107 (0,489)	0,195 (0,313)	-0,043 (0,792)	-0,159 (0,207)	0,026 (0,864)	-0,205 (0,456)	-0,371 (0,120)
KV radnici	-0,081 (0,646)	-0,278 (0,059)	0,264 (0,138)	-0,251 (0,096)	-0,291 (0,023)	-0,102 (0,480)	-0,097 (0,697)	-0,205 (0,359)
Službenici	-0,107 (0,578)	-0,434 (0,005)	0,146 (0,455)	-0,024 (0,880)	-0,178 (0,255)	0,409 (0,007)	-0,102 (0,708)	-0,322 (0,168)
Stručnjaci	-0,028 (0,899)	-0,043 (0,822)	0,151 (0,509)	0,124 (0,531)	0,190 (0,167)	0,511 (0,007)	-0,034 (0,914)	0,042 (0,881)
Sitni preduz./niži rukovodioci	0,095 (0,281)	-0,409 (0,080)	0,427 (0,099)	0,104 (0,663)	-0,139 (0,471)	0,427 (0,067)	0,510 (0,167)	0,498 (0,168)
Elita	-0,271 (0,281)	-0,496 (0,027)	0,254 (0,323)	0,062 (0,788)	-0,076 (0,672)	0,532 (0,017)	0,015 (0,966)	-0,288 (0,490)
Mali grad	0,257 (0,036)	0,049 (0,715)	0,057 (0,650)	0,231 (0,089)	0,055 (0,779)	-0,038 (0,776)	0,224 (0,228)	0,159 (0,409)
Srednji grad	0,256 (0,041)	-0,001 (0,993)	-0,036 (0,777)	0,281 (0,006)	-0,010 (0,965)	-0,078 (0,428)	0,229 (0,226)	0,240 (0,103)
Veliki grad	0,305 (0,044)	0,501 (0,000)	0,120 (0,442)	0,254 (0,047)	0,426 (0,105)	0,147 (0,255)	0,010 (0,962)	-0,037 (0,839)
Prestonica	0,392 (0,003)	0,142 (0,234)	-0,006 (0,965)	0,436 (0,000)	-0,096 (0,709)	0,085 (0,468)	0,156 (0,432)	0,224 (0,198)
Nereligiozni	0,610 (0,014)	0,296 (0,073)	0,155 (0,558)	0,351 (0,038)	0,098 (0,264)	0,155 (0,350)	-0,197 (0,498)	-0,224 (0,402)

* * *

Ukoliko pokušamo da rezimiramo dobijene nalaze u svetlu hipoteza od kojih smo krenuli, dobijamo sledeće zaključke:

1. politički liberalizam nije predstavljao konzistentnu vrednosno-ideološku matricu ni u jednom od ispitivanih društva, tokom socijalističkog perioda, i u tom pogledu nije došlo do značajnijih promena tokom procesa post-socijalističke transformacije;
2. neke od dimenzija političkog liberalizma bile su većinski rasprostranjene već u socijalističkom periodu, ukazujući na postojanje vrednosno-normativne disonance (koja je imala i unutarstemska i sistemsko poreklo). Tokom perioda transformacije, sa promenom normativno-institucionalnog okvira, raste stepen prihvatanja liberalnih vrednosti (sve ispitivane dimenzije, osim individualizma, bile su, prema podacima iz 2003. godine, većinski rasprostranjene u oba društva). Drugim rečima, dolazi do smanjenja vrednosno-normativne disonance i usaglašavanja starih vrednosti sa novim normativnim okvirom;
3. razlike koje su se javile na lateralnom poredbenom planu, između dva društva, u pogledu stepena prihvatanja različitih dimenzija političkog liberalizma, nisu bile značajne (potvrđujući našu hipotezu o dominantno sistemskom karakteru ispitivane vrednosne orijentacije), da bi, tokom perioda transformacije, ove razlike, na svim iskazima postale statistički značajne. Ovaj nalaz svedoči u prilog hipoteze da su se razlike u tempu i obuhvatu sistemskih promena između dva društva odrazile na brzinu vrednosne transformacije;
4. pretpostavka o ključnom značaju strukturne varijable – klasno-slojnog položaja, na stepen prihvatanja političkog liberalizma samo se delimično potvrdila. Naime efekat ove varijable je: a. vidljiviji tokom socijalističkog perioda nego tokom perioda transformacije; b. snažniji u društvu Srbije nego u hrvatskom i c. nedvosmislen i značajan samo kada se ispituje njegov individualni efekat (kada se kontrolišu ostali faktori, a posebno obrazovanje, efekat ove varijable značajno opada i varira u smeru uticaja, zavisno od iskaza i konkretne kategorije klasnog položaja koja se poredi). Ipak, nalazi delimično potvrđuju hipotezu da su se kao nosioci liberalnih vrednosti, tokom socijalističkog perioda, profilisali pre svega pripadnici vladajuće nomenklature (naznačavamo ovo delimično, zato što je veći deo tog efekta u

stvari onaj koji dolazi sa visokim stepenom obrazovanja, a ne kao posledica samog položaja u klasnoj strukturi, iako je, razume se, razdvajanje ove dve varijable smisleno samo na analitičkom nivou, a ne i na konkretno društveno-istorijskom);

5. najsnažniji prediktor političkog liberalizma predstavlja, u oba društva i oba posmatrana vremenska odsečka, obrazovanje ispitanika, kao indikator izloženosti procesima kulturne univerzalizacije tokom perioda globalnog jačanja ideološke hegemonije kapitalističkog društvenog poretka;
6. iako starost ostaje značajan prediktor, čak i pri kontrolisanom efektu drugih činilaca liberalne vrednosne orijentacije, smer njegovog delovanja nije jednoznačan, otežavajući donošenje definitivnih zaključaka;
7. iako statistička značajnost veličine mesta stanovanja nije konzistentna, kada se radi o pojedinim uzorcima ili iskazima, jasno je da su veće šanse da stanovnici gradova budu liberalno orijentisani od stanovnika sela;
8. kontrolisani efekat ostalih ispitivanih faktora – pola i religioznosti ispitanika varira, i prema uzorcima, i prema statističkoj značajnosti i prema smeru, ne dozvoljavajući nam da donesemo definitivne zaključke (iako ima indicija da su šanse da pripadnici muškog pola budu liberalno orijentisani veće nego kod žena).

5.1.7 Činioci političkog liberalizma 2003. godine

Kao što je u poglavlju o operacionalizaciji političkog liberalizma naglašeno, podaci za 2003. godinu su nudili bogatiju empirijsku građu na osnovu koje je bilo moguće pouzdanije zaključivati i o stepenu rasprostranjenosti i o kontrolisanom efektu činilaca političkog liberalizma. Merni instrument sačinjen od dva iskaza koja smo u prethodnom koraku analize koristili u svrhu ispitivanja promena koje su se desile na temporalnoj dimenziji (*Sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju i Sudstvo, u krajnjoj liniji, treba da služi interesima vlasti*), i dve empirijske tvrdnje koje se nisu ranije pojavljivale (*Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi i Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi*). Teorijski prosek na skali je 12, označavajući granicu većinske autoritarne, odnosno liberalne orijentacije.

Tabela 5.10 Stepen pristajanja ispitanika uz stavove koji mere politički liberalizam/autoritarni kolektivizam u 2003. godini, Hrvatska i Srbija

	Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi		Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Potpuno slaganje	3,5	5,7	3,4	6,8
Delimično slaganje	11,0	21,9	10,3	21,7
Neodlučni	21,6	17,3	16,3	12,5
Delimično neslaganje	42,6	41,3	40,5	39,1
Potpuno neslaganje	21,4	13,8	29,5	19,8

Rezultati deskriptivne analize ukazuju da se osnovni nalaz, dobijen na temelju pojedinačnih iskaza ne menja: nešto viši stepen političkog liberalizma zabeležen je u hrvatskom uzorku u odnosu na srpski (pri tome, t test je pokazao da se radi o statistički značajnoj razlici), potvrđujući našu hipotezu da se brži tempo sistemskog preobražaja hrvatskog društva tokom perioda transformacije (uz snažniju otvorenost prema svetu i, sledstveno, snažniju izloženost međunarodnim pritiscima u pravcu uspostavljanja normativnog sistema koji podržava kapitalistički društveni poredak) morao odraziti i na nešto brže promene u vrednosnoj sferi (pogledati prosečne vrednosti u Tabeli 5.11). Pri tome, rezultati dobijeni u oba društva svedoče o većinskoj liberalnoj orijentaciji (iako treba reći da su relativno visoki skorovi na skali delimično i posledica toga što je pri formiranju skale, usled nedovoljne visine faktorskih punjenja i slabe konzistentnosti sa ostalim iskazima, izostao iskaz koji meri kolektivističku/individualističku orijentaciju). Ipak, pored toga, nije nevažno ni to da su sa smenama vlasti, nakon 2000. godine, reforme u pravcu političkog pluralizma (i komplementarne tržišne ekonomije) u značajnoj meri ubzane, i to u oba ispitivana društva, te da su izborne pobede novih elita (koje su u Srbiji dobile atribut "revolucionarnih") u značajnoj meri ojačale ideološku hegemoniju novog sistema društvenih odnosa, uvodeći ga, postepeno, u fazu konsolidacije.

Konačno, a radi dobijanja potpunije slike, treba naglasiti i to da rezultati ukazuju da je granica teorijskog proseka "jedva" probijena, odnosno da i dalje značajan deo populacije (naročito u srbijanskom društvu – pogledati Tabelu 5.10), strukturalno i delatno ostaje privržen autoritarnim vrednostima. Drugim rečima, ako je faza kapitalističke konsolidacije bila praćena uspostavljanjem ideološke hegemonije novih vladajućih elita (odnosno njihove pro-liberalne politike), relativno značajan udeo

populacije još uvek je pokazivao, makar na nivou ideoloških uverenja i vrednosnih stavova, otpor ovakvom pravcu promena, predstavljajući nemalu društvenu bazu za potencijalno drugačije oblike političke mobilizacije.

Tabela 5.11 Prosečni rezultati na skali političkog liberalizma/autoritarnog kolektivism (sva četiri iskaza), Hrvatska i Srbija

	Hrvatska	Srbija
Prosek	14,69	13,01
Standardna devijacija	2,78	3,26
Koeficijent varijacije	0,19	0,25
t: 13,297; Sig. 0,000		

Konačno, na ovom mestu neophodno je osvrnuti se, još jednom, na činioce političkog liberalizma, ovoga puta uzimajući u obzir njihov kontrolisani efekat na stepen rasprostranjenosti političkog liberalizma u 2003. godini, meren uz pomoć nešto pouzdanijeg instrumenta (podsećanja radi, u prethodnom odeljku ovog poglavlja ispitivan je kontrolisani efekat nezavisnih faktora na pojedinačne iskaze, ali ne i na skalu koja meri ispitivanu vrednosnu orijentaciju). Kao nezavisni činioci, u regresioni model su uvedeni sledeći faktori: indikatorske varijable za klasni položaj (uz sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju), veličinu mesta stanovanja (gde je selo predstavljalo referentnu kategoriju), muški pol i nereligiozne ispitanike, kao i kontinuirane varijable koje su merile stepen obrazovanja ispitanika (u godinama formalnog školovanja) i starost.

Regresioni modeli ukazuju na to da je procenat objašnjenosti varijanse u uzorku za Srbiju znatno veći nego u uzorku za Hrvatsku (pogledati visine koeficijenta determinacije u Tabeli 5.12), ukazujući na to da je politički liberalizam u hrvatskom društvu manje varirao s obzirom na ispitivana obeležja (tj. da je relativno ravnomerno prodirao u različite društvene grupe, praveći snažnije podele na unutargrupnom nego na međugrupnom planu)³⁰⁷.

Najznačajniji prediktor političkog liberalizma predstavlja stepen obrazovanja ispitanika, i tu nema značajnije razlike u odnosu na nalaze dobijene na osnovu analize

³⁰⁷ U prilog ovom nalazu svedoče i visine standardnih devijacija i koeficijentata varijacije unutar dva uzorka (Tabela 5.11).

pojedinačnih iskaza. Modernizacijski efekat obrazovanja iskazuje se na gotovo svim vrednosnim orijentacijama koje smo ispitivali, ukazujući na to da se radi o ključnom mehanizmu na osnovu kojeg dolazi do procesa kulturne univerzalizacije, odnosno do prodora globalnih vladajućih ideoloških paradigmi (podsetimo se da je obrazovanje bilo značajan činilac snažnijeg prihvatanja ove orijentacije i tokom socijalističkog perioda, delujući u pravcu odbacivanja ideološko-legitimacijske osnove socijalističkog poretka, odnosno u korist globalno dominantne kapitalističke paradigme).

Efekat strukturalne varijable - klasnog položaja ispitanika – snažnije se ispoljavao u srpskom nego u hrvatskom uzorku. Naime, u uzorku za Hrvatsku, jedino kategorija sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca odskače u pogledu snažnijeg prihvatanja političkog liberalizma, ukazujući na to da se radi o grupi čije su vrednosti manje ili više jasno interesno utemeljene u pluralističkom političkom sistemu i tržišnoj regulaciji ekonomije, na kojima počiva reprodukcija njihove društvene pozicije, odnosno koja se konstituiše kao ključni nosilac kapitalističkog društvenog poretka. S druge strane, obrasci klasne podele u Srbiji, kada se radi o političkom liberalizmu, imaju drugačiji karakter: naime, radi se o jasnoj odeljenosti dva bloka, gde se, na jednoj strani, kao nosioci autoritarnog-kolektivismu prepoznaju predstavnici sitnog seljaštva i radništva, grupacija koje su činile masovnu bazu političke podrške Miloševićevom režimu, i čija su strukturalna pozicija i delatna usmerenost još uvek bili snažno vezani uz paternalističku ulogu države (koja, se po pravilu, identifikuje sa vladajućim režimom); na drugoj strani, nalaze se grupacije koje su interesno bile zainteresovane za svrgavanje Miloševićevog režima i ubrzavanje transformacijskih procesa (pre svega, stručnjačke i preduzetničke grupacije, koje su u kočenju sistemskih reformi videle prepreku za održavanje sopstvene privilegovane društvene pozicije). O različitoj prirodi karaktera podele koja se uspostavlja u okviru dva društva svedoče i prosečni rezultati na skali političkog liberalizma prema klasnom položaju (videti Tabelu 5.13): naime, dok su u uzorku za Hrvatsku sve klasne grupacije iskazale dominantno liberalnu orijentaciju (te otuda "iskakanje" sitno-preduzetničke grupacije dodatno ukazuje na njeno profilisanje kao nosioca kapitalističkog poretka), u uzorku za Srbiju se jasno prepoznaje već opisana podela na dva bloka, sa nižim društvenim slojevima koji su ispod ili jedva "prebacuju" teorijski prosek, i višim društvenim slojevima, među kojima se kategorija stručnjaka (kao

glavna regrutna baza političke i delimično ekonomske elite) prepoznaje kao nosilac novog sistema društvenih odnosa (pri tome, treba naglasiti da rezultati regresione analize pokazuju da pripadnost ovoj grupaciji određuje snažnije pristajanje uz politički liberalizam i onda kada se kontroliše efekat obrazovanja – videti Tabelu 5.12).

Efekat veličine mesta stanovanja ukazuje da stanovnici prestonih gradova, u oba društva, iskazuju nešto snažniji politički liberalizam u odnosu na stanovnike sela, najverovatnije usled snažnije izloženosti pluralističkim kulturnim modelima, ali i neposrednijeg iskustva sa demokratskim oblicima političke participacije (pre svega usled postojanja snažnije organizovane mreže civilnog društva koja omogućuje interesno organizovanje i manje ili više neposrednu građansku participaciju u različitim vidovima široko definisanih političkih borbi).

Religioznost ispitanika, kao indikator tradicionalističke orijentacije, takođe pokazuje značajan efekat na stepen pristajanja uz politički liberalizam, i to u pretpostavljenom smeru: snažnije odbacivanje autoritarno-kolektivističkih obrazaca karakteristično je za ispitanike koji se deklariraju kao nereligiozni, ukazujući na to da, suprotno našoj pretpostavci, sa rastom stepena religioznosti u populaciji, efekat ovog faktora ne mora nužno da jenjava, kao što je to bio slučaj kod tradicionalističkih vrednosnih orijentacija.

Konačno dok rezultati ukazuju da starost ispitanika u potpunosti gubi na značaju (u odnosu na efekat koji se ispoljio pri analizi pojedinačnih iskaza), interesantan nalaz je da pripadnost muškom polu, iako blago (ali i dalje statistički značajno), određuje i nešto viši stepen liberalne orijentacije (što je donekle u skladu sa nalazima dobijenim pri analizi autoritarne orijentacije).

Tabela 5.12 Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji mere orijentaciju prema političkom liberalizmu, Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,094			Srbija R ² = 0,145		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,019	0,007	0,747	-0,030	-0,009	0,637
Srednji grad	-0,128	-0,049	0,034	-0,018	-0,008	0,708
Veliki grad	0,060	0,018	0,422	0,113	0,038	0,057
Glavni grad	0,186	0,068	0,005	0,209	0,056	0,000
Nereligiozni	0,267	0,045	0,030	0,198	0,045	0,011
NKV ne/manuelni radnici	0,070	0,024	0,360	0,052	0,017	0,438
KV manuelni radnici	0,097	0,045	0,156	-0,104	-0,046	0,084
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	0,146	0,056	0,059	0,207	0,090	0,001
Stručnjaci	0,126	0,038	0,179	0,290	0,100	0,000
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	0,345	0,071	0,003	0,280	0,052	0,009
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,067	0,015	0,547	0,274	0,060	0,006
Muški pol	0,077	0,038	0,066	0,184	0,092	0,000
Obrazovanje	0,054	0,215	0,000	0,053	0,218	0,000
Starost	-0,002	-0,034	0,157	-0,001	-0,017	0,387

Tabela 5.13 Prosečni rezultati na skali političkog liberalizma, prema klasnom položaju, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Poljoprivrednici	NKV radnici	KV radnici	Službenici i tehničari	Stručnjaci	Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	Politička i ekonomska elita
Hrvatska	13,95	13,85	14,48	15,26	15,41	15,66	15,38
Srbija	11,46	12,11	12,04	13,53	14,47	14,07	14,31

5.2 Ekonomski liberalizam

5.2.1 Konceptualni okvir analize

Ekonomski liberalizam, kao idejna orijentacija, dobija svoje jasnije utemeljenje sa širenjem kapitalističkih društvenih odnosa, tokom 19. veka, odnosno sa jačanjem slojeva trgovačke i industrijske buržoazije, koji su legitimitet za akumulaciju kapitala i zaštitu stečene imovine (bilo legalnim ili nelegalnim putem) dobili upravo postuliranjem nekih od temeljnih principa ove ideološke matrice (kao što su sklonost ka razmeni, konkurenciji i maksimizaciji profita) kao čovekovih univerzalnih svojstava (up. Polanji, 2003). Ipak, koreni ove doktrine leže u idejama koje su tokom 18. veka razvijali mislioci poput Adama Smita (Adam Smith) i Dejvida Rikarda (David Ricardo), ili, idemo li dalje u istoriju filozofske misli, u sedamnaestovekovnim idejama Spinoze (Baruch Spinoza), Hobsa (Thomas Hobbes) i Džona Loka (John Locke). Smitove ideje počivale su na liberalnim i racionalističkim pretpostavkama o ljudskoj prirodi, a njegove rasprave utemeljile su klasična liberalna shvatanja o ulozi države u građanskom društvu (Hejvud, 2005: 52). U osnovi liberalne doktrine leži stav o individualnom interesu ka racionalnoj ekonomskoj aktivnosti (a koja vodi maksimizaciji sopstvene dobiti), gde se ‘nevidljiva ruka tržišta’ pojavljuje kao spontani samoregulativni mehanizam delatnosti mnoštva racionalnih aktera. Ovo stanovište podrazumeva da se ljudsko ponašanje, budući racionalno utemeljeno, opire svakom pokušaju spolja nametnute regulative, te se, sledstveno, izvodi stav o potrebi minimalnog mešanja države u domen ekonomskih aktivnosti. U okviru ranih liberalnih teorija na nivo aksioma se uzdiže stav da je čovekova priroda egoistička, na osnovu čega se izvodi načelo konkurencije ili takmičenja (nasuprot solidarnosti), koje se profiliše kao temeljni društveni odnos. Ova materijalističko-egoistička ideologija interesa je podrazumevala da je takmičenje osnova čovekovog samoodržanja, te stoga njegovo prirodno stanje, odnosno da su privatni interesi jači od bilo koje vrste zajedničkih veza (Tadić, 1972: 213; takođe, videti i u: Hiršman, 1999). Pravni i društveni uslov individualnog samoodržanja počiva na privatnoj svojini, pa se u okviru ranog liberalizma pojedinac pojavljuje kao nosilac i čuvar privatne svojine. U kasnijim razradama liberalne doktrine, dolazi do revizije potonjeg stava, pa se država pojavljuje kao ‘noćni čuvar’ svojinskih odnosa i uslova slobodne konkurencije.

Dakle, da rezimiramo, klasična liberalna ekonomska misao počivala je na nekoliko temeljnih principa: 1. egoistička i racionalna čovekova priroda, koja vodi maksimizaciji sopstvenih interesa; 2. načelo o samoregulativnom tržištu, kao bezličnom mehanizmu regulacije ekonomskih procesa, kojem nije potrebna spoljna intervencija države (*laissez-faire*); 3. privatna svojina, kao pravni i društveni preduslov čovekovog samoodržanja i 4. takmičenje, kao bazični društveni odnos, koji vodi maksimizaciji individualne koristi i selekciji pojedinaca koji se u datom procesu pokažu kao najuspešniji (iz ovog principa se, potom, izvodi racionalizacija društvenih nejednakosti-up. Hejvud, 2005: 55).

Dok je klasični liberalizam svoj vrhunac doživljavao tokom 19. i početkom 20. veka u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama (kako Hejvud navodi, sve do 30ih godina 20. veka gotovo da nema ozbiljnog osporavanja ove doktrine u SAD), novi uspon ove političke ideologije vezuje se za sedamdesete godine 20. veka, u formi neoliberalizma, i to kao kao reakcija na državni intervencionizam, karakterističan za kapitalističke ekonomije tokom dobrog dela 20. veka (Hejvud, 2005: 54-56). Politički uzlet ove doktrine vezuje se za "reganomiku" i "tačerizam", odnosno za jačanje nove desnice u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji (up. Harvi, 2010: 61), koja je nastojala da spoji doktrinu *laissez-fair* sa konzervativnom filozofijom društva (Hejvud, 2005: 56). Kao posledica ove politike, dolazi do reformi socijalne i fiskalne politike u dve zemlje, koje su vodile drastičnom smanjenju uloge države u sferi socijalne potpore i uopšte razgradnji države blagostanja, privatizaciji javnog sektora, obračunavanju sa sindikatima i institucijama društvene solidarnosti, redukciji poreza, podsticanju preduzetničke inicijative i stvaranju povoljne poslovne klime za privlačenje stranih investicija. Drugim rečima, oblici društvene solidarnosti zamenjeni su novim vidovima integracije koji su počivali na individualizmu, privatnoj svojini i ličnoj odgovornosti (Harvi, 2010: 40). Uspon ove ekonomske doktrine povezan je i sa globalnim ekonomskim procesima, karakterističnim za period koji je nastupio nakon propasti Breton-Vudskog sporazuma 70ih godina (odnosno, sa procesima ekonomske globalizacije), a njena globalna hegemonija, u značajnoj meri, koincidira sa krizom socijalističkih sistema, koja postaje evidentna početkom osamdesetih godina prošlog

veka. Neoliberalizam predstavlja jedan vid tržišnog fundamentalizma, kako navodi Hejvud (2005: 56), gde se tržište postulira ne samo kao praktični, nego i kao moralno superiorni oblik ekonomske regulacije u odnosu na državni intervencionizam (na osnovu čega se i razlikuje od klasičnog liberalizma, koji je uviđao i neke nedostatke samoreglativnog tržišta).

Svoj najpotpuniji teorijski izraz neoliberalizam dobija u idejama Milтона Fridmena (Milton Friedman) i Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek). Hajek je snažno kritikovao centralno planiranje i državnu intervenciju, smatrajući da tržište predstavlja neprikosnoveni mehanizam neprinudne koordinacije različitih aktera koji najbolje odgovara liberalnom individualističkom društvu (Grej, 1999: 93). Ovu vrstu koordinacije, koja se uspostavlja na osnovu informacija o preferencijama i resursima ostalih aktera, i koja vodi stanju ravnoteže, Hajek smatra efikasnijom od bilo kog oblika centralnog planiranja (Grej, 1999: 93), usled činjenice da centralni planeri, ma koliko bili kompetentni, nisu u stanju da se nose sa mnoštvom složenih informacija (Hejvud, 2005: 57). Tržište je, za njega, paradigma spontanog društvenog poretka, koji počiva na načelu slobode (odnosno, odsustvu prinude), te je, u tom smislu, delotvornije u ostvarenju društvene harmonije (Grej, 1999: 94). Državni intervencionizam, s druge strane, predstavlja najozbiljniju pretnju načelu slobode, jer se on, po pravilu, ne završava samo u ekonomskom sistemu, već ima tendenciju da proдре i u druga područja društvene egzistencije, te u krajnjoj liniji, smatra Hajek, vodi totalitarizmu (Hejvud, 2005: 57).

Milton Fridman je, s druge strane, kritikovao kejnzijanski model državne intervencije u okviru kapitalističkih ekonomija, nastojeći da pokaže kako "velike" vlade ne nastaju kao vid demokratskog pritiska u cilju ispravljanja društvenih neravnoteža koje izaziva kapitalizam, već, naprotiv, služe uskim interesima državnog birokratskog aparata. Nasuprot tome, on je naglašavao pozitivne efekte "nevidljive ruke tržišta", razrađujući neke od temeljnih principa klasičnog liberalizma: 1. tržišta prenose, putem mehanizma cena, mnoštvo informacija, formirajući "nervni sistem" koji je u stanju da reguliše ekonomiju; 2. potom, tržište, za njega, predstavlja mehanizam koji, na makroekonomskom nivou, dovodi do najracionalnije upotrebe resursa, delujući jednako motivišuće i na bogate i na siromašne; 3. tržište favorizuje privatni sektor ekonomije time

što ga disciplinuje i tera da troškove proizvodnje drži na najmanjem mogućem nivou, za razliku od javnog sektora u kojem gubitke pokrivaju poreski obveznici; 4. tržišta su, smatra Fridman, pristupačni, pa čak i demokratski mehanizmi, u kojima se, na osnovu principa konkurencije, potrošači pojavljuju kao jedini meritorni donosioci odluka; 5. konačno, tržišta se, za njega, pojavljuju kao mehanizmi kojima se uspostavlja ekonomska pravda, gde se uspeh postiže na osnovu talenta ili marljivog rada, dok su ekonomske nejednakosti, koje se pri tome uspostavljaju, samo odraz prirodnih nejednakosti među ljudima (Hejvud, 2005: 57).

Ovaj kratak pregled razvoja liberalne ekonomske doktrine svakako ne pledira da bude sveobuhvatan, niti je to na ovom mestu neophodno (opširnije o različitim pravcima u razvoju liberalizma videti u: Hejvud, 2005 ili Grej, 1999). Osnovna namera je bila da se utvrde glavni elementi na kojima počiva ideologija ekonomskog liberalizma, odnosno da se pruži uvid u opšti društveni i teorijski kontekst u kojem data doktrina ponovo postaje hegemon ideološka perspektiva u globalnim okvirima, oblikujući, pri tome i lokalne razvojne procese. Naime, već smo napomenuli da je samo ustrojstvo jugoslovenskog socijalističkog sistema bilo unekoliko specifično, time što je sadržavalo i neke elemente tržišne ekonomije (koji se javljaju kao odgovor na krizu rasta u uslovima kapitalističkog ekonomskog okruženja). Ova unutrašnja kontradiktornost dodatno je produbljena ekonomskom (i političkom) krizom, koja je postala manifestna osamdesetih godina, ali i legitimacijskom krizom socijalizma na međunarodnom planu. Uporedo sa krizom socijalizma, u globalnim i lokalnim okvirima, napreduje proces ekonomske globalizacije, koji svoje ideološko opravdanje nalazi upravo u idejama neoliberalizma. Drugim rečima, širenje kapitalističkog svetskog sistema je bilo praćeno procesima kulturne univerzalizacije, u okviru kojih ideološko opravdavanje globalnih mehanizama reprodukcije društvenih nejednakosti postepeno postaje neupitno i samorazumljivo, postajući oblik nove ortodoksije koji svoju artikulaciju dobija u "Vašingtonskom konsenzusu" 1990-ih godina (Harvi, 2012: 29). Na taj način, razgradnja socijalističkog sistema praćena je manje ili više jasno uobličanim alternativnim sistemom društvenih odnosa koji je imao da ga zameni, a koji je počivao na tržišnoj ekonomiji i političkom

pluralizmu. Proces post-socijalističke transformacije se, u tom kontekstu, posmatrao kao gotovo neupitni prelazak komandno-planskih ekonomija u tržišno regulisane.

S druge strane, temeljni stubovi socijalističkog sistema društvenih odnosa su umnogome bili suprotni idejama liberalne doktrine. Jedna od osnovnih pretpostavki ekonomskog liberalizma - privatna svojina – u socijalizmu je bila (doduše, ne u potpunosti) zamenjena kolektivnim formama vlasništva (državno, društveno, zadružno), čime je individualno nadmetanje pojedinačnih ili kolektivnih aktera onemogućeno (odnosno, u jugoslovenskoj varijanti, marginalizovano i ograničeno). Umesto tržišta kao dominantnog mehanizma regulacije privrednih aktivnosti, pojavljuje se plan, koji propisuje država, odnosno njena vrhuška (reformama jugoslovenskog samoupravnog sistema, doduše, dolazi do uvođenja nekih elemenata tržišnog poslovanja i delegiranja odgovornosti radnim kolektivima). Slobodna konkurencija biva zamenjena redistributivnom ulogom države, koja se odvija prema načelu egalitarne raspodele materijalnih dobara (doduše, treba reći da ograničena konkurencija radnih kolektiva nije bila u potpunosti nepoznata u jugoslovenskom socijalizmu, kao ni obrasci stratifikacije koji su se temeljili na nejednakoj raspodeli resursa). Namesto slobodnog ugovora pojedinačnih aktera stupaju oblici kolektivnog sindikalnog organizovanja kao deo državnog aparata. Ovome treba dodati i još jednu specifičnost jugoslovenske varijante socijalističkog sistema: radi se samoupravnoj participaciji u odlučivanju u okviru preduzeća (koja je, kako su istraživanja pokazala, imala, pre svega, formalni karakter, iako je doprinela održavanju egalitarističkog sindroma) (Županov, 1970).

S obzirom na ranije opisane karakteristike socijalističkog sistema uopšte, kao i njegove jugoslovenske varijante, ali i karakteristike predsocijalističkog perioda društvenog razvoja, jasno je da su neke od dominantnih vrednosnih orijentacija hrvatskog i srpskog društva morale biti u suprotnosti sa osnovnim elementima liberalne ekonomske ideologije. Revolucionarni karakter uspostavljanja socijalističkog sistema, koji se ogledao u nastojanjima da se prekine sa gotovo svim tekovinama predratnog perioda (a pre svega sa klasno zasnovanim nejednakostima kroz formu uravnilovke prisutne u prvim posleratnim godinama) i redistributivna politika države (koja se, barem formalno, oslanjala na egalitarnu raspodelu materijalnih dobara), doprineli su snažnoj raširenosti

egalitarne orijentacije, što su istraživanja iz 60tih i 70tih godina prošlog veka i pokazala (Pantić, 1977, Županov, 1970). Naravno, nije potrebno posebno naglašavati da je, uprkos proklamovanom raskidu sa svim tradicionalnim društvenim formama, jugoslovenski socijalizam pokazivao neke elemente strukturalne homologije sa predratnim društvenim sistemom (pre svega, kroz snažno izraženu egalitarnu orijentaciju, ali i redistributivnu ulogu države u ekonomiji), što je, uostalom, na ideološkom planu i olakšalo njegovo utemeljenje. Iako je uravnilovka bila prisutna u prvim poratnim godinama socijalističke vladavine, egalitarna svest je opstajala i kasnije, kada su uvođenjem elemenata tržišne privrede i principa raspodele zarada prema radu, već postojeće društvene nejednakosti dopunjene i onima koje su se formirale na materijalnoj osnovi (Pantić, 1977: 329). Županov je tako zaključio da je dominantna kulturna odlika jugoslovenskog društva egalitarni sindrom, koji se manifestuje kroz sledeće dimenzije: perspektiva ograničenog dobra, redistributivna etika, norma egalitarne raspodele, antiprofesionalizam, intelektualna uravnilovka i antiintelektualizam (Županov, 1970).

I Pantićevo istraživanje s kraja 70tih godina svedoči, doduše ne tako uverljivo, o dominaciji egalitarne vrednosne orijentacije, pri čemu su uočene znatne varijacije u stepenu prihvatanja ove vrednosti s obzirom na materijalni status posmatranih slojeva: egalitarizam je bio najrasprostranjeniji u onim društvenim slojevima koji su materijalno najugroženiji, a najmanje rasprostranjen među materijalno obezbeđenim, visokoobrazovanim ispitanicima, koji su posedovali najveću društvenu moć. S obzirom na dobijene rezultate, Pantić je zaključio da različiti društveni slojevi i grupe ne pridaju isti smisao pojmu egalitarizma, pa tako materijalno ugroženi slojevi pod egalitarizmom podrazumevaju, pre svega, materijalnu jednakost i anuliranje socijalnih razlika, dok viši slojevi pod ovim pojmom podrazumevaju jednakopravnost, odnosno pravnu jednakost svih građana (Pantić, 1977: 328, 332).

Da rezimiramo, dominantnu vrednost (kojom se izražavao poželjan tip odnosa u ekonomskoj sferi) tokom socijalističkog perioda predstavljala je egalitarno-redistributivna orijentacija, koja je umnogome bila u nesaglasju sa ekonomskim liberalizmom, vrednosno-ideološkom matricom koja se postepeno uobličavala kao dominantna na globalnoj istorijskoj pozornici (i čijem uticaju nije moglo da ne podleže ni jugoslovensko socijalističko društvo, naročito u periodu krize sistema, koja se

najsnažnije manifestovala upravo u ekonomskoj sferi). S druge strane, ekonomski liberalizam nije svoje izvoriste imao samo u dominantnom i ekspanzionističkom spoljnom okruženju, već i u samom jugoslovenskom socijalističkom sistemu, u okviru kojeg se, pored dominantno socijalističkih razvijaju i neki normativno-institucionalni elementi tipični za kapitalistički društveni poredak (elementi tržišta, ograničena konkurencija preduzeća, ograničena privatna svojina, itd.).

5.2.2 Operacionalizacija ekonomskog liberalizma

Ključne dimenzije ekonomskog liberalizma koje smo izdvojili na osnovu teorijske konceptualizacije su sledeće:

1. ekonomski individualizam, koji svoj izraz dobija kroz neupitno prihvatanje privatne svojine i individualne odgovornosti;
2. minimalni državni intervencionizam u ekonomiji, odnosno prihvatanje ideje da je samoregulativno tržište najbolji mehanizam alokacije resursa i regulacije ekonomskih procesa;
3. opravdavanje ekonomskih nejednakosti, kroz prihvatanje ideje o takmičenju kao osnovnom društvenom odnosu u kojem "preživljavaju" samo najuspešniji;
4. orijentacija na preduzetničku inicijativu.

Naravno, jasno je da, usled nesrazmere u broju empirijskih iskaza koji su nam stajali na raspolaganju u dve ispitivane godine, nije bilo moguće ni obuhvatiti sve dimenzije ispitivanog fenomena, niti je bilo moguće formiranje kompozitnog mernog instrumenta koji bi bio uporediv za dve ispitivane godine. Stoga smo primenili sličan postupak kao i kod prethodnih vrednosnih orijentacija koje su analizirane u ovom radu: redukovani broj empirijskih iskaza smo koristili kako bi pratili dinamiku promena u stepenu rasprostranjenosti date vrednosne orijentacije tokom perioda post-socijalističke transformacije, da bismo, u drugom koraku, na osnovu znatno većeg broja dostupnih empirijskih iskaza u podacima iz 2003. godine mogli da donosimo pouzdanije zaključke. Ipak, treba napomenuti da nedovoljan broj uporedivih iskaza i male vrednosti Kronbahove alfe pri testiranju stepena pouzdanosti (i pored činjenice da se svi iskazi okupljaju oko jednog faktora u sva četiri uzorka) nisu dozvoljavali formiranje

kompozitnog mernog instrumenta te je, stoga, poređenje vršeno na pojedinačnim empirijskim iskazima (pri tome, treba napomenuti da su formulacije iskaza u dva slučaja bile nešto drugačije u dve ispitivane godine):

Društveni napredak uvek će počivati na privatnom vlasništvu (1989.,2003) - dimenzija: ekonomski individualizam;

Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom (1989)/*Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju* (2003) – dimenzija minimalna državna intervencija u privredi;

Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države uslov je privrednog rasta (1989)/*Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi* (2003) – dimenzija: minimalna državna intervencija u ekonomiji.

Svi iskazi su dati u obliku Likertove skale i naknadno su transformisani tako da viši skorovi označavaju veći stepen liberalne orijentacije. Međutim, nepostojanje unutrašnje konzistentnosti među varijablama koje mere ekonomski liberalizam (i to u obe godine i oba ispitivana društva) svedoči ili o problematičnom karakteru mernih instrumenata (empirijskih iskaza) ili o činjenici da ekonomski liberalizam nije uspeo da se utemelji kao jednoznačna vrednosna orijentacija u ispitivanim društvima. S obzirom da empirijske iskaze ne možemo naknadno menjati, pozabavićemo se drugom tvrdnjom-nepostojanjem jednoznačne utemeljenosti različitih dimenzija ekonomskog liberalizma. Naime, da bismo proverili unutrašnju konzistentnost dobijenih iskaza, sproveli smo Spirmanovu korelaciju rangova za obe ispitivane godine (Tabele 5.9 i 5.10). Rezultati ukazuju na znatno veći stepen unutrašnje konzistentnosti u 1989. nego u 2003. godini, i to u oba uzorka (što delimično može biti posledica razlika u načinima formulisanja iskaza, ali i posledica samog procesa ekonomske transformacije, odnosno percepcije njenih efekata u dva društva). Takođe, rezultati ukazuju i na to da je nešto veći stepen unutrašnje konzistentnosti prisutan u hrvatskom u odnosu na srpski uzorak (i to u obe ispitivane godine), iako su tendencije koje se u njima ispoljavaju identične. Interesantno

je da u 2003. godini nema kvantitativnog slaganja varijacija između iskaza koji meri orijentaciju na privatno vlasništvo i onog koji se odnosi na uopšteni državni intervencionizam u ekonomiji. Drugim rečima, za naše ispitanike dva ključna elementa doktrine ekonomskog liberalizma – privatno vlasništvo i minimalna država – uopšte nisu prepoznati kao deo jedinstvene slike o poželjnoj društveno-ekonomskoj realnosti.

Tabela 5.14: Spirmanov koeficijent korelacije (Rho) za empirijske iskaze koji mere ekonomski liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989.

	Hrvatska			Srbija		
	Društveni napredak	Potpuna nezavisnost	Država mora	Društveni napredak	Potpuna nezavisnost	Država mora
Društveni napredak...	1	0,202	0,144	1	0,205	0,119
Potpuna nezavisnost...	0,202	1	0,403	0,205	1	0,293
Država mora imati...	0,144	0,403	1	0,119	0,293	1

Tabela 5.15: Spirmanov koeficijent korelacije (Rho) za empirijske iskaze koji mere ekonomski liberalizam, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Hrvatska			Srbija		
	Društveni napredak	Što vlada manje	Vlada ne bi trebalo	Društveni napredak	Što vlada manje	Vlada ne bi trebalo
Društveni napredak...	1	0,055*	0,136	1	0,025*	0,121
Što vlada manje interveniše	0,055*	1	0,107	0,025*	1	0,175
Vlada ne bi trebalo da ...	0,136	0,107	1	0,121	0,175	1

*Veza nije statistički značajna

U drugom koraku analize, na podacima za 2003. godinu, bilo je moguće uraditi detaljniju analizu vrednosnih orijentacija koje se odnose na sferu ekonomske regulacije društvenog života. U tu svrhu, izdvojili smo dve vrednosne dimenzije, jednu koja meri stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam, i drugu koja se odnosi na njemu suprotstavljenu, etatičko-redistributivnu orijentaciju. Izdvajanje ovih posebnih dimenzija učinjeno je iz najmanje dva razloga: prvi, zato što je obilje empirijske građe dozvoljavalo izdvajanje posebnih dimenzija i njihovo temeljnije analiziranje; i drugi, važniji, zato što se proučavanjem vrednosnih matrica koje su karakteristične za socijalistički sistem društvenih odnosa dobija kompletnija slika o efektima sistemskih

reformi na promenu dominantnih vrednosti, ali i o stepenu konzistentnosti vrednosnih sistema.

Redistributivno-etatišćku orijentaciju merili smo uz pomoć sledećih empirijskih iskaza:

Razlike u prihodima u Srbiji/Hrvatskoj su prevelike;

Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda između onih sa visokim i onih sa niskim prihodima;

Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele;

Vlada bi trebalo da garantuje minimalni životni standard;

Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi.

Svi iskazi su transformisani tako da viši rezultati mere snažniju liberalnu orijentaciju. Konfirmatornom analizom glavnih komponenti potvrdili smo da se dati iskazi mogu redukovati na jednu dimenziju (pogledati vrednosti latentnog korena i visine faktorskih punjenja u Tabeli 5.16), dok je analizom pouzdanosti dobijena statistička potvrda da se na osnovu datih iskaza može formirati pouzdan i unutrašnje konzistentan merni instrument (pogledati vrednosti Kronbahove alfe u Tabeli 5.16). Skala ekonomskog liberalizma imala je raspon od 5 do 25, uz teorijsku aritmetičku sredinu 15.

Tabela 5.16: Konfirmatorna analiza glavni komponenti i analiza pouzdanosti za iskaze koji mere etatištičko-redistributivnu/liberalnu orijentaciju, Hrvatska i Srbija 2003.

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		2,850	2,681
Procenat objašnjenosti varijanse		57,009	53,312
Visina faktorskih punjenja	Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele	0,809	0,799
	Vlada bi trebalo da garantuje svakome minimalni životni ...	0,784	0,784
	Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se ...	0,778	0,760
	Razlike u prihodima u Hrvatskoj/Srbiji su prevelike	0,635	0,537
	Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda	0,757	0,749
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,811	0,774

Ekonomski liberalizam, odnosno orijentacija ka prihvatanju neprikosновенosti privatnog vlasništva, merena uz pomoć sledećih iskaza:

Bez privatizacije preduzeća bi bila još u goroj situaciji nego što su sada;

Sve vrste javnih usluga bolje bi funkcionisale da su privatizovane;

Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.

I u ovom slučaju su svi iskazi transformisani tako da viši skorovi označavaju liberalnu orijentaciju. Konfirmatornom analizom glavnih komponenti je potvrđena pretpostavka da se date stavke mogu redukovati na jednu latentnu dimenziju (videti vrednosti latentnog korena i visinu faktorskih punjenja u Tabeli 5.17), dok je analizom pouzdanosti utvrđeno da imamo relativno konzistentne skale (videti vrednosti Kronbahove alfe u Tabeli 5.17). Skala ekonomskog liberalizma je imala raspon od 3 do 15, uz teorijski prosek (koji je označavao granicu većinski egalitarne od neegalitarne orijentacije) 9.

Tabela 5.17: Konfirmatorna analiza glavni komponenti i analiza pouzdanosti za iskaze koji mere ekonomski liberalizam (odnosno orijentaciju na privatno vlasništvo), Hrvatska i Srbija 2003.

		Hrvatska	Srbija
Vrednost latentnog korena		1,553	1,715
Procenat objašnjenosti varijanse		51,752	57,159
Visina faktorskih punjenja	Bez privatizacija preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji...	0,822	0,817
	Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su ...	0,798	0,816
	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom ...	0,489	0,618
Pouzdanost skale	Kronbahova alfa	0,602	0,708

5.2.3 Hipotetički okvir

Osnovna hipoteza na kojoj se analiza temelji je da ekonomski liberalizam, kao i njegov antipod redistributivni etatizam, predstavljaju systemske vrednosti, koje se tipično vezuju uz kapitalistički, odnosno socijalistički sistem društvenih odnosa. U istorijskom delu analize je pokazano zbog čega vrednosna matrica ekonomskog liberalizma nije dobila čvršće utemeljenje u predsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske, uprkos (zakasnelom) prodoru kapitalističkih društvenih odnosa krajem 19. i u prvoj polovini 20. veka. S druge strane, socijalistički sistem društvene reprodukcije primarno je počivao na komandno-planskoj ekonomiji, koja se oslanjala na kolektivne forme vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i centralizovano upravljanje ekonomskim procesima od strane vladajuće grupacije. Međutim, usled specifičnosti u razvoju jugoslovenskog socijalizma, o čemu je detaljno bilo reči, normativno-institucionalni ekonomski okvir nije ostao monolitan; naprotiv, počev od 50-ih godina prošlog veka, njega je karakterisalo uvođenje elemenata tržišne ekonomije i funkcionalne decentralizacije (koji su se ogledali u prenosu dela ekonomskih ovlašćenja sa centralnih nivoa vlasti na radne kolektive, odnosno na njihove rukovodioce, koji se potom izdvajaju kao menadžerski deo vladajuće klase). Drugim rečima, dominantni normativni okvir tokom ovog perioda je predstavljen komandno-planskom ekonomijom, sa elementima tržišnog regulisanja ekonomskih

aktivnosti (čije je jačanje naročito bilo izraženo tokom osamdesetih godina, u momentu duboke ekonomske krize socijalističkih ekonomija). Kontradiktorna priroda normativno-institucionalnog okvira na kojem je počivala jugoslovenska socijalistička privreda, kao i snažnija otvorenost prema kapitalističkom okruženju, od značaja je za našu temu utoliko što je jasno da je ona neminovno otežavala jednoznačno utemeljenje dominantnih vrednosnih orijentacija koje se vezuju za percepciju ekonomskih odnosa: naime, pored etatičko-redistributivne i egalitarne orijentacije, kao tipično socijalističke, pretpostavka je da je sistem podsticao reprodukovanje i onih vrednosti koje se tipično vezuju za kapitalistički sistem društvenih odnosa, a koje nazivamo ekonomskim liberalizmom. Drugim rečima, kontradiktorno normativno utemeljenje na kojem je sistem počivao, moralo je da proizvede nesklad između normi i usvojenih vrednosti, odnosno unutar sistemsku vrednosno-normativnu disonancu (čijem su delovanju bile izložene sve društvene grupacije).

Druga vrsta nesklada između normativno-institucionalnog i vrednosnog poretka, za koju pretpostavljamo da se javlja već u okviru socijalističkog poretka, je sistemska po svom karakteru. Naime, u momentu kada socijalistički sistem zapada u krizu (praćenu snažnim spoljnim ideološkim pritiskom, koji se vezuje za globalnu ekspanziju kapitalističke ekonomije i njeno legitimisanje na temelju radikalnih neoliberalnih ideja i konkretnih politika), dolazi do formiranja grupacija koje predstavljaju nosioce alternativnog (kapitalističkog) sistema društvenih odnosa. One tada usvajaju vrednosti ekonomskog liberalizma pre nego što dođe do samih sistemskih promena, pa nesklad između postojećih, starih, normi i novih vrednosti (karakterističnih samo za pojedine društvene grupacije – a pre svih za delove nomenklature i srednje stručnjačke slojeve), nazivamo sistemskom vrednosno-normativnom disonanom. Da rezimiramo, usled delovanja činilaca koji su svoje izvorište imali u kontradiktornom normativnom utemeljenju jugoslovenskog socijalističkog sistema, ali i usled delovanja spoljašnjih faktora, koji su oblikovali alternativni društveni poredak socijalističkom, pretpostavka je da je jugoslovensko socijalističko društvo krajem osamdesetih godina odlikovala koegzistencija dominantnih, socijalističkih - egalitarno-redistributivnih, i kapitalističkih - liberalnih, vrednosti.

Dalji mehanizam promena je jasan: sa raspadom socijalističkog poretka, dolazi do utemeljenja novog sistema društvenih odnosa (koji sada počiva na legitimaciji privatnog vlasništva i procesa vlasničke transformacije, uz oslobađanje tržišnih mehanizama ekonomske regulacije). Novi normativno-institucionalni poredak (čije formiranje nije instantno, već je i samo procesualnog karaktera), dovodi do novih nesaglasnosti: ovoga puta vrednosti koje pripadaju starom sistemu društvenih odnosa u neskladu su sa novim normativnim rešenjima. Drugim rečima, sistemska promena proizvodi sistemsku disonancu (koja, ponovo, nije karakteristična za sve grupe, već prvenstveno za one čije su strukturalne karakteristike vodile snažnijem usmerenju ka socijalističkim normativno-institucionalnim aranžmanima i zadržavanju starih vrednosti). Ova promena normativnog okvira, tendencijski, vodi postepenom usaglašavanju novih normi i starih vrednosti (gde ključnu ulogu imaju vladajuće grupacije i srednji slojevi u procesima hegemonog širenja vladajuće ideologije koja potpomaže održavanje poretka na kojem se bazira reprodukcija njihove dominantne pozicije). Međutim, kao što je naglašeno, ekonomska transformacija, ne mora nužno da ishodi u formiranju sistema društvenih odnosa koji je tipičan za zapadna kapitalistička društva. Naprotiv, periferijsko priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu omogućava vladajućim grupacijama da upravljaju procesima transformacije (blokirajući ih ili usporavajući ih) u sopstvenu korist, ne bi li uspeali da izvrše konverziju ranije stečenih političkih i organizacionih resursa u ekonomske i tako se adaptiraju novom sistemu društvenih odnosa kroz rekonstrukciju svog elitnog položaja. Drugim rečima, procesi ekonomske transformacije u proučavanim društvima podrazumevali su manje ili više privremeni opstanak normativno-institucionalnih elemenata dva sistema društvenih odnosa – socijalističkog i kapitalističkog, koji je, zauzvrat onemogućavao trajnije jednoznačno vrednosno utemeljenje (disonanca koja se sada javlja nije više sistemska, jer se osnovni pravac promena retko dovodi u pitanje, već unutar-sistemska). Iz ovoga ishodi sledeća hipoteza: tokom perioda post-socijalističke transformacije, u oba ispitivana društva dolazi do snažnije rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma (sa tendencijom da ova vrednosna matrica postane dominantna), uz, istovremeno opstajanje tipično socijalističkih vrednosti – egalitarne i etatičko-redistributivne orijentacije.

S obzirom da su tokom socijalističkog perioda Hrvatska i Srbija bile integralni delovi istog društva, odnosno da su bile izložene manje ili više sličnim društvenim procesima, nema razloga da se pretpostavi da će stepen rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma, odnosno redistributivnog etatizma značajnije varirati među njima. S druge strane, usled razlika koje se javljaju tokom perioda post-socijalističke transformacije u pogledu tempa i obuhvata ekonomskih promena (pre svega se misli na ranije otpočinjanje sa masovnim privatizacijama u Hrvatskoj, kao i na nešto snažnije podsticanje preduzetničke aktivnosti – doduše, na osnovu državno-klijentelističkog sistema, ali i na brže uključivanje ove zemlje u međunarodne tokove podele rada i razmene), pretpostavićemo da će rasprostranjenost ekonomskog liberalizma biti nešto snažnija u Hrvatskoj, dok će redistributivno-etatistička orijentacija biti zastupljenija u Srbiji (naravno, gotovo da ne treba ponovo obrazlagati da se ova pretpostavka temelji na činjenici da je usled decenijske međunarodne izolacije i ekonomske destrukcije, uloga države u redistribuciji oskudnih resursa u Srbiji bila ključna za egzistencijalni opstanak velikog dela stanovništva).

Konačno, procesi u okviru kojih dolazi do rastakanja socijalističkih društvenih odnosa i restauracije kapitalističkih, nisu se mogli odvijati bez postojanja aktera, pre svega, društvenih klasa, koji su ih usmeravali i koji su, stupajući u odnose sa drugim klasama, oblikovali dominantni karakter društvenih odnosa i normativno-institucionalni okvir društvene reprodukcije. Već je napomenuto da je slom socijalističkog poretka ubrzan delovanjem same kolektivno-vlasničke klase: protivrečnim normativnim rešenjima, ona je, nastojeći da ojača sopstvenu poziciju, paradoksalno, postavljala temelje za potencijalni krah sistema; s druge strane, manifestna kriza sistema, koja tokom osamdesetih godina, svoja manifestna obeležja dobija u ekonomskoj sferi, primorala je pripadnike elite da nova rešenja, a uostalom i novo legitimacijsko utemeljenje sopstvene pozicije, potraže u alternativnom – kapitalističkom sistemu društvenih odnosa (koji je, u datim istorijskim okolnostima, bio u fazi globalne ekspanzije). Drugim rečima, interesno utemeljenje vladajuće kolektivno-vlasničke klase je bilo donekle kontradiktorno: naime, kao vladajuća grupacija, ona je bila zainteresovana za očuvanje dominantnog sistema društvenih odnosa i njegovih institucionalno-normativnih i vrednosnih pretpostavki; s

druge strane, u situaciji strukturne krize sistema i gubitka jasnog legitimacijskog uporišta, vladajuća klasa (a posebno njen tehno-kratsko-menadžerski deo) nastojao je da uspostavi snažniju (i autonomniju) kontrolu nad resursima kojima raspolaže, kao i da obezbedi trajniju (međugeneracijsku) reprodukciju sopstvenog privilegovanog položaja (koji se na individualnom nivou pojavljivao kao privremen i nenasledan). Imajući ovo u vidu, jasno je da se kolektivno-vlasnička klasa, odnosno njeni delovi, pojavljuju kao osnovni nosioci liberalnih vrednosti.

Druga klasa, čije je vrednosno utemeljenje tokom socijalističkog perioda bilo vezano uz liberalne vrednosti, je srednja klasa. Naime, njeni su pripadnici, na osnovu stručnog karaktera rada koji su obavljali, posedovali određeni stepen autonomije, koji su, u tržišnim uslovima, nastojali da prošire, kao i da poboljšaju svoj relativni materijalni položaj u odnosu na niže društvene slojeve. Na drugoj strani, kao glavni nosilac redistributivno-etatiističke orijentacije pojavljuje se manuelno (i nemanuelno) radništvo, grupacija koja je predstavljala široku bazu masovne podrške sistemu (usled činjenice da je država, redistributivnom politikom i egalitarnim obrascima raspodele, održavala relativno nizak stepen materijalnih nejednakosti, dok je samoupravnim sistemom, makar na deklarativnom planu, radništvu omogućen neki vid participacije u upravljanju preduzećima i time održavana ideološka predstava o ovoj grupaciji kao nosiocu socijalističkog sistema). Da rezimiramo: pretpostavka od koje se polazi je da su se pripadnici kolektivno-vlasničke i srednje klase, tokom socijalističkog perioda karakterisali disonancijom, koja je bila sistemska po svom karakteru i ishodila iz nesaglasnosti između usvojenih (liberalnih) vrednosti i dominantnih redistributivnih i komandno-planskih normi. Pri tome, ovo ne znači da liberalne vrednosti nisu bile prisutne i kod ostalih društvenih klasa, jer je, kao što je rečeno, usled kontradiktornog normativnog utemeljenja i sam sistem omogućavao reprodukciju međusobno suprotstavljenih vrednosti (naravno, stepen rasprostranjenosti vrednosti ekonomskog liberalizma morao je kod ovih grupa biti prisutan u znatno slabijem stepenu, s obzirom da one nisu bile utemeljene u njihovim interesnim pozicijama).

Tokom perioda post-socijalističke transformacije, usled promena u dominantnim normativnim obrascima (koji su odgovarali kapitalističkom sistemu društvene

reprodukcije), disonanca je primarno karakterisala pripadnike nižih društvenih grupacija, za koje pretpostavljamo da su dominantno zadržali redistributivne vrednosti, uz delimično prihvatanje novih (na primer, neupitnost privatne svojine ili tržišta kao ključnog mehanizma ekonomske regulacije). Iako promena sistema društvenih odnosa podrazumeva intenzivan ideološki rad vladajućih i srednjoklasnih grupacija na legitimisanju novog tipa poretka, kako bi se sistem neometano reprodukovao (a time i tendencijski izvršilo usaglašavanje starih vrednosti sa novim normama), usled usporavanja, odnosno blokiranja procesa transformacije, dolazi do istovremenog opstajanja i socijalističkih i kapitalističkih normativnih elemenata, onemogućavajući jednoznačno vrednosno utemeljenje. Kao posledica ovih protivrečnih normativnih elemenata na kojima sistem počiva, dolazi do vrednosne konfuzije, koja u snažnijoj meri karakteriše one društvene slojeve čije je interesno utemeljenje suprotno novom sistemu društvenih odnosa (primera radi, pretpostavićemo da se kod radničkih slojeva, uz orijentaciju na tržište i privatnu svojinu, pojavljuje i snažna orijentacija ka državnim redistributivnim merama).

Kao i u slučaju političkog liberalizma, pretpostavićemo da socio-demografska obeležja – stepen obrazovanja, starost, pol, religioznost i veličina mesta stanovanja – utiču na stepen rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma. S obzirom da je teorijsko-hipotetički okvir kojim se objašnjavaju dve vrednosne orijentacije u suštini isti, na ovom mestu nema potrebe ponavljati argumente u prilog posebnih hipoteza koje se odnose na efekat pomenutih činilaca, niti obrazlagati pretpostavljaju usmerenost njihovog delovanja. Ipak, neophodno je istaći i jednu razliku, a ona se odnosi na pretpostavljeni smer delovanja religioznosti na prihvatanje ekonomskog liberalizma: naime, s obzirom da je socijalizam karakterisao proces (prisilne) sekularizacije, nereligiozna orijentacija nije nužno bila indikator snažnije izloženosti opštim modernizacijskim procesima, nego i privrženosti socijalističkoj ideologiji. Stoga ćemo pretpostaviti da će nereligiozna orijentacija, tokom socijalističkog perioda, voditi snažnijem odbacivanju ideje da društveni napredak počiva na privatnom vlasništvu (jer je formulacija ovog iskaza eksplicitno u suprotnosti sa zvaničnom socijalističkom ideologijom), iako isto ne mora da važi i za ostale iskaze. S druge strane, pošto u transformacijskom kontekstu, sekularna

orijentacija ne predstavlja više izraz zvanične ideologije (naprotiv, suprotstavlja mu se), već je odraz snažnije izloženosti (kulturnim) modernizacijskim procesima, njen će pretpostavljeni efekat biti posve suprotan .

5.2.4 Promene u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma tokom perioda post-socijalističke transformacije

Praćenje promena u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam tokom perioda post-socijalističke transformacije, nužno će morati da ostane na deskriptivnom nivou i analizi pojedinačnih iskaza (usled metodoloških ograničenja o kojima je već prethodno bilo reči). Rezultati ukazuju da je ekonomski liberalizam već tokom socijalističkog perioda predstavljao relativno rasprostranjenu vrednosnu orijentaciju: naime, u oba uzorka, na dva od tri ispitivana iskaza (prvi se odnosi na prepoznavanje privatnog vlasništva, a drugi na nezavisnost preduzeća od države, kao razvojnih osnova privrede), beležimo većinsko (potpuno ili delimično) pristajanje uz ekonomski liberalizam (videti Tabelu 5.13). S druge strane, jedini iskaz kod kojeg se ne beleži većinska podrška ekonomskom liberalizmu (ponovo, u oba društva, iako nešto izraženije u uzorku za Srbiju) je onaj koji se odnosi na zahtev za snažnijim državnim intervencionizmom u privredi. Drugim rečima, u situaciji akutne ekonomske krize, ispitanici su, s jedne strane, podržavali korenite sistemske reforme (privatizacija, tržišna regulacija ekonomije), uz istovremeno jačanje paternalističke uloge države. Ovakvi nalazi svedoče u prilog tezi o izrazitoj vrednosnoj konfuziji, koja, u suštini, i nije neobična za situaciju u kojoj dominantni sistem društvenih odnosa ubrzano gubi svoje legitimacijsko uporište, a drugi, alternativni, ga, makar na ideološkom planu, stiže (naravno, treba imati na umu da relativno visoka podrška nezavisnosti privrednih kolektiva od države nije nužno odražavala orijentaciju ka korenitim sistemskim promenama, već je mogla biti i posledica normativno-institucionalnog utemeljenja samoupravnog socijalističkog sistema, u okviru kojeg su preduzeća, makar delimično, imala određen stepen autonomije u odlučivanju). Ukratko, relativno izražena vrednosna konfuzija i nemogućnost jednoznačnog utemeljenja ni ekonomskog liberalizma ni redistributivnog etatizma, tokom poslednjih godina socijalističkog perioda, ne samo da su predstavljale posledicu unutarstemske

vrednosno-normativne disonance, nego su i najavljivale budući krah sistema (uz to, treba napomenuti da je ova vrednosna konfuzija svakako ishodila i iz same prirode mera ekonomskih reformi koje je nomenklatura najavljivala, a koje su išle u pravcu reformisanja sistema kroz "tržišni socijalizam"). Pri tome, tendencije koje su uočavaju u ispitivanim društvima Srbije i Hrvatske su manje-više, iste, uz nešto izraženije prihvatanje ekonomskog liberalizma u hrvatskom, odnosno redistributivnog etatizma u uzorku za Srbiju, što je i razumljivo, uzmemo li u obzir činjenicu da se vladajuća nomenklatura u Srbiji relativno uspešno legitimisala, ne samo uz pomoć nacionalističkog diskursa, nego i kao zaštitnik radničkih prava.

Međutim, ukoliko su dobijeni nalazi za 1989. godinu bili manje ili više očekivani i u skladu sa teorijsko-hipotetičkim okvirom od kojeg se krenulo, rezultati analize podataka prikupljenih petnaest godina kasnije tek delimično potvrđuju hipoteze. Naime, kao što je naglašeno, proces post-socijalističke transformacije dva društva bio je obeležen zaustavljanjem, odnosno usporavanjem reformi koje bi dovele do jednoznačnog uspostavljanja kapitalističkog poretka. S jedne strane, ovo je bilo iznuđeno rešenje kojem su vladajuće grupacije pribegle, usled rata, a u Srbiji i međunarodne izolacije, pa se snažna uloga države u ekonomiji činila neophodnom za održanje egzistencijalnog minimuma značajnog dela stanovništva. S druge strane, usporavanjem procesa vlasničke transformacije i kontrolisanim ulaskom na tržište privatnih preduzetnika (čiji je uspeh, u značajnoj meri, zavisio od poslovnih i privatnih veza sa vladajućim strankama, SPS-om u Srbiji i HDZ-om u Hrvatskoj), vladajuće grupacije su nastojale da izvrše konverziju političkih i organizacionih resursa u ekonomske. Drugim rečima, istovremeno opstajanje normativnih elemenata i kapitalističkog i socijalističkog ekonomskog sistema bilo je funkcionalno za pripadnike vladajućih grupacija, koji su nastojali da sopstvene privilegovane pozicije rekonstituišu adaptirajući se novom tipu dominantnih odnosa koji se uspostavljao i resursa na osnovu kojih se vršila njihova reprodukcija. Istovremeno, drastične ekonomske posledice (koje nisu, tokom prvog perioda transformacije, bile u toj meri posledica sprovođenja neoliberalnih politika, već gubitka unutrašnjih tržišta, rata, a u Srbiji i međunarodne izolacije) dovele su do toga da, kada je, krajem devedesetih i

početkom dvehijaditih došlo do ubrzanja reformskog kursa, stanovništvo, na vrednosno-ideološkom planu, uskratilo podršku neoliberalnim ekonomskim merama.

Kao posledica toga, a suprotno našoj pretpostavci, gotovo na sva tri ispitivana iskaza beležimo pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam ispod nivoa koji je zabeležen tokom socijalističkog perioda. Ovo praktično znači da ni na jednom od tri iskaza, i to u oba društva, ekonomski liberalizam ne uspeva da se utemelji kao dominantno rasprostranjena vrednosna matrica (ukupan zbir onih koji se potpuno ili delimično slažu sa iskazima koji mere politički liberalizam ni u jednom društvu ne prelazi 50 procenata – videti Tabelu 5.18). S druge strane, ovo ne uspeva ni redistributivnom etatizmu, jer se, uprkos posledicama koje je reforma donela, krajnji ishod transformacije – kapitalistička ekonomija – faktički ne dovodi u pitanje (pogledati Tabelu 5.18). Drugim rečima, nezadovoljstvo efektima ekonomskih reformi, s jedne strane, i nepostojanje alternativne ideološke utopije kojom bi se dominantni kapitalistički sistem doveo u pitanje, vodio je uspostavljanju kapitalističkih odnosa u kojima država preuzima ključnu ulogu (državo-centrični kapitalizam), zadržavajući normativno-institucionalne elemente preostale iz prethodnog poretka (redistributivna uloga države, uz relativno glomazni javni sektor ekonomije), uz one koji pripadaju kapitalističkom (tržišna regulacija privrede, slobodna trgovina, neprikosновенost privatne svojine, itd.). Na taj način, sistem ne dozvoljava jednoznačno vrednosno utemeljenje, pospešujući, istovremeno, reprodukovanje i etatičko-redistributivnih i liberalnih vrednosti.

Pri tome, suprotno našoj pretpostavci, razlike u stepenu pristajanja uz pojedinačne iskaze u dva društva nisu se pokazale statistički značajnim, ukazujući, istovremeno na nešto snažniji pad u rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma u hrvatskom, u odnosu na društvo Srbije. Drugim rečima, nešto ranije suočavanje i duže iskustvo sa neoliberalnim reformama i njihovim posledicama u Hrvatskoj, doneli su snažniji otklon od ideološko-legitimacijskog uporišta na kojem su se temeljile. Za razliku od političke arene, u kojoj su reforme bile najbrže (i najbezbolnije), što je za posledicu imalo relativnu neupitnost političkog liberalizma (i pored opstajanja kolektivističke orijentacije, koja se održavala zahvaljujući dominantno nacionalističkim formama socijalne integracije u dva društva), ekonomske reforme su bile znatno sporije, sa drastičnijim posledicama po značajan deo

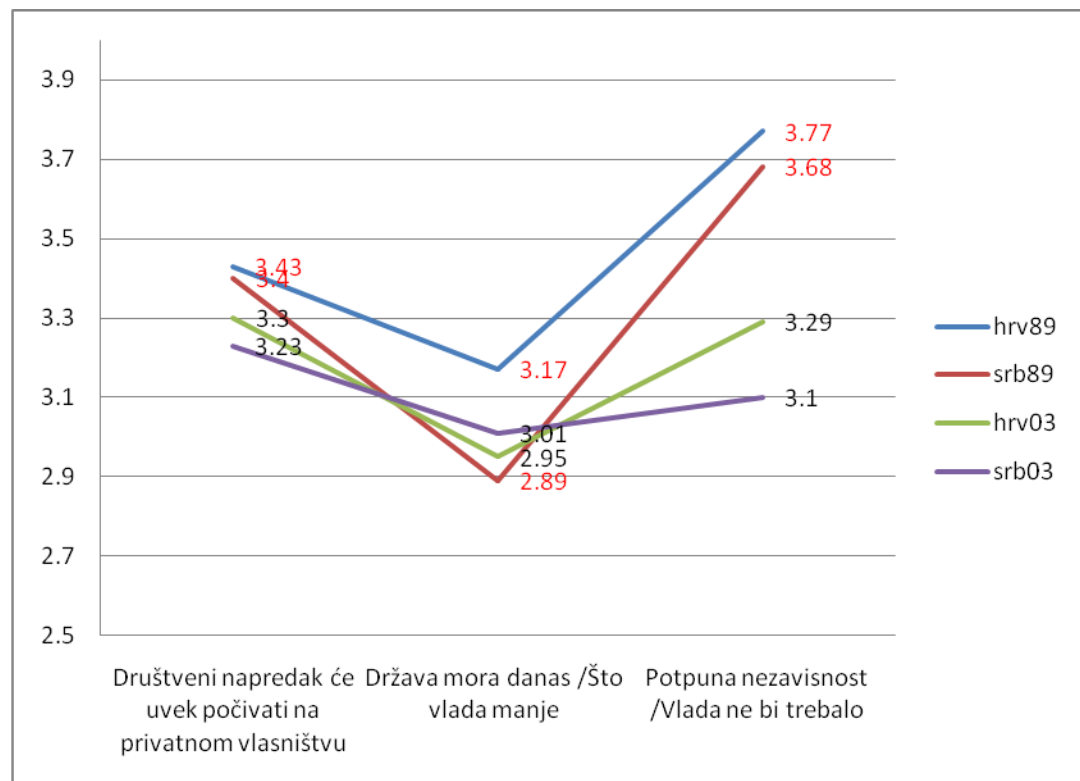
stanovništva, uslovljavajući da početni reformski entuzijizam u manjoj ili većoj meri splasne.

Pri objašnjenju ovih nalaza, nije zgoreg napraviti razliku između opšte podrške ekonomskom liberalizmu i tržišnim reformama od stavova koji se javljaju kao posledica razočarenja usled efekata ovih reformi (koje može biti privremeno, ali i manje ili više trajno). Naime, ne treba zaboraviti da su procesi ekonomske transformacije u obe zemlje praćeni i brojnim zloupotrebama (pre svega u procesima privatizacije, ali i kroz prvobitnu akumulaciju resursa na nelegalan ili polu-legalan način), kroz koje su se oblikovale nove ekonomske elite (već je rečeno da su različiti autori čitav proces nazivali "tajkunskim kapitalizmom", "političkim kapitalizmom", "državnim klijentelizmom", itd.). Nesklad koji se javlja između opšte (difuzne) podrške određenom sistemu društvenih odnosa i specifične podrške, u politikološkoj literaturi je prvi opisao Iston (David Easton). Naime, on je, šezdesetih godina prošlog veka, izneo tezu da su (politički) sistemi u stanju da zadrže dugotrajnu podršku, uprkos niskom nivou specifične podrške (koja zavisi od njegove efektivnosti i efikasnosti), sve dok postoji kontrateža u vidu odgovarajućeg nivoa difuzne podrške (Easton, 1965). Drugim rečima, uprkos razočaranjima koje su donele neoliberalne reforme, opšta orijentacija ka kapitalističkom poretku ne mora da bude ugrožena, sve dok se ovaj sistem, na istorijskoj pozornici pojavljuje kao ideološki i praktično-politički neupitan (pri tome, nezadovoljstvo reformama može, i po pravilu jeste, upravljeno prema konkretnim donosiocima odluka – odnosno, političkim partijama na vlasti, uslovljavajući smenu vladajućih političkih režima, bez dovođenja pod znak pitanja i sam pravac reformi).

Tabela 5.18: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003. godina

Empirijski iskazi		1989		2003	
		Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	Potpuno neslaganje	16,9	18,5	4,4	5,2
	Umereno neslaganje	10,2	9,2	17,4	23,3
	Neodlučnost	17,6	17,7	32,0	25,1
	Umereno slaganje	23,3	22,6	36,0	36,3
	Potpuno slaganje	32,0	32,0	10,1	10,1
Država mora danas imati veću ulogu u upravljanju privredom (1989)/Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Hrvatsku/Srbiju (2003)	Potpuno neslaganje	37,5	29,9	9,5	6,5
	Umereno neslaganje	8,4	7,7	30,0	34,0
	Neodlučnost	14,3	16,0	24,0	21,2
	Umereno slaganje	13,4	14,1	27,7	28,9
	Potpuno slaganje	26,4	32,2	8,4	9,4
Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države je uslov privrednog rasta (1989)/Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji način meša u privatne firme (2003)	Potpuno neslaganje	9,8	11,6	3,9	3,8
	Umereno neslaganje	7,7	8,0	21,6	35,3
	Neodlučnost	21,3	21,7	28,1	18,1
	Umereno slaganje	17,9	17,1	34,0	33,6
	Potpuno slaganje	43,3	40,6	12,4	9,2

Grafik 5.2 Prosečni rezultati na iskazima koji mere ekonomski liberalizam, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

*Svi iskazi su transformisani tako da viši skorovi označavaju snažniju liberalnu orijentaciju

5.2.5 Činioci ekonomskog liberalizma

Kao i kod prethodnih vrednosnih orijentacija, pored opštih trendova u pogledu promena u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma, nastojaćemo da ispitamo efekte odabranih činilaca. U prvom koraku analize fokus će biti na utvrđivanju stepena povezanosti između vrednosti ispitivanih faktora i odgovora na pojedinačnim iskazima koji mere ekonomski liberalizam, dok ćemo u drugom koraku, pomoću ordinalne regresione analize, nastojati da utvrdimo da li se i kako menja efekat ispitivanih činilaca na pojedinačne iskaze, kada se ostali potencijalni prediktori drže pod kontrolom.

Jedna od temeljnih hipotezi od koje smo pošli u ovoj analizi je da će strukturalna varijabla, *klasno-slojni položaj* ispitanika, snažno uticati na razlike u stepenu pristajanja

uz ekonomski liberalizam, s obzirom na različitost interesnih usmerenja koja proishode iz obrazaca klasno-slojnog strukturiranja. Rezultati analize za 1989. godinu ukazuju na ispravnost date pretpostavke: naime, u oba društva efekat klasne pripadnosti se pokazuje kao statistički značajan za raspoređivanje ispitanika na analiziranim iskazima (pogledati vrednosti Kramerovog V u Tabelama 5.19 - 5.21). Pri tome, u skladu sa našom sledećom hipotezom, kao najznačajnije pristalice ekonomskog liberalizma se tokom socijalističkog perioda izdvajaju pripadnici vladajuće i srednje klase (i to njeni stručnjački, ali i preduzetnički slojevi), ukazujući da se radi o grupacijama koje su već tada konstituisale kao nosioci alternativnog, kapitalističkog sistema društvenih odnosa (pri tome, usled činjenice da se radi o grupacijama koje su imale najsnažniji delatni potencijal za kolektivnu akciju upravljenu u pravcu održavanja/poboljšanja sopstvenih privilegovanih pozicija, ne treba da čudi što je do rapidnog sloma socijalističkog poretka došlo bez značajnijih otpora drugih društvenih grupa). Drugi važan nalaz odnosi se na činjenicu da su pripadnici vladajuće nomenklature nešto slabije (iako i dalje većinski) bili spremni da podrže stav o privatnom vlasništvu kao osnovi društvenog napretka (i da, pri tome, to bude jedini od tri iskaza na kojima je snažnija podrška ekonomskom liberalizmu zabeležena kod kategorija stručnjaka i sitnih preduzetnika/nizih rukovodilaca), ukazujući na već pomenutu ambivalentnost njihove pozicije u socijalističkom poretku: s jedne strane, njihova trenutna kontrola nad ključnim društvenim resursima usmeravala ih je interesno ka održavanju datog poretka; s druge strane, legitimacijska kriza koja je sve snažnije ugrožavala opstanak poretka ih je usmeravala ka promeni sistema i preuzimanju ključne uloge u tom procesu, kako bi kontrolu nad pomenutim resursima zadržali (i učinili ih trajnim posedom).

S druge strane, ponovo u skladu sa našom hipotezom, kao najsnažniji nosioci redistributivnog etatizma izdvajaju se slojevi manuelnog (a donekle i nemanuelnog) radništva i sitni poljoprivrednici, grupacija koje su činile masovnu bazu podrške vladajućoj kolektivno-vlasničkoj klasi. Naime, gotovo da nema potrebe ponavljati da je radništvo, kao najbrojnija društvena grupacija, predstavljalo deklarativnog nosioca (jugoslovenskog) socijalističkog poretka. Njihova je podrška socijalističkim vrednostima u tom smislu predstavljala izraz prihvatanja hegemonne ideološke matrice na kojoj se

sistem reprodukovao. S druge strane, podrška redistributivnim merama državne ekonomske politike imala je još jedno – interesno – utemeljenje: naime, egalitaristički obrasci raspodele prihoda (doduše ne i ostalih privilegija), održavali su relativno nizak stepen društvenih nejednakosti, dok je politikom državnog paternalizma održavana relativno visoka sigurnost zaposlenja. Drugim rečima, tržišne reforme su za pripadnike ovih grupacija otvarale polje nesigurnosti, u kojem bi došlo do pogoršanja njihovog i apsolutnog i relativnog društvenog položaja, prikrivene društvene nejednakosti postale ogoljenije i naglašenije, a institucionalne mreže socijalne potpore redukovane. Njihovo protivljenje kapitalističkim vrednostima ne predstavlja stoga samo izraz konformiranja vladajućoj doktrini (odnosno prividu o vladavini radničke klase), nego i vid interesne usmerenosti ka očuvanju sistema društvenih odnosa u kojem su bazična socijalna i radna prava ovih grupa bila zagarantovana.

S druge strane, rezultati dobijeni petnaest godina kasnije ukazuju na opadajući značaj klasne pripadnosti ispitanika pri raspoređivanju uz odgovore na iskazima koji mere ekonomski liberalizam (videti vrednosti Kramerovog V u Tabelama 5.19-5.21). Relativno jasna podela između viših i nižih društvenih slojeva, koja je postojala 1989. godine, sada je relativizovana, pa se pripadnici vladajuće grupacije i srednjih slojeva više ne pojavljuju kao nesumnjivi nosioci liberalnih vrednosti (pri tome, kod ovih grupacija se beleži nesumnjiv pad u stepenu pristajanja uz liberalne vrednosti u odnosu na socijalistički period). Još značajnije, unutargrupna vrednosna konzistencija je kod svih društvenih grupa doživela značajan pad (kao i unutarklasna homogenost), ukazujući na sužene akterske pretpostavke za jednoznačno uspostavljanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa. Drugim rečima, konsolidacija kapitalističkog poretka je u oba proučavana društva obeležena relativno snažnim oslanjanjem na državu, kao regulatora i organizatora ekonomskih aktivnosti. Otuda predstavnici vladajućih (pre svega, u Hrvatskoj) i preduzetničkih slojeva (u Srbiji) ostaju privrženi privatnom vlasništvu (kao osnovnom resursu na kojem se temelji reprodukcija njihovog povlašćenog položaja), uz istovremeno zagovaranje državnog intervencionizma u ekonomiji (pri tome, najsnažniji otpor državnom intervencionizmu u ekonomiji beležimo kod stručnjačkih slojeva u Hrvatskoj, odnosno kod sitnih poljoprivrednika u Srbiji). Na drugoj strani, među

pripadnicima nižih društvenih grupacija (a posebno manuelnog radništva), beležimo ili relativno manji pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam u odnosu na više društvene slojeve ili na nekim iskazima blag porast, iako ni kod njih ne dolazi do jednoznačnog vrednosnog utemeljenja ni liberalne ni redistributivno-etatičke orijentacije. Da rezimiramo, period post-socijalističke transformacije doneo je pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam kod pripadnika većine društvenih grupacija, i to u oba društva, iako nijedna od dve alternativne vrednosne matrice ne dobija jednoznačno utemeljenje. Ipak, među pripadnicima vladajućih društvenih slojeva temeljna vrednost kapitalističkog poretka – privatno vlasništvo – se ne dovodi u pitanje.

Druga varijabla, čiji smo pretpostavljeni efekat ispitivali je *stepen obrazovanja* ispitanika. Ne treba posebno naglašavati da je hipoteza od koje smo krenuli da obrazovanje, kao indikator snažnije izloženosti opštim procesima kulturne univerzalizacije, nužno vodi snažnijem prihvatanju liberalne doktrine, i to u oba ispitivana perioda (s obzirom da njena globalna dominacija do 2003. godine, kada je rađeno poslednje istraživanje čije rezultate ovde koristimo, nije ozbiljnije dovedena u pitanje). Podaci za 1989. godinu potvrđuju datu hipotezu. Pri tome, efekat ovog prediktora izrazito je visok kada se radi o iskazima koji se odnose na odbacivanje državnog intervencionizma u ekonomiji, pogotovo u okviru hrvatskog uzorka (Tabele 5.20 i 5.21), ali ne i kada se radi o pristajanju uz privatno vlasništvo (iako su i na ovom iskazu razlike među ispitanicima koji pripadaju različitim obrazovnim kategorijama evidentne – videti Tabelu 5.19). Drugim rečima, obrazovni kanal je, tokom socijalističkog perioda, predstavljao značajan mehanizam uspostavljanja globalne hegemonije liberalne doktrine (osim, naravno, u slučaju orijentacije na privatno vlasništvo, čije je ograničeno opstajanje tokom socijalističkog perioda vodilo normalizaciji ove institucionalne forme, tipične za kapitalistička društva, među širim društvenim grupama).

S druge strane, efekat ovog faktora značajno opada nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa postsocijalističkom transformacijom (u hrvatskom uzorku, na dva od tri iskaza, ovaj pad ide ispod granice statističke značajnosti), iako pretpostavljeni smer delovanja ostaje nepromenjen: viši stepen obrazovanja vodi snažnijem prihvatanju

ekonomskog liberalizma (naravno, uz znatno slabije izražene razlike među obrazovnim kategorijama). Pri tome, treba i ovo reći, udeo liberalno orijentisanih ispitanika među visokoobrazovanim ispitanicima, u odnosu na socijalistički period, opada, dok je suprotna tendencija karakteristična za ispitanike slabijeg obrazovnog nivoa. Drugim rečima, ako se prva grupacija u okviru socijalističkog poretka, profilisala kao osnovni nosilac alternativnog sistema društvenih odnosa, iskustvo sa reformama je za nju značilo splašnjavanje početnog entuzijazma; na drugoj strani, normativno-institucionalne promene u pravcu uspostavljanja kapitalističkog poretka označile su njihovu vrednosno-ideološku legitimaciju među širim društvenim grupama (pri čemu je, u procesu diseminacije ove ideološke matrice, svakako najznačajnija bila uloga upravo visokoobrazovanih kategorija stanovništva).

Iako je pretpostavka od koje se krenulo u analizu podrazumevala da će efekat *starosti* biti relativno jednoznačan, i to tako da pripadnost višim starosnim kategorijama vodi snažnijem pristajanju uz stare, socijalističke vrednosti redistributivnog etatizma (i to u oba društva i oba ispitivana perioda), njena je potvrda bila tek delimična. Naime, tokom socijalističkog perioda starost je bila statistički značajan, iako ne i najjači prediktor ekonomskog liberalizma. Pri tome, smer uticaja ove varijable je bio, manje ili više jasan: pripadnost najmlađim i srednjim generacijama vodila je snažnijoj liberalnoj orijentaciji, dok je pripadnost starijim starosnim kategorijama podrazumevala nešto konzervativniju orijentaciju, odnosno lojalnost redistributivno-etatističkim vrednostima (ponovo, tendencije koje su uočene u dva društva su gotovo identične). S druge strane, period post-socijalističke transformacije doneo je opadanje visine efekta ove varijable (na nekim iskazima ispod nivoa statističke značajnosti- videti Tabele 5.19 -5.21), a tamo gde je on ostao statistički značajan, smer uticaja je promenjen: naime, sada je pripadnost starijim kategorijama označavala snažniju inklinaciju ka liberalnim vrednostima (najverovatnije je reč o generacijama koje su tokom socijalističkog perioda već prihvatile liberalne vrednosti, zadržavajući ih i tokom perioda transformacije).

Efekat *mesta stanovanja* takođe se pokazao statistički značajnim, iako ne i preterano jakim, kada se radi o podacima za 1989. godinu, prateći, manje ili više, jasan obrazac: nešto viši stepen liberalne orijentacije karakterisao je stanovnike sela i glavnog

grada, kada se radi o iskazivanju privrženosti privatnoj svojini (što je i razumljivo, kada se radi o prvoj grupaciji, s obzirom da su seljaci i tokom socijalističkog perioda bili privatni vlasnici), dok na ostalim iskazima liberalna orijentacija, gotovo linearno raste, počev od sela (gde je najniža) ka glavnim gradovima (u kojima je najsnažnija). Na drugoj strani, kao i kod prethodnih prediktora, nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa postsocijalističkom transformacijom, efekat ove varijable opada, a smer uticaja više ne prati jedinstven obrazac otežavajući izvlačenje jednoznačnih zaključaka.

Efekat *religioznosti* ispitanika takođe je pokazao umerenu statističku značajnost, kada se radi o podacima za 1989. godinu. Pri tome, naša pretpostavka o snažnijoj inklinaciji uz redistributivno-etatičke vrednosti nereligioznih ispitanika potvrdila se samo kada je reč o pristajanju uz privatno vlasništvo (i to u oba društva), ali ne i kada je reč o iskazima koji se odnose na državni intervencionizam i nezavisnost preduzeća od države, gde je smer uticaja bio suprotan našoj pretpostavci. S druge strane, rezultati koje smo dobili petnaest godina kasnije ukazuju da religioznost i dalje ostaje relativno značajan činilac ekonomskog liberalizma, kada je reč o hrvatskom društvu (sada prateći modernizacijsku paradigmu, gde religiozni ispitanici slabije pristaju uz liberalne vrednosti), dok u Srbiji gotovo u potpunosti gubi diskriminativnost pri determinisanju stavova koji se odnose na oblike regulacije ekonomskih odnosa.

Konačno interesantan nalaz odnosi se na efekat *pola* ispitanika. Naime, ova varijabla u sva četiri uzorka i na svim ispitivanim iskazima pokazuje statističku značajnost (pri tome, njen je efekat nešto viši tokom socijalističkog nego tokom perioda konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa). Smer uticaja je jednoznačan i pruža smernice za neka buduća istraživanja: viši stepen ekonomskog liberalizma je na svim iskazima zabeležen kod pripadnika muškog pola, odnosno, redistributivnog etatizma kod pripadnica ženskog. Ovi nalazi, ipak, ne moraju da budu iznenađujući, ukoliko imamo u vidu činjenicu da su žene, u oba ispitivana perioda, u znatno većem stepenu bile zavisne od državnih mera socijalne potpore.

Tabela 5.19 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija, 1989. i 2003.

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	58,3	61,2	52,4	56,5
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	68,9	44,7	75,0	67,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	70,1	44,3	61,3	52,3
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	55,0	49,8	53,2	45,9
	KV radnici	55,6	43,0	53,2	42,5
	NKV radnici	41,4	44,8	41,6	33,1
	Sitni poljoprivrednici	55,1	50,0	56,9	53,0
	Hi-kvadrat	104,654(0,000)	38,499 (0,031)	242,996(0,000)	52,860 (0,001)
	Kramerov V	0,102 (0,000)	0,096 (0,031)	0,115 (0,000)	0,100 (0,001)
Obrazovanje	Bez škole	40,4	49,6	43,6	38,4
	Osnovna škola	51,6	43,9	52,5	41,3
	Srednja škola	55,1	42,7	54,9	46,8
	Više i visoko obrazovanje	64,8	54,3	58,3	55,0
	Hi-kvadrat	72,687 (0,000)	15,729 (0,204)	259,749(0,000)	24,564 (0,017)
	Kramerov V	0,098 (0,000)	0,068 (0,204)	0,138 (0,000)	0,077 (0,017)
Veličina mesta stanovanja	Selo	55,0	44,3	56,8	41,1
	Mali grad	53,2	50,3	52,0	50,3
	Srednji grad	51,3	44,4	52,4	46,0
	Veliki grad	54,4	41,5	50,6	51,3
	Prestonica	61,1	51,6	60,3	51,7
	Hi-kvadrat	42,828 (0,000)	10,425 (0,844)	137,849(0,000)	15,524 (0,487)
	Kramerov V	0,065 (0,000)	0,049 (0,844)	0,087 (0,000)	0,053 (0,487)
Starost	Do 29 godina	59,2	41,8	60,5	43,5
	30-44	57,6	42,5	54,1	49,9
	45-59	53,0	46,4	52,3	45,7
	60 i više	49,7	53,8	51,8	45,9
	Hi-kvadrat	40,355 (0,000)	23,029 (0,027)	94,951 (0,000)	20,784 (0,054)
	Kramerov V	0,073 (0,000)	0,083 (0,027)	0,083 (0,000)	0,071 (0,054)
Religioznost	Religiozni	57,2	46,0	55,0	46,6
	Ateisti	47,7	53,5	53,8	42,2
	Hi-kvadrat	46,255 (0,000)	2,811 (0,590)	62,654 (0,000)	1,496 (0,827)
	Kramerov V	0,136 (0,000)	0,050 (0,590)	0,117 (0,000)	0,039 (0,827)
Pol	Muški	59,7	49,5	58,1	50,6
	Ženski	49,2	43,5	48,8	42,4
	Hi-kvadrat	57,049 (0,000)	8,753 (0,068)	79,701 (0,000)	22,236 (0,000)
	Kramerov V	0,151 (0,000)	0,088 (0,068)	0,132 (0,000)	0,126 (0,000)

Tabela 5.20 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Država mora danas imati veću ulogu u upravljanju privredom* (1989.) i *Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Hrvatsku/Srbiju* (2003.), prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	97,2	35,7	63,3	36,8
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	75,9	30,2	54,2	36,4
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	82,4	39,1	56,7	37,2
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	55,4	37,6	38,1	38,9
	KV radnici	37,3	35,5	32,8	38,8
	NKV radnici	24,9	34,2	17,1	35,6
	Sitni poljoprivrednici	42,2	36,9	32,8	42,2
	Hi-kvadrat	416,648(0,000)	26,671 (0,320)	463,165(0,000)	42,518 (0,011)
	Kramerov V	0,204 (0,000)	0,056 (0,320)	0,159 (0,000)	0,064 (0,011)
Obrazovanje	Bez škole	17,8	37,5	17,0	38,4
	Osnovna škola	26,3	33,5	25,0	36,9
	Srednja škola	47,7	35,2	35,4	37,3
	Više i visoko obrazovanje	80,7	39,3	59,4	42,7
	Hi-kvadrat	464,643(0,000)	8,762 (0,723)	564,749(0,000)	24,359 (0,018)
	Kramerov V	0,248 (0,000)	0,036 (0,723)	0,204 (0,000)	0,055 (0,018)
Veličina mesta stanovanja	Selo	33,2	30,8	30,3	38,2
	Mali grad	52,6	37,6	39,1	39,7
	Srednji grad	55,8	39,9	38,8	39,6
	Veliki grad	42,2	43,1	39,8	30,6
	Prestonica	54,8	35,6	49,9	41,9
	Hi-kvadrat	146,991(0,000)	42,056 (0,000)	167,843(0,000)	24,894 (0,072)
Kramerov V	0,121 (0,000)	0,069 (0,000)	0,096 (0,000)	0,048 (0,072)	
Starost	Do 29 godina	42,6	25,9	35,7	29,0
	30-44	50,0	32,6	40,7	36,9
	45-59	43,4	43,9	38,4	44,9
	60 i više	44,5	40,1	30,6	40,5
	Hi-kvadrat	48,693 (0,000)	51,958 (0,000)	89,371 (0,000)	65,538 (0,000)
	Kramerov V	0,080 (0,000)	0,087 (0,000)	0,080 (0,000)	0,090 (0,000)
Religioznost	Religiozni	43,0	35,5	35,0	38,4
	Ateisti	58,5	46,8	47,8	38,5
	Hi-kvadrat	44,649 (0,000)	7,089 (0,131)	70,661 (0,000)	5,300 (0,258)
	Kramerov V	0,134 (0,000)	0,058 (0,131)	0,125 (0,000)	0,045 (0,258)
Pol	Muški	50,7	39,0	42,5	40,4
	Ženski	39,3	33,9	29,5	36,2
	Hi-kvadrat	58,449 (0,000)	12,908 (0,012)	111,184(0,000)	28,363 (0,000)
Kramerov V	0,153 (0,000)	0,075 (0,012)	0,155 (0,000)	0,102 (0,000)	

Tabela 5.21 Udeo ispitanika koji su iskazali liberalnu orijentaciju na iskazu *Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države je uslov privrednog rasta (1989.) i Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji način meša u privatne firme (2003.)*, prema klasnoj pripadnosti, obrazovanju, starosti, veličini mesta stanovanja, religioznosti i polu, Hrvatska i Srbija

		Hrvatska		Srbija	
		1989	2003	1989	2003
Klasno-slojna pripadnost	Direktori, političari, srednji i krupni preduzetnici	86,1	62,2	78,7	47,9
	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	79,3	55,2	66,7	49,0
	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	82,8	43,8	71,1	42,5
	Službenici, tehničari, samozaposleni sa SSS	70,5	46,1	60,0	44,1
	KV radnici	62,3	45,4	64,9	43,5
	NKV radnici	48,5	47,4	50,4	35,4
	Sitni poljoprivrednici	52,7	33,1	49,2	42,2
	Hi-kvadrat	154,772(0,000)	46,332 (0,004)	303,582(0,000)	29,954 (0,186)
	Kramerov V	0,124 (0,000)	0,074 (0,004)	0,128 (0,000)	0,053 (0,186)
Obrazovanje	Bez škole	24,4	40,9	28,7	38,2
	Osnovna škola	45,7	47,9	46,3	44,0
	Srednja škola	65,9	46,7	61,5	42,9
	Više i visoko obrazovanje	80,8	47,6	73,5	44,5
	Hi-kvadrat	239,527(0,000)	11,854 (0,457)	378,155 (0,000)	24,742 (0,016)
	Kramerov V	0,178 (0,000)	0,042 (0,457)	0,167 (0,000)	0,054 (0,016)
Veličina mesta stanovanja	Selo	49,3	41,7	48,7	40,9
	Mali grad	60,6	50,4	62,1	37,1
	Srednji grad	69,4	47,2	62,8	46,2
	Veliki grad	68,1	49,8	64,3	45,1
	Prestonica	70,2	47,0	68,6	43,4
	Hi-kvadrat	118,378(0,000)	43,365 (0,000)	188,117(0,000)	31,775 (0,011)
	Kramerov V	0,109 (0,000)	0,070 (0,000)	0,101 (0,000)	0,053 (0,011)
Starost	Do 29 godina	61,3	42,5	59,4	38,0
	30-44	66,5	45,9	64,1	41,4
	45-59	58,1	48,5	55,8	47,5
	60 i više	54,7	47,6	49,6	43,5
	Hi-kvadrat	50,884 (0,000)	11,291 (0,504)	76,494 (0,000)	30,064 (0,003)
	Kramerov V	0,082 (0,000)	0,041 (0,504)	0,074 (0,000)	0,060 (0,003)
Religioznost	Religiozni	59,9	46,3	57,4	42,4
	Ateisti	68,7	50,0	64,5	44,4
	Hi-kvadrat	30,699 (0,000)	1,015 (0,908)	36,892 (0,000)	3,461 (0,484)
	Kramerov V	0,110 (0,000)	0,022 (0,908)	0,090 (0,000)	0,036 (0,484)
Pol	Muški	66,7	49,6	64,1	43,7
	Ženski	53,8	43,8	49,9	41,9
	Hi-kvadrat	71,091 (0,000)	15,192 (0,004)	70,958 (0,000)	13,541 (0,009)
	Kramerov V	0,168 (0,000)	0,082 (0,004)	0,168 (0,000)	0,070 (0,009)

5.2.6 Kontrolisani efekat ispitivanih činilaca ekonomskog liberalizma

Pored pojedinačnog efekta ispitivanih faktora na stepen prihvatanja iskaza koji mere ekonomski liberalizam, kao i kod prethodne ispitivane orijentacije, neophodno je

bilo utvrditi da li se i na koji način menja ovaj efekat kada se ostali pretpostavljeni činioci drže pod kontrolom. S obzirom da merni instrument, koji bi pouzdanije merio stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam, nije bilo moguće konstruisati (što je isključivalo mogućnost linearne regresione analize), kontrolisani efekat pretpostavljenih prediktora ispitivan je na osnovu ordinalne regresione analize (gde se pojedinačni iskazi koji mere stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam pojavljuju kao zavisne varijable). Kao kovarijate u regresionom modelu, upotreбили smo starost i stepen obrazovanja, dok su veličina mesta stanovanja, klasna pripadnost, pol i religioznost ispitanika u model uvedeni kao faktori.

Rezultati za 1989. godinu pokazuju, da kada se ostali činioci drže pod kontrolom, stepen obrazovanja ostaje značajan prediktor stavova koji se odnose na državni intervencionizam u ekonomiji i nezavisnost preduzeća, ali se njegov značaj gubi kada je reč o privatnom vlasništvu (pri tome, smer uticaja ovog prediktora ne odstupa od pretpostavljenog: što je viši stepen obrazovanja, to je liberalna orijentacija snažnija). Istovremeno, na iskazima na kojima efekat obrazovanja postoji, u oba ispitivana društva, gubi se efekat starosti, pa tako ova varijabla ostaje značajan prediktor jedino na iskazu kojim se meri stepen pristajanja uz ideju o progresivnom karakteru privatnog vlasništva (smer uticaja, ponovo, ne odstupa od predviđenog: što starost ispitanika raste, to liberalna orijentacija pokazuje tendenciju opadanja). Nalaz koji najsnažnije govori u prilog hipotezi o sistemskom karakteru ekonomskog liberalizma i njegovog vrednosnog antipoda redistributivnog etatizma je onaj koji se odnosi na efekat klasno-slojnog položaja. Naime, kada se drže pod kontrolom ostale varijable, a posebno stepen obrazovanja, efekat ove varijable ostaje značajan, posebno na prva dva iskaza, i ponovo, u skladu sa pretpostavkama: kao najsnažniji zagovornici redistributivnog etatizma izdavaju se kategorije manuelnog radništva, dok su stručnjaci, doduše ne na svim iskazima, i pripadnici vladajuće nomenklature iskazali najsnažniju inklinaciju liberalnim vrednostima (u odnosu na referentnu kategoriju sitnih poljoprivrednika - videti vrednosti i smer ordinalnih regresionih koeficijenata u Tabeli 5.22). Efekta mesta stanovanja je konzistentan samo kada se radi o stanovnicima prestonica (a u Hrvatskoj donekle i kada je reč o stanovnicima malih gradova), koji iskazuju snažniju liberalnu orijentaciju u

odnosu na stanovnike sela. Pripadnost kategoriji muškog pola zadržala je svoj statistički značaj (i kada se ostali prediktori drže pod kontrolom), delujući bez sumnje jednoznačno: pripadnost muškom polu vodi snažnijoj orijentaciji ka tržišnoj privredi i privatnom vlasništvu, odnosno odbacivanju paternalističke uloge države u ekonomiji. Konačno, efekat religioznosti potvrdio je nalaz koji je dobijen u prethodnom koraku analize: pripadnost kategoriji nereligioznih ispitanika nije nužno bila indikator snažnije izloženosti kulturnoj modernizaciji, već je, pre svega, predstavljala pokazatelj privrženosti socijalističkom, državno-redistributivnom normativnom modelu (makar kada je reč o dimenziji koja se odnosi na poželjni karakter vlasništva).

Tabela 5.22: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere ekonomski liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 1989.

Zavisne varijable	Društveni napredak –privatno vlasništvo		Država danas mora imati veću ulogu u pravljanju ...		Potpuna nezavisnost kolektiva....	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Nagelkerke	0,059	0,041	0,191	0,070	0,089	0,058
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Obrazovanje	0,001/0,818	0,004/0,734	0,120/ 0,000	0,047/ 0,000	0,096/ 0,000	0,069/ 0,000
Starost	-0,016/ 0,000	-0,011/ 0,000	0,004/0,244	0,001/0,526	0,005/0,146	0,004/0,108
Muški pol	0,462/ 0,000	0,379/ 0,000	0,362/ 0,000	0,204/ 0,001	0,519/ 0,000	0,443/ 0,000
NKV radnici	-0,841/ 0,000	-0,652/ 0,000	-0,750/ 0,000	-0,685/ 0,000	-0,128/0,362	0,089/0,403
KV radnici	-0,499/ 0,000	-0,463/ 0,000	-0,773/ 0,000	-0,373/ 0,000	-0,119/0,317	0,219/ 0,010
Službenici	-0,409/ 0,000	-0,379/ 0,000	-0,053/0,731	-0,180/0,085	0,182/0,242	0,037/0,731
Stručnjaci	0,035/0,838	-0,170/0,164	0,650/ 0,001	0,374/ 0,002	0,174/0,333	-0,020/0,870
Sitni preduz./niži ruk.	0,209/0,558	0,547/0,052	0,435/0,262	0,262/0,327	0,501/0,201	0,372/0,183
Elita	-0,327/0,313	-0,715/ 0,000	2,264/ 0,002	0,491/ 0,000	0,317/0,403	0,159/0,218
Mali grad	-0,045/0,704	-0,197/ 0,008	0,206/0,095	-0,060/0,429	0,125/0,303	0,208/ 0,006
Srednji grad	-0,117/0,308	-0,078/0,459	0,415/ 0,001	-0,104/0,329	0,401/ 0,001	0,169/0,115
Veliki grad	-0,146/0,253	-0,139/0,184	-0,078/0,551	-0,114/0,280	0,192/0,143	0,377/ 0,000
Prestonica	0,204/0,064	0,207/ 0,045	0,351/ 0,002	-0,070/0,498	0,304/ 0,007	0,280/ 0,008
Nereligiozni	-0,613/ 0,000	-0,258/ 0,000	0,089/0,388	0,134/0,065	-0,024/0,814	-0,092/0,211

Kao što smo i pretpostavljali, usled slabijih varijacija na iskazima, rezultati ordinalnih regresija dobijeni na podacima iz 2003. godine ukazuju na znatno niži stepen objašnjivosti varijansi (pogledati vrednosti korigovanih koeficijenata determinacije u Tabeli 5.23), odnosno manji broj statistički značajnih prediktora, u odnosu na modele iz 1989. godine. Obrazovanje ostaje značajni prediktor samo stava koji se odnosi na državni intervencionizam (i to samo u uzorku za Srbiju), dok se kod ostalih iskaza njegov efekat gubi. S druge strane, efekat starosti, u odnosu na podatke iz 1989. godine raste, i to u suprotnom smeru - što su ispitanici stariji, to su veće šanse da će podržavati liberalne ideje. Efekat klasne pripadnosti takođe opada (mada treba reći da je 2003. godine klasa i dalje, u značajnoj meri, predstavljala diskriminatorno obeležje kada se radi o stavovima o poželjnom tipu vlasništva u društvu Srbije). Pripadnost elitnim, preduzetničkim i stručnjačkim kategorijama nije nužno označavala i snažnije pristajanje uz dominantni, kapitalistički sistem društvenih odnosa (makar, kada je o deklarativnoj podršci reč), dok pripadnost nižim društvenim slojevima nije nužno vodila njegovom odbacivanju. Dalje, osim u slučaju stava o privatnom vlasništvu (i to samo u uzorku za Srbiju), rodna pripadnost nije više igrala bitnu ulogu u determinisanju vrednosnih orijentacija vezanih za poželjnu formu ekonomske regulacije, a sličan nalaz beležimo i kada se radi o religioznosti ispitanika. Konačno, veličina mesta stanovanja ostala je značajan prediktor, ali ne na svim iskazima, niti kod svih kategorija na konzistentan način, lišavajući nas osnova da donesemo jednoznačan zaključak o efektu ovog faktora.

Tabela 5.23: Ordinalni regresioni koeficijenti (ORK) za različite iskaze koji mere ekonomski liberalizam kao zavisne varijable i klasnu pripadnost, obrazovanje, starost, veličinu mesta stanovanja, religioznost i pol, kao nezavisne varijable, Hrvatska i Srbija, 2003.

Zavisne varijable	Društveni napredak –privatno vlasništvo		Što vlada manje interveniše u ekonomiju, to bolje za ...		Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše,....	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Zemlja						
Nagelkerke	0,028	0,051	0,025	0,010	0,021	0,014
Nezavisne var.	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK	ORK
Obrazovanje	0,044/0,052	0,023/0,266	0,003/0,827	0,029/ 0,049	0,015/0,320	0,004/0,806
Starost	0,011/ 0,014	0,002/0,635	0,010/ 0,001	0,006/ 0,015	0,006/0,066	0,004/0,141
Muški pol	-0,015/0,339	-0,310/ 0,003	-0,132/0,121	0,006/0,937	-0,130/0,130	0,028/0,698
NKV radnici	-0,135/0,605	-0,848/ 0,000	-0,215/0,263	-0,274/0,086	0,276/0,156	-0,319/ 0,043
KV radnici	-0,425/0,072	-0,765/ 0,000	-0,069/0,693	-0,222/0,138	0,204/0,251	0,048/0,747
Službenici	-0,301/0,245	-0,586/ 0,008	0,069/0,719	-0,276/0,079	0,121/0,532	0,003/0,983
Stručnjaci	-0,541/0,070	-0,424/0,116	-0,049/0,826	-0,551/ 0,005	-0,001/0,997	-0,041/0,838
Sitni preduz./niži ruk.	-0,468/0,177	0,503/0,143	-0,468/0,065	-0,271/0,251	0,552/ 0,029	0,379/0,105
Elita	0,213/0,524	-0,385/0,224	-0,243/0,350	-0,437/0,051	0,816/ 0,001	0,109/0,627
Mali grad	0,107/0,545	0,363/ 0,048	0,228/0,064	0,048/0,719	0,218/0,078	-0,384/ 0,004
Srednji grad	-0,016/0,928	0,228/0,101	0,223/0,074	0,123/0,219	0,239/0,058	0,122/0,221
Veliki grad	-0,265/0,201	0,409/ 0,019	0,518/ 0,001	-0,222/0,076	0,290/0,057	0,045/0,715
Prestonica	0,079/0,677	0,462/ 0,006	0,265/ 0,047	0,112/0,345	0,064/0,631	0,088/0,457
Nereligiozni	0,243/0,379	-0,332/0,193	0,493/0,055	-0,045/0,784	-0,105/0,687	-0,047/0,777

* * *

Pre nego što se fokusiramo na detaljniju analizu ekonomskog liberalizma u 2003. godini, na ovom mestu neophodno je osvrnuti se na dobijene rezultate komparativne analize u svetlu posebnih hipoteza od kojih smo krenuli:

1. u skladu sa pretpostavkama, u periodu koji je prethodio raspadu socijalističkog sistema društvenih odnosa, beležimo prisustvo i liberalnih i redistributivno-etastičkih vrednosti, pri čemu na dva od tri ispitivana iskaza dominira liberalna orijentacija. Nekonzistentno normativno utemeljenje jugoslovenskog socijalističkog sistema, uz izraženu krizu koja je nametala neophodnost reformi (a koje, u datim istorijskim okolnostima, poprimaju oblik tržišne regulacije privrede), vodili su izraženoj vrednosnoj konfuziji, gde se, simultano, iskazuje poželjnost privatnog

vlasništva i nezavisnost preduzeća od države, ali i zagovaranje snažnijeg državnog intervencionizma u ekonomiji. Rezultati ukazuju na ispravnost hipoteze o disonanci koja se javlja između normativnog i vrednosnog sistema, a čiji su uzroci i unutarstemske ali i sistemski po svom karakteru;

2. s druge strane, rezultati dobijeni trinaest godina nakon otpočinjanja transformacijskih procesa nisu u skladu sa pretpostavkom da će sa promenom dominantnog normativno-institucionalnog okvira (u vidu uspostavljanja kapitalističkog poretka) doći do postepenog usaglašavanja vrednosnog i normativnog sistema, odnosno do jačanja liberalne orijentacije (uz opstanak redistributivno-etatističke). Nalazi, na taj način, ukazuju na pad u stepenu rasprostranjenosti liberalnih vrednosti tokom perioda post-socijalističke transformacije u odnosu na socijalistički period (iako ovaj pad ne ide ispod granice većinskog prihvatanja), svedočeci o "produženoj" koegzistenciji redistributivno-etatističkih i liberalnih vrednosti (pri tome, nije teško zaključiti da su teškoće sa kojima su se dva društva suočavala pri zakasnelom procesu uključivanja u međunarodnu podelu rada i prelaskom na regulaciju ekonomije na kapitalističkim osnovama, koja nije uspevala da zadovolji potrebe većeg dela stanovništva, umnogome doprinele da se alternativni poželjni vid društvenih odnosa potraži u elementima prethodnog, socijalističkog poretka);

3. razlike na nivou dva društva u pogledu stepena pristajanja uz liberalne/redistributivno-etatističke vrednosti su, tokom socijalističkog perioda, bile relativno male, svedočeci u prilog našoj hipotezi o delovanju istih, sistemskih činilaca na njihovo reprodukovanje;

4. nešto ranije otpočinjanje sa sistemskim promenama u Hrvatskoj, u odnosu na Srbiju, kao i ranije uključivanje u međunarodnu podelu rada na (polu)periferijskim osnovama, tokom perioda post-socijalističke transformacije, nije dovelo, kao kod političkog liberalizma, do snažnijeg prihvatanja vrednosti koje se vezuju za kapitalističku regulaciju ekonomije u ovom društvu, već je, kada se radi o pojedinim iskazima, uslovalo i relativni pad u odnosu na ispitanike iz Srbije. Na taj način, ranije otpočinjanje sa sistemskim reformama u Hrvatskoj, označilo je i ranije suočavanje ovog društva sa neuspesima novog oblika ekonomske regulacije da zadovolji potrebe stanovništva, a samim tim, i do snažnijeg otklona od liberalnih vrednosti (pri tome, podaci koji su

dobijeni na uzorku za Srbiju 2012. godine, ukazuju na sličnu tendenciju - opadanja pristajanja uz ekonomski liberalizam - i u ovom društvu, nakon desetogodišnjeg iskustva sa ubrzanim reformama). Drugim rečima, proces transformacije nije, suprotno našoj hipotezi, doveo do značajnijih razlika u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam između ispitivanih društava;

5. u skladu sa pretpostavkama, osnovni nosioci liberalnih vrednosti su, tokom socijalističkog perioda, bili predstavnici vladajuće, kolektivno-vlasničke, klase, zajedno sa srednjim slojevima, dok su niži društveni slojevi, a posebno radnički, snažnije pristajali uz socijalističke vrednosti;

6. period post-socijalističke transformacije doveo je do konvergencije viših i nižih društvenih slojeva, kada je reč o dominantnim vrednostima: naime, beležimo opadanje stepena podrške ekonomskom liberalizmu kod pripadnika vladajuće grupacije i srednjih slojeva i blagi porast među nižim društvenim slojevima (a posebno manuelnim radnicima). Na ovaj način, strukturalna kategorija klasno-slojne pripadnosti, značajna za diferenciranje ispitanika u pogledu dominantnih vrednosti tokom socijalističkog perioda, sada gubi na značaju. Ovi nalazi ukazuju na to da je s konsolidacijom kapitalističkog društvenog poretka došlo do njegovog snažnijeg utemeljenja među pripadnicima nižih društvenih grupacija (pre svega, radništva), što je, u manjoj ili većoj meri u skladu sa našom hipotezom o usklađivanju normativnih i vrednosnih promena; s druge strane, uskraćivanje nedvosmislene podrške tržišnim reformama, kod pripadnika vladajuće i srednje klase, ukazuje na krizu neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, gde se alternativni vid ekonomske regulacije traže u snažnijem državnom intervencionizmu (pri tome, treba napomenuti da su slični istorijski primeri, gde ekonomska elita u okviru kapitalističkog poretka zahteva snažniju državnu intervenciju i zaštitu sopstvene privilegovane pozicije na tržištu, poznati i opisani u literaturi koja se bavi savremenim interpretacijama koncepta političkog kapitalizma – Holcombe, 2015; Kolko, 1963);

7. sličan nalaz je dobijen i kada se radi o efektu stepena obrazovanja: dok je tokom socijalističkog perioda ovaj činilac snažno uticao na grupisanje liberalnih i etatičko-redistributivno orijentisanih ispitanika, normativno-institucionalne promene, koje su usledile s procesom transformacije, su dovele do konvergencije različitih obrazovnih kategorija, odnosno do smanjenja disonance kod nižeobrazovanih ispitanika,

koji su, manje ili više, adaptirali usvojene vrednosne orijentacije normstivno-institucionalnim promenama;

8. donekle potvrđujući našu hipotezu, efekat religioznosti ispitanike bio je značajan tokom socijalističkog perioda, ali samo za opredeljivanje na dimenziji koja se odnosi na stav prema privatnom vlasništvu (i shodno hipotezi, pokazalo se da su ateisti bili u manjem stepenu spremni da prihvate privatno vlasništvo u odnosu na religiozne ispitanike). S druge strane, krah socijalističkog poretka i ideološke matrice na temelju koje se legitimisao, išli su ruku pod ruku sa nastojanjima elita da novo legitimacijsko utemeljenje potraže u tradicionalističkim vrednosno-ideološkim diskursima, što je dovelo do snažne obnove religioznosti, koja se sada pojavljuje kao vid novog konformizma. U situaciji "razvodnjenog konteksta", kontrolisani efekat ovog faktora opada ispod granice statističke značajnosti, pa hipoteza o modernizujućem efektu sekularizacije ne dobija svoju validnu potvrdu;

9. kontrolisani efekti veličine mesta stanovanja varirao je i prema iskazu i s obzirom na smer uticaja, ne dozvoljavajući nam da donosimo jednoznačne zaključke o njegovom uzročnom dejstvu. Ipak, treba istaći da efekat pripadnosti kategoriji stanovnika prestonih gradova opada tokom perioda transformacije, a isti nalaz važi i za pripadnost muškom polu i kategoriji nereligioznih (pri tome, kod ovog poslednjeg činioca, hipoteza o negativnom efektu religioznosti na prihvatanje liberalnih vrednosti tokom socijalističkog perioda potvrđena je na jednom od tri iskaza, dok, s druge strane, rezultati ne govore u prilog hipotezi o pozitivnom efektu ovog faktora tokom perioda transformacije). Efekat starosti, s druge strane, raste tokom perioda transformacije, potvrđujući tezu o snažnijem otporu promenama koji se javlja sa starijom starosnom dobi.

5.2.7 Činioci ekonomskog liberalizma 2003. godine

Kao što je naglašeno, usled bogate empirijske građe koju je nudila baza podataka iz 2003. godine, u sledećem koraku analizirani su rezultati dobijeni na skalama koje mere odvojeno etatičko-redistributivnu (egalitarnu) i orijentaciju na privatno vlasništvo.

Deskriptivna analiza ukazuje na izrazito visok stepen rasprostranjenosti redistributivne orijentacije, i to u oba ispitivana društva. Naime, dobijeni empirijski proseci na skali redistributivnog etatizma (na kojoj su stavke koje čine skalu transformisane tako da viši rezultati označavaju liberalnu orijentaciju) znatno su niži od teorijskog proseka (15), koji označava granicu većinskog prihvatanja liberalne, odnosno redistributivne orijentacije (videti vrednosti u Tabeli 5.26). O izrazito visokoj rasprostranjenosti etatističko-redistributivne orijentacije svedoče i rezultati dobijeni na pojedinačnim iskazima (Tabela 5.24), pa tako izrazita većina ispitanika delimično ili u potpunosti podržava redistributivnu ulogu države u ekonomiji kako bi se smanjile socijalne nejednakosti, garantovao minimalni životni standard ili osiguralo zaposlenje. Naime, tržišne reforme u ekonomiji vodile su snažnom povećanju društvenih nejednakosti, praćenih povećanom nesigurnošću zaposlenja i smanjenjem raspoloživih radnih mesta (kao posledica privatizacije i restrukturiranja, ali i relativno dugotrajnog perioda ekonomske recesije koji je usledio nakon raspada zemlje, gubitka unutrašnjih tržišta, u situaciji rata, a u Srbiji i međunarodne ekonomske izolacije), te stoga ne čudi što su ispitanici percipirali kao ključnu upravo redistributivnu ulogu države. Dugotrajna ekonomska kriza i pauperizacija značajnog dela stanovništva dva društva, vodili su tako situaciji u kojoj se država pojavljuje kao jedini instrument koji je u stanju da zadovolji njihove egzistencijalne potrebe (naravno, treba odmah napomenuti da je ovakva percepcija državne uloge u ekonomiji posledica ne samo realnih istorijskih okolnosti, nego i tradicionalne redistributivne uloge države tokom socijalističkog i predsocijalističkog perioda, koja je potpomagala održavanju egalitarnog sindroma). Ukratko, normativne promene u pravcu uspostavljanja tržišne ekonomije (uz zadržavanje relativno snažnog javnog sektora), nisu vodile adekvatnom vrednosnom preobražaju u pravcu snažnijeg pristajanja uz ekonomski liberalizam, već su naprotiv, usled pogubnih efekata sistemskih reformi, vodile snažnijem ukorenjivanju redistributivne orijentacije.

Drugi važan nalaz je da su razlike između dva društva u pogledu stepena pristajanja uz etatističko-redistributivnu, odnosno liberalnu orijentaciju male (i statistički bez značaja), uz nešto snažnije izraženu liberalnu orijentaciju zabeležnu u srbijanskom uzorku. Drugim rečima, ranije otpočinjanje sa ekonomskim reformama u Hrvatskoj u odnosu na Srbiju, kao i nešto uspešniji oporavak privrede nakon kolapsa, tokom prve

polovine devdesetih godina, nisu u značajnoj meri vodile snažnijem ukorenjivanju liberalnih vrednosti u ovom društvu. Naprotiv, snažna orijentacija na državnu intervenciju u ekonomiji (i to na njenu redistributivnu ulogu) ostaje temeljna karakteristika oba društva nakon četrnaestogodišnjeg iskustva sa (usporenim) tržišnim reformama, podržavajući tezu o državocentričnom karakteru kapitalističkog poretka koji se u njima uspostavio. U specifičnim istorijskim okolnostima gde je uspostavljanje kapitalističkih odnosa bilo snažno oslonjeno na instrumentalnu upotrebu države od strane vladajućih elita, liberalna ideja o minimalnoj državi nije ni mogla da nađe svoje realno utemeljenje.

Tabela 5.24: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam, Hrvatska i Srbija, 2003. godina

	Razlike u prihodima u Srbiji/Hrvatskoj su prevelike		Vlada je odgovorna za to da smanji razlike u visini prihoda između onih sa visokim i onih sa niskim prihodima		Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele		Vlada bi trebalo da garantuje minimalni životni standard		Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Potpuno slaganje	35,8	28,8	28,7	25,0	42,3	39,3	46,5	44,9	37,2	36,5
Delimično slaganje	52,3	55,0	53,4	57,8	48,3	51,2	47,6	51,1	51,5	56,1
Neodlučni	7,2	7,3	11,2	8,5	6,2	5,1	4,0	2,3	8,6	4,3
Delimično neslaganje	3,5	7,5	5,3	7,6	2,4	3,8	1,3	1,5	2,1	2,5
Potpuno neslaganje	1,2	1,4	1,4	1,1	0,7	0,6	0,5	0,3	0,7	0,5

Drugi set empirijskih iskaza, koje smo analizirali u 2003. godini, odnosi se na stavove prema privatizaciji i privatnom vlasništvu. Za razliku od prethodnih iskaza, na kojima je zabeležena nedvosmislena podrška redistributivnoj ulozi države u ekonomiji i otklon od liberalnih vrednosti, ovde beležimo većinsku rasprostranjenost liberalnih vrednosti (empirijski proseci su tek malo iznad teorijskog, koji za ovu skalu iznosi 9 - videti Tabelu 5.26), iako značajan deo ispitanika ostaje bilo u kategoriji neodlučnih bilo u kategoriji onih koji odbacuju privatizaciju i privatno vlasništvo. Drugim rečima, na ovim iskazima se beleži snažna ambivalentnost, koja ishodi iz suprotnosti između dominacije liberalne ideološke paradigme, čiji je upliv u javnu sferu bio naročito snažan nakon 2000.

godine i koja je bila upravljena ka legitimizaciji vlasničke transformacije i tržišne regulacije ekonomije, s jedne strane, i poražavajućih efekata privatizacije, s druge strane. Tako, na svim iskazima (Tabela 5.25), ponovo, u oba društva, beležimo relativno nizak broj ispitanika u krajnjim kategorijama, odnosno njihovu koncentraciju u središnjim delovima skale. Kao što je rečeno, iako je većinska orijentacija liberalna, na svim iskazima beležimo značajan broj ispitanika čija orijentacija ostaje većinski suprotstavljena privatnom vlasništvu (to jest, kolektivistička), ukazujući na snažnu disonancu između dominantnih normi i vrednosti, ali i na relativno visok stepen vrednosne nekonzistentnosti. Ipak, jasno je da ovde, pored disonance, koja se javlja kao posledica nekonzistentnog normativnog utemeljenja (simultano opstajanje i privatnog vlasništva i relativno glomaznog javnog sektora i državnih preduzeća), pri objašnjenju dobijenih nalaza treba imati na umu konkretne posledice do kojih su dovele sistemske reforme i razlike u njihovoj percepciji koje se javljaju između različitih društvenih grupa. Naime, za razliku od normativnih promena koje su se desile u političkoj areni, koje nisu imale direktne (negativne) posledice po većinu stanovništva, procesi privatizacije su za jedan deo ispitivanih populacija označile drastično pogoršanje pozicije na tržištu rada (praćeno gubitkom posla, nesigurnošću radnog mesta, lošijim uslovima rada, itd.), u odnosu na socijalistički period, kao i značajan pad u materijalnom položaju. Drugim rečima, ideološka hegemonija vladajuće društvene grupacije nije imala značajnijih prepreka pri ukorenjivanju u širim društvenim slojevima, kada se radi o političkom liberalizmu (iako je, kao što smo videli, i ona bila uzdrmana nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa reformama), za razliku od ekonomskog liberalizma, čije je prihvatanje od strane širih društvenih grupacija bilo utoliko teže što su posledice ekonomskih promena bile drastičnije. Na opštem planu, populacije ispitivanih društava prihvataju kapitalistički poredak kao neupitan (što je olakšano globalnom dominacijom neoliberalne ideologije i nepostojanjem alternativne ideologije, dok istovremeno odbacuju one vrednosti koje se odnose na efekte konkretnih normativnih rešenja. Posledica ove neusaglašenosti koja se javlja na liniji dominantno normativno utemeljenje - efikasnost sistema pri zadovoljavanju potreba dela stanovništva, proizvodi nekonzistentnost u pogledu dominantnog vrednosno-legitimacijskog utemeljenja datog sistema društvenih odnosa.

Kao i kod prethodnog seta empirijskih iskaza, i ovde su razlike između dva društva u pogledu prosečnih rezultata na skali relativno male i bez statističke značajnosti, ukazujući na sličnost tendencija koje se ispoljavaju u dva društva, uprkos (malim, ali ipak postojećim) razlikama u pogledu konkretnih istorijskih putanja društvene transformacije, ali i u nataloženom istorijskom iskustvu.

Tabela 5.25: Procentualno raspoređivanje ispitanika na iskazima koji mere orijentaciju na privatno vlasništvo, Hrvatska i Srbija, 2003. godina

	Bez privatizacije preduzeća bi bila još u goroj situaciji nego što su sada		Sve vrste javnih usluga bolje bi funkcionisale da su privatizovane		Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	
	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija	Hrvatska	Srbija
Potpuno slaganje	6,8	8,3	8,3	8,9	10,1	10,1
Delimično slaganje	25,9	35,6	30,6	31,1	36,0	36,3
Neodlučni	32,7	23,4	31,4	20,7	32,0	25,1
Delimično neslaganje	27,1	28,0	23,5	33,0	17,4	23,3
Potpuno neslaganje	7,5	4,7	6,2	6,3	4,5	5,2

Tabela 5.26: Prosečni rezultati na skalama ekonomskog liberalizma/redistributivnog etatizma i orijentacije na privatno vlasništvo, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Teorijski prosek	Hrvatska	Srbija
Skala redistributivnog etatizma	15	8,88	9,06
Skala orijentacije na privatno vlasništvo	9	9,38	9,48

* Skale su transformisane tako da viši skorovi označavaju liberalnu orijentaciju

Konačno, rezultati korelacione analize, kojom je testiran stepen slaganja varijacija između dve skale, ukazuju na postojanje statistički značajne, ali relativno slabe povezanosti između dve dimenzije ekonomskog liberalizma, svedočeći o izraženoj vrednosnoj nekonzistenciji u oba ispitivana društva. Drugim rečima, nakon petnaestogodišnjeg iskustva sa procesima postcosijalističke transformacije, čini se da je specifična priroda kapitalističkih odnosa koji se u okviru njih uspostavljaju i reprodukuju (a koji podrazumevaju snažno oslanjanje na državu i njenu socijalnu i redistributivnu funkciju, uz zadržavanje tržišta kao glavnog, iako ne i jedinog, mehanizma alokacije resursa), vodila oblikovanju vrednosnog sistema koji je i sam bio opterećen ambivalentnošću i nekonzistentnošću. Vrednosno-normativna disonanca, koja se javlja

kao posledica ovih kontradiktornih normativnih rešenja (ali i već pomenutog neuspeha sistema da zadovolji potrebe značajnog dela stanovništva), tako dobija unutar-sistemski karakter, jer osnovne premise na kojima kapitalistički sistem počiva nisu ugrožene.

Tabela 5.26a: Pirsonovi koeficijenti korelacije za skale ekonomskog liberalizma/redistributivnog etatizma i orijentacije na privatno vlasništvo, Hrvatska i Srbija, 2003.

	Hrvatska	Srbija
	Skala orijentacije na privatno vlasništvo	Skala orijentacije na privatno vlasništvo
Skala redistributivnog etatizma	0,077 (0,018)	0,130 (0,000)

Za ispitivanje kontrolisanog efekta činilaca ekonomskog liberalizma, u okviru regresionih modela koristili smo regresione faktorske skorove za redistributivni etatizam/ekonomski liberalizam i kolektivizam/orijentaciju na privatno vlasništvo, kao zavisne varijable. Ispitivan je efekat sledećih nezavisnih varijabli: indikatorskih varijabli za klasni položaj (uz sitne poljoprivrednike kao referentnu kategoriju), veličinu mesta stanovanja (gde je selo predstavljalo referentnu kategoriju), muški pol (uz žene kao referentnu kategoriju) i nereligiozne ispitanike (gde su religiozni predstavljali referentnu grupu), kao i kontinuiranih varijabli koje su merile stepen obrazovanja ispitanika (u godinama formalnog školovanja) i starost.

Modeli u kojima su zavisne varijable faktorski skorovi koji mere redistributivni etatizam ukazuju da je eksplanatorni efekat (pobrojanih) nezavisnih varijabli relativno slab (objašnjavajući svega 6,1% varijanse u oba modela – videti Tabelu 5.27). Efekat strukturalne varijable - klasnog položaja – značajan je samo kada se radi o pojedinim kategorijama (u hrvatskom uzorku za KV manuelne radnike, u u srpskom još i za NKV manuelne radnike i prelazni sloj), dok je smer uticaja negativan i ukazuje da pripadnost ovim kategorijama, u odnosu na sitne poljoprivrednike, predstavlja indikaciju snažnijeg pristajanja uz redistributivno/etatističke vrednosti (što naravno, ne treba da čudi ima li se u vidu da se radi o kategorijama stanovništva čiji se društveni položaj reprodukovao upravo zahvaljujući redistributivnoj ulozi države, kako u socijalističkom, tako i u periodu

post-socijalističke transformacije, za razliku od sitnog seljaštva, koje je, usled posedovanja sopstvene zemlje, naročito u periodima ekonomske krize, uspevalo da zadrži, ili čak poboljša svoj relativni materijalni položaj bez značajnijeg oslanjanja na državne redistributivne mere). Efekat obrazovanje je, s druge strane, bio nešto snažniji u Srbiji u odnosu na Hrvatsku, ukazujući da se radilo o kanalu putem kojeg je širena neoliberalna ideološka hegemonija (ipak, treba primetiti da je visina efekta ove varijable sada znatno slabija, nego kod prethodnih regresionih modela). Uticaj starosti je, s druge strane, bio negativan (i statistički značajan), što ne čudi, imamo li na umu da se sa starošću ispitanika, njihove šanse za uspeh na tržištu smanjuju (naročito kada je reč o zaposlenju), te da raste zavisnost od državne redistributivne politike (naročito kod kategorija penzionera). Konačno, nije zgoreg napomenuti da su starije kategorije ispitanika u snažnijoj meri bile izložene redistributivnoj socijalističkoj ideologiji, koja se kod njih, za razliku od mlađe populacije, još uvek pojavljuje kao opcija u alternativnom ideološkom repertoaru za kojom posežu onda kada dominantni sistem društvenih odnosa ne uspeva da zadovolji njihove potrebe ili interese, i koju reinterpreтираju u skladu sa novim okolnostima.

Efekat veličine mesta stanovanja je u oba modela statistički značajan (pre svega, za kategorije velikog grada i prestonice), ukazujući na snažnije pristajanje uz ekonomski liberalizam kod ispitanika koji su stanovnici ovih naselja, u odnosu na referentnu kategoriju stanovnika sela. S druge strane, uticaj religioznosti je zabeležen samo u uzorku za Srbiju (ukoliko ispitanici pripadaju kategoriji nereligioznih, raste stepen liberalne orijentacije), dok je efekat polne pripadnosti bio statistički značajan u hrvatskom uzorku (i to tako da je liberalna orijentacija snažnija kod ispitanika muškog pola).

Tabela 5.27: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji mere orijentaciju prema ekonomskom liberalizmu/redistributivnom etatizmu, Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,061			Srbija R ² = 0,061		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,125	0,049	0,033	0,005	0,001	0,942
Srednji grad	-0,062	-0,024	0,304	0,000	0,000	0,994
Veliki grad	0,258	0,080	0,000	0,163	0,055	0,009
Glavni grad	0,343	0,128	0,000	0,269	0,101	0,000
Nereligiozni	0,136	0,023	0,265	0,177	0,040	0,028
NKV ne/manuelni radnici	-0,140	-0,049	0,066	-0,193	-0,064	0,006
KV manuelni radnici	-0,214	-0,101	0,002	-0,185	-0,081	0,004
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,089	-0,035	0,246	-0,166	-0,072	0,013
Stručnjaci	0,024	0,008	0,794	-0,077	-0,027	0,363
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	-0,003	-0,001	0,979	0,043	0,008	0,702
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,040	0,009	0,718	0,081	0,018	0,438
Muški pol	0,092	0,046	0,027	0,039	0,020	0,283
Obrazovanje	0,014	0,057	0,048	0,027	0,111	0,000
Starost	-0,05	-0,092	0,000	-0,005	-0,085	0,000

Na drugoj strani, kada se radi o modelima u kojima je zavisna varijabla orijentacija na privatno vlasništvo (predstavljena uz pomoć regresionih faktorskih skorova), stepen objašnjenosti varijanse još više opada (u modelu za Hrvatsku iznosi svega 1,6%, a u modelu za Srbiju 4,2% - videti Tabelu 5.28), ukazujući na izrazito nisku prediktivnu moć nezavisnih varijabli, kao i na potrebu pronalaženja regresora čija je eksplanatorna moć snažnija. Tako, jedini regresori koji su pokazali statističku značajnost kao prediktori ekonomskog liberalizma u uzorku za Hrvatsku su pripadnost kategoriji stanovnika malog grada i stepen obrazovanja (pri tome, iako statistički značajan, njihov je efekat bio slab – videti Tabelu 5.28). S druge strane, u uzorku za Srbiju, znatno je veći broj statistički značajnih prediktora, pa je, tako, sada najsnažniji prediktor pripadnost kategoriji nemanuelnog radništva, uz ponavljanje istog obrasca kao u prethodnom modelu (pripadnost manuelnom i nemanuelnom radništvu označava snažniju kolektivističku orijentaciju u odnosu na referentnu kategoriju sitnih poljoprivrednika), uz jednu novinu: pripadnost kategoriji sitnih preduzetnika i nižih rukovodilaca sada označava i snažnije pristajanje uz ekonomski liberalizam. Pored toga, statističku

značajnost su pokazale još i kategorije mesta stanovanje, obrazovanja, starosti i pripadnosti muškom polu, bez iznenađenja kada se radi o smeru njihovog efekta (jedina varijabla čiji se efekat gubi, u odnosu na prethodni model je indikatorska varijabla za nereligiozne ispitanike).

Tabela 5.28: Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji mere orijentaciju prema ekonomskom liberalizmu (orijentaciji na privatno vlasništvo), Hrvatska i Srbija, 2003.

Nezavisne varijable	Hrvatska R ² = 0,016			Srbija R ² = 0,042		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Mali grad	0,165	0,065	0,006	0,229	0,069	0,000
Srednji grad	0,083	0,033	0,172	0,094	0,042	0,055
Veliki grad	-0,001	0,000	0,993	0,149	0,051	0,017
Glavni grad	0,119	0,045	0,072	0,144	0,055	0,014
Nereligiozni	-0,098	-0,017	0,432	0,074	0,017	0,352
NKV ne/manuelni radnici	-0,081	-0,029	0,297	-0,310	-0,104	0,000
KV manuelni radnici	-0,057	-0,027	0,410	-0,225	-0,100	0,000
Nemanuelni radnici i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	-0,025	-0,010	0,753	-0,138	-0,061	0,037
Stručnjaci	0,045	0,014	0,638	-0,036	-0,013	0,663
Sitni preduzetnici i niži rukovodioci	0,016	0,003	0,893	0,257	0,049	0,021
Političari, direktori, krupni preduzetnici	0,146	0,033	0,196	-0,012	-0,003	0,910
Muški pol	0,069	0,035	0,104	0,084	0,043	0,021
Obrazovanje	0,015	0,062	0,037	0,015	0,063	0,024
Starost	0,002	0,031	0,207	-0,003	-0,049	0,019

Imajući pred sobom ove rezultate, nema sumnje da je klasno-slojna pripadnost, barem kada je o Srbiji reč, oblikovala stavove prema ekonomskom liberalizmu tokom perioda konsolidacije kapitalističkih odnosa, diferencirajući njegove pristalice od protivnika shodno položaju u društvenoj strukturi i stvarnih ili zamišljenih šansi u okviru novog sistema reprodukcije društvenih odnosa (koji je, u ekonomskoj sferi, bazično počivao na tržištu i privatnom vlasništvu). S druge strane, rezultati deskriptivne analize ukazuju da su varijacije na skali orijentacije na privatno vlasništvo u hrvatskom uzorku nešto manje nego u srpskom, te da u traganju za njihovim uzrocima treba ići izvan ponuđenih prediktora. Efekat obrazovanja ostaje relativno značajan činilac, ali je njegov uticaj znatno slabiji nego kod drugih ispitivanih vrednosnih orijentacija, ukazujući na

ispravnost hipoteze o sistemskom karakteru vrednosti ekonomskog liberalizma, kao i o primarnom uzročnom značaju strukturalnih karakteristika, koje se oblikuju u okviru dominantnog sistema društvenih odnosa.

6. Zaključak

Analiza vrednosnih orijentacija društava Hrvatske i Srbije, tokom perioda post-socijalističke transformacije, počivala je na nekoliko osnovnih pretpostavki, koje ćemo nastojati da razmotrimo u svetlu dobijenih nalaza. Pre svega, pošlo se od toga da su vrednosti višestruko utemeljene, te da, u okviru sociološke perspektive, možemo izdvojiti nekoliko opštih društvenih činilaca njihove pojave i reprodukcija:

1. Dominantni sistem društvene reprodukcije, koji svoj izraz dobija u načinu društvenog strukturisanja, ali i u normativno-institucionalnom sistemu. Vrednosti koje su saobražene dominantnom normativnom poretku pružaju legitimacijsku osnovu za neometano reprodukcija vladajućeg sistema društvenih odnosa, dok promene u normativnom sistemu zahtevaju ponovno usaglašavanje vrednosti i normi;

2. Akumulirano istorijsko iskustvo (odnosno procesi "dugog trajanja"), u okviru kojeg se oblikuju određeni poopštivi obrasci delanja i mišljenja koji su omogućavali održavanje egzistencije konkretnih društvenih zajednica u dužem istorijskom periodu. Kristalizacijom ovih (trans-istorijskih) vrednosti i njihovim saobražavanjem dominantnom sistemu društvene reprodukcije (pri čemu ce ciljevi reprodukcije vladajućih, konkretno-istorijskih, odnosa takođe nastoje izraziti u ovim poopštivim kategorijama – videti Lazić & Pešić, 2013), one mogu dobiti i trans-sistemski karakter;

3. Vrednosti se mogu usvajati i menjati i pod uticajem aktuelnih društveno-istorijskih okolnosti, koje mogu da dovedu do unutar-sistemskih promena;

4. Konačno, one mogu varirati i s obzirom na socio-demografske karakteristike pojedinaca, čije se agregirano dejstvo ispoljava na nivou društvenih grupa, kao i s obzirom na strukturalnu poziciju koje osnovne društvene grupe zauzimaju u vladajućem sistemu društvenih odnosa.

S obzirom na iznesene uzročne činioce, analiza promene u stepenu rasprostranjenosti pet vrednosnih dimenzija - autoritarnosti, patrijarhalne orijentacije, nacionalizma, političkog i ekonomskog liberalizma – u društvima Srbije i Hrvatske tokom perioda transformacije, počivala je na pretpostavci da se prve tri vrednosne dimenzije pojavljuju kao dominantno trans-sistemski i trans-istorijski utemeljene,

odnosno da je njihova reprodukcija uslovljena dugom istorijsko-kulturnom tradicijom, s jedne strane, ali i relativno uspešnom adaptacijom dominantnim sistemima društvenih odnosa, sa druge strane; druga pretpostavka je da su isti ovi činioci dugog istorijskog trajanja onemogućili čvršće utemeljenje političkog i ekonomskog liberalizma u kulturnim tradicijama dva društva, te da je njihova reprodukcija prvenstveno posledica činilaca koji se vezuju za dominantni (u post-socijalističkom kontekstu – kapitalistički) sistem društvenih odnosa i specifičnosti koje se vezuju za sistemsku promenu.

Odredivši ključne uzročne činioce na ovaj način, u radu smo testirali dve glavne hipoteze: hipotezu o zakasneloj modernizaciji kao činiocu dugotrajnog opstajanja tradicionalističkih vrednosti – autoritarnosti, patrijarhalnosti i nacionalističke orijentacije (za koje smo pretpostavili da čine manje ili više jedinstven tradicionalistički sindrom i koje, u konkretno-istorijskim okolnostima, opstaju bez obzira na promenu dominantnog tipa društvenih odnosa), kao i hipotezu da su politički i ekonomski liberalizam svoje primarno društveno utemeljenje imale u dominantnom sistemu društvenih odnosa (pre svega u kapitalizmu, koji se u socijalističkom periodu pojavljuje kao realno-istorijska alternativa, a tokom perioda transformacije i kao sistem društvenih odnosa koji se postepeno oblikuje u post-socijalističkim društvima), te ih stoga nazivamo sistemskim vrednostima. Zakasnela, spora i specifična kapitalistička modernizacija (na periferijskim osnovama) tokom predsocijalističkog perioda se javlja kao uzrok dugotrajnog opstanka tradicionalističkih vrednosti u dva društva, dok je snažnija izloženost modernizacijskim procesima tokom socijalizma, u sadejstvu sa specifičnim karakteristikama ovog sistema (pre svega, autoritarnim karakterom vlasti, sa elementima teritorijalne decentralizacije, odnosno komandno-planska regulacija ekonomije, uz istovremeno eksperimentisanje sa tržišnom privredom, otvorenost prema kapitalističkom okruženju i kulturnu liberalizaciju), istovremeno bila i činilac postepenog povlačenja nekih od narečenih vrednosti (ali ne i nestanka), odnosno reprodukovanja drugih. S druge strane, penetracija kapitalističkog sistema društvenih odnosa, ili makar njegovih elemenata, tokom perioda post-socijalističke transformacije, dovodi do manje ili više snažnog utemeljenja liberalnih vrednosti, gde se promena sistema društvenih odnosa (i njegove institucionalne osnove) pojavljuje kao okvir za ispoljavanje neaglasnosti između (starih) vrednosti i (novih) normi - vrednosno-normativna disonanca (naravno, gotovo da ne treba

posebno napominjati da je prodor tržišnih odnosa, prisutan tokom socijalističkog perioda, takođe uslovio da vrednosti ekonomskog i političkog liberalizma dobiju svoje utemeljenje među pojedinim društvenim grupama, pre svega među vladajućim i srednjim slojevima, uzrokujući nesaglasnosti između vrednosti i normi koje su bile unutarstemskeg karaktera).

U relativno opširnom istorijskom delu analize, prateći osnovne razvojne procese i načine strukturisanja dva društva, pokazali smo kako je zakasneli prodor kapitalističkih društvenih odnosa (u odnosu na razvijene zapadnoevropske zemlje), tokom druge polovine 19. i početkom 20. veka, i priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu na periferijskim osnovama, kao ishod imao specifične oblike kapitalističke modernizacije "odozgo" (Moore, 1974:109), u okviru kojih ne dolazi do značajnijeg razvoja autonomnih buržoaskih grupacija (kao, uostalom, ni drugih urbanih društvenih slojeva), niti do snažnije društvene diferencijacije, a ključnu ulogu u iniciranju, organizaciji i regulaciji ekonomskih procesa dobija država i njen birokratski aparat ("državocentrični kapitalizam"). Iako su razvojni procesi koji su se odigravali u dva društva, tokom devetnaestog i s početka dvadesetog veka, bili različiti, s obzirom na delimično specifične društveno-istorijske okolnosti (od kojih je svakako najznačajnija ta što se društvo Srbije razvijalo relativno samostalno, na marginama svetskog kapitalističkog sistema, dok se razvoj hrvatskog društva odvijao u kontekstu specifične dinamike odnosa između lokalne buržoazije i veleposedničke aristokratije međusobno, odnosno sa predstavnicima austrijske i mađarske vlasti, te je, u tom smislu, dobijao odlike zavisnog razvoja), društveni, ekonomski, politički i kulturni efekti nisu bili značajno različiti. Kapitalistička modernizacija "odozgo" nije dovela do stvaranja dovoljne akumulacije kapitala koja bi privrede dva društva temeljno strukturno preobrazila i omogućila intenzivnu industrijalizaciju. Nasuprot tome, od države finansijski zavisna (u Srbiji) i ekonomski i (donekle) politički marginalizovana (u Hrvatskoj) (lokalna) buržoazija nije se razvila dovoljno da bi predstavljala samostalnu društvenu snagu koja bi bila zamajac snažnijeg kapitalističkog razvoja. Usled toga, oba društva ulaze u zajedničku državu kao ekonomski nerazvijena, relativno slabo izdiferencirana, sa većinskim seoskim stanovništvom i relativno malobrojnim urbanim društvenim slojevima. Ključna arena, u okviru koje su se iscrpljivali svi materijalni i kulturni resursi, bila je politička (pri tome,

usled stalnog mešanja dvora u parlamentarni život i rad vlada, te blokade ključne predstavničke institucije, karakter državne vlasti ostaje autoritaran, dok se demokratski politički poredak pojavljuje kao rudimentaran i neefikasan u rešavanju ključnih razvojnih pitanja). Drugim rečima, u istorijskom delu analize pokazali smo da je kapitalistički društveni razvoj hrvatskog i srpskog društva, tokom predratnog razdoblja, obeležen specifičnim karakteristikama koje nisu omogućavale da se vrednosti političkog i ekonomskog liberalizma snažnije ukorene. Ključni razlog leži u tome što strukturalna obeležja privreda dva društva nisu omogućavala da se razviju dovoljno snažne društvene grupacije čija bi se reprodukcija temeljila isključivo na kapitalističkim odnosima. Legitimacijska osnova funkcionisanja poredaka, u okviru koji su se dva društva razvijala, nije stoga ni morala da počiva na onim vrednosno-ideološkim postulatima koji su bili tipični za razvijena kapitalistička društva, već se u velikoj meri oslanjala na tradicionalistička obeležja koja su odgovarala normativnom poretku autarkičnih seljačkih zajednica. S druge strane, postepeni prodor kapitalističkih odnosa (koji je nastupio sa gotovo stogodišnjim zakašnjenjem u odnosu na perjanice kapitalističkog razvoja) je sa sobom nosio drastične (ekonomske i društvene) posledice po šire društvene grupacije, a naročito seljaštvo, izazivajući otpore i podozrenje prema novom tipu poretka i vrednosti na kojima je počivao, te završavajući u nekritičkom veličanju tradicionalnog poretka autarkičnih seoskih zajednica. Zakasnela modernizacija se, na taj način, pojavljuje kao proces putem kojeg su stvoreni uslovi za nesmetanu reprodukciju tradicionalističkih društvenih vrednosti (pre svega, autoritarne, kolektivističke, egalitarističke i patrijarhalne orijentacije), redukujući, ujedno, potrebu i mogućnost da dođe do snažnije ukorenjenosti onih vrednosti kojima se legitimiše kapitalistički društveni poredak – ekonomski i politički liberalizam.

S druge strane, proces formiranja nacionalnih država je, tokom 19. i početkom 20. veka, umnogome počivao na vernakularnoj mobilizaciji (mahom seoskog) stanovništva na osnovu kulturno-istorijskih karakteristika (jezik, religija, istorijska prošlost), generišući nacionalističke ideologije koje su se u značajnoj meri oslanjale i u sebe ugrađivale vrednosno-ideološke obrasce tipične za tradicionalne seoske zajednice. Iako se radilo o relativno modernoj društvenoj pojavi, čiji se nastanak i širenje duguju upravo prodoru kapitalističkih odnosa, u specifičnim kontekstima u kojima su se

razvijali mali evropski narodi u okviru velikih imperija, etnički nacionalizam je, kao posledica nastojanja (lokalnih) buržoazija da u takvim okolnostima osiguraju reprodukciju sopstvene dominantne pozicije putem razgraničavanja srodnih etničkih grupa i politizacijom njihovog statusnog pitanja, počivao na stvarnim ili izmišljenim istorijsko-kulturnim tradicijama. Drugim rečima, radilo se o ideološkoj matrici, čija je instrumentalna upotreba u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima podrazumevala neophodnost užljebljenja u tradicionalistički ideološki okvir, na temelju kojeg je vršena nacionalna mobilizacija i integracija dominantnog seoskog stanovništva. Zakasnela modernizacija (koja se, sada, ne ogleda samo u teškoćama da se strukturno preobrazi privreda i društvo, nego i kao relativno kasno stvaranje nacionalnih država i njihovih birokratskih aparata) je, na taj način, kao posledicu imala širenje i reprodukovanje nacionalizma koji nije, kao u pojedinim zapadnoevropskim društvima počivao na principu građanstva, već se oslanjao na kulturno-istorijske karakteristike (jezik, običaji, religija, zajednička istorija, teritorija).

Istorijska analiza je takođe ukazala na kontradiktorni karakter socijalističke modernizacije: naime, s jedne strane, ona se, s početka, odvijala u uslovima u kojima je većinsko stanovništvo i dalje bilo seoskog porekla, te je usled neophodnosti legitimacije sistema, održavala kontinuitet sa ideološkim elementima prisutnim u okviru tradicionalističkog (prekapitalističkog) poretka. Drugim rečima, delimična (i ograničena!) strukturalna homologija između elemenata starog poretka (koji se konstituisao kao državo-centrični kapitalizam, uz zadržavanje prekapitalističkih društvenih odnosa na selu) i socijalističkog uređenja, ishodila je u (parcijalnom) ideološko-vrednosnom podudaranju legitimacijskih osnova dva sistema (ovo se, pre svega, odnosi na kolektivističku, etatističku, autoritarnu i egalitarnu orijentaciju, koje opstaju kao dominantni vrednosno-ideološki elementi na kojima se temeljio socijalistički društveni poredak, a koje su institucionalno cementirane kolektivnim – društvenim - oblikom svojine kao dominantnim, principom egalitarne raspodele dohotka, dirigovanom –planskom- privredom, i jednopartijskim političkim sistemom). Na taj način, iako je socijalistička ideologija počivala na diskontinuitetu sa zatečenim tradicionalnim nasleđem, ona ga je, paradoksalno, delimično i sama reprodukovala.

S druge strane, iako je, na eksplicitnom planu, socijalistička ideologija bila upravljena prema iskorenjivanju nacionalizama i emancipaciji žena, i ovde su efekti bili tek polovični. Naime, usled kontradiktornog utemeljenja sistema, antagonizam između centralnih i nižih hijerarhijskih nivoa partije razrešavao se kroz procese teritorijalne decentralizacije, koji je, paradoksalno, generisao nove konflikte između republičkih partijskih rukovodstava oko raspodele resursa, u okviru kojih su republičke elite posezale za nacionalističkom ideologijom (i mobilizacijom stanovništva) ne bi li učvrstile sopstvene pozicije. Nacionalizam, koji je podgrevan od strane republičkih partijskih rukovodstava u situacijama u kojima je njihova pozicija bila ugrožena, nije vodio široj nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva dokle god je sistem bio relativno efikasan u zadovoljenju (doduše sve viših) očekivanja u pogledu životnog standarda, odnosno dok je centralna vlast imala institucionalne resurse, mehanizme i legitimitet za razračunavanje sa nacionalističkim partijskim rukovodstvima i intelektualcima. Međutim, u momentu kada je sistem izgubio svoju efektivnost pri zadovoljenju životnih potreba stanovništva (a time i legitimitet u konkurenciji sa kapitalističkim poretkom), a centralna vlast više nije imala efikasne mehanizme putem kojih bi kontrolisala nacionalna partijska rukovodstva (pri tome, ovi mehanizmi su, najvećim delom počivli na harizmi vrhovnog vođe, čijom su smrću, oni u značajnoj meri oslabili), republička partijska rukovodstva su posegla za oprobanim legitimacijskim uporištem – nacionalizmom – ne bi li sačuvala sopstvene pozicije. Drugim rečima, iako je socijalizam počivao na eksplicitnoj ideologiji 'bratstva i jedinstva', specifičnosti u načinu uređenja i okolnostima nastanka jugoslovenske socijalističke države, generisale su nacionalizam kao "pozadinsku" ideološku matricu čija je upotreba bila instrumentalna (dok je njeno prihvatanje od strane širih društvenih grupa umnogome bilo potpomognuto izraženom autoritarnošću stanovništva).

Uzroci preživljavanja patrijarhalnih društvenih odnosa su drugačiji i ne ishode iz načina unutrašnjeg društvenog uređenja. Socijalistička ideologija je suštinski bila orijentisana ka prevazilaženju nejednakosti između muškaraca i žena (i brojnim je institucionalno-normativnim rešenjima zaista doprinela emancipaciji žena – pre svega njihovih političkim i pravnim izjednačavanjem sa muškarcima, a potom i stvaranjem uslova za masovni izlazak žena iz privatne sfere neplaćenog u sferu plaćenog rada); ipak, prevazilaženje patrijarhalnog poretka bilo je ograničeno: s jedne strane, usled nepotpunih

institucionalnih reformi, kojima bi se obezbedili oblici socijalne podrške, ulazak žena u sferu plaćenog rada, uz sporu transformaciju rodni uloga unutar porodice (naročito u seoskim sredinama), ishodio je u njihovoj dvostrukoj opterećenosti; sa druge strane, uvođenjem određenih elemenata tržišne privrede i snažnijim kulturnim otvaranjem ka zapadu i kapitalističkim modelima (zajedno sa krizom privrednog rasta), dolazi do reprodukovanja rodni nejednakosti (pre svega, u pogledu redukovano izlaska žena u sferu plaćenog rada), koje su bile tipične za kapitalistička društva u datim društveno-istorijskim okolnostima; konačno, patrijarhalna socijalizacija unutar porodice uslovlila je snažnije inkliniranje žena ka profesijama i sektorima koji su se vezivali za tradicionalne ženske uloge, proizvodeći rodno segregirane privredne sektore (pri tome je, slično kao i u kapitalističkim ekonomijama, feminizacija pojedinih profesija i sektora ekonomije, po pravilu, bila praćena slabijim društvenim prestižom, ali i nižim prihodima). Na taj način, iako je socijalizam, na ideološkom planu, na izrazito modernistički način definisao ulogu žene u društvu, u praksi su emancipatorski efekti bili polovični.

Na najopštijem nivou, moguće je zaključiti da u meri u kojoj su, u okviru konkretnih društveno-istorijskih sistema, tradicionalni društveni odnosi bivali temeljno restrukturirani, a strukturalne karakteristike društava oblikovane procesima industrijalizacije i urbanizacije, uslovi života u kojima su tradicionalističke vrednosti bivale funkcionalne, su se i sami menjali, ishodeći bilo u postepenom isčezavanju ovih vrednosno-ideoloških matrica, bilo u njihovoj temeljnoj reinterpretaciji shodno novim društveno-istorijskim kontekstima. Usled zakasnele (kapitalističke) modernizacije i dugotrajnog preživljavanja prekapitalističkih društvenih odnosa, tradicionalističke vrednosti se u društvima Srbije i Hrvatske postepeno poopštavaju i kristalizuju kao trans-istorijske, prilagođavajući se različitim društveno-ekonomskim porecima (te, osim transistorijskog, dobijaju i transistemske karaktere). Drugim rečima, socijalistička modernizacija, uprkos temeljnom restrukturiranju društva i promeni dominantnog karaktera odnosa, nije uspela da se oslobodi ideološko-vrednosnih "balasta" tradicionalističkih društvenih okvira, već ih je, naprotiv, bilo ugrađivala u svoje temelje, bilo potpirivala protivrečnim karakterom odnosa na kojima je i sama počivala.

S druge strane, proces socijalističke modernizacije nije se samo suočavao sa razvojnim teškoćama prosteklim iz prevazilaženja tradicionalističkog društveno-

ekonomskog nasleđa (iz kojeg je, makar delimično, morao da crpi svoje legitimacijsko utemeljenje), nego i sa problemom efikasnog zadovoljenja temeljnih egzistencijalnih potreba stanovništva u dominantno kapitalističkom okruženju. U situacijama u kojim je ovo zadovoljenje potreba bilo ugroženo, sistem je u sebe ugrađivao elemente koji su bili tipični za kapitalistički način društvene reprodukcije, koji su takođe zahtevali vrednosno-ideološko legitimisanje. Na taj način, ideološko-vrednosna matrica jugoslovenskog socijalističkog poretka pojavljuje se kao specifična mešavina izvorno socijalističkih, reinterpetiranih (trans-istorijskih) tradicionalističkih vrednosti, ali i onih koje su svoje utemeljenje imale u kapitalističkom poretku. Zakasnela modernizacija je omogućavala dugotrajno preživljavanje tradicionalističkih vrednosti, dok je ugrađivanje elemenata kapitalističke reprodukcije proizvodilo pojavu tipično kapitalističkih (sistemskih) vrednosti. Nesaglasnost između ovih različitih vrednosno-ideoloških matrica svoje izvoriste ima u kontradiktornom normativnom utemeljenju socijalističkog poretka, koje ne dozvoljava da se legitimacija sistema odvija na neprotivrečnim osnovama.

Dakle, druga vrsta kontradiktornosti koju je jugoslovenski socijalizam proizvodio je uvođenje elemenata tržišta i participativnog odlučivanja (samoupravljanja), i to prvog kao odgovor na krizu rasta (preuzimanjem rešenja iz kapitalističkog okruženja), a drugog kao nastojanje jugoslovenskog partijskog rukovodstva da se distancira od sovjetskog modela socijalizma, nakon sukoba sa Informbiroom. I jedna i druga specifičnost narušavale su unutrašnju logiku funkcionisanja sistema, proizvodeći neophodnost protivrečnog legitimacijskog utemeljenja, odnosno generišući, pored socijalističkih, i liberalne vrednosti (naravno, dokle god je sistem bio neupitan, ovi su liberalni vrednosno-ideološki sadržaji bili ograničeni na uže društvene grupacije, pre svega, na delove nomenklature ili intelektualce; međutim, sa ubrzanim gubitkom legitimacijskog uporišta socijalizma, na globalnom i lokalnom planu, date vrednosti dobijaju šire društveno utemeljenje).

Sistemska hipoteza je takođe podrazumevala da će sa promenom dominantnog sistema društvenih odnosa, tokom perioda post-socijalističke transformacije, doći do privremene nesaglasnosti između promenjenog normativnog okvira (koji je sada omogućavao reprodukovanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa) i starih – socijalističkih - vrednosti, proizvodeći sistemsku vrednosno-normativnu disonancu. Ipak,

sa postepenom konsolidacijom novog tipa poretka, pretpostavka od koje smo krenuli je bila da će doći do postepenog usaglašavanja normativnog i vrednosnog elementa, i to tako što će doći do snažnije rasprostranjenosti liberalnih vrednosti.

Dve hipoteze – modernizacijsku i onu koja promene dominantnih vrednosti izvodi iz sistemske promene – testirali smo na empirijskim podacima. Jasno je, pri tome, da se ne radi o međusobno nesaglasnim hipotezama, jer se prvom objašnjavaju promene u stepenu rasprostranjenosti vrednosnih orijentacija čije je primarno utemeljenje transistorijsko, dok se druga odnosi na promene onih vrednosnih obrazaca koji su utemeljeni u dominantnom sistemu društvenih odnosa. Jasno je, takođe, da je razdvojenost činilaca koji primarno utiči na promenu dominantnih vrednosti samo analitička po svom karakteru (te, u tom smislu, dve hipoteze mogu da posluže kao postulati u građenju jedinstvenog teorijskog okvira): naime, kao što je naglašeno, zakasnela kapitalistička modernizacija, koja se odvijala na specifičnim osnovama, nije samo činilac koji je uslovio dugotrajni opstanak tradicionalističkih vrednosti, već je, istovremeno onemogućila dublje ukorenjenje vrednosti koje su tipične za kapitalistički sistem društvenih odnosa.

Podaci koje smo dobili u istraživanju iz 1989. godine govore (delimično) u prilog dvema hipotezama. Naime, pred sam kraj socijalističkog poretka, u oba društva beležimo relativno visok stepen autoritarnosti i patrijarhalne orijentacije (pre svega one njene dimenzije koja se odnosi na karakter rodnih odnosa unutar sfere porodice) – dakle, (u socijalističku ideološku matricu užljebljenih) tradicionalističkih vrednosti, te nešto slabije izraženu nacionalističku orijentaciju. Uporedimo li ove podatke sa onim dobijenim 14 godina kasnije (2003. godine), kada beležimo blagi pad u stepenu rasprostranjenosti autoritarnosti i patrijarhalne orijentacije (iako one i dalje ostaju većinski prihvaćene), ali rast nacionalizma (i to u oba ispitivana društva), jasno je da modernizacijska hipoteza važi samo za patrijarhalnu i autoritarnu orijentaciju, dok uzroke promena u stepenu rasprostranjenosti nacionalizma treba tražiti u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima. Drugim rečima, iako smo pošli od pretpostavke da autoritarnost, nacionalizam i patrijarhalnost sačinjavaju jedinstveni tradicionalistički vrednosni sindrom (iz koje je ishodilo da će obrasci njihovih promena i dominantni uzročni činioci pokazivati određene pravilnosti), podaci samo delimično svedoče njoj u prilog. Naime, na

osnovu rezultata korelacionih analiza, obavljenih na podacima u sva četiri uzorka, jasno je da postoji relativno snažna povezanost između autoritarnih i patrijarhalnih vrednosti, dok su korelacije između skala koje mere navedene orijentacije i nacionalizma, iako statistički značajne, ipak nešto niže. Drugi važan nalaz – onaj koji se odnosi na promene u stepenu rasprostranjenosti datih vrednosnih orijentacija tokom vremena (perioda post-socijalističke transformacije) – ukazuje na to da stepen prihvaćenosti autoritarne i patrijarhalne orijentacije tokom vremena doživljava (u oba društva) blagi pad, nasuprot nacionalizmu, kod kojeg se beleži porast. Konačno, ni rezultati koji se odnose na dominantne uzročne činioce ispitivanih vrednosti nisu jedniznačni: iako je obrazovanje (kao najznačajniji indikator izloženosti modernizacijskim procesima) ujedno pokazivalo najznačajniji efekat (kada se kontrolišu efekti ostalih pretpostavljenih prediktora) na autoritarnost i patrijarhalnu orijentaciju, njegov uzročni značaj nije bio dominantan na dimenziju nacionalizma koju smo označili kao nacionalistički ekskluzivizam.

Ovi nalazi ukazuju na to da se nacionalizam tek uslovno može smatrati delom tradicionalističkog sindroma, i to u meri u kojoj aktuelni društveni faktori (kao što su slom socijalizma i građanski ratovi, u konkretnom slučaju proučavanih društava Srbije i Hrvatske) omogućavaju njihovo instrumentalno povezivanje u jedinstvenu vrednosno-ideološku matricu. Ipak, podaci i istorijska analiza ukazuju na to da se činioci njihove reprodukcije razlikuju. Naime, bazično utemeljenje autoritarne i patrijarhalne orijentacije je u akumuliranom istorijskom iskustvu života u određenim društveno-ekonomskim oklonostima. Dugotrajno opstajanje ovih okolnosti omogućavalo je njihovo poopštavanje, te reprodukovanje u promenjenim društveno-istorijskim uslovima (naravno, jasno je da su i određene sistemske karakteristike, omogućavale i podupirale opstajanje ovih vrednosti, pre svega kada se radi o socijalističkom sistemu i autoritarnim vrednostima). Ipak, snažnija izloženost društava (bilo u okviru socijalističkog sistema, bilo tokom perioda post-socijalističke transformacije) globalnim procesima kulturne i institucionalno-normativne univerzalizacije (koji postaju utoliko snažniji što se neko društvo priključuje svetskom kapitalističkom sistemu), vodi postepenom opadanju autoritarnih i patrijarhalnih vrednosti. Nacionalizam se, sa druge strane, ne pojavljuje kao vrednost koja je bila inherentna tradicionalnom životnom okviru autarkičnih seoskih zajednica, iako je predstavljao vrednosnu matricu koja je bila strukturalno homologna

kolektivističkim normama; čini se da je njena "uspešnost" ležala u tome što su vladajuće grupacije, u konkretnim istorijskim okolnostima, uspevale da instrumentalizuju tradicionalističke vrednosti (pri tome, nešto slično je uradila i Komunistička partija, kako bi legitimisala socijalistički poredak, samo, ovoga puta, na klasnoj osnovi). Ovo "užljebijavanje" i "amalgamiranje" tradicionalističkih vrednosti i nacionalizma, čini se, nije istorijska konstanta, već posledica sadejstva sistemskih činilaca i konkretnih društveno-istorijskih okolnosti. Ipak, inherentna logika reprodukcija i promene "čvrstog jezgra" tradicionalističkog sindroma – patrijarhalnosti i autoritarnosti – drugačija je od one koja uzrokuje promene u nacionalističkoj orijentaciji (pogotovo kada se radi o onoj njegovoj dimenziji koja se odnosi na percepciju odnosa sa drugim etničkim grupacijama, koju smo nazvali nacionalističkim ekskluzivizmom), iako, nema sumnje da se, u datim istorijskim okolnostima, njihovi uzročni činoci mogu međusobno podržavati, uzrokujući zajedničko javljanje. Rezultati, takođe, ukazuju na to da je druga dimenzija nacionalizma - organicističko shvatanje sopstvene nacije – u snažnijoj meri povezana sa tvrdim tradicionalističkim jezgrom, pre svega sa autoritarnošću, što upućuje na to da se radi o vrednosnoj matrici koja čini ideološko-vrednosnu sponu koja povezuje nacionalistički ekskluzivizam sa tradicionalizmom, omogućavajući stvaranje relativno konzistentnog vrednosnog sindroma. Drugim rečima, dugoročna istorijska utemeljenost nacionalizma je tek posredna, jer se, u odgovarajućim društveno-istorijskim okolnostima aktivira kao specifična forma kolektivizma.

Podaci dobijeni u dve ispitivane godine, takođe samo delimično potvrđuju sistemsku hipotezu. Pre svega, ova hipoteza predviđa da su ekonomski i politički liberalizam vrednosti čije je primarno izvišće u kapitalističkom sistemu društvenih odnosa. Drugim rečima, iz date opšte hipoteze sledi da bi stepen rasprostranjenosti dve vrednosne orijentacije morao biti snažniji tokom perioda konsolidacije kapitalizma, nego tokom socijalističkog perioda (pri tome, teorijom vrednosno-normativne disonance, u okviru koje se razlikuju nesaglasnosti između vrednosti i normi koje nastaju usled temeljne promene sistema i onih koje nastaju zbog nekonzistentnog normativnog utemeljenja sistema, bez dovođenja u pitanje njegovih osnovnih premisa, objašnjena je pojava ekonomskog i političkog liberalizma tokom socijalističkog perioda, odnosno opstajanje socijalističkih vrednosti – autoritarnog kolektivizma i redistributivnog etatizma

– tokom perioda post-socijalističke transformacije). Dok rezultati dobijeni ispitivanjem stepena pristajanja uz politički liberalizam potvrđuju datu pretpostavku, kod ekonomskog liberalizma situacija je obrnuta: konsolidacije kapitalističkog sistema društvenih odnosa je, u oba društva, dovela do otklona od liberalnih vrednosti, pa su one, paradoksalno, bile rasprostranjenije 1989. nego 2003. godine (iako treba reći da se temeljne pretpostavke reprodukovanja kapitalističkog poretka, kao što je privatno vlasništvo, ne dovode u pitanje). Čini se, stoga, da kao i kod modernizacijske hipoteze, i ovde mora biti uveden korektiv osnovne hipoteze. Naime, pored karakteristika samog sistema društvenih odnosa (koje deluju jednoznačno samo ukoliko je sistem na taj način utemeljen, odnosno deluju višeznačno, ukoliko su normativne osnove na kojima sistem počiva i same nekonzistentne), neophodno je imati na umu barem još dva činioca: postojanje sistema društvenih odnosa koji se nameće kao dominantan na globalnom istorijskom planu (i koji, sledstveno, iskazuje svoje hegemono dejstvo u lokalnim kontekstima, kao što je bio slučaj sa kapitalizmom tokom druge polovine 1980-ih godina), kao i efektivnost sistema (odnosno sposobnost sistema da zadovolji očekivanja širih društvenih grupa). S jedne strane, globalna dominacija alternativnog sistema društvenih odnosa povećava pritisak ka održavanju legitimiteta dominantnog oblika društvene reprodukcije putem efikasnog zadovoljenja društvenih potreba (na očekivanom nivou). Ukoliko sistem ne uspeva da odgovori na ove zahteve, tada zapada u legitimacijsku krizu, koja se razrešava prihvatanjem vrednosno-ideoloških premisa alternativnog sistema od strane određenih društvenih grupa, koja posledično, vodi izmeni celokupnog sistema društvenih odnosa i normativnog sistema (proizvedeći nesaglasnost između novih normi i starih vrednosti – sistemski vrednosno-normativna disonanca). Ukoliko sistem ne uspe da zadovolji očekivanja stanovništva, a globalna alternativa sistemu ne postoji (niti se u okviru sistema formira grupacija koja bi bila nosilac nekog novog sistema društvenih odnosa), tada otklon od dominantnih vrednosti ne vodi nužno i promeni sistema, niti njegovom temeljnom preispitivanju (kao što je bio slučaj sa Srbijom i Hrvatskom tokom perioda konsolidacije kapitalizma). Tada stare vrednosti, koje se vezuju za prethodni (u našem slučaju, socijalistički) sistem društvenih odnosa bivaju reinterpetirane shodno novim društveno-ekonomskim okolnostima. Unutar-sistemski vrednosno-normativna disonanca, koja se u tim slučajevima javlja nije samo, kako se navodi u okviru teorije vrednosno-

normativne disonance, posledica protivrečnog normativnog utemeljenja sistema, već i njegove neuspešnosti da na efikasan način zadovolji potrebe značajnog dela stanovništva (pri tome, kao što je naglašeno, usled nepostojanja alternativnog društvenog poretka, same premise sistema, nisu temeljno ugrožene).

Da rezimiramo: podaci ne potvrđuju u potpunosti radnu hipotezu o postojanju tradicionalističkog sindroma. Nacionalizam, autoritarnost i patrijarhalnost tek u određenim društveno-istorijskim okolnosti predstavljaju jedinstvenu vrednosno-ideološku matricu, iako se ne radi o "istorijskoj konstanti" (u drugim istorijskim okolnostima nacionalizam se vezuje za vrednosti koje nisu nužno tradicionalističke), o čemu svedoče (različite) tendencije u pogledu promene u stepenu rasprostranjenosti datih vrednosti tokom vremena, kao i razlike u efektima testiranih uzročnih činilaca na date vrednosti. Drugi bitan nalaz je da priključivanje svetskom kapitalističkom sistemu (makar i na periferijskim osnovama), uprkos snažnim tendencijama retradicionalizacije javnih diskursa, na duže staze vodi kulturnoj univerzalizaciji, odnosno prihvatanju ideja koje se vezuju za dominantnu globalnu ideološku paradigmu. Drugim rečima, konsolidacija kapitalističkih odnosa podrazumeva ne samo institucionalno usaglašavanje sa zemljama kapitalističkog centra, već i (postepeno) prihvatanje dominantnih opštih vrednosnih obrazaca kojima se dati sistem društvenih odnosa (najčešće implicitno) legitimise (ulogu eksplicitne legitimacije sistema, pri tome, imaju "sistemske" vrednosti). S druge strane, kao što smo pretpostavili, kontradiktorno normativno utemeljenje sistema (koje će biti utoliko izvesnije ukoliko postoji globalna alternativa dominantnom sistemu društvenih odnosa, koji se postavlja kao konkurentski), vodi opstajanju međusobno nekonzistentnih vrednosti (unutar-sistemske disonanci). Po pravilu, u situaciji kada sistem ne uspeva da ispuni potrebe širih društvenih grupa, zapada u legitimacijsku krizu, koja može da vodi promeni sistema, njegovih normativnih okvira i vrednosti (proizvedeći sistemske vrednosno-normativnu disonancu). Ova disonanca može biti relativno kratkog veka, ili može predstavljati trajnu karakteristiku sistema, i to u sledećim okolnostima: 1. kada se sistemska transformacija ne izvrši do kraja, odnosno kada u okviru sistema opstaje više različitih normativno-institucionalnih elemenata, i nijedan ne odnosi prevagu; 2. kada se sistem transformiše, ali nije u stanju da zadovolji očekivanja koja su pred njega postavljena (pri tome, u slučaju postojanja alternativnog društvenog poretka na

globalnom planu, ova situacija, potencijalno vodi ponovnoj promeni sistema, a u situaciji nepostojanja takve alternative, preuzimaju se vrednosti koje su karakterisale stari sistem društvenih odnosa i reinterpreteraju u novom kontekstu, bez dovođenja u pitanje samih premisa na kojima sistem počiva).

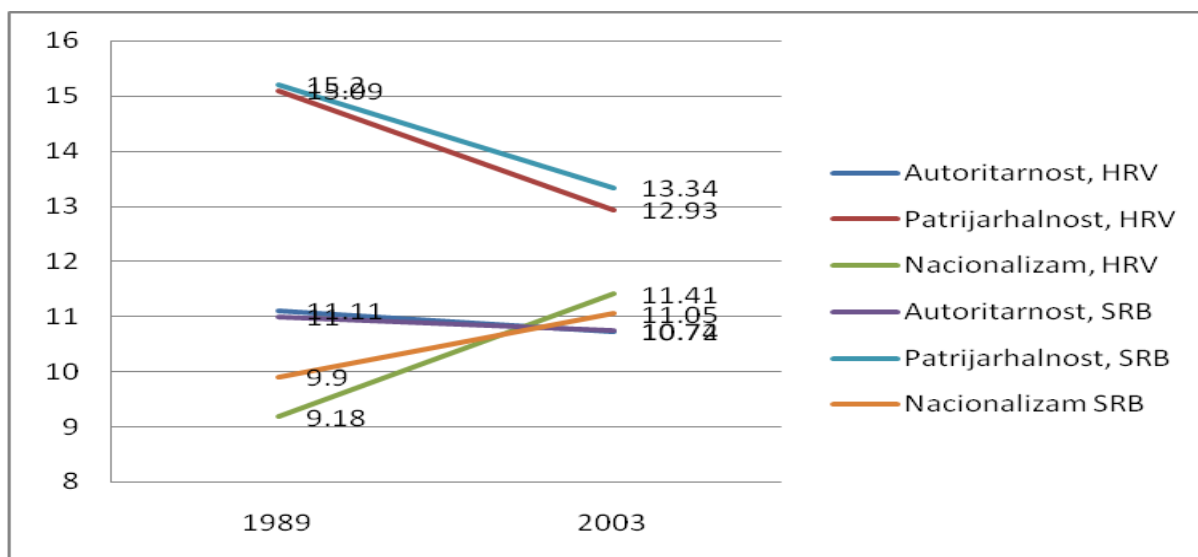
Komparativni plan analize promene vrednosnih orijentacija u društvima Hrvatske i Srbije podrazumevao je široko istorijsko poređenje razvojnih tokova, kako bismo formulisali pretpostavke o razlikama u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija (pre svega onih čije je temeljno izвориšte u akumuliranom istorijskom iskustvu), a potom i objasnili dobijene nalaze u vezi sa prvom (modernizacijskom), ali i nekim drugim hipotezama. Pošlo se od pretpostavke da će uprkos činjenici da su razvojni procesi u dva društva tokom devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka imali slične ishode (radilo se, naime, o industrijski nerazvijenim društvima na periferiji svetskog kapitalističkog sistema, čija je dominantna grana privrede i dalje bila prirodna poljoprivredna proizvodnja, što je kao posledicu imalo slabu društvenu diferencijaciju, to jest dominaciju seoskog stanovništva koje živelo u tradicionalnim životnim okvirima), nešto snažniji stepen modernizacije Hrvatske (u odnosu na Srbiju) na industrijskim osnovama, kao polazne osnove socijalističke modernizacije, usloviti da tradicionalističke vrednosti u ovom društvu budu slabije ukorenjene u akumuliranom istorijskom iskustvu (kao trans-istorijske vrednosti), te stoga i manje prisutne tokom početne tačke u kojoj su analizirani empirijski podaci. Druga pretpostavka je podrazumevala da, usled ranijeg otpočinjanja sa sistemskom transformacijom u Hrvatskoj i bržim tempom njenog sprovođenja u odnosu na Srbiju (odnosno, usled snažnije izloženosti procesima kulturne univerzalizacije), dolazi do produblivanja jaza u pogledu stepena rasprostranjenosti tradicionalističkih vrednosti između dva društva tokom perioda post-socijalističke transformacije. Drugim rečima, pod uslovom da autoritarnost, patrijarhalnost i nacionalizam sačinjavaju jedinstveni tradicionalistički sindrom, pretpostavka je bila da će u oba posmatrana vremenska perioda one biti snažnije prisutne u društvu Srbije u odnosu na Hrvatsku.

Ova se hipoteza, ponovo, pokazala tek delimično ispravnom: naime, iako rezultati za 1989. godinu ukazuju da je stepen pristajanja uz sve tri vrednosne orijentacije zaista nešto viši u Srbiji nego u Hrvatskoj, ove razlike nisu se pokazale statistički značajnim.

Drugim rečima, čini se da se tradicionalizam, gotovo podjednako, pojavljivao kao deo implicitne kulturne matrice stanovnika dva društva, modifikovan (zajedničkim i istovetnim) delovanjem socijalističke modernizacije. S druge strane, ovaj jaz se pokazuje nešto značajnijim petnaest godina kasnije, i to u pretpostavljenom obliku, kada je reč o autoritarnoj i patrijarhalnoj orijentaciji, odnosno u posve suprotnom kada je reč o nacionalizmu. Pretpostavka o bržem i ranijem otpočinjanju sa uključivanjem u procese kapitalističke modernizacije u Hrvatskoj, tokom perioda post-socijalističke transformacije, te snažnijoj izloženosti procesima kulturne univerzalizacije, kao činiocima koji su vodili snažnijem opadanju tradicionalističkih vrednosti, pokazala se ispravnom: nakon petnaest godina iskustva sa restauracijom kapitalističkih odnosa, zabeležen je statistički značajan jaz u pogledu rasprostranjenosti patrijarhalne i autoritarne orijentacije u Srbiji i Hrvatskoj (i to u skladu sa očekivanjima: viši nivo i jedne i druge orijentacije je zabeležen u Srbiji u odnosu na Hrvatsku). Na drugoj strani, suprotna je tendencija zabeležena kada se radi o nacionalističkom ekskluzivizmu: iako nije bila dominantno rasprostranjena vrednosna matrica tokom socijalističkog perioda (iako treba naglasiti da je bila snažnije rasprostranjena u društvu Srbije u odnosu na Hrvatsku), period post-socijalističke transformacije, obeležen raspadom zemlje, formiranjem manjih nacionalnih država i ratovima uslovio je da ova vrednosna matrica, nakon petnaest godina, postane dominantna u oba društva, uz nešto više skorove zabeležene na skali nacionalističkog ekskluzivizma u hrvatskom uzorku (videti Grafikon 6.1). Vratimo li se kontekstualnim činiocima koji su obeležavali procese post-socijalističke transformacije dva društva, jasno je da je, instrumentalna upotreba nacionalističke ideologije, združena sa anti-komunizmom i relativno jasnom usmerenešću ka tržišnim i demokratskim reformama, obeležila proces restauracije kapitalizma u ovom društvu. Drugim rečima, nacionalizam je, bivajući ugrađen u same temelje hrvatske državnosti, dobio odlike systemske vrednosno-ideološke matrice, čija se reprodukcija odvija i nakon rešavanja nacionalnih državotvornih pitanja (naravno, uz ograničenja koja postavlja proces evropskih integracija). S druge strane, instrumentalna upotreba nacionalizma u Srbiji imala je posve suprotne efekte (učešće u ratnim konfliktima nije dovelo do rešavanja pitanja državnih granica, već je naprotiv, ishodilo u ekonomskom kolapsu zemlje i međunarodnoj ekonomskoj izolaciji), otežavajući procese integracije u svetski

kapitalistički sistem, te ona ne dobija tako jasno sistemsko utemeljenje kao u Hrvatskoj. Međutim, ukoliko podaci ukazuju na to da ona dimenzija nacionalizma, čija se sadržina ticala načina percepcije odnosa sopstvene i drugih etničkih grupa, nije dobijala tako snažno utemeljenje u Srbiji kao u Hrvatskoj, druga dimenzija – organicističko shvatanje sopstvene nacije – pokazala se relativno snažno ukorenjenom ideološko-vrednosnom matricom, koja je predstavljala sponu sa tradicionalističkim jezgrom. Drugim rečima: ako su procesi vrednosno-ideološke retradicionalizacije tokom perioda post-socijalističke transformacije u Hrvatskoj vodili snažnijem utemeljenju nacionalističkog ekskluzivizma kao sistemske vrednosti, čini se da je u Srbiji sličnu ulogu dobijao pre svega nacionalistički organicizam (ideološko-vrednosna dimenzija u okviru koje se sopstvena nacija određuje s obzirom na kulturne i biološke specifičnosti, te pozivanjem na slavnu istorijsku prošlost, oslanjajući se na tradicionalne ustanove i veličajući neposredovane društvene odnose u okviru tradicionalnih seoskih zajednica).

Grafik 6. 1 Tradicionalističke vrednosti, Srbija i Hrvatska, 1989. i 2003.

Da rezimiramo: komparativna analiza je pokazala da se hipoteza o snažnijoj ukorenjenosti tradicionalističkih vrednosti (u užem smislu, isključujući nacionalistički ekskluzivizam) u srpskom u odnosu na hrvatsko društvo, tek uslovno može prihvatiti: naime usled delovanja zajedničkih sistemskih faktora, pretpostavljene razlike nisu se

značajnije ispoljavale tokom socijalističkog perioda razvoja (odnosno, u njegovoj terminalnoj fazi. kada je vršeno istraživanje); do nešto snažnijeg ispoljavanja ovih razlika dolazi nakon perioda post-socijalističke transformacije, kada je izloženost procesima kulturne univerzalizacije bila snažnija u okviru hrvatskog društva. Ukoliko tradicionalistički sindrom shvatimo u širem smislu, i uključimo nacionalizam, tada komparativni okvir ukazuje na neophodnost diferenciranja vrednosti čija je reprodukcija posledica delovanja primarno dugotrajnih istorijskih faktora (u sadejstvu sa sistemskim i aktuelno-društvenim) od vrednosti čija je reprodukcija prvenstveno posledica aktuelno-društvenih činilaca (a potom i instrumentalne upotrebe istorijskih tradicija). Zavisno od toga koja je dimenzija tradicionalističkog sindroma dobijala snažnije utemeljenje u implicitnoj kulturnoj matrici jednog društva, i dominantni oblici instrumentalne upotrebe tradicije su se razlikovali: u Hrvatskoj su oni bili primarno upravljani ka povlačenju linija kulturne demarkacije između srodnih etničkih grupa i dokazivanju sopstvene superiornosti, dok su se u Srbiji pre svega odnosili na nastojanje da se koreni superiornosti sopstvene nacije nađu u "slavnoj" istorijskoj prošlosti i tradiciji.

Ukoliko se vratimo sistemskim vrednostima u komparativnom ključu, rezultati analize ukazuju na oprečne tendencije. Naime, politički liberalizam je snažnije bio prisutan u hrvatskom društvu, u odnosu na Srbiju, u oba ispitivana perioda, uz izraženu tendenciju uvećavanja ovog jaza tokom perioda post-socijalističke transformacije. Teza o smanjenju normativno-vrednosne disonance, sa postepenom konsolidacijom kapitalističkog sistema društvenih odnosa, ovde se potvrđuje, ukazujući da je disonanca manja u onom društvu u kojem je proces institucionalno-normativne transformacije otpočeo nešto ranije i tekao brže (kao što ćemo videti, ovaj nalaz važi samo kada je reč o podsistemu čije reforme nisu neposredno povezane sa strukturnim promenama). S druge strane, potpuno oprečan nalaz se dobija kada se analiziraju kretanja u stepenu rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma: iako je ova vrednosna orijentacija bila u većoj meri prisutna u Srbiji u odnosu na Hrvatsku 1989. godine, pad u stepenu njene rasprostranjenosti, zabeležen četrnaest godina kasnije bio je znatno oštrij upravo u društvu koje je ranije otpočelo sa tržišnim reformama i u njima dalje odmaklo. Korektiv sistemskoj hipotezi ovde se pokazuje kao plodno eksplanatorno oruđe: naime, društvo,

koje je dalje odmaklo sa tržišnim reformama, a koje se, pri tome, nisu pokazale efikasnim u zadovoljenju potreba i interesa širih društvenih grupa (i ispunjavanju njihovih očekivanja), suočava se sa snažnijim odbacivanjem novih normativnih rešenja (naravno, bez postojanja realne ideološke utopije, ovo odbacivanje završava u preuzimanju vrednosnih elemenata iz prethodnog sistema društvenih odnosa i njihovoj reinterpetaciji shodno novim uslovima, bez dovođenja u pitanje samih temelja na kojima počiva novi sistem). Imamo li ovo na umu, postaje jasno zašto je nakon gotovo deceniju i po od otpočinjanja transformacijskih procesa, ekonomski liberalizam bio snažnije prihvaćen među populacijom Srbije u odnosu na Hrvatsku (naime, u Srbiji su očekivanja od tržišnih reformi, nakon promene režima 2000. godine još uvek bila visoka, za razliku od Hrvatske koja se uveliko suočavala sa negativnim posledicama). U prilog ispravnosti ovog objašnjenja treba istaći da su istraživački nalazi dobijeni 2012. godine (za populaciju Srbije) ukazali na dalji pad u stepenu prihvaćenosti ekonomskog liberalizma (videti u: Lazić & Pešić, 2013), prateći one tendencije koje su zabeležene u Hrvatskoj već 2003. godine.

Pored testiranja modernizacijske i sistemske hipoteze, te sistematskog poređenja hrvatskog i srpskog društva, u fokusu ovog rada bila je klasno-slojna dinamika i njen uticaj na promene u dominantnim vrednosnim orijentacijama u ispitivanim društvima. U istorijsko-kontekstualnom okviru analize ukazano je da je promene u dominantnim vrednosno-ideološkim matricama teško pratiti bez poznavanja načina na koji se društvo strukturise i temeljnih društvenih odnosa koji određuju logiku reprodukovanja sistema. Dominantne vrednosti se, kao što smo pokazali, oblikuju u procesu kulturne hegemonije vladajuće grupacije, koja nastoji da dominantnu poziciju u društvu učvrsti i legitimise nametanjem sopstvene interpretacije društvene realnosti širim društvenim grupama. Da bi sistem mogao stabilno da se reprodukuje, odnosno da bi vladajuće grupacije bile uspešne u procesu uspostavljanja hegemonije, neophodno je da vrednosti na kojima se sistem temelji budu (dobrovoljno) prihvaćene i usvojene od strane širih društvenih grupa. Proces uspostavljanja kulturne hegemonije, stoga, uvek podrazumeva ne samo nametanje sopstvenih vrednosti drugim društvenim grupama, već ugrađivanje poopštivih elemenata prethodnog vrednosno-ideološkog sistema u sopstveni, i njegovu reinterpetaciju shodno novim društveno-ekonomskim okolnostima. Imajući ovo na umu, postaje jasno kako je

reprodukcija pojedinih tradicionalističkih vrednosti bila moguća u socijalističkom sistemu, uprkos proklamovanim ideološkim raskidom sa prošlošću, odnosno na koji način su se socijalističke vrednosti reprodukovale tokom perioda post-socijalističke transformacije i konsolidacije kapitalizma.

Rezultati istraživanja su, pri tome, potvrdili jednu od ključnih hipoteza, da su jedino pripadnici socijalističke nomenklature imali resurse da kolektivno delaju u pravcu razgradnje socijalističkog sistema, te da, preuzevši već postojeći, kapitalistički model (kao dominantne globalne paradigme), postepeno uspostave novi sistem društvenih odnosa, a sebe promovišu u novu kapitalističku klasu (pa tako, među pripadnicima vladajuće grupacije, u oba društva, već osamdesetih godina beležimo dominaciju onih vrednosti koje se tipično vezuju uz kapitalistički društveni poredak - političkog i ekonomskog liberalizma). Druga hipoteza koja je potvrđena istraživanjem, odnosi se na ulogu srednjih slojeva: naime, u skladu sa Gramšijevim obrascem o inteligenciji kao grupaciji koja se bavi produkcijom (organska inteligencija) i diseminacijom (tradicionalna inteligencija) dominantnih ideoloških paradigmi, te Elijasovom tezom o srednjim slojevima kao medijatorima u procesu difuznog širenja vladajućih kulturnih normi sa vrha društvene hijerarhije ka dnu, rezultati ukazuju da su pripadnici srednje klase, u oba ispitivana društva, snažno podržavali reforme sistema, profilisući se kao važan oslonac vladajućim društvenim grupacijama u procesu uspostavljanja ideološke hegemonije. Ima li se na umu da je kod ove dve grupacije ujedno zabeležen i najviši nivo obrazovanja, tada je jasno da su one istovremeno najsnažnije bile izložene i modernizacijskim procesima, odnosno da su u najmanjoj meri bile sklone prihvatanju tradicionalističke vrednosne matrice (naravno, ne treba posebno napominjati da je interesna bliskost dve grupacije unekoliko određena i činjenicom da srednji slojevi predstavljaju ključnu regrutnu bazu za pripadnike vladajuće grupacije). Na drugoj strani, transformacija dominantnih vrednosti u okviru radničke klase išla je znatno sporije: tokom socijalističkog perioda, za razliku od viših društvenih klasa, njihove su vrednosti i dalje većinski socijalističke, da bi tek sa promenom normativnog okvira i uspostavljanje novog dominantnog sistema društvenih odnosa, počela i vrednosna adaptacija među pripadnicima ove grupe. Pri tome, usled činjenice da su se pomenuti procesi promena direktno kosili sa interesima radničkih slojeva, otpor promenama je kod njih, u odsustvu

alternativnog globalnog poretka, nužno bio obeležen reinterpetiranjem socijalističkih vrednosti i njihovim saobražavanjem novom društveno-istorijskom kontekstu (naravno, ovome je dodatno pripomogla dugotrajnost i sporost transformacijskih procesa u dva društva, koja je omogućila opstajanje sistema sa hibridnim karakteristikama). Drugim rečima, kod pripadnika ovih grupacija beležimo izrazitu vrednosnu nekonzistenciju, kada je reč o pristajanju uz systemske vrednosti, praćenu opstajanjem relativno izraženog tradicionalističkog sindroma.

Konačno, ukoliko pokušamo da sagledamo dve hipoteze – modernizacijsku i systemsku – u dugoročnoj perspektivi, koja prevazilazi vremenski okvir zadat ovom analizom, tada nam podaci iz 2012. godine³⁰⁸, koje doduše imamo samo za Srbiju, mogu biti od koristi, s obzirom da raspoložemo komparabilnim empirijskim iskazima. Naime, nalazi ukazuju da sa snažnijom izloženošću ovog društva procesima kulturne i institucionalne univerzalizacije (koji prate učvršćivanje kapitalističkog sistema društvenih odnosa) blago opada tradicionalna patrijarhalnost u odnosu na 2003. godinu (prosečni rezultat na skali patrijarhalnosti je 2003. godine iznosio 13,24, a 2012., 12,63), iako i dalje ostaje većinski prihvaćena vrednosna orijentacija. U nešto dugoročnijoj vremenskoj perspektivi (koja uključuje i 1989. godinu), jasno se iskazuje delovanje modernizacijskih tendencija kada je reč o percepciji rodnih odnosa (i to uprkos oživljavanju retraditionalizacijskih diskursa u javnoj sferi, naročito tokom devedesetih godina prošlog veka), ukazujući na to da je ova sfera društvenih odnosa pod snažnim uticajem globalnih ideoloških kretanja. S druge strane, kada je reč o autoritarnoj orijentaciji, kao drugom temeljnom stubu tradicionalističkog sindroma, nalazi nisu u potpunosti konzistentni sa prethodno uočenom tendencijom: naime, iako tokom čitavog perioda transformacije beležimo pad u stepenu rasprostranjenosti autoritarne orijentacije, ovaj pad je u toj meri blag (i bez statističkog značaja), da je gotovo jasno da se radi o stagnantnom kretanju. Drugim rečima, čini se da možemo govoriti o stabilizaciji autoritarnosti (i to na visokom nivou, s obzirom da se radi o većinski prihvaćenoj

³⁰⁸ Podaci su dobijeni putem anketnog istraživanja, sprovedenog na reprezentativnom uzorku punoletnog stanovništva Srbije u okviru istraživačkog projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji-koncepti i akteri*. Teorijska konceptualizacija istraživanja oslanja se na onu koja je razvijena i primenjena u istraživanju iz 2003. godine u potpunosti, a delimično i u istraživanju iz 1989. godine. Pri tumačenju nalaza u ovoj analizi, iz celokupnog uzorka od 2500 ispitanika ekstrahovani su samo ispitanici koji su pripadali kategoriji radno aktivnog stanovništva (n = 1584), kako bi imali komparabilne uzorke.

vrednosnoj matrici), odnosno da se radi o trans-sistenskoj vrednosti, čija promena nije tako jasno povezana sa globalnim ideološko-vrednosnim procesima, kao ni sa sistemskim i institucionalno-normativnim promenama. Konačno, nalazi koji se odnose na stepen rasprostranjenosti nacionalističke orijentacije (odnosno njene dimenzije koju smo nazvali nacionalističkim ekskluzivizmom) svedoče u prilog tezi da je reč o vrednosnoj matrici koja se pojavljuje kao latentni činilac tradicionalističkog sindroma, odnosno da je njena šira rasprostranjenost kontekstualno uslovljena: naime, sa okončanjem nacionalnih sukoba i stabilizacijom kapitalističkog poretka (praćenog međunarodnim i unutrašnjim pritiscima ka pacifikaciji javnih diskursa), stepen pristajanja uz ovu vrednosnu matricu opada u odnosu na 2003. godinu, i stabilizuje se ispod nivoa većinske prihvaćenosti.

Dakle, da rezimiramo: nalazi koje smo dobili nakon dvanaestogodišnjeg iskustva sa ubzanom restauracijom kapitalističkih odnosa u Srbiji ukazuju na potrebu suptilnijeg razlikovanja uzročnih činilaca usvajanja i reprodukovanja vrednosnih orijentacija koje smo uvrstili u tradicionalistički sindrom: prvo, već je iz glavnog analitičkog okvira bilo jasno da je nacionalizam tek uslovno deo tradicionalističkog sindroma, te da je njegov trans-sistenski karakter pre svega posledica konkretnih društveno-istorijskih okolnosti gde se latentna tradicionalistička potka – kolektivizam - instrumentalizuje kroz različite vrednosno-ideološke matrice. Pri tome, učvršćivanje kapitalističkih odnosa i procesi kulturne univerzalizacije deluju u pravcu snažnijeg pritiska ka (privremenom) napuštanju nacionalističkih oblika ove instrumentalizacije. Patrijarhalno poimanje rodnih uloga, iako i dalje tran-sistensko po svom karakteru, pokazuje jasnu opadajuću tendenciju (iako, usled "visoke" startne osnove, ovaj pad nije dovoljan da bi se govorilo o potpunoj liberalizaciji), ukazujući da se u ovoj sferi odvija neupitan proces kulturne modernizacije. Konačno, stabilna i relativno snažno izražena autoritarnost, koja se gotovo ne smanjuje sa sistemskim promenama i procesima kulturne i institucionalne univerzalizacije, svedoči o dubokoj istorijskoj ukorenjenosti ovog sindroma, koji i dalje predstavlja temelj za buduće mobilizacije stanovništva na nedemokratskim osnovama.

Druga hipoteza, koju smo testirali u široj vremenskoj perspektivi je sistemska. Ona je, da ukratko ponovimo, podrazumevala da će sa snažnijim utemeljenjem kapitalističkog poretka, doći do postepenog usaglašavanja normativnih i vrednosnih elemenata (i to u pravcu snažnijeg prihvatanja za kapitalizam tipičnih liberalnih

vrednosti), odnosno do smanjenja vrednosno-normativne disonance i vrednosne nekonzistencije. Podaci iz 2003. godine svedočili su nedvosmisleno u prilog ovoj hipotezi samo kada je reč o političkom liberalizmu, dok su nalazi koji se odnose na percepciju poželjnog tipa ekonomske regulacije ukazivali na posve suprotnu tendenciju. Nalazi iz 2012. godine ukazuju na to da je sa svetskom finansijskom krizom i globalnom ideološkom krizom kapitalizma, došlo do opadanja stepena podrške pluralističkom i demokratskom obliku političke regulacije (iako ne ispod granice većinskog prihvatanja), a gotovo isti nalaz beležimo i kada je reč o ekonomskom liberalizmu. Kriza globalnog kapitalističkog poretka, čije su posledice 2012. godine bile više nego vidljive u Srbiji, u situaciji nepostojanja nove ideološke alternative, uslovlila je "povratak" ideološko-vrednosnoj matrici koja je karakterisala prethodni poredak i njenu reinterpetaciju shodno novim društvenim okolnostima (bez suštinskog dovođenja u pitanje temeljnih principa na kojima se zasniva dominantni poredak). Drugim rečima, ako su podaci iz 2003. godine, nametali potrebu da sistemsku hipotezu korigujemo tezom o efektivnosti sistema u zadovoljenju temeljnih potreba širih društvenih grupa, nalazi iz 2012. dodatno je učvršćuju i ukazuju na to da u situaciji legitimacijske krize dominantnog (kapitalističkog) poretka, bez jasne ideološke alternative, šire društvene grupe novo vrednosno utemeljenje pronalaze u reinterpetiranim elementima već postojećih ideoloških matrica. Da zaključimo, suprotno pretpostavci o postepenom smanjenju vrednosno-normativne disonance sa konsolidacijom kapitalističkog poretka, podaci ukazuju da u situacijama legitimacijske krize sistema možemo očekivati upravo suprotnu tendenciju – povećanje disonance i vrednosne nekonzistencije.

Literatura

- Adanir, Fikret, 1989: Tradition and Rural Change in South-Eastern Europe during Ottoman Rule, in: Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twenty Century*, Berkeley: University of California Press
- Adorno, Theodore, Frenckel-Brunswick Else, Levinson, Daniel and Nevitt Sanford, 1950: *The authoritarian personality*, New York: Harper and Row
- Alaragić, Dragana, 2012: *Karakteristike pojedinaca kao činioci sistema vrednosti pripadnika Vojske Jugoslavije*, Beograd: Filozofski fakultet, doktorski rad
- Aleksić, Dragan, 1994: Međunarodni privredni položaj Jugoslavije pred Drugi svetski rat, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Aleksić-Pejković, Ljiljana, 1994: Novi kurs u spoljnoj politici Srbije početkom XX veka, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Alexander, Amy and Christian Welzel, 2011: Islam and Patriarchy: How Robust Is Muslim Support for Patriarchal Values?, *World Values Research WVR*, Vol. 4, No. 2
- Allport, Gordon, Vernon, Philip and Gardner Lindzey, 1960: *The Study of Values*, New York: Houghton Mifflin
- Almond, Gabriel and Sidney Verba, 1980: *The Civic Culture Revisited*, Boston: Little Brown
- Altemeyer, Robert, 1996: *The Authoritarian Specter*, Cambridge: Harvard University Press
- Altemeyer, Bob, 2003: What Happens When Authoritarians Inherit the Earth? A Simulation, *Analyses of Social Issues and Public Policy*, Vol. 3, No. 1
- Altiser, Luj, 2009: *Ideologija i državni ideološki aparati*, Beograd: Karpos
- Amable, Bruno, 2003: *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford: Oxford University Press
- Anderson, Benedikt, 1998: *Nacija-zamišljena zajedenica*, Beograd: Plato
- Antonić, Slobodan, 1993: *Srbija između populizma i demokratije. Politički procesi u Srbiji 1990-1993*, Beograd: Institut za političke studije
- Antonić, Slobodan, 1995: Vlada Slobodana Miloševića: pokušaj tipološkog određenja, *Srpska politička misao*, Vol. II, No. 1
- Antonić, Slobodan, 2000: Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Antonić, Slobodan, 2004: Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije, u: Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Antonić, Slobodan, 2006a: *Elita, građanstvo i slaba država*, Beograd: Službeni glasnik
- Antonić, Slobodan, 2006b: Kriza demokratije i transnacionalne elite, u: Kajtez, Nikola (ur.), *Filozofeme: zbornik Srpskog filozofskog foruma*, Novi Sad: SFF
- Antonić, Slobodan i Dušan Pavlović, 2007: *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Beograd: Službeni glasnik

- Arandarenko, Mihail, 2000: Ekonomska stvarnost Srbije, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Atanasovski, Srđan, 2014: Studije nacionalizma i zaokret ka prostoru: o konceptu nacionalne teritorije, *Kultura*, No. 144
- Babić Jovan, 2007: Dobra volja, *Theoria*, Vol 50, No 4, pp 7-20.
- Babović, Marija i Slobodan Cvejić, 2002: Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji, *Sociologija*, Vol. XLIV, No. 2
- Babović, Marija, 2009: *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Bahro, Rudolf, 1981: *Alternativa*, Zagreb: Globus
- Bakić, Jovo, 2004: *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin"
- Bakić, Jovo, 2006: Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (*ethnicity*), nacionalizmu i naciji, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No. 3
- Banac, Ivo, 1988: *National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Ithaca: Cornell University Press
- Banac, Ivo, 1992: The Fearful Asymmetry of the War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise, *Daedalus*, Vol. 121, No. 2
- Banovac, Boris, 1997: Modernizacijski procesi i oblici teritorijalne pripadnosti, *Društvena istraživanja*, Vol. 6, No. 1
- Barrett, Michelle, 1980: *Women's Oppression Today: problems in Marxists feminists analysis*, London: Verso
- Barth, Fredrik, 1969: *Ethnic Groups and Boundaries*, Michigan: Little- Brown
- Bartlett, Will, 2003: Croatia. *Between Europe and the Balkans*, London: Routledge
- Bartlett, Will, 2007: The Western Balkans, in: Lane, D. and M. Myant (eds.), *Varieties of Capitalism in the post-Communist Countries*, London: Palgrave
- Bartlett, Will, 2008: *Europe's Troubled Region*, London: Routledge
- Bartlett, Will, 2010: Creating functioning market economies: aid effectiveness, policy transfer and advocacy coalitions in the Western Balkans, in: Cerović, Božidar and Uvalić, Milica, (eds.), *Western Balkans' Accession to the European Union: Political and Economic Challenges*, Belgrade: Faculty of Economics of the University of Belgrade
- Bataković, Dušan, 1999: Tipovi nacionalizama kod Srba i Hrvata, u: Fleck, Hans-Georg i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 2*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann
- Beck, Ulrich, Gidens, Anthony and Scott Lash, 1994: *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press
- Belanger, Sarah and Maurice Pinard, 1991: Ethnic movements and the competitive model: some missing links, *American Sociological Review*, Vol. 56, No. 4.
- Belshaw, Cyril, 1959: The Identification of Values in Anthropology, *The American Journal of Sociology*, Vol. LXIV, No. 6
- Berend, Ivan, 2001: *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993*, Podgorica: CID
- Berend, Ivan, 2009: *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Beograd: Arhipelag

- Berend, Ivan, 2013: *An Economic History of Ninetieth Century Europe: Diversity and Industrialization*, Cambridge: Cambridge University Press
- Beširević, Nataša, 2012: Demokratizacija i europeizacija kao teorijski okviri instrumenta uvjetovanosti u „Politici proširenja“ Europske unije, *Političke perspektive*, Vol. 2 No. 1
- Bilandžić, Dušan, 1978: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*, Zagreb: Školska knjiga
- Biondich, Mark, 2003: *The Balkans: Revolution, War, and Political Violence since 1878*, Oxford: Oxford University Press
- Biondich, Mark, 2005: Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 83, No. 1
- Biro, Mikloš, Mihić, Vladimir, Milin, Petar and Svetlana Logar-Đurić, 2002: Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens? *Psihologija*, Vol. 35, No. 1-2.
- Blagojević, Marina, 1997: *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih*, Beograd ISI FF
- Blagojević, Marina, 2002: Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, u: Bolčić, Silvano i Anđelka Milić (ur.), *Srbija krajem milenijuma*, Beograd: ISI FF
- Bobić, Mirjana, 2003: Prekomponovanje braka, partnerstva i porodice u savremenim društvima, *Stanovništvo*, No. 1-4.
- Bogdanović, Mira, 1994: Modernizacijski procesi u Srbiji u XX veku, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Bolčić, Silvano, 1981: Sociološko proučavanje posleratnog društvenog razvoja Jugoslavije, u Ranković, Miodrag (ur.), *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, Beograd: institute za sociološka istraživanja
- Bolčić, Silvano, 1994: *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Bottomore, Thomas, 1977: *Sociologija kao društvena kritika*, Zabreb: Naprijed
- Botomor, Tomas, 2008: *Elite i društvo*, Novi Sad: Mediteran
- Bourdieu, Pierre, 2001: *Masculine Domination*, Stanford: Stanford University Press
- Božinović, Neda, 1953: *Položaj žene u FNRJ*, Beograd: Savezni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije
- Božinović, Neda, 1996: *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd: Žene u crnom
- Božinović, Neda, 1998: Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Brajdić-Vuković, Marija, Birkelund, Elisabeth Gunn and Štulhofer, Aleksandar: Between Tradition and Modernization, *International Journal of Sociology*, vol. 37, no.3.
- Brand, Chris, 1981: Personality and political attitudes, in Lynn, R. (ed.), *Dimensions of Personality*, Oxford: Pergamon Press
- Brodell, Fernan, 1989: *Dinamika kapitalizma*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića
- Brubaker, Rogers, 2001: *Ethnicity without Groups*, Cambridge: Harvard University Press
- Brunnbauer, Ulf, 2001: Surviving Post-socialism: The First Decade of Transformation in Bulgaria, *Sociologija*, Vol. XLIII, No. 1

- Bunce, Valerie, 1999: *Subversive Institutions*, New York: Cambridge University Press
- Burdije, Pjer, 2001: *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID
- Byford, Jovan, 2005: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Caplan, Richard and Feffer, John, (eds.), 1996: *Europe's New Nationalism*, New York and Oxford: Oxford University Press
- Chase-Dunn, Christopher and Thomas Hall, 1997: *Rise and Demise. Comparing World-Systems*, Boulder, CO: Westview Press
- Chirot, Daniel, 1989: Causes and Consequences of Backwardness, in: Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twenty Century*, Berkeley: University of California Press
- Clawson, Joseph and Donald Vinson, 1978: Human Values: a Historical and Interdisciplinary Analysis, in: Hunt, Kent and Ann Abor (eds.), *Advances in Consumer Research*, Volume 5, Michigan: Association for Consumer Research
- Coates, David (ed.), 2005: *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, New York: Palgrave Macmillan
- Cohen, Lenard, 1997: Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Cvejić, Slobodan, 2006: *Korak u mestu*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Cvetković, Slavoljub, 1998: Borba za ravnopravnost i jednakost žena kao deo klasnog i modernizacijskog procesa u Srbiji, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Čalić, Mari-Žanin, 2004: *Socijalna istorija Srbije 1815-1914*, Beograd: Clio
- Čalić, Mari-Žanin, 2013: *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio
- Čehak, Kalman, 1974: Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914., Komisija za ekonomsku povijest Jugoslavije, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, Vol. 1, No. 1
- Čekrlija, Đorđe, Vladimir Turjačanin i Srđan Puhalo, 2004: *Društvene orijentacije mladih*, Banja Luka: Nacionalni institute za borbu protiv narkomanije
- Čengiđ, Drago, 2012: Managers as "Cultural Drivers": Raiffeisen Bank in Croatia, in: Violetta Zentai and János Mátyás Kovács (eds.), *Capitalism from Outside? Economic Cultures in Eastern Europe after 1989*, Budapest: CEU Press
- Čepulo, Dalibor, 2002: Ivan Mažuranić: liberalne reforme Hrvatskog sabora 1873.–1880. i srpska elita u Hrvatskoj, u: Fleck, Hans-Georg i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 5*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann
- Dahl, Robert, 1982: *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy Vs. Control*, New Haven: Yale University Press
- Dahrendorf, Ralf, 1990: *Reflections on the Revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*, New York: Random House
- Dalton, Russell and Christian Welzel, 2014: Political Culture and Value Change, in: Dalton, Russell and Christian Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed. From Allegiant to Assertive Citizens*, Cambridge: Cambridge University Press

- Davidova, Eugenia, 2013: *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States*, Leiden and Bristol: Brill
- Dawisha, Karen, 1997: Democratization and political participation: research concepts and methodologies, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Debats, Brandon and Larry Bartelds, 1996: The structure of human values: a principal component analysis of the Rokeach Value Survey (RVS), available from: <http://dissertations.ub.rug.nl/FILES/faculties/gmw/1996/d.l.h.m.debats/c5.pdf> (pristupljeno: 20.11. 2014.)
- Denič, Bet, 1988: Spol i moć na Balkanu, u: Milić, Anđelka (prir.), *Rađanje moderne porodice*, Beograd: Službeni glasnik
- Deranty, Jean-Phillipe, 2005: Hegel's Social Theory of Value, *The Philosophical Forum*, Vol XXXVI, No 3, pp. 307-331
- Dewey, John, 1960: Theory of Valuation, in: Neurath, Otto (ed.), *International Encyclopedia of Unified Science*, Vol. II, Number 4, Chicago: The University of Chicago Press
- Dimić, Ljubodrag, 1994: Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918.-1941., u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Dimić, Ljubodrag, 1996: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, prvi deo, Beograd: Stubovi kulture
- Dimić, Ljubodrag, 1997: Seljačko domaćinstvo i tržište, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Vol. 3, No.1-2, Beograd: Filozofski fakultet
- Dimitrijević Sergije, 1958: *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd: Nolit
- Dirkem, Emil, 1963: *Pravila sociološke metode*, Beograd: Savremena škola
- Durkheim, Emile, 1984: *The Division of Labour in Society*, New York: The Macmillan Press
- Dirkem, Emil, 2007: *Društvo je čoveku bog*, Beograd: ISI FF
- Dobry, Michel (ed.), 2000: *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers
- Dragović-Soso, Jasna, 2004: *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacije*, Beograd: Fabrika knjiga
- Draškić, Marija i Olga Popović-Obradović, 1998: Pravni položaj žena prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946), u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Easton, David, 1965: *A Systems Analysis of Political Life*, New York: Wiley
- EBRD, 1998: *Transition report*, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR98.pdf> (pristupljeno 03.04.2013.)
- EBRD, 2001: *Transition report*, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR01.pdf> (pristupljeno 04.04. 2013.)

- EBRD, 2004: *Transition report*, European Bank for Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-2014.html> (pristupljeno 12. 05.2014.)
- Eisenstadt, Samuel, 1965: Transformation of social, political and cultural orders in modernization, *American Sociological Review*, Vol. 30, No. 5
- Eisenstadt, Samuel, 1966: *Modernization, Protest and Change*, New Jersey: Prentice Hall and Englewood Cliffs
- Eisenstadt, Samuel, (ed.), 1968: *Comparative Perspectives on Social Change*, Boston: Little, Brown and Company
- Eisenstadt, Samuel, 1973: *Tradition, Change and Modernity*, New York: John Wiley and Sons
- Eisenstein, Zillah, 1984: Patriarchal Relations of the Reagan State, *Signs. Women and Poverty*, Vol. 10, No. 2
- Ekiert, G. and Hanson, S. E. (eds.), 2003: *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe. Assessing the Legacy of Communist Rule*, Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Ekmečić, Milorad, 1989: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, knjiga 2, Beograd: Prosveta
- Elijas, Norbert, 2001: *Proces civilizacije*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića
- Erdei, Ildiko and Kamil Mareš, 2012: Privatizing Brewing Companies in Eastern Europe, in: Violetta Zentai and János Mátyás Kovács (eds.), *Capitalism from Outside? Economic Cultures in Eastern Europe after 1989*, Budapest: CEU Press
- Erlich, Vera, 1964: *Porodica u transformaciji*, Zagreb: Naprijed
- Eyal, Gil, Szelenyi Ivan and Eleanor Townsley, 1998: *Making Capitalism without Capitalists*, London, New York: Verso
- Eysenck, Hans Jurgen, 1960: *The Psychology of Politics*, London: Routledge & K. Paul
- Eysenck, Hans and Glenn Wilson, 1978: *The psychology of ideology*, Baltimore, MD: University Park Press
- Falina, Maria 2007: Between 'Clerical Fascism' and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia, *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 8, No. 2
- Feher Ferenc, Heler Agneš i Markuš Đerđ, 1986: *Diktatura nad potrebama*, Beograd: Pečat
- Feldman, Stanley and Karen Stenner, 1997: Perceived threat and authoritarianism, *Political Psychology*, Vol. 18, No. 7
- Fogelquist, Alan, 2011: *Politics and Economic Policy in Yugoslavia 1918-1929*, Los Angeles: Global Geopolitics Net
- Franičević, Vojmir, 1999: Privatization in Croatia: legacies and context, *East-European Economic*, Vol. 37, No. 2
- Franičević, Vojmir, 2002: Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije, *Politička misao*, Vol. 39, No. 1
- Franičević, Vojmir, 2011: Croatia - Prolonged crisis with an uncertain ending, in: Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.), *Work Inequalities in the Crisis. Evidence from Europe*, Cheltenham and Geneva: Edward Elgar and International Labour Office
- Fromm, Erich, 1957: *The Authoritarian Personality*, New York: Harper
- From, Erih, 1963: *Zdravo društvo*, Beograd: Rad

- From, Erih, 1969: *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit
- Fromm, Erich, 1984: *Autoritet i porodica*, Zagreb: Naprijed
- Fukujama, Frensis, 2002: *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica-Banja Luka: CID, Romanov
- Gecas, Victor, 1979: The Influence of Social Class on Socialization, in: Burr, Wesley et al. (eds.), *Contemporary Theories about the Family*, Glencoe: The Free Press
- Gelen, Arnold, 1974: *Čovek, njegova priroda i njegov položaj u svetu*, Sarajevo: Veselin Masleša
- Gellner, Ernest, 1996: The Coming of Nationalism and its Interpretation: The Myths of Nation and Class, in: Gopal, Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, London: Verso
- Gelner, Ernest, 1997: *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad: Matica srpska
- Gellner, Ernest, 2002: *Encounters with Nationalism*, London: Blackwell Publishers
- Gerschenkron, Alexander, 1962: *Economical Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press
- Golubović, Zagorka, 1977: Tipovi ličnosti i tipovi vrednosnih orijentacija u socijalističkom društvu, u: Sekulić, Duško (ur.), *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Golubović, Zagorka, 1982: *Staljinizam i socijalizam*, Beograd: Filozofsko društvo Srbije
- Golubović, Zagorka, 1988: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Golubović, Zagorka, Kuzmanović, Bora i Vasović Mirjana, 1995: *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Filip Višnjić i Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- Golubović, Zagorka, 2005: Authoritarian Heritage and Obstacles to Development of Civil Society and Democratic Political Culture, in: Vujadinović, Dragica et al. (eds.), *Between Authoritarianism and Democracy, Vol. II, Civil Society and Political Culture*, Belgrade: CEDET
- Graeber, David, 2001: *Toward An Anthropological Theory of Value*, New York: Palgrave
- Gramsci, Antoni, 1978: *Selections from Political Writings 1921-1926*, London: Lawrence and Wishart
- Gramsci, Antonio, 1992: *Prison notebooks*, New York City: Columbia University Press
- Gredelj, Stjepan, 2000: Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Gregurek, Miroslav, 2001: Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, Vol. 52, No. 1-2.
- Grej, Džon, 1999: *Liberalizam*, Podgorica: CID
- Gudac, Vera, 1994: Politika Komunističke partije Jugoslavije 1945-1953. godine kao faktor blokiranih modernizacijskih procesa na selu, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Gudac-Dodić, Vera, 2006: *Žena u socijalizmu*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Hall, Peter and David Soskice, 2001: An Introduction to Varieties of Capitalism, in: Hall, Peter and David Soskice (eds.), *Varieties of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press

- Haller, Max, 2002: Theory and Method In the Comparative Study of Values. Critique and Alternative to Inglehart, *European Sociological Review*, Vol 18, No. 2, pp. 139-158
- Hankiss, Elemer, 1990: *East-European Alternatives*, Oxford: Clarendon Press
- Hartmann, Heidi, 1979: Capitalism, patriarchy and job segregation by sex, in: Eisenstein, Zillah (ed.), *Capitalist Patriarchy*, New York: Monthly Review Press
- Harvi, Dejvid, 2010: *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediteran
- Hejvud, Endrju, 2005: *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Henjak, Andrija, 2011: Stanačka identifikacija i granice stranačke mobilnosti u Hrvatskoj nakon 2000. godine, *Političke perspektive*, Vol. 1, No. 1
- Hills, Michael, 2002: Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory, *Online Readings in Psychology and Culture*, Vol. 4, No. 4, <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1040> (pristupljeno 12. 08. 2014.)
- Hiršman, Albert, 1999: *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić
- Hobsbawm, Eric, 1990: *Nations and Nationalism since 1780, Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge
- Hobsbom, Erik i Rejndžer, Terens, (ur.), 2002: *Izmišljanje tradicije*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Hobsbaum, Erik, 2003: *O istoriji*, Beograd: Otkrovenje
- Hodžić, Alija, 1991: Društvena struktura i kvaliteta života, u *Sociologija*, vol. XXXIII, br. 3.
- Hodžić, Alija, 2005: Društveno restrukturiranje i novi socijalni kontekst, *Sociologija sela*, Vol. 43, No. 3
- Hodžić, Alija, 2008: *Tragovi pored puta*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
- Hofstede, Geert, 2001: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviours, Institutions, and Organizations*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Hofstede, Geert, Hofstede, Jan and Michael Minkov, 2010: *Cultures and Organizations. Software of the Mind*, New York: McGraw Hill
- Holcombe, Randall, 2015: Political Capitalism, *Cato Journal*, Vol. 35, No. 1
- Ilić, Vladimir i Cvejić, Slobodan, 1997: *Nacionalizam u Vojvodini*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin"
- Ilišin, Vlasta, 2008: Vrijednosne dimenzije demokratske konsolidacije: politički stavovi hrvatskih građana i političke elite, u: Grupa autora, *Hrvatska – kako dalje*, Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
- Inglehart, Ronald, 1977: *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton: Princeton University Press
- Inglehart, Ronald, 1997: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, New Jersey: Princeton University Press
- Inglehart, Ronald and Wayne Baker, 2000: Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, Vol 65, No. 1
- Inglehart Ronald and Pippa Norris, 2003: *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*, New York and Cambridge: Cambridge University Press

- Inglehart Ronald and Christian Welzel, 2005: *Modernization, Cultural Change and Democracy*, New York: Cambridge University Press
- Inkeles, Alex, 1968: *Social Change in Soviet Russia*, Cambridge: Harvard University Press
- Inkeles, Alex and David Smith, 1974: *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*, Cambridge: Harvard University Press
- Inkeles, Alex, 1983: *Exploring Individual Modernity*, New York: Columbia University Press
- Inkeles, Alex, 1997: *National Character*, New Jersey: Transaction Publishers
- Irvine, Jill and Carol Lilly, 2002: Negotiating Interests: Women and Nationalism in Serbia and Croatia, 1990-1997, *East European Politics & Societies*, Vol. 16, No. 1
- Irvine, Jill and Leda Sutlović, 2015: Gender Equality in Croatia: Closing the Compliance Gap, in: Hassentab, Christine and Ramet, Sabrina (eds.), *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe. A Question of Justice*, London: Palgrave Macmillan
- Isić, Momčilo, 1994: Sitno posedništvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Isić Momčilo, 1998: Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva rata, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Islamoglu-Inan, Huri, 2004: 'Oriental despotism' in world-system perspective, in: Islamoglu-Inan, Huri (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Jakšić, Miomir, 1985: *Teorija načina proizvodnje*, Zagreb: Cekade
- Janićijević, Milosav, 1977: Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva, u: Popović, Mihailo (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Institut društvenih nauka
- Jelavich, Barbara, 2009: *History of the Balkans*, Cambridge: Cambridge University Press
- Jovanović, Slobodan, 1990: *Sabrana dela*, Beograd: Službeni list
- Karaman, Igor, 1991: *Industrijalizacija građanske Hrvatske*, Zagreb: Naprijed
- Karaman, Igor, 2000: *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*, Zagreb: Naklada Ljevak
- Karnik, Zdenek, 1991: National conflicts and the democratic alternative in the Austro-Hungarian Monarchy and its successors, in: Ra'anan, Uri et al. (eds.), *State and Nation in Multi-ethnic Societies*, Manchester: Manchester University Press
- Katunarić, Vjeran, 1995: O tranziciji i staroj strukturi društvene moći, *Društvena istraživanja*, Vol. 4, No. 2-3
- Kazer, Karl, 2002: *Porodica i srodstvo na Balkanu*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Kitayama, Shinobu and Cohen, Dov, 2010: *Handbook of Cultural Psychology*, New York: The Guilford Press

- Kitschelst, Herbert (ed.), 1999: *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press
- Kluckhohn, Clyde, 1962: Values and Value-orientations in the Theory of Action: an Exploration in Definition and Classification in: Parsons, T. & E. Shils (eds.) *Towards a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press
- Kohn, Hans, 1961: *The Idea of Nationalism*, New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Kohn, Melvin and Carmi Schooler, 1978: The Reciprocal Effects of the Substantive Complexity of Work and Intellectual Flexibility: A Longitudinal Assessment, *American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 1, pp. 24-52.
- Kohn, Melvin, 1989: *Class and Conformity: A Study in Values*, Chicago: The University of Chicago Press
- Kohn, Melvin, 1999: Social Structure and Personality under Conditions of Apparent Social Stability and Radical Social Change, in: Jasinska-Kania, A., M. Kohn and K. Slomczynski (eds.), *Power and Social Structure: Essays in Honor of Włodzimierz Wesolowski*, Warsaw: University of Warsaw Press
- Kolin, Marija, 2010: Gender Inequalities and the Status of Women in the Labor Market in Transitional Serbia, *Anthropology of East Europe Review*, Vol. 28, No. 1
- Kolko, Gabriel, 1963: *The Triumph of Conservatism*, New York: The Free Press
- Koludrović-Tomić, Inga, 2015: *Pomak prema modernosti*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Koos, Agnes-Katalin, 1998: Values and their Collisions: Outlines of a Value Typology Based on Decision Theory's Social Motives <http://www.bu.edu/wcp/MainValu.html> (pristupljeno 18. 11. 2013.)
- Kopsidis, Michael, 2012: Missed Opportunity or Inevitable Failure? The Search for Industrialization in Southeast Europe 1870-1940, *EHES Working papers in economic history*, no. 19., http://ehes.org/EHES_No19.pdf (pristupljeno 20. 03. 2015. godine)
- Korać, Veljko, 1968: *Marks i savremena sociologija*, Beograd: Kultura
- Korać, Veljko, 1982: *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*, Beograd: BIGZ
- Kordić, Snježana, 2010: *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux
- Korunić, Petar, 1998: Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848/49. godine, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 31, No. 1
- Krech, D, Crutchfield, R., Balachey, E., 1972: *Pojedinac u društvu*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva
- Kroeber, Alfred and Clyde Kluckhohn, 1952: Culture. Critical Review of Concepts and Definitions, *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University*, Vol. 47, No. 1
- Kuzmanović, Bora, 1995: Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika, u: Golubović, Zagorka, Kuzmanović Bora i Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Filip Višnjić
- Kuzmanović, Borislav i Nebojša Petrović, 2007: Struktura preferencija i društvenih ciljeva srednjoškolaca. *Psihologija*, Vol. 40, No. 4

- Kuzmanović, Bora i Nebojša Petrović, 2008: Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih, *Sociologija*, Vol. L, No. 2
- Labus, Mladen, 2005: Vrijednosne orijentacije i religioznost, *Sociologija sela*, Vol. 43, No. 168
- Lampe, John and Marvin Jackson, 1982: *Balkan Economic History 1550-1950*, Bloomington: Indiana University Press
- Lampe, John, 1989: Imperial Borderlands or Capitalist Periphery? Redefining Balkan Backwardness, 1520- 1914, in: Chirot, Daniel (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twenty Century*, Berkeley: University of California Press
- Lampe, John, 2000: *Yugoslavia as History*, Cambridge: Cambridge University Press
- Lane, David, 2007: Introduction: Two Outcomes of Transformation, in: Lane, David (ed.), *The Transformation of State Socialism*, New York: Palgrave Macmillan
- Lazić, Milan, 1999: *Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919-1940. godine)*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Lazić, Mladen, 1987: *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed
- Lazić, Mladen, (ur.), 1990: Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj, Zagreb: IDIS
- Lazić, Mladen, 1994: *Sistem i slom*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen, (ed.), 1995: *Society in Crisis*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić, 2004: Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Lazić, Mladen (ed.), 1999: *Protests in Belgrade: Winter in Discontent*, Budapest: CEU Press
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić, 2004: Promene društvene structure u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: Milić, Anđelka (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: ISI FF
- Lazić, Mladen, (ur.), 2000: *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen, 2005: *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen and Cvejić, Slobodan, 2007: Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology*, vol. 37, no.3.
- Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić, 2008: Post-socijalistička transformacija i fragmentacija radničke klase: slučaj Srbije i Hrvatske, u Vujović, Sreten (ur.), *Društvo rizika*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan, 2009: Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia, *European Sociological Review*, Vol. 27, No. 6
- Lazić, Mladen and Slobodan Cvejić, 2010: Working class in post-socialist transformation: Serbia and Croatia compared, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* vol. 1, no. 1
- Lazić, Mladen and Jelena Pešić, 2012: *Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia*, Belgrade: ISI FF & Čigoja
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić, 2013: Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan

- Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ISI FF i Čigoja štampa
- Lazić, Mladen, 2014: Rekrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene, u: Lazić, Mladen (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić, 2015: Uticaj modernizacije na komponente nacionalnog identiteta u savremenim evropskim državama, *Sociologija*, Vol. 57, No. 3
- Leček, Suzana, 1993: Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 26
- Lenjin, Vladimir, I., 2011: *Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma*, Beograd: Crvena kritika
- Lerner, David, 1958: *The Passing of a Traditional Society: Modernizing the Middle East*, New York: Free Press
- Linc, Huan i Stepan, Alfred, 1998: *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić
- Lipset, Martin, 1959: Democracy and working-class authoritarianism, *American Sociological Review*, Vol. 24
- Lipset, Seymour Martin, 1960: *Political Man*, Garden City: Doubleday & Company inc.
- Lipset, Seymour Martin, 1965: *The First New Nation*, New York: Basic books
- Lok, Džon, 2002: *Dve rasprave o vladi*, Beograd: Utopija
- Malešević, Siniša, 2004a: *Ideologija, legitimnost i nova država*, Beograd: Fabrika knjiga
- Malešević, Siniša, 2004b: *The Sociology of Ethnicity*, London: Sage Publications
- Malović, Ilija, 2008: Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX vek, *Sociologija*, Vol. L, No. 1
- Manhajm, Karl, 1968: *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit
- Mann, Michael, 1993: *The Sources of Social Power. Vol. II*. London: Cambridge University Press
- Marinović Jerolimov, Dinka, 2005: "Društvene i religijske promjene u Hrvatskoj: teorijsko-hipotetski okvir istraživanja", *Sociologija sela*, Vol. 43, No. 168
- Marinović Jerolimov, Dinka and Siniša Zrinščak, 2006: Religion within and Beyond Borders: the Case of Croatia, *Social Compass*, Vol. 53, No. 2
- Marković, Peđa, 1994: Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Marks, Karl, 1969: *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd: Kultura
- Marsenić, Dragutin, 1990: *Ekonomika Jugoslavije*, Beograd: Ekonomika
- Marx, Karl i Friedrich Engels, 1953: *Rani radovi*, Zagreb: Kultura
- Marx, Karl, 1977: *Selected Writings*, Oxford: Oxford University Press
- Maslow, Abraham, 1943: A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, No. 50, pp. 370-396.
- Maslow, Abraham, 1970: *Religions, Values and Peak-Experiences*, London: Penguin Books
- Merton, Robert, 1968: *Social Theory and Social Structure*, New York: Free Press
- Mihić, Vladimir, Bodroža, Bojana i Petar Čolović, 2009: Latentna struktura i konvergentna validnost nove skale autoritarnosti, *Primenjena psihologija*, Vol. 2, No. 2

- Milić, Anđelka, Berković, Eva i Ruža Petrović, 1981: *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije*, Beograd: ISI FF
- Milić, Anđelka, (ur.), 1990: *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Milić, Anđelka, 1994: *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije
- Milić, Anđelka, 1996: Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995. godine, u: Bolčić, Silvano (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF
- Milić, Anđelka, 2008: Žene u bivšoj Jugoslaviji-drugačiji pogled na učinke socijalizma u promeni društvenog položaja žene u Vujović, Sreten (ur.), *Društvo rizika*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Milić, Anđelka, 2009: Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava u Institutu za sociološka istraživanja u poslednjih 20 godina, u: Milić, Anđelka i Smiljka Tomanović (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF
- Miller, Nicholas, 1997: A failed transition: the case of Serbia, in: : Dawisha, Karen and Bruce Parrrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Mills, Wright, 2000: *The Sociological Imagination*, Oxford: Oxford University press
- Milosavljević, Olivera, 1996: Ideologija "neprijatelja" u prvim i poslednjim godinama komunističke Jugoslavije, *Sociologija*, Vol. 38, No. 3
- Milosavljević, Olivera, 1999: Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi, *Nova srpska politička misao*, Vol. 6. No. 1-2
- Milosavljević, Olivera, 2005: Antibirokratska revolucija, 1987- 1989, u: Fleck, Hans-Georg i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 8*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann
- Miljković, Dušan, 1982: *Razvoj Jugoslavije 1947-1981*, Beograd: Savezni zavod za statistiku
- Miljković-Katić, Bojana, 2002: *Struktura gradskog stanovništva Srbije sredinom XIX veka*, Beograd: Istorijski institute i Službeni glasnik
- Miterauer, Mihael, 2001: *Kada je Adam kopao a Eva prela*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Mitrović, Momčilo, 1998: Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952. godine, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Molnar, Aleksandar, 2009: Ustav Srbije kao ustav totalne pluralističke partijske države, *Etnoantropološki problemi*, Vol. 4, No. 3
- Molnar, Aleksandar, 2010: *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita*, Beograd: Službeni glasnik

- Molnar, Aleksandar, 2012: *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji 5. oktobar 2000 – 27. jul 2012.*, Beograd: Fabrika knjiga
- Moore, Barrington, 1974: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, London: Penguin University Books
- Mostov, Julie, 2002: Sexing the Nation/Desexing the Body: Politics of National Identity in Former Yugoslavia, in: Mayer, Tamar (ed.), *Gender Ironies of Nationalism – Sexing the Nation*, London and New York: Routledge
- Mrkšić, Danilo, 2000: Restratifikacija i promene matrijalnog standarda, u: Lazić, Mladen (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- Musić, Goran, 2013: *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung
- Nakata, Cheryl, 2009: Going Beyond Hofstede: Why We Need It and How?, in: Nakata, C. (ed.), *Beyond Hofstede*, New York: Palgrave MacMillan
- Nardon, Luciara and Richard Steers, 2011: The culture theory jungle: convergence and divergence in models of national culture, in: Bhagat, Rhabi and Richard Steers (eds.), *Cambridge Handbook of Culture, Organization, and Work*, Cambridge University Press
- Nestić, Danijel, Lovrinčević, Željko i Davor Mikulić, 2001: Plaće u Hrvatskoj - stanje i makroekonomske implikacije različitih scenarija budućih kretanja, *Ekonomski pregled*, Vol. 52, No. 1-2.
- Norris, Gareth, 2005: *The Authoritarian Personality in the 21st century*, Doctoral Thesis, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bond University, <http://epublications.bond.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1028&context=theses> (pristupljeno 17. 02. 2015)
- Norris, Pippa, 2004: *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge University Press
- Oakes, Guy, 2003: Max Weber on Value Rationality and Value Spheres, *Journal of Classical Sociology*, Vol. 3(1), pp. 27-45.
- O'Donnell, Guillermo and Phillippe Schmitter, 1986: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: John Hopkins University Press
- O'Donnell, Guillermo, 1996: Illusions about Consolidation, *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2
- Ogburn, William, 1964a: The Hypothesis of Cultural Lag, in Etzioni Amitai, Etzioni Eva, 1964: *Social Change*, New York, London: Basic Books, Inc., Publishers
- Ogburn, William, 1964b: *On Culture and Social Change*, Chicago: The University of Chicago Press
- Olson, Mancur, 1993: Dictatorship, Democracy, and Development, *American Political Science Review*, Vo. 87, No. 3
- Palairat, Michael, 2002: *The Balkan economies c. 1800-1914*, Cambridge: Cambridge University Press
- Pantić, Dragomir, 1977: Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u Popović, Mihailo (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka

- Pantić, Dragomir, 1981: *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Pantić, Dragomir, 1990a: *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje
- Pantić, Dragomir, 1990b: Vrednosti mladih u vreme krize, u Mihailović, Srećko, (ur.), *Deca krize*, Beograd: Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje
- Pantić, Dragomir i Zoran Pavlović, 2006: Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji, u: Lutovac, Zoran (ur.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka
- Papić, Žarana, 1989: *Sociologija i feminizam*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Papić, Žarana, 1999: Women in Serbia: Post-Communism, War, and Nationalist Mutations, in: Ramet, Sabrina Petra (ed.), *Gender Politics in Western Balkans*, University Park: Pennsylvania State University Press
- Papić, Žarana i Sklevicky, Lydia, ur., 2003: *Antropologija žene*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Parrott, Bruce, 1997: Perspectives on democratization, in: Dawisha, Karen and Bruce Parrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, Cambridge: Cambridge University Press
- Parsons, Talkott and Edward Shils, 1962: Values, Motives, and System of Action, in Parsons and Shils (eds.), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge: Harvard University Press
- Parsons, Talcott, 1967: *Sociological Theory and Modern Society*, New York: Free Press
- Parsons, Talcott, 1982: *On Institutions and Social Evolution. Selected Writings*, Chicago: The University of Chicago Press
- Parsons, Talkot, 1988: *Društva*, Zagreb: August Cesarec
- Parsons, Talcott, 1991: A Tentative Outline of American Values, in: Robertson, Roland and Bryan Turner (eds.), *Talcot Parsons –Theorist of Modernity*, London: Sage
- Parsons, Talkott, 2005: *The Social System*, London: Routledge
- Pavličević, Dragutin, 1988: O agrarnim odnosima u Banskoj Hrvatskoj (1860-1873), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 21, No.1
- Pavlović, Stevan, 2001: *Istorija Balkana*, Beograd: Clio
- Pavlović, Stevan K., 2004: *Srbija - istorija iza imena*, Beograd: Clio
- Pejtmen, Kerol, 2001: *Polni ugovor*, Beograd: Feministička 94
- Peračković, Krešimir, 2002: Čimbenici nesigurnosti zaposlenja u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, Vol. 33, No. 3
- Perica, Vjekoslav, 2002: *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford: Oxford University Press
- Perović, Latinka, 1995: *Srpski socijalisti 19. veka*, Beograd: Službeni list SRJ
- Perović, Latinka, 2006: *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Pešec, Mojca, 1985: Obrasci promena u jugoslovenskom društvu, *Sociologija*, Vol. XXVII, No. 4
- Pešić, Jelena, 2011: Cultural Encounters in the Banking Sector of Serbia: The Case of Raiffeisenbank, *Etno-antropološki problem (Issues in Ethnology and Anthropology)*, Vol. 6, No. 1

- Pešić, Jelena, 2014: Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam, u: Lazić, Mladen (ur.), *Ekonomski elitizam u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja
- Pešić, Vesna, 1977: Društvena slojevitost i stil života, u: Popović, Mihailo (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: Institut društvenih nauka
- Pešić, Vesna, 1989: Socijalizam i modernizacija: otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja, u Ranković, Miodrag, (ur.), *Deformacije i granice društvenog razvitka*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Pešić, Vesna, 2007: *State Capture and Widespread Corruption in Serbia*, CEPS Working Document No. 262, <http://aei.pitt.edu/11664/1/1478.pdf> (pristupljeno. 14. 05. 2014.)
- Petranović, Branko i Zečević Momčilo, 1991: *Agonija dve Jugoslavije*, Šabac: Zaslun
- Petrić, Hrvoje, 2013: Osnovne napomene o gospodarstvu Hrvatske i Slavonije oko 1903.-1914., *Cris*, Vol. 15, No. 1
- Petrović, Nebojša, 2001: Specifikacija elemenata autoritarnosti u modelu Boba Altemejera, *Psihologija*, Vol. 34, No. 1-2.
- Petrović, Nebojša, 2003: Pregled pristupa za izučavanje autoritarnosti i srodnih fenomena, *Sociološki pregled*, Vol. XXXVII, No. 1-2.
- Petrović-Todosijević, Sanja, 2006: Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Žene i deca*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Platon, 1993: *Država*, Beograd: BIGZ
- Polanji, Karl, 2003: *Velika transformacija*, Beograd: Filip Višnjić
- Pollak, Otto, 1943: Conservatism in later Maturity and Old Age, *American Sociological Review*, Vol. 8, No. 2
- Popov, Nebojša, 1993: *Srpski populizam, od marginalne do dominantne pojave*, Beograd: Vreme, specijalno izdanje
- Popović, Mihailo, 1974 : *Problemi društvene strukture*, Beograd: Naučna knjiga
- Popović, Mihailo i Ranković, Miodrag, 1981: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, Beograd: BIGZ
- Popović-Obradović, Olga, 1994: Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903-1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Prpa-Jovanović, Branka, 1994: Proces modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom XIX i prve polovine XX vijeka, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Prpa-Jovanović, Branka, 1997: Između Istoka i Zapada – Kulturni identitet i kulturno-civilizacijska uporišta, *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, broj 3-4
- Przeworski, Adam, 1991: *Democracy and the Market*, Cambridge: Cambridge University Press
- Puente, Antonio, Joseph Awkard, Teresa Tesh and Daniel Southard, 1986: Values of Psychology and Nonpsychology Majors, *Psychological Reports*, No. 59, pp. 880-882
- Pulancas, Nikos, 1978: *Klase u savremenom kapitalizmu*, Beograd: Nolit

- Pusić, Eugen, 1977: Vrijednosti i društvena regulacija, u Sekulić, Duško (ur.), *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu
- Pusić, Eugen, 1995: Identitet-Diverzitet-Kapacitet, *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, Vol. 11
- Putinja, Filip i Stref-Fenar, Žoslin, 1997: *Teorije o etnicitetu*, Beograd: XX vek
- Radić, Radmila, 1994: Uticaj razvoja Srpske pravoslavne crkve na modernizacijske procese u Srbiji i Jugoslaviji, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Radić, Radmila, 2003: Verska elita i modernizacija-teškoće pronalaženja odgovora, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka - 3*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Radić, Radmila and Milan Vukomanović, 2014: Religion and Democracy in Serbia since 1989: The Case of the Serbian Orthodox Church, in: Ramet, Sabrina (ed.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe*, New York: Palgrave Macmillan
- Ramet, Sabrina, 1992: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*, Indianapolis: Indiana University Press
- Ramet, Sabrina Petra, 1999: Introduction, in: Ramet, Sabrina Petra (ed.), *Gender Politics in Western Balkans*, University Park: Pennsylvania State University Press
- Randy Hodson, Sekulic, Duško and Garth Massey, 1994: National tolerance in the former Yugoslavia, *American Journal of Sociology*, Vol. 99, No. 6.
- Ranković, Miodrag, (ur.), 1981: *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
- Ricer, Džordž, 2009: *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik
- Rihtman-Auguštin, Dunja, 1984: *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb: Školska knjiga
- Rijpma, Auke and Sarah Carmichael, 2013: Testing Todd: global data on family characteristics, http://vkc.library.uu.nl/vkc/seh/Lists/Events/Attachments/33/carmichaelrijpma_testing.pdf (pristupljeno: 22. 04. 2015)
- Riukas, Stanley, 1998: Inherent and Instrumental Values in Ethics, <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuRiuk.html> (pristupljeno 19. 11. 2013.)
- Rizzi, Bruno, 1983: *Birokratski kolektivizam*, Zagreb: Globus
- Rokeach, Milton, 1960: *The Open and Closed Mind*, New York: Basic Books
- Rokeach, Milton, 1973: *The Nature of Human Values*, New York: Free Press
- Rot, Nikola i Havelka, Nenad, 1973: *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*, Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka
- Rot, Nikola, 1994: *Osnove socijalne psihologije*, Beograd Filozofski fakultet
- Rot, Nikola, 2002: *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike
- Said, Edvard, 2008: *Orijentalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Schumpeter, Joseph, 1950: *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Row
- Schwartz, Shalom, 2012: An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values, in: *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116> (pristupljeno 18. 07. 2014)
- Sekelj, Laslo, 1990: *Jugoslavija, struktura raspadanja*, Beograd: Rad

- Sekulić, Duško, (ur.), 1977: *Vrijednosti i društveni sistem*, Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu
- Sekulić, Duško i Željka Šporer, 2000: Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, Vol. 31, No. 1-2
- Sekulić, Duško i Željka Šporer, 2006: Religioznost kao prediktor vrijednosnih orijentacija, *Revija za sociologiju*, Vol. XXXVII, No. 1-2
- Sekulić, Duško, 2011: Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena, *Politička misao*, Vol. 48, No. 3
- Sekulić, Duško, 2012: Društveni okvir i vrijednosni sustav, *Revija za sociologiju*, Vol. 42, No. 3
- Sekulić, Duško, 2014: *Identitet i vrijednosti*, Zagreb: Politička kultura
- Simkus, Albert, 2007: Guest Editor's Introduction, in *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3
- Smelser, Niel, 1959: *Social Change in Industrial Revolution*, Chicago: The University of Chicago Press
- Smit, Denis, 2001: *Usporišna historijska sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Smith, Anthony, 1991: *National Identity*, London: Penguin
- Smith, Anthony, 2000: *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Hanover: University Press of New England
- Smith, Anthony, 2009: *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*, London: Routledge
- Stark, David, 1992: Path Dependence and Privatization in East Central Europe, *East European Politics and Societies* Vol. 6, No. 1.
- Stark, Rodney, 1996: Religion as Context: Hellfire and Delinquency One More Time, *Sociology of Religion*, Vol. 57
- Stojanović, Dubravka, 1997: Javnost u Srbiji 1903-1914. Skica za portret srpskog društva, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, Vol.3, No. 1-2
- Stojanović, Dubravka, 2003: Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20. veka, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. Uloga elita*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Stojanović, Dubravka, 2008: *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Stojanović, Dubravka, 2011: Value Changes in the Interpretations of History in Serbia, in: Listhaug, Ola and Sabrina Ramet (eds.), *Civic and Uncivic Values*, Budapest: CEU Press
- Stojanović, Dubravka, 2013: *Iza zavese. Oglеди iz društvene istorije Srbije 1890-1914.*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Stubbs, Paul and Siniša Zrinščak, 2009: Rescaling emergent social policies in South East Europe, *Social Policy Review*, Vol. 21
- Subotić, Milan, 2004: Imaju li nacije pupak? Gelner i Smit o nastanku nacija, *Filozofija i društvo*, Vol. XXV
- Supek, Rudi, 1992: *Društvene predrasude i nacionalizam*, Zagreb: Globus
- Suvin, Darko, 2014: *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije*, Beograd: Rosa Luxembourg Stiftung

- Swingewood, Alan, 2000: *A Short History of Sociological Thought*, New York: Palgrave Macmillan
- Sztompka, Piotr, 1994: *The Sociology of Social Change*, Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell
- Szucs, Jenő, 1983: The Three Historical Regions of Europe: An Outline, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 29, No. 2-3
- Šiber, Ivan, 1989: Autoritarna struktura ličnosti – kritički prikaz jugoslovenskih istražitelja, *Politička misao*, Vol. XXVI, No. 1
- Šiber, Ivan, 2005: Political Culture, Authoritarianism and Democratic Transition, in: Vujadinović, Dragica et al. (eds.), *Between Authoritarianism and Democracy, Vol. II, Civil Society and Political Culture*, Belgrade: CEDET
- Šidak, Jaroslav, Gross, Mirjana, Karaman, Igor, Šepić, Dragovan, 1968: *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb: Školska knjiga
- Šimončić, Zdenka, 1974: Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918-1941), Komisija za ekonomsku povijest Jugoslavije, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 1, No. 1
- Šporer, Željka, 1985: Feminizacija profesija kao indikator položaja žena u različitim društvima, *Sociologija*, Vol. 37, No. 3
- Štulhofer, Aleksandar 1998: Krivudava staza hrvatske privatizacije, u: Rogić, I. i Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb: Institut za primijenjena društvena istraživanja
- Tadić, Ljubomir, 1972: *Tradicija i revolucija*, Beograd: Srpska književna zadruga
- Tajfel, Henri and John Turner, 1979: An Integrative Theory of Intergroup Conflict, in: Austin, W. G. and S. Worchel (eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Monterey, CA: Brooks-Cole
- Tejlor, Alen, Dž. P., 2001: *Habsburška monarhija*, Beograd: Clio
- Todd, Emmanuel, 1990: *The Invention of Europe*, Paris: Seuil
- Todorova, Marija, 1999: *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Tomac, Zdravko, 1974: Delegatski sistem i funkcioniranje samoupravne socijalističke demokratije, *Politička misao*, Vol. 11, No. 1-2.
- Trgovčević, Ljubinka, 1994: Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX veku, u: Perović, Latinka (ur.), *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije
- Trgovčević, Ljubinka, 2003: *Planirana elita. O studentima iz Srbije na stranim univerzitetima u XIX veku*, Beograd: Službeni glasnik
- Turner, Bryan, 2005: Preface, in: Parsons Talkott, *The Social System*, London: Routledge
- UNDP, 2008: *Human Development Report*, http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/268/hdr_20072008_en_complete.pdf (pristupljeno 14.05. 2013)
- UNICEF, 1999: *Women in Transition. Regional Monitoring Report*, Florence: ICDC
- Unkovski-Korica, Vladimir, 2014: Workers' councils in the service of the market: new archival evidence on the origins of self-management in Yugoslavia 1948–1950, *Europe-Asia Studies*, Vol. 66, No. 1

- Uvalić, Milica, 2010: *Serbia's Transition: towards a Better Future*, Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Van der Silk, Frans, De Graaf, Nan Dirk and Jan R.M. Gerris, 2002: Conformity to Parental Rules Asymmetric Influences of Father's and Mother's Levels of Education, *European Sociological Review*, Vol. 18, No. 4, 489-502
- Weber, Max, 1949: Objectivity in Social Science and Social Policy, in: Edward A. Shils and Henry A. Finch (eds), *The Methodology of the Social Sciences*. New York: Free Press
- Veber, Maks, 1976: *Privreda i društvo*, I tom, Beograd: Prosveta
- Veber, Maks, 2011: *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Novi Sad: Mediteran
- Vidojević, Zoran, 1997: *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu
- Vladisavljević, Nebojša, 2010: Mešoviti režimi, protesti i 5. oktobar, u: Pavlović, Dušan (ur.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji. Deset godina kasnije*, Beograd: Heinrich Boll Stiftung
- Vojnić, Dragomir, 1994: Croatian Economy in Transition, *Croatian Economic Survey*, Vol. 1, No. 1
- Vojnić, Dragomir, 1995: European integrational processes and the countries in transition - with Special References to Croatia and Former Yugoslavia, *Croatian Economic Survey*, Vol. 2, No. 2
- Vowinckel, Gerhard, 2005: The Exceptional Position of the Human Being – A Moral-political Concept, in: Duncker, H.R. & K. Priess (eds.), *On the Uniqueness of Humankind*, Berlin: Springer
- Vranješ-Šoljan, Božena, 1999: Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 31, No. 1
- Vrcan, Srđan, 2005: Religion and Politics – The Symptomatic Case of the Former Yugoslavia in the 1990s, in: Vujadinović, Dragica, Veljak, Lino, Goati, Vladimir i Pavićević, Veselin, (eds.), 2005: *Between Authoritarianism and Democracy. Civil Society and Political Culture*, Beograd, Podgorica, Zagreb: CEDET, CEDEM, CTCSR
- Vučinić- Nešković, Vesna, 2012: Repatriate Entrepreneurship in Serbia. Business Culture within Hausmajstor, in: Violetta Zentai and János Mátyás Kovács (eds.), *Capitalism from Outside? Economic Cultures in Eastern Europe after 1989*, Budapest: CEU Press
- Vujović, Sreten, 1995: Changes in Living Standards and Way of Life among Social Strata, in: Lazić, Mladen (ed.), *Society in Crisis*, Belgrade: Filip Višnjić
- Walby, Sylvia, 1991: *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Basil Blackwell
- Wallerstein, Immanuel, 1979: *The Capitalist World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Wallerstein, Immanuel, 1990: *Kapitalizam – istorijski sistem*, Titograd: CID
- Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale and Resat Kasaba, 2004: The incorporation of the Ottoman Empire into world economy, in: Islamoglu-Inan, Huri (ed.), *The Ottoman Empire and World-Economy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Woodward, Susan, 1995: *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington: Brookings Institution Press

- Zakošek, Nenad, 1993: Hrvatski parlament u razdoblju demokratske tranzicije, *Politička misao*, Vol. 30, No. 4
- Zec, Miodrag i Zečević, Boško, 1997: *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*, Beograd: Institut ekonomskih nauka
- Zrinščak, Siniša, Marinović Jerolimov Dinka, Martinović Ankica and Branko Ančić, 2014: Church and State in Croatia: Legal Framework, Religious Instruction, and Social Expectations, in: Ramet, Sabrina (ed.), *Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe*, New York: Palgrave Macmillan
- Zundhausen, Holm, 2008: *Istorija Srbije od 19. do 20. veka*, Beograd: Clio
- Životić, Miladin, 1986: *Aksiologija*, Zagreb: Naprijed
- Županov, Josip, 1969: Egalitarizam i industrijalizam, *Naše teme*, Vol. 14. NO. 2
- Županov, Josip, 1977: *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Školska knjiga
- Županov, Josip, 1983: *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus
- Županov, Josip, 1985: *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb: Globus
- Županov, Josip, 1996: The Social Legacy of Communism, *Društvena istraživanja*, Vol. 5, No. 2
- Županov, Josip, 2002: *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk

BIOGRAFIJA

Jelena Pešić rođena je 05. 09. 1978. godine, u Beogradu, gde je završila osnovnu školu, a potom i Treću beogradsku gimnaziju.

Studije sociologije upisuje školske 1997/98. godine na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu. Diplomirala je 2004. godine, sa prosečnom ocenom 9.61, odbranivši diplomski rad na temu *Retradicionalizacija društva Srbije s kraja osamdesetih i početka devedesetih*, sa ocenom 10.

Za vreme osnovnih studija boravila je na Fakulteta društvenih nauka Univerziteta u Tromsu, Norveška, tokom letnjeg semestra 2003. godine, kao stipendistkinja Research Council of Norway. Pored toga, bila je stipendistkinja Britanskog saveta (British Council) i Kraljevine Norveške.

Doktorske studije sociologije upisala je školske 2009/10. godine, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, i položila ispite sa prosečnom ocenom 10.

Tokom jula 2010. godine, kao stipendistkinja Trans-atlantskog letnjeg instituta za evropske studije (Trans-Atlantic Summer Institute in European Studies), boravila je u Centru za nemačke i evropske studije Univerziteta u Minesoti, SAD.

Zaposlena je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Odeljenju za sociologiju od 2005. godine, gde je birana prvo u zvanju asistenta-pripravnika, a potom i asistenta, za užu naučnu oblast Sociologija sa težištem istraživanja Opšta sociologija. Angažovana je na sledećim kursevima, na kojima drži vežbe: Uvod u sociologiju, Teorije o društvenim promenama, Statistika u društvenim istraživanjima-osnove i Statistika u društvenim istraživanjima-analiza.

Tokom školske 2007/08. godine, držala je vežbe na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, u okviru kursa Metodologija sa statistikom.

Od 2005. godine angažovana je na projektima koje sprovodi Institut za sociološka istraživanja *Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010. godine i Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*. Pored toga, kao istraživačica je učestvovala u nekoliko međunarodnih projekata:

- *Dioscuri Research Project. Eastern Enlargement – Western Enlargement. European Economy and Society after the Accession* (koji je finansiran u okviru FP6 programa Evropske komisije),
- *Integrated and United? A Quest for Citizenship in an Ever Closer Europe*,
- *CAPITO: Understanding Nascent Capitalism in Eastern Europe*,
- *Informal networks between Politics and Economy in Serbia and Kosovo* (u okviru RRPP programa Univerziteta u Friburgu).

U period od 2008. do 2012. godine radila je i kao stručna konsultantkinja u Radio Televiziji Srbije, u okviru emisije ‘‘Da, možda, ne’’. Takođe, tokom 2014. i 2015. godine, bila je angažovana kao stručna konsultantkinja od strane Centra za politike emancipacije, pri izradi zbornika radova *Bilans stanja – doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*, koji je izdat od strane Rosa Luxemburg Stiftung-Southeast Europe 2015. godine.

Autorka je nekoliko radova objavljenih u međunarodnim i domaćim naučnim časopisima, kao i nekoliko poglavlja u okviru domaćih i međunarodnih zbornika radova, od kojih izdvajamo sledeće:

2015: Procesi privatizacije u percepciji građanki i građana post-tranzicione Srbije, *Kultura*, Vol. 148

2015: Changes in Value Orientations among Members of the Economic Elite in the Period of Post-Socialist Transformation – Economic and Political Liberalism, *Südosteuropa. Journal of Politics and Society*, Vol. 63, No.4

2015: Uticaj modernizacije na komponente nacionalnog identiteta u savremenim evropskim državama, u: *Sociologija*, Vol. 57, br. 3 (ko-autorstvo sa Mladenom Lazićem)

2014: Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite - ekonomski i politički liberalizam, u: Mladen Lazić (prir.), *Ekonomska elita u Srbiji u period konsolidacije kapitalističkog poretka (Economic Elite in Serbia in the Period of Consolidation of Capitalism)*, Beograd: ISI FF i Čigoja

2014: National and European Identities among Political Elites and Population in European Countries, in Vladimir Biti (editor), *Reexamining the National-Philological Legacy Quest for a New Paradigm?*, *Studia Imagologica* 22, Rodopi: Amsterdam-New York (ko-autorstvo sa Mladenom Lazićem)

2013: Rodna perspektiva u proučavanju migracija, *Sociologija*, Vol. LV, No. 2

2013: Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji, u: Lazić, M. i Cvejić, S. (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* Belgrade, ISI FF and Čigoja štampa (ko-autorstvo sa Mladenom Lazićem)

2012: Patriarchal Value Orientations in the Western Balkans, in: Ringdal Kristen and Albert Simkus (eds.), *The Aftermath of War*, Surrey: Ashgate

2012: Rekonstrukcija pristupa Mladena Lazića društvenom strukturisanju, *Sociološki pregled*, Vol. XLVI, No. 2

2011: Cultural Encounters in the Banking Sector of Serbia: The Case of Raiffeisenbank, *Etno-antropološki problem*, Vol. 6, No. 1, pp. 23-55

2009: Patrijahalnost na Zapadnom Balkanu: komparativna analiza vrednosnih orijentacija, u: Milić, Anđelka i Tomanović, Smiljka (ur.). *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

2006: Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No 4, str. 289-307

Zajedno sa profesorom Mladenom Lazićem, ko-autorka je jedne naučne monografije: *Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia* (izdate u Beogradu, 2012. godine, od strane ISI FF i Čigoja štampe).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелена Н. Пешић _____

број уписа _____ 1CO9/0021 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске

-
-
- резултат сопственог истраживачког рада,
 - да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
 - да су резултати коректно наведени и
 - да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 11.01.2016.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора: Јелена Пешић

Број уписа: 1CO9/0021

Студијски програм : Докторске студије социологије (2009/2010)

Наслов рада: *Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима
Србије и Хрватске*

Ментор: др Младен Лазић

Потписана Јелена Пешић

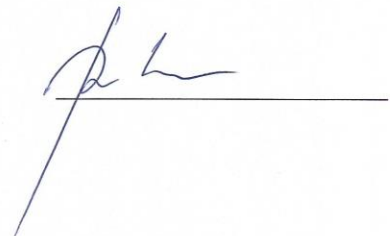
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 11.01. 2016.

A handwritten signature in blue ink, appearing to be 'Jelena Pešić', is written over a horizontal line.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

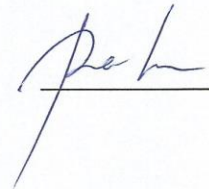
5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 11. 01. 2016.

Потпис докторанда

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

